Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXX. kötet 1. szám Budapest, 1968

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
FODOR ISTVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekkszámlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra" Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENEDIK KÖTET

BUDAPEST
1968

A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben

I. Bevezetés

Jelen munkánkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy új megvilágításban vizsgáljuk meg az egyik legérdekesebb nyelvi jelenséget, amellyel a különböző finnugor nyelvekben, mindenekelőtt a balti finn nyelvekben és a lappban találkozunk: a fokváltakozást, és megkíséreljük feltárni keletkezésének belső törvényszerűségeit.

A fokváltakozás problémája a finnugor nyelvtudomány legvitatottabb kérdéseihez tartozott és tartozik még ma is. A vélemények különbözősége arra utal, hogy messze vagyunk még e probléma végleges megoldásától. Ha a fokváltakozással akarunk foglalkozni, két egymástól különböző utat választhatunk: vagy felülvizsgáljuk azokat a már meglevő elméleteket, amelyek ezzel a problémával foglalkoztak és új következtetéseket próbálunk levonni az elért eredmények egybevetése alapján, vagy pedig egy új, általunk felállított elméletből indulunk ki.

Ha azonban figyelembe vesszük azt a terjedelmes irodalmat, mely e témával foglalkozik, nyilvánvalóvá válik előttünk, hogy nehéz dolog megalapozni egy újabb elméletet ezen a téren. Miután megismerkedtünk a legfontosabb fokváltakozás-elméletekkel, arra a következtetésre jutottunk, hogy a legbiztosabb kutatási alapot Zabrockinak a gyengülésről és erősödésről szóló elmélete nyújtja. Munkánkban megkíséreljük bebizonyítani, hogy a fokváltakozást a gyengülési és erősödési folyamat eredményeként kellene felfognunk. Nem az a célunk, hogy mesterségesen gyarapítsuk a már meglevő fokváltakozás-elméletek számát. Szemünk előtt fogjuk tartani mindazt, amit a nyelvtudomány ezen a téren elért, és főleg azokra a mozzanatokra akarunk nagy figyelmet fordítani, amelyeket eddig elhanyagoltak.

Vizsgálódásaink anyagát a finn nyelv szolgáltatja. Arról szeretnénk meggyőződni, hogy alkalmazhatók-e erre a nyelvre a gyengülésnek és erősödésnek azon törvényszerűségei, amelyeket Zabrocki az indoeurópai nyelvek területén megállapított.

Mit akarunk tulajdonképpen elérni munkánkkal? Setälä és Szinnyei fokváltakozás-elméletének statikus felfogásával szemben azt hangsúlyozzuk, hogy a fokváltakozást a gyengülés és erősödés fonetikai folyamata eredményének kell tekintenünk, és megkíséreljük bebizonyítani ezen állításunkat.

Tehát nem értünk egyet Setälä és Szinnyei azon felfogásával, mely azt tartja, hogy a fokváltakozás az uráli alapnyelv valamennyi hangját kvalitatív és kvantitatív szempontból egyaránt egyidejűleg érintette. Mi az egyik finnugor nyelvből, a finnből vett anyag alapján fogjuk felvázolni, hogyan jöhetett létre a fokváltakozás a gyengülés és erősödés folyamatának hatására. Emellett szeretnénk szemléletesen bemutatni, hogy milyen ellenállást tanúsítottak a

különböző hangkategóriák e folyamattal szemben, aminek következtében a fokváltakozás hamarabb következett be pl. a zárhangoknál, mint a nyíltabb hangoknál, melyeknél el is maradhatott. Tehát nem a váltakozás volt eredetileg adott, mint SETÄLÄ feltételezi[1], hanem a gyengülés és erősödés folyamata.

Azokat az értelmezési kísérleteket is kétségbe vonjuk, amelyek hajlamosak a fokváltakozás keletkezésének okát a váltakozó hangsúlyban keresni. A váltakozó hangsúlynak csak módosító szerepet tulajdonítunk, amely csak a gyengülés és erősödés főfolyamatának alapján fejtheti ki hatását.

Nem érezzük annak szükségét, hogy fonológiai tényezőket is segítségül hívjunk a fokváltakozás keletkezésének megvilágítására. Véleményünk szerint itt tisztán fonetikai jelenségről van szó.

A fokváltakozás korának kérdésében már nem foglalunk ilyen határozottan állást. A gyengülés-erősödés folyamata ugyanúgy hathatott már az uráli alapnyelvben, mint később, egymástól függetlenül az egyes nyelvekben. Mi az első lehetőséget tartjuk valószínűbbnek. A végleges választ erre a kérdésre csak akkor lehet megadni, ha a szamojéd nyelvi anyagot is megvizsgáljuk az általunk feltételezett folyamatok szempontjából. Ilyen körülmények között nem lehet eleve meghatározni, hogy melyik nyelvformában keletkezett a fokváltakozás. Ezért most mindenekelőtt arra a folyamatra fordítjuk figyelmünket, amely a fokváltakozást létrehozta. A fokváltakozás korára vonatkozólag csak akkor vonhatunk le biztos következtetéseket, ha már minden finnugor nyelvben megvizsgáltuk a gyengülés-erősödés hatását, és megállapítottuk törvényszerűségeit.

Eredeti szándékunk az volt, hogy minden balti finn nyelvben, sőt a lappban is feldolgozzuk a fokváltakozás problémáját. Miután azonban nyilvánvalóvá vált, hogy egy ilyen feladat megoldása több évet venne igénybe, pillanatnyilag lemondtunk róla, és megelégszünk a finn anyag elemzésével. Olykor azonban, ha ezt szükségesnek tartjuk, a többi finnugor nyelvre is hivatkozni fogunk. Véleményünk szerint a gyengülésnek és erősödésnek általunk a finn nyelvre megállapított törvényszerűségei, ha helyesek, másutt is érvényesek.

A finn nyelvi anyag — beleértve a legrégibb finn nyelvemlékeket is — vizsgálata közben arra a meggyőződésre jutottunk, hogy még itt is meg lehet találni az erősödés-gyengülés folyamatának érezhető nyomait. Ebből arra következtettünk, hogy a mai finn mássalhangzó-állomány nem az eredeti. De nem tudjuk pontosan meghatározni, melyik nyelvformának tulajdonítsuk azt a mássalhangzó-állományt, amelyre a mait visszavezethetjük. Úgy véljük azonban, hogy ez az állapot mindenesetre már az ősfinnben megvolt, de az is lehetséges, hogy már korábban is létezett.

Valamennyi itt felmerült problémával és nézeteink megalapozásával majd a nyelvi anyag elemzésekor akarunk behatóbban foglalkozni.

II. A fokváltakozás lényege és jelentősége

A tárgyalt jelenséget a finnugor nyelvtudományi irodalomban többek között a következő terminusokkal nevezték meg: *konsonantförmildring, Konsonantenschwächung, Stufenwechsel, fokváltakozás, astevaihtelu, cseredovanyie stupenyej soglasnih, consonant gradation, l'alternance consonantique, stadieväxling.*

[1] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 6. l.

Leíró szempontból nézve eléggé pontosan határozza meg B. COLLINDER a fokváltakozást: „The so-called *gradation* is typical of some Uralic idioms. It is essentially a paradigmatic (idioparadigmatic) consonant alternation in the position between the vowel of the first syllable and the vowel of the second syllable (or generally, between the wovel of a syllable of odd number and the vowel of the following syllable). There are two grades, the strong grade and the weak grade. The alternation is either quantitative, as in Finnish *akka*, old woman ~ nom. plur. *akat*, or qualitative, as in *pata*, cooking pot ~ nom. plur. *padat*, or both at the same time, as in *vika*, fault ~ nom. plur. *viat*. From a strictly descriptive point of view, there is not much to say about the distribution of the two grades (at least insofar as Estonian and Lappish are concerned), but historically the strong grade is that which occurs before the vowel of an open syllable, and the weak grade occurs before the vowel of a closed syllable"[2]. Hasonló módon próbálta a többi nyelvtudós is leírni a fokváltakozás jelenségét.

Egy nagyon érdekes és számunkra rendkívül fontos megállapítást tett SETÄLÄ a maga idejében: „Was die art des stufenwechsels im fiugr. und sam. betrifft, bemerkt man, dass in qualitativer hinsicht die starke stufe sich überhaupt durch eine mundsperrung oder wenigstens eine mehr markierte mundenge, zugleich auch oft durch stimmlosigkeit kennzeichnet. Für die schwache stufe hinwieder ist eine aufhebung der mundsperrung bezw. die vergrösserung der mundenge charakteristisch, zugleich auch oft stimmhaftigkeit gegenüber der stimmlosigkeit der starken stufe"[3]. Hasonló felfogást képviselt SZINNYEI is.[4]

Úgy véljük, hogy e két idézettel megfelelően körvonalaztuk a fokváltakozás legjellemzőbb mozzanatait. A fokváltakozás-elmélet jelentős szerepet játszott a finnugor nyelvtudományban, és mindenekelőtt elősegítette a hangtörténeti kutatásokat, végül is középponttá vált a finnugor hangtörténetben. A finnugor mássalhangzó-állomány rekonstrukciója a legszorosabban összekapcsolódott a fokváltakozással. Hogy a fokváltakozás jelentőségét felmérjük, elég ha RAVILA szavait idézzük: „Und man mag über die wissenschaftliche Stichhaltigkeit der Theorie sagen, was man will, durch sie und mit ihr begann jedenfalls insbesondere die Erforschung der Lautgeschichte der ostseefinnischen Sprachen und des Lappischen, sich zu einer kritischen Wissenschaft zu entwickeln".[5]

Nem véletlen, hogy éppen a fokváltakozási elméletek terén tapasztalhatunk ilyen lendületes emelkedést .Az első elméletek az újgrammatikus doktrina virágzásának idejére nyúlnak vissza, amely főleg a hangtörténetnek szentelt nagy figyelmet.

A fokváltakozás korára és keletkezésének okaira vonatkozó nézetek már a jelenség felfedezése óta igen eltérőek. Ez a helyzet a mai napig szinte semmit sem változott. HAJDÚ PÉTER így ír róla: „Meinungsverschiedenheiten über

[2] COLLINDER, CompGr. 215—216. l.
[3] SETÄLÄ: Über art, umfang und alter des stufenwechsels im finnisch—ugrischen und samojedischen: FUF XII, 121. l.
[4] SZINNYEI, Finnisch—ugrische Sprachwissenschaft. 2. verb. Aufl. Berlin u. Leipzig 1922. 27. l.
[5] RAVILA, Probleme des Stufenwechsels im Lappischen: FUF XXXIII, 285. l.

Wesen und Ursprung des Stufenwechsels gibt es noch heute beinahe so viel wie Sand am Meer."[6]

Ha a különböző fokváltakozási elméleteket tanulmányozzuk, könnyen úgy érezhetjük, hogy ezekhez már semmit sem kell és nem is lehet hozzátenni. Önkéntelenül felmerül a kérdés, érdemes-e további kutatómunkát fordítani erre a témára a kutatás ilyen állása esetén. Ám azt is le kell szögeznünk, hogy az utóbbi időben a fokváltakozás elvesztette uralkodó jellegét a finnugor nyelvtudományban. A többi probléma, a mondattan, az alaktan és a vokalizmus kérdései egyre jobban szóhoz jutnak. De ugyanakkor tovább kellene folytatni a munkát a fokváltakozás területén is. Ebből a szempontból teljesen egyetértünk RAVILÁval: „Es wäre jedoch kein Glück für die Forschung, wenn man die Fragen des Stufenwechsels ganz und gar beiseite liesse und dächte, dass das Wichtigste schon gesagt sei. Der Stufenwechsel hat meiner Meinung nach doch immer noch die Schlüsselstellung in der finnisch-ugrischen Forschung mit noch grösserem Recht als der Ablaut des Indoeuropäischen".[7]

A fentebb említett véleménykülönbségek arra utalnak, hogy sok minden parlagon hever még ezen a területen. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy a fokváltakozással kapcsolatos hosszadalmas viták nem voltak eredménytelenek. Sok probléma új magyarázatot nyert, azokat pedig amelyeket még végérvényesen nem sikerült megoldani, élesebben körülhatárolták.

III. A fokváltakozás elméleti alapjai
A fokváltakozás, mint az erősödés-gyengülés eredménye
Az erősödés-gyengülés belső szabályai

Mi hozta létre tulajdonképpen a fokváltakozást, és milyen törvényszerűségeket lehet vele kapcsolatban megállapítani? Először is meg kell értenünk ennek a jelenségnek a lényegét, meg kell vizsgálnunk magának a folyamatnak a mechanizmusát, akkor majd könnyebb lesz a többi vele kapcsolatos problémát is megoldani. Pillanatnyilag teljesen közömbös számunkra, hogy a fokváltakozás későbbi vagy korábbi eredetű-e. Sokan kísérleteztek azzal, hogy feltárják e jelenség alapvető jellegét. Számunkra azok az elméletek a legérdekesebbek, amelyek valamiképpen rámutatnak a fokváltakozás és a VERNER-törvény összefüggésére, mivel ez az összefüggés segítséget nyújt a probléma tisztázásához. Képviselőik azt vallják, hogy a fokváltakozás okai a hangsúlyviszonyokban keresendők, ugyanúgy, mint a Verner-törvény esetében. Egyesek a második zárt szótagnak tulajdonítják a főhangsúlyt, mások pedig csupán feltételezik, hogy a második zárt szótag nagyobb nyomatékkal rendelkezett, mint a második nyílt. Az ezzel kapcsolatos elméletek SETÄLÄtől, WIKLUNDtól, KETTUNENtől, COLLINDERtől, POSTItól, LEHTISALÓtól, SOTAVALTAtól, PIKAMÄEtől és másoktól származnak. Közös ismertetőjelük az, hogy mindkét jelenség keletkezését a szóhangsúly különbségére akarják visszavezetni. Szerintünk nem egészen helyes ez az álláspont. Tudjuk, hogy a Verner-törvény csak szimptómája egy sokkal általánosabb folyamatnak, nevezetesen a gyengülésnek. Helyénvaló, hogy itt alaposabban foglalkozzunk a Verner-törvénnyel, ha már a fokválta-

[6] HAJDÚ P., Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen: UAJb. XXXIV, 41. l.

[7] RAVILA: FUF. XXXIII, 285—286. l.

kozás és e törvény között oly sok közös vonás van. Mi a lényege a Verner-törvénynek? Minden zöngétlen spiráns zöngéssé vált, ha nem a szó elején, vagy nem közvetlenül a hangsúlyos szótag után állt.[8] Látszólag csak a zöngéssé válást tudjuk megállapítani, és ez a tény, miként ZABROCKI megjegyzi,[9] hosszú ideig elhomályosította a dolog természetét. A legtöbb kutatás, amelyet ezen a területen végeztek, csak az említett tényt próbálta megmagyarázni. A folyamat eredményét összecserélték magával a folyamattal. Így DE SAUSSURE (Cours 201) és HIRT (Idg. Gr. 5: 96. és Handb. des Urg. I., 90) szerint is a zöngéssé válás adja a probléma lényegét. Azonban már korán észrevették, hogy ez a jelenség kapcsolatban van a meggyengült légáramlással. VERNER így ír erről: „Das stärkere Luftausströmen ist ein Moment, das der expiratorische Akzent mit den tonlosen Konsonanten gemein hat. Daher konnte der verstärkte Luftstrom in der akzentuierten Silbe die tonlose Fricativa tonlos erhalten, d. h. verhindern, dass die Stimmbänder zum Tönen verengert blieben, wie dies bei normalem Luftausströmen in der unakzentuierten Silbe geschieht."[10] Tehát a zöngéssé válás végsősoron a levegőáramlás erejétől függött (ZABROCKI, UL, 35. l.) Ezen jelenség egyes szakaszaira elsőnek SIEVERS utalt, aki arra az eredményre jutott, hogy a VERNER által meghatározott esetekben a zöngétlen fortis hangok először zöngétlen lenis-ekbe mentek át, hogy végül is zöngéssé váljanak.[11] Tehát előbb következett be a gyengülés (leníció) és csak később a zöngéssé válás, ahogy azt ZABROCKI helyesen megjegyzi, aki véleményünk szerint elsőként fejtette ki a jelenség természetét,[12] különbséget téve a zöngéssé válás és a gyengülés között. Szerinte az utóbbi az elsődleges, és ennek alapján fejlődik ki a zöngéssé válás. A leníció az erősödéssel ellentétes folyamat. Ily módon ZABROCKInak sikerült összekapcsolni a VERNER-törvényt a gyengülés-erősödés folyamatával.[13] Eszerint a fenti törvény lényege: a leníció által meggyengített hangnak a szomszédos magánhangzókhoz való hasonulása, e folyamat következménye pedig a mássalhangzók zöngéssé válása.

Meg kell még világítanunk egyrészt a gyengülés és erősödés, másrészt a gyengülés és a hangsúly közötti kölcsönhatást. Ezzel a kérdéssel alaposabban foglalkozunk, mert megválaszolása különösen jelentős, mivel a legtöbb elmélet a hangsúlyviszonyokban kereste a fokváltakozás keletkezésének okát. ZABROCKI könyvének néhány fejezetében ezt a problémát boncolgatta germán vonatkozásban, és arra a meggyőződésre jutott, hogy az első germán hangeltolódást (Lautverschiebung) az exspiratorikus hangsúllyal kapcsolatba hozó nézetek nem egészen helyesek.[14] Minden szóhelyzetben meglevő erősödés (hangeltolódás) — szerinte — arra utal, hogy a szó valamennyi hangjánál az erőmegfeszítés egyenletes nagyobbodásával kell számolnunk, függetlenül a főhangsúly helyétől (vö.: lat. *pater* ~ gót *faÞar*, lat. *frater* ~ gót *brōÞar*). Ezenkívül a szóhangsúly rendszerint a hangsúlyozott szótag magánhangzójára

[8] Vö. ehhez K. VERNER: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. 23: 97. l.; SIEVERS, Grundzüge der Phonetik § 779. F. DE SAUSSURE, Cours de linguistique 201. l.; HIRT, Indogermanische Grammatik. V/1929. 96. l.

[9] ZABROCKI L., Usilnienie i lenicja w językach indoeuropejskich i w ugrofinskim. Poznań, 1951. [rövidítve: UL]

[10] VERNER: i. m. 116. l.

[11] SIEVERS: i. m. 779. §.

[12] ZABROCKI: i. m. 45. l.

[13] Uo. 52. l.

[14] Vö. Lingua Posnaniensis II. 296. l.

esik, nem pedig a mássalhangzóra. Az a véleménye, hogy az erősödés minden helyzetben adekvát az exspiratorikus hangsúlyhoz viszonyítva, de nem azonos vele. ZABROCKI tehát azt a nézetet vallja, hogy a hangsúly egyedül nem volt képes hangeltolódást (ebben az esetben erősödést) okozni. Itt az erősödésnek nemcsak a szótagcsúcson (rendes szótaghangsúly) kellett hatnia, hanem a szótagvölgyekben is.[15] Az ősgermán gyengülést (Verner-törvény) tárgyalva megállapítja, hogy ez csak a zöngétlen spiránsokra hatott a szó belsejében és végén, ha a megelőző szótag hangsúlytalan volt. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy az erősödő feszültség megmaradt a szó elején éppúgy, mint a hangsúlyos szótag után. Ebben az összefüggésben beszél a szó erejének vonaláról. A szókezdet természeténél fogva mindig erősebb lesz, mint a többi szóhelyzetek. A szó vége a leggyengébb. A fentebb említett vonal menete tehát a lejtő alakját veszi fel: 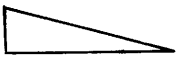 . Ezt a vonalat különböző tényezők módosíthatják, főleg a szóhangsúly, aminek következtében ilyen formát vehet fel:[16] 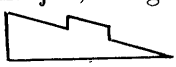 . További bonyolult elemzés vezette ZABROCKIt arra az eredményre, hogy minél közelebb áll a hang a szókezdethez, annál kisebb a gyengülés, és fordítva, az erősödés annál intenzívebb Az erősödés tehát tovább hathat a szókezdetben és a hangsúlyos helyzetben (a hangsúlyos szótag után), ha ezzel egyidejűleg a többiben már bekövetkezik a gyengülés. A spiránsok gyengüléséről szóló fejtegetéseit összefoglalva ZABROCKI arra következtetett, hogy ez a folyamat a szó minden pozíciójában előfordult, kivéve a szó elejét. Leggyengébben azonban a hangsúly után hatott. Az erősebb leníció eseteiben mint másodlagos folyamat megjelenik a gyengült hangok zöngésülése. De idővel a hangsúlyos szótag utáni helyzetben is fokozódott a gyengülés, és végül itt is zönggéssé válás tapasztalható.[17] A mondottakból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy nem a hangsúly hozta létre a most tárgyalt két folyamatot (gyengülés, erősödés), hanem csupán módosította ezeknek lefolyását.

Ha tehát a finnugor fokváltakozás a Verner-törvénnyel mutat hasonlóságot, és ugyanakkor a Verner-törvény összefüggésben áll a gyengülés-sel és erősödéssel, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy a finn fokváltakozást éppen ilyen erősödéssel és gyengüléssel hozzuk kapcsolatba, azaz úgy tekintsük, mint ennek a folyamatnak eredményét. Ilyen módon ismét közeledünk SETÄLÄ, THOMSEN és WIKLUND nézeteihez, akik már a balti finn konszonantizmus felépítésében igen nagy jelentőséget tulajdonítottak e két folyamatnak. THOMSEN az eredeti *k, t, p, g, d, b* hangokból indult ki, amelyekből a finnben az erősödés által *kk, tt, pp, k, t, p*-nek kellett volna keletkeznie, bizonyos esetekben azonban (zárt szótagban) a médiák a megfelelő spiránsokba mentek át.[18] Hasonló álláspontra helyezkedett SETÄLÄ is, aki hogy megmagyarázhassa a közfinn *(kk, tt, pp, k, t, p,)* hangokat az eredetibb állapotot a *k, t, p, b, d, g*-ben fogadta el, ugyanakkor két folyamatnak (a gyengülésnek és erősödésnek) egyidejű hatását is feltételezte.[19] WIKLUND véleménye egy kissé eltérő, amennyiben eredeti *kk, tt, pp, k, t, p* hangokat tesz fel, és a gyenge

[15] ZABROCKI: i. m. 46—47. l.
[16] ZABROCKI: i. m. 48. l.
[17] ZABROCKI: i. m. 55. l.
[18] THOMSEN, Den gotiske... 23, 35. l. és Beröringer mellem de finske... 73, 74. l.
[19] SETÄLÄ, YH. 123. l.

fokot a leníciótól kiváltott jelenségnek magyarázza.[20] Ezen elméletekkel kapcsolatban még megjegyezhetjük, hogy létrehozóik megkísérelték a fokváltakozást úgy tekinteni, mint az említett ható folyamatok eredményét. Úgy látszik, a későbbi kutatók ezt elfelejtették eléggé értékelni. Ez nem jelenti azt, hogy maradéktalanul elfogadjuk ezt a három elméletet. Csak szellemes ötleteknek tarthatjuk őket, mivel nincsenek bebizonyítva. Létrehozóik főleg az intervokális helyzetben levő szituációról beszélnek, a többi helyzetet azonban nem tanulmányozták eléggé ezen folyamatok figyelembevételével. Tehát ezeknek a folyamatoknak a nyelv egész hangállományára gyakorolt hatását nem vizsgálták meg és nem rögzítették belső törvényszerűségeiket.

Fentebb azt a sejtésünket juttattuk kifejezésre, hogy a balti finn fokváltakozás, éppúgy mint a Verner-törvény a gyengülés-erősödés folyamatán alapulhat. Munkánkban azt a célt tűzzük magunk elé, hogy elemezzük a finn nyelv mássalhangzó-állományát ezen folyamatok szempontjából. Rendkívül nagy segítséget nyújt szándékunk megvalósításához Zabrocki előbb idézett műve: „Usilnienie i lenicja w językach indoeuropejskich i w ugrofińskim" (Erősödés és gyengülés az indoeurópai nyelvekben és a finnugorban). Munkájának értéke elsősorban az, hogy az indoeurópai anyag hozzásegítette ahhoz, hogy sok általános természetű következtetést vonjon le, és megállapíthassa a tárgyalt folyamatok belső szabályszerűségeit. Az indoeurópai nyelvek mellett e műben a finnugorról is szó esett, s ez a tény számunkra nagy jelentőségű. Ebben a vonatkozásban Zabrocki azt a nézetet képviseli, hogy a finnben a fokváltakozásnak nevezett folyamatot erősödési és gyengülési processzusnak kell tekintenünk. Ezek ugyanazok a folyamatok, amelyeket az indoeurópai nyelvekben is (germánban, keltában stb.) megtalálunk. Nem szabad ezeket a jelenségeket a finnugorban úgy vizsgálni, hogy ne vessünk egy-két pillantást a többi nyelvben meglevő hasonló viszonyokra. Zabrocki arra is rámutat, hogy a finnugor mássalhangzók fokváltakozása azonos a különböző indoeurópai nyelvekben levő gyengüléssel (és erősödéssel).[21] A finnugorra vonatkozó kérdéseket csak általánosságban fejtegette, és maga is úgy véli, hogy a probléma behatóbb kutatást igényel az egyes finnugor nyelvekben. Zabrocki azt mondja, hogy a fokváltakozás az erősödés és gyengülés folyamatával azonos. Véleményünk szerint jobb lenne, ha a fokváltakozásról itt úgy beszélnénk, mint ezen folyamatok eredményéről. Ebben az esetben a gyengülés és erősödés csak olyan fonetikai folyamat lenne, amely egy nyelv egész hangállományát áthatja.

A Zabrocki által alkalmazott elveket mi vonatkoztatni szeretnénk a balti finn nyelvekre. Meggyőződésünk, hogy a gyengülés és erősödés ott megállapított, általános szabályszerűségei itt is igazolást nyernek. Mielőtt azonban áttérünk az anyag analízisére, meg kell világítanunk ezen elméleti alapelveket.

Zabrocki művében az erősödés és gyengülés fogalmának pontos meghatározásából indul ki. Az erősödésen azt érti, hogy egy hang artikulációs-akusztikai szempontból erősebbé válik. Ez az erősödés vonatkozhat: 1. magára a légáramlásra, 2. a beszédszervek artikulációjára, 3. és mindkettőre egyaránt, de nem feltétlenül vezet ugyanazon kategória fonetikailag erősebb hangjához.

[20] Wiklund, Laut- u. Formenlehre der lule-lappischen Dislekte. 31. l. és Entwurf... 112. l.

[21] Zabrocki: i. m. 239. l.

Egy ilyen hang legtöbbször különféle átalakulás alapját képezi, és egy másik kategóriába megy át. Pl. a germánban a felerősödött *b*, *d*, *g* hangok *p*, *t*, *k*-vá (pl. gót *diups*, lit. *dubùs;* gót *kalds*, lat. *gelidus)* az eredeti *p*, *t*, *k* viszont *f*, *Þ*, *χ* spiránsokká váltak, pl.: gót: *Þiuda*, litv. *tauta;* gót *filu*, gör. *πολυς)*. A spiránsok nem erősebbek, mint a zárhangok, de az erősödés eredményeként jöttek létre.[22] A gyengülés ezzel szemben az erősödéssel ellentétes folyamat. Ebből pedig az következik, hogy a gyengülés nem alapvetően más processzus, hanem csak az erősödésnek bizonyos foka. Az erősödés és gyengülés egyazon jelenségnek, vagyis az artikuláció közben megnyilvánuló erőkifejtésnek két oldala. Az erő növekedését nevezzük erősödésnek, csökkenését gyengülésnek (leníciónak).[23] Az erősödéskor az artikuláló szupraglottális beszédszervek erősebb zárását, a gyengülés esetében viszont ellentétes megnyilvánulását állapíthatjuk meg, a zárás lazítását, vagy teljes eltűnését.[24] Így bizonyos tájékoztatást kaptunk mindkét folyamatról. Ez azonban nem jelenti azt, hogy valamennyi ezzel kapcsolatos kérdést megválaszoltunk. A többi erősödéssel és gyengüléssel összefüggő problémára az anyag elemzésekor térünk rá.

Most azonban különös figyelmet szeretnénk fordítani még két mozzanatra: az erősödésnek és gyengülésnek egy nyelv hangállományára gyakorolt hatására, valamint az egyes hangosztályok viselkedésére. Az első kérdés megválaszolása egyszerű. A gyengülésnek és erősödésnek mint minden fonetikai folyamatnak általánosnak és kivétel nélkülinek kell lennie. A fonetikai folyamatok természetük szerint mechanikusak, és nem csak specifikus esetekre korlátozódhatnak.[25] Viszont más kérdés az, hogy hatásuk érzékelhető-e minden fonetikai környezetben. Ez legalább három tényezőtől függ: *a)* a f o n o l ó g i a i s í k t ó l, *b)* m a g u k t ó l a h a n g o k t ó l, *c)* a f o l y a m a t e r ő s s é g é t ő l.

A fonetikai folyamatnak, ha már megindult, valamennyi hangra ki kell terjednie. Ez a maga módján alakítja át a megtámadott hangszubsztanciát. Az ilyen átalakítások gyakran veszélyeztethetik a fonológiai rendszert. A fonológiai sík különféle helyesbítéseket eszközölhet. Egyes esetekben módosíthatja a fonetikai főfolyamatot, de kiválthat egy, a fonetikaival ellentétes folyamatot is.[26]

Mennyire függ a processzus lejátszódása maguktól a hangoktól? Tudjuk, hogy a nyelv egyes hangjai különböznek egymástól. Más és más fiziológiai szubsztanciával rendelkeznek.[27] Ha valamennyi hang ugyanazt a fiziológiai szubsztanciát mutatná, akkor ebben a vonatkozásban csak egy hangról beszélhetnénk. Zabrocki különféle fiziológiai szubsztanciákat tart számon. A fiziológiai szubsztanciához tartozik például a beszélő szerv tömege, amely az adott hangot artikulálja, tehát az ajkak, a nyelv, a hangszalagok és a tüdő tömege.

[22] Zabrocki: i. m. 1. l.

[23] Uo. 2. l.: „Usilnienie i lenicja to dwa oblicza jednej i tej samej rzeczy, mianowicie stopnia siły. Narastanie jej nazywać będziemy usilnieniem, opadanie jej leniclą."

[24] Uo. 11. l.

[25] Zabrocki: i. m. 4. l.

[26] Milewski T., Sur la monophtongaison des diphtongues dans les langues indo-européennes. Eos, XL. 1939. Fasc. 1. 1—16. l.

Zabrocki, Z historii monoftongizacji i dyftongizacji niemieckiej. Kwartalnik Neofilologiczny, Rocznik IV. Warszawa, 1957. Zeszyt 1.

[27] Zabrocki, Probleme der strukturellen Phonetik. Sprawozdania Poznanskiego Towarzystwa Przyjacioł Nauk. Nr. 2. (ogóln. zbioru nr 53) 20. stycz. 1958. 168—169. l.

Minél nagyobb az artikulációs beszédszerv tömege egy hang képzésekor, annál nagyobb a tehetetlenségi ereje és annál kevésbé hajlamos a változásra és fordítva. Ebből a szempontból ZABROCKI a nyelv hátsó részét állítja az első helyre (a legnagyobb tömeg), utána következnek az ajkak, a nyelv eleje és a hangszalagok. Ennek megfelelően így állíthatjuk sorba az egyes hangokat: *k, p, t, g, b, d.* Az ilyen elméleti sorrend helyességét a nyelvstatisztikai adatok is igazolják. Kimutatták, hogy nyolc európai nyelvben, a franciában, németben, angolban, olaszban, keltában, oroszban és a magyarban, a dentális hangok a leggyakoribbak, és csak azután jönnek a labiálisok és palatálisok.[28] Ugyanez vonatkozik a finnre és észtre is. HAKULINEN ezzel összefüggésben a következőket írja: „Der Umstand wiederum, dass die Dentale trotzdem im Finnischen wie vermutlich in allen Sprachen die absolut höchste Frequenz aufweisen, erklärt sich aus der lautphysiologischen Tatsache, dass die Zungenspitze, mit deren Hilfe alle Dentale hervorgebracht werden, das schnellste und beweglichste Artikulationsorgan ist."[29] Tehát a nyelv eleje kisebb tömeggel rendelkezik, mint az ajkak, vagy a nyelv hátsó része, ezért mozgékonyabb és gyorsabban reagál a fonetikai folyamatokra, mint a többi szerv. A különböző tehetetlenségi erőktől függ a változások kronológiája. A hangváltozások legelőször ott fognak megjelenni, ahol a tehetetlenségi erő a legkisebb.

ZABROCKI a fiziológiai szubsztanciához sorolja az artikuláló beszédszervek között levő távolságot is. Ennek a fiziológiai szubsztanciának nagyságát a tömeg mértékével határozza meg. Tehát az artikuláló szervek nyíltsági, illetve zártsági szubsztanciájának különböző nagyságokat tulajdonít. Így például a *t* mássalhangzó rendelkezik a legkisebb, az *a* magánhangzó pedig a legnagyobb nyíltsági tömeggel.[30] A nyíltsági tömeg nagysága szerint a következőképpen osztja be a beszédhangokat:

$$\begin{matrix} k \\ p \\ t \end{matrix} — c — s — m — n — l — r — h — i — u — e — o — a.$$ [31]

Magától értetődő, hogy azok a hangok, amelyeknek kisebb a nyíltsági tömege, korábban és mélyrehatóbban alávetik magukat a gyengülés és erősödés folyamatának, mint azok, amelyeknél ez a tömeg nagyobb (pl. a magánhangzók). A felerősödött légáramlás a rés tömegén levezetődik.

Természetes, hogy a folyamat eredménye ennek erősségétől és tartamától is függ. Mint a fentiekből láthatjuk, a különböző hangok és hangcsoportok a folyamattal szemben különböző ellenállást tanúsítanak. Minél erősebb maga a processzus, annál több hangot támadhat meg, és nagyobb hatást gyakorol rájuk.

Ez utóbbi problémával szorosan összefügg még két további momentum; ti. a fonetikai folyamat és területi kiterjedtsége közötti viszony, valamint a mássalhangzócsoportok ellenállóképességének kérdése.

[28] BOURDON, L'expression des émotions et des tedances dans le langage. Paris, 1892. H. GUTZMANNál található idézet: Psychologie der Sprache, 17 (Ernast Reinhardt, München o. J.)

[29] HAKULINEN, L., Handbuch der finnischen Sprache. I. 1957. Wiesbaden, 5. l.

[30] ZABROCKI, Probleme der strukturellen Phonetik, 168. l.

[31] Uo. 169. l.

Ha egy folyamat elkezdődik egy nyelvjárásban, még nem jelenti azt, hogy ugyanilyen erővel hat a többiben is. Már elméletileg is el tudjuk képzelni, hogy minél jobban eltávolodunk a processzus gócpontjától, annál inkább csökken a hatása. Az ebből levonható következmény egyértelmű: a középpontban haladnak leginkább előre a fonetikai folyamatok, a periférián lefékeződnek. Erre a germán nyelvekből hozhatunk példákat.[32]

A különböző mássalhangzócsoportoknak a gyengülés és erősödés folyamatára való reagálásával — az indoeurópai anyag alapján — már ZABROCKI foglalkozott. Meggyőződésünk, hogy azok a következtetések, melyekhez ezen a téren eljutott, általános természetűek, és a finnre is könnyen alkalmazhatók. Itt csak a viselkedésük általános elveire szeretnénk rámutatni, a részleteket pedig az anyag elemzésekor fejtjük ki. ZABROCKI figyelmet fordított arra a tényre, hogy az ősgermánban a hangeltolódás (az erősödés) nem minden mássalhangzócsoportban következett be (pl. az *sk*-, *st*-nél), és azt a megállapítást vonta le, hogy a felerősödött légáramlás az *s* résén levezetődött, emiatt a zárhangot már nem tudta megváltoztatni. Ehhez még az is hozzájárul, hogy mássalhangzócsoportok esetében a légáramlás mindkét összetevőn (azaz *s*-n, és *k*-n) levezetődik, és ennek következtében ezeket külön-külön kisebb hatás éri.[33] Azoknál a mássalhangzócsoportoknál pedig, amelyeknek első komponense likvida vagy nazális volt, erősödés tapasztalható. ZABROCKI szerint a mássalhangzócsoportok első összetevőjének megnagyobbodott rése esetén a mássalhangzó-kapcsolat lazább, azaz kevésbé kompakt. Ebben az esetben a légáramlás jobban meg tudja támadni mindegyik tényezőjét külön-külön, s emiatt nagyobb változásokkal számolhatunk a második hangnál. Minél nyíltabb tehát az első komponens, annál intenzívebb a folyamat hatása a másodikra.[34]

Az itt kifejtett elvek alkalmazása és részletesebb magyarázata már a finn nyelvi anyag alapján történik. Szeretnénk még megemlíteni, hogy FOURQUET ZABROCKI munkájáról írt recenziójában bírálta ezen elmélet néhány pontját,[35] az alapgondolaton azonban — nézetünk szerint — semmit sem változtathatott.

Újabban ZABROCKI mégegyszer érintette a gyengülés-erősödés problémáját, és megerősítette korábbi téziseit, több részletkérdést pedig még pontosabban kifejtett. Azokkal az okokkal kapcsolatban, amelyek a gyengülés-erősödés folyamatát létrehozták (azaz a légáramlás erősödéséhez, illetve gyengüléséhez vezettek), nem foglal határozottan állást. De nem tartja lehetetlennek, hogy ezeket fonológiai síkon is keresni kellene. Az okok természetétől függetlenül (legyenek bár fonológiai, szociológiai, vagy más természetűek) itt fonetikailag a légáramlás növekedésével, esetleg csökkenésével van dolgunk.[36]

[32] ZABROCKI, Uwagi o rozwoju konsonantyzmu germanskiego. Kwartalnik Neofil. Roczn. IV. W-wa 1957. Zeszyt 2. Uő., Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego Wroclaw-Warszawa-Kraków, 1963. 32. l.

[33] ZABROCKI, UL 30. l.

[34] Uo. 35—37. l.

[35] Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. Tome L. (1954).

[36] ZABROCKI L., Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego. 1963. 40—47. l.

IV. A finn nyelvi anyag elemzése az erősödés-gyengülés szempontjából

1. Általános megjegyzések

A finn nyelvet néhány aspektusból konzervatívnak lehet tekinteni. Ez mindenekelőtt magánhangzó-rendszerére vonatkozik. Az általános felfogás szerint azonban nagy veszteségeket szenvedett a finn mássalhangzó-rendszer.

Szó kezdetén		Szó belsejében	
finnugor	finn	finnugor	finn
k	*k*	*kk*	*kk* ~ *k*
t	*t*	*tt*	*tt* ~ *t*
p	*p*	*pp*	*pp* ~ *p*
ç vagy *č*	*h*	*k*	*k* ~ *v*, *j*, *δ*
ć	*s*	*t*	*t* ~ *d*, *l*, *r*, *ø*
s, *ś*	*s*	*p*	*p* ~ *v*
		č	*t*, *h*
š	*h*	*ć*	*ts*, *s*
j	*j*	*j*	*j*, *ø*
β	*v*, *ø*	*β*	*v*
δ'	*t*	*δ*, *δ'*	*t* ~ *d*
m	*m*		
n, *ń*	*n*	*γ*?	*k* ~ *ø*, *ø*
		s, *ś*	*s*
l, *ľ*	*l*		
		š	*h*
r	*r*	*m*	*m*, *(m* ~ *v)*
		n, *ń*	*n*
		η	*v*, *ø*
		l, *ľ*	*l*
		r	*r*

A mai 13 konszonánson kívül a finnugor alapnyelv hangrendszerében valószínűleg még 15 mássalhangzó létezett.[37]

Itt merülnek fel az első kérdések. Ha a finn nyelv a magánhangzók szempontjából konzervatív, vajon a mássalhangzókra nézve miért nem az? Nem

[37] Hakulinen, Handbuch der finnischen Sprache. Wiesbaden, 1957. Bd. I. 27—28. l.

kellene-e a nyelvi konzervativizmusnak az egész hangrendszerre kiterjednie? A konszonantizmus feltételezett elszegényedésének lényeges változásokkal kellett járnia. De nem vetették fel a kérdést, mi vezetett ezekhez a változásokhoz, ezekhez a számottevő veszteségekhez a mássalhangzó-rendszeren belül. Milyen természetű volt az a folyamat, amelynek alávetették magukat a mássalhangzók? Fonetikai vagy fonológiai jellegű? Itt depalatalizációról és dezaffrikációról beszélhetnénk. Így azonban figyelmen kívül hagyunk valamit, ami a mai finn mássalhangzó-rendszerre különösen rányomja a bélyegét, ti. a fokváltakozást. Véleményünk szerint a finn nyelv felépítésében ezen folyamatok mellett, ha valóban végbementek, az erősödés és gyengülés is nagy szerepet játszott. A fokváltakozást pedig úgy kellene felfognunk, mint ennek eredményét. Hogy az összefüggéseket világosabban szemünk előtt tarthassuk, a túloldali táblázatban megkíséreltük egybevetni a finn mássalhangzó-állományt a finnugor alapnyelvre rekonstruált állapottal.[38]

Mint a táblázatból látható, a finn nyelv lényeges jelenségei közé tartozik a fokváltakozás. Mint már fentebb mondtuk, újabban egyre inkább tagadják a fokváltakozás finnugor eredetét, és megpróbálják összekapcsolni az erős és gyenge fok keletkezését a külön nyelvi fejlődéssel. Ekkor azonban az a kérdés vetődik fel, hogyan jött létre a fokváltakozás egy nyelv külön életében és milyen nyelvi folyamatokat tételez fel. Számunkra pillanatnyilag nem fontos, melyik fejlődési korszakba lehetne beilleszteni a fokváltakozást. Figyelmünk most mindenekelőtt azokra a folyamatokra irányul, amelyek létrehozták.

Ha eltekintünk attól a feltételezéstől, hogy a fokváltakozás megjelenése a finnugor nyelv sajátos természetében leli magyarázatát, és ehelyett azt fogadjuk el, hogy az egyes finnugor nyelvek külön életében jelent meg, úgy ez csak a szemléletmód megváltozását jelenti, nem pedig a jelenség okaira adott magyarázatot.

Ha viszont kutatásaink alapját a rekonstruált fokváltakozással rendelkező finnugor alapnyelv képezné, az eredmények helyességének csak annyi valószínűsége lenne, amennyi a hipotetikus feltételezéseknek lehet. Ezért a fokváltakozás megjelenését a balti-finn nyelvek alapján vizsgáljuk meg. Ez a kiindulópont lehetővé teszi a rekonstruált finnugor alapnyelvi, illetve uráli állapottal való összehasonlítást, amelyet viszont a kutatók nem fogadnak el egységesen. Ha a *kk*, *tt*, *pp*, *k*, *t*, *p* állapotból indulunk ki (így WIKLUND[39] ITKONEN,[40] bizonyos fenntartással COLLINDER[41] is), akkor a mai erős fokot a finnben eredetinek kell tekintenünk. Milyen viszony van az erős és gyenge fok között? Egy pillantás a táblázatra tudtunkra adja, hogy ebben a helyzetben fonetikailag legyengült hangok láthatók. A gyenge fokot tehát mint a fonetikai gyengülés következményét foghatjuk fel. A gyengülésnek már egy esetben való kimutatása is feltételezi, hogy az egész finn mássalhangzórendszer elszenvedte e folyamat hatását. Itt azt a lehetőséget szeretnénk fontolóra venni, hogy vajon csak az általános gyengülés feltételezésével tudjuk-e következetesen levezetni a finnugor alapnyelvből a finn mássalhangzó-állomány

[38] A rekonstruált fgr. alapnyelvi állapotra vonatkozólag vö. SZINNYEI, NyH. 1927. 23—50. l. COLLINDER, CompGr. 45—146. l., Introduktion. . . 103—123. l. STEINITZ, Geschichte des fgr. Konsonantismus.

[39] WIKLUND, Entwurf. . . 116—117. l.

[40] E. ITKONEN: UAJb. XXXIV. 192. l.

[41] COLLINDER, CompGr. 79. 82—83, 87, 217. l. és Introduktion . . . 112. l.

kifejlődését. Az első kételyek az eredeti β, δ, δ' spiránsok vizsgálatánál merülnek fel. Különösen a δ és δ' viselkedése nem tanúskodhatna a lenícióról, hanem egyenesen az erősödésről, amelynek hatására ezek a spiránsok a $t \sim d$ sorba mentek át. Most azonban ezzel a problémával nem foglalkozunk behatóbban.

A ható fonetikai folyamatok megállapításakor a második kételyt az ébreszti bennünk, hogy az eredeti finnugor, illetve uráli állapotot olykor másképp is rekonstruálják. Itt STEINITZnek a hosszú mássalhangzók finnugor alapnyelvi létezését tagadó hipotézisére gondolunk.[42] Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, akkor a finn mássalhangzó-állományt — legalábbis a geminátáknak esetében — az erősödés eredményének kell tekintenünk. Ezekből az következik, hogy nem a gyengülés volt az egyetlen processzus, amely a finn konszonantizmusra hatott, hanem emellett az erősödés is nagy szerepet játszott. E két folyamat kronológiai összefüggéséről most még nem lehet sokat mondani. Ehhez nélkülözhetetlen, hogy az egész finn mássalhangzó-állományt elemezzük a folyamatok szempontjából. Ezt kétféleképpen tehetjük meg: a kiindulópontot vagy a rekonstruált, vagy az első nyelvemlékekben megtalálható állapot képezheti. Magunk részéről a második utat választjuk, mivel a rekonstruált finnugor hangrendszerrel szemben bizonyos kételyeink vannak. Ezért helyesebbnek tartjuk, ha a legkorábbi finn nyelvemlékek (14. sz.) írásmódjából indulunk ki. Hiszen végső soron a finnugor ősnyelvi állapotot a nyelvemlékek és az élő nyelvek segítségével építették fel.

Először tehát a gyengülésnek és erősödésnek kölcsönös rétegződését vizsgáljuk meg, és csak azután fogunk hozzá a rekonstrukcióhoz.

Az a szándékunk, hogy analizáljuk a finn mássalhangzó-állományt, felülvizsgáljunk minden mássalhangzócsoportot, és csak azután vonjuk le a megfelelő következtetéseket. A különböző hangkategóriák és a különböző mássalhangzócsoportok eltérő ellenállást fognak tanúsítani a gyengülés-erősödés folyamatával szemben. A legkönnyebben az intervokális helyzetben álló zárhangokat támadja meg, és hatása legvilágosabban ezeken nyilvánul meg. Másképpen kellene lennie a mássalhangzócsoportokban. Itt az első összetevő fedezi a másodikat, és így fékezi a folyamat erejét, azaz ahhoz, hogy az a zárhangot elérhesse, túl kell jutnia az első komponensen. És minél nagyobb ennek a zártsági tömege, annál gyengébb lesz magának a folyamatnak hatása a másodikra. Megkíséreljük tehát, hogy kauzális kapcsolatba hozzuk a finn nyelv egész mássalhangzó-rendszerének a fejlődését a fent említett folyamatokkal. A kiindulópontot a legrégibb nyelvemlékek jelentik számunkra, és mindenekelőtt Agricola bibliafordítása (1548).

Már egy futólagos pillantás a finn mássalhangzórendszerre azt mutatja, hogy nem minden hangkategória és mássalhangzócsoport vetette magát alá ugyanolyan mértékben a fokváltakozásnak. Így például a fokváltakozáson kívül esnek az *s* spiráns, a nazálisok és a likvidák, valamint az *sk*, *st*, *sp*, *ks*, *ts*, *ps*, *tk* hangkapcsolatok. A fokváltakozásnak a finn nyelvben való disztribuciója rendkívül pregnáns, és mint később látni fogjuk, éppen várakozásunknak megfelelő.

Továbbá megállapíthatjuk, hogy az Agricolánál jelentkező állapot és a mai finn nyelv olyan különbségeket mutat, amelyek véleményünk szerint

[42] Vö. STEINITZ, W., Geschichte des finnischugrischen Konsonantismus. Uppsala, 1952. 19. l.

nemcsak helyesírási természetűek lehetnek. Itt különösen a *nazális* + *zárhang* és *likvida* + *zárhang* kapcsolatokra gondolunk. Ezen két kapcsolatosztály elemzésével kezdjük a finn anyag vizsgálatát, tehát nem az intervokális helyzetben álló zárhangokkal. Ennek oka az, hogy az utóbbiak olyan állapotot mutatnak, amely az erősödés befejeződése után következett be, míg a *nazális, likvida* + *zárhang* mássalhangzócsoportok esetében ez a folyamat még nem zárult le. Az írásmód fejlődése szerintünk ezt igen jól visszatükrözi.

Nem ígérhetjük, hogy a finn anyag analízise egyszerű és az első szempillantástól kezdve világos lesz. Munkánkat megnehezíti a még korábbi nyelvemlékek hiánya, ezért a régibb nyelvállapot vizsgálatában főként rekonstrukciókra vagyunk utalva.

2. Nazális és likvida után

A mai finn nyelvben nazálisok után az erős fokban csak a *k, t, p* zöngétlen zárhangokat találjuk. A gyenge fokban viszont teljes hasonulás következett be. Tehát:

erős fok	gyenge fok	
ŋk	*ŋg (ŋŋ)*	*(henki — hengen = heŋŋen)*
mp	*mm*	*(ampua — ammun)*
nt	*nn*	*(antaa — annan)*

A gyenge fokban tapasztalható asszimilációt a régi hangváltozásokhoz sorolják. HAKULINEN ezt írja róla: „... zu den ältesten Übergängen gehören wohl *mm* < **mb* und *nn* < * *nd*, zu den den jüngeren *rr* < **rδ*, ein Wandel, der vielleicht zum Teil spätestens im 16 Jh. erfolgte, sowie *d* < **δ*, dass sich erst im 19. Jh. konsolidierte."[43]

A nazálisok utáni asszimilációval kapcsolatban ugyanezt a véleményt képviseli BUBRIH is.[44] A likvidák után hasonló a helyzet. Az erős fokban általában a *p, t, k* zöngétlen zárhangok jelennek meg; a gyengében pedig kissé tarkább a helyettesítés. A feltételezett **lγ*, **rγ* kapcsolatban a spiráns eltűnt, kivéve az *e* előtt, ahol *j*-vé vált. Az **lδ*, **rδ*-ből asszimiláció útján *ll, rr* keletkezett, és az **lβ*, **rβ* helyett *lv, rv* áll.

Tehát: **rγ*, **lγ*: *rø, lø* (vagy *rj, lj*: *e, i* előtt *(virka*: *viran*; *jalka*: *jalan*; *kurki*: *kurjet*; *kulkee*: *kuljen)*
**rβ*, **lβ*: *rv, lv (korpi*: *korvet*; *kilpi*: *kilvet)*
**rδ*, **lδ*: *rr, ll (virta*: *virran*; *ilta*: *illan)*

Most pedig hasonlítsuk össze a mai állapotot a legrégibb nyelvemlékével. Először az erős fokban levő különbséget állapítjuk meg a nazálisok utáni pozícióban, ahol majdnem szabályosan *d, g, b*-t írtak. A *g, d, b* még igen gyakran előfordul *l* és ritkábban *r* után. SETÄLÄ a következőket írja: „Vanhemmissa suomen kielen muistomerkeissä tavataan kirjoitettuna *g, d, b* mill'ei säännölisesti nasaalien jälkeen, mutta hyvin usein myös *l* : n, harvemmin *r* : n jälkeen."[45]

[43] HAKULINEN L., Handbuch der finnischen Sprache I. Bd. 1957. 40. l.
[44] BUBRIH, Isztoricseszkaja fonetika finnszkogo-szuomi jazika. Szovjetszkoje finno—ugrovegyenyije, VIII. Petrozavodszk, 1948. 141. l.
[45] SETÄLÄ E., YH 10. l.

Ez mindenekelőtt a 15. sz. második feléből és a 16. sz. első feléből származó nyelvemlékekre vonatkozik.

AGRICOLA is a nazálisok után rendszeresen *g*, *d*, *b* betűt ír, pl.: *langosi*, *andapi*, *ombi*. Likvidák esetében még meglehetősen szabályos a *d* az *l* utáni helyzetben: *muilda*, *kieldepi*, *valdakundas*, de *caltaisexi* is, *r* után azonban csak *k*, *t*, *p*: *murtamisesta*, *muserta*, *ymmerteneet*.[46] Mi rejlik ezen írásmódok mögött? A köztük levő különbségek csak helyesírási természetűek lennének? SETÄLÄ miközben a korábban elterjedt különböző nézetekkel foglalkozik, és a finn meg a svéd zárhangok (az előbbiek hehezet nélkül az utóbbiak hehezettel) különbségére, valamint a finn tenuisok és az észt zöngétlen médiák hasonlóságára rámutat, a következőképpen nyilatkozik: „Joka tapauksessa on seurauksena ollut, että nämät äänteet sen korvissa, joka oli ruotsia tottunut kuulemaan ja kirjoittamaan, kuuluivat siihen määrin *k:* sta, *t:* stä ja *p:* stä eroavilta, että he mielemmin tahtoivat niitä kirjoittaa *g:* llä, *d:* llä, *b:* llä"[47] Ezt a magyarázatot elégtelennek tartjuk, és felvetjük az alábbi kérdést: miért hangzottak ezek a zárhangok azok számára, akik a svéd nyelvet használták éppen a nazálisok után másképp, mint a megfelelő svéd hangok, a likvidák után már jobban hasonlítottak egymásra, és itt hasonlóbb *r*, mint *l* után, egyáltalán nem szólva az intervokális helyzetről, ahol mindig *k*, *t*, *p* fordul elő. RAPOLA viszont arra hajlik, hogy az *ng*, *nd*, *mb* írásmód okát a délnyugati nyelvjárási kiejtés hatásának tulajdonítsa. Ezenkívül hivatkozik a zárhangok kiejtésbeli különbségeire a likvidák és nazálisok után a finnben és a svédben (ezeket a hangokat gyengébben ejtették az előbbiben, mint az utóbbiban).[48] Véleményük szerint ez a különböző írásmód a növekvő, lassan fejlődő erősödési folyamatot tükrözi. Ebben a látszólagos helyesírásbeli tarkaságban szigorú törvényszerűségeket állapíthatunk meg. Amint már említettük, ZABROCKI behatóan foglalkozott a gyengülés-erősödéssel a mássalhangzócsoportokban, általános szabályokat állított fel a folyamat lezajlására vonatkozóan. Az első összetevő megnagyobbodott rése miatt az egész csoport kevésbé szilárd.[49] Először tehát a *magánhangzó* + *zárhang* kombinációban erősödnek fel a zárhangok, ezután a következő mássalhangzó-kapcsolatokat állíthatjuk fel ebben a sorrendben: *rt*, *rp*, *rk*, *lt*, *lp*,*lk*, *nt*, *mp*, *nk*. A likvidák és a nazálisok zártságának foka nagyobb, mint a magánhangzóké. Az előbbi esetben tehát az erősödés jobban levezetődik az első komponens tömegén, mint a vokálison a *magánhangzó* + *zárhang* esetén. A likvidák és a nazálisok a zártság fokának szempontjából is különböznek egymástól. A likvidák nyíltabbak és ezért közelebb állnak a magánhangzókhoz, mint a a mássalhangzókhoz (zárhangokhoz). Ebből következik, hogy a zárhangok erősödését kisebb mértékben fékezik, mint a nazálisok. A legrégibb finn nyelvemlékek tehát azt az állapotot tükrözik vissza, ahol intervokális helyzetben az erősödés már érvényesült, és ahol a folyamat a zárhangokat *r* és *l* után már kezdte megtámadni; az *l* azonban nagyobb ellenállást tanúsít az erősödéssel szemben, mint az *r*. Ezért *r* utáni helyzetben korábban felerősödött hangokat találunk, mint *l* után. Így nem csodálkozunk SETÄLÄ azon kijelentésén, hogy a legrégibb nyelvemlé-

[46] SETÄLÄ, uo., 11. l.; RAPOLA., VK 27 l.. és SKHP 51, 77, 80—83. l.
[47] SETÄLÄ: i. m. 13. l.
[48] RAPOLA, SKHP 80—1. és VK 27. l.
[49] ZABROCKI L., UL 36. l.

kekben még igen gyakran előfordul *g, d, b*, az *l*, ritkábban az *r* után. Egy kis előrelépést jelent már Agricola írásmódja, ahol *r* utáni pozícióban majdnem mindig zöngétlen zárhangok találhatók. A nazálisok esetében azonban marad még a régi állapot. Tehát a folyamat oly módon zajlik le, ahogyan sorrendbe állítottuk az egyes mássalhangzócsoportokat. Az *ld, lb, lg* kapcsolatok közül az *ld*-nek elsőként kellene alávetnie magát az erősödés folyamatának, mivel a dentálisok artikulációs tömege a legkisebb. De a gyakorlat mást mutat. Agricolánál azt tapasztaljuk, hogy az *ld* még mindig érintetlenül megmaradt, amikor *lb* és az *lg* már *lp, lk*-vá vált. Véleményünk szerint a két hang zárjának homorganitása itt döntő szerephez jut, azaz az *ld* kevésbé eltérő összetevőkből áll, mint az *lb* és az *lg*. Ennek következtében szilárdabb, mint az utóbbiak, és nagyobb ellenállást tudott kifejteni a folyamattal szemben.

A gyenge fokban hasonló kép tárul elénk. Az a tény, hogy az asszimiláció csak az **lδ* csoportban következett be, és az **lγ*, valamint **lβ* esetében elmaradt, alátámasztja fentebbi magyarázatunkat. Tehát azt látjuk hogy az *ld* mindkét eleme nagyobb összetartozásának feltételezése (az *lb* és az *lg*-hez viszonyítva) erről az oldalról is megerősítést nyer. Ennélfogva kissé módosítanunk kell a fentebb említett folyamatok iránti fogékonyság (susceptibilitas) sorát, körülbelül így: *rb, rg, rd, lb, lg, ld, nd, mb, ng*. Az erősödés folyamata Agricola írásmódjában eljutott az *ld*-ig, és itt megállt: *rp, rk, rt, lp, lk, ld, nd, mb, ng*. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezzel az erősödés folyamata véget ért. Később az *ld*-re és a következő csoportokra is átterjedt. Az *l* és a nazálisok utáni *p, t, k* írásmód már a XVIII. században szokásos.[50] A legrégibb nyelvemlékektől a mai napig tartó fejlődést egy táblázat segítségével a következőképpen ábrázolhatjuk:

A legrégibb nyelvemlékekben				Agricolánál	a mai finn irodalmi nyelv
rb	gyakran	*rp*	is	*rp*	*rp*
rg		*rk*		*rk*	*rk*
rd		*rt*		*rt*	*rt*
lb	ritkán	*lp*		*lp*	*lp*
lg		*lk*		*lk*	*lk*
ld		*lt*		*ld*	*lt*
nd				*nd*	*nt*
mb				*mb*	*mp*
ng				*ng*	*nk*

Felvetődik az a gondolat, hogy a mai erős fok a finnben nem eredeti, hanem erősödés útján *b, d, g*-ből keletkezett. A *b, d, g* pontos értékéről nem mondhatunk sokat. Lehetséges, hogy zöngétlen médiák voltak. Itt már sejtésekre és rekonstrukcióra vagyunk utalva.

[50] Setälä, YH 11. l., Rapola, SKHP 80—82. l. Vö. még Rapola, Vanha kirjasuomi. 1962.

Gyenge fok

Most rátérünk a gyenge fok behatóbb elemzésére. Már e fejezet elején nagyjából vázoltuk a mai finn nyelvi állapotot. A nazálisok után teljes hasonulás következik be. Likvidák utáni pozícióban csak a dentális asszimilálódott, az **lγ*, **rγ* csoportokat *lø*, *rø*, illetve *lj*, *rj* váltotta fel, az **lβ*, **rβ*-t pedig *lv*, *rv*. Ez az állapot a nazálisok esetében már a legrégibb finn nyelvemlékekben megvolt.[51] Agricola írásmódja egyértelműen csak az *nd* és *mb*-nél tükröz teljes asszimilációt, ahol is mindig *nn*-t és *mm*-t ír. Nem tudjuk azonban, hogy az *ng* még az *ng* hangértékét jelöli-e, vagy már *ηη*-t, mivel mindkét fokban ugyanaz a jel fordul elő (pl. *makunnan, valdakunnas, anna, lammas, (hengi:) hengen)*.[52] A likvidák után tárkább a helyzet. Itt Agricola a spiráns *γ*-t *gh, g, ghi, ø* jelekkel adja vissza: *verghan, alghusta, algus, wirgams, ierghien, ylghien, pelolla.*[53] A dentális spiránst a legrégibb nyelvemlékekben, ugyanúgy mint Agricolánál *d* vagy *dh* helyettesíti, emellett megtaláljuk már az asszimiláció első nyomait is: *ll* és *rr*. Ez a folyamat az *l* után, úgy látszik, korábban bekövetkezett. SETÄLÄ ezt írja róla: „Näkyy siis, että assimilatsiooni alkoi aikaisin, ja *l*:n jäljessä aikaisemmin kuin *r* : n."[54] Hasonlóképpen vélekedik RAPOLA is.[55] A **β* jelölésére majdnem mindig *w* vagy *u* szolgál.[56] Hogy a spiránsok fejlődését világosabban áttekinthessük, a következő táblázatot alkalmazzuk:

	Agricolánál	a mai finn nyelv
**rγ*	*r* + *gh, g, ghi*	*rø* (*rj*: *e, i* előtt)
**rβ*	*rw*	*rv*
**rδ*	*r* + *d, dh* (ritkábban *rr*)	*rr*
**lγ*	*l* + *gh, g, ghi, ø*	*lø* (lj: *e, i* előtt)
**lβ*	*lw*	*lv*
**lδ*	*l* + *d, dh* (gyakran *ll*)	*ll*
**nγ*	*ng*	*ng* (= *ηη*)
**mβ*	*mm*	*mm*
**nδ*	*nn*	*nn*

Mi hozta létre a nazálisok utáni korai asszimilációt, legalábbis az **nδ*, **mβ* csoportokban?[57] Itt germán anyaghoz kell fordulnunk és azokhoz az elvek-

[51], [52] SETÄLÄ YH 39—40; RAPOLA, SKHP 48, 123, 131—132, 134. l.
[52] SETÄLÄ, YH 23—28; RAPOLA, SKHP 113, 118. l.; RAPOLA, VK 28. l.
[53] SETÄLÄ, YH. 36. l.
[54] SETÄLÄ, YH 30. l.
[55] RAPOLA, SKHP 129—130. l.
[56] RAPOLA SKHP, 134. l.
[57] Ehhez még egy megjegyzést kell hozzáfűznünk. Az *nk, nt, mp* gyenge fokú megfelelőit hajlamosak vagyunk *nazális* + *spiráns* formában rekonstruálni, ahogy ezt WIKLUND (Lappische Studien. 9, 13. l.) tette. De tudjuk, hogy SETÄLÄ (JSFOu. XIV. 10. l.) valamint SZINNYEI (NyH.[7] 39—42. l.) a gyenge fokot *nazális* + *zöngés zárhangban* tételezte fel. Spiráns mellett szól legalább az ősfinnben — szerintünk — a csoport második tényezőjének fentebb említett, korábban bekövetkező hasonulása a nazálishoz.

hez, amelyeket ott megállapítottak. ZABROCKI azt mondja ezzel kapcsolatban, hogy az erősödés és gyengülés a lazább csoportokban intenzívebb, az asszimiláció pedig elsősorban a szilárdabbakat érinti, amelyek az exspirációnak egységesebb ballasztikus csúcsával rendelkeznek. Tehát az *mβ*-nek korábban kell alávetnie magát az asszimiláció hatásának, mint az *lδ*-nek vagy *rδ*-nek. ZABROCKI az asszimiláció szempontjából is felállít egy fogékonysági sort: *nđ, mb̆, lđ, rđ, lb̆, rb̆*. Az ősgermánban például minden dialektusban létrejött az *nđ* > *nd* és az *mb̆* > *mb* változás. Az óizlandiban ezenkívül *lđ* > *ld* lett.[58] A finn adatok teljes mértékben alátámasztják a fenti elméleti fejtegetéseket. Pontosan követhetjük az asszimiláció menetét. A teljes és a viszonylag korai hasonulás az **nδ* és **mβ* csoportokban nem véletlen. Természetesen itt más eredményt kapunk, mint a germánban, ahol csak a zár-momentum alapján közeledtek a hangok. Fogékonysági sorrendünket tovább követve, az asszimiláció folyamatát előbb az *lδ* csoportban várnánk és később az *rδ*-ban. És valóban így is van.

Agricola már meglehetősen gyakran ír *ll*-t, de nagyon ritkán *rr-t*. OAJANSUU azt az álláspontot képviseli, hogy korábban létre kellett jönnie az *lδ* > *ll* változásnak, mint az *rδ* > *rr*-nek.[59] Az *lβ* és *rβ* csoportok azonban még a mai napig sem asszimilálódtak. Különös figyelmet érdemel a *γ* spiráns. Az *nγ*, *lγ*, *rγ* hangkapcsolatok a zár homorganitására nézve lazábbak, mint a fentebb említettek. Ennek következtében itt később kellene az asszimilációnak lezajlania. Például valamennyi germán nyelvjárás felmutatja ezt a folyamatot az *nγ* csoportban, az *lγ* és *rγ* ezen nyelvjárások későbbi fejlődésében még nem hasonult.[60] A finnben hasonló esettel van dolgunk, ahol az asszimiláció csak a nazális után jelenik meg, *l* és *r* utáni pozícióban a gyengülés tovább húzódott. Néhány nyelvjárásban viszont, amelyek a leníció fékezését mutatják, az erősödés hatását látjuk. Így Raumaban és Aurajokiban, ahol *r* és *l* után a gyenge fokban *k, ɢ, g,* fordul elő, pl. *jalka (jalɢa, jalga* is) „jalat", *sarka (sarɢa, sarga)* „sarat" (KETTUNEN, SM. III. 94.). A hämei és a déli savoi nyelvjárásokban nazális után nem találunk fokváltakozást, hanem mindkét fokban *nk*-t, pl. *henki: heŋken.* (KETTUNEN, SM. III. 90. l.) A spiráns *γ*-vel rendelkező csoportok nagyobb ellenállást tanúsítottak az asszimilációval szemben, mint az összes többiek, mert lazábbak, és emiatt gyakran erősödésnek is ki voltak téve. Felvetődik a kérdés, miért éppen a *γ* erősödött meg ebben a helyzetben és nem a *δ* és a *β*. Az utóbb említett spiránsok kisebb tömegük miatt nagyobb fokú gyengülésnek (és azonkívül korábban beálló asszimilációnak) vetik alá magukat, s amikor az erősödés kezdődött, még csak a *γ*-re volt képes hatni. Hogy egy szinkron egységet bemutathassunk, meg kellene ezt vizsgálnunk az egyes dialektusokban. Itt még arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy a vótban a *γ* spiráns hasonló fejlődésen ment át, ahol intervokális helyzetben, valamint likvida és nazális utáni környezetben megerősödött és *g*-vé vált, pl. *(aika:) aigā* „ajan", *jaʁgaɒ* „jalat", *(ʁeŋka:) ʁeŋgaɒ* „langat".[61]

A zárhangok fejlődésének vizsgálata folyamán mindig igyekeztünk megállapítani a főfolyamatot. Az erős fokban, úgy érezzük, sikerült bebizonyítanunk a lassan előrehaladó erősödést, ami ugyanazon törvényszerűségek szerint

[58] ZABROCKI, UL. 59. l.
[59] OJANSUU, Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Hki, 1901. 41—42. l.
[60] ZABROCKI, UL 61. l.
[61] KETTUNEN, Vatjan kielen äännehistoria, Hki, 1930. 54, 56, 57. l.

folyt le, amelyeket már az indoeurópai anyag alapján megállapítottak. Ha tehát már észleltünk erősödést, akkor ennek az egész finn hangállományra hatnia kellett, azaz a gyenge fok hangjaira is. A gyenge fokban spiránsokkal van dolgunk. A spiránsok azonban természetüknél fogva kevésbé fogékonyak a gyengülés-erősödés folyamata iránt, ahogy ezt fentebb már említettük. Itt már eleve is az erősödésnek kisebb kihatásával kell számolnunk, sőt előrehaladottabb gyengüléssel. Mégis úgy véljük, hogy több nyelvjárásban meglelhetjük az erősödés nyomait gyenge fokban is, különösen a γ spiráns fejlődésével kapcsolatban. Más nyelvjárásokban viszont, és a mai finn irodalmi nyelvben is ugyanez a spiráns tovább gyengült. Hogy diakron egységet érjünk el kutatásunkban, elsősorban egy nyelvjárásra vagy az irodalmi nyelvre kell szorítkoznunk. Mi a második esetet választjuk.

Befejezésül szeretnénk még néhány megjegyzést tenni. Az erős fokban erősödést láttunk, a gyengében gyakran jött létre asszimiláció a legrégibb nyelvemlékek idejétől kezdve a mai állapot kialakulásáig. Az asszimiláció eredménye azt mutatja, hogy a spiránsok ebben a helyzetben erősen legyengültek. Mindig a spiráns olvadt be a nazálisba, illetve a likvidába, és sohasem fordítva. Jogosan jelenthetjük tehát ki, hogy itt a leníció tovább folyt, amit az *l* és *r* utáni fejlődés eredménye is alátámaszt. Feltételezhetjük, hogy az erős fokban megjelenő erősödéssel egy időben gyengülési folyamat is létezett, amely a gyenge fokot megteremtette. Más szavakkal, az erős fokban megkezdődött az erősödés, a gyengében tovább folytatódott a leníció. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy mindkét folyamat párhuzamosan hathatott. Ehhez bizonyára hozzájárult, mint ezt az előző fejezetből láthattuk, a hangsúly módosító szerepe is. Azzal a kérdéssel, mikor nyilvánultak meg ezek a folyamatok, jelen helyen nem foglalkozunk részletesen. Ehhez a többi finnugor nyelv, de mindenekelőtt a balti finn nyelvek behatóbb vizsgálata volna szükséges.

(Folytatjuk.)

JERZY BAŃCZEROWSKI

Die deutsche Zusammenfassung wird nach dem zweiten Teil des Aufsatzes in der folgenden Nummer publiziert.

W. Steinitz és E. Itkonen finnugor vokalizmuselmélete és a cseremisz nyelv

Napjainkban két olyan elmélet ismeretes, amely részletes bizonyítóanyag alapján kísérli meg a finnugor nyelvek magánhangzó-rendszerével kapcsolatos problémák tisztázását. Az egyik elmélet W. STEINITZ, a másik pedig E. ITKONEN nevéhez fűződik. Az alábbiakban azt szeretnénk megvizsgálni, hogyan vannak összhangban ezek az elméletek a cseremisz nyelv tényeivel.

Mindkét kutató egy előzetesen felállított elmélet tételeit alkalmazta a cseremisz nyelv anyagára. Tehát kívülről közeledtek hozzá. Én ellenkezőleg, belülről, a cseremisz nyelv tényeiből indulok ki. Az itt elmondottak nem kutatásaim végső fázisát jelentik. Azt szeretném csak nagy vonásokban vázolni, hogy meglehetősen részletekbe menő előtanulmányok után, milyen irányban kezdem el a cseremisz első szótagbeli magánhangzók történetének kibogozását.

Először STEINITZ elméletét vegyük szemügyre. Nemcsak a kronológiai sorrend miatt, de azért is, mert STEINITZ elméletében különösen fontos szerep jut a cseremisz, pontosabban a hegyi cseremisz vokalizmusnak.

Mikor Steinitz kezébe vette RAMSTEDT „Bergtscheremissische Sprachstudien" c. művét, s elolvasta annak első mondatát, amely így hangzik: „Die Vokale des Bergtscheremissischen zerfallen in zwei Gruppen, in die voll und energisch artikulierten und in die bezüglich ihrer Artikulation reduzierten . . ." bizonyossá vált előtte, hogy megtalálta a finnugor vokalizmus történetének kulcsát. Szerinte nem lehet véletlen műve az a hasonlóság, ami a keleti osztják és egy finn—permi nyelv vokalizmusa között mutatkozik (l. STEINITZ, FgrVok. 5).

STEINITZnak sikerült jó néhány olyan finnugor etimológiát találnia, amelyben mind a keleti osztják, mind pedig a hegyi cseremisz megfelelő első szótagbeli magánhangzója redukált hang, például: osztj. V. *lŏla-* 'schmelzen' ~ cser. KH. *šə̑l-*;[1] osztj. V. *ńələ̈* 'vier' ~ cser. KH. *nəl;* osztj. V. *kŏ̈ŋtš* 'Kralle' ~ cser. KH. *kətš* (a keleti cseremisz nyelvjárásokban azonban *küţš* van, s STEINITZ szerint a KH. *ə* ebben az esetben korábbi **ŭ*-ből fejlődött) (l. STEINITZ, FgrVok. 6).

Tehát az osztják redukált *ŏ, ŏ̈, ə* hangoknak a hegyi cseremiszben *ə̑, *ŭ, ə* felel meg. STEINITZ szerint a keletebbi cseremisz nyelvjárásokban, ahol a hegyi cseremisz első szótagi redukált vokálisok helyén teljes hangokat találunk, ezek redukáltakból fejlődtek.

Azt a kérdést vizsgáljuk meg először, valóban elfogadható-e STEINITZ állítása a hegyi cseremisz vokalizmus archaikus voltát illetően. STEINITZ érde-

[1] Helyesebb lenne a *šə̑lə̑-* alak.

kes módon nem veszi figyelembe — pedig WICHMANN és BEKE szövegei alapján lehetősége nyílt volna rá —, hogy a nyugati cseremisz jaranszki és a WICHMANN által jaranszk-urzsuminak nevezett nyelvjárás magánhangzórendszere ugyancsak redukált és teljes hangokra oszlik, sőt, hogy ezek sokkal jobban megfelelnek a kérdéses osztják hangoknak. A fentebb említett cseremisz példák a jaranszki nyelvjárásban így hangzanak: *šo̯lo̯-*, *nəl*, *kn̯ts*. Ha az *o̯*, *n̯* hangot STEINITZ jelölése szerint *ŏ*, *ă̆*-vel írjuk, s hogy a grafikai különbözőségeket áthidaljuk, lentebb a STEINITZ átírását használjuk, míg az ő elméletét tárgyaljuk. Ilyenformán a keleti osztják *ŏ*, *ŏ*, *ə* sornak a cseremisz nyelv jaranszki (és még néhány más nyugati) nyelvjárásában *ŏ*, *ă̆*, *ə* felel meg. (WICHMANN és BEKE néhány faluban az *ŏ*-t zártabbnak hallotta, s *ŭ* (≷)-val jelölte, de ez árnyalati különbség, s számunkra nincs különösebb jelentősége.)

A keletebbi cseremisz nyelvjárásokban a fentebb idézett három cseremisz szó így hangzik: U. *šu·lə̂-*, M. *nil'* és U. *küľš*. Az a kérdés, hogy a hangfejlődés a cseremiszben *ə̂*, *ə* (**ă̆*), *ə* > *ŏ*, *ă̆*, *ə* > *u*, *ü*, *i* irányú volt-e, ahogy STEINITZ feltételezi (bár ő az *ŏ*, *ă̆*, *ə* fokot, mint már említettem, nem vette figyelembe), vagy éppen ellenkező.

BEKE ÖDÖN a STEINITZ könyvéről írott rövid ismertetésében (Nyr. LXXII, 40—2) határozottan a teljes > redukált irányú fejlődés mellett tör pálcát. Szó szerint ezt írja: „... WICHMANN cikkeiből kitűnik, hogy a kozmogyemjanszki *ə̂*-nek a jaranszki nyelvjárásban *o̯* és ≷, az *ə*-nek pedig *n̯* felel meg. Nyilvánvaló, hogy csak a teljes *u*, *ü* redukálódhatott a felsorolt hangokká, fordított fejlődés elképzelhetetlen. Talán még az is latba esik, hogy az egyik jaranszki nyelvjárásban az eredeti *ŏ* is redukálódott, mert azt nem tehetjük fel, hogy mikor minden más cseremisz nyelvjárásban teljes *ŏ* van, akkor ezek fejlődtek redukált *o̯*-ből, s egyedül az említett jaranszki nyelvjárás őrízte meg az eredeti állapotot."

Számos bizonyítékot sorolhatunk fel amellett, hogy a szóban forgó hegyi cseremisz magánhangzók korábbi teljes hangból fejlődtek, s ebben a fejlődésben a nyugati nyelvjárások képviselik a középső átmeneti fokot. Hasznos tanulsággal szolgálnak számunkra a cseremisz nyelv orosz jövevényszavai. Ezek között is akadnak olyanok, amelyekben végbement az *u* > *ŏ* > *ə̂* és az *i* > *ə* hangváltozás, pl.: cser. (BEKE) U. *unə̂ka·*, CK. *ŏnŏka·*, KH. *ə̂nə̂·ka* 'unoka' < or. nyj. *унук;* cser. (BEKE) U. *sukna·*, Č. *sŏkna·* 'posztó' < or. *сукно;* cser. (BEKE) JO. *ŏ·leį* 'kaptár' < or. *улей;* cser. (VASZ.) KH. *nʉ̈rkaшʉ̈k* 'intéző' (*ʉ̈* = *ə*) < or. *приказчик* stb.

Kevés olyan példa akad, amely mind a három nyelvjáráscsoportban megvan, ezért olyanokat is figyelembe veszünk, amelyekben csak a redukció második fokozatát láthatjuk.

Az oroszban nincs *ü* hang, ezért az *ü* > *ă̆* > *ə* hangfejlődésre nem találunk példát. Arra viszont igen, hogy orosz *i*-nek a cseremiszben *ă̆* felel meg, pl.: (BEKE) JT. *pă̆n,pzak* 'die Jacke' < or. nyj. *пиджак* stb. Először bizonyára *ü* fejlődött az orosz szó *i*-jéből, s ez később redukálódott. Hasonló fejlődés finnugor szavakban is előfordul, pl.: (BEKE) J., V. *ră̆βă̆ž* 'róka' ~ MK. *riβi·ž*, UP. *rì·βə̂ž;* (WICHM.) JU. *pă̆ža·š*, J. *pă̆žăkˣš* 'Nest' ~ (BEKE) M., MM., MK. *piżə̀·š*, UP., USj., US. *piża·š*. Ezek az adatok is nyilvánvalóan az *ă̆* másodlagos volta mellett bizonyítanak.

Mellesleg meg kell jegyezni, hogy a cseremisz *ə̂*, *ŏ*, *ə*, *ă̆* hangokat csak feltételesen nevezzük redukáltaknak, mivel L. P. GRUZOV eszközfonetikai vizsgálatai bebizonyították, hogy ezek a magánhangzók szinte egyáltalán nem

redukálódnak. Jellemző sajátságuk nem a redukáltság, hanem a rövidség. Csaknem fele olyan rövidek, mint a teljes képzésű magánhangzók.[2] A redukált hang terminust, GRUZOVval egyetemben, csak a hagyomány miatt tartjuk meg.

Számos cseremisz nyelvjárásban megtaláljuk a legtöbb esetben őscseremisz **i*-re visszamenő *ə̑* hangot, pl. (BEKE) P., B., UJ. *pə̑ža·š* 'fészek'; C., Č. *kə̑t* 'kéz' (WICHM.) U. *pə̑l* 'Wolke' stb. Ezekben az *ə̑* hang belső cseremisz keletkezésű, s tárgyalására ennek a cikknek a keretében nem kerítünk sort.

STEINITZ utal arra, hogy a kérdéses redukált hangok megvannak a csuvasban és a tatárban is. A csuvasok több mint ezer, a tatárok pedig hétszáz éve élnek szoros kapcsolatban a volgai finnugor népekkel, amit ezeknek a népeknek a szókincse is világosan tükröz. A volgai török és a volgai finnugor vokalizmusban mutatkozó párhuzam bizonyára annak a hatásnak tulajdonítható, amit az őslakos finnugorok az egymást követő kelet-európai népvándorlások során idevándorolt török népekre gyakoroltak (STEINITZ, FgrVok. 138).

STEINITZnak ez a megállapítása nem áll összhangban a turkológiai kutatásokkal. A Szovjetunióban Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков (Москва, 1955) címen megjelent kézikönyvben az *ŏ*, *ŭ* (cirillbetűs jelölésük *ŏ*, *ĕ*) hangokra vonatkozólag azt találjuk, hogy ezek megvannak minden kipcsak nyelvben, de fonémaként csak a tatárban, a baskirban, a kazahban és a nogajban fordulnak elő. A többiben csak az *u*, *ü* fonéma variánsaként élnek (i. m. 106—9).[3]

Ekkora területen és ennyi nyelvben finnugor szubsztrátumot feltételezni azonban nyilvánvalóan képtelenség. Különösen a csuvas vokalizmus vizsgálata igen tanulságos számunkra. A csuvas irodalmi nyelvben és a nyelvjárások jelentős részében (különösen az anatriban) az őstörök **u*, **ü*, **i* hangoknak rendszerint *ə̑*, *ə* a folytatása. Ugyanazt a megfelelést látjuk tehát, mint a keleti cseremisz és a hegyi cseremisz nyelvjárások között. Az északi csuvas virjal nyelvjárás egyes területein azonban az őstörök **u*, **ü*, **i*-nek *ŏ*, *ŭ*, *ə* (ASMARIN jelölése szerint: *ŏ*, *ŏ̆*, *ĕ*) felel meg. A csuvas nyelv tatár, és részben az orosz jövevényszavai is kétségtelenné teszik, hogy az eredeti (vagy egyes esetekben csak eredetibb) *u*, *ü*, *i* hangokból először *ŏ*, *ŭ*, *ə* fejlődött, majd az *ŏ* és az *ŭ* a csuvas nyelvterület túlnyomó részén delabializálódott, s így lett belőlük *ə̑*, *ə*. A virjal vidék egyes részein viszont mindmáig megőrződött a közbeeső *ŏ*, *ŭ* fokozat.

A csuvas és cseremisz párhuzamos hangfejlődést lássuk egy-egy török etimológián. Lehetőleg olyan török szavakat igyekeztem kiválasztani, amelyek jövevényként a cseremiszben is ismeretesek. Pl.: oszm., csag., tel., kirg., tar. *usta* 'mester' ~ kaz., nog., tat., *ŏsta*, bask. *ŏśta*, csuv. *ə̑sta* (virjal *ŏsta*); cser. KH. *ə̑·sta*, J. *ŏ·sta*, U. *usta·* 'ua'; oszm., kirg., jak. stb. *bütün* 'egész' ~ kaz., nog., bask., tat. *bŭtŭn*, csuv. *pəɒəm* (virjal *pŭɒŭm*); cser. KH. *pə·tə̑ń*, J. *pŭ·tŭń*, U. *pü·tə̑ń*; oszm., türkm. *dil* 'nyelv', ujg., kirg., alt. stb. *til* ~ bask., tat. *təl*, csuv. *ĉəlχɛ*.

[2] *Л. П. Грузов*, Редуцированные гласные в диалектах марийского языка: Вопросы диалектологии и истории марийского языка. (Труды МарНИИ XVIII, Йошкар—Ола 1964.) 22.

[3] Erre a tényre a cseremisszel kapcsolatban tudtommal D. G. KAZANCEV mutatott rá elsőként a joskar-olai nyelvjárás redukált hangjairól írott cikkében (l. GRUZOV: i. m. 44). A cseremisz és a csuvas—tatár párhuzamok kérdését érinti E. ITKONEN (FUF. XXIX, 247—8), valamint L. P. GRUZOV (SzFU. II, 109—11) is, de mindketten az *ŏ*, *ŭ* őscseremisz volta mellett foglalnak állást.

Tehát a hegyi cseremiszben az idézett tatár jövevényszavak tanúsága szerint ugyanolyan delabializációs folyamat játszódott le, mint a csuvas nyelvterület túlnyomó részén, a jaranszki (továbbá a vetlugai, a csebokszari, valamint egyes joskar-olai) nyelvjárások pedig megőrizték az átadó nyelv *ŏ*, *ŭ* hangját.

A csuvas hatás a hegyi cseremiszben a legmélyrehatóbb, s az érintkezés mind a mai napig igen élénk közöttük. Az *ŏ*, *ŭ* delabializációja minden bizonnyal együtt ment végbe a hegyi cseremiszben, s egyes velük szomszédos csuvas nyelvjárásokban. Sajnos nem ismerjük részletesen a hegyi cseremiszekkel határos csuvas nyelvjárásokat, de MÉSZÁROS Csuvas Népköltési Gyűjteményében a kozmogyemjanszki kerület *Pōškẹrt* falujából származó szövegek azt mutatják, hogy ott végbement az *ŏ* > *ə̂*, *ŭ* > *ə* hangfejlődés. A csuvas nyelvjárások közül a kozmogyemjanszki állt legszorosabb kapcsolatban a hegyi cseremisszel.[4]

A csuv. *u* > *ŏ*, *ü* > *ŭ*, *i* > *ə* hangfejlődés későbbi jelenség (vö. PAASONEN: NyK. XLII, 55), s egy sor más, a csuvas magánhangzórendszerben végbement változáshoz hasonlóan nyilván tatár hatásra indult meg. A cseremisz nyelv csuvas és tatár hatásnak leginkább kitett nyelvjárásaiban aztán a jövevényszavak tömegével (amelyek egy-két kivételtől eltekintve pontosan tükrözik a csuvas—tatár redukált magánhangzókat) ezek a hangok meghonosodtak, s a finnugor — sőt az orosz — eredetű szavakban is terjedni kezdtek, de nem jutottak olyan általános érvényre, mint a szóban forgó török nyelvekben. A Mari Autonóm Köztársaság keleti felében, ahol a cseremiszek leghomogénebb, számszerűleg is legtekintélyesebb tömbje él és az ún. keleti cseremiszeknél azonban hiányoznak. (Kivéve egy-két tatár hatásnak erősen kitett falut a köztársaság keleti határa közelében vagy bent a Tatár Autonóm Köztársaságban, de erről lentebb részletesebben szólunk.)

E. ITKONEN (vö. FUF XXXI. 201, 242) és L. P. GRUZOV[5] szerint az *ŏ*, *ŭ* valaha ezen a területen is megvolt, de belőle idővel teljes hang fejlődött. Ennek azonban semmi nyomát sem találjuk. Egyetlen apró nyelvsziget sincs ezen a tömbön belül, ahol a kérdéses hangok megőrződtek volna.

A VIKÁR LÁSZLÓval közösen végzett népdalgyűjtéseink során (1958, 1966) felfigyeltem arra az érdekes jelenségre, hogy az *ŏ*, *ŭ* hangok elterjedése, egy kisebb déli terület kivételével, pontosan egybeesik az ún. kvintváltó dallamokéval, ami szintén törökös zenei sajátosság.

Végül még egy igen nyomós bizonyítékot hozhatunk fel az *ŏ*, *ŭ* hangok török eredete mellett. Azokban a török nyelvekben, ahol megvan az *ŏ*, *ŭ* hang, a következő szótagok redukált magánhangzói mindig labializálódnak, pl.: tat. *qŏlŏn* 'csikó' (a helyesírás nem jelöli ezt a jelenséget, *колын*-nak [*qŏlə̂n*] írják), *qŏlŏnŏbŏz* 'csikónk' (*qŏlə̂nə̂bə̂z* helyett).[6]

A cseremiszben ugyanezt látjuk: cser. U. *tu·βə̂r* 'ing' ~ acc. *tu·βə̂rə̂m*, J. *tŏ·γŏr* ~ acc. *tŏ·γŏrŏm;* cser. U. *kü·pʹšə̂k* 'párna' ~ acc. *küpʹšə̂kə̂m*, J. *kŭpʲtsŭk* ~ acc. *kŭpʲtsŭkŭm*.

[4] *T. M. Матвеев*, Краткий обзор чувашских диалектов. Материалы по чувашской диалектологии. Чебоксары, 1960. 51.

[5] *Л. П. Грузов:* Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении. Йошкар—Ола, 1965. 46. 1.

[6] Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Москва, 1955. 110.

Az elmondottak alapján bizonyosra vehetjük, hogy a cseremisz első szótagbeli *ŏ, ŭ, ə,* s a delabializáció folytán belőlük fejlődött hegyi cser. *ə̂, ə* hangok nem eredetiek, hanem a szomszédos török nyelvek hatására korábbi *u, ü, i*-ből fejlődtek. Ilyen egyezés egymással sok évszázados szoros kapcsolatban álló nyelvek esetében nem lehet véletlen. Az a tény, hogy a szóban forgó hangok egészen távoli török nyelvekben is megvannak, valamint az, hogy a csuvas, és a tatár hatás a cseremiszben rendkívül erős, fordítva viszont összehasonlíthatatlanul kisebb, mind a török > cseremisz irányú hatás mellett szól.

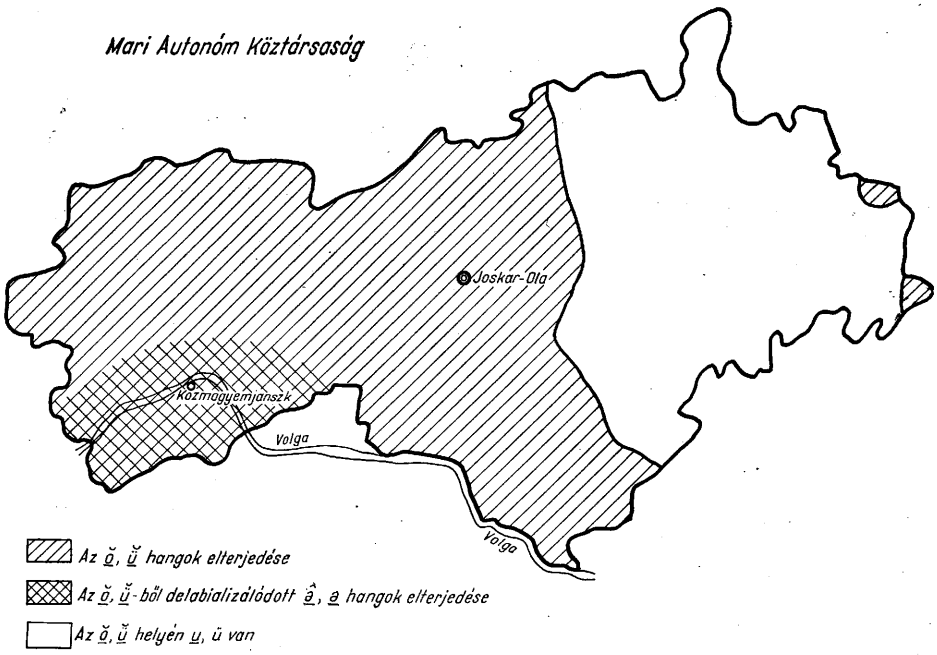

Az *ŏ, ŭ* (> *ə̂, ə*) a cseremisz föld nyugati részén egy összefüggő nagy területen regisztrálható. Egyes vidékek lakossága itt az erdős, mocsaras felszín miatt rendkívül gyér, s így a nagy terület nincs arányban a lakosság számával. Beke Ödön gyűjtéséből ide tartoznak a jaranszki (J., JO., JP., JT.), a vetlugai (V), a csebokszari (Č., ČN.) és részben a joskar-olai (CK, CČ) valamint a delabializálódott *ə, ə̂* alakokat mutató hegyi (K., KA., KJ., KK., KM., KN., KŠ.) nyelvjárások. Ezekben a nyelvjárásokban az esetek többségében ugyanazokban a szavakban vannak redukált magánhangzók. Szép számmal találunk azonban példát eltérésekre is, mikor egyes nyugati nyelvjárásokban redukált hangot várnánk, s ehelyett teljes hang van. Elég ha Beke Ödönnek a cseremisz nyelv csuvas jövevényszavai hangtörténeti tanulságairól írott cikkére (FUF. XXIII, 66—84) utalunk. Itt csak két tanulságos eset bemutatására szorítkozom: cser. (Beke) V., J. *una*, CK., Č. *ŏna·*, K. *χə̂·na* 'Gast' < csuv. (Paas.) *χəna*, Szp. *χŏna;* (Beke) JO., Č. *utarem*, K. *ə̂ta·rem* 'retten, befreien' < csuv. (Paas.) *χə̂var*. Az első szóban a V. és a J., a másodikban pedig a JO. és a Č. nyelvjárásokba akkor kerültek a szóban forgó csuvas szavak, mikor még a csuvasban *u* volt, s a későbbi *u* > *ŏ* változás nem terjedt ki rájuk. Hasonló

esetre a finnugor szavak között is találunk példákat, pl.: cser. (BEKE) V. *küts*, Č. *küťš*, JT., JO. *kŭts*, K. *kətš* 'Nagel' stb.

Ezek a példák is a kérdéses hangtani folyamat viszonylag kései, másodlagos volta mellett szólnak.

A nyugati cseremisz nyelvjárásokon kívül az *ŏ*, *ŭ* hang megvan egyes falvakban a Mari Autonóm Köztársaság legkeletibb részén, sőt a határon túl is. Így például a köztársaság keleti csücskében Szardajal és Arbor faluban, valamint ezek környékén. Ezt a nyelvjárást a cseremisz dialektológiában szardajal-arbori nyelvjárás néven emlegetik az utóbbi időben.[7] Tágabb értelemben a malmizsi nyelvjárásokhoz tartozik.

1966 októberében két hetet töltöttem Arborban, s feltűnt, hogy az *ŏ*, *ŭ* elterjedése az itteni nyelvjárásban számos esetben nem esik egybe a nyugati nyelvjárásokkal. A tatár jövevényszavakban következetesen megőrződik az *ŏ*, *ŭ*, ami érthető, mert a cseremisz lakosság szoros kapcsolatban van a környező tatársággal, s szinte teljes a kétnyelvűség. A finnugor eredetű szavakban viszont korlátozottabb az *ŏ*, *ŭ* előfordulása, mint a nyugati vidékeken. Hadd idézzünk néhány olyan szót, amelyben itt a nyugati nyelvjárásoktól eltérően teljes hangot találunk: *burγe·m* 'ruha', *buťša·* 'vár (V.)', *kuδale·š* 'vágtat', *kurže·š* 'fut', *lum* 'hó', *lupšale·š* 'csapkod, korbácsol', *puš* 'hajó', *šupše·š* 'szív (V.)', *u·lo* 'van'; *bür* 'vér', *büt* 'víz', *kür* 'kéreg', *lüm* 'név', *tüŋ* 'tő' stb.

Ezek a kivételek amellett szólnak, hogy ebben a nyelvjárásban erős tatár hatásra a nyugati nyelvjárásoktól függetlenül kezdett terjedni az *ŏ*, *ŭ*, s innen a számos eltérés.

Ugyanez áll a Tatár Autonóm Köztársaságban élő ún. menzelinszki cseremiszekre is, akiknek a nyelvjárásáról N. I. ISZANBAJEV tájékoztat bennünket.[8] A mintegy kétezernyi menzelinszki cseremiszség szintén kétnyelvű. A 4—5 éves gyerekek is tudnak tatárul. Az alig néhány tucatnyi szóból, amelyet ISZANBAJEV felsorol, szép számmal találunk olyanokat, amelyek eltérnek nyugati megfelelőiktől. Így többek között a nyugati nyelvjárásokban redukált hang van, a menzelinszkiben teljes, pl.: *kur* 'kéreg', *kuťš* 'köröm', *šuľö* 'zab'. A nyugati nyelvjárásokban teljes hang van, a menzelinszkiben redukált: *kŭyo* 'nagy', *kŭt* 'hat', *bŭδäš* 'vetni', *mŭkəš* 'méh', *pŭškerme* 'mogyoróbokor, mogyoróliget', *sŭn* 'ín', *šŭlö* 'lélegezz' stb.

Hasonló jelenségeket látunk Z. V. UCSAJEVNEK a malmizsi nyelvjárások magánhangzó-fonémáiról írott cikkében.[9] UCSAJEV elsősorban Bolsoj Kityak falu magánhangzóit írja le. Megjegyzi, hogy a cseremisz lakosság folyékonyan beszél tatárul is, sőt néha a családban is tatárra fordítják a szót. Itt is találunk mindjárt olyan szavakat, amelyek alakja ellentétes a nyugati nyelvjárásokéval. A várt redukált helyett teljes hangot találunk az első szótagban, pl.: *mužŝr* 'pár', *βüδŭžγaš* 'megnedvesedni', *šüβŭr* 'duda', vagy fordítva redukált áll a várt teljes hang helyett: *βŭrŭž* 'Ahle'.

Idézett cikkében UCSAJEV arról tudósít még bennünket, hogy kb. 25 km-re Bolsoj Kityaktól van két falu, Kanimas és Malaja Sovanka, ahol az *ŏ* annyira elterjedt, hogy szinte kiszorította a teljes *u* hangot.

[7] *Л. П. Грузов*, О составе фонем сардаяльско-арборского говора марийского языка (Труды МарНИИ XVI, Йошкар—Ола, 1959.) 145—53.

[8] *Н. И. Исанбаев*, Из наблюдений над фонетикой говора мензелинских мари (Вопросы марийского языкознания, сборник статей, выпуск I, Йошкар—Ола, 1964.) 89—103.

[9] *З. В. Учаев*, Гласные фонемы малмыжского диалекта марийского языка. (Труды МарНИИ XVIII, Йошкар—Ола, 1964.) 127—40.

Láttuk, hogy ahol a cseremisz nyelvterület keleti részén megvan az *ŏ*, *ŭ* ott mindenütt erős a tatár hatás, s nem lehet kétséges, hogy ezzel kapcsolatos ezeknek a hangoknak a megjelenése és terjedése. Nyilván ezzel magyarázható az *i* redukciója is, amely nagy mértékben folyik a szardajal-arbori nyelvjárásban, pl. *pi̯·li̯š* 'fül' ~ (WICHM.) M. *pil'i·š; ni̯l* 'négy' ~ (WICHM.) M. *nil'* stb.

ISZANBAJEV ugyanerről értesít bennünket a menzelinszki nyelvjárást illetően (i. m.), (de ő *ə*-vel jelöli az *i*-ből fejlődött redukált hangot), pl. *əndiše* '9' ~ (WICHM.) U. *indè·šə̑*, M. *indè·śə; ələžəš* 'feléledni' ~ (WICHM.) U. *ilə̑ža·m* stb.

A hegyi cseremisz redukált magánhangzók tehát, amelyekre STEINITZ a keleti osztják redukált magánhangzók mellett elméletét alapozza, semmiképpen sem tekinthetők eredetieknek.

Egész sor kérdés marad azonban még az eddig megtárgyaltak után is problematikus. Először is, ha a központi[10] nyelvjárások teljes *u*, *ü* hangjai eredetiek, mi lett a csuvas és tatár kölcsönszók *ŏ*, *ŭ*-jével. Két lehetőséggel kell számolnunk. Az *ŏ*, *ŭ* hangok a csuvasban újabb keletűek. A magyar—bolgár—török érintkezés idején kétségtelen még nem voltak meg (l. PAASONEN: NyK. XLII, 55). A cseremisz—csuvas érintkezések első időszakában is ez kellett, hogy legyen a helyzet. A cseremisz nyelv régi csuvas jövevényszavainak teljes hangjai a központi nyelvjárásokban még az eredeti ócsuvas hangállapotot tükrözik. Később viszont a megfelelő tatár hangokkal egyetemben hanghelyettesítéssel vették át őket ezekben a nyelvjárásokban. Erre a cseremiszek finnugor szomszédainak a votjákoknak a nyelvéből is meggyőző példákat idézhetünk. A tatár *ŏ* hangot a votják is ugyanúgy *u*-val veszi át, mint a cseremisz központi nyelvjárások, pl.: votj. (MUNK.) *kurčak* 'játékbáb' < tat. (RADL.) *kŏrčăk* 'Puppe, Statue'; votj. (MUNK.) *tušmon, dušmon* 'ellenség, gonosz ember' < tat. (RADL.) *dŏšmăn* 'Feind, Wiedersacher'; votj. (MUNK.) *usto* 'művész, mester, műves' < tat. (RADL.) *ŏstă* 'Kunstler, Meister' stb.

Az orosz nyelv alábbi török kölcsönszavai tatár megfelelőiben is *ŏ* hangot találunk: or. *мулун* '(irha)bunda' ~ tat. (RADL.) *tŏlŏp* ua., or. *муман* 'köd' ~ tat. (RADL.) *tŏmăn* ua., or. *чулан* 'kamra, éléskamra' ~ tat. (RADL.) *čŏlăn* 'ua.', or. *чулок* 'harisnya' ~ tat. (RADL.) *čolgăŭ* 'Fußlappen' stb. Sajnos az orosz etimológiai szótárak legtöbb esetben a törökségi szavak hangalaki közelsége miatt nem jelölik meg az átadó nyelvet. Mivel azonban az orosz nyelv a csuvassal, a tatárral és a baskirral volt a legszorosabb érintkezésben, feltehetőleg a fenti szavak is többségükben ezekből származnak, s akkor itt is ugyanazt a hanghelyettesítést látjuk, mint a votjákban.

A felsorolt votják és orosz szavak mind megvannak a cseremiszben is (l. RÄSÄNEN: SUST. L.). A cseremisz központi nyelvjárásokban e szavak első szótagjában teljes *u* hangot találunk, máshol redukáltat. A votják és orosz példák is megerősítik, hogy nem szükséges a cseremisz központi nyelvjárásokban feltenni az *ŏ*, *ŭ* egykori meglétét.

A csuv., tat. *ə* hang nem jelent különösebb problémát, mert ha a központi nyelvjárások nem az eredetibb csuvas vagy tatár teljes i hangot őrzik meg, akkor rendszerint az e nyelvjárásokban széltében meglevő belső keletkezésű *ə̂* hanggal helyettesítették.

[10] A Mari Autonóm Köztársaság Novotorjali, Szernuri, Kuzseneri, Paranygai, Maritureki, Morki, s részben a Szovjet és a Volzsszki kerületeiben élő cseremiszek összefüggő tömbjét nevezem így. Ezek a nyelvjárások igen közel állnak egymáshoz, s az irodalmi nyelv is elsősorban rajtuk alapul.

Vannak cseremisz nyelvjárások, pl. a BEKE ÖDÖN, Mari Szövegek I. kötetében közreadottak közül a kükšnuri, vagy az általam is vizsgált Pöt-jal (or. *Петъял*) falu és környékének nyelvjárása (l. NyK. LXV, 49—69), valamint a Volzsszki kerület északi részén Pomari község környékének a nyelve, ahol csak az *ŏ* hang van meg, az *ŭ* hiányzik. Megvan viszont az *ŭ* Pomaritól és Pöt-jaltól délre a tatárok közvetlen szomszédságában. Ennek a kérdésnek a részletesebb vizsgálata fényt deríthet az *ŏ*, *ŭ* hangok terjedésére a cseremiszben.

*

Ezek után térjünk át E. ITKONEN elméletére, s vizsgáljuk meg, mennyiben támogatják ezt a cseremisz nyelv tényei.

ITKONEN, mint tudjuk, a balti finn nyelvek magánhangzó-viszonyaiból kikövetkeztetett protofinn vokalizmusból indul ki, s az alapnyelvre nem redukált és teljes hangokat tételez fel, hanem rövideket és hosszúkat. Nézete szerint azok a finnugor nyelvek, amelyekben napjainkban ismeretlen a rövid és hosszú magánhangzók korrelációs ellentéte, későbbi fejlődésük során vesztették el ezt a sajátságot, de a rövid és hosszú magánhangzók egykori megléte ezekben ma is kimutatható, mert más folytatásukat találjuk.

Vizsgáljuk meg ilyen szempontból a cseremisz nyelvet, s lássuk igazolást nyer-e ITKONEN tétele az adatok széles körű egybevetése után.

A cseremisz és a balti finn nyelvek között található minden egyes etimológiai megfelelést megvizsgáltam, s arra az eredményre jutottam, hogy az egyes balti finn magánhangzóknak rendszerint kettős megfelelésük van a cseremiszben (figyelmen kívül hagyva a bizonyos hangtani környezetben bekövetkezett későbbi fejlődést, mint pl. a *j* vagy az *š* palatalizáló, illetőleg az *m* és a *β* labializáló hatását stb., ami az esetek jelentős részében a különböző nyelvjárások adatainak összevetéséből is kiviláglik). Ez a kettős megfelelés azonban, amint erről meggyőződhetünk, nincs semmi összefüggésben a balti finn magánhangzók rövid vagy hosszú voltával.

A balti finn rövid magánhangzók esetében eltekintek a teljes bizonyító anyag felsorolásától, zárójelben közlöm azonban az illető jelenségre található etimológiák számát. A balti finn hosszú magánhangzót tartalmazó etimológiákat azonban mind közlöm.

PF.[11] **a* ~ cser. *o:* fi. *jalka* 'láb' ~ cser. U. *jol*, KH. *jal*;[12] fi. *kala* 'hal' ~ cser. U., KH. *kol;* fi. *maksa* 'máj' ~ cser. U., KH. *mokš* (32).

PF. **a* ~ cser. *u:* fi. *kaarne* 'holló' ~ cser. U., KH. *ku·rnə̑ž;* fi. *sarve-* ~ cser. U., KH. *šur;* fi. *tamme-* 'tölgy' ~ cser. U. *tù·mə̑*, KH. *tum* (22).

A hegyi cseremisz *jal* 'láb' stb. alakokat másodlagos fejlődésnek tartom egy korábbi **jol* alakból. A hegyi cseremisz *o* > *a* hangváltozási tendencia számos csuvas eredetű szóban is érvényesült (l. BEKE: FUF. XXIII, 66 kk.) sőt jó néhány oroszban is, pl.: cser. (BEKE) KH. *βa·kə̑s* 'viasz' < or. *воск;* cser. (RAMST.) *lamə̑t: sə̑kə̑r l.* 'Brotscheibe' < or. *ломоть;* cser. (VASZ.) KH. *хамыт, амыт* 'hámiga' < or. *хомут* stb.

Az idetartozó etimológiáknak mintegy a felében a PF. **a*-nak *o* felel meg a hegyi cseremiszben.

Emellett a PF. **o*-nak is több esetben *a* megfelelését találjuk a hegyi cseremiszben (a mezeiben viszont *o* van), pl. fi. *ponte-* 'nyél' ~ cser. KH.

[11] A PF. a közfinn (protofinn) rövidítése.
[12] A forrásjelzés nélküli cseremisz adatok WICHMANNtól valók.

pa·ndə̂; fi. *jousi* 'íj, kézíj' ~ cser. KH. *ja·ŋež;* é. *tõtkes* 'Schleie, cyprinus tinca' ~ cser. KH. *tà·tə̂* stb. Ezek a példák is a hegyi cseremisz másodlagos *o* > *a* hangváltozási tendencia mellett bizonyítanak.

8 esetben a PF **a*-nak mindkét cseremisz nyelvjárásban *a* felel meg, pl.: fi. *vasta-* 'szemben' ~ cser. U., KH. *βaštareš* stb. Tudjuk azonban, hogy a cseremiszben a szóbelseji hangsúlyos *a*-nak rendkívül erős asszimiláló hatása van az első szótag hangsúlytalan magánhangzójára, pl. or. *фонарь* 'lámpa' > cser. (PS.) *panar;* or. *солдат* > cser. (PS.) *saldat.* A cser. KH. *la·ksə̂* 'Grube, Vertiefung' (~ fi. *lakso, laakso)* csak a hegyi nyelvjárásból ismeretes, ahol az *a* lehet másodlagos. Egyetlen szó képez kivételt, a cser. U., KH. *manam* 'sagen'.

A cser. U. *šù̈·δə̄*, KH. *šù̈·δə* 'hundert' (~ fi. *sata)* és a cser. U. *ülə̄-*, *ül*, KH. *ül* 'das Untere, unter' (~ fi. *ala-*) alakok *ü*-je csak **u*-ból fejlődhetett. Mind az *š*, mind az *l* indukáló hatását gyakran tapasztalhatjuk a cseremisz nyelvjárásközi *u* ~ *ü* megfeleléseknél is.

Végeredményeben megállapíthatjuk tehát, hogy a PF. **a*-nak a cseremiszben az általunk vizsgált etimológiákban két szabályos folytatása van: *o* és *u*.

A PF. **ā* általánosan elfogadott vélemény szerint másodlagos nyúlás eredménye, külön nem térünk ki rá.

PF. **ä* ~ cser. *e:* fi. *järve-* 'tó' ~ cser. U. *jer*, KH. *jär;* fi. *kärke-* 'fekete harkály' ~ cser. U. *ke·rγə̄;* fi. *lähte-* '(el)indul' ~ cser. U. *lekta·m*, KH. *lä·ktäm* (13).

PF. **ä* ~ cser. *i:* fi. *käte-* ~ cser. U., KH. *kit;* fi. *säkiä* 'harcsa' ~ cser. M. *šii̯: ši·i̯-γol*, KH. *ši: ši·-γol;* fi. *täyte-* 'tele' ~ cser. U. *tiťš* (20).

A PF. **ä*-nek a cseremiszben ugyancsak két fő folytatását találjuk. Az *i* folytatáshoz sorolom a fi. *pähkinä* 'mogyoró' ~ cser. *pükš;* fi. *jäähty* 'hül, lehül' ~ cser. U. *ḏü·štə̄*, KH. *ü·štə*-féle megfeleléseket, amelyek csak **i*-ből fejlődhettek a környező mássalhangzók hatására.

Az olyan megfeleléseknél, ahol a nyugati nyelvjárásokban *i*, a többiekben pedig *e* van, mint a fi. *vävy* 'vő' ~ cser. U. *βè·ŋə̄*, KH. *βi·ŋgə* esetében, ott a nyugati alakokat tartom eredetibbnek. Emellett tanúskodnak a cseremisz nyelv csuvas jövevényszavai is, pl. csuv. *śi̯r* 'schreiben' > cser. JU., J., KH. *sir-*, B., T. *ser-*, M. *śerem;* csuv. *ji̯š* 'Familie' > cser. KH. *jiš*, U. *ješ* (vö. RÄSÄNEN: SUST. XLVIII, 92—3). A csuv. *i̯-t* a cseremisz hanghelyettesítéssel *i*-vel vette át, amely sok mezei nyelvjárásban *e*-vé változott. Ugyanilyen az or. *зыбка* 'bölcső' > cser. (BEKE) K., V., JO. *ši·pkä*, CÜ., CK. *šepka·* szó is.

Az orosz *i*-nek is tucatnyi szóban találjuk *e* folytatását, mégpedig elsősorban a keleti nyelvjárásokban, pl.: cser. (BEKE) CK. *pe·ń‚ḏ'žə̄k* 'kabát' < or. nyj. *пинджак;* cser. U. *me·r-jù:mə̂* 'Weltgott' < or. *мир* 'világ' (cser. *jù·mə̂* 'isten') stb.

A hegyi nyelvjárásban sok esetben *ä* megfelelése van a PF. **ä*-nek, mint pl. a fentebb idézett cser. KH. *jär* 'tó' esetében. Ez azonban korábbi **e*-ből fejlődött, amit számos csuvas jövevényszó is mutat (l. BEKE: FUF. XXIII, 72—3), s a PF. **e*-nek is több esetben felel meg a hegyi cseremiszben *ä*, míg a mezei nyelvjárásokban *e* van, pl.: fi. *me* 'mi' ~ cser. KH. *mä*, U. *me;* fi. *kevät* ~ cser. U. *keŋe·ž*, KH. *kä·ŋgəž.*

PF. **e* ~ cser. *e:* fi. *kehä* 'kör, kerület' ~ cser. U. *kè·‚ťšə̄*, KH. *kè·‚tšə* 'Sonne'; fi. *se* 'ez, az' ~ cser. KH. *sè·δə;* fi. *te* 'ti' ~ cser. U. *te*, KH. *tä* (9).

PF. *e ~ cser. i: fi. mene- 'megy' ~ cser. U. mie·m, KH. mi·em; fi. peni ~ cser. U. pì, KH. pi; fi. vehnä 'búza' ~ cser. U. βi·stə̑, J., JU. βi·štə 'Spelt, Dinkel' (26).

Az i képviselethez sorolom a cser. U. βür, KH. βər 'vér', cser. U., KH. mükš 'méh' stb. alakokat, mert az ü csak korábbi *i-ből fejlődhetett. Hasonló fejlődésre tömegével találunk példát a cseremisz nyelvjárásokban.

PF. *ē ~ cser. e: fi. lieme- 'leves' ~ cser. U., KH. lem; fi. niele- 'nyel' ~ cser. U. nela·m, KH. ne·läm; ? fi. piele- 'szél, oldal' ~ cser. U., KH. pel, βel (3).

PF. *ē ~ cser. i: fi. lienee '(meg)lehet' ~ cser. U. lia·m, KH. li·äm; fi. lietsku 'bölcső' ~ cser. U. lüške·; fi. siene- 'gomba' ~ cser. (Beke) JT., JO., V., K. šin, P., B., M., U., C., Č. šen (3).

Tehát a PF. *ē-nek a cseremiszben e és i megfelelése van, ugyanúgy, mint az *e-nek.

A PF. *i-nek csak a cser. U., KH. ì 'Jahr' (~ fi. ikä) esetében felel meg minden nyelvjárásban i. Egy-két esetben a nyugati nyelvjárásokban i-t, a keletiekben e-t találunk pl. cser. KH. pì·ʲtšə, J., JU. pì·ʲtsə, U., T. pè·ʲťšə̑, M. pè·ʲtšə, B. peʲtše· 'Zaun, Einzäunung' (~ fi. piha). (Ez is a keleti i > e szórványos hangfejlődésről mondottakat erősíti meg.)

Néhány más esetben (5) a szókezdő vagy szóbelseji mássalhangzók hatására az i-ből ü fejlődött, pl.: cser. U., KH. kü 'Stein' (~ fi. kive-). Az esetek túlnyomó többségében (12) azonban a nyelvjárások egy része megőrzi az i-t, egyes nyugati nyelvjárásokban pedig ə (ritkán ı), több keletiben viszont ə̑ lesz belőle, pl.: cser. (Beke) P., B., UJ., CÜ., JT. pə̑l, UP., USj., US. pil, M., CK. pil', Č. pıl, JO., V., K. pəl 'felhő' (~ fi. pilve-).

A hegyi cseremiszben az i > ə hangfejlődés nyilván a csuvassal egyidőben és annak hatása alatt ment végbe, de egyes esetekben belső keletkezésű ə-vel is számolni kell. Az ə̑ kérdése a mezei nyelvjárásban még külön vizsgálatot igényel.

Ugyanezt a fejlődést látjuk a PF. *ī esetében is: fi. liippo 'lepke' ~ cser. (Beke) UJ. lə̑βe·, JT. lə̑·βe, KH. lə·pə; fi. niine- 'fahéncs' ~ cser. U. nì, KH. ńì; fi. viite- 'öt' ~ cser. (Beke) U. βi·ťš, JT. βə̑ts, KH. βəts; fi. siile- 'sün' ~ cser. KH. šù·lə; fi. tiine 'hasas' ~ ? cser. U., KH. tüž, JU. tü·žǫ.

PF. *o ~ cser. o: fi. pove- 'kebel' ~ cser. U. pò·mə̑š, KH. po·ŋgə̑š; fi. sonta 'trágya' ~ cser. U. šo·ndə̑, KH. ša·ndə̑; fi. tohti- 'mer' ~ cser. U., J. tošta·m (22).

PF. *o ~ cser. u: fi. kota 'kunyhó' ~ cser. U., KH. kù·δə̑; fi. oksa 'ág' ~ cser. U., KH. ukš; fi. kolme '3' ~ cser. U. kum, KH. kə̑m (27).

PF. *ō ~ cser. o: fi. kuole- '(meg)hal' ~ cser. U. kole·m, KH. ko·lem; fi. luo- 'elhány' ~ cser. U. loŋga·m, KH. lo·ŋgam; fi. nuole- 'nyíl' ~ cser. T. nə̑·lə̑: nə̑lə̑-pikš; fi. suole- 'bél' ~ cser. U. šò·lə̑, KH. šol; fi. suoja 'enyhe' ~ cser. (Beke) P., B. šoi̯-, KH. ša i̯-; fi. tuome- 'zelnice' ~ cser. U., KH. lo·mbə̑ (6).

PF. *ō ~ cser. u: fi. nuole- 'nyal' ~ cser. U. nule·m, KH. nə̑·lem; é. nõrjas 'Forelle' ~ ? cser. M. nuran; fi. nuoho- 'seper, kotor' ~ cser. U. nuže·m; fi. ruoto 'szár, nyél' ~ cser. (Beke) UJ. rüδö, KH. ə·rδə; fi. suomu 'pikkely' ~ cser. (Beke) UJ. šüm, CK., Č. šöm, KŠ. süm; fi. tuo 'az' ~ cser. U. tù·δə̑ (6).

A cser. U. u ~ KH. ə̑ megfeleléssel részletesen foglalkoztunk a redukált hangokkal kapcsolatosan. A fi. nuole- 'nyíl' ~ cser. nə̑·lə̑ megfelelésében az ö csak *o-ra mehet vissza, amely a korábbi *ń hatására keletkezett (l. E. Itkonen: FUF. XXXI, 215). A fi. ruoto 'szár, nyél' ~ cser. rüδö megfelelésében

az *ü* csak **u*-ból keletkezhetett. Hasonló változásra könnyen találunk példát: cser. (Vasz.) *рузалэш* 'встряхивается' ~ *рӱзялтэм* 'встряхиваю'.

Ugyancsak közönséges az *u* > *ü š* után, mint a cser. *šüm* esetében (l. fentebb a cser. *šüδö* 'száz' példát). A CK., Č. *šöm* alakot szabályosnak tekinthetjük, mert ezekben a nyelvjárásokban van sporadikus *ü* > *ö* változás (l. Beke: FUF. XXIII, 81). A fi. *suone-* 'ín' megfelelése a cseremiszben (Beke) B. *sün*, M. *sȍn*, UP., USj., US. *śün*, UJ., C., Č. *šön*, P., BJ., BJp., MK., J., V., K. *šün*. Itt az *ȍ* olyan nyelvjárásban is előfordul, ahol nem várnánk. E. Itkonen cser. CM., U. *šin* adata (FUF. XXXI, 166) is amellett szól, hogy a szó magánhangzója esetleg őscser. **i*-re megy vissza.

A PF. **ō*-nak tehát hat esetben felel meg a cseremiszben *o*, s ugyanannyiban *u*. A megfelelés ugyanúgy oszlik meg, mint a PF. **o* képviseleteinél.

PF. **u* ~ cser. *u:* fi. *lume-* 'hó' ~ cser. U. *lum*, KH. *lə̑m;* fi. *jumala* 'Isten' ~ cser. U. *jù·mə̑*, KH. *jə̑·mə̑;* fi. *muna* 'tojás' ~ cser. U. *mù·nə̑*, KH. *mə̑·nə̑* (31).

PF. **u* ~ cser. *o:* fi. *tule-* 'jön' ~ cser. U. *tola·m*, KH. *tò·lam;* fi. *une-* 'álom' ~ cser. U. *ò·mə̑*, KH. *om;* fi. *udar* 'tőgy' ~ cser. U. *βoδa·r*, KH. *βà·δar* (8).

PF. **ū* ~ cser. *u:* fi. *kuute-* '6' ~ cser. U. KH. *kut;* fi. *juo-* (**jūγ-*) ~ cser. U. *ʒüa·m*, KH. *jü·äm;* fi. *kuukso* 'Garrulus infaustus' ~ cser. U. *kupšù·lʼə̑*, M. *kukšù·lʼo*, KH. *kə̑pšə̑·lʼə̑;* fi. *kuusama* 'lonc' ~ cser. U. *kə̑za: oš-kə̑za·-βondə̑*, M. *kuźe: oš-kuźe·;* KH. *kù·zə̑: kù·ze-βandə̑;* fi. *puu* 'fa' ~ cser. U., KH. *pu;* fi. *souta* (**sūγ-ta*) 'evezni' ~ cser. U. *šue·m*, KH. *šu·em;* fi. *suu* 'száj' ~ cser. U. *šu: i·mə̑-šu*, KH. *im-šu* 'Nadelöhr'; fi. *suurus* 'liszt, korpa' ~ cser. U. *šüra·š*, KH. *šə·räš;* fi. *tuule-* 'szél' ~ ? cser. *tul* 'Sturm' (a cseremisz szó lehet csuv. [Paas.] *tə̑və̑l* 'szélvész, vihar' szó átvétele is); fi. *uuhi* 'anyajuh' ~ cser. U. *užga·*, KH. *ə̑žgà·* 'Schafpelz'; fi. *uute-* 'új' ~ cser. U., KH. *ù* (11).

PF. **ū* ~ cser. *o:* fi. *kuule-* 'hallani' ~ cser. U. *kola·m*, KH. *ko·lam;* fi. *kuurna* 'bevágás, barázda' ~ cser. U., KH. *ko·rnə̑;* fi. *kuuse-* 'luc-, jegenyefenyő' ~ cser. U., KH. *kož* (3).

Veszélyes ilyen csekély számú etimológia alapján statisztikai összehasonlításokat végezni, de talán mégsem véletlen a megfelelések aránya: PF. **u* ~ cser. *u* 31; PF. **ū* ~ cser. *u* 11, PF. **u* ~ cser. *o* 8, PF. **ū* ~ cser. *o* 3.

A cser. *ʒüa·m, jü·äm* alakban a szókezdő *j*, a *šüra·š* alakban pedig az *š.r* mássalhangzó-környezet okozta a hangrendi átcsapást.

A hosszú magánhangzók kérdésének megfejtéséhez nem járul hozzá a balti finn *ü* megfelelésének vizsgálata a cseremiszben. A teljesség kedvéért vessünk azonban egy pillantást erre a hangra is.

PF. **ü* ~ cser. *i (ə, ə̑):* fi. *syylä* 'szemölcs' ~ cser. U. *šə̑·γə̑lʼə̑*, M. *ši·γıʌ̈e;* fi. *pysy-* 'megmarad, kitart' ~ cser. U., M. *piža·m*, KH. *pi·žäm;* fi. *kylmä* 'hideg' ~ cser. U. *kə̑·lmə̑*, M. *ki·ʌ̈me*, KM. *kə·lmə* (16).

PF. **ü* ~ cser. *ü:* fi. *tymä* 'enyv' ~ cser. U. *lü·mə̑;* fi. *syle-* 'öl' ~ cser. U. *šù·lʼə̑*, KH. *šəl;* fi. *tyve-* 'tő' ~ cser. U. *tüŋ*, KH. *təŋ, tıŋ* (11).

A PF. **ü*-nek a cseremiszben tehát ugyanazok a megfelelései mint a PF. **i*-nek. Igaz ugyan, hogy 11 esetben *ü* felel meg a cseremiszben is a PF. **ü*-nek, de hasonló hangtani helyzetekben a PF. **i*-nek is rendszerint *ü* megfelelését találjuk, pl.: fi. *siile-* 'sün' ~ cser. KH. *šü·lə;* fi. *syle-* 'öl' ~ cser. U. *šülʼə̑* (a különbség csak annyi, hogy az első példában eredetileg **ś*, a másodikban **s* állt); fi. *nime-* 'név' ~ cser. U. *lüm;* fi. *tymä* 'enyv' ~ cser. U. *lü·mə̑* stb. A 11 esetből 5-ben szókezdő *š*-t találunk, s az *š*-nek a cseremiszben erősen labializáló

hatása van, pl.: or. *зыбка* 'bölcső' ~ cser. (BEKE) P., MK. *šipkà·*, de UJ *šüpka·*.

E. ITKONEN szerint az alapnyelvben négy hosszú magánhangzó volt: *ē, ī, ō, ū*, s ezek nyoma az egyes rokonnyelvekben ma is felfedezhető eltérő képviseleteik folytán. A fentebbi rövid áttekintés azonban a cseremiszt illetően arról győz meg bennünket, hogy a balti finn hosszú magánhangzóknak ugyanazt a képviseletét találjuk, mint a rövideknek. Tehát a cseremisz nem bizonyít amellett, hogy a finnugor alapnyelv ismerte volna a rövid és hosszú magánhangzók korrelatív rendszerét. Ami a *hangszínt* illeti, a balti finn magánhangzórendszer viszont, kétségkívül nagyon fontos támpontot nyújt az őscseremisz vokalizmus rekonstruálásához.

BERECZKI GÁBOR

Die Theorie über den finnisch-ugrischen Vokalismus von W. Steinitz und von E. Itkonen und die tscheremissische Sprache

Zwei beträchtliche Theorien gibt es heutzutage, welche die Probleme der Vokalsysteme der finnisch-ugrischen Sprachen zu klären versucht. Die eine knüpft sich an den Namen von W. STEINITZ, die andere an den von E. ITKONEN. Die Abhandlung untersucht, in welchem Maße diese Theorien, den Sprachfakten des Tscheremissischen gegenübergestellt, standhalten.

W. STEINITZ hält die reduzierten Vokale *ə̑, ə (*ŭ), ə* des Bergtscheremissischen für ursprünglich. Eine mehr eingehende Untersuchung beweist jedoch, daß sich diese Laute aus früherem *ŏ, ŭ̆*, bzw. *ə* durch Delabialisierung entwickelt hatten. Dagegen sind die Laute *ŏ, ŭ̆* und *ə* der westlichen Mundarten des Tscheremissischen aus früherem *u, ü*, bzw. *i* entstanden. Das wird auch durch die russischen Lehnwörter der tscheremissischen Sprache und durch die interdialektalen Abweichungen des *ŏ, ŭ̆* und *ə* bewiesen. Die betreffenden reduzierten Vokale sind auch im Tschuwaschischem und Tatarischem vorhanden. In einem Teil der tschuwaschischen Mundarten zog sich in betreff der Laute *ŏ* und *ŭ̆* derselbe Delabialisationsvorgang voll, wie im Bergtscheremissischen, und dies geschah offenbar nicht unabhängig von einander. Die Laute *ŏ* und *ŭ̆*, wie bereits auch von anderen darauf hingewiesen wurde, sind auch in ganz fernen türkischen Sprachen vorhanden, darum können sie im Tschuwaschischen und im Tatarischen nicht durch ein finnisch-ugrisches Substrat erklärt werden. In den tscheremissischen Dialekten verhalten sich die den Lauten *ŏ* oder *ŭ̆* folgenden reduzierten Vokale ebenso, wie in den türkischen Sprachen.

Die betreffenden reduzierten Vokale sind im Tscheremissischen unter türkischem Einfluß erschienen, und sie waren im Urtscheremissischen nicht vorhanden, wie dies auch von E. Itkonen angenommen wird. Der ursprüngliche Lautzustand wurde in den vom Verfasser als zentral genannten tscheremissischen Dialekten bewahrt, welche die kompakteste und auch zahlenmäßig ansehnlichste Gruppe der Tscheremissen verkörpern. Diese Dialekte übernahmen die tschuwaschisch-tatarischen Laute *ŏ* und *ŭ̆* — gleich dem Wotjakischen und dem Russischen — durch Lautsubstitution.

Nach der Behandlung der Theorie von STEINITZ unterwirft der Verfasser die von E. ITKONEN einer Prüfung, und er kommt zu dem Ergebnis, daß die ostseefinnischen Vokale gewöhnlich zwei Hauptentsprechungen im Tscheremissischen haben, doch habe dies mit den Quantitätsverhältnissen der ostseefinnischen Vokale nichts zu tun. Im Tscheremissischen finden wir genau dieselbe Fortsetzung der ostseefinnischen langen Vokale vor, wie die der kurzen. Die tscheremissische Sprache zeugt nicht davon, daß die finnisch-ugrische Ursprache das Korrelationssystem der kurzen und langen Vokale gekannt hätte.

GÁBOR BERECZKI

A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez

1.1. A permi nyelvek vokalizmusának rekonstruálását célul kitűző első munka Y. WICHMANNnak 1897-ben a MSFOu. különnyomataként, majd 1915-ben XXXVI. köteteként megjelent „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische" c. doktori értekezése volt. WICHMANN gazdag anyagra támaszkodva, számos, ma is helytálló, sporadikus jellegű interdialektális magánhangzó-megfelelést állapít meg a votjákban és a zürjénben. Alapteóriája a fokváltakozási elmélettel összefüggő magánhangzó-váltakozás (Ablaut) volt. Ezért a zürjén-votják magánhangzó-megfelelések közül csak azokat tárgyalja, amelyek hangképviseletében a két nyelv között eltérés mutatkozik (votj. *a* ~ zürj. *o*, votj. *a* ~ zürj. *u*, votj. *u* ~ zürj. *a*, votj. *o* ~ zürj. *ę*, votj. *u* ~ zürj. *o*, votj. *į* ~ zürj. *ę* stb), az egyező hangmegfeleléseket (votj. *a* ~ zürj. *a*, votj. *u* ~ zürj. *u*, votj. *į* ~ zürj. *į*, votj. *i* ~ zürj. *i* stb.) teljes egészében figyelmen kívül hagyja.

1.2. D. V. BUBRICH «К вопросу о пермском вокализме» (Бюллетень ЛОИФУН 4, 1929) c. dolgozatában bírálta WICHMANN vokalizmuselméletét, rámutatva arra, hogy több „váltakozás" a votjákban végbement — olykor egészen új keletű — hangváltozásban leli magyarázatát (pl. zürj. *o* ~ votj. *u* < **o*).

1.3. W. STEINITZ 1944-ben megjelent „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus" c. műve fordulatot jelentett a magánhangzó-kutatásban, minthogy ő alkalmazta elsőnek a fonológiai szempontokat a finnugor nyelvtudományban. STEINITZ munkájában természetszerűleg csak röviden érinti a permi nyelvek első szótagi vokalizmusát (124—31). STEINITZ a finnugor alapnyelvben a magánhangzóknak két csoportjával számol: három nyílásfokú teljes és egy nyílásfokú redukált magánhangzókkal. Feltevését arra a megfigyelésre alapozza, hogy az egymástól távoli keleti osztják és hegyi cseremisz nyelvjárásnak az egyezése a teljes és redukált magánhangzókat illetően nem lehet véletlen, hanem ősi, finnugor örökség. Az egyes nyelvek hangviszonyait bonyolult magánhangzó-váltakozások feltevésével magyarázza. STEINITZ magánhangzóelmélete E. ITKONEN részéről kemény bírálatban részesült („Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch—ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen": FUF. XXIX). ITKONEN elutasítja STEINITZ módszerét és eredményeit. Szerinte a finnugor magánhangzórendszer csak a vokalizmus szempontjából rendkívül konzervatív finn, illetőleg finn—lapp magánhangzóviszonyok alapján tárható fel. Említett tanulmányában a rekonstruált ősfinn állapotra támaszkodva mutatja be a mordvin magánhangzó-rendszer kialakulását. STEINITZ váltakozási elméletét nem szabad

teljes egészében elvetni, mivel az eredménnyel alkalmazható az obi-ugor nyelvek magánhangzóviszonyainak a kutatásában.[1] Ezzel szemben a finn—permi ágban a magánhangzó-váltakozásnak alig vagy egyáltalán nincsen nyoma, amint ezt ITKONEN meggyőzően bebizonyította. A magánhangzóváltakozás tehát viszonylag kései, obi-ugor (esetleg ugor) kori lehet, s ugyancsak kései, belső osztják, illetőleg cseremisz nyelvi fejlődés eredményei lehetnek az osztják és cseremisz redukált hangok is.[2] Végső konklúzióként leszögezhetjük, hogy STEINITZ vokalizmuselmélete — noha egyes megállapításai helytállóak is (pl. a kvantitáskorreláció tagadása stb.) — a maga egészében nem alkalmas az őspermi, illetőleg az előpermi magánhangzó-rendszer rekonstruálására.

1.4. ITKONEN a STEINITZ-bírálatban kifejtett és a mordwin magánhangzó-rendszeren bemutatott módszerét és elméletét alkalmazta a cseremisz és a permi nyelvek vokalizmusának a vizsgálatában is („Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen": FUF. XXXI). Az általa rekonstruált őspermi magánhangzó-rendszer a következő fonémákból áll:

a		*ɛ*
o	*ȯ*	*e*
ǫ	*ȱ*	*ę*
u	*i̯*	*i*

Az őspermi vokálisok rekonstruálásában ITKONEN — különösen az *ǫ*, *ȱ*, *ę* és *ȯ* hangok esetében — nagymértékben támaszkodott V. I. LITKIN zürjén hangtani-hangtörténeti kutatásaira. LITKIN 1930-ban publikált «Диалект Кобры» (Сборник комиссии по собиранию словаря и изучению диалектов коми языка, вып I, 29—47). c. dolgozatában kimutatta, hogy a zürjén nyelv FSz. nyelvjárásában két *o* fonéma (egy nyílt *o* és egy zárt *ǫ*) található, és hogy ezeknek az archaikus jellegű KP. nyelvjárásban is kettős megfelelése van: FSz. *o* ~ KP. *o*, FSz. *ǫ* ~ KP. *u*. Később LITKINnek azt is sikerült bebizonyítania, hogy ez a kettősség az ópermi (vagy másképp: ózürjén) nyelvemlékekben is tükröződik, mégpedig oly módon, hogy a kétféle *o* hangot két betű jelöli. Az ópermi szövegekben ugyancsak két betű jelöli a mai zürj: *e* ~ KP. *e*, *i* magánhangzókat is.[3] Az interdialektális magánhangzóviszonyok és az ópermi szövegek tanúsága alapján tehát ITKONEN jogosan következtette ki az őspermire az *o* : *ǫ*, *ȯ* : *ȱ*, *e* : *ę* magánhangzókat.

Az archaikusnak tekintett ősfinn magánhangzó-rendszer alapján rekonstruált előpermi (tkp. finnugor) rendszer ITKONEN szerint a következő hangokat tartalmazta:

a		*ä*
o — *ō*		*e* — *ē*
u — *ū*	*ü*	*i* — *ī*

[1] Vö. W. STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vokalismus, 1950 és Geschichte des wogulischen Vokalismus, 1955.

[2] Vö. DÉCSY GY.: UAJb. XXXII, 164—74: Einführung 155—6; *Л. П. Грузов*, Вопросы диалектологии и истории марийского языка (Труды МарНИИ. 1964, 18): О редуцированных гласных марийского языка и их истории (ВФЯ. 1964, 15—26).

[3] Vö. *В. И. Лыткин*, Древнепермский язык. 1952; К вопросу о вокализме пермских языков: Труды ИЯ. I. 58—106.

Az őspermi és az előpermi (finnugor) vokálisrendszer lényegesen különbözik egymástól. Az őspermi rendszer csak rövid magánhangzókat ismer, ezzel szemben a finnugorban a középső és a felső nyílásfokú magánhangzók — az *ü* kivételével — kvantitatív korrelációban vannak egymással. Az őspermi magánhangzók elülső, középső és hátsó, a finnugor magánhangzók pedig elülső és hátsó sorba csoportosíthatók. Lényeges különbség van a nyílásfok tekintetében is: az őspermi rendszerre az elülső és hátsó magánhangzóknál négy, a középsőknél három, a finnugorra három nyílásfok jellemző.[4]

1.5. V. I. LITKIN vokalizmuselmélete (Исторический вокализм пермских языков 1964) módszerében és eredményeiben nagyon közel áll ITKONENéhoz. Az ITKONEN által kikövetkeztetett őspermi hangokat elfogadja, de **i̯* helyett **u̯*-t tesz fel, és a palatális soron nemcsak illabiális, hanem három labiális magánhangzóval is (**ü, *ǫ̈, *ö*) számol. LITKIN elmélete abban is hasonlít ITKONENéhoz, hogy az őspermi magánhangzókat kvalitatív és kvantitatív szempontból ugyanazokra az előpermi (finnugor) hangokra vezeti vissza.

2.1. A finnugor vokalizmus egyik máig megoldatlan problémája az, hogy voltak-e az alapnyelvben hosszú magánhangzók. STEINITZ elmélete szerint a kvantitási korreláció az alapnyelvben ismeretlen volt, a finnugor magánhangzórendszer teljes és redukált hangokból állott. DÉCSY (Einführung 155—6) felfogása annyiban megegyezik STEINITZével, hogy szintén csak egy kvantitással számol, de a redukált magánhangzók finnugor kori meglétét tagadja.

ITKONEN az alapnyelvre hét rövid és négy hosszú magánhangzót tesz fel. ITKONEN az alapnyelvi magánhangzók hosszú/rövid ellentétét a finnségi kvantitási viszonyok alapján következtette ki. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a finnugor nyelvek többsége nem ismeri a kvantitási korrelációt. A magyar és a vogul hosszú magánhangzók külön nyelvi fejlődés eredményei (l. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 50). A magyarra vonatkozóan l. még BÁRCZI, Htört.[2] 82.

B. COLLINDER (CompGr. 149—86; Introduktion 123—31) — némiképp módosított formában — ITKONEN vokalizmuselméletét fogadja el. A rövid magánhangzók számát kettővel megnöveli (**ę, *i̯* = COLL. *õ, y*), hosszú/rövid korrelációt csak a középső nyílásfokúaknál tesz fel (*o-ō, ę-ē, e-ē*), de utal arra a lehetőségre is, hogy az alapnyelvben egyáltalán nem lettek volna hosszú magánhangzók.[5]

GULYA (NyIOK. 23 : 150) szerint a kvantitási korreláció a finnugor alapnyelvben ismeretlen volt, de a finn—permi korban a középső nyílásfokúaknál létrejött. A hosszú magánhangzók keletkezését az előosztják kvantitatív magánhangzó-váltakozással állítja párhuzamba. Feltevése nem fogadható el, mert — mint látni fogjuk — a finn—permi alapnyelvben nem lehettek hosszú magánhangzók.

A továbbiakban arra a kérdésre szeretnék feleletet adni, hogy a rekonstruálható első szótagi őspermi magánhangzó-rendszer visszavezethető-e hosszú/rövid kvantitású előpermi (finnugor) magánhangzó-rendszerre.

[4] A négy nyílásfokú rendszerek ritkák, de a világ legkülönbözőbb pontjain előfordulnak (vö. TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie 99).

[5] A COLLINDER által feltett vokálisok közül az **ę* és az **i̯* alapnyelvi meglétének semmi valószínűsége sincs. Az **ę* valószínűleg a fgr. **o*-val azonos. E hang finnugor kori voltában Bo WICKMAN (SUST. 125:671) is kételkedik. A feltett **i̯*-t egy külön dolgozatunkban fogjuk tárgyalni.

2.2. Az ITKONEN kikövetkeztette hosszú fonémák közül először a felső nyílásfokú **ū* és **ī* tükröződését vizsgáljuk meg a permi nyelvekben. A finn *ū*-nak a permi nyelvekben két szabályos megfelelője van: 1. *u*, 2. *i̯*.

	Finn	Zürj.	Votj.
1.	*juo-* (*< *jūγ-*) 'trinken'	*ju-*	*ju-*
	puu 'Baum'	*pu*	*pu*
2.	*kuule-* 'hören'	*ki̯l-*	*ki̯l-*
	sou-ta- (*< *sūγ-ta-*) 'rudern'	*si̯n-*	—
	uuhi 'Mutterschaf'	*i̯ž*	*i̯ž*
	muurain 'Sumpfbeere'	*mi̯r (-pom)*	—
	uusi 'neu'	*vi̯l*	*vi̯ľ*

A finn *ī* fonémának a permi nyelvekben *i* felel meg. Pl.:

Finn	Zürj.	Votj.
niini 'Lindenbast'	*ńin*	*ńin, ńiń*
viisi 'fünf'	*vit*	*viť*

A fenti összeállításból a bizonytalan etimológiákat kihagytuk. Megjegyezzük, hogy a finn *uusi*-val szemben a lapp és a mordvin, a *viisi*-vel szemben a mordvin eredeti rövid magánhangzóra utal.

A finn rövid *u* és *i* képviseletei a permi nyelvekben teljesen megegyeznek a hosszú hangokéval. A finn *u*-nak az esetek többségében permi *i̯* felel meg. Pl. finn *kulke-* 'gehen, wandern' ~ zürj. *ki̯lal-*. Összesen 32—3 példa (l. ITKONEN: FUF. XXXI, 300, 324). A finn *u* ~ permi *u* megfelelésre alig egy-két példánk van (pl. finn *pure-* 'beißen' ~ zürj. *pur-* ~ votj. *puri̯-*) — ezekben az *u* a labiális mássalhangzó-környezet hatásával magyarázható — de a finn *ū* ~ permi *u* képviseletre is csak két biztos esetet tudunk idézni. A finn *i*-nek többnyire szintén *i* (pl. finn *nimi* 'Name' ~ zürj.-votj. *ńim*, 14—9 példa), olykor *e* (5—6 példa), ill. *e̯* (2—4 példa) felel meg a permi nyelvekben (l. i. h. 309, 311, 315, 326).

Látjuk, hogy a finn felső nyelvállású hosszú és rövid magánhangzók képviseletei a permi nyelvekben azonosak. Ebből azt a logikus következtetést vonhatjuk le, hogy ezek a nyelvek nem bizonyítják a finnségi nyelvek alapján feltett **ū* és **ī* alapnyelvi meglétét. Egy lépéssel tovább menve, ezt úgy is kifejezhetjük, hogy a permi nyelvek hangképviselete olyan előpermi (finnugor) magánhangzó-rendszerre utal vissza, amely a felső nyílásfokú magánhangzóknál nem ismerte a hosszú/rövid ellentétet.

2.3. A mai finn *uo* és *ie* diftongus PF. **ō*, ill. **ē* magánhangzóból keletkezett (vö. HAKULINEN, SKRK.[3] 32—3).

A finn *uo* < **ō* hármas képviseletet mutat a permi nyelvekben: 1) *u*, 2) *o̯*, 3) PP. **o̯* (> zürj. *e̯*, votj. *e̯*, *i̯*).

	Finn	Zürj.	Votj.
1)	*kuole-* 'sterben'	*kul-*	*kuli̯-*
	nuole- 'lecken'	*ńul-*	*ńuli̯-*
	puola 'Preiselbeere'	*pul*	—

2)	*suola* 'Salz'	*sǫl*	[*sɨlal*]
	vuosi 'Jahr'	*vǫ*	*ɣa (-puŋ)*
3)	*nuoli* 'Pfeil'	*ńęl*	*ńęl*
	suomu 'Fischschuppe'	*śęm*	*śęm*
	suoni 'Sehne'	*sęn*	*sęn*
	tuomi 'Traubenkirschbaum'	*ľęm*	*ľęm*
	vuole- 'hobeln'	*vęlal-*	*vęl-*
	vuori 'Berg'	*vęr*	*vɨr* (< * *vęr*)

A votj. *sɨlal* 'Salz' szóban sporadikus *u* > *ɨ* változás történt (l. ITKONEN: i. h. 280). A finn *nuole-* 'lecken' szóban csak a finn *uo* utal hosszú magánhangzóra, a lappban rövid **o*, a mordvinban pedig rövid **u* tehető fel. A finn *suoli* 'Darm' ~ zürj.-votj. *śul* szót azért nem vettük fel az 1) csoportba, mivel a finn *uo* (< **ō*) a szóbelseji *l* nyújtó hatására rövid **o*-ból keletkezhetett. A mordvin és a lapp szó ui. eredeti **śola* alakra utal.

Az 1) és a 2) csoport szavaiban jelentkező *u* és *ǫ* nemcsak a PF. **ō*-nak felelhet meg, hanem a finn rövid *o*-nak is, sőt ez utóbbi szabályos megfelelőiként csak *u* és *ǫ* fordul elő a permi nyelvekben (l. ITKONEN: i. h. 286, 279, 323). Pl. finn *o* ~ permi *u:* finn *kotka* 'Adler' ~ zürj.-votj. *kuč* (16—24 szóban) finn *o* ~ permi *ǫ;* finn *pohti-* 'schwingen, wannen' ~ zürj. *pǫ̀ž* 'Sieb' (7—10 szóban).

A permi nyelvek vallomása a PF. **ō* esetében ugyanaz, mint amit a felső nyílásfokú magánhangzóknál *(ū, ī)* tapasztaltunk. Abból, hogy a PF. hosszú **ō* (> *uo)* és rövid **o* képviseletei a permi nyelvekben egybeesnek, az következik, hogy az 1) és a 2) csoportba sorolt szavak első szótagbeli magánhangzója egyetlen előpermi (finnugor) előzményre, azaz rövid **o*-ra vezethető vissza.

A 3) csoportban a kikövetkeztethető PF. **ō*-nak a permi nyelvekben *ę* — a votjákban sporadikus hangváltozással olykor *ɨ* (< *ę)* — felel meg. A zürj.-votj. *ę* őspermi labiális **ǫ́* hangra mehet vissza (ITKONEN: i. h. 292 kk.; LITKIN, VokPerm. 140). Az 1) és a 2) csoport szavaitól eltérő hangképviselet a permi nyelvekben arra mutat, hogy a 3) csoport szavaiban más előpermi magánhangzó lehetett. Az eredeti magánhangzó minőségének a tisztázásához a permi nyelveken kívül az ugor nyelvek segítenek bennünket hozzá. Ezekben a nyelvekben ui. a zürj.-votj. *ę*-val megegyező vagy ahhoz hasonló hangot találunk az említett szavakban: m. *i* (< ősm. **ɨ),* ősvog. **ę̄*[6]. Pl. finn *suoni* (< **sōne)* 'Sehne' ~ mord. *san* ~ zürj.-votj. *sęn* ~ vog. *tę̄n* ~ osztj. *lan* ~ m. *ín.* Ez az egyezés, ill. hasonlóság nem lehet véletlen. Valószínűleg igaza van STEINITZnek (CIFU. 57; FgrVok.[2] 149) abban, hogy ezekben az esetekben az eredetibb hangot nem a finn, hanem az ugor és a permi nyelvek őrizték meg (l. még GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 262—3; COLLINDER, CompGr. 161; Introduktion 130). STEINITZ finnugor előzményül **ɨ*-t tesz fel. Véleményünk szerint azonban helyesebb PFU. *ę*-ból kiindulni, nemcsak azért, mert a zürj.-votj. *ę* (< PP. **ǫ́)* és kvalitatív szempontból a vog. **ę̄* ezzel megegyezik, hanem azért is, mert egy feltett **ę* hangból a többi nyelv képviselete is (osztj., mord. *a,* cser. *ü, ö,* finn **ō* > *uo)* jobban megmagyarázható.

[6] Az osztjákban és a mordvinban illabiális *a* van.

Négy szóban PP. *ǫ̂ felel meg az előpermi *o-nak: 1. zürj. *kos*, P. *kęs* 'trocken' ~ votj. *kęs* ~ cser. *ku·kšə̂* (< PFU. **koksɜ)*; 2. zürj. *koz* P. *kęz* 'Fichte' ~ votj. *kîz* ~ finn *kuusi* (< PFU. **kowse)*; 3. zürj. *vos-*, P. *ęs-* 'erbrechen' ~ votj. *ęski-* ~ finn *oksenta-*; 4. zürj. *vij* 'Öl, Butter' (sporadikus *i̯ ę* helyett) ~ votj. *vęj* ~ finn *voi*. ITKONEN az 1. és a 3. szóban **o* > **ō* > **ǭ̂* **u̯ǭ̂* hangváltozást tesz fel (i. h. 295—7). Véleményünk szerint az PP. *ǫ̂ ezekben a szókban magánhangzónyúlás feltevése nélkül is megmagyarázható. Az első három szóban a kikövetkeztethető **o k* környezetében fordul elő, s így magától kínálkozik az a magyarázati lehetőség, hogy a labiális **o* a mellette álló *k*-t labializálta, miközben maga delabializálódott: **koksɜ* > **k₀ęksɜ*, **kowse* > **k₀ęwse*, **oksɜ-* > **ęk₀sɜ-*. Ennek a hangváltozásnak a korai őspermiben kellett végbemennie, mivel az ily módon keletkezett **ę* — az eredeti **ę*-val együtt — az őspermi kor folyamán részt vett az általános labializációs folyamatban (**e* > **ǫ*, **ä* > **ȯ*, **ę* > **ǫ̂* stb.). Magyarázatunkat az a körülmény is támogatja, hogy a labiális magánhangzók labializáló hatása és ennek folyományaként bekövetkező delabializációja eddig sem volt ismeretlen a permi nyelvekben. Pl. finn *kota* 'Zelt, Hütte' ~ votj. *ku̯a*, finn *kolme* 'drei' ~ votj. *ku̯amin* 'dreißig', finn *kuusi* 'sechs' ~ zürj. *kvat'*, *kvai̯t* ~ votj. *ku̯at'* (< PP. **ku̯ot')* (l. UOTILA: SUST. LXV, 14—6; ITKONEN: i. h. 281, 284). Hasonló jelenséggel találkozunk a vogulban és az osztjákban is (l. STEINITZ, WogVok. 277 kk.; OstjVok. 111 kk.). — A negyedik példában az őspermi **ǫ̂* a szóbelseji *j* palatizáló hatásával függhet össze (ITKONEN: i. h. 297).

ITKONEN (i. h. 301, 326) szerint a finnségi nyelvek alapján kikövetkeztethető **ē*-nek *i̯* a folytatója a permi nyelvekben. A következő öt szó tartozik ide:

Finn	Zürj.	Votj.
kieli 'Zunge, Sprache'	*ki̯l*	*ki̯l*
liemi 'Suppe'	*[l'em]*	*li̯m*
mieli 'Sinn, Gemüt'	*mi̯l*	*mi̯l*
niele- 'verschlingen'	*ńi̯l-*	*ńi̯l-*
Lapp		
nierrâ 'Nase'	*ni̯r*	*ni̯r*

Ezekben a szavakban a zürj.-votj. *i̯* (< PP. **ü)* olyan mássalhangzók mellett fordul elő, amely mássalhangzó-környezetben *(k, m, l, r)* az előpermiben — és feltehetőleg a korai őspermiben is — gyakran volt labiális **ü*. A mondottak alapján valószínűnek tartjuk, hogy a felsorolt szavakban kikövetkeztethető előpermi **e* a mássalhangzó-környezet hatására a korai őspermiben **ü*-vé labializálódott. Az így keletkezett **ü*-ből aztán az eredeti **ü*-vel együtt az őspermi kor folyamán **ü* > **u̇* > *i̯* lett. Feltevésünket támogatják azok az esetek, amelyekben a finn alapján is rövid **e* következtethető ki, amely azonban a mássalhangzó-környezet hatására szintén labiálissá vált. Ilyenek: finn *kehä* 'Kreis' ~ zürj.-votj. *ki̯č*, finn *keso* 'kleine Fischart' ~ zürj. *gi̯ć*, finn *mene-* 'gehen' ~ zürj. *mun-* (sporadikus *i̯* > *u* labializáció az *m* mellett) ~ votj. *mi̯n-*, finn *neiti* 'Fräulein' ~ zürj-votj. *ni̯l* (< PFU. **nejδe)*, finn *lyö-* 'schlagen, hauen' ~ zürj. *li̯j-* (< PFU. **lewe-)*, finn *sepä* 'hochgebogener Vorderteil des Schlittens' ~ zürj. *śi̯li*, *śili* ~ votj. *śil*, *śil'* (zürj.-votj. *i̯* > *i* az *ś-* hatására).

3. Vizsgálódásaink azzal az eredménnyel jártak, hogy a finnségi nyelvek alapján kikövetkeztetett hosszú magánhangzók *(*ū, *ī, *ō, *ē)* a permi nyel-

vek tanúsága szerint nem vezethetők vissza a finnugor korig. Ha pedig így áll a helyzet, felmerül a kérdés, hogyan jöttek létre a hosszú vokálisok a finn nyelvben. A finn hosszú magánhangzók keletkezésének a tisztázásához a tárgyalt szók hangtani struktúrája adja a kulcsot a kezünkbe. A hosszú magánhangzó a kérdéses finn szókban mindig nyílt szótagban és többnyire rákövetkező *l, r, m, n* és második szótagbeli *e* előtt fordul elő. Az eredeti rövid magánhangzó megnyúlását nemcsak a rákövetkező nyújtó mássalhangzó idézhette elő, hanem ebben szerepe lehetett a második szótagbeli *e*-nek is, amely kevésbé hangzós voltánál fogva szintén elősegíthette a hangsúlyos szótag vokálisának a hosszúvá válását (vö. STEINITZ, FgrVok. 8—10 és legutóbb LEHTINEN: UAJb. 39 : 157 kk).[7] A *suone-, tuome-* stb. típusú szavakban természetesen nemcsak nyúlás történt, hanem kvalitatív hangváltozással is számolnunk kell. A hangváltozás során az új fonéma nyílásfoka azonos maradt az előzőével, de az eredetileg illabiális magánhangzó labiálissá vált és egybeesett a hátsó sorba tartozó **o*-val. Az így keletkezett magánhangzó aztán az ismertetett fonetikai tényezők hatására megnyúlt: **ę* > **o* > **ō* (> *uo*).

4. A hosszú magánhangzók nélkül és az **ę* felvételével az előpermi (finnugor) magánhangzó-rendszer a következő képet mutatja:

	a		*ä*
o	*ę*		*e*
u		*[ü]*	*i*

Az **ü*-t azért tettük zárójelbe, mert ez bizonyára kötött fonéma volt, ami azt jelenti, hogy csak labiális mássalhangzó-környezetben fordulhatott elő.

Ezzel a magánhangzó-rendszerrel fő vonásaiban megegyezik a GULYA J. (NyIOK. 23 : 150) által az osztják magánhangzóviszonyok alapján feltett finnugor rendszer. GULYA szerint az **ę* (nála **ɜ*) hangszíne „a hangnak a szóban elfoglalt helyétől" függően ingadozott. Az **ę* (= **ɜ*) hangot STEINITZ és COLLINDER kutatásai, valamint az ősosztj. **į* alapján következtette ki. A PFU. **ę* hangnak azonban nem *į*, hanem többnyire *a* a folytatója az osztjákban (l. a 6. sz. jegyzetet). A finnugor alapnyelvben **ü* fonémával nem számol.[8]

Az általunk feltett előpermi (finnugor) magánhangzó-állományból az őspermi magánhangzó-rendszer és a permi nyevek (ill. nyelvjárások) rendszerei különböző tényezők (labializáció, zártabbá válás, fonémaegybeesés és -hasadás, a vertikális magánhangzó-harmónia horizontálissá válása, ill. eltűnése stb.) hatása alatt jött létre.

5.1. Az első szótag vokalizmusában végbement egyes változások előidézésében fontos szerepe lehetett a nem-első szótag vokalizmusának. A késő őspermi korban abszolút szóvégen a következő magánhangzók állhattak: **a, *ε, *į, *i* (főleg palatális mássalhangzók után). A mai nyelvállapotból következtetve, a leggyakoribb magánhangzó az **į* lehetett (vö. LAKÓ: FgrÉrt. 2 : 56; LITKIN, VokPerm. 235 kk.). Ez érthető is, hisz az előpermi (finnugor végmagánhangzók *a (ä), e (ę)*, hangsúlytalan helyzetben bekövetkező redukálódásának az első állomása valószínűleg az volt, hogy az alsó és középső

[7] A nyúlás feltehetőleg a korai ősfinnben esetleg a finn-lapp-mordvin nyelvi egység korában mehetett végbe, ez azonban még további vizsgálatra szorul. A cseremisz magánhangzó-rendszer — a permi nyelvekhez hasonlóan — szintén kvantitási korreláció nélküli előcseremisz rendszerre vezethető vissza (BERECZKI: NyK. LXX, 23—34).

[8] GULYA J. (i. h.) az **ü*-t allofónnak tekinti. Ez utóbbi azonban aligha helyes, mert az **ü*-re jellemző mássalhangzó-környezetben mindig állhat **i* is.

nyílásfokú magánhangzók — ha nem is kivételtelenül — felső nyílásfokúvá váltak. Ismeretes továbbá, hogy a redukált magánhangzók a legtöbb nyelvben hajlamosak a labializálódásra. Pl. a magyarban az ősmagyar kor végén két illabiális *(i, ? į)* és két labiális *(u, ü)* sorvadó magánhangzó volt. A karjalai nyelv aunuszi nyelvjárásában az eredeti **a*-ból *u*, az **ä*-ből *ü* lett (vö. Loson-czi: NyK. XLIV, 401; Bárczi, Htört[2]. 17 kk.; Collinder, CompGr. 187, 189). Ennek alapján nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy az PP. **į* az első szótagi **į*-hoz hasonlóan **u*-n keresztül korai őspermi **u* és **ü* hangra mehet vissza.[9]

5.2. A finnugor korból örökölt magánhangzó-harmónia az őspermi kor folyamán felbomlott. Az eredeti vertikális harmónia azonban nem tűnt el egyszerre, hanem — feltehetőleg a szóvégi vokalizmusban lejátszódott változások (elsősorban a zártabbá válás) hatására — horizontális irányba kezdett átalakulni. (A horizontális magánhangzó-harmónia a magánhangzók nyílásfok szerint való egymáshoz közeledését, ill. nyílásfok szerinti egyezését jelenti.) A horizontális magánhangzó-harmónia egykori meglétére utalnak az őspermi fonémarendszerben végbement egyes változások, amelyeket legmeggyőzőbben a horizontális harmónia feltevésével tudunk megmagyarázni. Ennek tulajdoníthatjuk a PFU. **e* és **o* fonéma kettéhasadását **e—*ę̊*, **o—*ǫ̊* fonémákká. Pl. PFU. **elä-* > PP. **ol-* 'leben', PFU. **pele-* > PP. **pǫ̊l-* 'fürchten'. Az első és a második szótag magánhangzóinak nyílásfok szerinti hasonulása irányába ható horizontális magánhangzó-harmónia alapján érthetők meg a következő hangváltozások is: **i* > **ę̊*, **i* > **e*, **ä* > **e*, **a* ⩾ *ǫ̊*, *u*, **o* > *ǫ̊*, *u* (példákat l. Itkonen: i. h. 279, 286, 309, 311, 314; Litkin: i. h. 72—3, 139, 218). Ide számíthatjuk még az **u* > **ǫ̊* változást a zürj. *kǫ̊t: kǫ̊ź̮ul-kǫ̊t* 'Ameise' (~ cser. KH. *kə̑tkə̑*, U. *ku·tkə̑* ~ észt *kuklane)* szóban és az **u* > *o* változást a zürj. *moď, mojd* 'Märchen' ~ votj. *maď* (~ aunuszi *muja-* ~ finn *muista-*) és talán a zürj. *jon* 'stark, kräftig' ~ votj. *jun* (~ ? finn *julma)* szóban.[10]

5.3. A redukálódás és az azt kísérő labializálódás útján keletkezett nem első szótagi **u*, **ü* és a belőlük fejlődött **u̯* labializáló hatásának tartjuk az első szótag vokalizmusában jelentkező labializálódási tendenciát: **ę̊* > **ǫ̊*, **e* > **ö*, **a* > **å*. A PP. **ǫ̊* (< PFU. **e)* és a PP. **o* (< PFU. **e*, **ä)*

[9] Az őspermi **a* a zürjénben megmaradt, a votjákban azonban csak részben, mivel az esetek nagyobb számában *o* lett belőle. A zürj. *į, i, ę, e* és a votj. *į, į̂, i, e, ε* késői külön nyelvi (ill. nyelvjárási) kiegyenlítődés eredményei. Azokban a zürjén nyelvjárásokban, amelyekben az **ε*-ből *ę* lett, az *į* is megőrződött (legfeljebb palatális mássalhangzó mellett vált *i*-vé), azokban viszont, amelyekben az **ε e* hangalakban realizálódott, az *į* is palatális *i*-vé fejlődött. A votjákban az **ε ε*, ill. *e*, az **į* pedig *į, į̂* és (palatális mássalhangzó mellett) *i* hangalakban van meg. — A nem-első szótagbeli magánhangzókról részben másképp Litkin: i. h. 235—41.

[10] Horizontális (nyílásfok szerinti) magánhangzó-harmónia van több paleoszibériai nyelvben, úgymint a csukcsban a korjákban, a kamcsadálban és a giljákban. (Vö. Bogoraz: JPNSz. III, 14; Sztyebnyickij: i. m. 56, 88; Szkorik, Грамм. чукотского языка 33—8; Panfilov, Грамм. нивхского языка 19), valamint a mongol nyelv üjümüčin nyelvjárásában (Kara: AOH. XIV, 156). (Szkorik és Kara munkájára Gulya János hívta fel a figyelmemet.) Ilyen típusú magánhangzó-harmónia van a tibetiben is, l. R. K. Sprigg, Vowel harmony in Lhasa Tibetan . . . Bulletin of the School of Oriental and American Studies. XXIV/1: 116, London 1961; R. A. Miller, Early evidence for vowel harmony in Tibetan. Language 42 (1966), 252. (E két bibliográfiai adat Uray Géza szíves közlése). Hasonló jelenséggel találkozunk a dravida nyelvekhez tartozó tamilban, továbbá több afrikai nyelvben is: ibo, lamba, zulu (l. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie 100, 250—51). Gulya (NyIOK. 23:151) szerint az osztják magánhangzóváltakozás talán a horizontális magánhangzó-harmóniának köszönheti létrejöttét.

közvetlen előzménye ui. aligha lehetett más, mint palatális labiális magánhangzó (**ǫ̈, *ö*).[11] A zürj.-votj. *u* (< PFU. **o* és **a*) is csak úgy érthető meg, ha az **a* esetében közbeeső fokozatként **å*-t teszünk fel.

A finnugor magánhangzó-állományból kifejlődött korai őspermi rendszer a következő fonémákból állhatott:

å	*a*		*ɛ*
o	*ę*	*ö*	*e*
ǫ		*ǫ̈*	*ę*
u		*ü*	*i*

5.4. A hangváltozások további menete az volt, hogy az **u* és az **ü* egybeesett, és átkerült a középső sorba: **u̇*. A szóvégi vokalizmustól és a horizontális magánhangzó-harmóniától függő zártabbá válási tendencia továbbra is érvényben lehetett, és a következő változásokat (ill. eltolódásokat) eredményezte: az **å* egybeesett az **o*-val és zártabbá vált *ǫ*-vá, ill. *u*-vá. Ezáltal az **u* > *u̇* változás következtében keletkezett üres hely a fonémarendszerben kitöltődött. Az **o* > ǫ* és **o* > u* hangváltozás útján a fonémarendszerben előállott űr azáltal töltődött ki, hogy az **ö* a palatális sorból átkerült a veláris sorba. Miután az **ü* és az **ö* eltűnt a fonémarendszerből, az **ǫ̈* sem maradhatott fenn mint a palatális labiális sor egyetlen képviselője, hanem rendszerkényszer következtében — a votják nyelv DNy. és Besz. nyelvjárása kivételével — szintén átkerült a veláris sorba és az *ǫ* funkcionális terheltségét növelte meg.[12] Az **ɛ* sorsa igen változatos volt: 1. bizonyos esetekben az egész őspermi kor folyamán megőrződött; 2. zártabbá vált **e*-vé; 3. velarizálódott *a*-vá, s így az **a* > *å* labializáció következtében csökkent funkcionális terheltségű *a*-k számát szaporította; 4. labializálódott **o*-vá. Mint látjuk, a korábban megindult labializáció nem szűnt meg egyszerre, sőt még a zürjén nyelv külön életében (az őszürjénben) is hatott (l. alább). De az **ɛ* labializálódása — minthogy a labiális magánhangzók a palatális sorból eltűntek — már nem eredményezhetett **ɜ̈*-t vagy **ö*-t, hanem csak **ȯ*-t. A középső soron ui. volt labiális fonéma (**u̇*), sőt a két labiális magánhangzó (**u̇*, **ȯ*) kényszerítő hatása maga után vonta a velük egy sorba tartozó **ę* labializációját is: **ę* > *ǫ̇*.

5.5. Dolgozatunk célkitűzése a permi magánhangzó-rendszert kialakító belső nyelvi erőknek, a fő hangfejlődési tendenciáknak a bemutatása, ezért

[11] LITKIN (i. m. 75) szerint a zürj. *ǫ*-nak a votjákban kettős megfelelése van: 1. *u* (eredeti veláris szavakban), 2. *u*, DNy. *ɯ*, Besz. *ɵ* (eredeti palatális szavakban). Úgy véli, hogy az első esetben az őspermi **ǫ*, a második esetben pedig őspermi **ǫ̈* volt. Véleményünk szerint ez a feltevés csak a korai őspermire áll, mivel a két hang a votják nyelv DNy. és Besz. nyelvjárása kivételével, ahol is az **ǫ* és az **ǫ̈* külön irányba fejlődött — még az őspermiben egybeesett **ǫ*-vá.

[12] LITKIN (i. m. 220) azokban az esetekben, amelyekben a zürj.-votj. *u*-nak a többi finnugor nyelvben palatális magánhangzó (általában *e*) felel meg, őspermi **ü*-t tett fel. Pl. zürj *ul* 'feucht' ~ votj. *ǯl* (< **ul*) ~ cser *ile*; zürj. *una* 'viel' ~ votj. *uno* (> *ǯno*) ~ finn *enä*; zürj: *tuj* 'Weg' ~ finn *tie* (< **teje*). Úgy véljük, hogy az ilyen típusú szavakban az *u* **o*-n vagy **ǫ*-n keresztül korai őspermi **ö* vagy **ǫ̈* magánhangzóra megy vissza. A mai *u*-s képviselet arra vall, hogy az **ö* > *o* (esetleg némely esetben **ǫ̈* > *ǫ*) változás nagyon korán, még az **o* > u*, ill. **ǫ* > u* előtt mehetett végbe. — Itt említjük meg, hogy a LITKIN (i. m. 223 kk.) által feltett őspermi **ö* olyan szavakban jelentkezik, amelyekben a zürjén **ȯ*, a votják pedig **ǫ̇* vagy **o* hangra utal. ITKONEN (VJa. 1967/1:143) szerint az idetartozó példákban a minőségileg közeli magánhangzók csoportos átcsapásával van dolgunk.

itt csak mellékesen szólunk a szabályos hangváltozásokat gátló vagy keresztező tényezőkről. Ezek között fontos szerepe van a mássalhangzó-környezetnek. A palatális mássalhangzók *(j, l', ń, ś, ź, ć, ǵ)* a veláris magánhangzó palatalizálódása *(i̯ > i, e̯ > e* stb.), ill. a palatális magánhangzó megmaradása irányába hatnak. Ugyanilyen szerepe lehet több esetben az *š* és *ž* mássalhangzónak is (vö. LITKIN: i. m. 140). Bizonyos mássalhangzók *(l, r, š, ž)* a megelőző magánhangzó nyíltabbá válását segítették elő. Pl. őspermi **u̇ > *o̊*, votj. **o̊ > a (l* előtt), **o̯ > o*, **e̯ > e (r, š, ž* előtt) (vö. ITKONEN: i. h. 272, 290—1, 323 stb.; LITKIN: i. m. 90, 128—9 stb.; RÉDEI: NyK. LXV, 371 kk.). A *k, g* velarizálólag, a *k, p, m, v* labializálólag hatott a mellette álló magánhangzóra (ITKONEN: i. h. 287, 300, 313, 317 stb.).

5.6. Az őspermi korban lezajlott hangváltozások és fonémaegybeesések alapján kialakult késő őspermi magánhangzó-rendszer az alábbi képet mutatja:

a		*ɛ*
o	*o̊*	*e*
o̯	*o̯̊*	*e̯*
u	*u̇*	*i*

Ebből a rendszerből bizonyos hangváltozások *(*u̇ >* zürj.-votj. *i̯*, ** ɛ >* zürj. **o̊ > e̯*, **o̯̊ >* votj. *e̯)*, ill. hangváltozásokkal társuló fonémaegybeesések (őspermi **o*, **o̯ >* zürj.-votj. *o* (*>* votj. *u)*, **e*, *e̯* zürj.-votj. *e* (*>* szórványosan votj. *o)*, **o̊*, **o̯̊* zürj. *e̯*, **o̊ >* votj. *o*, **ɛ >* votj. *e* stb.) alapján fejlődött ki a hét magánhangzóból álló ún. „általános" zürjén-votják rendszer:

a		
o	*e̯*	*e*
u	*i̯*	*i*

Azért nevezzük általánosnak, mivel ez a magánhangzó-rendszer van meg a zürjén és a votják nyelvjárások többségében, valamint a komi-zürjén, a komi-permják és a votják irodalmi nyelvben is (vö. ITKONEN: i. h. 339; LITKIN: i. m. 230). Természetesen egyes nyelvjárások ebből a rendszerből hiányzó archaikus fonémákat is megőriztek (pl. zürj. FSz. *o̯*, I. *e̯*, KP. *o̊*, *u̇*, votj. DNy. *u̇*, Besz. *ɵ)*.

6. Az új rendszer lényegesen különbözik az őspermitől. Eltűnt belőle az **o̯ —*o̯̊ —*e̯* sor, valamint az **o̊*, **u̇* és **ɛ* fonéma. Delabializáció útján viszont minőségileg két új fonéma született: az *e̯* és az *i̯*.

RÉDEI KÁROLY

Zur Geschichte der Vokale der ersten Silbe in den permischen Sprachen

Der Verfasser gelangt in seiner Abhandlung zur Schlußfolgerung, daß die auf Grund des Ostseefinnischen erschlossenen langen Vokale *(*ū, *ī, *ō, *ē)* können nach der Zeugenschaft der permischen Sprachen nicht auf die finnisch-ugrische Grundsprache zurückgeführt werden. Die Vertretungen der finnischen langen und kurzen Vokale oberen Öffnungsgrades sind in den permischen Sprachen dieselben: *ū/u* > permisch *i̯*, (selten) *u*; *ī/i* > permisch *i*. Dem auf Grund des Finnischen angenommenen langen **ō* entspricht in den permischen Sprachen in den Wörtern der ersten Gruppe *u*, in den der zweiten **o̯*. Dieselben Vokale sind die regelmäßigen Entsprechungen auch des finnischen kurzen *o*. In den zur dritten Gruppe gehörenden Wörtern entspricht dem urfinnischen **o* in den

permischen Sprachen *ę*, — im Wotjakischen infolge eines sporadischen Lautwandels manchmal *i* (< *ę*). Das syrj.-wotj. *ę* mag auf einen urpermischen labialen **ȯ*-Laut zurückgehen (vgl. E. Itkonen: FUF. XXXI, 292 ff.; V. I. Lytkin, VokPerm. 140). Die von den Wörtern der ersten und zweiten Gruppe abweichende Lautvertretung in den permischen Sprachen deutet darauf, daß sich in den Wörtern der dritten Gruppe ein anderer vorpermischer (finnisch-ugrischer) Vokal vorfand. In diesen Fällen ist der ursprünglichere Vokal nicht im Finnischen, sondern in den permischen und den ugrischen Sprachen bewahrt worden. Steinitz (CIFU. 57; FgrVok.² 149) nimmt als finnisch-ugrisches Vorbild ein *i* an, nach der Meinung des Verfassers ist jedoch mehr angebracht von einem fiugr. **ę*-Laut auszugehen. Das dem urfinnischen **ē* entsprechende permische *i* (< urpermisch **u̇*) ist durch die labiale Konsonantenumgebung zu erklären. Unter dem Einfluß des labialen Konsonanten entspricht in mehreren Fällen auch dem finnischen kurzen *e* ein *i* (< **u̇*) in den permischen Sprachen.

Daraus, daß die Vertretungen der finnischen langen und kurzen Vokale in den permischen Sprachen zusammenfallen, kann die logische Schlußfolgerung gezogen werden, daß das vorpermische Vokalsystem die Korrelation der Länge und der Kürze nicht kannte.

Ohne die langen Vokale und mit der Annahme des **ę* zeigt das vorpermische (finnisch-ugrische) Vokalsystem das folgende Bild:

	a		*ä*
o	*ę*		*e*
u		[*ü*]	*i*

Aus diesem Vokalbestand sind das urpermische Vokalsystem und die Systeme der permischen Sprachen (bzw. Mundarten) unter der Einwirkung verschiedener Faktoren (Labialisierung, Geschlossenwerden, Zusammenfall und Spaltung von Phonemen, Horizontalwerden bzw. Verschwinden der vertikalen Vokalharmonie) entstanden.

Károly Rédei

Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben

A dolgozatunk címében jelzett téma az utóbbi fél évszázadban több nyelvészt foglalkoztatott. Különféle, egymásnak ellentmondó vélemények hangzottak el, különböző oldalakról, más és más módszerrel próbálták megközelíteni s megoldani a problémát. Hogy ez mennyire sikerült, mennyire nem, szolgáljon rá tanúságul jelen cikkünk. Mint belőle kiderül, elérkezettnek láttuk az időt, hogy újra felülvizsgáltassék a kérdés.

I. A kérdés eddigi kutatása

1. 1912-ben jelent meg BEKE Ödön tanulmánya „A votják és zürjén prolativusról" (NyK. XLI, 241—274). Prolativusnak nevezte a szerző a zürjén—votják *-ti* és a zürjén *-ŏd* ragot, amelyeket leíró szempontból azonos jelentésű változatoknak (mai terminológiánk szerint: alternánsoknak, allomorfoknak) tekintett, nyelvtörténetileg pedig azonos eredetűeknek, nevezetesen a finnugor *-*t* AblCx[1] fejleményeinek. Véleményét szintaktikai és szemantikai meggondolások sugallták: „. . . . a zürjén—votják prolativus valamennyi alkalmazásmódja a legtöbb finnugor nyelvben kifejezhető ablativussal" (i. m. 242).

BEKÉnek viszonylag csekély zürjén és votják nyelvi anyag állt rendelkezésére cikke megírásakor. A zürjén *-ti* ragot például csak névutók végén ismerte, holott az névszókhoz is járul. Nehézségeit alkalmasint csak növelte, hogy — kora nyelvhasonlításának módszereihez híven — kizárólag történeti — összehasonlító megközelítéssel kezelte a korabeli szinkron nyelvi tényeket. A votják ProlCx-nak például csak egy allomorfjáról *(-ti)* vett tudomást, az *-eti* ~ *-yti* alternánsról nem, holott példaanyagában a két utóbbi is jócskán előfordul (i. m. 246—247, 258—259). Mindezek ellenére cikke rendkívüli intuícióról és éles elméről tanúskodik. Különösnek és nehezen érthetőnek tűnik, hogy fejtegetéseinek lényegét az utána következő, ugyancsak összehasonlító kutatásokban miért mellőzték, holott meglátásai — félig vagy gyengén bizonyított voltuk ellenére — igen figyelemre méltók. Annál meglepőbb ez, mivel tételét (ami a ProlCx eredetét illeti) valójában senki nem elemezte és cáfolta meg, csupán kikerülték és hallgattak róla, amikor pedig fejtegetéseinek kevésbé lényeges vonatkozásaival többször és többen is foglalkoztak.

[1] A dolgozatban alkalmazott rövidítések és szimbólumok jegyzékét lásd NyK. LXIX, 55 és ennek a cikknek a végén.

2. 1923-ban WICHMANN „Zur permischen grammatik" című tanulmányában foglalkozott többek között ezzel a kérdéssel is (FUF. XVI, 146—163). BEKE prolatívuszát WICHMANN két különböző ragnak tartotta:

(1) proszekutívusz (zürj. *-õd*, votj. *-ti)*
(2) tranzitívusz (zürj. *-ti*, votj. *-ti)*.

„BEKE vermischt den prosekutiv und den transitiv miteinander" — írja a finn tudós (i. m. 155), és ebben leíró szempontból úgylehet igaza van. De éppen leíró szempontból bonyolítja s torzítja WICHMANN is a helyzetet: a votják *-eti* ~ *-yti* allomorfról említést sem tesz, holott tudomása volt róla, a különféle alternánsok egymáshoz való szinkron viszonyát nem tisztázta, a zürjén *-ti* ragról tévesen állította, hogy „im syrjänischen kommt dieser kasus nur in postpositionen vor" (i. m. 156), és a rag jelentését is tévesen interpretálta.

BEKE tételét a zürjén—votják ProlCx finnugor ablatívuszi eredetéről látható kétkedéssel ítélte meg, de nem cáfolta: „wir können die möglichkeit einräumen, dass BEKE recht hat" (uo.). Az általa proszekutívusznak nevezett rag eredetét illetően WICHMANN csupán egy elvi lehetőséget vetett föl: „Ich will hier nur auf eine andere möglichkeit aufmerksam machen" (uo.). A finn *kunne(k), sinne(k)* típusú határozószókból indul ki: „*-nne* ist wahrscheinlich eine lative endung, ähnlich wie *-k*. Jetzt wäre es ja möglich, dass dieses *-nne-* auf **nte-* zurückgeht, und dies würde mit der permischen prosekutivendung syrj. *-d, -t*, wotj. *-ti* stimmen" (i. m. 155). A tranzitívusznak elnevezett *-ti* ragot tévesen értelmezte WICHMANN lokatívusznak: annak ellenére, hogy mindkét permi nyelvet helyszíni kutatásai alapján, behatóan ismerte, nem vette figyelembe a zürjénre és a votjákra olyannyira jellemző szemléleti és persze nyelvi oppozíciót nyugalmi állapot és mozgás, statikus és dinamikus helyzet, a *wo?* és a *welchen Weg entlang?* között.[2] A tévesen megítélt szinkron tények azután téves nyelvtörténeti következtetések sugalmazóivá lettek: „Diese endung ist aber aller wahrscheinlichkeit nach zusammengesetzt aus zwei lokativelementen, *t* und *i*" (i. m. 158). Míg azonban ötleteinek, nyelvtörténeti fikcióinak zömét mindössze elvi lehetőségeknek minősítette és megfogalmazásaiban nagy óvatosságot tanúsított (mondataiban gyakori fordulat az „es ist wahrscheinlich", „es wäre möglich", „es würde stimmen" stb.), végső következtetésében a feltételes mód a kijelentőnek adja át a helyet: „Die in den ugrischen sprachen (im ungarischen, wogulischen und ostjakischen) vorkommende bekannte lokativendung *-t* ist mit der hier behandelten permischen lokativendung *-t* identisch" (i. m. 159).

A WICHMANN által követett módszertani elvek ma már komoly kifogás alá esnek, állításairól (sokszor inkább elképzeléseiről) más a véleményünk, mint neki, kortársainak és tanítványainak. Fenti fejtegetéseinek talán csak a kisebbik baja, hogy tévesen ítélt meg jelenkori nyelvi tényeket. A nagyobbik baj az, hogy néhány követője tovább is fejlesztette ezeket a tévedéseket,

[2] A kettő közötti oppozíciót jól szemléleteti a következő zürjén mondat: *gõra põkatjasyn vižõny skõtõs, medśasõ yžjasõs, kodjas kokńia vetlõny põkatjasti* „A hegyoldalakon jószágot legeltetnek, leginkább juhokat, amelyek könnyen mozognak a hegyoldalakon" (Geogr. 37). A statikus helyzet megjelölésére az InessCx szolgál, vele szemben a dinamikus cselekvés helyét TransCx jelöli.

WICHMANN nyomán szintén lokatívusznak minősített egy tranzitívuszt, és azt az ugor alapnyelven túl egyenesen a finnugor korra vezette vissza. Így született meg a *-*t* LocCx finnugor alapnyelvi eredetéről alkotott elképzelés.

3. BEKE Ödön 1926-ban válaszolt WICHMANN cikkére s foglalt újra állást e kérdésben (Nyr. LV, 45—50, 78—81, 104—108). Korábbi álláspontját kisebb helyesbítésekkel és kiegészítésekkel fenntartotta, ugyanakkor rendkívül éber kritikai érzékkel tapintott rá WICHMANN gondolatmenetének sebezhető pontjaira. Cikkének talán a tényanyagnál is érdekesebb egy módszertani vonatkozása. BEKE sem léphetett ki önmagából: komparativista és csak az volt, nagy felkészültséggel és elkerülhetetlen hibákkal; az ő szemléletében is gyakran összekeveredett szinkrónia és diakrónia, önmagukban vizsgált nyelvi elemeket és gyakorta szem elől tévesztette a rendszert, az egészet, amelynek a vizsgált elem csak része. Éppen ezért figyelemre méltó ez a cikke: ösztönösen földerengett benne a rendszerszerűség, a morfofonematikai korrelációk és egyéb — nagyobb — nyelvi összefüggések felismerése, ha tétován és következetlenül is. Ennyivel viszont BEKE előbbre mutatott néhány kortársánál, sőt követőjénél.

4. 1933-ban két jelentős összehasonlító nyelvész is tett megjegyzéseket témánkkal kapcsolatban. T. E. UOTILA a proszekutívusz—tranzitívusz kérdését a permi nyelvek konszonantizmusának történetéről írott nagyszabású monográfiájában érintette (SUST. LXV), LAKÓ György pedig a permi szóvégi magánhangzók sorsáról szóló értekezésében (FgrÉrt. 2). Mindketten hangtörténeti kutatásokat végeztek, s ilyen aspektusból érintették ezt a kérdést is, amely azonban változatlanul morfológiai probléma maradt és elsősorban ezen a grammatikai szinten várt válaszra. Állásfoglalásukból megítélve LAKÓ is, UOTILA is Wichmann-tanítványnak bizonyul; mindössze néhány apró megjegyzéssel próbálták kiigazítani a finn professzor kisebb vagy nagyobb tévedéseit ebben a kérdésben. Munkájuk kétségtelen érdeme az, hogy hangtörténeti kutatásaikkal évtizedekre előkészítették az utat további nyelvtörténeti—összehasonlító erőfeszítések számára, és tisztáztak jó néhány morfofonematikai összefüggést is (anélkül, hogy az utóbbiakat így nevezték vagy egyáltalán tudtak volna róluk).

5. Ugyanazon esztendőben jelent meg Sz. P. ZSUJKOV votják leíró nyelvtana.[3] BEKÉhez hasonlóan és WICHMANNékkal ellentétben a szerző e g y prolatívuszi esetet ismer anyanyelvének főnévragozási rendszerében és azt *проходный падеж*nak nevezi; ragja — úgymond — a BSg és BPl után egyaránt *-ti* (i. m. 57—59). Szemléltetésül a következő példákat közli.

(1) *zavodeti*[4] „gyáron át"
zavodjoseti „gyárakon át"
azbareti „udvaron át"
busyosti „mezőkön át"
korkati „házon át"

[3] Учебник удмуртского языка. Ижевск, 1933.

[4] Itt és a továbbiakban a BJÖRN COLLINDER munkáiban alkalmazott fonologikus átírást használjuk. Különféle forrásokból származó s ezért különféle átírások segítségével lejegyzett adatainkat — az egyöntetűség és áttekinthetőség kedvéért — ennek a rendszernek igénybevételével transzlitteráljuk.

(2) A determinált (birtokos személyjeles) paradigmában:

uroboetim	„szekeremen át"	*kolxozetimy*	„kolhozunkon át"
uroboetid	„szekereden át"	*kolxozetidy*	„kolhozotokon át"
uroboetiz	„szekerén át"	*kolxozetizy*	„kolhozukon át"
uroboostim	„szekereimen át"	*kolxozjostimy*	„kolhozainkon át"
uroboostid	„szekereiden át"	*kolxozjostidy*	„kolhozaitokon át"
uroboostiz	„szekerein át"	*kolxozjostizy*	„kolhozaikon át"

A közölt adatok azonban ellentmondanak egymásnak is, a szerző megállapításának is. Ha itt valóban egy esetről és egy ragról van szó, akkor az utóbbinak két alternánsa van: *-eti* és *-ti*. A példákból az derül ki, hogy mindkettő előfordul BSg és BPl után egyaránt. Fakultatív variánsokról lenne szó? Mi az *-eti*, illetve a *-ti* alternáns megjelenésének a morfológiai feltétele? Kérdéseinkre ZSUJKOV nyelvtana nem ad választ. Tájékoztatása zavaróan ellentmondásos és még inkább azzá válik, ha összevetjük egy valamivel korábbi közlésével. Kis votják—orosz szótárához[5] ZSUJKOV nyelvtani vázlatot csatolt, amelyben megtaláljuk a votják főnévragozás táblázatát is (82—83). A prolatívusz ebben is egy esetként szerepel. Példái (i. m. 82—83, 93):

bakćajyti ~ *bakćajiťi* „kerten át"
bakćaosyti ~ *bakćaosťi* „kerteken át"
karyti „városon át"

Ezek szerint a ProlCx allomorfjai: *-yti*, *-iťi*, *-ťi*. Kérdés, hogy ezek miféle viszonyban állnak egymással, valamint a föntebb szerepelt *-eti és -ti* alternánsokkal.

A meglepő tarkaság magyarázata csak az lehet, hogy ZSUJKOV különféle nyelvjárási változatokat tüntetett föl, anélkül, hogy rendet teremtett volna közöttük, nyelvföldrajzilag vagy morfológiailag rögzítette volna őket. Az 1930-as évek votják irodalmi nyelve ugyanis (és szerzőnk ennek a szókészletét, illetve nyelvtanát kívánta bemutatni munkáiban) a vajúdó formálódás állapotában volt: írók és nyelvészek nagy erőfeszítésekkel próbálták irodalmi szintre emelni azt a votják nyelvet, amely eladdig a különféle dialektusok összességének volt csupán tekinthető.

6. 1945-ben UOTILA érintette ismét a permi proszekutívusz—tranzitívusz problémáját (Vir. 1945: 327—336). Fejtegetésének lényege az, hogy az *-õd*, *-ti* és *-eti* morfémákat végső soron azonos eredetűeknek tartja, a *-t-* elemet WICHMANN után változatlanul lokatívusznak tekinti, az *-i* részt viszont a TOIVONEN által kikövetkeztetett finnugor **j* latívuszragra vezeti vissza. A *-ti* és *-eti* alternánsok ezek szerint egy LocCx és egy LatCx összetapadásából keletkeztek, az *-õd* pedig úgy, hogy végéről lekopott a LatCx *-i* exponense.

UOTILA véleményével a későbbiekben részletesen foglalkozunk majd. Figyelemre méltó viszont állásfoglalásában az a körülmény, hogy számos ponton elkanyarodik korábbi, nagyjában s egészében WICHMANNt ismétlő 1933-i véleményétől (csupán a *-t-* elem lokatívuszi minősítését tartotta meg WICHMANN tanításából). Véleménykülönbségét burkolt formában közölte, egyáltalán nem foglalt határozottan állást a problematika megítélésében, de

[5] Практический вотско-русский словарь. Ижевск, 1930.

implicit megfogalmazásai is azt jelentik, hogy a proszekutívusz—tranzitívusz probléma új mederbe terelődött, tehát közelebb jutott az újraértékeléshez és megoldáshoz.

7. 1948-ban D. V. BUBRIH szolgáltatott újabb adatokat témánkhoz. Zürjén nyelvtani vázlatában (KRSz. 231—296) egyetlen prolatívuszi esetről nyilatkozik (*переходный падеж*-nak nevezi), amelynek két allomorfja van: *-õd* és *-ti*. Mint példáiból kiderül, ezeket fakultatív változatoknak tekinti: *muna mujasõd ~ mujasti* „megyek a földeken", *pyri vośsa õẓõsõd ~ õẓõsti* „beléptem a nyitott ajtón", *bośti sijõs kiõdys ~ kitiys* „kézen fogtam őt". Adatainak forrásait nem tüntette föl. Ezt különösen azért fájljuk, mert az első kettővel szemben harmadik példamondatának fakultatív alternációja fiktív és abszurd. Egy esztendővel később a zürjén irodalmi nyelv grammatikájáról írott munkájában tételesen is kijelentette, hogy az *-õd* és *-ti* alakokat fakultatív változatoknak tekinti.[6]

Ez utóbbi kérdéssel részletesen kell majd foglalkoznunk, s akkor meglátjuk, hogy BUBRIH állítása elnagyolt és kissé félrevezető általánosítás.

8. Az 1950-es évek elején a finnugor komparativisztika egyik markáns egyénisége, LAKÓ György foglalkozott több tanulmányában a vizsgált zürjén és votják ragok problematikájával.

81. 1950-ben jelent meg „Zur Frage des permischen Prosekutivs und Transitivs" című értekezése (SUST. XCVIII, 219—243), amelyben a két rag jelentését elemezte, és ebből próbálta kideríteni eredetüket. WICHMANN nyomán LAKÓ is két esettel számolt:

(1) proszekutívusz (ragja: zürj. *-õd*, votj. *-ti)*
(2) tranzitívusz (ragja: zürj. *-ti*, votj. *-ti)*.

A votják *-eti ~ -yti* rag nem szerepel a feltüntetett adatok között. Vajon miért nem? Leíró szempontból feltétlenül figyelembe kell venni — és LAKÓ vizsgálata (legalább részben, kiindulásában) szinkron leírásnak értelmezhető. Vagy talán mégsem? Eleve történeti—összehasonlító interpretációban tüntette volna föl a fenti ragmorfémákat, s így a votják *-eti ~ -yti* első morfofonémáját hangtörténetileg úgynevezett tővégi magánhangzónak minősítvén nem tekintette azt a raghoz tartozónak? Ha igen, akkor viszont ugyanezt kellett volna tennie a zürjén *-õd* esetében is, amelynek *-õ*-ja nyelvtörténetileg egykor úgyszintén a tőmorfémához tartozott, nem az esetraghoz.

81.1. A kitűnő dolgozatban LAKÓ nagy filológiai apparátussal és gondos elemzéssel vizsgálja a fönti ragok jelentését. Eredményeit a következőkben foglalja össze (i. m. 242—243):

„Die Ergebnisse unserer Erörterungen können folgendermassen zusammengefasst werden:

1. zwischen dem Prosekutiv und dem Transitiv lässt sich in den meisten Fällen ein feiner Bedeutungsunterschied feststellen oder m. a. W. der Verwendungskreis der beiden Kasus weicht im allgemeinen voneinander ab. Da zwischen dem Prosekutiv und dem Transitiv auch ein formeller Unterschied konstatiert wurde, müssen der Prosekutiv und der Transitiv als zwei ursprünglich verschiedene Kasus angesehen werden;

[6] «Употребление *-öd* и *-mi* как показателей переходного падежа совершенно безразлично» (BubrGr. 53).

2. mit der Hilfe des Prosekutivs und des Transitivs werden im allgemeinen verschiedene Aspekte des verbalen Prädikats ausgedrückt. In den Prosekutivsätzen kommt oft eine kursive Handlung zum Ausdruck, deren zeitliche und örtliche Grenzen unbestimmt sind. Die Bedeutung des Prosekutivs ist eine prolativische;

3. in den Transitivsätzen kommt meist der terminativische Aspekt der Handlung zum Ausdruck. Der Transitiv bezeichnet den Schauplatz der an einen bestimmten Punkt oder an einen engen Raum gebundenen, sowohl örtlich als zeitlich beschränkten Handlung. Er dient oft als einfacher Lokativ oder gibt eine bestimmte Richtung an. Der Transitiv ist seinem Urpsrung nach eine Art Lokativ, hat aber oft eine prolativische Färbung erhalten;

4. die heutigen Funktionen des Prosekutivs und des Transitivs sind einander ähnlich, eben darum machen sich manchmal in ihrem Gebrauch gewisse Schwankungen bemerkbar. Es ist möglich, dass die Ursachen dieser Schwankungen zum Teil bereits in der urpermischen Sprache zu suchen sind;

5. der Gebrauchskreis des substantivischen Transitivs ist im Syrjänischen viel enger als im Wotjakischen. Es ist möglich, dass im Syrjänischen im Gebrauch des Transitivs zugunsten anderer Kasus gewisse Verschiebungen stattgefunden haben. Anderseits ist es wahrscheinlich, dass sich der Anwendungskreis des Transitivs im Wotjakischen im Vergleich zu den urpermischen Verhältnissen gewissermassen erweitert hat."

81.2. Számos kitűnő megfigyelésének teljes elismerése mellett LAKÓ módszertani eljárásához és következtetéseihez néhány apró megjegyzést kell fűznünk.

81.21. Alább részletesen elemezzük majd a két vitatott esetrag jelentését, s annak során kiderül, hogy mennyi közöttük a morfoszemantikai egyezés és eltérés. Az eredmény azonban nem fogja támogatni LAKÓ szemantikai megállapításait. A ProsCx és TransCx jelentései között csak egyetlen ponton létezik lényeges szemantikai eltérés, egyébként csupán stilisztikai különbség áll fenn közöttük. Amiben lényegesen eltérnek, az nem jelentéskörük, hanem egyrészt hangalakjuk, másrészt nyelvjárási elterjedtségük. A válaszfal tehát elsősorban nem morfoszemantikai, hanem morfológiai és nyelvföldrajzi tényezőkből emelkedik.

81.22. Ebből következően: a „proszekutívusznak" valóban „prolatívuszi" jelentése (is) van (kérdés, mit értünk az egyiken és mit a másikon), ámde a „tranzitívusznak" nemkülönben (kérdés, mit tekintünk akkor tranzitívuszi jelentésnek). Az utóbbiról LAKÓ azt állítja, hogy „er dient oft als einfacher Lokativ". Nos, ha zürjén vagy votják mondatokat magyarra vagy németre fordítunk, a bennük szereplő tranzitívusz a magyar, illetve német szövegben gyakorta *hol?* kérdésre felel majd, ez igaz. Tegyük hozzá: ugyanez vonatkozik a „prolatívuszi jelentésű" proszekutívuszra is. Például:

a) zürjén

(1) *daďuv iskovtis vež ńič vyvti, ženyďik turuna verõťajasti*[7] „A rénszarvasszán siklott a zöld zuzmón, a kurta fűvel benőtt földnyelveken" (Rasszk. 81).

[7] A példamondatokban szereplő ritkítás itt és a továbbiakban tőlem származik; ha nem, azt jelezni fogom.

(2) *bõrvylyn loktyślõn kõrjas byťťõ lebźisny s y n õ d t i y s* „A hátul érkezőnek a rénszarvasai szinte röpültek a l e v e g ő b e n" (Rasszk. 87).
(3) *kodi tajõ t u j õ d munas, sijõ kulas* „Aki ezen az ú t o n megy, az meghal" (Fok. II, 45).

b) v o t j á k

(1) *k a m t i paroxot lõkte* „A u f d e r K a m a kommt ein Dampfschiff" (Munk. III, 337).
(2) *so ś u r e s t i lõkte bajar* „A u f d i e s e r S t r a s s e kommt ein Bojare" (Munk. III, 168).
(3) *tače murt veś d u ń ń e e t i võlkkoz* „Az efféle ember el fog terjedni az egész v i l á g o n" (Munk. II, 54).

81.23. Nem egy finnugor nyelvész volt és van, aki tiszteletreméltó alapossággal foglalkozott egy-egy finnugor nyelvvel úgy, hogy ismereteit kizárólag szótárakból, nyelvtankönyvekből és szöveggyűjteményekből meríthette, az élő, valóságban beszélt nyelvvel nem volt módja megismerkedni. Ennek óhatatlan következménye, hogy az adott nyelv a közvetett megismerés miatt ilyen vagy olyan mértékben holt nyelv marad a kutató számára, amelyhez csak a segédkönyvekben szereplő értelmezések, fordítások, tehát mindig egy másik, idegen nyelv jel- és jelentésrendszerének közvetítésével férkőzhet hozzá. Ez pedig — jól tudom magam is — sokszor zavaróan hat és megnehezíti a tanulmányozott nyelv objektív tényeinek, összefüggéseinek helyes felismerését. Jelen esetben: ami a magyar vagy német nyelvben *Wo-kasus*, az a zürjénben és votjákban nem az. A *wo?* és *welchen Weg entlang?* lényeges szemléleti és nyelvi oppozíciójára föntebb utaltunk már (lásd **2.** pont). Wichmann elhanyagolta ezt és helytelen következtetésekre jutott, Uotila és Lakó az ő nyomán járt, a tévedésben is logikusan: a tranzitívusz egy „einfacher Lokativ", s ebből következően eredetileg is az volt („der Transitiv ist seinem Ursprung nach eine Art Lokativ"). Hogy mi volt, mi nem volt, majd a további vizsgálatok döntik el. Egy bizonyos: ma mindenesetre nem az.

81.24. Lakó a ProsCx és TransCx között morfoszemantikai különbségeket látott. Következő lépése: „Da zwischen dem Prosekutiv und dem Transitiv auch ein formeller Unterschied konstatiert wurde, müssen der Prosekutiv und der Transitiv als zwei ursprünglich verschiedene Kasus angesehen werden". Ez a következtetés módszertani meggondolásokból szerfölött elgondolkodtató. Lakó adatközlései szerint a votják ProsCx és TransCx egyaránt *-ti*, akkor pedig nincs közöttük alaki különbség (ha azonban az *-eti* ~ *-yti* alternánsokat is figyelembe vesszük, tisztázandó az utóbbiak és a *-ti* mai és egykori morfológiai viszonya). A zürjén *-õd* és *-ti* között az alaki különbség valóban fennáll a m a i n y e l v á l l a p o t b a n. De a jelenkori morfológiai eltérés nem feltétlenül jelent eredeti kettősséget, még csak elvi síkon sem, gyakorlatilag pedig — mint látni fogjuk — még kevésbé: a mai helyzet nem vetíthető vissza maradéktalanul egy korábbi, évezredekkel előbbi nyelvállapotba. Itt a szinkrónia és diakrónia veszélyes összekeveredéséről van szó, s félő, hogy a módszertanilag nem megnyugtató eljárás téves eredmények szülőjévé válik. Különböző korú nyelvállapotokat nem szabad egy síkon vizsgálni, különböző nyelvi területek között (pl. szemantika és morfológia) sem szabad elmosni a határokat, mert következtetéseink lehetnek tetszetősek, de helyesek aligha.

82. 1951-ben „Az egyszerű ragok keletkezésének kérdéséhez" című értekezésében LAKÓ ugyanezt a témát fejtegette (MTA I. OK. 210—223): „Nincs okunk arra, hogy WICHMANN véleményének a helyességében kételkedjünk, azaz: nincs semmi akadálya annak, hogy a permi *-ti* transitivusrag *-t* elemét az ugor nyelvek *-t* locativusragjával rokonítsuk" (i. m. 210). Mint láttuk s méginkább látni fogjuk, ennek bizony van akadálya, nem is csekély. De a cikkből kiderül, hogy szerzőjét valójában már nem is a permi nyelvek vitatott ragjainak tisztázása foglalkoztatja, hanem egy távolabbi időkbe mutató fikció. Bizonyítva látta, hogy az ugor **t* LocCx és a permi *-ti* TransCx genetikusan azonosak; hozzátette, hogy ZSIRAI a finn *nyt* adverbium végén ugyancsak (nagy óvatosan finnugor korinak tartott) LocCx-ot keresett, HAKULINEN pedig (SKRK. I, 95) a finn *nyt* és *amut* alapján egyenesen uráli eredetűnek deklarálta ezt a ragot *(horribile dictu:* a mű idézett — első — kiadásában mindössze két finn példa alapján!). LAKÓ megjegyzi, hogy az utóbbi elképzeléseket a finnugor nyelvészek nem kis része kétkedéssel fogadta. „De ha UOTILA és az én vizsgálódásaim alapján elfogadjuk azt a véleményt, hogy a permi *-t* transitivusrag összetartozik az ugor *-t* locativusraggal, akkor szerintem e tartózkodó álláspontnak mindkét oka kiküszöbölődik: 1. ha a permi *-t* rag csakugyan ide tartozik, akkor a *-t* locativusrag a finnugorság nyugati ágában is képviselve van, 2. ha a *-t* rag a nyugati finnugorságban egyébként is megvan, akkor már jóval nagyobb a valószínűsége annak, hogy az említett finn adverbiumok *-t*-je is kapcsolatban van a permi—ugor *-t* locativusraggal, s így e rag finnugor volta már jó okkal feltehető. Mindehhez kiegészítésül itt röviden csak annyit kívánok még hozzátenni, hogy szerintem a finnugor *-t* locativusrag folytatásai a mordvin és a mari formanskészletben is kimutathatók, s ezért a következőkben a *-t* locativusraggal mint finnugorkori formanssal számolok" (i. m. 211). Mordvin és cseremisz példát ugyan egyet sem közölt e cikkében (ezeket egy másik tanulmányában publikálta: ALH. I, 347—371), de megszületett a nagy hipotézis: tévesen megítélt permi jelenségekből elindulva egy puszta kijelentés a finnugor alapnyelv esetrendszerének teljes jogú tagjává avatta a **t* LocCx-ot. Erről az ugródeszkáról azonban ismét tovább lendült a cikk: BALLY és RAVILA elmélete alapján a paleolingvisztika mélyvizébe ívelt s a finnugor LocCx-ok preuráli eredetét kezdte feszegetni.

A dolgozatunk témáját képező permi ragok kutatása azonban oda kanyarodott vissza, ahol 1926-ban stagnált: WICHMANNhoz.

83. Egy esztendővel később LAKÓ újabb cikkben ismételte meg véleményét (NyK. LIII, 14—23. és ALH. I, 347—371). Korábbi álláspontjához képest egy újdonságot találunk benne: fölvetette a zürjén *-ŏd* rag eredetének kérdését és ezzel kapcsolatban nem fogadta el WICHMANN 1926-i magyarázatát; a rag *-d* elemét illetően inkább finnugor *-*nt* előzményre gondol, lehetségesnek tartva, hogy az a magyar *ide, oda* lativuszok mássalhangzójával azonos (NyK. LIII, 20). Legyen szabad ismét egy módszertani ellenvetést tennem: egy mai zürjén és egy mai magyar e l e m e t nehéz összerokonítani anélkül, hogy ne tisztáznók mindkettő helyét és szerepét a maga rendszerén belül, továbbá a két rendszer egymáshoz való viszonyát. Az efféle összeházasítás bizony ötletszerű marad, meggyőző ereje csekély. Egyebekben LAKÓ fő célkitűzése e tanulmányában is a *-*t* LocCx finnugor kori meglétének bizonygatása.

84. Az 1950-es évek derekától kezdve látott napvilágot több zürjén és votják mű, amelyek — legalább részben — elősegítették a témánkat képező probléma tisztázását leíró síkon.

91. A mai zürjén irodalmi nyelv 1955-ben megjelent grammatikája (Szovr.) a főnévragozásban Bubrihhoz hasonlóan e g y esetet tüntet föl *переходный падеж* néven, amelynek két szuffixuma van: *-õd* és *-ti*. Ezek az alakok olykor szabadon felcserélhetők *(muna võrõd ~ muna võrti* „megyek az erdőn át"), de nem mindig, mert létezik például *nuõdõ k i õ d y s* „k é z e n fogva vezet" vagy *kajõ p o s k õ d* „felmegy a lépcsőn", de nincs *nuõdõ k i t i y s* vagy *kajõ p o s t i* (i. m. 145).[8] Ezek szerint az *-õd* és *-ti* nem fakultatív alternánsok, de az is kétséges, hogy egyáltalán egy Cx két allomorfjának tekintendők-e vagy két különböző ragnak. Ezt a kérdést a nyelvtankönyv sajnos nem tisztázta. Az 1961-ben megjelent zürjén—orosz szótár (KomiSzl.) nyelvtani összefoglalása is csak annyit mond, hogy az *-õd* és *-ti* legtöbb esetben felcserélhető egymással, ámde nem mindig (i. m. 867).

92. A másik, úgynevezett permjáki irodalmi nyelv 1962-ben megjelent grammatikája szerint (KPJa$_{\text{II}}$) ez a nyelvváltozat *переходный падеж* néven csak egy ragot ismer: *-õt*. Sok gondot okoz ennek allomorfja a determinált (birtokos személyjeles) paradigmában: *kiõťťam* „a kezemen végig", *kokõťťas* „a lábán végig" stb. (i. m. 192, 202). Ennek kérdéseit alább a maga helyén kíséreljük meg elemezni (lásd **13.11.** és **13.12.**, valamint **18.11—18.14.** pont).

93. A votják irodalmi nyelv grammatikája 1962-ben jelent meg (UdmGr.). Ez a mű *переходный падеж* néven ugyancsak egy esetet vesz föl a főnévragozásba, amelynek ragja BSg— helyzetben *-eti* vagy *-ti*, BPl— helyzetben pedig *-ti:*

gurteti	„házon át"	*gurtjosti*	„házakon át"
busyjeti	„réten át"	*busyosti*	„réteken át"

Hogy az előbbi alternáció fakultatív-e, vagy ha nem, mikor, mitől függően melyik allomorf jelenik meg, erről a nyelvtankönyv hallgat (i. m. 110). A főnévragozási táblázatokat áttekintve (i. m. 87—89) bizonytalanságunk csak fokozódik, mert a determinált ragozásban a következő képet látjuk:

	Bsg__	BPl__
ProlCx&Px1Sg	*-etim*	*-ytim*
ProlCx&Px2Sg	*-etid*	*-ytid*
ProlCx&Px3Sg	*-etiz*	*-ytiz*
ProlCx&Px1Pl	*-etimy*	*-timy*
ProlCx&Px2Pl	*-etidy*	*-tidy*
ProlCx&Px3Pl	*-etizy*	*-tizy*

94. Az 1956-ban megjelent orosz—votják szótár (RUSzl.) nyelvtani melléklete azonban három esetben eltér a fentiektől (i. m. 1301), amennyiben BPl__ helyzetben

ProlCx&Px1Sg	*-tim*
ProlCx&Px2Sg	*-tid*
ProlCx&Px3Sg	*-tiz*

[8] A két példamondat közül az egyik helyes, a másik azonban téves. A *nuõdõ kitiys* mondat valóban abszurd, ebben a disztribúcióban csak az *-õd* rag jelenhet meg (lásd **13.3** és **14.31.** pont). A *kajõ poskõd* mondattal szemben viszont a *kajõ posti* nem abszurd; ebben a disztribúcióban a *-ti* rag megjelenhet. Például: *kõť asyvnas najõ petisny voź, no komyn kilometr kuźa võrsa o r d y m t i k a j n y loi veľ dyr* „Noha reggel korán elindultak, a harminc kilométer hosszú erdei ö s v é n y e n fölfelé h a l a d n i mégis eléggé sokáig tartott" (Rasszk. 104).

Van-e tehát *-yti* allomorf vagy nincs, ha pedig van, milyen környezetben jelenik meg? Említett forrásainkból nem kapunk rá választ (az utóbbi kérdésünkre, sajnos, másokból sem).

10. 1963-ban újabb összehasonlító nyelvész, B. A. SZEREBRENNYIKOV foglalkozott e kérdéskörrel is a permi nyelvek történeti alaktanával foglalkozó könyvében.[9] A szerző a zürjén—votják proszekutívusz—prolatívusz—tranzitívusz szakirodalmát ismeri BEKÉTŐL LAKÓIG, ismerteti is, megjegyzést azonban nem fűz az előtte elmondottakhoz (i. m. 19—22). Ami a maga véleményét illeti, azt olyan módszerrel fejti ki, amely élesen eltér az uráli összehasonlító nyelvészet hagyományos eljárásaitól is, a korszerű belső rekonstrukciós kísérletektől is. Közléseiben nem találunk bizonyítást, érvelést vagy legalább magyarázatot, ehelyett a szerző *ex cathedra* kinyilatkoztatások formájában közli olvasóival véleményét (i. m. 58—60). Az ilyen eljárás azonban — legalábbis énreám — a legkisebb mértékben sem képes a tudományos meggyőzés erejével hatni.

11. Ilyen és ennyi előzmény után kérünk perújrafelvételt a prolatívusznak, proszekutívusznak, illetőleg tranzitívusznak minősített zürjén és votják esetragok ügyében. Három síkon vizsgáljuk felül a problémát. Mindenekelőtt nélkülözhetetlennek tartjuk az esetragok pontos leírását. Ezt követheti a retrospektív belső rekonstrukció, majd ennek eredményeit vizsgáljuk felül a külső rekonstrukció segítségével. A munkánk során követett alapelvekről, módszertani elgondolásokról fölösleges szólni: kiderülnek azok dolgozatunkból.

II. Leíró vizsgálatok

12. A zürjén *-TI* rag

12.1. Alakja a zürjén irodalmi nyelvben és nyelvjárásokban egyöntetűen *-ti*. A permják irodalmi nyelv és nyelvjárások főnévragozása ma ezt a ragot nem ismeri.[10] Pozíciója a determinált ragozásban B_Px. Névutók, határozószók végződéseként is gyakran feltűnik a zürjén nyelvterület egészén, beleértve a permják nyelvjárásokat is. Alakja az utóbbi esetekben is legtöbbnyire *-ti*. Ha azonban a *bõrťi* (~ *bõrti*), *śõrťi* ~ *śerťi* (~ *śõrti*) változatok *-ťi* szegmentumát azonosítjuk a *-ti*-vel (mást pedig nem tehetünk), akkor mindkettőt egy *-TI* morféma alternánsainak kell minősítenünk.

12.2. A rag jelentését az alábbi példák alapján tisztázzuk.

(1) *kompas izobreťitõm bõryn kutisny plavajtny o k e a n j a s t i* „Az iránytű feltalálása után kezdtek hajózni az óceánokon" (Geogr. 3).

(2) *sijõ vetlis sečõm m e s t a j a s t i, kytćõ ez na volyvly ńi õťi jevropejec* „Olyan helyeken járt, ahová még egyetlen európai sem jutott el" (Geogr. 5).

(3) *una lyda jujas lõńa vizuvtõny s ť e p j a s t i, prõjďitny poźtõm v õ r j a s t i* „Számos folyó hömpölyög át a steppéken, az áthatolhatatlan erdőkön keresztül" (Geogr. 27).

[9] Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963.

[10] V. I. LYTKIN szerint a permják irodalmi nyelv főnévragozásában is honos a *-ti* rag: *võrti* (~ *võrõt*) „erdőn át" (KJaDial. 44). A KPJa. (193, 201—202) nem erősíti meg ezt az adatot; a *-ti* morfémát csak névutók és határozószók végén ismeri (i. m. 293—295, 299, 306). Az utóbbi jelenségre magamnak is számos adatom van, az előbbire azonban egy sincs.

(4) *gõra põkatjasyn vižõny skõtõs, medśasõ yžjasõs, kodjas kokńia vetlõny p õ k a t j a s t i* „A hegyoldalakon jószágot legeltetnek, leginkább juhokat, amelyek könnyen mozognak a lejtőkön" (Geogr. 37).

(5) *amazonka vizuvtõ zev yžyd r a v ń i n a t i* „Az Amazonas egy igen nagy síkságon folyik végig" (Geogr. 46).

(6) *zev gyryś sudnojas vetlõny m o r e j a s t i da o k e a n j a s t i bydlaõ* „Igen nagy hajók járnak a tengereken és óceánokon mindenfelé" (Geogr. 65).

(7) *buržyk-i n j a s t i* võvsõ *nyv* võtlis rõdjõn „A jobb helyeken a leány ügetésre fogta a lovat" (Rasszk. 37).

(8) *vo kyź vit sajyn udajtćylis menym prõjďitny tajõ m e s t a j a s t i y s* „Amúgy huszonöt esztendővel ezelőtt volt alkalmam végighaladni ezeken a helyeken" (Rasszk. 63).

(9) *bõrvylyn loktyślõn kõrjas byťťõ lebźisny s y n õ d t i y s* „A hátul érkezőnek a rénszarvasai szinte röpültek a levegőben" (Rasszk. 87).

(10) *pu-j y l j a s t i s jõl-peľsa vajeni* „Über den Wipfeln der Bäume bringt man einen Zuber Milch" (Fok. III, 209; FV).

(11) *ćaže jur-v y l t i m šebraśa . . . jur v y l t i s miť õďa šebraśis* „Gleich werde ich die Decke über den Kopf ziehen . . . Die *miť õďa* zog sich die Decke über den Kopf" (Fok. III, 280; FV).

(12) *ez mun tuj v ȳ t i , a sija pramo v o z d u k t i y s munis. v y l i t i, v y l i t i kyčõtis* „Nem úton ment, hanem egyenesen a levegőben ment. Magasan, magasan elkanyarodott" (Réd. FV).

(13) *toko nya, kod unžykse ole õšťakjas kostyn, kokńyd pomlaś i kor oz kõ kejõny v a t i, kõmalenys ńukivaj, õšťak kõmkot* „Csak azok, akik javarészt osztjákok között laknak, a könnyűsége miatt és amikor nem kell vízben gázolni, húznak a lábukra *ńukivaj*t, ezt az osztják lábbelifélét" (Vász. Iž).

(14) *šor vizuvtõ kyk beregkostsa u g l u b ľ e ń i j e t i, kodi šušõ šorlõn rusloõn. šor vizuvtõ vižjas v y v t i, suk v õ r j a s t i* „A patak a két part közti mélyedésben folyik végig, amelyet a patak medrének neveznek. A patak réteken, sűrű erdőkön folyik át" (Geogr. 44).

(15) *munisny šorõd, munisny võrõd, munisny ď e r e v ń a t i* „Általmentek a patakon, általmentek az erdőn, végigmentek a falun" (Plesz. 78).

(16) *k y t vetlin-munin? me vetli-muni daj s a r a p u l a t i* „Merre jártál-keltél? Szarapulban jártam-keltem én" (Réd. FV).

(17) *v o r o t a t i võlõn pyrisny* „Lóval mentek be a kapun" (Plesz. 72).

(18) *s i t a n t i s čynys pete, v o m t i s õgyr kiśśe* „Az ülepén át füst száll ki, a száján át parázs potyog ki" (Réd. FV).

(19) *õ š i ń t i y d volyvlõ nyv dorad* „Az ablakon át jár be a lányhoz" (Réd. AV).

(20) *aśnys pyrasny saraj õ ź õ s t i y s* „Sie gehen durch die Heubodentür hinein" (Wichm SV. 111; Peč).

(21) *medym sudnojasly ez kov kyčovtny, panamskõj da sueckõj p e r e š e j e k j a s t i kodjisny morskõj kanaljas* „Hogy a hajóknak ne kelljen kerülni, a panamai és szuezi földszorosokon át tengeri csatornákat ástak" (Geogr. 60).

(22) *daďuv iskovtis vež ńič v y v t i, žeńyďik turuna v e r õ ť a j a s t i* „A rénszarvasszán siklott a zöld zuzmón, a kurta fűvel benőtt földnyelveken" (Rasszk. 81).

(23) *kõť asyvnas najõ petisny voź, no komyn kilometr kuźa võrsa o r d y m t i kajny loi veľ dyr* „Noha reggel korán elindultak, a harminc kilométer hosz-

szú erdei ösvényen fölfelé haladni mégis eléggé sokáig tartott" (Rasszk. 104).

(24) *kujim tuj-v e ž t i kutisny munny kujim bagatyr* „A hármas keresztúton három hős kezdett menni" (Fok. II, 128; Sz).

(25) *kor beregys kućas jiżyny i ju t i y s kućas munny šuga, plavajtem eštas* „Amikor a part kezd befagyni és a folyón megindul a vékony jég zajlása, a kerítőhálóval folytatott halászat véget ér" (Vász. Iž).

(26) *jevropa da ažija kostyn grańica prõjditõ ural'skõj g õ r a j a s t i, ural ju kuża, kaspijskõj m o r e t i, kavkazskõj g õ r a j a s t i, ćornõj m o r e t i* „Az Európa és Ázsia közti határ végighalad az Urál hegyein, az Urál folyó mentén, a Kaspi-tenger mellett, a Kaukázus hegyein, a Fekete-tenger mentén" (Geogr. 26).

(27) *šapka puktis jurõ i petis: kučõm s t õ r õ n a t i loktis, s e t i i bõr muni* „Fejébe nyomta a sapkát és kiment: amelyik oldalon jött, arra ment visszafelé is" (Plesz. 66).

(28) *mõdis b e r õ g t i munny* „Megindult a part mentén" (Fok. II, 73; AV).

(29) *volas belej, volas krasnej, t a t i p e ć e r a t i y s vetlis* „Jött a fehér, jött a vörös [hadsereg], errefelé, a Pecsora mentén vonult" (Vász. Iž).

(30) *me kotrali m a g a ź i n j a s t i, no kńigays vuzasyn abu* „Végigszaladtam a boltokon, de a könyv nem kapható" (Vász. Iž).

12.3. A fentiek alapján a rag jelentését így fogalmazhatjuk meg: a *-TI* rag azt a helyet jelöli, ahol a mozgás, cselekvés végighalad, végbemegy, nevezetesen:

(1) valamely szilárd, cseppfolyós vagy gáznemű közegen, felületen, területen át, keresztül, végig (lásd 1—13. példa).

(2) A talajból kiemelkedő — természetes vagy mesterséges eredetű — tárgyak között áthaladva (lásd 3. és 14—16. példa).

(3) Valamely körülhatárolt nyíláson át, keresztül (lásd 17—20. példa).

(4) Valamely sávon, útvonalon történő, annak irányával megegyező mozgás (lásd 14. és 21—25. példa).

(5) Valamely terület, felület vagy sáv mentén történő mozgás (lásd 26—29. példa).

(6) Egyik helyről a másikra haladó szakaszos mozgás (lásd 30. példa).

13. A zürjén *-ÕD* rag

13.1. Allomorfjai: *-õd* (zürjLit és a nyelvjárások zöme)
-ed (FV, Iž)
-õt (PLit és nyelvjárások)
-õť (Iny, Ony)
-ѳt (Ja)

A főnévragozáson kívül névutók és határozószók végén is azonosítható rag. Pozíciója a determinált ragozásban: B Px. Ennek modellje a zürjén irodalmi nyelvben:

kerkaõdym	„házamon át"	*kerkaõdnym*	„házunkon át"
kerkaõdyd	„házadon át"	*kerkaõdnyd*	„házatokon át"
kerkaõdys	„házán át"	*kerkaõdnys*	„házukon át"

13.11. Ehhez viszonyítva a permják nyelvjárások és irodalmi nyelv eltérő képet mutatnak:

1.	2.	3.	4.
-õťim	*-õťťim*	*-õťťam*	*-ɵtjam*
-õťit	*-õťťit*	*-õťťat*	*-ɵtjat*
-õťis	*-õťťis*	*-õťťas*	*-ɵtjas*
-õťinym	*-õťťinym*	*-õťťanym*	*-ɵtjanim*
-õťinyt	*-õťťinyt*	*-õťťanyt*	*-ɵtjanit*
-õťinys	*-õťťinys*	*-õťťanys*	*-ɵtjanis*

Az első modell az Iny nyelvjárás determinált ragozásában ismeretes (WUot. 403—405), a második a KK és Iny, a harmadik a KK és Iny nyelvjárásban meg a permják irodalmi nyelvben (KPJa. 193, 202; DialChr. 42), végül a negyedik a jazvai tájnyelvben (KJaDial. 46). A KK és Iny területen a két változat, úgy látszik, a fakultatív alternáció viszonyában áll.

13.12. Az indeterminált és determinált alakok szembenállása nehéz kérdéseket vet föl. Az utóbbi paradigmában mindegyik toldalékszegmentum egy Cx&Px együttese. Ha viszont az *-õt*, *-õť*, *-ɵt* Cx-ot azonosítván a Cx&Px szegmentumok megfelelő komponensével a fennmaradó részt Px-nek minősítjük, abszurd eredményre jutunk, mert

$$\& \begin{bmatrix} im \\ ťim \\ ťam \\ jam \end{bmatrix} \neq \text{Px1Sg stb.}$$

Egyetlen lehetséges megoldás, hogy a kérdéses szegmentumokat a Px-okhoz viszonyítjuk, amelyek hasonló pozíció esetén a következő formában jelennek meg:

-m	*-nym*	(Ja *-nim*)
-t	*-nyt*	(Ja *-nit*)
-s	*-nys*	(Ja *-nis*)

Következésképpen az előttük megjelenő szegmentumrész a Cx allomorfja Px helyzetben:

$$\& \begin{bmatrix} õťi \\ õťťi \\ õťťa \\ ɵtja \end{bmatrix} \& = \& \begin{bmatrix} õt \\ õť \\ ɵt \end{bmatrix}$$

Az indeterminált és determinált ragozásban megjelenő összes allomorfot összegezzük *-ÕD* szimbólummal.

13.2. A rag jelentését állapítsuk meg a következő adatok vizsgálata alapján.

(1) *tajõ p u s t y ń a õ d y s vizuvtõny sõmyn kyk ju: amu-darja da syr-darja* „Ezen a pusztaságon csak két folyó folyik keresztül: az Amu-Darja és a Szir-Darja" (Geogr. 54).

(2) *tõlyś ńoľ kyvtisny korabľjas tajõ o k e a n õ d y s* „Mintegy négy hónapig úsztak a hajók ezen az óceánon át [Magellán hajói a Csendes-óceánon] (Geogr. 69).

(3) *polušarijejas karta vylyś korśõj leńingrad kar. petkõdlõj tajõ karyslyś meridiansõ da paraľleľsõ. kučõm m e s t a j a s õ d najõ munasny (kučõm svet j u k õ n j a s õ d, m o r e j a s õ d, ńizmennośťjasõd, p l o s k o g o r e j a s õ d, gõrajas vomõn, jujas vomõn, da s.v.)?* „A féltekék térképén keressétek meg Leningrád városát. Mutassátok meg e város délkörét és szélességi körét. Milyen helyeken mennek át ezek (mely világrészeken, tengereken, alföldeken, fennsíkokon, hegyeken keresztül, folyókon keresztül stb.)?" (Geogr. 76).

(4) *utka drõgńitis, uvlań ćurgõdis kokjassõ, ševgõdõm bordjassõ võrõdtõg dyr šlyvgis v o z d u x õ d y s da va vylõ šľopńitćis* „A kacsa megrázkódott, lefelé nyújtotta a lábát, kitárt szárnyakkal mozdulatlanul zuhant a levegőben és a vízre csapódott rá" (Rasszk. 38).

(5) *sija sa d e d y s kućas guľajtny* „Sétálni kezd a kertben" (Vász. Iž).

(6) *l y m e d y s võli kokńyd vetlõny* „Könnyű volt a havon járni" (Vász. Iž).

(7) *nija boćkayn ujõnõ o k e a · n õ t* „Egy hordóban úsznak az óceánon" (Réd. Iny).

(8) *ńem ez koľććy kerny, kyź veśkyta munny v a õ ť ť a s* „Nem maradt más hátra, mint egyenest átlábolni a vizen" (Réd. Iny).

(9) *pyrõmaś p e r e m e · n a õ t* „Keresztülmentek az ösvényen" (IFSzb. VII, 36; Ony).

(10) *aslam ńoľ jortkõd tajõ v õ r j a s õ d y s piśkõdći ežva vylõ* „Négy társammal együtt ezeken az erdőkön keresztül vergődtem át a Vicsegdához" (Rasszk. 31).

(11) *vetlõnõ bydlati v õ r j a s õ d y s* „Sie gehen überallhin durch die Wälder" (Fok. III, 46; Le).

(12) *tujys võõma kuź v õ r r e z õ ť* „Az út hosszú volt az erdőkön át" (Vász. Iny).

(13) *kutas vužny v õ l õ ś t õ d* „Er beginnt durch das Dorf hindurch zu fahren" (Fok. III, 426; KV).

(14) *sokolov tuj vyvśań kežis škola lań, ićõťik k a ľ i t k a õ d pyris škola sa dvorõ* „Szokolov az útról lefordult az iskola felé, a kis kertajtón át belépett az iskolaudvarra" (Rasszk. 55).

(15) *viźede õ š i ń e d i s* „Er schaut durch das Fenster" (Fok. III, 173; FV).

(16) *õ b e s e d y s oz vetlynys, etyti mõdlati ruź vyjym da seti pyre!* „Az ajtón át nem járnak, hanem errefelé a másik oldalon van egy lyuk, azon gyertek be!" (Vász. Iž).

(17) *uśkõđćis regydžyk r o ź õ d y d* „Hamar rohant a nyíláson ki" (Fok. II, 124; Sz).

(18) *šor panydaśõ mõd šorkõd, najõ õtlaaśõny da vizuvtõny õťi r u s l o õ d* „A patak találkozik egy másik patakkal, egyesülnek és egy mederben folynak tovább" (Geogr. 44).

(19) *p r o ľ i v j a s õ d sudnojas munõny õťi moreśań mõd moreõ* „A tengerszorosokon keresztül mennek a hajók egyik tengerről át a másikra" (Geogr. 60).

(20) *sija t u j õ ť roć mort munõm* „Den Weg daher zog ein Russe" (WichmSV. 142; Iny).

(21) *kordʹilʹery — medʹa kuź gõrajas, nalõn xrebetjasys kyśśõny tʹixõj okean põlõn ševernõj da južnõj amerikalõn rytyvvyv b e r e g j a s õ d* „A Kordillerák a leghosszabb hegyek; vonulataik a Csendes-óceán mentén húzódnak Észak- és Dél-Amerika nyugati partjain végig" (Geogr. 36).

(22) *kyltõ motys v a õ ťť a s, b e r e g õ ťť a s* „Elúszik a motring a vizen, a part mentén" (Réd. KK).

(23) *te esti b õ k e d mun!* „Erre oldalt menj!" (Vász. Iž).

(24) *vetvõ·tõny gõśťi·ttõń nywkays r o d ń a·õ ť* „Járkálnak vendégeskedve a leány rokonainál" (Réd. Iny).

(25) *naje č a j n e j e d i b y d l a t i vetlasnys* „Járkálnak a teaház[ak]-ban meg mindenfelé" (Vász. Iž).

(26) *ćoja-voka zyr v o r o p õ d bośtasny* „A testvérek a nyelénél fogják a lapátot" (Fok. II, 102; Sz).

(27) *õš dinõ vois, d o m õ d y s trakńitis* „Odaért az ökörhöz, megrántotta a kötőfékszáránál" (Fok. II, 118; Sz).

(28) *sije pondasni t o š e d i s šyťedni* „Man beginnt ihm den Bart zu streicheln" (Fok. III, 338; FV).

(29) *ivan kyk p eʹť õ d y s kutis* „Ivan packte es an beiden Ohren" (Fok. III, 353; Vm).

(30) *bośtõm kyknan kinas t u š a õ ťť i s* „Mindkét kezével megmarkolta a testénél fogva" (DialChr. 42; KK).

13.3. A rag jelentését a következőképpen összegezhetjük: azt a helyet jelöli, ahol a mozgás végighalad, a cselekvés lezajlik, mégpedig:

(1) valamely szilárd, cseppfolyós vagy gáznemű közegen, felületen, területen át, keresztül, végig (1—9. példa).

(2) A talajból kiemelkedő — természetes vagy mesterséges eredetű — tárgyak között áthaladva (10—13. példa).

(3) Valamely körülhatárolt nyíláson át, keresztül (14—17. példa).

(4) Valamely sávon, útvonalon történő, annak irányával egyező mozgás (18—20. példa).

(5) Valamely terület, felület vagy sáv mentén történő mozgás (21—23. példa).

(6) Egyik helyről a másikra haladó szakaszos mozgás (24—25. példa).

(7) A megérintés, megfogás helye (26—30. példa).

14. A zürjén *-ÕD* és *-TI* viszonya

14.1. Mint elöljáróban láttuk volt, ez a kérdés a nyelvészek, nyelvtanírók egész sorát foglalkoztatta s késztette válaszadásra, amely azonban korántsem volt egybehangzó. Éppen ezért a probléma ma is megoldatlan és tisztázásra vár. Erre próbálunk vállalkozni most a fenti adatok alapján, a mai zürjén nyelv rendszerének összefüggéseiben, leíró síkon.

14.2. A két morféma közötti alaki különbség első pillantásra szembetűnik: morfonológiai összetevőik is, szerkezetük is eltérő. Ha valamely rendszerezésben csak ezt a szempontot vesszük figyelembe, akkor a paradigmában két külön helyet foglalhatnánk le számukra.

Hiszen több összehasonlító nyelvész éppen ezt tette — igaz, nem vagy nem elsősorban morfológiai szempontok alapján, hanem morfoszemantikai—szintaktikai meggondolásból. Megállapításaik azonban (lásd **2.** és **8.** pont)

szerintünk nem tükrözték híven a nyelvi tényeket. Ezért dokumentáltuk föntebb viszonylag bőséges és sokrétű példaanyaggal mindkét ragmorféma jelentését is. Szemantikai viszonyukat a következőkben foglalhatjuk össze.

14.3. Nagyjában s egészében megegyezik mindkettőjük jelentése: azt a helyet jelölik, ahol a mozgás, dinamikus cselekvés lezajlik, végbemegy (szemben a statikus állapottal, cselekvéssel). Ebben nincs közöttük eltérés, lehetséges környezeteik megegyeznek (lásd **12.3.** és **13.3.** pont). Már-már hajlanánk arra, hogy fakultatív alternációnak tekintsük viszonyukat, s ennek alapján egy morféma két allomorfjának minősítsük őket.

14.31. Igen ám, csakhogy eme egyezéseik ellenére egy ponton eltérnek és kizáró viszonyban állnak. Írjuk fel a következő környezetet:

sijõ kutis menõ ki__ym
(„ő megfogott engem a kezem__")

Nos, ebben a környezetben a *-TI* rag soha nem jelenhet meg, csak az *-ÕD*. Más szóval az utóbbi használatos (nevezzük hirtelenjében így:) *casus tactus captusque* gyanánt is, az előbbi pedig nem (lásd a **13.3.** (7) pontot). Az *-ÕD* jelölési köre tágabb: a *-TI* rag számára lehetséges minden környezetben megjelenhetik az *-ÕD* is, viszont van egy környezettípus, amelyben csak az utóbbi fordulhat elő, a *-TI* soha.

14.4. Közös vonása a két ragnak az is, hogy névszó, névutó és határozószó végén egyaránt megjelenhet. Mennyiségi eloszlásuk, előfordulásuk gyakorisága függ a tőmorféma szófajától is, nyelvföldrajzi tényezőktől is. A permják irodalmi nyelvben és nyelvjárásokban szinte egyeduralkodói helyzetet élvez az *-ÕD*: névszón kizárólag, defektív szavak végén túlnyomóan ez jelenik meg, vele szemben a *-TI* alig néhány névutóban és adverbiumban petrifikálódott. A többi nyelvjárásban és a zürjén irodalmi nyelvben ettől lényegesen eltérő a helyzet. Főnévi esetragként mindkettő honos, de — nagy általánosságban — az *-ÕD* összehasonlíthatatlanul gyakoribb a nagyritkán felbukkanó *-TI*-vel szemben. Az irodalmi nyelvben is ez a helyzet, a népnyelvben még inkább: egyes nyelvjárásokban a *-TI* alkalmasint teljesen vagy csaknem teljesen kikopott a főnévragozási paradigmából. Érthető: helyét, szerepét tökéletesen átveszi vagy átvette a fölébe kerekedő grammatikai vetélytárs, az *-ÕD*. Ráadásul kettőjükön kívül egész sor névutó is használatos, amely prolatívuszi—tranzitívuszi jelentésén kívül egyéb, finomabb, árnyaltabb helyviszonylatokat is jelöl (*kuźa* „längs, entlang", *põlõn* „längs, entlang", *pyr* „durch, hindurch", *vomõn* „quer über" ", *vyvti* „darüber hin", *uvti* „darunter hin", dorti „längs, darüber hin", *bokti* „daneben, entlang", *dinti* „an etwas vorbei", *bõrti* „nach, hinter", *šõrti* „mitten durch", *sajti* „hinten vorbei" stb.). Ezek többnyire még az *-ÕD* gyakoriságának, használatának is rovására vannak — a *-TI* periférikus helyzetében játszott nyelvi szerepük ugyancsak kétségtelen.

14.41. A két rag és a velük egyenértékű névutók mennyiségi megoszlását vizsgálva elkészítettünk egy szerény igényű statisztikai kimutatást. Kiválasztottunk három, nagyjából azonos terjedelmű (100—100 nyomtatott lapnyi) korpuszt:

(1) egy zürjén novellagyűjteményből (Rasszk. 5—105; kb. 2236 *n*/lap);
(2) egy zürjén népköltészeti gyűjtemény prózai (népmesei) szövegeiből (Plesz. 35—135; kb. 2726 *n*/lap);
(3) egy zürjén földrajzi tankönyvből (Geogr. 3—103; kb. 2255 *n*/lap).

Mindhárom korpuszban azt vizsgáltuk, hányszor fordul elő bennük főnév végén, illetve után a *-TI*, az *-ÕD* és a velük egyenértékű névutó *(kuźa, põlõn* stb.). Eredmény:

	-TI	*-ÕD*	PP
Rasszk.	6	18	52
Plesz.	6	32	44
Geogr.	23	14	46

A *-TI* rag egyedül a földrajzi szakszövegben fordul elő viszonylag gyakran, s ez érthető is: a kiválasztott szöveg sokat foglalkozik térszíni formák leírásával s a rajtuk történő haladással, mozgással, tehát szüksége van az utóbbit jelölő nyelvi eszközökre. A *-TI* aránylag gyakori megjelenését ebben a korpuszban nyilvánvalóan stilisztikai okok magyarázzák: a köznyelvben lényegesen használatosabb *-ÕD* rag, illetve a megfelelő névutók túltengése egyhangúvá, szürkévé tenné a tankönyv stílusát, amelynek azonban változatosságra, színességre kell törekednie — ezért kénytelen egy nyelvileg egyébként periferikusabb, ritkább elemet is bővebben alkalmazni. Érdemes szemügyre venni e szempontból a korpusz alábbi kis szövegrészét:

šor vizuvtõ kyk beregkostsa u g l u b ľ e ń i j e t i, kodi šuśõ šorlõn rusloõn. šor vizuvtõ viźjas v y v t i, suk v õ r j a s õ d. i so sijõ panydaśõ mõd šorkõd. najõ õtlaaśõny da vizuvtõny õťi r u s l o õ d. „A patak a két part közti m é l y e d é s b e n folyik végig, amelyet a patak medrének neveznek. A patak r é t e k e n, sűrű e r d ő k ö n folyik át. Egyszer aztán találkozik egy másik patakkal. Egyesülnek és egy m e d e r b e n folynak tovább" (Geogr. 44).

Amikor azonban ilyen (jelen esetben stilisztikai) szükségszerűség nem áll fenn, a *-TI* főnévi rag bizony ritkán bukkan föl a zürjén beszédben: a szépirodalmi és a népköltészeti szöveg föntebbi számadatai jól szemléltetik ezt.

14.42. Névutók, határozószók végén annál gyakoribb. Vele szemben e két morfémaosztályban az *-ÕD* rag megjelenése elenyésző, nyelvföldrajzilag is igen korlátozott (nem vonatkozik ez természetesen a permják nyelvjárásokra). A tőmorféma hovatartozásától függő megoszlásukat jól szemlélteti a következő két tipikus szerkezet:

(1) *vetlõnõ bydla**ti** võrjas**õd**ys* „Sie gehen überallhin durch die Wälder" (Fok. III, 46; Le).
(2) *naje čajnej**ed** i bydla**ti** vetlasnys* „Ők a teaház[ak]ban meg mindenfelé járkálnak" (Vász. Iž).

A *bydla-* defektív tőmorféma, amelynek végén az *-ÕD* soha nem jelenhet meg; a vele azonos szintaktikai értékű *võrjas* és *čajnej* a főnévi morfémaosztályhoz tartozik, utánuk az *-ÕD* és *-TI* egyaránt előfordulhat, az esetek túlnyomó többségében azonban az előbbi jelenik meg.

14.43. Ugyanezt a nyelvi jelenséget más oldalról is megvilágíthatjuk. Van a zürjénben több olyan lexéma, amely megjelenik mind a főnévi, mind a névutói vagy határozószói morfémaosztályban; az előbbi esetben a paradigma teljes értékű tagja, szabad morféma (jele legyen index 1), az utóbbiban defektív alak, kötött morféma (jelölése index 2). Például:

bok^1	N „Seite"	*dor*^{1}	N „Ufer, Rand, Seite"
bok^2	„PP tő"	*dor*^{2}	„PP tő"

Nos, a két vizsgált rag közül az előbbi tövekhez az *-ÕD*, az utóbbiakhoz a *-TI* járul; szemléltesse ezt a következő három mondat szembeállítása.

(1) *õťi b o k õ d munis . . . mõd b o k õ d mõdis* „Az egyik oldalon ment (végig) . . . a másik oldalon ment (végig)" (Fok. II, 96; AV).

(2) *kojkaas kućis ńuźedny nyles d o r e d y s* „Az ágyban kezdte kinyújtóztatni a leányt a szélén" (Vász. Iž).

(3) *mõdis munny podõn more d o r t i, b o k t i pyšjyny* „Er begann zu Fuss am Meer entlang zu gehen, neben ihm zu laufen" (Fok. II, 70; AV).

14.5. A két rag alakjának, jelentésének és mennyiségi eloszlásának ismerete alapján ismét fölvetődik a kérdés: milyen hely illeti meg őket a zürjén főnévragozás rendszerében? Egy rag, két rag, egy eset, két eset — így folyt a több mint félévszázados nyelvészeti vita. A magam álláspontját a következőkben foglalhatom össze.

(1) A két rag morfológiailag különbözik.

(2) Jelentésük sem maradéktalanul azonos, annak ellenére, hogy a két rag között a lehetséges környezetek jelentős részében fakultatív alternánsi viszony áll fenn.

(3) Ennek alapján a mai zürjén főnévragozás rendszerében két különálló ragmorfémának kell tekintenünk őket.

14.51. Mindezzel a vélemények zöme megegyezik. A nézetek ott térnek el egymástól, hogy egy grammatikai esetnek tekintendő-e a két rag vagy kettőnek. A kérdés és a felelet nyilván annak függvénye, hogy mit tekintünk grammatikai esetnek általában és *in concreto* a zürjén nyelvben. Ebben pedig igen megoszlanak az állásfoglalások. Többnyire egy olyan fogalommal és szakkifejezéssel operálunk, amelyet létezőnek fogadunk el és használunk, de ritkán definiálunk; átvettünk egy kategóriát a flektáló indogermán nyelvek grammatikájából és azt jól-rosszul iparkodunk alkalmazni az agglutináló uráli nyelvek rendszereinek elemzésében, egyszer formális, máskor funkcionális oldalról értelmezve, gyakorta a kettő ellentmondásai közé szorulva.

14.52. Ennek a szétágazó és mély problémának a tisztázását itt és most nem vállalhatom feladatomul: túlságosan messzire vezetne tanulmányom témájától, céljától. Azt azonban röviden meg kell határoznom, hogy magam mit tekintek a zürjén nyelvben nyelvtani esetnek (ha már egyszer a nyelvészeti kutatás használja ezt a kategóriát). A magam számára kialakított definíció szerint a zürjén névszóragozás esete *egy ragmorféma és az ezt megelőző tőmorféma agglutinációja révén létrejött morfémakapcsolat, amely a névszóragozás paradigmájában önálló, az összes többi B&Cx kapcsolattal oppozícióban levő helyet foglal el.* A zürjén névszói ragmorféma pedig *olyan kötött morféma, amely előtt megjelenhet tő-, képző- és jelmorféma, utána a Ø morfémán kívül csak három meghatározott jelmorféma* (éspedig: Px, a *-žyk* CompSx és az *-õś* Plx). Ezen meggondolásaink alapján a vizsgált két ragmorféma a főnévi paradigma két helyét foglalja le, vagyis két esetnek számít.

14.53. Még egy ok van, amely miatt az előbbi eljárást tartom helyesnek, a két rag összeházasítását pedig egy kázusban következetlenségnek, tehát helytelennek. Ez az ok a zürjén esetrendszer (ha úgy tetszik s valaki az eset föntebbi meghatározását elveti: a zürjén névszóragok rendszerének) összefüggéseiben gyökerezik. Írjuk föl a zürjén irodalmi nyelv esetrendszerét UOTILA (UotChr. 46—48), a Szovr. (151) és jómagam interpretálása szerint.

		Uotila	Vászolyi	Szovr.
1.	*-Ø*	Nominativ	nominatívusz	именительный падеж
2.	*-õs*	Akkusativ	akkuzatívusz	винительный п.
3.	*-lõn*	Adessiv	posszesszívusz	родительный п.
4.	*-lyś*	Ablativ	genitívusz	притяжательный п.
5.	*-ly*	Allativ	datívusz	дательный п.
6.	*-la*	Konsekutiv	konszekutívusz	достигательный п.
7.	*-lań*	Approximativ	approximatívusz	приблизительный п.
8.	*-śań*	Egressiv	ablatívusz	отдалительный п.
9.	*-kõd*	Komitativ	komitatívusz	соединительный п.
10.	*-tõg*	Karitiv	karitívusz	лишительный п.
11.	*-yn*	Inessiv	inesszívusz	местный п.
12.	*-õ*	Illativ	illatívusz	вступительный п.
13.	*-yś*	Elativ	elatívusz	исходный п.
14.	*-õn*	Instrumental	insztrumentálisz	творительный п.
15.	*-õź*	Terminativ	terminatívusz	предельный п.
16.	*-õd*	Prosekutiv	prolatívusz	переходный п.
17.	*-ti*	Transitiv	tranzitívusz	

14.54. Uotila és Vászolyi tehát tizenhét esetet tüntet föl a paradigmában, a Szovr. szerzői s előttük Bubrih (i. m. 28) eggyel kevesebbet: az utolsó helyen egy kázust tartanak számon, amelynek, úgymond, két ragja *(суффикс*-ja) van: *-õd* és *-ti*. Az imént már mondottuk volt, hogy ezt miért helytelenítjük. Az újabb ok a leírt rendszerből következik. Nézzük meg a paradigma harmadik és negyedik helyét. Két különböző alakú ragmorféma szerepel ott, amelyet a komparativisztika megokolatlanul nevez adesszívusznak és ablatívusznak — ilyen jelentésük, funkciójuk (ma már) nincs. A két eset mindkét orosz elnevezése a latin *casus genitivus* lefordítása (az egyik *calque*, a másik értelem szerinti fordítás). Helyesen, mert mindkét eset valóban genitívusz (nevezhetnők így is: genitívusz I. és genitívusz II.), lehetséges környezeteik azonban olykor különböznek. Morfológiai és morfoszemantikai viszonyuk nagyjából olyan, mint az *-ÕD* és *-TI* ragé. Tehát:

$$-LÕN : -LYŚ = -ÕD : -TI$$

Ha azonban ez a viszonyítás helyes (és az), valamint ha a *-LÕN* és *-LYŚ* két különböző esetet képvisel (a zürjén eset föntebb megfogalmazott definíciója szerint helyesen), akkor az *-ÕD* és *-TI* miért egy ragnak számít a Szovr. szerzői szerint? Vagy ha igen, akkor az előbbi kettő miért nem „egy eset, amelynek két ragja van" (a Szovr. megfogalmazása szerint)? Az ellentmondás nyilvánvaló és persze könnyűszerrel fel is oldható.

14.6. Más lapra tartozik, hogy a témánkat képező két esetet minek nevezzük el. Ez végtére is konvenció dolga, bár arra törekszünk, hogy a kázus neve lehetőleg tükrözze a rag alapvető vagy legáltalánosabb jelentését. Indítékunk tehát funkcionális. Ebből a szempontból a *prolatívusz*, *proszekutívusz* és *tranzitívusz* megjelölés mind találó — és mind csak részben az. Érdemes lenne előbb pontosan meghatározni, hogy tulajdonképpen mit is értünk közelebbről prolatívuszon, prolatívuszi jelentésen s vele szemben a másik kettőn. A három latin szó jelentése bajosan választható szét pontosan, határaik elmosódnak, szemantikai szférájuk összefolyik. A további és még nagyobb bökkenő, hogy

mind az *-ÕD*, mind a *-TI* ragnak van tranzitívuszi jelentése is, prolatívuszi meg proszekutívuszi is (már ti. amilyen értelemben BEKÉTŐL, sőt előtte CASTRÉNtól kezdve BUBRIHig és LAKÓig bezárólag használatos ez a terminus technicus). Elnevezésük tekintetében ugyanolyan gondban vagyunk, akár a *-LÕN* és *-LYŚ* esetében. Eljárhatnánk úgy is, hogy *prolatívusz I.* és *prolatívusz II.* megjelölést alkalmazunk, de ez a megoldás szokatlan és (talán csak ezért) kényelmetlen. Ezért magam az egyiket prolatívusznak, a másikat tranzitívusznak nevezem (az előbbit BEKE, utóbbit WICHMANN és követői tiszteletére), túlzott fontosságot egyébként nem tulajdonítva a névadás miértjének.

15. A votják *-TI* rag

15.1. Allomorfjai: *-ti* (votjLit, Gl, MU, Urzs, Jel, Kaz)
-ťi (Gl, MU, Besz)
-ki (Gl)

A fenti alternánsokat *-TI* szimbólummal összegezzük. A rag névutók és határozószók végén is azonosítható. Pozíciója a determinált ragozásban: B_Px.

15.2. A rag jelentését az alábbi példák szemléltetik.

(1) *ludtim, ludtid, ludtiz* „mezőmön át, meződön át, mezején át" (Wichm-Chr. 143).

(2) *końə pə bordəsa ťašjaťi veľte* „A mókus sírva jár az erdőben" (Vopr. 1962: 288; Besz).

(3) *vetoškin gurtjosti vetliz* „Vetoskin járt-kelt a falvakban" (UdmGr. 279).

(4) *vugalti mi koškom, jag vyrti mi koškom* „Alacsony helyen megyünk el, fenyvesdombon megyünk el" (Munk. I, 44; Malm).

(5) *pegžemjos uknoti no kyti (tekčysa, potysa) koškiljam* „A szökevények az ablakon át s ahol [lehetett] kiugorván elmentek (kijővén mentek)" (Munk. I, 5; Kaz).

(6) *mõrjoti šyŋez pote-dyr* „A füst kijön a kürtőn át" (Munk. I, 26; Kaz).

(7) *odig ymti kaď šuizy žemľakjos* „A földiek egyhangúlag [szószerint: egy szájon át] azt mondták" (UdmGr. 110).

(8) *lymy bõrdysa no kuašetysa kanavaosti no ńukjosti koškyny kutskiz* „A hólé hangosan és tajtékozva kezdett folyni az árkokban és mélyedésekben" (UdmGr. 111).

(9) *uramtidy orčon dyrja* „Midőn utcátokon elmentem" (Munk. I, 37; Kaz).

(10) *so šuresti lõkte bajar* „Auf dieser Strasse kommt ein Bojare" (Munk. III, 168; Szam).

(11) *kamti paroxot lõkte* „Auf der Kama kommt ein Dampfschiff" (Munk. III, 337; Kaz).

(12) *aďamijez kuktiz kutysa vue šer-paltiľľam* „Sie packten den Mann bei den Füssen und warfen ihn ins Wasser" (Munk. III, 61; Jel).

(13) *kyšnoze jyrťiz kutem* „Caput uxoris cepit" (Munk. 111, 266; Gl).

(14) *mynam byžy küž, byžtim kutoz* „Nekem hosszú a farkam, megfog a farkamnál" (Munk. I, 10; Kaz).

(15) *s õ z y t i z kyskysa uśkytoz* „Ruhaaljánál fogva meghúzván elbuktatja" (Munk. II, 81; Szar).

15.3. A *-TI* rag tehát azt a helyet jelöli, ahol a mozgás, cselekvés lezajlik, nevezetesen

(1) valamely területen, felületen át, keresztül (1. és 4. példa).

(2) A talajból kiemelkedő — természetes vagy mesterséges eredetű — tárgyak között áthaladva (2—4. példa).

(3) Valamely körülhatárolt nyíláson át, keresztül (5—7. példa).

(4) Valamely sávon, útvonalon történő mozgás (8—11. példa).

(5) A megérintés, megfogás helye (12—15. példa).

16. A votják *-ETI* rag

16.1. Al lomorfjai: *eti-* (votjLit, Tyl, MU, Malm, Jel, Szar)
-yti (votjLit, Gl, MU, Urzs)
-eťi (Gl)
-iťi (Gl)
-yťi (Gl)
-yki (Gl)

A fenti alternánsokat *-ETI* szimbólummal összegezzük. A rag névutók és határozószók végén is azonosítható. Pozíciója a determinált ragozásban B_Px.

16.2. Jelentését földerítendő vizsgáltassanak meg a következő példák.

(1) *pereś kyšno l u d y t i vetleno* „Egy öregasszony megy a réten át" (Munk. I, 20; Gl).

(2) *ťeploxod m o r e j e t i kotyrskoz* „A motoroshajó megy a tengeren" (UdmGr. 197).

(3) *tače murt veś d u ń ń e e t i võlkkoz* „Az efféle ember el fog terjedni az egész világon" (Munk. II, 54; Szar).

(4) *so b u s y j e t i pići śures vylti dyrte* „Ő siet a mezőn, a kis úton" (UdmGr. 110).

(5) *b a k ć a j eť i pegźe val piśaj* „A kerten átszaladt egy macska" (Vopr. 1962: 282; Gl).

(6) *vetlyľlam č a č č a i ť i* „Sie wanderten im Walde" (Wichm. I, 156; Gl).

(7) *ś i k e t i õžyt myne* „Kicsit ment az erdőben" (Vopr. 1962: 298; Tyl).

(8) *yž gid kapka v i s k y t i jyrze myćiz* „A birka kidugta fejét az istállóajtó résén" (UdmGr. 363).

(9) *u k n o j e t i so padźa vyle tetćiz* „Az ablakból a lépcsőre ugrott" (UdmGr. 110).

(10) *õ s e t i d no pyryli* „Ich ging durch deine Tür hinein" (Munk. III, 405; Jel).

(11) *k u d e t i z gine u ľ ć a j e t i en myny, koťkudiz gorodlen centraz potte* „Bármelyik utcán is menjél, mind a belvárosba vezet" (UdmGr. 199).

(12) *u r a m e t i vetlon śajinyz* „Während er die Strasse entlang ging" (Munk. III, 272—273; Jel).

16.3. Összegezés: az *-ETI* rag azt a helyet jelöli, ahol a cselekvés, mozgás végbemegy, éspedig:

(1) valamely területen, felületen át, végig, keresztül (1—5. példa).

(2) A talajból kiemelkedő tárgyak között elhaladva (6—7. példa).
(3) Valamely körülhatárolt nyíláson át, keresztül (8—10. példa).
(4) Valamely sávon, útvonalon történő mozgás (11—12. példa).

17. A votják *-TI* és *-ETI* viszonya

17.1. Alakilag a két ragnak csak morfológiai szerkezete különbözik: az egyiké CV, a másiké VCV. Mindkét szegmentum C elemének $t \sim ť \sim k$, illetőleg az *-ETI* első magánhangzójának $e \sim y \sim i$ variációja alaktanilag irreleváns: nem más, mint részben interdialektális, részben a tőmorfémától függő alternáció. Ami lényegesebb: az *-ETI* első magánhangzójának megjelenését is ugyanennek kell minősítenünk — akkor pedig a *-TI* és *-ETI* morfológiai szinten alternánsi viszonyban áll egymással. Következtetésünk az alábbi összevetésekből adódik.

17.11. Interdialektális alternáció a két alak között azonos szerkezetű tőmorféma után:

uknojeti[11] Lit $\sim$ *uknoti* Kaz, Jel
urameti Szar, Jel $\sim$ *uramti* Kaz
ázeti Gl, Jel $\sim$ *ázti* Lit
bakćajeti Gl $\sim$ *ťašjaťi* Besz
śiketi Tyl $\sim$ *vyrti* Malm

Megjegyzendő, hogy a felsorolt alakpárok bármelyike előfordulhat ugyanabban a környezetben, morfoszemantikai eltérés nincs közöttük.

17.12. Morfofonematikai alternáció a két alak között a grammatikai tőmorfémától függően:[12]

a) *gurteti* BSg&Cx : *gurtjosti* BPl&Cx
busyjeti BSg&Cx : *busyosti* BPl&Cx

b) *busyjeti* BSg&Cx : *korkati* BSg&Cx
školajeti BSg&Cx : *kualati* BSg&Cx

Az első esetben két különböző morfonológiai szerkezetű tő végén BSg__ helyzetben az *-eti*, BPl__ helyzetben a *-ti* jelenik meg. A Cx jelentése természetesen ugyanaz.

A második esetben a Cx mindig BSg__ helyzetben jelenik meg. A szembeállított tőmorfémák között fennáll az a releváns morfonológiai egyezés, hogy mindegyikük magánhangzóra végződik. A Cx jelentése természetesen ugyanaz. Ilyen körülmények között az egyik tő után *-eti*, a másik után *-ti* jelenik meg.

A zavaró és elégtelen az, hogy ezt a tényt csak tudomásul vehetjük és megfogalmazhatjuk, de okait és körülményeit alaposabban, megnyugtatóan földeríteni nem tudjuk. Miféle tőmorféma után milyen alakban jelenik meg ez a Cx, milyen feltételektől függően — ezekre a kérdéseinkre forrásaink nem adnak választ (lásd **5.**, **93.** és **94.** pont).

[11] A tő- és ragmorféma között megjelenő *j* hiátustöltő, amely V__*e* helyzetben paradigmatikusan előfordul.
[12] A nyelvi szint egyneműsége céljából az itt következő példák mind a votják irodalmi nyelvből valók.

17.13. Azt azonban tudjuk, hogy más Cx-ok esetében is jelentkezik hasonló, a tőmorfémától függő alternáció. Az InstCx például BSg__ helyzetben *-en*, BPl__ helyzetben viszont *-yn* alakban jelenik meg. A következő három Cx-nak pedig BSg__ helyzetben is két-két alternánsa lép föl:

(1) InessCx: *-yn* ~ *-n (busyyn, školayn : korkan, kualan)*
(2) ElatCx: *-yś* ~ *-ś (busyyś, školayś : korkaś, kualaś)*
(3) EgrCx: *-yśen* ~ *-śen (busyyśen, školayśen : korkaśen, kualaśen)*

Az utóbbi esetekben morfonológiailag az a releváns, hogy két VC, illetve egy VCVC szerkezetű rag meghatározott tőmorfémák után C, illetve CVC szerkezetű alakban lép föl, kezdő morfofonémáját, nevezetesen egy magánhangzót elhagyva. Az *-ETI* : *-TI* viszonylatában ugyanez történik. Iménti példáink viszont azt bizonyítják, hogy a jelenség a votják névszóragozás rendszerének egészében, paradigmatikusan fellépő morfofonematikai alternáció: B^x__ helyzetben ugyanazon ragmorfémának az egyik, B^y__ helyzetben pedig a másik allomorfja jelenik meg. Ha ezt a rendszer egészének vizsgálatából következő összefüggést vonatkoztatjuk a mi két tanulmányozott ragunkra, akkor ezeket is egy ragmorféma két alternánsának kell minősítenünk.

17.2. A névszóragozáson kívül a *-TI* és *-ETI* megjelenik névutók, határozószók végén is. Ezekben a morfémaosztályokban éppolyan alternációt mutat, mint amilyet föntebb körvonalaztunk. Figyeljük meg a következő oppozíciókat:

(1)		(2)	
berti:	*jorsyti*	*bordti:*	*bordyti*
diŋti:	*kuspyti*	*urdesti:*	*urdsyti*
dorti:	*puškyti*	*vylti:*	*vyleti*

17.3. Hátravan még a ragmorféma jelentésének vizsgálata. Föntebb azt láttuk, hogy a *-TI* és *-ETI* morfoszemantikailag sem különbözik: mindkettő azt a helyet jelöli, ahol a mozgás, dinamikus cselekvés lezajlik (lásd **15.3.** és **16.3.** pont).

17.31. Egyetlen pont van, ahol adataink elégtelenek, ismereteink hiányosak, s ezért egy lényeges kérdést nem tudunk megnyugtatóan tisztázni. A *-TI* megjelenik *suffixum captus vel tactus* szerepben is (lásd **15.3.**(5) pont). Hogy azonban az *-ETI* ebben az esetben is alternatív viszonyban van-e vele, azt nem tudjuk: a szakirodalom nem tisztázta, nekünk pedig egyetlen adatunk sincs rá. Ugyanakkor ez a negatívum nem szolgál bizonyítékul az ellenkezőjére. Forrásaink (UdmGr., RUSzl., Zsujkov) explicite vagy implicite arról tájékoztatnak, hogy a két alternáns között semmiféle jelentésbeli különbség nincs. Ez azt is jelentené, hogy ha felírjuk a következő környezetet: *kyšnoze X__z kutoz* („Az asszonyt az *X*-é__ megfogja"), akkor

(1) *X__z* helyzetben *-ETI* is megjelenhet (*X__z* = B&__&Px3Sg)
(2) *X* olyan tőmorféma, amely ezt nem zárja ki.

Ha ez a feltevés megfelel a nyelvi valóságnak, akkor az *-ETI* és *-TI* jelentése maradéktalanul azonos, tehát mindenképpen egy ragmorféma két allomorfjával állunk szemben. Mivel ennek ellenkezőjét nem tudjuk bizonyítani, pillanatnyilag — nem nagy örömünkre — csak ezzel a feltevéssel tudjuk

áthidalni a rendelkezésünkre álló adatok és kívánt célunk, a dilemma eldöntése közötti űrt. A későbbi kutatások hivatottak megalapozottabban ítélni s bennünket vagy igazolni, vagy cáfolni. Az utóbbi eset azt jelentené, hogy az *-ETI* és a *-TI* két különböző rag, tehát két önálló eset.

17.32. A zürjén *-ÕD* és *-TI* esetében is hasonlatos, ámde nem azonos problémánk adódott. Amiért ott a kérdést megnyugtatóan tisztázhattuk:

(1) az *-ÕD* és *-TI* nem a tőmorféma szerkezetétől függő alternánsok,

(2) félreérthetetlenül tudjuk (helyszíni kutatások, személyes információk alapján), hogy *suffixum captus vel tactus* szerepben kizárólag az egyik jelenhet meg, a másik soha. Szemantikai sávjuk tehát (bár egyebekben gyakorta fedi egymást) ezen a ponton eltér, jelentésük nem maradéktalanul azonos, következésképpen nem tekinthetők egyazon ragmorféma két alternánsának, hanem két önálló ragnak és esetnek minősülnek.

17.4. Végezetül a votják *-ETI* és *-TI* allomorfokat vonjuk össze *-ETI* szimbólum alatt. Utolsó kérdés: mi legyen a rag neve? Mivel megnyugtatóbb javaslatot nem tudok tenni, nevezzük talán prolatívusznak. Rossznak ez sem mondható.

III. Belső rekonstrukciós vizsgálatok

18. A zürjén *-ÕD* és *-TI* belső rekonstrukciója

18.1. A **13.1.** pontban számba vettük az *-ÕD* morféma különféle allomorfjait. Mindegyikük VC szerkezetű volt, amikor is

$$V = \&\begin{bmatrix} \tilde{o} \\ e \\ \theta \end{bmatrix} \& \quad \text{és} \quad C = \&\begin{bmatrix} d \\ t \\ t' \end{bmatrix}$$

Az eltérések, megfelelések a mai zürjén fonémaállomány interdialektális alternációinak ismeretében tökéletesen érthetők.

18.11. Később azonban (**13.12.** pont) a ProlCx allomorfjainak minősítettünk négy másik, B__Px helyzetű szegmentumot:

-õťi-	*-õťťa-*
-õťťi-	*-θtja-*

Mindegyikük a permják nyelvjárásokban honos, vizsgálatukat is ebben a nyelvi rétegben kell elvégeznünk.

18.12. A kulcsot a negyediknek feltüntetett jazvai permják adatok kínálják. Ennek a nyelvjárásnak az indeterminált ragozásában a prolatívusz ragja *-θt*. A determinált ragozásban viszont ProlCx__Px helyzetben megjelenik egy *-ja* -szegmentum, amely más esetekben is fölbukkan a főnévi és névmási paradigmában; az előbbiben a TermCx *-eź*, az utóbbiban a ComCx *-kθt* és a CarCx *-tθg* ragja után, mindig __Px helyzetben (vö. KJaDial. 46, 61—63, 73; GENETZ 52). A *-ja-* szegmentum jelentését ma nem tudjuk meghatározni; megjelenése morfológiailag teljesen fölösleges, mint sok más, egykoron funkciót betöltő nyelvi kövületé. Az őszürjénben meg előzürjénben (vö. 13. számú jegyzet!) valaha formáns volt a *-ja-*, alkalmasint esetrag. A jazvain

kívül s hozzá hasonlatosan a főnévragozás egy-egy mai kázusragjához tapadva megjelenik az indeterminált s a determinált paradigmában meg a névmásragozásban (CarCx *-tõgja*, ComCc *-kõdja)* a FSz, Ud és Iž nyelvjárásban is (figyelemre méltó, hogy a jazvaival együtt ezek úgyszintén mind peremnyelvjárások). Létezett és fentmaradt egy *-ji* alternánsa is (DialSlov. 466, 470—473; Vir. XLIX, 331; KPJa. 306). Defektív szavak, névutók, határozószók végén pedig az egész zürjén nyelvterületen megtalálható *(dyrja* ~ *dyrji, tyrja* ~ *tyrji, pyďja* ~ *pyďji, uvja, kińja* stb.). Ezzel tudjuk azonosítani a jazvai ProlCx__Px helyzetben megjelenő *-ja-* szegmentumot.

18.13. A KK és Iny permják nyelvjárásokban, valamint a permják irodalmi nyelvben B__Px helyzetben *-õťťa-* a ProlCx allomorfja, amely kétségtelenül *-õt-ja-* előzményből alakult, hasonlóan mint a KK, Iny, PLit *-õź* TemCx-nak B__Px helyzetben megjelenő *-õźźa-* allomorfja, illetve az imént tárgyalt jazvai esetek. A KK és Iny nyelvjárás *-õťťi-* allomorfja viszont ugyanúgy alakult a prolatívusz *-õt* ragjának és a *-ji*-formánsnak összetapadásából (KPJa. 282; WUot. 410).

18.14. A fenti esetektől azonban eltér a permják *-õťi-* allomorf problémája. Helyzete ennek is B__Px, de morfológiai összetevői különböznek az előbbi szegmentumoktól. Megalapozatlan lenne *-õťi-* < *-õťťi-* < *-õtji-* fejlődésre gondolni, mert ezt az adott nyelvváltozatok morfonológiai törvényszerűségei nem támogatják. Uotila szerint (SUST. LXV, 102) *-õťi-* < *-õti-*, a *ť* < *t* változás az utána következő *i* hatására következhetett be. Igaza van: ezt a lehetőséget jó néhány analógiával tudjuk hitelesíteni számos zürjén nyelvjárásból *(bõrťi* < *bõrti, õťik* < *õtik* stb. Vö. SUST. LXV, 418). Ebből viszont az következik, hogy a mai permják *-õt* ProlCx-nak __Px helyzetben megjelenő allomorfja eredetileg is *-õti-* volt. Másrészt ha az *-õťi-* alternáns *-ť*-je másodlagos palatalizáció eredménye, akkor az indeterminált paradigmában megjelenő *-õť* allomorfot is ebből tudjuk származtatni, hiszen *-õť* < *-õt* fejlődés, spontán palatalizáció ebben az adott esetben lehetetlen.

Ezzel belső rekonstrukciós munkánknak fontos állomására érkeztünk el. Sikerült egyrészt analizálni a B__Px helyzetben megjelenő permják ProlCx allomorfokat, másrészt kiderül, hogy ezen a déli—délkeleti zürjén nyelvjárásterületen az *-õt* ProlCx-nak van és szükségszerűen volt is *-õti-* alternánsa.

18.15. Milyen viszonyban áll és állt ezekkel a többi zürjén nyelvjárás *-õd (-ed)* ProlCx változata? A mai zürjénben az *-õt* és *-õd* VC szerkezetű morféma második eleme az interdialektális alternáció viszonyában áll. A zürjén morfonológia történetének ismeretében viszont tudjuk, hogy *-õd* < *-õt*, az utóbbi alak megelőzte az előbbit (SUST. LXV, 103). A változás idejét nem tudjuk közelebbről meghatározni; a ProlCx-ra az ózürjén nyelvemlékekben egyetlen példánk van, amelynek kora is, olvasata is bizonytalan: valamikor a XV—XVIII. század közötti időkből származhat a *lebanõd* vagy *lebanyd* vagy *lebanid* „a légen át" adat. Ebből csak az derül ki, hogy a rag szerkezete (az adott ózürjén nyelvváltozatban) akkor már VC volt és konszonánseleme *-d* (Drevn. 103, 105, 135).

18.16. Annyit azonban kiderítettünk, hogy a zürjén nyelvtörténet egy korábbi szakaszában a ProlCx-nak volt egy *-õt* és egy *-õti-* allomorfja. Sőt többet is tudunk. A zürjén névszóragozás és birtokos személyjelek rendszerének összefüggéseiből megállapítható, hogy az utóbbi alternáns nemcsak B__Px, hanem B__Ø helyzetben is megjelenhetett. B&Cx__ pozícióban ugyanis a PxSg két allomorffal képviseltette magát:

$$\text{B\&Cx\&}\begin{bmatrix} m \\ t \\ s \end{bmatrix} \quad \text{vagy} \quad \text{B\&Cx\&}\begin{bmatrix} ym \\ yt \\ ys \end{bmatrix}$$

CV vagy (mint jelen esetben) VCV szerkezetű formáns után azonban egykor csak C szerkezetű PxSg léphetett föl. Az *-õti- i*-je tehát soha nem tartozhatott a Px morfémájához, következésképpen a ProlCx morféma egyik alkotó eleme volt, mint ahogy ma is az. A rekonstrukció eddigi eredményeként két egykori ProlCx alternánst vehetünk számba: *-õt* és *-õti*.

18.17. Van azonban néhány olyan adat, amely módosítja, tovább finomítja ezt a képet. Ilyen például:

matyti „in der Nähe vorbei" FSz, Le, Lu, KV, Vm (DialSlov. 218B; FWb. I, 582B)
ylyti „weit vorbei" FSz, Le, Lu, V (DialSlov. 443B; FWb. I, 300A; WUot. 70B)
vylyti „in der Höhe vorbei" FSz, KSz, Le, Lu (DialSlov. 72B; FWb. II, 1230 B; WUot. 340B)
ulyti „niedrig vorbei" Sz, Le (FWb. II, 1135A; WUot. 312A)

A felsorolt adatok ma defektív szavak (nevezetesen adverbiumok), elemzésük azonban nem lehetetlen. Vizsgáljuk csak meg a következő oppozíciókat:

$$(matyti) \longleftrightarrow \begin{bmatrix} matyn \text{ „in der Nähe"} \\ matõ \text{ „in der Nähe"} \\ matyś \text{ „aus der Nähe"} \\ matyśań \text{ „aus der Nähe"} \end{bmatrix}$$

A felsorolt alakok deskriptíve is világosan szegmentálhatók: B = *mat-*; *-yn* = InessCx; *-õ* = IllatCx; *-yś* = ElatCx; *-yśań* = a *-śań* AblCx allomorfja. Ugyanígy az *ylyti*, *vylyti*, *ulyti* stb. alakok esetében is felírhatók a megfelelő oppozíciók s elemzésük is elvégezhető. Mindezek alapján számolnunk kell egy *-yti* toldalékmorfémával, amelyet a már ismert *-õt* és *-õti* alternánsának minősíthetünk, pontosabban: kell minősítenünk. Az *-yti* és *-õti* szerkezete azonos, csupán első morfofonémájuk eltérő. A rekonstrukció szempontjából viszont ez a különbség irreleváns: a zürjén morfonológia történetének ismeretében tudjuk, hogy a zürjén nyelvtörténet egy korai (hozzátehetjük: igen korai) szakaszában a mai VC, illetőleg VCVC szerkezetű toldalékmorfémák első, V eleme nem a toldalék-, hanem a tőmorfémához tartozott.[13]

[13] Pontosabb relatív kronológia érdekében azt is mondhatnók (mint már föntebb egyszer tettük), hogy az őszürjénben vagy az előzürjénben — ámde az ilyenfajta megjelöléseknek egyelőre semmi különösebb nyelvtörténeti korszakhatároló értéke nincs addig, amíg a zürjén nyelvtörténet (legalább hozzávetőleges) periodizációját megoldatlan problémáink, tudományos adósságaink listáján kell számontartanunk. Idézhetjük LYTKIN V. I. véleményét (KJaDial. 47): „Нужно полагать, что в общекоми языке падежные суффиксы *(-өн, -өт, -өʒ́)* мыслились как единое целое вместе с предшествующей огласовкой, представляющей собой в более раннюю эпоху, безусловно, конечный гласный основы." (kiemelés tőlem). Az *общекоми язык* periódusát LYTKIN hozzávetőlegesen a IX—XI. századra teszi («когда-то около IX—XI вв.»); az érintett morfológiai strukturális változások ezek szerint ezt megelőzően zajlottak le (LytkIszt-Gr. 24—25, 67, 71).

Ha pedig az *-õt, -õti, -yti* allomorfokat erre a korra rekonstruáljuk, az eredmény az, hogy mivel *-õ-/-y-* elemük nem a Cx része volt, két egykori ProlCx alternánssal kell számolnunk: *-t* és *-ti*.

A ProlCx esetében? Igen, hiszen a föntebbi retrospektív elemzéssel a mai zürjén *-ÕD* morféma előzményeit kerestük. A rekonstrukció eredménye azonban tovább vezet és a mai zürjén *-TI* morféma előzményeit, valamint az *ÕD* és *-TI* egykori morfológiai viszonyának kérdését segít megvilágítani.

18.2. A *-TI* TransCx alakját, jelentését, helyét a mai zürjén ragmorfémák rendszerében tisztáztuk. A *matyti* típusú defektív alakok *-yti* szegmentumát retrospektíve a ProlCx egykori *-õti* allomorfjával azonosítottuk. Csakhogy az *-yti* szegmentumot a m a i zürjénben nem a ProlCx *-ÕD*, hanem a TransCx *-TI* morfémájához kell sorolnunk, az utóbbi allomorfjának kell minősítenünk. Hogy milyen viszonyban áll egymással a TransCx mai *-ti* és *-yti* alternánsa, kár részletezni, jól tudjuk immáron. Ha viszont ezt a viszonyt a rekonstrukció aspektusából nézzük, akkor a mai *-ti* ~ *-yti* viszony korábbi *-ti* < *-yti* előzményre megy vissza: ennek fordítottja ugyanis a zürjén morfonológia történetének ismeretében lehetetlen. A *-ti* ~ *-yti* morfológiai viszony két különböző korú nyelvi fejlemény egyidejűvé válásán és fennmaradásán alapszik. Retrospektív szemléletünket prospektívval váltva föl, vizsgáljunk meg egy példát:

(1) a mai zürjén *vyl* (> zürjLit *vyv*) „Oberraum, das Obere" előzménye valaha **vyly* volt (vö. FUF. XXXI, 300; LytkIsztVok. 189).

(2) Ehhez a (nominatívuszi) tőalakhoz járult a *-ti* Cx: *vylyti*.

(3) Egy későbbi nyelvtörténeti korban bekövetkezett a **vyly* > *vyl* változás (a tővégi magánhangzó lekopása, eltűnése).

(4) Kialakult tehát egy új, CVC szerkezetű (nominatívuszi) tőalak, amellyel azonban a *vylyti* B&Cx esetében változatlanul egy CVCV szerkezetű tőmorféma plusz egy CV szerkezetű ragmorféma állt szemben.

(5) Az utóbbi viszont paradigmatikusan a kialakult új, CVC szerkezetű tőmorfémához is csatlakozott (eredmény: *vylti*).

(6) Az utóbbi szerkezeti típust képviselő B&Cx morfémakapcsolatokkal szemben a *vylyti* típusú struktúrák eltűntek (a névszóragozási paradigmából), illetve más morfémaosztály (jelen esetben a határozószók) tartományába kerülvén elszigetelődtek, petrifikálódtak, és csak defektív alakokként maradtak fönt mindmáig.

Az *-yti* szuffixum tehát a m a i zürjén esetragrendszerben a TransCx-hoz kötődik, nyelvtörténetileg viszont az *-õti* formánshoz, amely pedig a m a i ProlCx alternánsaként jelenik meg. Ez utóbbit *-õt* formában rekonstruáltuk. Retrospektíve így írhatjuk fel viszonyukat:

$$\text{-}yti : \text{-}õti = \text{-}õti : \text{-}õt$$

Mivel pedig az *-y-* és *-õ-* morfofonémát föntebb már a Cx szempontjából irreleváns tényezőnek nyilvánítottuk, egyszerűsítsünk:

$$\text{-}ti : \text{-}ti = \text{-}ti : \text{-}t$$
$$\text{-}ti = \text{-}t$$

Nyelvileg annyit jelent ez, hogy két olyan Cx, amelyet deskriptíve el kellett választanunk, diakron síkon valaha alternánsi viszonyban volt.

18.3. Még egy kérdés merül fel: van-e, illetőleg volt-e analógiája ennek az alternációnak a zürjén ragrendszerben? Vizsgálatunk igenlő válasszal szolgál.

18.31. Vessük össze a következő szembeállításokat:

$$purtõn \text{ „késsel”} \longleftrightarrow \begin{bmatrix} purtnam \text{ „késemmel”} \\ purtnad \text{ „késeddel”} \\ purtnas \text{ „késével”} \end{bmatrix}$$

$$põrtyś \text{ „fazékból”} \longleftrightarrow \begin{bmatrix} põrtśym \text{ „fazekamból”} \\ põrtśyd \text{ „fazekadból”} \\ põrtśys \text{ „fazekából”} \end{bmatrix}$$

Vagyis az indeterminált ragozás InstCx *-õn* exponensének __Px helyzetben *-na-*, az ElatCx *-yś* ragjának pedig *-śy-* allomorf az egyenértékese. Viszonyuk a ProlCx és TransCx morfémáihoz így írható fel:

$$-\tilde{O}D : -TI = \& \begin{bmatrix} õn \\ yś \end{bmatrix} : \& \begin{bmatrix} na \\ śy \end{bmatrix} \&$$

Egy igen lényeges pozicionális különbséget azonban nem szabad szem elől tévesztenünk: a *-TI* morféma B__Ø, a *-na-* és *-śy-* ellenben B__Px helyzetben jelenik meg (amikor is PxSg = C, PxPl = CVC szerkezetű); nyelvtörténetileg az utóbbiak B__Ø pozícióban strukturális változáson mentek át (CV > > C > VC), amellyel szemben a *-TI* szerkezete CV ≡ CV. Ezt az eltérést pillanatnyilag csak leszögezni kívántuk, értékelni korai lenne; további elemző munkánk során azonban visszatérhetünk rá.

18.32. Még lényegesebb analógiát nyújt számunkra a zürjén Px2Sg&Nom és Px2Sg&Acc mai és egykori oppozíciója:

kõryd „rénszarvasod” : *kõrtõ* „rénszarvasodat”.

Ebben a viszonylatban ugyanis deskriptíve

$$-\tilde{O}D : -TI = -YD : -T\tilde{O},$$

nyelvtörténetileg pedig

$$-T : -TI = -T : -T\tilde{O}.$$

Megjegyzendők az alábbiak:

(1) a ProlCx és a Px2Sg&Nom exponense strukturális és morfonológiai változásokon ment át (C > VC, illetőleg *-T* > *-D)* szótagzáró helyzetben.

(2) A TransCx és a Px2Sg&Acc ilyen változásoktól ment maradt; CV szerkezetű morfémájuk C eleme szótagkezdő helyzetben van.

(3) A Px2Sg&Acc belső rekonstrukciója kimutatta (NyK. LXIX, 19), hogy ez a szegmentum két kötött morfémából áll: *-T-* = Px2Sg (B__ AccCx pozícióban), viszont *-Õ* = AccCx (ha pozíciója Px2Sg__ vagy Px3Sg__).

(4) Ha a föntebbi *-T* : *-TI* = *-T* : *-TÕ* viszony valóban nyelvtörténeti tényeket rögzített, ez azt jelenti, hogy a ProlCx és TransCx *T* eleme éppúgy azonos eredetű, mint másrészt a Px2Sg&Nom és Px2Sg&Acc *T* morfofonémája; azt is jelenti viszont, hogy mivel $T \neq TI$ és $T \neq T\tilde{O}$, a *TI* és *TÕ* V alkotója eredetileg más morféma volt, mint a C alkotó. A Px2Sg&Acc esetében ez kimutatható volt és nem abszurd, amennyiben Px&Cx morfémasorrend lehet-

séges. A TransCx morfémájáról viszont legföljebb annyit mondhatunk, hogy genetikusan csak C eleme azonos a ProlCx C összetevőjével, V eleme különnemű. Nem derül ki azonban, hogy *TI* > *T* változásról volt-e szó vagy megfordítva: *TI* < *T* + *I*. A ProlCx és TransCx *T* eleméről is csak annyit tudunk megállapítani, hogy a zürjén nyelv történetében igen régóta (minden jel szerint kezdettől fogva) szerepel, méghozzá kázusragként. Előzményeit, eredetét a zürjén nyelvi rendszer belső összefüggéseiből következtető rekonstrukció segítségével megfejteni nem tudjuk. Eljutottunk addig, ameddig ennek a módszernek révén tehettük. A belső rekonstrukciót ezek után a külsőnek kell felváltania.

19. A votják *-ETI* és *-TI* belső rekonstrukciója

A votják *-ETI* ProlCx morféma egy VCV és egy CV szerkezetű allomorfpárból áll. Az előbbi első, V elemének megjelenése — láttuk — részben interdialektális alternáció, részben a tőmorféma minőségének kérdése. Ebből az derül ki, hogy a VCV szerkezetű allomorfnak is morfológiailag releváns eleme, morfémamagja a CV szerkezetű *-TI* szegmentum — az ezt megelőző V morfofoném ezen a síkon irreleváns. Ha ehhez hozzátesszük azt, amit a votják nyelv történeti fonológiájából tudunk: hogy az utóbb említett V elem egykor, a votják nyelv történetének egy korábbi szakaszában nem a Cx, hanem a B morfémához tartozott, akkor az *-ETI* ragot nyelvtörténetileg *-TI* alakban rekonstruálhatjuk.

IV. A belső rekonstrukció eredményeinek összevetése és külső rekonstrukció

20. Belső rekonstrukciós elemzésünk eredményeként a vizsgált ragmorfémák előzményének a következőket tartjuk: zürjén *-T* és *-TI*, votják *-TI*. Kérdés, hogy ezek léteztek-e a két nyelv közös előzményében, az úgynevezett őspermi alapnyelvben, s ha igen, milyen morfológiai szerepet játszottak. Az első kérdésre nyilván igenlő választ kell adnunk. A zürjén és votják *-TI* morfonológiai, strukturális és morfoszemantikai egyezése közös eredetre utal. A zürjén *-T* őspermi előzménye, illetve ennek a későbbi *-ÕD* morfémához való viszonya nem problémamentes. Elvi lehetőségeink ugyanis a következők:

(1) őspermi *-T* ~ *-TI*, azaz a két ragmorféma egyidejű létezése; ebben az esetben a szinkron kettősséget a zürjén fönntartotta volna, a votják pedig nem.

(2) Lehetséges azonban őspermi *-TI* > zürjén *-T* fejlődés is. A zürjén nyelv önálló létének kezdeti szakaszán ugyanis szóvégi helyzetben végbement egy *i* > *Ø* változás (vö. zürj. *gob* ~ votj. *gubi* „gomba"; zürj. *kojmõd* ~ votj. *kuińmeti* „harmadik" stb.). Az utóbbi szembenállás különösen fontos számunkra, mert a zürj. *-ÕD* ~ votj. *-ETI* sorszámnévképző ugyanolyan viszonyt mutat, mint a zürj. *-ÕD* ~ votj. *-ETI* ProlCx. Lakó György a votják alakok *i* morfofonémáját eredeti őspermi állapot fennmaradásának tartja, amelyet egyenesen finnugor szóvégi magánhangzó-előzményre vezetett vissza (FgrÉrt. 2, 21—22). Támogatják ezt a véleményt az olyan zürjén tranzitívuszi alakok, mint *seti* ~ *set* „arra el", *tati* ~ *tat* „erre el", amelyeknek mai alternációja alkalmasint *seti* > *set* előzményből ered (lásd azonban a **25.2.** pontot).

21. Hogyan értelmezhetők viszont a zürjén *-ÕD* permják nyelvjárási *-õtja-* ~ *-õtji-* allomorfjai, amelyekről belső rekonstrukciós úton már kiderítettük, hogy a ProlCx *-õt* és egy *-ja* ~ *-ji* szegmentum, mi több, formáns agglutinációjából születtek? Az utóbbi elemet külső rekonstrukció révén a votják *-ja* toldalékkal azonosíthatjuk, amely a névszóragozás paradigmájában Cx minőségben szerepel. A zürjénben — láttuk — paralizálódott ez a rag, de kétségtelenül őspermi örökségnek kell tartanunk, amely a zürjén nyelv önállósulásának hajnalán még alkalmasint a Cx rendszer tagja volt. Mikor ment végbe agglutinációja a ProlCx exponensével? Már a zürjénben vagy még az őspermiben? Ezen kérdésekre bajosan tudunk megfelelni, tehát sehogy. Találgatásoknál, ötletszerű feltevéseknél ma még nem jutunk tovább, ezeknek pedig vajmi csekély a tudományos hitele.

22. Akár *-TI* ~ *-T*, akár *-TI* > *-T* volt azonban a két vizsgált Cx őspermi viszonya, annyi bizonyos, hogy ennek az alapnyelvnek volt egy *-TI* esetragja. Ezt és ennek lehetséges előzményeit vizsgálva viszont nem szabad szem elől tévesztenünk azt a fogalmat, amelyet az *őspermi alapnyelv* szakkifejezés jelöl. Azt a nyelvet értjük ezen, amely az ún. finn—permi alapnyelvből vált ki (ennek megtörténtét az i. e. II. évezred derekára szokták tenni a kutatók, természetesen nagyon is hozzávetőleges becsléssel) és az i. sz. VII—VIII. századig létezett (a becslés ugyancsak elnagyolt és megközelítő), amíg az e nyelven beszélő nemzetségi társadalom kapcsolatai nem lazultak fel annyira, hogy utódjaik két — lassan, fokozatosan önállósodó s végül különálló — társadalomnak, majd a belőlük kialakuló (zürjén és votják) népnek lettek az ősei. Bármennyire is viszonylagos az a két időhatár, amely az őspermi alapnyelv kezdetét és végét jelezni próbálja, a kettő között legalább húsz évszázad vagy inkább még több váltotta egymást! Félelmetesen nagy idő ez, nemcsak véges emberi létünk békaperspektívájából nézve, de még akkor is, ha a történelem nagy homokórájával igyekszünk mérni az éveket, nem tízével, hanem százával. Hogy milyen és mennyi változás történt több mint két évezred alatt az ősperminek nevezett nyelv rendszerében — ezt még felvázolni sem próbáltuk vagy tudtuk eddig. Elég azonban csak arra gondolni, hogy mi lett a honfoglalás és államalapítás korabeli magyar nyelvből napjainkig, mindössze egyetlen évezred múltán. Aligha vonható kétségbe, hogy kétszer ennyi s még több idő alatt egy nyelvi rendszer sokkalta inkább átformálódik. Az is bajosan vitatható, hogy létének bő két ezredéve során az őspermi nyelv alapvetően megváltozott: a kései őspermi a koraihoz képest alkalmasint új, más nyelvnek tekinthető. Célszerű erről a g y a k o r l a t i tényről nem megfeledkeznünk, amikor e l m é l e t i kutatásainkban finnugor, finn-permi, őspermi s egyéb nyelvről, korról, állapotról nyilatkozunk. Amikor tehát azt mondjuk, hogy a *-TI* Cx az őspermi alapnyelv ragrendszerébe tartozott, figyelembe kell vennünk a következőket: ezt az eredményt, amelyre belső rekonstrukciós eljárás révén jutottunk, vonatkoztassuk ne az őspermi nyelv létének egész időtartamára, hanem csak a végére (nevezzük ezt, mint hagyományosan teszik, kései ősperminek). Ez a szűkítés nemcsak célszerűbb, de minden valószínűség szerint pontosabb is, a valóságnak inkább megfelel. Ebben a nyelvállapotban a *-TI* ragot egy és egységes, CV szerkezetű morfémának tartjuk, prolatívuszi—tranzitívuszi jelentéssel. A belső rekonstrukció eredményeinek összevetéséből megalapozottnak ítéljük azt a következtetést is, hogy a kései őspermire már jellemző volt a *wo?* és *welchen Weg entlang?*, a statikus állapot és a dinamikus mozgás szemléleti és nyelvi megkülönböz-

tetése. Az előbbi jelzésére szolgáltak a zürjén—votják -*YN* InessCx, a *vylyn, doryn, dinyn* stb. típusú névutók és egyéb kötött morfémák. Velük szemben az utóbbit kifejező nyelvi eszközök sorában tarthatjuk számon a -*TI* ragot, a *kuźa, vylti, dorti* stb. típusú névutókat és más kötött morfémákat.

23. Nagy kérdés azonban, hogy ennek a kései őspermi állapotnak mik voltak az előzményei. Világos, hogy legelébb a kései és korai őspermi között tátongó, kétezerévesnél tágasabb szakadékot kellene áthidalnunk. Máiglan azonban az elérhetőbb, megfoghatóbb kései őspermit sem vázoltuk fel a maga rendszerűségében, nemhogy a korait. Ez utóbbihoz tehát nem viszonyíthatunk. Csak megfelelő rekonstrukciós munkálatok után lesz majd többé-kevésbé biztos alapunk, s akkor retrospektív módszerrel haladhatunk még visszább az idő homályába, körvonalazni törekedvén az őspermi szülőanyját, a finn—permi alapnyelvet, hogy aztán ezt az ugor alapnyelvvel összevetvén elérkezzünk a finnugorságig. Jelenleg viszont a kései őspermire rekonstruált nyelvi elemeket nem tudjuk más előzményhez viszonyítani, mint a finnugor vagy éppen uráli alapnyelvre feltett — olykor vitatott vagy vitatható — szimbólumokhoz. Ennek veszélyeit s hátrányait fölösleges részletezni, de egyebet pillanatnyilag mi se, most sem tehetünk. Eljárásunk során azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy évezredeket s közbülső nyelvi állapotokat ugrunk át, talajunk ezért ingatag, eredményeink fiktív és hipotetikus jellegűek.

24. Kiindulásunk az a nyelvtudományi tény, hogy rendszernek rendszer az előzménye, a kései őspermink a korai, annak a finn—permi s úgy a finnugor. A rendszer egy tagjának ugyanígy megfelel valami a megelőző rendszerben.[14] Mivel a kései őspermi -*TI* Cx-nak a finnugor alapnyelvben mai tudásunk szerint megfelelése nem volt (sem ilyen alakú ragot, sem prolatívuszt nem teszünk fel az alapnyelv ragrendszerében), ebben a formájában nem tartjuk finnugor korinak. A finn—permi alapnyelv rendszerét ugyan nem rekonstruáltuk még, de mivel az ugyancsak belőle sarjadzott volgai és balti finn nyelvek ilyen esetragot úgyszintén nem ismernek, a -*TI* Cx-ot finn—permi örökségnek sem tartjuk. Csupán az a feltevés marad hátra, hogy az őspermi alapnyelv alakította ki s hagyományozta tovább.

24.1. A témánkkal foglakozó kutatók Bekétől Uotiláig zömmel erről az elvi álláspontról indultak, s a -*TI* ragot eredetibben két ragmorféma agglutinációjának vélték: *T* + *I*. Első elemét (Beke kivételével) az ugor kori, majd finnugor, sőt uráli eredetűnek nyilvánított -*T* LocCx folytatójának minősítették. A második elem mibenlétéről lényegesen inkább megoszlottak a vélemények (összefoglalását lásd NyK. LIII, 23). Elődeinek módszertanilag megalapozatlan találgatásai után 1945-ben Uotila vizsgálta felül ezt a problémát, alaposan és a meggyőzés erejével (Vir. XLIX, 327). Eredménye: a -*TI* második eleme latívuszrag, közelebbről a Toivonen által kikövetkeztetett finnugor -**J* LatCx folytatója vagy maradványa. A tétel ugyan részleteiben nem mentes problémáktól, de mert egy részüket megoldani nem tudjuk, más részüket itt részletezni nem akarjuk, fogadjuk el.

[14] A megfelelés lehet pozitív vagy negatív. Az előbbin azt értjük, hogy az időrendileg korábbi rendszer *x* eleme átöröklődik az időrendileg későbbi rendszerbe s ott fönnmarad (függetlenül alaki vagy funkcionális változásoktól). Negatív megfelelés: a fiatalabb rendszer *x* elemének nincs megfelelése a régebbi, megelőző rendszerben. Oka: volt, csak mi és ma nem tudunk róla — vagypedig nem volt, s ebben az esetben az újabb, későbbi rendszer *sponte sua* fejlesztette ki az *x* elemet (mint pl. a permi nyelvek mai főnévi többesjelei).

24.2. Ha ellene nem, tudunk-e mellette szólni? Igen, mégpedig a következőkben.

24.21. A zürjén *-TI* TransCx és *-TÕ* Px2Sg&Acc morfonológiai szembeállítása és belső rekonstrukciója föntebb arra a következtetésre vezetett, hogy az előbbi is l e h e t eredetileg két különnemű kötött morféma összege (lásd **18.32.** pont). Igaz, ez csak negatív bizonyítás: a lehetőség nem kizárt. Önmagában ezt az egy érvet elégtelennek ítélnők, ha nem támogatnák a következők.

24.22. Ha a zürjén *-TÕ* (és votják *-TE)* Px2Sg&Acc eredetileg két külön morféma volt (őspermi Px&Cx kapcsolat) és második, V eleme csak azért nem tűnt el az őspermi magánhangzó-lekopás során, mert morfológiailag releváns elem volt, kérdés, nem vonatkozik-e ugyanez a *-TI* Cx második elemére is.

24.23. Annyival inkább fölmerül ez a kérdés, mert a hasonló morfonológiai szerkezetű (CV) őspermi ragmorfémák második elemüket, amennyiben azok irrelevánsakká váltak, szóvégi helyzetben elvesztették (V > Ø); lásd például a zürjén (és votják) InstCx és ElatCx allomorfjainak viszonyát a determinált meg az indeterminált ragozásban (**18.31.** pont).

24.24. A zürjén és votják Cx egyik fontos morfológiai kritériuma az, hogy másik Cx-ot nem tűr meg maga mellett. Ha ez a m a i tény történetileg, az őspermire vonatkoztatva is igaz, Uotila tévedett, a *-TI* nem lehetett Cx&Cx agglutinációja. Van-e azonban példa arra, hogy az utóbbi morfémakapcsolat valaha az őspermiben (illetve később a zürjén és votják nyelvtörténetben) lehetséges volt, s eredményeként egy történetileg összetett, deskriptíve viszont egységes, egy Cx-nak tekintendő ragmorféma jött létre? Van. Ilyen a zürjén nyelvjárási *-yśõź* AblCx (a Le, Vm és Ud nyelvjárásban; lásd DialSlov. 466) az ElatCx *-YŚ* és a TermCx *-õź* frigyéből, vagy a zürjén—votják *-ŚAŃ* AblCx az őspermi *-*Ś* AblCx és *-*Ń* LatCx agglutinációjából.

24.25. A zürjén *-ÕD* Cx-nak, mint láttuk, a permják nyelvjárásokban van és volt *-õtja-* ~ *-õtji-* allomorfja is. Nyelvtörténetileg ezek ugyancsak összetett alakok, mégpedig Cx&Cx morfémakapcsolatok. A *-ja* ~ *-ji* őspermi Cx-ot Uotila ugyancsak a finnugor *-*J* LatCx-ból származtatta (Vir. XLIX, 330). Ezek szerint viszont az utóbbiak és a *-TI* Cx második eleme (eredetileg ugyancsak LatCx) között egyrészt genetikus kapocs, másrészt az őspermiben valaha alternánsi viszony létezett. Sőt nemcsak ezek voltak egy (szimbolizáljuk így) őspermi *-*J* LatCx allomorfjai, hanem a morfémakapcsolat modellje is jellemző volt az őspermire: *-T* + LatCx (a *-T* mibenlétét, morfológiai minősítését hagyjuk eldöntetlenül, amíg meg nem vizsgáltuk, hogy valóban feltehető-e az őspermi alapnyelvben a *-T* ·l o k a t í v u s z i rag).

24.26. Vizsgáljuk tovább: ha az őspermi *-TI* egy — egyelőre tisztázatlan — Cx és egy LatCx összege, volt-e erre a morfémakapcsolatra mint modellre más példa is ugyanabban a nyelvben? Volt-e Cx&LatCx agglutináció egyéb esetekben is? A kérdésre a zürjén—votják *-ŚAŃ* AblCx megadja a választ: volt (nevezetesen őspermi AblCx&LatCx formájában).

Uotila véleményét tehát több oldalról is támogatja a nyelvi anyag (többről, mint annak idején ő maga tudta vagy gondolta): a *-TI* keletkezhetett Cx&Cx kapcsolatból, amelynek második eleme eredetileg LatCx volt.

24.3. Ámde mi hát akkor a megelőző *-T*, lokatívusz-e vagy valami egyéb?

24.31. Wichmann és Lakó LocCx-nak nyilvánították, azon az alapon, hogy a mai zürjénben és votjákban lokatívuszi jelentést tulajdonítottak neki. Mi kimutattuk, hogy ez a megítélés téves: a mai permi prolatívusz és tranzití-

vusz jelentése nem lokatívuszi. LAKÓ a LocCx-nak nyilvánított *-T*-t visszavezette a finnugor alapnyelvre, s azóta a finnugor kori *-T* LocCx fikciójának éppen a permi *-T* lenne az egyik perdöntő bizonyítéka: a finn—permi nyelvek közül a névszóragozás paradigmájában ez az elem csak a zürjénben és votjákban szerepel, s azok a morfológiai megfelelések, amelyeket a finnben, mordvinban és cseremiszben ezzel próbáltak összefüggésbe hozni (nem számítva az adatok meghökkentően csekély számát, ami önmagában is nagyobb óvatosságra int), mindössze néhány defektív szóban lelhetők meg. Ha viszont a permi *-T* lokatívuszi múltja nem bizonyítható, illetve ennek éppen az ellenkezője bizonyosodott be, a finn—permi és finnugor alapnyelvi *-T* LocCx feltevésére úgyszólván semmi alapunk nincs. Az uráli és finnugor alapnyelvben egyetlen lokatívuszt ismerünk *(-*NA)*, amelynek a két mai permi nyelvben is megvan az eleven folytatása (a névszóragozási paradigmában is).

24.32. Eddig azonban csupán morfoszemantikai alapon tagadtuk a *-T* lokatívuszi minősítését. Ha csak ezzel tudnánk érvelni, magunk se lehetnénk teljességgel meggyőződve igazunkról: jelentések jönnek, mennek, változnak, és végső soron mindig m a i jelentéseket vetítünk vissza egy-egy évezredekkel korábbi nyelvállapotra, alapnyelvre. Rendelkezésünkre állnak azonban nyomósabb, mert maradandóbb, nevezetesen strukturális argumentumok is.

24.33. Lelkünk rajta, tegyük fel, hogy a *T* egykor LocCx volt, ehhez járult az *I* LatCx, s a kettő agglutinációjából született az őspermi *-TI* TransCx. Van-e analógiája ennek a strukturális modellnek a mai permi nyelvekben s volt-e hajdanán az őspermiben? Hogyne! Nem is egy!

(1) A mai zürjén—votják ApprCx ragja *-LAŃ*, jelentése approximatívuszi, tágabban értelmezve általában latívuszi. Ez a másodlagos rag is eredetileg két toldalékmorféma összege. Első eleme az uráli eredetű *-LA* helynévképző (vö. KÖVESI 182—183, 208—211; NyK. LXVIII, 228—229), második pedig az uráli *-Ń* LatCx. A modell két komponense tehát: 1) a hely megjelölése, 2) amely felé a mozgás, cselekvés irányul. Csakhogy a kettő összege egy l a t í v u s z i, approximatívuszi jelentésű ragmorféma!

(2) Ugyanilyen szerkezetű modell a mai zürjén—votják *-LY* DatCx, amely korábbi allatívuszra megy vissza. Struktúrája hasonlatos a *-LAŃ* ApprCx-éhoz: *-LA* helynévképző plusz uráli *-*K* LatCx, amely az őspermiben szóvégi helyzetben eltűnt. A kettő összege ebben az esetben is egy l a t í v u s z i, allatívuszi Cx.

24.34. Ha tehát a *-TI* TransCx is ugyanilyen strukturális modell volna (Loc&Lat), nem prolatívusz—proszekutívusz—tranzitívusz alakult volna belőle, hanem az előbbiekhez hasonlóan valamiféle latívusz, *wohin*-kázus, nem pedig *welchen Weg entlang*-eset.

24.35. Az őspermi *T* tehát a mi megítélésünk szerint nem LocCx volt, hanem valami más. De mi? Lehetne éppen őspermi képződmény is, amelynek nincs megfelelése a finn—permi alapnyelvben és annak előzményeiben. A kérdés: van-e a finnugor alapnyelv máig rekonstruált rendszerében olyan Cx, amely finn—permi közvetítésen át öröklődhetett az őspermiben, hogy abban megmaradván vagy módosulva része lett légyen a zürjén és votják esetragrendszernek?

24.36. Egyetlen rekonstruált uráli Cx-ot foghatunk gyanúba: az pedig a *-*TA* AblCx. Lehetséges-e, hogy belőle alakult volna az őspermi ProlCx? BEKE ÖDÖN már 1912-ben igenlő választ adott erre a kérdésre (vö. ITKONEN: FUFA. XXXII, 64). Mondottuk volt föntebb, hogy megállapítása miért és

hogyan nem volt kielégítően dokumentálva, érvelésében hol maradtak támadható felületek (lásd **1.** pont). De azt is mondtuk, hogy gyengéi ellenére BEKE állásfoglalását senki nem cáfolta meg, s amikor utódai e kérdésben más véleményt képviseltek, BEKE kutatásait egyszerűen mellőzték, hallgattak róla. Mi azonban most úgy kanyarodunk vissza az ő éleselméjű intuícióihoz, mint máig meg nem döntött tételekhez. Amit BEKE egykor kifejtett, szószaporítás lenne ismételni: *scriptum est.* Csupán utalunk rá, illetve kiegészítjük olyan adatokkal, érvekkel, amelyek neki annak idején nem állottak rendelkezésére.

24.37. Az uráli AblCx és a permi Prol—TransCx összekapcsolása morfonológiailag kifogástalan. Az előző CV szerkezetű rag a finn—permin keresztül öröklődhetett ugyanilyen struktúrával a korai őspermibe, amelyben utóbb CV > C változáson ment át. Agglutinálódhatott vele az ugyancsak finnugor alapnyelvi -**J* LatCx; ennek eredményét láthatjuk a mindkét permi nyelvben máig meglevő -*TI* Cx-ban. A mai zürjén -*ÕD* ProlCx-ot ugyanerre az előzményre vezethetjük vissza, azzal a lényeges bizonytalansági tényezővel, hogy az őspermiben lejátszódott CV > C változás közvetlen folytatója éppúgy lehet, mint egy őszürjén -*TI* > -*T* morfonológiai fejlődés eredménye.

24.38. Amennyiben a zürjén—votják -*TI* ragot őspermi eredetűnek tartjuk, amely korábbi AblCx&LatCx morfémakapcsolatra megy vissza, kíséreljük meg ezt strukturális analógiákkal hitelesebbé tenni. Nincsen nehéz dolgunk. Ugyanilyen modell az ugyancsak őspermi eredetű -*ŚAŃ* ablatívuszi rag (hagyományosan egresszívusznak is szokták nevezni); két összetevője az őspermi *Ś* ablatívusz—elatívusz Cx meg az uráli eredetű *Ń* LatCx. Ugyanilyen modell a zürjén nyelv önálló léte során kialakult -*yśõź* Cx is (-*YŚ* ElatCx plusz -*õź* TermCx).[15] Úgy látszik, az ópermi nyelvnek már éppúgy, mint a későbbi zürjénnek jellemzője volt ez a helymegjelölési típus: egy (ablatívuszi—elatívuszi) rag rögzíti a mozgás kiinduló pontját, egy másik (latívuszi—terminatívuszi) rag az irányát vagy végpontját — a kettő közötti útszakaszon halad végig a mozgás, s az a kopulatív ragkettős, amely ezeket a tényezőket, illetve az őket jelölő morfológiai elemeket összegezve egy, egységes morfémává alakult, prolatívuszi—tranzitívuszi jelentésű lesz.

24.39. Van még a kérdésnek morfoszemantikai oldala is: hogyan lehetett a finnugor ablatívuszból a permi prolatívusz, ha pedig az lett, akkor miért c s a k az, miért nem maradt meg ablatívuszi jelentése is?

Az első kérdésre annak idején BEKE már megfelelt: „A zürjén—votják prolatívusz valamennyi alkalmazásmódja a legtöbb finnugor nyelvben kifejezhető ablatívusszal" (NyK. XLI, 242). Idézett tanulmányában példamondatok tucatjaival szemléltette állítását a vogul, osztják, cseremisz, mordvin,

[15] Az -*yśõź* ragot általában AblCx-nek minősítik, ámde több annál: a *honnan?* kérdésen kívül a *hova, meddig?* kérdésre is válaszol, s ilyen értelemben, a mozgás kiinduló és végső pontjának megjelölésével van bizonyos prolatívuszi színezete is. Magam egy udorai faluban értettem meg ennek az addig kellőképpen meg nem magyarázott ragnak a jelentését. Zürjén vendéglátóink érdeklődtek, hogy én, az idegen, honnan érkeztem hozzájuk. Kísérőm így válaszolt: *mortyd vengrijaiśeź loktis* „ez az ember Magyarországról jött ide". Nem értvén a rag tulajdonképpeni jelentését, őt kezdtem faggatni: miért nem azt mondta, hogy *vengrijaiś loktis* (ElatCx) vagy *vengrijaśań loktis* (AblCx). A válasz: azért, mert azzal csak azt mondottuk volna meg, hogy honnan indultál; ezzel szemben az -*iśeź* rag, azon kívül, hogy honnan jöttél, megmutatja azt is, hogy idáig érkeztél és most itt vagy, ahol ez a mondat elhangzott. Vö. DialSlov. 466—467; IFSb. II, 41, 52; III, 82; V, 142.

finn, lapp és magyar nyelvből. Ehhez semmi hozzátennivalónk nincs: BEKE anyaga a tudományos meggyőzés erejével hat.[16]

Viszont miért nem maradt meg ablatívusznak is a *-T ~ -TI* Cx, miért lett belőle kizárólag prolatívusz? Nyilván azért, mert az őspermi nyelvközösség több mint két évezredig alatt nem is egy olyan Cx alakult ki és foglalt helyet a névszóragozás rendszerében, amely ablatívusz vagy az is volt: az *-Ś* ElatCx, a *-ŚAN* AblCx, a *-LYŚ* AblCx (amely a votjákban megmaradt ablatívusznak is, a zürjénben csaknem kizárólag genitívuszként használatos).

24.4. Megjegyzendő, hogy egyes kutatók szerint a finnugor *-*TA* AblCx nyomát őrizné a votják *-YŚ* ElatCx *-yšt-* allomorfja a determinált ragozásban:

gurtyś „faluból"
gurtyštym „falvamból"
gurtyštyd „falvadból"
gurtyštyz „falvából" stb.

GULJAJEV J. Sz. összekapcsolja ezzel a zürjén *asulištõm* „reggeltől", *poñiištõm* „gyermekkortól kezdve", *õniištõm* „mostantól kezdve" típusú határozószók *-t-* elemét. Nem lehetetlen, de ma még korántsem világos egyrészt az említett votják és zürjén alakok, másrészt ezek és a finnugor *-*TA* AblCx viszonya. A kérdés tisztázása a jövő feladatai közé tartozik (vö. Fgr-Sprw. 57, 67; FUF. XVI, 162—163; SUST. LXV, 314; IFSzb. V, 137—138).

V. A finnugor -*T lokatívuszrag

25. A magyarból, vogulból és osztjákból kielégítően dokumentálható *-T* LocCx-ot SZINNYEI és nemzedéke még csak ugor örökségnek tartotta (NyH. 130—131). Az uráli nyelvhasonlítás legújabb összefoglalásai azonban a finnugor korra viszik vissza ezt az esetragot (CompGr. 297; HajdúBev. 62, 121). A felmerülő nehézségeket érzékelteti HAJDÚ Péter megfogalmazása is (i. m. 121): „Noha elsősorban az ugor nyelvekből mutatható ki, újabban mégis finnugor eredetűnek tartják, mivel egyéb rokon nyelvi határozószókban és esetragokban is meglelni a nyomát. Feltehetőleg kapcsolatba hozható e locativusi raggal a finn *kaike-ti* „valószínűleg", *perä-ti* „teljesen, egészen" módhatározók *-ti* (< *-*ttik)* eleme, és az ezzel rokonságban álló *tä-ten* „így", *ku-ten* „hogyan", *muu-ten* „egyébként" határozószók végződése is. Mindezek összefüggnek a zürjén—votják *-ti* transitivusraggal, valamint egyéb mordvin és cseremisz határozószói végződésekkel (md *veľ-ť* „nagyon", cser *kəzə-t* „most").

25.1. Ha nem tévedek, a finnugor *-T* LocCx fikciójának megteremtésében LAKÓ György megnyilatkozásai játszották a döntő szerepet. Ő volt az, aki WICHMANN nyomában lokatívuszi eredetűnek nyilvánította a zürjén és votják Prol—TransCx-okat, majd ezeket a finnugor korig vezette vissza. Érvei közül a legnyomósabb az volt, hogy az ugor nyelveken kívül a finn—permi ágban

[16] Lásd még FOKOS, NyK. LXIV, 51; KÖVESI, NyK. LXVIII, 226, 231 (jegyzet). BEKE példáinak számát mi is több tucatnyi adattal gyarapíthatnók különféle finnugor nyelvekből, az osztjáktól a cseremiszen át a finnségi nyelvekig. Nem tesszük, mert teljességgel fölösleges.

is nyoma van az ősi lokatívusznak, hiszen a zürjén és votják Prol—TransCx paradigmatikusan is megőrizte; ha pedig ez igaz, lényegesen nagyobb a valószínűsége, hogy néhány finn, mordvin és cseremisz defektív szó egyébként nehezen vagy éppen sehogysem magyarázható *-t* toldaléka (olykor toldalékeleme) is — összetartozván eme permi Cx-okkal — finnugor eredetű, nevezetesen a fiktív LocCx folytatója. LAKÓ következtetéseit aztán mások nyelvtörténeti tényként vették át, s emígyen gyarapodott a finnugor alapnyelv esetragrendszere egy új lokatívuszraggal.

25.2. Legkomolyabb ellenvetésünk ezzel szemben már elhangzott: a permi prolatívusz—tranzitívuszragok nem finnugor LocCx, hanem az uráli AblCx folytatói. Az előbbinek tehát nyoma sincs a zürjén és a votják névszóragozás paradigmájában, sőt alkalmasint ebben a két nyelvben általában. Egyetlen morfológiai elem van ugyanis, amelyet permi viszonylatban gyanúba foghatnók, hogy esetleg összefüggene egy finn—permi vagy finnugor *-T* előzménnyel (legyen az LocCx vagy sem): ez a zürjén *setyn, setyś, setćõ*, illetve a votják *otyn, otyś, otćy* típusú határozószók *-t-* szegmentuma. Ez azonban ha leíró szempontból szegmentálható is, továbbá belső rekonstrukció útján őspermi *-t-* előzményre visszavezethető is, megnyugtatóan, hiteles módon nem kapcsolható össze az ugor nyelvek *-T* LocCx-jával: őspermi lokatívuszi volta nem dokumentálható, így hát egyelőre nem bizonyít semmit. Magyarán: a permi nyelvekben mai tudomásunk szerint egyáltalán nem látjuk nyomát olyan lokatívuszi *-T*-nek, amelyet a finnugor eredet alapos gyanújába vehetnők.

25.3. Mi marad tehát az érvekből? LAKÓ két finn, hét mordvin és egyetlen cseremisz defektív szót közölt (NyK. LIII, 20—23), melyekben valamiféle *t* szegmentum (toldalékmorféma) fordul elő. Ezeknek száma persze mindhárom nyelvben még néhánnyal gyarapítható (lásd például COLLINDER és HAJDÚ i. h.). Nem hallgathatjuk el azonban következő aggodalmainkat s belőlük származó ellenvetéseinket.

25.31. A finn, mordvin és cseremisz nyelvben olyan csekély az ide vonható adatok száma, hogy ez a mennyiségi tényező komoly kétkedésre ösztönöz. Velük szemben ugyanis a három ugor nyelvben az adatok tucatja bizonyítják — minden erőltetettség nélkül — a *T* LocCx hajdani vagy ma meglétét.

25.32. A finn, mordvin és cseremisz adatok kivétel nélkül defektív morfémák — az ugor nyelvekben a *T* LocCx egykor bizonyíthatóan az esetrendszer tagja volt, a vogulban pedig ma is az.

25.33. Az ide vonható finn, mordvin és cseremisz adatokban valamiféle *t* elem ugyan külön szegmentumnak minősíthető, toldalékmorfémának úgyszintén, de ez önmagában nem bizonyítja sem egykori esetrag voltát (elvileg egyikük-másikuk lehetett például képző is), még kevésbé azt, hogy ez a toldalék éppenséggel LocCx volt.

25.4. Összegezve: kevés és vitatható finn, cseremisz és mordvin adat nem tekinthető egy olyan Cx megfelelőjének, amelyet a permi nyelvekből nem tudunk kimutatni, velük szemben viszont az ugor nyelvekből bőségesen és erőszakoltság nélkül igen. A *-T* LocCx ugor kori meglétét kétségtelenül bizonyítva látjuk, finnugor vagy éppen uráli eredetét azonban megalapozatlannak tartjuk, tehát tagadjuk.

VÁSZOLYI ERIK

Rövidítések, szimbólumok

ALH.: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest).
Besz: a votják nyelv beszermán nyelvjárása.
BPl: basis pluralis, a többes szám jelével ellátott szótő.
BSg: basis singularis, egyes számú szótő.
CompSx: suffixum comparativum, a melléknév középfokának jele.
Dat: dativus, részeshatározó eset.
DialSlov.: Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.
Drevn.: *Лыткин В. И.*, Древнепермский язык. Москва, 1952.
FgrÉrt.: Finnugor Értekezések (Budapest).
Fok. I: Fokos Dávid, Zürjén népköltészeti mutatványok. Budapest, 1913.
Fok. II: Fokos Dávid, Zürjén szövegek, Budapest, 1916.
Fok. III: Fokos-Fuchs D. R., Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Budapest, 1951.
FUF.: Finnisch-ugrische Forschungen (Helsinki).
FWb.: Fokos-Fuchs D. R., Syrjänisches Wörterbuch I—II. Budapest, 1959.
Genetz: Genetz Arvid, Ost-permische Sprachstudien. Helsinki, 1897.
Geogr.: *Заславский И. И.—Герасимова Т. П.*, Физическöй география. Сыктывкар, 1959.
Gl: a votják nyelv glazovi nyelvjárása.
HajdúBev.: Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966.
IFSzb.: Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР (Сыктывкар)
Iny: a zürjén nyelv inyvai nyelvjárása.
Iž: a zürjén nyelv izsmai nyelvjárása.
Ja: a zürjén nyelv jazvai nyelvjárása.
Jel: a votják nyelv jelabugai nyelvjárása.
Kaz: a votják nyelv kazányi nyelvjárása.
KK: a zürjén nyelv koszai—kámai nyelvjárása(i).
KomiSzl.: Коми—русский словарь. Москва, 1961.
KRSz.: Коми—русский словарь. Сыктывкар, 1948.
Lat: lativus
Lit: irodalmi nyelv(i)
Loc: locativus
LytkIsztVok.: *Лыткин В. И.*, Исторический вокализм пермских языков. Москва, 1964.
Malm: a votják nyelv malmizsi nyelvjárása.
MTA I. OK.: A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei (Budapest).
MU: a votják nyelv malmizsi—urzsumi nyelvjárása.
Munk. I.: Munkácsi Bernát, Votják nyelvmutatványok. Budapest, 1884.
Munk.II.: Munkácsi Bernát, Votják népköltészeti tanulmányok. Budapest, 1887.
Munk. III.: Munkácsi Bernhard, Volksdichtung und Volksbräuche der Wotjaken. SUST. 102. Helsinki, 1952.
N: nomen, névszó.
Nyr.: Magyar Nyelvőr (Budapest).
Ony: a zürjén nyelv onyi nyelvjárása.
Plesz.: *Плесовский Ф. В.*, Коми мойдъяс, сьыланкывъяс да пословицаяс. Сыктывкар, 1956.
PP: postpositio, névutó.
Pros: prosecutivus
Rasszk.: Коми писательяслöн рассказъяс. Сыктывкар, 1954.
Réd.: Rédei Károly 1964-i zürjén népnyelvi gyűjtésének anyaga (kézirat).
RUSzl.: Русско—удмуртский словарь. Москва, 1956.
SKRK.: Hakulinen Lauri, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki, 1941.

SUSA.: Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja (Helsinki).
SUST.: Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia (Helsinki).
Sz: a zürjén nyelv sziszolai nyelvjárása.
Szam: a votják nyelv szamarai nyelvjárása.
Szar: a votják nyelv szarapuli nyelvjárása.
Tyl: a votják nyelv tylovaji nyelvjárása.
UdmGr.: Грамматика современного удмуртского языка. Ижевск, 1962.
UotChr.: Uotila T.E., Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Helsinki, 1938.
URSz.: Удмуртско—русский словарь. Москва, 1948.
Urzs: a votják nyelv urzsumi nyelvjárása.
V: a zürjén nyelv vicsegdai nyelvjárása (= KV).
Vász.: Vászolyi Erik 1959—1960-i és 1966-i zürjén népnyelvi gyűjtésének anyaga (kézirat).
Vir.: Virittäjä (Helsinki).
Vopr. 1962: Вопросы финно-угорского языкознания. Москва, 1962.
votj: votják.
Wichm. I: Wichmann Yrjö, Wotjakische Sprachproben. SUSA. XI. Helsinki, 1893
WichmChr.: Wichmann Yrjö, Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Helsinki, 1954.
WUot.: Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann. Bearbeitet und herausgegeben von T. E. Uotila. Helsinki, 1942.
zürj: zürjén.

Prolativ, Transitiv, Lokativ im Syrjänischen, im Wotjakischen und in der finnisch-ugrischen Grundsprache

Der erste Teil der Abhandlung bespricht die bisherigen Untersuchungen des Problems, nimmt zu den früheren Ansichten Stellung und analysiert ihre Richtigkeit oder Irrtümlichkeit in sachlicher und methodischer Beziehung. Im zweiten Teil stellt der Verfasser deskriptive Untersuchungen an. Er klärt die Allomorphen und die Bedeutung der syrjänischen Kasusendungen *-TI* und *-ÕD*, wie auch das Verhältnis der beiden; mit statistischen Untersuchungen veranschaulicht er ihre sprachgeographische Verbreitung und die Häufigkeit ihrer Anwendung in verschiedenen Morphemklassen. Er stellt fest: die Morpheme *-ÕD* und *-TI* sind in der heutigen syrjänischen Sprache zwei verschiedene Suffixe, welche als zwei selbständige Fälle im Deklinationssystem der syrjänischen Hauptwörter unterschieden werden müssen, und das wird eben auf Grund der Analyse der Ganzheit des Systems und seiner inneren Zusammenhänge erforderlich. Demnach unterwirft der Verfasser die wotjakischen Deklinationssuffixe *-TI* und *-ETI* der deskriptiven Untersuchung. Indem er das Verhältnis der beiden analysiert, kommt zu dem Ergebnis, daß *-TI* und *-ETI* in der substantivischen Deklination der heutigen wotjakischen Sprache nicht zwei verschiedene Suffixe seien, sondern sie stellen zwei Allomorphen desselben Suffixmorphems dar, welche im Verhältnis entweder einer interdialektalen oder einer morphophonematischen Alternation miteinander stehen.

Im dritten Teil der Abhandlung folgt die retrospektive innere Rekonstruktion der im vorstehenden beschriebenen syrjänischen, sodann wotjakischen Suffixmorphem. Für die Anfangsperiode der syrjänischen Sprachgeschichte rekonstruiert der Verfasser ein Suffixmorphem *-T* und ein *-TI*, wobei er bemerkt, daß das konsonantische Element des letzteren Suffixes mit dem ersteren Suffix identisch sei, sein zweites, vokalisches Element sei dagegen morphologisch anderen Ursprungs, dessen Wesen er aber nicht durch innere, sondern im folgenden durch äußere Rekonstruktion zu klären versucht. Für die Anfangsperiode der wotjakischen Sprachgeschichte kann ein Suffixmorphem *-TI* als Vorläufer der heutigen Alternanzen *-TI* und *ETI* rekonstruiert werden.

Der vierte Teil der Abhandlung befaßt sich mit äußeren Rekonstruktionsuntersuchungen. Die obig analysierten Suffixe ursyrj. *-T* und *-TI*, beziehungsweise urwotj. *-TI* führt der Verfasser auf ein gemeinsames Vorbild zurück: das Morphem *-TI* sei jedenfalls, das *-T* möglicherweise urpermischen Ursprungs (der Grund seines Zweifels ist, daß es möglich sei, daß das letztere Suffix erst nach der Gestaltwerdung der syrjänischen Sprache durch einen Wandel *-T* < *-TI* entstanden ist). Er stellt fest, daß das Morphem *-TI* ursprünglich aus der Agglutination zweier Fallendungen zustande gekommen sei: ein Ablativsuffix und ein Lativsuffix hätten sich aneinandergehaftet, und aus ihren beiden sei die Endung des Prolativs-Transitivs entstanden. Mit Beispielen beweist er, daß (1.) die Agglutination zweier Fallendungen in der urpermischen Grundsprache, sodann in den aus ihr entsprossenen beiden permischen Sprachen möglich war; ferner, daß (2.) das Suffix *-TI* (im Gegensatz zu den früheren Ansichten) nicht die Verbindung einer Lokativ- und einer Lativendung sein kann; dagegen (3.) könnte es die Resultat einer Agglutination des finnisch-ugrischen Ablativs und Lativs sein. Im letzten, fünften Teil der Abhandlung trennt der Verfasser die Prolativ- und Transitivendungen der permischen Sprachen wiederholt von der rekonstruierten finnisch-ugrischen Lokativendung *-I*; er hält das Vorhandensein des letzteren Elements in den finnisch-permischen Sprachen nicht für bewiesen, und daher verneint er — sein Vorhandensein im ugrischen Zeitalter für zweifellos haltend — den finnisch-ugrischen oder gar uralischen Ursprung dieses Elements.

ERIK VÁSZOLYI

Művészi archaizálás és stílusutánzás

1. Közhely már, hogy a szerteágazó társadalomtudományi diszciplínákban gyakran megnehezíti a fogalmak és jelenségek tisztázását, hogy fontos műkifejezések többféle jelentésben használatosak. Így van ez a nyelvészeti stíluskutatásban is; gondoljunk csak a *nyelv*, a *stílus*, az *irodalmi* — illetőleg a *szépirodalmi* — *nyelv (stílus)*, vagy akár az *archaizmus* szó tanulságaira. V. V. VINOGRADOV ezért például nem egy monográfiáját a terminológiai zavarok tisztázásával kezdi; néha pedig kénytelen kitartani a kettős műszóhasználat mellett. Az utóbbira idézhetem a „szépirodalom nyelve vagy stílusa" megoldást (О языке художественной литературы. Москва. 1959. 3 stb.).

De az is akadályozhatja a vizsgálódást, hogy ha egyértelmű döntésig a jelenségek „beskatulyázásában" a fejlődés ellentmondásossága vagy az összefüggések bonyolultsága miatt nem juthatunk el, akkor gyakran még leírásuktól is ódzkodunk, nemhogy megadnánk a felemás jelleg világos magyarázatát. Pedig az ellentmondásos, viszonylagos, összefonódó sajátságok elemzése vagy némely kérdésnek részleteiben eltérő megoldása nem mindig az eredménytelenség vagy az elvi ingadozás jele, hanem tükrözheti éppen a dolgok belső természetét. Akkor pedig a látszólag bizonytalan eredmény nagyon is segíti a tisztánlátást s a további kutatást.

Az alábbiakban ilyen szellemben szeretnék foglalkozni a költői-írói a r c h a i z á l á s és az egyes művészi elődök nyelvi stílusának különféle jellegű u t á n z á s a — esetleg a puszta n y e l v i r e m i n i s z c e n c i á k felhasználása — közti hasonlóságokkal és eltérésekkel. Célom tehát e műszók és fogalmak viszonyainak pontosabb megvilágítása — bár előre látom, hogy megállapításaim nemegyszer a szokásosnál is kevésbé lehetnek kategorikusak és egyetemesek. (Vö. NytudÉrt. 58: 560.)

S hadd bocsássak előre irányjelzőül még egy ismert tételt. Minden kisebb-nagyobb elmúlt korszaknak megvoltak a nyelvi fejlődésben vagy legalább a nyelvhasználat divatjában a maga időhöz kötött, sajátos jegyei: „Chaque époque a ses habitudes et ses goûts" — fogalmazza meg MARCEL CRESSOT (Le style et ses techniques. Paris, 1963. 230—1). Sőt a korszakon belül — a nyelvjárásokról nem beszélve — minden elkülönülő társadalmi-művelődési szintnek, illetőleg foglalkozási körnek is meglehettek a maga eltérő nyelvváltozatai: a réteg- és csoportnyelvek, zsargonok. Ezekről a mi szempontunkból kivált bőven ír ELISE RIESEL, Stilistik der deutschen Sprache című munkájában (Moskau, 1959.). Alább tehát e pontosabb h á t t é r r e u t a l á s t is igyekszem számba venni a nyelvi archaizmusok tárgyalásában.

Végül még egy személyesebb megjegyzést! A francia irodalmi régiesítés és nyelvi utánzás legjobb forrásmunkája J. DAMOURETTE tanulmánya: Archaïs-

mes et Pastiches (Le Français Moderne IX [1941], 181—206). Alábbi — amúgy is magyar anyagú és más gondolatmenetű — összeállításomat ennek ismerete nélkül kellett elkészítenem, de kéziratom lezárása előtt sikerült beletekintenem e háborús időkből való, ritka munkába is. (DAMOURETTE egyébként szinte teljesen elhárítja az archaizálásnak nem nyelvtörténeti, hanem irodalmi vonatkozásait; én pedig — bár szükségképp röviden és a teljesség igénye nélkül — foglalkozom irodalmi-esztétikai, sőt irodalomtörténeti vonatkozásokkal is.)

2. Még a legáltalánosabb, csak ködösen a múltra utaló nyelvi archaizálásban is mindig van egy kis szerepjátszó utánzás. A szerző nem vállalja következetesen a maga korának (társadalmi körének) nyelvhasználatát, hanem művészi céljainak érdekében régebbi korok úzusát — helyesebben azt is — követi. Rendesen nem másolja azonban egyetlen meghatározott régi alkotó vagy ismeretlen szerzőjű szöveg, emlékcsoport — sőt nyelvváltozat — szavait és mondatformáit.

Ez a nyelvtörténeti szempontból nem lokalizálható, „átlag"-régiesítés nyelvészeti tudás szempontjából igazán nem igényel sokat sem alkotójától, sem olvasójától. Tipikus eszközei ma már az iskolázott olvasók általános műveltségéhez tartoznak, részben a középiskolai ismeretek, részben a korábbi olvasmányok — akár csak az újságolvasás — üledékeként. Ilyen mai archaizáló tömegcikkek mutatóul a nyelvtani eszközök sorában: az elbeszélő múlt, főleg a *vala* és a *lőn;* az összetett múlt idők *(mond vala, mondott vala)*; az *-nd* jeles jövő *(mondand);* a *hozsz, mondtanak, lészen, vagyon*-féle igei személyragos alakok; a szenvedő ige; a *leányim* típusú birtokos személyragos és az *öregb, szélesb*-féle fokjeles változatok; az *-iglan, -iglen* s a *-koron* jellegű raghalmozás; a *-ván, -vén* képzős igenév kedvelése; az *az leány* példa névelőhasználata; az *útjának előtte, ő nagy bánata*-féle birtokos szerkezetek; a *háromkirályok*-beli egyeztetés; stb. A szókészlet mai típus-régiességei közül hasonlóak például elavult jelentésük miatt a *marha* 'kincs', *öreg* 'nagy'; alakjuk miatt az *ajándok, leányzó, néked, pediglen, sohajt, sovár(o)g, szándok* s az *a-* előtag nélküli vonatkozó névmások és társaik *(ki, minő, hol);* egészükben bepatinásodtak az *alajt (alít), apol, émette, hahogy, ilyetén, olyatén, jo(n)h, patvarkodik*-félék. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A m. stil. vázlata (1958.) passim s a SZATHMÁRI, A magyar stilisztika útja (1961) 553—4 felsorolta szakirodalom anyagából persze még több ilyet kiválogathatnánk.

Ugyanígy nem szoktak meghatározott régi időbeli és társadalmi háttérre utalni — és konkrét utánzásból fakadni — az archaikus színezésre alkalmazott nyelvjárási elemek. A hasonló célú népies szólások, közmondások s egyes folklorisztikus érdekű kifejezések sem. Ezek csupán egy alacsonyabb, esetleg régi műveltségi szint couleur locale-ját érzékeltetik. Stílusértékük megsejtéséhez ismét szükségtelen a nyelvtörténeti tájékozottság. — Átlag-archaizáló funkciójú lehet a stílusban sok olyan nyelvtani alak, kifejezésmód is, mely az olvasók előtt egyszerűen homályos vagy ismeretlen. (Az e szakaszban említett eszközök egyébként mind elevenítő stílushatásúak is, ha nem alkalmazzák őket mértéktelenül.)

Még a tárgyi-fogalmi archaizmusok egy része is rendkívül tág korhatárok közt használható, s így szintén nem jellemez határozottan egy bizonyos történelmi atmoszférát; nem is szokott nyelvi utánzás jellegű lenni. Gondoljunk csak a *nemes, jobbágy, dézsma, nádorispán, egyházi átok* szóra vagy akár a *buzogány, íj, kopja, nyíl, pajzs, tegez* jellegű csoportok hosszú sorára! — S itt utalnom kell rögtön arra is, hogy a szovjet szókincstani és

stilisztikai irodalom — ritkán más népeké is — a tárgyi és fogalmi régiességeket *historizmus (isztorizm)* néven következetesen elkülöníti a nyelvileg valóban elavult szókészleti eszközöktől. Csak találomra hivatkozom a sok forrásmunka közül E. RIESEL idézett stílustani könyvére (68 stb.), illetőleg *А. В. Калинин* egészen új szókincstanára (Лексика русского языка. Москва, 1966. 104—5).

Még kevésbé lehet természetesen pontos történeti koloritfestő értéke — s utánzás jellege — az archaizálás negatív kísérő jelenségének, tehát annak, hogy az író a hajdani hősök ajkára nem ad rikító neologizmust; sőt a maga elbeszélő szövegeiben sem igen használ zavaró asszociációkat keltő, stílustalanul modern kifejezéseket.

Azt már másutt érintettem, hogy nálunk a helyesírási archaizálásnak eleinte nem alakult ki pontosabb, akár csak a fő nyelvtörténeti korszakok szerint élesen elkülönülő fokozatsora; kivált a kedélyeskedő régiesítésben nem. (Egyes újabb kivételekre még visszatérek.)

Mindezzel korántsem akarom azt állítani, hogy e „típus"-régiességek általában kevésbé művésziek, s csupán sablonos archaizálásban juthatnak szerephez. Noha alkalmazásuk nálunk a nagy nyugateurópai irodalmakhoz képest gyakori, olykor olcsó is, ezt nem magyarázhatjuk csak az egész magyar nyelvtörténeti közműveltség és az irodalmi archaizálás késésével, illetőleg sokszor sekélyesebb és egyszínűbb voltával. A fáziseltolódás és kisebb változatosság mellett számba venném például, hogy az igazán régi magyar nyelvet, sajnos, nem ismerjük a maga sokoldalú, réteg- és csoportnyelvek szerinti eleven használatában. A viszonylag pontos nyelvi utánzás tehát ebben a körben nem is lehetséges. Ha itt a szerző mégis találóbb nyelvi színezésre törekszik, elszigetelt emlékekből vett vagy fiatalabb, de evokatív stílushatású egyes nyelvi elemekkel teheti konkrétabbá a történetiséget: *fiadom; isa; jobbágy* 'főnemes'; *ördöng; sárarany;* stb. Így szövi be Képes Géza a Hildebrandslied történetileg fakóbb fordításába a HB. *uruszág* szavát. Különösen nagy hitelesítő és elevenítő erejük van tudvalevőleg a régi tulajdonneveknek *(Sebüs; Tanais; Bolgárfejérvár).* Jó korfestő és élénkítő hatásúak a régi idegen szók s általában a divatszók *(hopmester, markalf, stutzer);* ám ki tudná — mondjuk — a honfoglaláskori „fiatalok beszédét", vagy az I. István kori esztergomi magyar társalgást akár csak megközelítő hűséggel is újrateremteni? ! Szerencsére az úgynevezett historizmusok (tárgyi-fogalmi archaizmusok) jókora része kormeghatározó értékű lehet: *gyepű, ifjabb király, hiteles hely, lucrum camerae, templomos, flagelláns* stb.; de ezek meg egyéb stílushatásukban eléggé szürkék. — Aki tehát a típus-régiességek mellett mindezekkel jól sáfárkodik, az a meghatározottabb régi háttérhez sem szorul fiktív korfestő nyelvi eszközökre.

Visszatérve mármost a sablonos régiességek stílusértékére és fontosságára: valóban az a legnagyobb művész, aki egyszerű nyelvi eszközökkel meg tudja teremteni a tárgyi világához illő régies színt. Amellett némely műfajban nem is igen szokás nálunk markánsan, pontosan a korszakot meghatározó archaikus nyelvet alkalmazni. (Egyes alkotók pedig semmiféle régies stílushatásra nem törekednek, még ha témájuk megengedné is.) Nem lehet célom itt, hogy ilyen szempontból áttekintsem költészetünk múltját és jelenét, csupán arra utalok, hogy lírai műfordítóink gyakran pusztán típus-régiességekkel sejtetik, hogy az alapul vett idegen szöveg már az eredetiben is elavultan hat. Tóth Árpád szintén így adott némi patinát például Villon archaikus szövegének: „Óvj: én ne *tégyek* ily *balgatagon,* | Szent Szűz, *kinek* szeplőtlen *méhiben* | Misénk

szentsége *nyugvék egykoron*". S hasonló régiességek vannak a Rab Zsuzsa fordította régi orosz egyházi énekekben: „*Három* földi *cárok* | útnak *indulának*"; *ellenséginket;* (arany) *marhával; lészen; léssz;* stb.

Mégsem vitás, hogy pusztán az osztatlanul, felszínesebben múltra utaló stíluseszközökkel pontosabb nyelvi hátteret, jellegzetes történeti atmoszférát igen nehéz teremteni, s még kevésbé lehet olyan stílustörténeti színskálát adni, amilyent például néhány évtizede Thomas Mann mutatott be Der Erwählte című regényében. A magyar fordítás előszavából idézem: „A lélekrajz szándékos anakronizmusa, a krónikás barát áhítatába vegyülő, rokonszenvesen kandi és titkon száját nyalogató álkenetesség, a humoros travestiák, az udvari epika, gazdagon elszórt színek és dallamok Wolfram von Eschenbach Parzifaljából, régi Mária-énekekből, a Nibelungenliedből, néhány vonással élesen és jellegzetesen megformált alakok, az archaikus és modern stíluselemek, ónémet, középfelnémet, ófrancia és angol szavak tarka felvonultatása — bámulatosan finom szövésű egységbe olvad" (A kiválasztott. Ford. Jékely Z., ellenőrizte Szabó E. 2. kiadás, 1959.) Tehát ilyenkor az idegen nyelven megalkotott régies stílusjátékokat, az összeszövődő és egybeolvadó, búvópatakként el-eltűnő és visszakanyargó történeti stílusokat és árnyalatokat olyan nyelven kellett a fordítónak művészien helyettesíteni, amelyen egykorú nagyobb szövegemlékünk nincs. Még kevésbé maradt fönn tehát például a lovagi-udvari kurtoázia egykori kifejezéskincse, s így magyarul az idézett-beleszőtt ófrancia és óangol, ó- és középfelnémet stb. elemek is egész másként hatnak, s a komolyan vallásos és a fölényesen tudományos, a kuncogást éreztető stb. ironikus rétegeket esetleg a magyar nyelvű archaizáláson belül egész másként kellett — vagy nem is lehetett — egymástól ehatárolni.

3. Mennél több kiaknázásra alkalmas nyelvemléket ismer tehát a szerző és közönsége a megjelenítendő régi korból és társadalmi körből, annál igazabban és élesebben tudja innen vett archaikus nyelvi formáival pontosan éreztetni a kívánt háttér hangulatát — s annál közelebb is kerülhet archaizálása a nyelvi utánzáshoz. S persze annál súlyosabb az a veszély, hogy a művészi régiesítés fárasztó és tudákos nyelvtörténeti szövegrekonstruálásba csap át.

A hazai XVI. századi vallásos szövegekből például már Kölcsey Ferenc jó nyelvtörténeti ismeretekkel és stílusérzékkel tudott megfelelő nyelvi hátteret találni 1838-i novellájának XVI. század végi koholt emlékéhez (vö. Szauder J., Kölcsey. 1955. 247; Tompa: Nyr. XC, 167 kk.). A Szondi két apródjában Arany szintén művészien használja fel XVI. századi énekes-elődjének, Tinódinak néhány korfestő elemét *(álgyú, marha* 'kincs', *Drégel* stb.; l. a kritikai kiadás jegyzeteit: I, 499).

Jókai régiesítése egészében eléggé tarkabarka (vö. Tolnai: MNy. XXI, 85, 232). A Dekameron híres, véges-végig archaizáló nyelvű és írású török kori novelláját például a modoros előadásmód fárasztóvá teszi, az azonban kétségtelen, hogy igen sok nyelvtörténeti tanulmány és gyűjtő munka előzte meg: korszerűtlenség aránylag kevés van benne. Művészileg sikerültebbek a Csokonai Dorottyájának kedélyes archaizáló summázásait követő összefoglalásai a Szép Mikhál, főleg pedig a Rab Ráby fejezeteinek élén, noha ezekben a különféle korra utaló régies elemek elég kuszán kavarognak, s az írás archaizálása még kevésbé következetes (vö. MNy. XLVII, 52).

Az újgrammatikus iskola pozitivista felfogása és hatalmas nyelvtörténeti adattárai nélkül a századelő régiesítésbeli túlzásai nem is volnának elgondol-

hatók. Például a nyelvészként is kiváló Laczkó Géza Zrínyi- és Rákóczi-regénye eléggé fárasztóan ontja a XVII—XVIII. századi nyelvi — és tegyük hozzá mentségül: gondolkodási — formákat (vö. BÁRCZI G.: Stiliszt. tanulm. 100; Laczkóról l. alább is).

Közismerten nagy és sokoldalú egykorú emlékanyag s újabb tájnyelvi eszközök tanulmányozása adja meg Móricz Zsigmond Erdélyének művészileg hiteles, expresszív nyelvi hátterét. Sőt Rózsa Sándorjában — tudjuk — még az 1840-es évek divatlapjainak egy-egy szövegrésze is helyet kap.

Kodolányi János pedig — ismerjük Mészöly Gedeonnak vele folytatott régebbi vitáját — az emlékekből összeszedett régiességeket még a maga kikövetkeztette alakokkal is gazdagon megtetézte. (Túlzásainak jellegzetességeit l. alább.)

Kortársaink közül például Jankovich Ferenc ugyancsak gazdagon él a török kori emlékek használható anyagával (a táji stb. színezés mellett). Vö.: „Táborban vesztegelnek a jó *jargaló* katonák, . . . *hópénzes* vitézek" (A tél fiai. Olcsó Könyvtár. II, 136); „inkább akarnám, hogy a török *miá ölettetném meg*, semmint a németek *miá*. . ." (uo. 137); „Mi tartja hát benne a *lölköt?* . . . talán *az* kapa meg az oltókés? . . . *Nám*, az sem elegendő" (194); stb.

Abban a h a t á r s á v b a n, amely a hiteles nyelvtörténeti források alapján pontosabban régiesítő írói nyelvet összeköti azzal, amely művészi célja szerint már elsősorban stílusutánzás, gyakran igen nehéz eldöntenünk, melyik példa húz az első, melyik inkább a másik típus felé. Vörösmarty a Tündérvölgyben, mint ismeretes, legfőként Zrínyiből vette a képzeletbeli ősi-mesés témához illő, hangulatkeltő nyelvi és verstani árnyaló eszközöket. (Az archaikus motívumok más része ossziáni eredetű.) TOLDY FERENC szavai szerint: „Vörösmarty ó m a g y a r regének nevezi munkáját. Ez téged a' tendentiájára is figyelmeztethetett volna. Ő Zrínyi' manierját utánozván — t. i. csak nyelv és versben — kedves emlékezéseket akart gerjeszteni abban, ki [Zrínyit szereti] . . . Ő Zrínyinek constructiója módját is, hangjának naivságát, képeinek természetét, fordúlatait másolja" (Aesth. lev. Pest, 1827. 131). Utóbb el is sorol TOLDY egypár ilyen nyelvi átvételt: a névelő kerülését *(ékes tündérvölgyön)*, a névmás kivetését („Kicsoda [*az, ki*] engemet fölkeltett álmombul"), az *-i* alakú birtokos személyragot *(isteni* 'istene'; uo. 133). Azt hiszem, világos, hogy Zrínyinek ez a nyelvi „utánzása" az egykorú olvasók zöme előtt még csak általánosabb archaizálásnak látszott, s a Zrínyire emlékeztető hatást a versformán túl csupán a legbeavatottabb irodalmárok érezhették meg. Nekünk azonban most az is tanulságos, hogy a XVII. századi Zrínyi nyelvi eszközei itt a ködös őskor hangulatát fokozzák. (TOLDI értékelésével az új kritikai kiadás jegyzetei is foglalkoznak.)

De nem csupán az emléktől eltérő korú, ám azért m a g y a r világ megjelenítésére használhatók az ismert nyelvemlékek elemei. Közismert jelenség, hogy megfelelő művészi körülmények közt egy-egy hajdani i d e g e n atmoszférát is sugallhatnak. Nemrégen foglalkoztam azzal, hogy Kölcsey a Halotti Beszéd korabeli nyelvre kívánta átültetni „Homér" Iliászát (Nyr. XC, 159 kk.). Hasonlóképp akarta Littré a chanson de geste-ek korabeli francia nyelvre átültetni Homéroszt (ismerteti DAMOURETTE i. h.). — Kazinczy sajnálta, hogy archaizáló Osszián-fordításába nem vett egypár Zrínyi nyelvéből való régiességet, s utólag is kedve lett volna ezt pótolni (Lev. XIII, 197—8). — Joseph Bédiernek Pap Gábor fordította műve (Trisztán és Izolda regéje. Bp., 1956.) kivált a francia eredetiben is régi mottók tolmácsolásában aknázza

ki a mi középkori nyelvemlékeinket. (A megokolatlanul vegyes helyesírási régiességgel és hangtani átalakítással nem foglalkozom.) Például: „*chak* mondam *az zot*, | Ki miat most *buol azok*" (27); „Ide *ioven zomtokhel lassyatok*" (115); *Oz neduben* (!) *holalut iuank* (183); stb.

Persze mikor egy-egy modern fordítás az eredetinek ódon — esetleg ironikusan avítt — nyelvét a különböző korú forrásokból vett régies elemekkel adja vissza, csak az idegen eredetinek archaikus zamatát igyekszik visszatükrözni: ezt utánozza, nem egy meghatározott magyar nyelvi korszakot. Ilyen többek közt a Benedek Marcell átültette Gargantua és Pantagruel. Eredetijében Rabelais maga is csodálatos nyelvi egyveleggel hat: „Szatirikus szókincse még nagyrészt középkori, stílusa azonban már a reneszánszé"; „Használ franciásított görög és latin szavakat, saját maga fabrikálta kifejezéseket, régi szólásmondásokat" (Bajomi Lázár E. utószavából, az Olcsó Könyvtár kiadásában). A fordításban nem is olyan fontos tehát, hogy minden régies magyar stíluselem nagyjában egy korból való legyen; a magyar szöveg egyébként egészében kevésbé is régies, mint az eredeti. Ízelítőül nézzük ezt a néhány részletet: „*Illy* módon *nevelteték* Gargantua, és *folytatá ez mívelkedeteket* . . . Melly gyakorlat . . . olly édessé, könnyűvé és gyönyörűségessé *válik vala*, hogy inkább királyi mulatozáshoz, *hogynemmint* diáknak *tanulásához* hasonlított" (I, 34); „jöttek, *megérezvén* ... megsült hitvány testemnek szagát, és abb' a helyben *felfalnak vala* jó angyalomnak sugallata nélkül" (I, 130); „igen *jószüvel* fogadta" (II, 23); „Általa *vagyon* . . . a meghuzott *számszerijj*, a parittya. És *miként ha* szent *növevény* volna, *akit* verbéna módjára becsülnek a halottak lelkei . . ., testét nélküle nem földelik el" (II, 51). — Más tanulsággal járna, ha H. de Balzac, A. France, R. Rolland és mások mulatságosan kosztümös francia szövegeinek magyar fordításait is átvizsgálnánk e tekintetben; eredetijük ugyanis (l. Damourette értekezésében) eléggé pontosan egy-egy régi kor (forrás) nyelvét követi.

De nem szaporítom a példákat. Nyilvánvaló, hogy a nyelvemlékek gazdag kiaknázásával az archaizálás jobban megjelenítheti egy szűkebb múltbeli világ színeit, de mennél jobban felismerhetők e források, annál közelebb esik a régiesítés a stílusutánzáshoz.

4. Az archaizálásnak és a régi nyelv (stílus) utánzásának határkérdései talán világosabbak lesznek, ha most a szándékos utánzatok felől is megkíséreljük a vizsgálatot. (Sok következő példánk persze félig-meddig a most lezárt csoportba is beletartozik majd.)

Minden művészetben előfordulhat valamely érdekes új vagy régi művészi oeuvre, egyedi alkotás, műfaj stb. jóhiszemű vagy csalárd célú, tiszteletből fakadó vagy kritikus, szatirikus vagy épp perszifláz̈sszerű stb. utánzása. Lehet ez időálló értékű remekmű, de lehet pillanatnyi szórakoztatásra szánt, olcsó játék is. A szerző tudatosan másnak jellegzetes mondanivalójával és kifejező eszközeivel jelentkezik, belehelyezkedve az idegen alkotói módszerbe. Minket most is csak a régies kifejező eszközök érdekelnek. Ha tudniillik a megmintázott nyelv már eléggé a múlté, akkor az utánzó egyúttal többé vagy kevésbé archaizál is — de csak másodlagosan, kísérő körülményként. Olykor pedig már az utánzott szöveg is régiesített, s az utánzó ezt imitálja: nemcsak nem a saját nevében ír, hanem mintegy másodszor archaizál.

Az egészen irodalmi érdekű stílusutánzás ugyanakkortól válhatott fokozatosan literatúránk szerves részévé, amikortól az archaizálás: a felvilágosodás óta. A gazdasági és társadalmi haladás eredményeként mind

szabadabbá és harcosabbá váló irodalom egyre nagyobb arányban utánozza a társadalmi és foglalkozási zsargonok nyelvét. Olykor szembe is állítja az öregesen-maradian nehézkes és a divatosan könnyed, „haladó" beszédet. Csokonai Tempefőijében ilyen például a gvárdián dohosan latinos levélstílusa a művelt fiatalok finom „társalkodó" nyelvével ellentétben (vö. Nyelvm. 349). A lassan kialakuló műfordítói gárda legjobbjai ugyancsak egyenként elemzik a kiválasztott világirodalmi remekek nyelvi sajátságait, s számot vetnek a rendelkezésre álló magyar stíluseszközökkel. A hazai olvasók szintén nagy számban ismerkednek meg a külföld híres vagy hírhedt stílusutánzásaival, például az ossziánizmussal vagy a blumaueri travesztiákkal. Írói csoportok alakulnak, folyóiratok indulnak; a kritikák pedig kezdik elemezni a kortársak és az író-elődök nyelvét — sőt a java írók saját stílusukat is folyton tovább csiszolják, s műveiket át-átírva, megvitatják a tanulságokat barátaikkal. Ez tehát minőségileg egészen más világ, mint midőn korábban — mondjuk — Balassi utánzása a főrangú lírikusok közt divatban maradt, a Vizsolyi biblia vagy Pázmány prózája követőket vonzott. Ez új stílusutánzásokhoz még az olyan elszigeteltebb, de igazán pompás korábbi nyelvi jellemzés sem fogható, amilyennel a „Balassi Menyhárt árultatása" lepi meg az olvasót. — Hozzátartozik mindehhez majd száz éven át a nyelvújítási harc is: egyrészt mert az ortológusok és a neológusok kölcsönösen parodizálják egymás nyelvhasználatát, s ebben ugyancsak tudatosodik és kiéleződik az elavuló és a születő nyelvi divat örök ellentéte, másrészt mert némileg írói divattá lesz a régi nyelvvel való megismerkedés.

A) Nézzük először is a komoly utánzást! Nem véletlenül veszem első példáimat Kazinczytól, a jelzett korszak legtudatosabb és legsokoldalúbb stílusművészétől. Tudjuk, hogy többfajta archaizáló stílusváltozatot is köszönünk neki, s kortársait szintén nagy becsvággyal utánozgatta. Így Fábchich című epigrammájának első szavaiban az *az* névelő, a jelzős kongruencia s a *zordon* szó valószínűleg épp a régiességekben tobzódást emeli ki a gyöngébb vénájú költő nyelvéből: „Az kilencz Szüzek zordon | Citerát adtak kezembe. . ." Utánzatáról büszkén írta barátainak: „ímhol a' vers egészen a' Fábchich stylusában, manierjában"; „Ezek a' scázonok, ez a' magyarság, ezek az ideák, ez a' görög eggyügyűség vóltanak a' Fábchich charaktere verseiben" (idézve MNy. XXXV, 285). Fábchich- és Baróti Szabó-utánzatáról Szemere Pál 1824-ben szintén ezt vallotta: „Stylus, nyelv, hang, manír 's még kedvenczszavaik [!] is olly tökélletesen utánozva, hogy a' ki az ő munkáikat olvasta, azonnal reájuk fogna esmérhetni, ha neveik az epigrammák előtt nem állanának is" (idézve RMK. 20. sz. 99). — Nos, 1811-ben szinte szó szerint így — tehát mint utánzást, nem mint archaizálást — küldi a széphalmi mester Zrínyi-utánzatát Berzsenyinek: „Vedd itt Zrínyimet, melly az én mívem ugyan, de magának szavaival" (Lev. VIII, 535); majd szakaszonként meg is jelöli, mi versében az ő saját alkotása, mi Zrínyinek átírt, s mi ennek eredeti szövege (uo. 535—7). Hogy fogalmazását mint archaizálást is értékelhessük, idézem négy színes szakaszát, az „Adriai tengernek syrenaia" prózai előszavának verses parafrázisát (Schedel 1831-i kiadásából):

Aeneidost Maro írta tíz tél alatt,
Szépatyám' nagy tettét én csak egy tél alatt.
Nem hasonlítom én Marohoz magamat.
De én professióm versnél vár nagyobbat.

A' kit írtam, írtam csupa múlatságért,
Jutalmat nem vártam, sem nem várok azért.
Irtam a' mint tudtam. Ha gúnyolsz munkámért,
Tökéletösségre, gondold, hány dolog ért.

Én soha munkámat meg nem corrigáltam,
Hagytam a' mint elsőben írni találtam.
Néhol fabulákkal ezt fel is czifráltam;
Követni Homerust ebben is próbáltam.

Idegen szók vagynak keverve versemben,
Mert tenni nekem vagyon azt jó kedvemben.
Szegény a' magyar nyelv, ezt vöttem eszemben.
Irj, és velem lészesz egyes értelemben.

A tartalmi mozzanatokon, a versformán és a szöveg versmondattani felépítésén stb. tehát ugyanúgy meglátszik Zrínyi szoros követése, mint az alaktanon s a szókészleti anyagon, sőt a „maniert" a híven idézett vagy kissé átírt Zrínyi-kifejezések még jobban hangsúlyozzák és biztosítják. Ennyiben — közvetlen átvételeiben — nem is utánzott vagy régiesített, hanem átírt régi nyelv ez; csak a Kazinczy hozzáadta módosításokkal, kiegészítésekkel együtt utánzás — vagy eredménye felől, önmagában archaizálás. Az utánzó tudatában volt például, hogy a latin betétek Zrínyi (és kora) „kedvenc szavai" közé tartoztak, hiába kerülték a latin szavakat 1810 táján a neológus poéták. (Azt azonban nem tudom eldönteni, hogy a nyelvújításkor felújított *csarnok* szó ide is archaizmusként került-e, mint Kazinczynak több tisztán régies nyelvű alkotásába.) Érdekes viszont, hogy a stílusutánzatban *a* helyettesíti mássalhangzó előtt Zrínyi *az* névelőjét (kivéve a *h* előttit, az 1800 táji helyesíró divathoz illően). A vers egészében véve igazán ügyesen sűríti a Zrínyire jellemző elemeket. A most nem idézett szakaszokban is több jó régies színfolt van; olyan is, melynek nincs ott a mása az alapul vett előszóban vagy idilliumokban (például *tökéletösségre, vöttem eszembe)*. De „hagyján"!

Gyakorlati okok miatt itt kell kifejtenem legfőbb elméleti kérdésemet. Szerintem ugyanis csak kirívó egyoldalúsággal sorolhatja a stílusvizsgálat az effajta stílusutánzásokat egyszerűen az archaizálás gyűjtő kategóriájába. Elismerem, hogy eredményében (másodlagosan) a fönti vers nyelve egyúttal régies; hogy gyakran fölöttébb nehéz vagy egész lehetetlen élesen elkülöníteni: mi puszta archaizálás, s mi egyben utánzás is. Sőt ha csupán nyelvtudományi szempontból kérdezzük, hogy vannak-e Kazinczy Zrínyijében elavult kifejezések, határozott igennek kell válaszolnunk. Ám a szerző műfaji és stíluszándéka (erről l. legutóbb MARTINKÓ A.: Nyr. XCI, 322) éppen nem az volt, hogy csupán Zrínyi korának kifejezéseivel régiessé színezze a maga nyelvét, hanem az, hogy Zrínyit a saját stíluselemeivel művészileg utánozza és jellemezze. E stilisztikai funkció elsődlegességét szeretném tehát érvényesíteni — legalább munkahipotézis formájában — sok hagyományos feldolgozásunkkal ellentétben. NÉGYESY LÁSZLÓ például az 1917-i Arany-jubileum alkalmából áttekintette archaizálásunk főbb fázisait: „jeles kezdemény"-nek mondva az Uránia 1794-i anonim novelláját, „kezdetleges archaizálás"-nak Perecsenyi Nagy módszerét, majd így folytatta: „felsőbbnemű típus az, a melyet Kazinczy mutat be *Zrinyi*jében vagy Petőfi

*A régi jó Gvadányi*ban, s a melyben az új költő a réginek szavajárását utánozza" (MNy. XIII, 136; amit egyébként a legmagasabb foknak vesz itt NÉGYESY, az végképp nem archaizálás).

Petőfinek most említett versében kivált szokás volt „archaizálás"-ról beszélnünk (ebben a magam egyik előző fogalmazását is elmarasztalnám); a benne használt latin szavakat is gyakran tekintettük elsődlegesen régies stíluselemeknek, holott ezek Gvadányi zsánerét jellemzik. PÁNDI PÁL találóan állapítja meg, hogy e versben „Lappang valami zsánerszerűség" (Petőfi. Bp., 1961., 271), s írásakor Petőfi Gvadányinak nyelvünk tisztaságát, hagyományos nemzeti jellegünket védő magatartását ünnepelte (421 stb.). Mi szükség lett volna ebben a kort jellemző „archaizáló" eszközökre?! (Persze ha a *penna, konstrukció, kalamus, fundamentomos* típusú szók még 1844-ben is természetesek lettek volna a költői stílusban, akkor Petőfi se vehette volna elő a „régi" jó Gvadányi melegen kedélyes nyelvi karakterizálásához.) Az utóbbi példa arra is figyelmeztet bennünket, hogy a stílusutánzat korántsem mindig olyan folyamatosan teljes és sűrített, mint Kazinczy Zrínyijében.

Az utánzatnak jelzett szöveg különben néha nem sikerült olyan jól, mint eddigi idézeteink sejtetnék. Kisfaludy Sándor Balassa Bálint című regéjében például van egy kis betét, ilyen fölirattal: „Balassa Bálint éneke". Ez bizony satnya nyelvi utánzat; s ami benne korjellemző régiességnek lehet szánva, az általában éppen nem Balassiból van *(csalma, tar* 'török', *„törik* | A . . . *hold* ['török'] *szarvait* ['erejét']"; *Hunnia* 'Magyarország').

Olyan komoly stílusutánzás, amely véges-végig a mintául vett (esetleg anonim) egy vagy több szerző nevében készült, elég kevés van. Ezek közül a leghíresebbek nyilván a Thalytól eredeti kuruc versekként kiadott, ismert „balladák". Velük most nem foglalkozom; csak megjegyzem, hogy Thalynak saját neve alatt kiadott versei közt még jó egypár ügyesebb vagy ügyetlenebb „utánzat" akad. (A nagy perben írtak is róluk.) Mindezekben azonban nyelvi szempontból kevesebb a pontos utánzat s több általános archaizálás is van. S mindjárt hangsúlyozom, hogy Adynak a kuruc versei közül is nem egyben csak „típus"-archaizmus akad *(volt vón, ínségink, lator, nagy erősen* stb.); a gondolati anyag mellett sokszor főleg a cím („Két kuruc beszélget"; „Kurucok így beszélnek") szuggerálja csak a pontosan 1700 táji nyelvi képzetet. (S itt ez a művészi!)

Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy egyetlen író vagy nagyobb mű stílusát általában könnyebb is híven utánozni, mint az olyan laza verscsoportokét vagy ciklusokét, amilyen például a kuruc költészet. Ezt mutatja az is, hogy Tóth Béla „Mikes Kelemen CCVIII. levele" című írásában (A Hét 1895: 810—1) — ugyancsak Thalynak és a Rákóczi-kultusznak a légkörében — annyira találóan ismétli a kései rodostói levelek emberies eszejárását, könynyeken átcsillanó székely derűjét, hogy akár egy stílustani olvasókönyvbe is beleillenék. Nem az elsődleges nyelvi hűség a lényeges benne, bár még helyesírása is archaikus. E téren nem is egész következetes, az ikes ragozáshoz sem ragaszkodik nagyon. (Itt-ott egy gondolatnyi népieskedés, Thalyra vagy Lévayra utaló „kuruc" stilizálás is akad benne.) Egypár sorát ide is iktatom: „Az én esztendeimnek napjai immár hetveneggy esztendő, de bizony nem kevés, ha aztat mondom: száznegyvenkét esztendő, mert azoknak nem igen vala java; hiszen vagyon-e sok egyéb a' szegény bujdosó' életében, ha nem nyomoruság és fárattság? De botsássa meg nékem az Úr Isten, hogy ime

ő szent akarattya ellen zúgolódok; és ne haraguggyon édes néném se, hogy kedet igy vénitem; mert az már tsakugyan nem járja, hogy száznegyvenkét esztendős öttse légyen kednek. — Az a' mi nagy szeréntsénk édes néném, hogy én vóltaképpen mindig tsak gyermek vóltam ... Kednek szerentséje, mert nem vénitem, ha Mathuzsálem lennék is; magamnak, mert bizony nem tud más igazán szeretni, ha nem a' gyermek. A' világ keserüségében pedig a mi édesség vagyon, mind 'a szeretetből vagyon".

Előfordul azért, hogy az utánzat egy régi m ű f a j stílusát is szinte teljes egészében tudja követni. Laczkó Géza, aki a képzett nyelvész történeti ismereteit még a művész rovására is érvényesítette régies szövegeiben, a kódexek legendáinak mintájára „Mester az kohnyán" címen szinte új nyelvemléket teremt (bár ortográfiájával már ő is könnyebbé tette az olvasó munkáját). Egy részlete: „Az időben vala ez kalastrom feje Amborus atya, kinek mikoron láták vala az frátorok, hogy híre-neve kihíresedett volna, igen kezdék ott őt tisztelni. Isteni dícséretnek idején mindnyájan az frátorok imádságra adák ennen magokat; ... végezvén kedég az áhítatosságot kiki cellájába vonulván avagy édességös cilíciomtermő süldisznait eteté vala, avagy az szent elmélködés mélységében bocsájtván magát, nyugton ül vala" (l. Sátán Trismegistos olvasója 144).

Máskor még nehezebb eldönteni, hogy az új szerző a régi k o r nyelvét érzékelteti-e inkább, vagy a letűnt idő egyik jellegzetes k ö l t ő j é t utánozza. Például Szécsi Margit „Az Petrőczi Kata Szidónia korábul való ének"-ét veszem (az Új heraldika című 1967-i verseskötetből). Írója itt az őt mint asszonyt és költőnőt érő megbántásokat panaszolja el (lassan megbékélve), mégpedig tudatosan első nevesebb költőnőnk zordon századához s az ő egyéni sorsához is igazítva a maga szavait. Eleje:

Az ki sólyommadár, szélsebesen járó,
csakhamar megölik, ha nem kézreszálló.
Egy gazda kezétől eljegyezett ráró,
pusztulást vesz attól, mihelyt már nem használló.

Vajha ne születtem volna e szép korban,
nem kellene írást tennem csak suttyomban!
Erős volnék dalban, bőven hódulókban,
mit bánnám: ki lábát nyomja uram titokban! (I. h. 19—20.)

A mai szerzőnek az 1700 táji korba való visszahelyezkedése csak némi korfestő archaizálást kívánna; a költőnő-előddel való részleges azonosulása ellenben Petrőczi Kata Szidónia egyéni utánzását okolná meg. Szembeötlő nyelvi archaizmusai: *korábul; az ki; hóduló; böcsméll* (ez táji értékű régiesség), a *-ván, -vén* igenévképző és a folyamatos melléknévi igenévi állítmány divatja; a *vajha* kezdetű mondatszerkezet. Ezek inkább a kor (vers)nyelvét á l t a l á b a n jellemző elemek; ugyanígy maga a versforma is. (A „tudom, még visszakívánnak" szólam pedig a Thaly hamisította Bujdosó Rákóczi „Még a gyermekök is | Tudom, visszakíván!" mondatának a hatását is jelezheti.) Ezért — meg a Szécsi Margit egészében egyéni érzés- és gondolatvilága miatt — én valamivel inkább a kor, mint Petrőczi K. Sz. stílusutánzását látom e költeményben; a cím is csak e költőnő k o r á r a hivatkozik. (Művészileg nem is lényeges ez a kérdés.)

Van arra is példa, hogy a régi társadalmi csoport nyelvhasználatát utánzó mű más műfajú, mint felhasznált legfőbb forrása. Babits Mihálynak Kazinczyt 1803-i elesettségében ábrázoló, A literator (így!) című egyfelvonásosára gondolok. Ebben többnyire magának a széphalmi költőnek leveleiből és más irataiból gyűjtött nyelvi anyagot találunk, néhol még ortográfiailag is híven. (Erre szükség szerint felkiáltójellel utalok.) Mindez arra vall, hogy Babits olvasásra szánta a drámai formájú írást. (A gyűjteményes kiadásban is a novellák közé sorolta.) Főleg Kazinczynak szavaiban ismerünk rá saját közvetlen szövegeire. Anyjához például így beszél: „... Asszonyám, most már hallgasson meg, hadd mondom el én is egyszer a mondókámat, az első lészen s egyben az utolsó! Én nem akarék Asszonyámtul semmit juss szerént deposkálni: mert a természet fölriad az ellen, hogy a fijú (!) anyját törvény eleibe idézze, és eltakarni való gyarlóságait idegen szemekkel láttassa. De most már nem tudom ezt tűrni... és most hangosan mondom: *kérem a jussomat!* ..." (ÖM. [Athenaeum kiadása] VIII, 176). Emlékezetesek Döme Károlyhoz intézett szavai is: „Ach a derék Fábchich! az kilenc Szűzek zordon citerát adának őneki. De hagyján! nem egyenlő bájt hint mindeneknek Sváda. Nyelvünket kedveli, s buzog érte: neve tisztelt lészen" (166; elejét l. föntebb is). Török Sophiehoz pedig ezzel fordul: „Ó Sophie, kedves lány, kit kora gyermekségedtül fogva szeretek s tisztelek! s jössz-é vigasztalni? Menj, menj tőllem [!] kérlek, hagyj el éngemet [!], menj ártatlan mulatozásid közzé [!] s ne esmérd bajaimat!" (158). — A vendégek társalgásában viszont nagyrészt Csokonainak néhány évvel korábbi Tempefőijéből vette át Babits a *szégyenpad* nevű játék nyelvi anyagát (vö. J. Soltész, Babits Mihály költői nyelve 109; Tompa: MNy. LXIII, 85—6), a *polatéti* köszöntést pedig csodálatosképp Mikes leveleskönyvéből ültette át Széphalomra.

A régi magyar minta nyelvi utánzása idegen tárgyú történetnek is lehet művészi kísérője. Ismeretes például, hogy bibliás archaizmusaink hányféle légkört éreztethetnek meg. Csak egy változatot említek most. Kaffka Margitnak „Példa egy igaz emberről és az ő két asszonyáról" című írása főleg bibliás reminiszcenciákat keltő finom archaizálásával teremti meg a régi zsidó erkölcsiség ábrázolásához a maga művészi egyszerűségében is modern kifejezésmódját. Igaz, a bibliás nyelv akkor nem mindenkire hatott régiesen, Kaffkánál mégis archaizálónak látom: „Élt vala az időben egy istenfélő férfiú, Bethékiel nevű ...; ki is kalmár vala ... Egy napon hajóra volt szállandó eme Bethékiel, hogy elmenvén ... bevégye ... termésének árát a kufároktól ... kifordula akkoron és röstelkedék magában, mondván ... Másodnapon, estennet üle ama tirsusi hajójának fedelén... »Mi végből cselekednéd ezt?«" (Lázadó a. II, 27—34). Még e sűrítő céllal összeválogatott töredékekből is látjuk, hogy az írónő nem esik annyira a régies nyelv bűvöletébe, mint föntebb Laczkó: csak a művészi cél mértékéig merít nyelvi mintáiból. — Első fönnmaradt könyvünk, a Jókai-kódex, tudvalevőleg Ferenc-legendákat tartalmaz. Érthető, hogy Babits legendája („Kezdődik Éliás testvér hiteles története", l. ÖM. VIII, 42—9) az assisi szentnek korában és körében játszódik ugyan, de nyelvét és stílusát elsősorban a mi kódexünkre emlékeztető stíluselemek színezik: „*bátor* a fráterek az egész földön nagy példát *adjanak* szentségre és üdvös épülésre, mindazonáltal *kösd ezt az ujjadra* s *vésd buzgón elmédbe*, hogy nem *abban vagyon* a tökéletes Vigasság"; „ismerek *minden teremtett állatokat*"; „Éliás *testvér* nem ment *kapitulumra*... Akkor *ismég* megállt ... *bátorságosan* ... küzdeni nem merészelt"; stb.

Csak röviden foglalkozom végül egy viszonylag egyénibb, szabadabb, de rendkívül fínom stílusutánzó eljárással. A Híd 1967-i júniusi számában (1—8) „Psyché — Egy hajdani költőnő versei" címen megjelent néhány — 1808 és 1821 közti keletkezésű — látszólag eredeti költemény. A hozzájuk csatlakozó „Jegyzet" az irodalomtörténész közlők szokványos módján elismétli belőlük s keltezésük adataiból mindazt, ami a költőnőről fontosnak látszhat, megtetézve a megoldatlan maradó szakmai problémák sorával. Ezután * (= csillag) alatt következik csak az igazi szerzőnek, Weöres Sándornak „Post scriptum"-a a magyarázattal: „A magyar irodalomban szokatlan, hogy valaki az énjének egy-egy megvalósíthatatlan részét egy másik személlyé sűrítse, olykor más korszakba is. . . Ez a »pót-én-kivetítés« alkalmat ád más temperamentum és más stílus használatára, a szókincs és mondatformálás más módjára vagyis nyelvi és szellemi felfrissülésre. . ." A versekben tehát a Weöresnek költői énjéből kihasadt másik költői egyéniség stílusa szólal meg; ebben — saját szavai szerint — Kazinczy tanítása is megcsillan, majd erősebb Berzsenyi- és Csokonai-hatás látszik, és persze több világirodalmi átszüremlés. Mutatványul egy berzsenyis szakaszt idézek:

„A' Tátra híves bérczeitűl Tokaj
Tűzes hegyéig láttszik a' Tsillagod
Fényes futással, győzödelmes
Harsona hangu kemény Oroszlán!"

Ez utolsónak jelzett mű jegyzete pedig így szól: „Hattyú dallom, azt tészi, utólsó énekem. Irám eggy kevéssel frigyünk előtt, még tsak lejendő Sógor-némnak. A' fennt említett Vulcanus: akkoron Jegyesem, mostan gyermekinknek Attyok. Ettűl fogva nem éneklettem. . . Sáros-Patakon, 23. decembris 1821." — Itt tehát másnak a nevében írt és mégis saját vallomásának érzett művészi stílusutánzatokkal lepte meg olvasóit a költő.

B) Lássuk most az utánzásnak h u m o r o s változatait. Mindannyiunknak nyilván Karinthy Frigyes immár klasszikus telitalálatai jutnak itt eszébe. Ő maga tiltakozik jellegzetes műfajának paródia, travesztia vagy perszifláz elnevezése ellen: „Ezek az én új kísérleteim . . . lényegében tágították ki ama műfajok lehetőségét, amelyeknek tárgya . . . a kultúra és szellemi világ, . . . mégpedig . . . az *irodalmi kritika* irányában . . . s elnevezésem, az *irodalmi karikatúra* . . . ma már használatban is van . . . [Ez] nem egy bizonyos művel foglalkozik, hanem egy bizonyos íróval, azzal, ami az íróban egyéni és döntő: a modorával, illetve modorosságával. *Torzkép* . . . — de egyben *jellemrajz*, kritikai műfaj" stb. (Így írtok ti. Bp., 1963. 7—8). Minthogy az írók különös modorát torzítva bírálja, az egyéni alkotói stílus e g é s z é t nézi, s a szorosan vett nyelvi forma egyes jegyei — az archaikusak is — kevésbé érdeklik. Főként a kortársakat karikírozza, s őbennük olyan egyénies archaizálást úgyis ritkán lelhetett, mint föntebb Kazinczy talált Fábchichban. De ha korban elég régre nyúlt vissza, akkor néha az utánzás csak mára archaikussá lett nyelvi anyaggal vált teljessé; és persze akkor is régiesít a torzképe, ha már maga a minta is archaizált.

Vegyük például Karinthynak „Barna kislány szemének a . . ." című versét, mely Petőfi szerelmi népdalainak kritikai torzképe. Igazi hangállapotbeli, szókészleti, nyelvtani archaizmus szinte semmi nincs benne. (Nem is lehet, hisz Petőfinek éppen népdalaiban találni legkevesebb Karinthy korára elavult

nyelvi eszközt.) A hangnem kisarkított példái annál feltűnőbbek a karikatúrában. Ilyenek a túlzottan naiv gondolatritmus változatai: a párhuzam („Fehér rózsa az én babám lelke, | Fehér galamb az ő nagy szerelme"), az ellentét — kínrímmel („Barna kislány, te a fényes hajnal, | Férjed pedig a fekete éjjal"); a fokozás („Olyan az ő lelke, mint a rózsa, | De mint a fehér, tiszta rózsa"); továbbá az azóta elcsépelt népdalszólamok *(szivem pitvarába, szőke Tisza, fényes felleg, barna kislány, fehér galamb);* a hézagtöltő indulatszók *(biz, haj, de hej);* az erőszakos elízió *(akrát* ugrok); stb. (i. m. I, 46—7). A dal belső fölépítésének és formájának karikírozását nem is elemzem már. (A műfajról és mai divatjáról l. NÁDOR GYÖRGY: A könyv 1964/6: 212—3.)

A csipkelődő kritikai rajzokban tehát nyelvi archaizmusokra akkor kerülhet sor, ha a minta elég régi vagy régieskedő. Így a múlt század középi igen dagályosan avatag drámafordítások utánzása is helyet kap Karinthynál, például Shakespeare gúnyolásában: „*Belépheteudek* az egyesületbe" (II, 193); „S orvul támadtak *ádáz ellenink*" (191); „*vallás, rang, vagyon* | S egyéb javak*kal*" (190); „*Mi* engem illet, én is azt hiszem" (196); „Nos, tudjátok *kötelmetek?*" (200); stb. Nagyjában ugyanígy jellemzi Schiller (fordítás)nyelvét is: *épületesbet* (uo. 183); „*Szigorb* szabályok kellenek talán" (182); stb.

A történeti drámáknak ezt az elavultan mesterkélt „neológ" nyelvét újabban Kálnoky László is kigúnyolta Shakespeare-torzképében (címe: XIX. Henrik), beépítve szövegébe sok értelmetlen, csak asszociációkeltő hanghatásával stílusutánzó hangsort is: „Felség, a franc föld künyső parlatán | elült a hadvasak zadorlata. | Bék ül hevély-csornáló Mars helyén; | s a nép, a tél-túl potnát, csart, sugát, | pohontyot vesztő, nyögsanyarta nép | tallót subál" stb. (Szeszélyes szüret. Bp. 1958. 417 kk.). Minthogy régies színét részben „halandzsa"-elemekből kapja, a torzító utánzásnak is külön alfaját képviseli.

A koholt nyelvi elemek valamelyest közelebb maradnak a mintához Bárány Tamás „. . . és így írunk mi" című irodalmi karikatúragyűjteményének (Bp., 1965.) Kodolányi-torzképében. Éle „A vas fiai" expresszionista, önkényesen rekonstruált ómagyar tájnyelvi beszéde és etnográfiai staffázsa ellen irányul. Például idézem: „Ketu keritu elmengyen átal sátorunak figgenyín, ís szaólétsa Unguzut, oz Tengri istenös tátosátut!"; „Oz jaónak szerivel kajátom Tengri üsten röttönötösu átkát fejedre, dzsikó uru, hahogy nem oz Tengri türvínye szerintu veszsz akszint mogudhu"; „Hun a Memed Allahja, hun a kürüsztínyek Jédusa — mü líszen teviled, Tengri üsten? Ís leghfülegh: mü líszen ín vílem?" (40—3). — Bárány egy másik karikatúrája Körössényi János „Zöld mezőben árva holló" című történeti regényének elsősorban naturalista-expresszionista stílusát gúnyolja, de egyben harsányan kiabáló archaizálását is nevetségessé teszi: „Állat ez. Bűzös kani barom, szukák szutytyongatója, korc a mástángon, csirkefia lotyók rimája. Ez pispek? Ez akarik pispek lennie? Göb a lapickájára!" (113); „A foklák eloltvák, csak fojtó bűzük kushadott a kicsiny szálában" (114); stb. Találkozunk tehát valóban archaikus nyelvi eszközökkel is, de értelmetlen hangsorokkal és naturalista-expresszionista stíluselemekkel is. — Egy harmadik humoros írásban („Egy kis irodalomtörténet": 163—8) pedig „A leánykérés a magyar irodalomban, a reformkortól napjainkig" fejlődését mutatja be igen ötletesen, az egyes fázisokra jellemző nyelvű kis írásműveken. Csupán az 1820-i történeti dráma néhány, főleg a Bánk bánra emlékeztető mondatát mutatom be: „Ezer poklok-

nak bősz *villámi!*"; „Néked kellett a *királyi páltza!* A hátadon törném legszívesebben *öszve!*"; „*Felkent királom* ő nékem, *nagy úr!*" (itt a *nagy úr* nem a nádor, hanem a király!); „De büszke *szűnk* ez álmot megjoházta"; stb.

Persze nemcsak a mi századunkban keletkeztek különféle mulatságosan régies stílusutánzatok; s korunkban se csupán az irodalmi karikatúra céljával. A politikai persziflázs jellege uralkodik például Tóth Árpádnak a Tetemrehívás-t vagy Thaly balladáit kiforgató szatirikus verseiben; Kisfaludy Károly „Andor és Juczi"-ja és „Hős Fercsi"-je pedig annak idején az ossziáni romantika stíldagályát csúfolta ki; Petőfi régiességeket is felhasználó stílusparódiáiról sem kell részletesebben szólnom.

De hagyjuk a példákat! A szellemesen nevettető utánzások — ismétlem — kivált csak hellyel-közzel alkalmaznak régies nyelvi formákat. Kétségtelen azonban, hogy még a komoly stílusutánzatoknál is több nyelv- és stílustörténeti ismeretet tételeznek föl, amellett a mintakép egyéni furcsaságainak szellemes kritikai torzításához is külön véna kell.

5. Az utánzással sok látható és láthatatlan szál köti össze az író-elődök ma is hatékony mondásainak, jellegzetes kifejezéseinek asszociációk keltésére szánt i d é z é s é t és képzettársuláson alapuló, r e m i n i s z c e n c i a - s z e r ű f e l h a s z n á l á s á t. Ha tehát e mástól átvett szövegrészletek a nyelv és a stílus története szempontjából feltűnően régiesek, akkor valamelyest érintkeznek az archaizálással.

A rövid és egészen világos áttekintést itt is sok minden nehezíti. Ez a kérdéskör ugyanis már önmagában rendkívül nagy és eléggé kusza, azonfelül jócskán „terra incognita" is, noha utólag gyakran kelthetik majd mondanivalóim a „déjà vu" benyomását. De mivel anyagunk a régiesítéssel úgyis mindössze néhány ponton érintkezik, rögtön a tárgyra térek. Főleg XX. századi példákat vizsgálok majd, mert a régiekben utólag gyakran nehezen dönthető el: érezte-e az átvevő (és olvasója), hogy mi honnan való, kire jellemző.

Legfőbb művészi szerepe ott van a kisebb, jellegzetes szövegrészek többékevésbé pontos átvételének, ahol az újabb író mintegy elődjének portréját festi meg, vagy a hozzá fűződő élményeiről vall; s közben a megmintázottnak egypár hangulatkeltő stíluseszközét montázsszerűen beépíti a maga fogalmazásába. (A pusztán személyi érvül, díszítésül stb. idézett régi szövegdarabokkal nem foglalkozom, s ugyanígy a szólássá váltakkal sem; az epigonizmus ilyen nyomait szintén nem vizsgálom.) — Már régebben utaltam rá én is, hogy Adyt sok kapocs fűzte Csokonaihoz (MNy. XLV, 218), s „Vitéz Mihály ébresztése" című versében elődje szellemét megidézve annak több kifejezését is átveszi: vagy idézőjelben („szárnyatok bársonyára", „Szedegessetek violaszagot"; „Mint lenge párák éjjeli csillaga"), vagy e nélkül (friss *kellemek, gyepedző sírja-* stb.). — Tóth Árpád „Arany János ünnepére" írt megemlékezésében szintén idézőjelben ismétli, variálja a nagy elődnek néhány immár patinássá lett képét („»tapintád üterét« idődnek"; „A »messzi lüktetést« lesvén busan").

Máskor az ihlet vagy a motívumok régi voltára utal az átvétel. Simon István „Örök körben" című kis szonettciklusának első darabjában a fegyverrel is harcra kész költőről beszél. Szövegében fölismerszenek a régi elemek: „A katonaköltő, ha könyökölve | tágas mezőn, *őszi harmat után* | a lőportáskán vagy puskatusán | verselt, hogy kedvét s bánatát kiöntse. . ."; „s nézte társait, . . . | s *pirosan* villanó *csizmájukat*, | ahogy *nyomot* hágy a süppedő *hóban*" (Gyümölcsoltó 383—5). A kép s a kiemelt szavak láthatólag az „Őszi

harmat után. . ." című XVII. századi versünkre alludálnak, melyet egy időben Balassi Bálint — tehát egy régi katonaköltőnk — nevéhez fűztek, máskor a kuruc dalok közé — tehát egy korábbi szabadságküzdelmünk népköltészettel is sokban rokon lírai emlékeihez — soroltak. — Csak röviden jelzem már, hogy Csanádi Imre némely versébe hasonló módon vannak beépítve előző költők régiessé vált kifejezései; a „Húzd rá" címűbe Vörösmartynak egy-két immár régies töredéke is. — Kalász Márton „Búcsúzás Hajdúnánástól" című költeménye (Új Irás 1966/10: 80) címével és szövegbeli reminiszcenciáival (s néhány egyéb régies eszközével) Berzsenyi „Búcsúzás Kemenesaljától" című költeményére kíván emlékeztetni. — Bizonyára többen emlékeznek rá, hogyan jelenik meg Balázs Bélának vörös őrségen írt vagy Gyóni Gézának a lengyel mezőkön szerzett verseiben a valódi vagy a hamisított kuruc énekek egy-egy kifejezése; és így tovább.

Máskor még erősebben b e l e v a n é p í t v e a mai vers s t r u k t ú r á j á b a egy régi, elavult nyelvű előzmény. Dalos György nemrég a fia holtán kesergő fájdalmas anyának az ÓMS.-beli panaszát újítja meg, a kegyetlenül meggyötört-legyilkolt vietnamiakra gondolva. Így kerül hangjába újra meg újra a Planctus fel-felcsukló zokogása: „*Jaj világ világa* | bárányа áldozatnak | homlokodon verejték | csillagai ragyognak | *Jaj* lepergő csillagok | kin, gyöngyei — égitestek — | hűtsétek le forró lázát | ím ez égredermedt testnek | | *Jaj virág virága* | nincs ki felnövessze magvad | lankasztó zöld záporokban | fürtjeid fonnyadnak | Fonnyadt fürtök füst az égen | hajnal lobogása | *Jaj én* méhem gyümölcsének | magvaszakadása | | *Vasszegekkel verettél* | vasszegek az égen | *keserűen kínzattál* "stb. (Élet és Irod. 1967. febr. 11.—1).

Amint tájszavakkal is fokozhatjuk az archaikus stílushatást mai műalkotásokban, úgy kelthet régies atmoszférát a hagyományos f o l k l ó r némely ismertebb fordulata. Balázs Béla például nemegyszer fejezi ki a jelen mondanivalóit a regölésből vett szavakkal; így „A kékszakállú herceg"-hez írt prológusában: „*Haj regő rejtem.*| Hová, hová rejtsem?" (A közönségnek. L. Az én utam. Bp., 1945. 11). — Egészen más hangulatkeltő értékben — az idő s az élet mulandóságának kísérőzenéjéül — térnek vissza az ódon népi rigmusok Áprily Lajos lantján: „*Porka-havak hulladoznak* — ó zengésü ének, | verse *régi regölőknek*, muzsikája télnek. | | *Porka havak*. . . Hatvan éve, vagy hatvanöt is tán, | a temető jeges útján hogy repült a kis szán." S a fürge hangzású, hagyományos *porka havak* szólam kezdi a következő szakaszokat is — kivéve a halálsejtelemben lelassuló végsőt (Hóhullásban. Jelentés a völgyből. Bp., 1965. 165). Máskor pedig a szabad téli mesevilág alaphangját üti meg az egykori „ige": „Nyulak, rókák játszadoznak, *de hó reme róma.* | Mintha fenn a havas erdő tündértanya volna" (Regösök húrján. Uo. 169). — S ezt a sort is még hosszan folytathatnánk; sőt a r o k o n n é p e k folklórjának régies hatású szövegei — kivált a Kalevaláé — ugyancsak többször visszhangoznak a ma s a közelmúlt költőinek énekeiben, így József Attila költészetében is.

Gyakori eset, hogy a modern költő ugyan tudatosan szövi bele szövegébe a hajdani kifejezést, s ennek ódon stílushangulatát a művelt olvasó érzi is — ám magának a nyelvnek régiességét a m o d e r n i z á l á s már többé vagy kevésbé eltörölte. Ilyen módon maradt meg számunkra föntebb az ÓMS. s t í l u s hatása — az archaikus n y e l v i (hangzásbeli) alak nélkül. — Adynak „A nagy Kéz törvénye" című verse hasonlóképp figyelmeztet kezdő-

sorában a kérlelhetetlen emberi sorsra, azaz legrégibb prózai szövegünk, a HB. mai átírású szavaival: „*Látjátok, feleim*, ti búsak, | Vigadók, harcosak, levertek? | Egy tréfás kéz fölírta az égre" (vö. ZOLNAI BÉLA, Nyelv és stílus 61). S Kosztolányi Dezső ugyanígy kezdi: „Halotti Beszéd" című költeményének megdöbbentő kérdéseit. Végül Lukács László 1942-i „Halotti beszéd Schőnherz Zoltán halálára" című búcsúztató-megemlékező verse szintén a „Látjátok feleim" mondatból indul ki (Népszabadság 1967. okt. 10. 7. l.).

Azt már csak egyetlen irodalmi példán szemléltetném, hogy az írói idézet (remiszcencia) h u m o r o s célra is szolgálhat. Benjámin László az egyik írói karikatúráját (Kis m. antológia. Bp., 1966. 61) így vezeti be: „Lukács György szülte őt egy *híves, borongó, őszi nap*, mikor *beült hozzá az unalom*" — azaz Arany János Összeljének kissé ódon szavaival. Ilyesmi a tréfás újságcikkekben, kabarészámokban stb. mindennapos jelenség, a tanultak társalgásában méginkább. Ha pedig egy nagy erőlködést követő reccsenésre ironikusan megjegyezzük: „Bika rugaszkodván, kötél szakad vala", szinte hatványra emeljük a kedélyes-régies allúziót: Aranyon át utalunk Ilosvaira.

Az archaikus elemeket tartalmazó irodalmi idézetek és reminiszcenciák természetesen gyakran érintkeznek az előző pontokban tárgyalt stíluseszközökkel. Láttuk például, hogy a Tündérvölgy Zrínyiből való archaikus elemeivel Vörösmarty egyúttal „kedves emlékezéseket akart gerjeszteni" az Obsidio Sigetiana kedvelőiben; Petőfinek „ A régi jó Gvadányi"-ra emlékeztető kulcsszavait szintén bátran tárgyalhattam volna akár e mostani összefüggésben.

6. Befejezésül kevés hozzátennivalóm van az eddigiekhez. Mindvégig egymásba átszövődő írói eljárásokkal foglalkoztam, s a főbb típusok bemutatásakor egyrészt az alkalmi írói stílusszándék, másrészt a kész szövegekben található régies elemek megkülönböztetésére törekedtem, s az átmeneti sávokat akartam bemutatni. Felfogásom lényegét tehát aligha érinti, hogy minden stíluskutató vagy irodalombarát említhet további érdekes altípusokat, vagy az itt szükségképp futtában tárgyalt példák némelyikéhez fűzhet egy-két jó kiegészítést.

A szükséges nyelv- és stílustörténeti ismereteknek és az archaikus nyelvi elemek történeti háttérfelidéző erejének összefüggéseit azonban még egyszer hangsúlyoznám. *A)* A régiesítés legáltalánosabb nyelvi eszközei igen kevés nyelvtörténeti képzettséget követelnek; felhasználásukban az utánzás jelleg ugyancsak halvány. Háttérfelidéző erejük azonban ködös és gyönge. *B)* A nyelvemlékeket gazdagon kiaknázó archaizálás már jóval mélyebb és sokoldalúbb anyanyelvi ismeretekre épül és épít; a nyelvi utánzáshoz annyira közel jár, hogy gyakran elválaszthatatlanul összeolvad vele. A kívánt egykori társadalmi kör atmoszféráját egyúttal határozottan érzékeltetheti. *C)* A régi írók (költői alkotások) művészi utánzásaiban pedig a puszta történeti hangtani-szókincstani-grammatikai tudásról már át is billen a nyomaték a nyelvi (és irodalmi) stílustörténeti lényeglátásra; sűrítő, esetleg kritikai-karikírozó készségre ugyancsak szükség lehet. Az olvasó részéről pedig feltétele a finom befogadókészség: a műveltségen és irodalmi igényen alapuló megértés, elismerés. A régiességek sugárkévéje ehhez mérten rendkívül élesen mutatja a kiválasztott múltbeli író (mű vagy művek) sajátos hangnemét, nyelvi-stilisztikai színeit. *D)* A legaprólékosabb nyelvi és irodalmi stílustörténeti tájékozottság s a legbiztosabb jellemző erő és stílusérzék nyilván ahhoz kell, hogy a szerző egy-két jellegzetes mondásával, szavával stb. megelevenítse a célba vett egykori költőt. De az olvasó is csak akkor figyel föl az effélére, ha szintén ilyen stiláris

tudással, emlékezettel és kapcsolókészséggel olvassa a művészi szöveget; egyébként a villanásszerűen célja felé világító nyelvi reminiszcenciasugár őbenne nem kelti föl a megfelelő asszociációkat. Az effajta meg-megszakadó villódzásai a stílusnak tehát kevéssé számíthatnak a tömegélménnyé válásra, de az egyre sokasodó „vájt fülűek" ezeket is örömmel ismerik föl. Ilyen konkrét fokozatossággal értelmezem a magam tárgyára a francia CH. BALLY általánosabban megfogalmazott tételét: „L'impression d'archaïsme n'apparait que chez ceux qui ont étudié les anciens textes francais; et ce n'est pas la ce que suppose le fonctionnement naturel de langue" (BSLP. XXIII [1922.] 1 : 6). Nem véletlen, hogy munkámban elsősorban filológiailag is nagy felkészültségű alkotók példaszövegeit idézhettem.

TOMPA JÓZSEF

Künstlerische Archaisierung und Stilnachahmung

1. Die Abhandlung setzte sich zum Ziel, mittels aus dem ungarischen literarischen Stil entnommener Beispiele sichtbar zu machen, wann und inwiefern die künstlerische Archaisierung und die Stilnachahmung voneinander abweichen, beziehungsweise sich ineinander verlaufen. Über die in der französischen Literatur ähnlicherweise angewendeten alten Ausdrucksmittel veröffentlichte DAMOURETTE sein vielseitiges Material in 1941; der Verfasser befaßt sich noch intensiver als er mit den ästhetischen, ja sogar literaturhistorischen Beziehungen des Stils der Kunstwerke, und zieht immer in Betracht, wie allgemein, bzw. wie genau die untersuchten Stilvarianten auf die verschiedenen geschichtlichen und gesellschaftlichen Hintergründe der Kunstwerke hinweisen.

2. Meistens treffen wir uns mit den offenkundig veralteten Mitteln (z. B. mit altertümlichen Zeitwortformen). Diese „Einheitsarchaismen" können beinahe auf jede Zeit bezogen werden, sie selbst allein aber sind nicht imstande, die Vorstellung einer bestimmten kleineren Epoche zu erwecken. Ähnlich verhalten sich die volkssprachlichen und folkloristischen Elemente, im allgemeinen die weniger bekannten Ausdrucksmittel, teilweise auch die Historismen und die „negative" Altertümlichkeit (= die Vermeidung von Neologismen). Aus künstlerischem Gesichtspunkt sind auch diese Mittel von gewissem Wert, sie können sogar infolge ihrer Einfachheit und Gemeinverständlichkeit besonders effektvoll sein. Nebenbei kennen wir die ungarische Sprache tatsächlich alter Zeiten in ihrem mannigfaltigen und lebendigen Funktionieren nicht; so kann auch die Atmosphäre solcher Zeiten mittels des Stoffes von gleichzeitigen, authentischen Sprachdenkmälern vom Verfasser nicht geschaffen werden. Auch in den Übertragungen kommen oft nur Altertümlichkeiten dieser Art vor.

3. Einen vielmehr ausgeprägten Charakter der Nachahmung hat die Art des Archaisierens, bei welcher die Mittel erkenntlich durch ein oder mehrere Sprachdenkmäler dargeboten worden sind. Hierbei kann auch die Stimmung der alten Zeit und Gesellschaft genauer wiedererweckt werden, obwohl die allzugoße sprachliche Treue leicht auf die Kosten des Künstlerischen geht. Die aus den Denkmälern entnommenen Archaismen können mitunter auch zum Vormalen solcher heimatlichen Welten angewendet werden, die älter als ihre Quellen sind; sie können sogar das alte Leben von fremden Völkern gleichfalls gut kolorieren, daher kommen sie auch in Übertragungen vor. Die Mittel von gemischten Zeitperioden werden hauptsächlich mit der Tendenz zum Lachen zu reizen gebraucht.

4. Unsere Fachliteratur identifizierte den vorigen Typ oft mit der künstlerischen Nachahmung älterer Dichter und Schriftsteller, wogegen dies — trotz den mannigfaltigen Berührungen — von Grund aus (= in der stilistischen Absicht) etwas anderes ist, es ist eher mit der ernsten oder parodistischen Nachahmung der zeitgenössischen Schriftsteller verwandt. Die dichterische Stilnachahmung hat sich in der ungarischen Literatur seit der Zeit der Aufklärung (von 1772 ab) eingebürgert. Eine besondere Bedeutung gewannen die Nachbildungen der Denkmäler aus den Kurutzenzeiten; eine reichhaltige Farbenskala haben wir auch den Schriftstellern der Zeitschrift „Nyugat" (= „West") zu verdanken, aber auch in unserer Dichtung der Gegenwart fehlt diese Stilvariante nicht. Im 20. Jahrhundert hatte sich die „literarische Karikatur" (= die etwas

ins Lächerliche verzerrende, parodistische Kritik) zu einer eigentümlichen Kunstart entwickelt.

5. Der archaische sprachliche Charakter der Zitaten und Reminiszenzen von Schriftstellern kommt seltener zu einer wichtigen Rolle, doch sind auch bei deren Anwendung mehrere interessante Varianten zu unterscheiden.

6. Die behandelten Stilarten verlangen vom Schriftsteller und vom Leser eine ihrer obigen Reihe nach anwachsende Bildung, zugleich beleuchten sie aber auch immer schärfer das sprachliche (in den im 4. und 5. Absatz behandelten Typen vielmehr: stilistische) Kolorit der entsprechenden alten Zeit (und der gesellschaftlichen Umgebung), eventuell das der Kunstgattung, des einzelnen Schriftstellers oder Werkes.

JÓZSEF TOMPA

Transzformációs csoportok és magányos sorok

(A nyelvi rendszer pragmatikus vonatkozásai)

I

Transzformációs csoportok

A formarendszer jól körülhatárolható alakulatai a transzformációs csoportok, pl.:

$$\begin{bmatrix} I + F_1(\text{-}t) & + F_2(\text{loc. dir.}) \\ I + F_1(\text{-}vel) + F_2(\text{-}t) & \end{bmatrix}$$

(Az asszony) ken zsírt a kenyérre.
(Az asszony) keni zsírral a kenyeret.

Vagy:

$$\begin{bmatrix} I + F_1(\text{-}t) & + F_2(\text{loc. sep.}) \\ I + F_1(\text{-}től) + F_2(\text{-}t) & \end{bmatrix}$$

(A kertész) lenyesi a gallyakat a fákról.
(A kertész) lenyesi (a gallyaktól) a fákat.

A csoportokon belül a formák — úgy tűnik — egyenlő értékűek. Ugyanis a valóságnak ugyanazt a részletét, ugyanazt a tényállást tükrözik. Az alaposabb elemzés azonban azt mutatja, hogy bár a formák által tükrözött denotatum valóban ugyanaz, a formák jelentése különböző. A két forma ugyanazt a tényállást különböző jelentésszinten ábrázolja. A formák jelentéskülönbsége kétféle módon is kimutatható:

(a) Az $I - F_1(\text{-}t)$, illetőleg az $I - F_2(\text{-}t)$ értéke nem egyenlő. Az $F_1(\text{-}t)$ (pl. „zsír") az I-be feloldható az F_2 („kenyér") vonatkozásában („zsíroz"). Az $F_1(\text{-}t)$ mintegy az I anyagát, eszközét adja. Ez jut kifejezésre az $F_1(\text{-}t) : F_1(\text{-}vel)$ transzformációs váltakozásban is. A *-t* az $I - F_1$ viszonyában tartalmilag hasonló elemeket köt össze (= belső tárgy: *-t/*vel*). Ezzel szemben az $F_2(\text{-}t)$ nem oldható fel az I-be az F_1 vonatkozásában (*„kenyerez"); a *-t* az $I - F_2$ viszonyában tartalmilag egymástól különböző elemeket kapcsol össze (= acc. obj.: *-t*). Vagyis:

$$\begin{bmatrix} I + F_1(\text{-}t/\text{*}vel) + F_2(\text{loc. dir.}) \\ I + F_1(\text{-}vel) \quad + F_2(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

illetőleg:

$$\begin{bmatrix} I + F_1(\text{-}t/\text{*}vel) + F_2(\text{loc. sep.}) \\ I + F_1(\text{-}től) \quad + F_2(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

A belső tárgy hatósugara szűkebb, mint az accusativus objectivusé; a belső tárgy egy kevésbé általános viszony, mint az acc. obj. Feltehetőleg tehát: az acc. obj.-t tartalmazó sor a belső tárgyat tartalmazó sornál általánosabb alakulat.

(b) A formák általánosságára vonatkozóan hasonló következtetésre jutunk pragmatikus meggondolások alapján. Vegyünk elő egy tényállást (valóságösszefüggést), amelyet a csoport mindkét formája tükrözhet. Vizsgáljuk meg, mennyiben tükrözi sajátos módon a tényállást az acc. obj.-t és a belső tárgyat tartalmazó forma.

A vasúti pálya építésénél van egy meghatározott munka. Ez abból áll, hogy zúzalékkövet vernek a sín alá; azzal rögzítik a sínt. Ez a folyamat tükrözhető az alábbi módon:

(1) *(A pályamunkások) vernek követ a sín alá.*

(2) *(A pályamunkások) verik kővel a sínt alá.*

Na már most ha pályamunkásoktól, akik éppen ezzel a művelettel vannak elfoglalva, megkérdezzük: „mit csinálnak?", a válasz: „verjük a követ (a sín alá)" (illetőleg: „követ verünk alá"). A várható válasz a szituációhoz kötött: az implicit forma ugyanis csak a szituáció kiegészítésével vonatkozik kétségbevonhatatlanul a „sín aláverésére". Vagyis ha *közvetlenül* tükrözik a tevékenységüket („a sín aláverését")-t, a belső tárgyat tartalmazó sort használják. Ami nem zárja ki a választ sem: „a sínt verjük alá". Ebben az esetben viszont már nem a közvetlen tevékenységükről adnak felvilágosítást. Ha viszont az irodán megkérdezik a csoportvezetőt, hogy az emberei mivel foglalkoznak, a válasz: „öt ember (a) sínt ver(i) alá". A válasz nem részletezi a „sín aláverését"-nek a módját, általánosabb módon tükrözi a tényállást. Általános: a szituációra való utalás nélkül egyértelmű.

Az (1) tehát *közvetlenül, részletezve, konkrétan* tükrözi a kérdéses tényállást, a (2) általánosabb módon. A (2) a közvetlen valóságtól — legalábbis potencialiter — messzebb szakad, mint az (1).

A két sor a csoporton belül mind a tárgyak elemzése, mind a pragmatikus vonatkozások figyelembevétele alapján különböző értékű. A transzformációs csoportok zárt rendszereknek tekinthetők. Tegyük fel: egy zárt rendszeren belül az általánosabb alakulatok a kevésbé általános alakulatokra vezethetők vissza. Ennek a feltevésnek az alapján a csoportokon belül az acc. obj.-t tartalmazó sor a belső tárgyat tartalmazó sorból vezethető le:

$$\begin{bmatrix} (1) & \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ (2) & \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

Vagyis a sorok általánosságának a kérdése a nyelvi leírásban a formák sorrendjének a kérdésével függ össze.

A formák sorrendjének a meghatározásával a csoport esetviszonyai között szinkrón összefüggések állapíthatók meg. Így:

(1) Az acc. obj. localis viszonyokra vezethető vissza, pl.:

$$\mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \rightarrow \mathrm{F}_2\,(\text{-}t)$$

(2) Az acc. obj. különböző — gyakran ellentétes — localis viszonyokból vezethető le:

c. loc. dir. → *-t* (acc. obj.) ← c. loc. sep.;

egy általánosulás eredménye.

(3) A tárgynak van egy olyan formája (belső tárgy), amely differenciálatlan, amelyen belül a tárgy és az eszközhatározó nem válnak el élesen: *-t/*vel.*

(4) A csoportokban az F_1 az F_2, az F_2 az F_1 megfelelő viselkedése mellett lép tárgyi viszonyba az I-vel;
a tárgy tehát mindig három elem (I, F_1, F_2) egymást feltételező viszonyában szerepel:

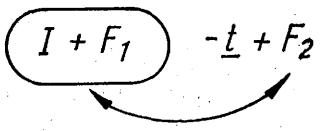

illetőleg:

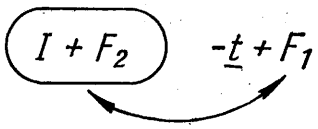

Az (1) összefüggés a történeti nyelvészet megállapításával azonos: hogy t.i. a tárgy történetileg localis viszonyokra vehethető vissza. Így a szinkrón összefüggések egy diakrón folyamat mozzanataival hozhatók kapcsolatba. Mégpedig:

(1) (Amint említettük:) ahogyan a tárgy a szinkróniában localis viszonyokból vezethető le — feltehető: az accusativus történetileg is localis viszonyokra megy vissza.

(2) A tárgy (acc. obj.) a szinkróniában egy általánosulás eredménye: a nyelv a tárggyal eredetileg igen különböző viszonyokat mint azonos viszonyt képes ábrázolni. Feltehető: az accusativus történetileg is egy nagyfokú általánosuló folyamat eredménye.

(3) A szinkróniában a tárgynak van egy olyan formája, amelyben a tárgy és az eszközhatározó nem különül el egymástól élesen: *-t/*vel.* Feltehető: van egy olyan állapot történetileg is, amelyben a *-t* és a *-vel* egyelőre egy azonos funkcióban szerepel.

Továbbá: a szinkróniában a belső tárgy tartalmilag hasonló elemeket köt össze. Feltehető: történetileg is az egymással egyértékű *-t* és *-vel* igen szűk hatósugarú lehetett: egyelőre csak tartalmilag hasonló elemeket volt képes összekötni.

(4) A szinkróniában a tárgy háromtagú szintaktikai szerkezetekkel függ össze. Feltehető: történetileg a tárgy a háromtagú szintaktikai szerkezetek kialakulásával van kapcsolatban.

Ezeknek az összefüggéseknek az alapján pedig egy történeti folyamat rekonstruálható, amely során a ma előttünk álló formák létrejöttek. A folyamat, anélkül hogy tovább részleteznénk (lásd: A MTA Nyelv- és Irodtud. Közl. XXIV. 1—4. 301—4), lényeges vonásaiban az alábbiakban jellemezhető:

(1) A tárgynak van egy ősi típusa (prototípusa), amelyben a tárgy és az eszközhatározó stb. egyelőre nem differenciálódott szét (*-t/-vel* (jel_2)).

(2) A tárgy prototípusa a háromtagú szintaktikai szerkezetek kialakulásával jön létre — localis esetekből, pl.:

$$\begin{array}{l} I + F_1\,(\text{loc. } (jel_1)\,) \quad + F_2\,(\text{loc.}) \\ \qquad\qquad \downarrow \\ I + F_1\,(\textit{-t/-vel}\ (jel_2)\,) \quad + F_2\,(\text{loc.}) \end{array}$$

(3) A tárgynak ez az ősi formája ott jelent meg, ahol két elem — *tartalmi hasonlósága alapján* — mintegy egységbe foglalható volt.

(4) A tárgynak ez a formája akkor fejlődött tovább, amikor a három elem egységét a nyelv az F_2 felől vált képessé ábrázolni. Ekkor a tárgy a tartalmilag egymástól független elemek egységbefoglalására vált alkalmassá. Ennek a továbbfejlődésnek a mozzanatai:

(a) a *-t/-vel* (jel_2) szétdifferenciálódik a mai belső tárgy (*-t* (jel_3) = = *-t/*vel*) és az eszközhatározó (*-vel* (jel_3) = *-vel:*-t/*vel) felé;

(b) a *-t/-vel* (jel_2) maga pedig a mai acc. obj.-ban fejlődik tovább: *-t* (jel_4);

(c) a tárgy ősi típusa — mutatis mutandis — a mai belső tárgyban él tovább.

Vagyis:

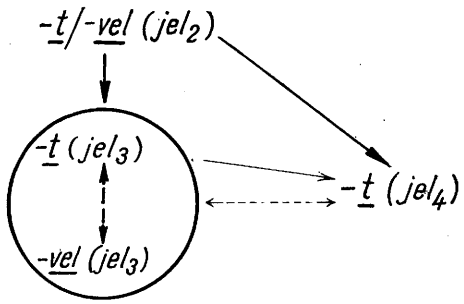

Ma — úgy tűnik — az acc. obj. a csoportban a belső tárgy folytatása — kibontakozása. Valójában a szinkrón összefüggés csak modulált formában követi a történeti folyamatot.

A csoport két formájának általánosságában különbséget állapítottunk meg. A különbségből — egy feltevés alapján — a formák sorrendjét határoztuk meg. Így a meghatározott sorrendű formákból felépülő csoport esetei között összefüggéseket állapítottunk meg. A megállapított összefüggések alapján egy történeti folyamatot rekonstruáltunk. Úgy látszik: a formák a csoportban általánosságuk alapján — mutatis mutandis — úgy következnek egymás után, amilyen sorrendben történetileg kialakultak. A csoport formáinak egymásutánja mintegy leképzése annak a folyamatnak, amely során történetileg kialakultak.

A formáknak tehát belső (szintaktikai, paradigmatikus) összefüggések alapján egy logikus, szinkron rendszere állapitható meg. A rendszer logikája: az egyszerű formákból mind bonyolultabb formák vezethetők le. Ugyanakkor az ábrázolt tényállásoknak maguknak van egy struktúrája, és a formák ennek a

struktúrának a szempontjából is vizsgálhatók. Ez a vizsgálat a formák pragmatikus aspektusát eredményezi. A pragmatikus aspektus szerint egy tényállás — struktúrája szerint — közvetlenül, részletezve, vagy lényeges vonásaira redukálva ábrázolható. A logikus és a pragmatikus aspektus pedig nem független egymástól: a logikus rendszer elsődleges alakulatai a részletező, közvetlen ábrázolási formák; a levezetett formák a tényállásokat lényeges vonásaira redukálva ábrázolják.

Másfelől a formák belső összefüggések alapján meghatározott rendszere — amint láttuk — történetileg megalapozott, történeti jelegű. A formák belső összefüggések alapján meghatározott rendszere pedig a formák pragmatikus struktúrájával kongruál. Amiből következik: a formák történeti struktúrája és a pragmatikus struktúra sem független egymástól. Gyakorlatunkban a valóságról való, számunkra nyelv által közvetített tapasztalat a közvetlenebb összefüggésektől tart a bonyolultabb, általánosabb összefüggések felé. Így a formák történeti jellegű, logikus rendszerének a regenerálódását végül is a rendszer pragmatikus aspektusa biztosítja. A szinkrón rendszer összefüggéseiben megörzött történeti folyamatok a pragmatikus rendszer összefüggéseiben elevenednek fel újra újból és újból.

Eddig inkább a két forma egymásutánját határoztuk meg a csoporton belül belső és pragmatikus érvek alapján. A két forma egymáshoz való viszonya azonban sokkal bonyolultabb. A csoportokon belül minden viszony feltételezi egymást:

$$\left[\begin{array}{ccc} I \leftrightarrow F_1(\text{-}t/\text{*}vel) & \leftrightarrow & F_2(\text{loc.}) \\ \updownarrow & & \downarrow \\ I \leftrightarrow F_1(\text{-}vel) & \leftrightarrow & F_2(\text{-}t) \end{array}\right]$$

minden viszony csak egymáshoz képest van érvényben. Ez annyit jelent, hogy minden egyes esetviszonyban az egész rendszer egy sajátos módon összesűrítve van jelen. A viszonyok pedig nem egyenlő értékűek; a csoporton belüli folyamatok lényege: a tárgy általánosabb formájának (acc. obj.) a kialakulása:

$$\left[\begin{array}{lll} (1) & I \leftrightarrow F_1(\text{-}t/\text{*}vel) & \leftrightarrow F_2(\text{loc.}) \\ & & \searrow \\ (2) & I \leftrightarrow F_1(\text{-}vel) & \leftrightarrow F_2(\text{-}t) \end{array}\right]$$

Az elmondottakból következik:

(1) Az $I - F_2(\text{-}t)$ viszonyában a csoporton belüli folyamatok mintegy összesűrítve vannak jelen.

(2) Az $I - F_2(\text{-}t)$ az $I - F_1(\text{-}t/\text{*}vel)$ továbbfejlődése, az $I - F_1(\text{-}t/\text{*}vel)$ lehetőségeinek a kibontakozása.

(3) Az $I - F_2(\text{-}t)$ az $I - F_1(\text{-}t/\text{*}vel)$-t magában hordozza:

$$I + F_2(\text{-}t) \supset I + F_1(\text{-}t/\text{*}vel).$$

(4) Az $I - F_2(\text{-}t)$-t tartalmazó sor (2) az $I - F_1(\text{-}t/\text{*}vel)$-t tartalmazó sort (1) mintegy önmagába foglalja, implikálja:

$$[I - F_1(\text{-}vel) - F_2(\text{-}t)] \supset [I - F_1(t/\text{*}vel) + F_2(\text{loc.})].$$

A csoporton belül a formák ((1), (2)) egymáshoz képest vannak érvényben. De: az (1) egy ősibb állapot jellegét viseli magán; a (2) az (1)-hez képest

levezetett; a (2) és (1)-et magában hordozza. Ugyanezek az összefüggések pragmatikus oldalról is érvényesek. A „követ verünk alá" felvilágosításban pl. a munka helyszínén — a szituáció kiegészítésével — benne értődik: az ábrázolt mozzanat „a sínt verjük alá" része, részlete. „A sínt verik alá" irodai felvilágosításban viszont benne értődik, hogy a tükrözött tényállás „a követ aláverik (a sín alá)" konkrét mozzanatában valósul meg.

II

Magányos sorok

Vannak mondatok, amelyek — a fentebb ismertetett mondatoktól eltérően — nem állnak transzformációs összefüggésben egy másik megfelelő mondattal. Pl.:

	I	F_1	F_2
(A kertész)	*odatámasztja*	*a létrát*	*a falhoz.*
(Az asszony)	*beteszi*	*a kenyeret*	*a fiókba.*

Vagy:

(A fiú)	*feltöri*	*kalapáccsal*	*a diót.*
(Az ács)	*kihúzza*	*fogóval*	*a szöget.*

Ezek az ún. magányos mondatok.

A tárgy értéke a magányos mondatokban, mivel mind az $I - F_1 (-t)$, mind az $I - F_2 (-t)$ viszonyában egymástól tartalmilag idegen elemeket (I-ket és F-eket) kapcsol össze, accusativus objectivus. Ezért a mondatok formája:

$$\frac{I + F_1 (-t) \quad + F_2 (\text{loc.})}{I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)}$$

Kérdés, a magányos mondatok formái hogyan kapcsolhatók be a nyelvi rendszerbe. A kérdésre a mondatok többboldalú elemzésével adhatunk választ.

(a) A magányos mondatok az acc. obj. körül szerkesztődnek meg. Az acc. obj. ezekben a mondatokban egyszerűen oda van állítva, nem vezethető le egy másik viszonyból.

Másfelől az acc. obj. a transzformációs csoportokban mint levezethető viszony van jelen. Ezért fel kell tennünk:

(1) A magányos sorok acc. obj.-a a transzformációs csoportok acc. obj.-át általában feltételezi.

(2) A magányos sorok acc. obj.-a a transzformációs csoportok acc. obj.-ára vezethető vissza, illetőleg abból vezethető le.

A mondatok esetviszonyainak az elemzése arra utal, hogy a magányos mondatok a transzformációs csoportok folytatásai:

$$\frac{\left[\begin{array}{l}(1)\ I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ \qquad\qquad\qquad\qquad\quad \downarrow \\ (2)\ I + F_1 (-vel) \quad + F_2 (-t)\end{array}\right] \quad \downarrow}{I + \ldots\ldots\ldots + F_1 (-t) + F_2 (\text{loc.})}$$
$$I + F_1 (-vel) \quad + F_2 (-t)$$

(b) A magányos mondatok és a transzformációs csoportok mondatainak összefüggésére eddig *(a)* a mondatok esetviszonyainak formális elemzésével derítettünk fényt. Ezalatt azt kell értenünk, hogy az összefüggést a kérdéses mondattípusok között csak a bennük szereplő esetviszonyok általános vonásai alapján állapítottuk meg. Az eseteknek ez az összefüggése nem konkrét lexikai szerkezetekben szereplő (rejlő) esetviszonyokon alapul.

Egyes esetekben a lexikai szerkezet azonossága mellett sikerül összefüggést kimutatni a transzformációs csoportok és a magányos formák mondatai között. Ilyenkor azonban az I jelentésében változás következik be ($I\ (jel_1) \rightarrow \rightarrow I\ (jel_2)$). Pl. a görögben *λύω* eredeti jelentése (jel_1) 'kioldoz, felold' stb., és ebben a jelentésében a transzformációs csoportok szerint alkot szerkezeteket:

$$\begin{bmatrix} \lambda.\ (jel_1) + F_1\ (\text{-}t/\text{*}vel) + F_2\ (\text{loc.}) \\ \lambda.\ (jel_1) + F_1\ (\text{-}b\H{o}l) \quad + F_2\ (\text{-}t) \end{bmatrix}$$

(Így:

'leoldozza + a bilincset + a kezéről'

'kioldozza + a bilincsből + a kezét')

Az $I - F_2\ (\text{-}t)$ viszonyában azonban, amely szintaktikailag igen általános, az I jelentése szemantikailag általánosul ($jel_1 > jel_2$): '(ki-)oldoz' > 'megszabadít'. Az I ebben a jelentésében pedig transzformációs váltakozásokban nem vehet részt, a magányos sorok szerint alkot mondatokat:

$$\begin{bmatrix} (1)\ \lambda.\ (jel_1) + F_1\ (\text{-}t/\text{*}vel) + F_2\ (\text{loc.}) \\ (2)\ \lambda.\ (jel_1) + F_1\ (\text{-vel}) \quad + F_2\ (\text{-}t) \end{bmatrix}$$
$$\lambda.\ (jel_2) + \ldots\ldots\ldots + F_2\ (\text{-}t)$$

A 'megszabadít' általános jelentése eredetileg egy konkrét mozzanatban involválódik:

'leoldozza a bilincset valakiről',

illetőleg:

'kioldoz a bilincsekből valakit'.

A transzformációs csoporton belül a 'leoldozza a bilincset valakiről' a legközvetlenebb ábrázolása a tényállásnak, a 'kioldoz a bilincsből valakit' egy általánosabb módon ábrázolja ugyanazt. Az utóbbi — a csoporton belül általánosabb — formában az I-nek az anyagi burokhoz (a konkrét mozzanathoz) való kapcsolata meglazul. A magányos sorban pedig a konkrét mozzanattól elszakad; a 'megszabadít' a maga általánosságában érvényes.

Vagy pl. a *νεύω* jelentése eredetileg (jel_1) = 'bólint, int'. Ebben a jelentésében a transzformációs csoportok szerint alkot mondatokat:

$$\begin{bmatrix} v.\ (jel_1) + F_1\ (\text{-}t/\text{*}vel) + F_2\ (\text{loc.}) \\ v.\ (jel_1) + F_1\ (\text{-}vel) \quad + F_1\ (\text{-}t) \end{bmatrix}$$

(Így:

'bólintja a fejét valamire',

'(meg-)bólint (a fejével) valamit'.)

A *v.* — F_2 (*-t*) szintaktikailag általános viszonyában azonban a *νεύω* eredeti jelentése (jel_1) általánosul (> jel_2): 'int, bólint' > 'beleegyezik' (vagy: 'megtagad'):

$$\frac{\left[\begin{array}{l} v.\ (jel_1) + F_1\ (-t/*vel) + F_2\ (\text{loc.}) \\ v.\ (jel_1) + F_1\ (-vel) \quad + F_2\ (-t) \end{array}\right]}{v.\ (jel_2) + \ldots\ldots\ldots + F_2\ (-t) \quad + \ldots}$$

Az új jelentés ('beleegyezik, megtagad') kialakulása egyúttal a *νεύω* morfológiai szerkezetének az átalakulásával halad párhuzamosan:

[. . . *κατα* . . . *νεύω* (jel_1) . . .] > . . . *κατανεύω* (jel_2)
('rá-') ('bólint') ('beleegyezik')

[. . . *ἀνα* . . . *νεύω* (jel_1). . .] > . . . *ἀνανεύω* (jel_2)
('tagadólag') ('bólint') ('megtagad')

A *νεύω* esetében is a 'beleegyezik', 'megtagad' eredetileg az 'int, bólint' közvetlen, konkrét mozzanatában involválódik. És így a transzformációs csoportok szerint alkot szerkezeteket. Már a csoporton belül ugyanazt a tényállást a két forma különböző jelentésszinten ábrázolja. Az I — F_2 (*-t*) viszonyában a tényállás ábrázolásának közvetlensége megszakad. A magányos sorban pedig a *κατα-*, ill. *ἀνανεύω* a maga általánosságában ábrázolja a 'beleegyezik', 'megtagad' fogalmát.

A felhozott példák alapján az alábbi megállapításokat tehetjük:

(1) Az összefüggés a transzformációs csoportok és a magányos sorok között néha a lexikai szerkezet több-kevesebb azonossága mellett is kimutatható.

(2) Ez annyit jelent, hogy a kapcsolat a transzformációs csoportok és a magányos sorok között néha belső, tartalmi összefüggések alapján is igazolható.

(3) Az elemzett példák esetében a magányos sorok a transzformációs csoportok bomlásából állnak elő. Miközben pedig a transzformációs csoportból a magányos sor előáll, az I jelentése megváltozik ($jel_1 > jel_2$); egy általánosabb jelentés jön létre.

(4) A magányos sor (és ezzel együtt a jel_2 kialakulása) gyakran az [. . . adv. . . . V . . .] > [. . . praeverb. + V . . .] kialakulásával halad párhuzamosan.

A példák még egy dologra utalnak Pl. a *λύω* (jel_1) a csoport keretei között egy zárt tényállást ábrázol: I — F_1 (*-t*) az I — F_2 (*-t*)-re vonatkoztatva van érvényben, és megfordítva. A *λύω* (jel_2) esetében azonban az I — F_2 (*-t*) zártsága megszűnik; az I — F_2 (*-t*) tovább szerkeszthető:

$$\text{I} \quad + \ldots\ldots + F_2\ (-t) \quad + F_3\ (\text{loc.})$$

Pl.:

'megszabadít + ... + valakit + a szolgaságtól stb.'.

Ez annyit jelent, hogy az I jelentésének általánosulásával ($jel_1 > jel_2$) a nyelv a valóság szélesebb összefüggéseit válik képessé tükrözni.

(c) A *(b)*-ben belső érvek alapján sikerült igazolnunk azt az összefüggést, amelyet az *(a)*-ban az esetviszonyok formális elemzésével határoztunk meg. A belső összefüggést azonban csak néhány esetben *(egyes* esetekben*)* sikerült igazolnunk. Továbbá, ahol sikerült igazolnunk, kiderült: miközben a transz-

formációs csoportból a magányos sor előáll, az I jelentése megváltozik. A magányos sorok a transzformációs csoportokból a jelentés általánosulása során állnak elő. A magányos sorok óriási tömege viszont konkrét, érzékletes viszonyokat ábrázol. A jelzett tényekből következik:

(α) Vagy a néhány példa esetében, ahol belső összefüggéseket sikerül kimutatnunk a transzformációs csoportok és a magányos sorok között, a transzformációs csoport → magányos sor átmenetével párhuzamos $jel_1 \rightarrow jel_2$, azaz az I jelentésének általánosulása véletlenszerű.

(β) Vagy a magányos sorokban szereplő igék látszólagos konkrétsága szorul további megvilágításra. Az alábbiakban a jelzett dilemmát próbáljuk eldönteni.

A *köt* eredetileg a transzformációs csoportok szerint alkot mondatokat:

$$\begin{bmatrix} (1)\ köt + F_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + F_2\,(\text{loc.}) \\ (2)\ köt + F_1\,(\text{-}vel) \quad + F_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

Egy zárt tényállást ábrázol, amelyet — objektív struktúrájának megfelelően — vagy közvetlen, részletező módon

$$(1)\ köt + F_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + F_2\,(\text{loc.}),$$

vagy általánosabb formában ábrázol:

$$(2)\ köt + F_1\,(\text{-}vel) \quad + F_2\,(\text{-}t).$$

A $köt - F_2\,(\text{-}t)$, ahogyan az esetek belső összefüggései és a formák pragmatikus vonatkozásai bizonyítják, a $köt - F_1\,(\text{-}t)$-t implikálja, fejleszti tovább:

$$köt - F_2\,(\text{-}t) \supset köt - F_1\,(\text{-}t);$$

a $köt - F_2\,(\text{-}t)$-t tartalmazó forma (2) pedig a $köt - F_1\,(\text{-}t)$-t tartalmazó formát (1):

$$(2)\ [köt + F_1\,(\text{-}vel) + F_2\,(\text{-}t)] \supset [köt + F_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + F_2\,(\text{loc.})].$$

A csoport folyamatai mintegy az $I - F_2\,(\text{-}t)$ (2) viszonyában összegeződnek, sűrűsödnek össze.

Vizsgáljuk már most meg az alábbi mondatokat:

(a) *(A vincellér) köti a szőlőt a karóhoz.*
(A kocsis) (meg)köti a csikót a jászolhoz.
Stb.

Az ábrázolt folyamatnak két mozzanata van:

(a) (valaki) köt(i) (a) kötelet a csikó nyakára (csikóra)

illetőleg:

(valaki) köti (a) kötéllel a csikó nyakát (csikót)

(b) majd: a (kötéllel megkötött) csikót (hozzá)köti a jászolhoz.

Az *(a)* mozzanat — amint láttuk — a transzformációs csoport keretei között ábrázolható:

$$\begin{bmatrix} (1)\ \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ (2)\ \mathrm{I} + \mathrm{F}_2\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

közvetlen (1) vagy általánosabb (2) módon. A *(b)* mozzanat ábrázolása feltételezi: az *(a)* mozzanat általánosabb formában (2) való tükrözését a transzformációs csoport keretei között; illetőleg a transzformációs csoport (2) sorában az $\mathrm{I} - \mathrm{F}_2\,(\text{-}t)$ abszolutizálódását.

A transzformációs csoport által tükrözött összefüggések az $\mathrm{I} - \mathrm{F}_2\,(\text{-}t)$ viszonyában összefoglalódnak, majd egy újabb elemmel („karóhoz", „jászolhoz") egészülnek ki. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} köt\ (\mathrm{jel}_1) + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ köt\ (\mathrm{jel}_1) + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

$$köt\ (\mathrm{jel}_2) + \ldots\ldots\ldots + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \quad + \mathrm{F}_3\,(\mathrm{loc.})$$

A „köti (jel_2) a csikót a jászolhoz" összefüggései pl. elsődlegesen mindig a transzformációs csoportok viszonyaira vezethetők vissza:

köti a kötelet a csikóra
köti a kötéllel a csikót.

A „köti (jel_2) a csikót a jászolhoz" — mint előzményt — egy egész transzformációs csoportot tételez fel, pontosabban nyel el:

$$köti\ (\mathrm{jel}_2) + a\ csikót \supset \begin{bmatrix} (1)\ köt\ (\mathrm{jel}_1) + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ (2)\ köt\ (\mathrm{jel}_1) + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

Az abszolutizálódott $\mathrm{I} - \mathrm{F}_2\,(\text{-}t)$ kiegészüléseiből

$$köt\ (\mathrm{jel}_2) + \ldots + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) + \begin{bmatrix} karóhoz \\ jászolhoz \\ \mathrm{stb.} \end{bmatrix}$$

mindinkább a „karóhoz köt", „jászolhoz köt" stb. válik uzuálissá. Ezek a kapcsolatok pedig egy jól körülhatárolt szemantikai csoportot képviselnek.

Hasonló eredményre jutunk az alábbi mondatok elemzésével:

(b) *(A fiú) köti a gabonát kévébe.*
(A leány) köti a hagymát csomóba.
(A leány) köti a haját kontyba.
Stb.

Pl. a „köti a gabonát kévébe" folyamata két mozzanatból tevődik össze:

(a) Szalmából font kötéllel (meg)köti a gabonát.
(b) A gabonát egy kévébe köti.

Az *(a)* mozzanat ábrázolható a transzformációs csoport keretei között:

$$\begin{bmatrix} (1)\ köt + kötelet + a\ gabonára \\ (2)\ köti + kötéllel + a\ gabonát \end{bmatrix}$$

A (2)-n belül az I — F_2 (*-t*) viszonya: „köti ... a gabonát" abszolutizálódik majd tovább kiegészül *(b)*.

A „köti ... a gabonát" ismét egy teljes transzformációs csoportot implikál:

$$köt(i)\ (jel_2) + (a)\ gabonát \supset \begin{bmatrix} köt\ (jel_1) + kötelet + a\ gabonára \\ köti\ (jel_1) + kötéllel + a\ gabonát \end{bmatrix}$$

Az abszolutizálódott I — F_2 (*-t*) kiegészítéseiből

$$köt\ (jel_2) + \ldots + F_2\ (-t) + \begin{bmatrix} kévébe \\ csomóba \\ kontyba \\ stb. \end{bmatrix}$$

mindinkább a „kévébe köt" „csomóba köt" stb. válik uzuálissá. Ezek a kapcsolatok pedig ismét egy jól körülhatárolt szemantikai csoportot képviselnek.

A tárgyalt példákhoz hasonló esetekben az I — F_2 (*-t*) mindinkább elszakad a transzformációs csoportoktól, mindinkább abszolutizálódik. Így olyan szemantikai csoportok jönnek létre, amelyeknek a kapcsolata a transzformációs csoportokkal mind homályosabbá válik. Pl.:

(c) *(A fiú) köti a malacot zsákba.*
(A leány) köti a pénzt zsebkendőbe.

Vagy:

(d) *(A leány) köt kesztyüt* stb.
Stb.

Vizsgáljuk már most meg, az elemzett példák mennyiben világítanak rá a transzformációs csoportok és a magányos sorok viszonyára. A transzformációs csoportok zárt összefüggései között a (2) sor — amint láttuk — általánosabb formában tükröz egy tényállást, mint az (1) sor. Az I — F_2 (*-t*) pedig általánosabb viszony, mint az I — F_1 (*-t*). No már most a magányos sorokra való átmenet során a csoport keretei között általános I — F_2 (*-t*) viszonya egy nagyméretű szemantikai specializálódás keretévé válik:

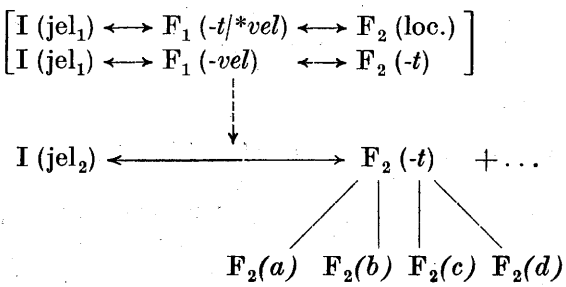

A specializálódás külsődlegesen nézve az általánosulás ellentéte. Az I — F_2 (*-t*) specializálódásának során azonban az I terjedelme óriási mértékben kitágul. Az I igen sokféle speciális tevékenység jelévé válik; tartalma *mennyiségileg* általánosul. Az I tartalma a transzformációs csoportok szintjén egyszerű és általános, a magányos sorok szintjén bonyolult és általános. Az ige jelentésének terjedelmét [ ] -vel jelölve:

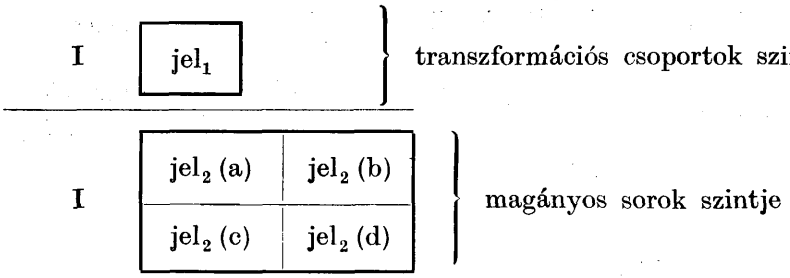

A magányos sorokban az I (jel$_2$ (a)), I (jel$_2$ (b)) stb. konkrét denotatumot jelöl, és az I jelentésében a transzformációs csoportok és a magányos sorok között látszólag nem következik be változás. A látszat azonban, nem szabad, hogy megtévesszen. Az I (jel$_2$ (a)), I (jel$_2$ (b)) stb. transzformációs csoportok viszonyainak az implikációjából jönnek létre. Pragmatikus oldalról nézve pedig a kérdéses jelentések az ábrázolt folyamatok közvetlenebb mozzanatainak az elhanyagolásán alapulnak. Annak ellenére tehát, hogy a tükrözött denotatumok közvetlenül érzékelhetők, az őket tükröző formák jelentése általános.

Vizsgáljuk most már meg az alábbi mondatokat:

(A törvény) köti az egyetemi felvételt középiskolai végzettséghez.
(Az ócska formák) nem kötik a lángészt.

A *köt* jelentése a kérdéses mondatokban már nem vezethető vissza a transzformációs csoportok viszonyaira; csak általában a jel$_2$ (a), jel$_2$ (b) stb.-én keresztül:

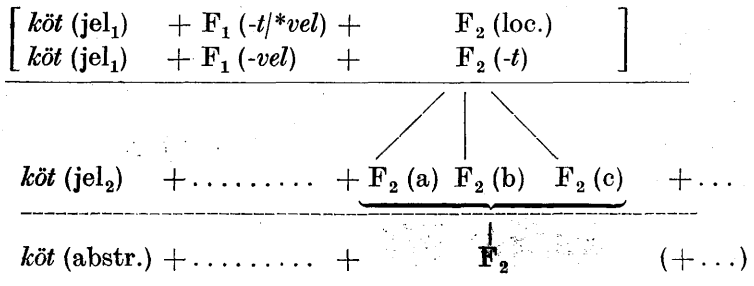

Pragmatikus szempontból nézve: a közvetlen jelentéstartalmaktól teljesen kiürült: a *köt* m i n ő s é g i l e g általánosult.

A *köt* (átvitt, ill. abstr.) megjelenése az előzmények alapján érthető:

Először is a transzformációs csoporttal való kapcsolat a konkrét denotatumok (I (jel$_2$ (a)), I (jel$_2$ (b)) stb.) esetében is közvetetté válik és elhalványul.

Továbbá: az I [abstr.] csak a mennyiségileg általánosuló

I

jel_2 (a)	jel_2 (b)
jel_2 (c)	jel_2 (d)

egy oldala. Tehát:

I [jel_1]

I

jel_2 (a)	jel_2 (b)
jel_2 (c)	jel_2 (d)

/ [átv., ill. abstr.]

Az I átv., ill. abstr. úgy tekinthető, mint az I-ben a jel_2 (a), jel_2 (b) stb. megjelenésével előálló latens állapot felfakadása, manifesztálódása. Ugyanis az I mennél többféle formában specializálódik, a sokféleségében is azonos I annál kevésbé azonos egy konkrét, speciális I-vel, közvetlenül annál nehezebben megragadható.

Az I — F_2 (*-t*) viszonyának specializálódása szempontjából jelentős szerepet töltenek be az igekötős szerkezetek. Az alábbiakban a *köt* néhány igekötős változatát elemezzük részletesebben.

le-köt

(a) *(Az asszony) leköti a dugót.*
(A leány) leköti a haját.
(A gazda) leköti rudalló kötéllel a terhet.

Az első két mondat a harmadik mondathoz hasonlóan könnyen kiegészíthető:

(Az asszony) leköti spárgával a dugót.
Stb.

És úgy tűnik, hogy mind a három mondat egy transzformációs csoport második sora szerint szerkesztődik. Valójában a *leköt* nem alkot a transzformációs csoport (1) sora szerint mondatot:

[(Az asszony) leköti a spárgát a dugóra*];

legfeljebb a *köt* egy másik igekötővel, a *rá*-val összekapcsolva:

(Az asszony) ráköti a spárgát a dugóra.

Az utóbbi mondat viszont a csoport (2) sora szerint nem képes mondatot alkotni:

[(Az asszony)ráköti a spárgával a dugót.*]

Amiből következik, hogy a *leköt* magányos sorok szerint szerkesztődik.

A *leköt* az elmondottak szerint nem képes az ábrázolt folyamatot a közvetlenebb (részletezőbb) oldalról tükrözni. Viszont a *köt* szimplex ige a folyamat

közvetlen és általánosabb ábrázolására egyaránt alkalmas. A *leköt* magányos sorok szerint alkotott mondatai tehát a *köt* transzformációs csoportok szerint alkotott mondatait implikálják:

$$leköt + \mathrm{F}\,(\text{-}t) \supset \begin{bmatrix} (1)\ köt + \mathrm{F}_1\,(t\text{-}/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ (2)\ köt + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

Ugyanez érvényes az alábbi mondatra is:

(b) *(Az ápoló) leköti a beteget a műtőasztalra.*

Az ábrázolt folyamatnak két mozzanata van:

a) Az ápoló szíjat köt a betegre, illetőleg szíjjal megköti a beteget;

b) majd a beteget az asztalra köti.

Az *a)* a transzformációs csoport keretei között ábrázolható közvetlenül az (1), általánosabb módon a (2) sorral. A *b)* feltételezi az *a)* mozzanat általánosabb módon való ábrázolását, azt bővíti tovább.

A *leköt* viszont — amint már láttuk — a csoportok szerint nem képes mondatokat alkotni. A kérdéses mondat tehát a *köt*-tel alkotott mondatokat általában feltételezi, implikálja.

A *köt* a transzformációs csoport keretei között egy azonos tényállást ábrázol a csoportnak mind az (1), mind a (2) sorával:

$$\begin{bmatrix} köt + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ köt + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

A *ráköt* és a *leköt* pedig látszólag szintén egy egységes transzformációs csoport (1) és (2) sora szerint alkot szerkezeteket:

$$\begin{bmatrix} ráköti & a\ spárgát & a\ dugóra \\ leköti & a\ spárgával & a\ dugót \end{bmatrix}$$

Valójában a *ráköt* képtelen a transzformációs csoport (2) sora szerint, a *leköt* a transzformációs csoport (1) sora szerint mondatokat alkotni:

$$\begin{bmatrix} ráköti & a\ spárgát & a\ dugóra \\ \text{*}[ráköti & a\ spárgával & a\ dugót] \end{bmatrix}$$

illetőleg:

$$\begin{bmatrix} \text{*}[leköti & a\ spárgát & a\ dugóra] \\ leköti & a\ spárgával & a\ dugót \end{bmatrix}$$

Vagyis a *ráköt*, *leköt* magányos sorok, és csak hamis látszat, hogy egy egységes tényállást ábrázolnak két oldalról. A valóságos helyzet az, hogy a transzformációs csoport — eredetileg egymást feltételező — két oldala egymásról leválik, és egymástól függetlenül a magányos sorok szerint működik:

$$\frac{\begin{bmatrix} köt + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ köt + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}}{\begin{array}{l} rá\text{-}köti + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \hline le\text{-}köti + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{array}}$$

$$\mathbf{A} \quad \begin{bmatrix} (rá\text{-})köt + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \hline (le\text{-})köt + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

egy pszeudotranszformációs csoportnak tekinthető, amely alól a valódi transzformációs csoport viszonyai csak áttetszenek. A *ráköt* — F_1 (*-t/*vel*) viszonya valójában acc. obj., vagyis:

$$ráköt - F_1 (-t/*vel) \cong leköt - F_2 (-t).$$

Ez annyit jelent, hogy a praeverbialis igei összetételek kialakulásával a tényállások közvetlenebb oldalának az ábrázolása is egy általánosabb szinten történik, amely alatt egy ősibb ábrázolási forma nyomai állandóan áttetszenek.

Az előzőkben kifejtettük, hogy a tényállásoknak maguknak van egy objektív szerkezete, és a formarendszer vizsgálható ennek a szerkezetnek a szempontjából: vannak formák, amelyek a tényállást közvetlenebb, vannak amelyek általánosabb oldalról ragadják meg. Ennek a szempontnak az érvényesítésével a formarendszer pragmatikus szerkezetéhez jutunk el. A fentiek szerint a rendszernek csak bizonyos szakaszán (pl. a transzformációs csoportokon) belül mutatható ki a tényállások objektív természete és a formák általánossága között egy merev összefüggés. A rendszer egy meghatározott szakaszán (így a transzformációs csoportokon) belül érvényes különbségek egy magasabb szinten (így a magányos sorok szintjén) felszámolódnak. Vagyis a nyelvi rendszer nemcsak a tényállásokat ragadja meg — a különböző formákban — az általánosság különböző szintjén. Egy alacsonyabb szint formái egy magasabb szinten képesek visszatérni; a transzformációs csoportok formái képesek a magányos sorok szintjén egy felfokozott formában újra megjelenni, működni. A rendszerben maguk a formák is mintegy az általánosság szempontjából különböző értékek között oszcillálnak.

A *leköt* vizsgált jelentései (jel_2 (a)), jel_2 (b) a *köt* jelentésének specializálódásai a transzformációs csoport (2) sorából, az I — F_2 (*-t*) viszonyából kiindulva:

$$\left\{\left[\begin{array}{lll}(1)\ köt\ (jel_1) + F_1\ (-t/*vel) + & F_2\ (loc.)\\ (2)\ köt\ (jel_1) + F_1\ (-vel) \quad + & F_2\ (-t)\end{array}\right] + le\right\}$$

$$le\text{-}köt\ (jel_2) + \ldots\ldots\ldots + F_2\ (jel_2\ (a))\quad F_2\ (jel_2\ (b))$$

Pontosabban ábrázolva, hogy a *leköt* különböző jelentései a *köt* specializálódásának a keretében állnak elő:

$$\left\{\left[\begin{array}{lll}köt\ (jel_1) + F_1\ (-t/*vel) + & F_2\ (loc.)\\ köt\ (jel_1) + F_1\ (-vel) \quad + & F_2\ (-t)\end{array}\right] + (le)\right\}$$

$$(le\text{-})köt\ (jel_2) + \ldots\ldots\ldots + F_2(a)\quad F_2(b)\quad F_2(c)\quad F_2(d)\qquad F_2(a)\quad F_2(b)$$

Ennek a specializálódásnak a során — amint láttuk — a *köt* terjedelme nagy mértékben kitágul. Az eredetileg egyszerű *köt* csak a speciális *köt* sokféleségében létezik; potenciálisan pedig a sokféleségből mind általánosabb formában vonódhat el. Ez az általános jelentés fakad fel a speciális jelentések átvitt és absztrakt változataiban. Így:

(A szónok) csak rövid időre kötötte le a hallgatóságot.
(A partizánok) nagy erőket kötöttek le.
(A vegyész) a kénsavat szódaoldattal leköti.
(A vállalat) lekötötte a falu minden termését.

Ezek az átvitt vagy absztrakt jelentések úgy tekinthetők, mint a közvetlenül mennyiségileg általánosuló *(le-)köt* minőségi kicsapódásai:

$$\left\{\left[\begin{array}{lll}(1)\ köt\ (\text{jel}_1) + \text{F}_1\ (-t/*vel) + \text{F}_2 & (\text{loc.}) \\ (2)\ köt\ (\text{jel}_1) + \text{F}_1\ (-vel) \quad + \text{F}_2 & (-t)\end{array}\right] + \text{le}\right\}$$

$$le\text{-}köt\ (\text{jel}_2) + \ldots\ldots\ldots + \underbrace{\text{F}_2\ (\text{jel}_2\ (\text{a})\ )\ \ \text{F}_2\ (\text{jel}_2\ (\text{b}))}_{\text{F}}$$

$$le\text{-}köt\ (\text{átv., abstr.}) + \ldots\ldots\ldots + \text{F}$$

Illetőleg:

$$\left\{\left[\begin{array}{ll}köt\ (\text{jel}_1) + \text{F}_1\ (-t/*vel) + & \text{F}_2\ (\text{loc.}) \\ köt\ (\text{jel}_1) + \text{F}_1\ (-vel) \quad + & \text{F}_2\ (-t)\end{array}\right] + \text{le}\right\}$$

$$(le\text{-})köt\ (\text{jel}_2) + \ldots\ldots\ldots + \underbrace{\text{F}_2\ (\text{a})\ \ \text{F}_2\ (\text{b})\ \ \text{F}_2\ (\text{c})\ \ \text{F}_2\ (\text{d})}_{\text{F}} \qquad \underbrace{\text{F}_2\ (\text{a})\ \ \text{F}_2\ (\text{b})}_{\text{F}}$$

$$(le\text{-})köt\ (\text{átv., abstr.}) + \ldots\ldots\ldots +$$

be-köt

A *beköt* mondatai — a *leköt*-éihez hasonlóan — már csak közvetve, a *köt* szerkezetein át vezethetők vissza a transzformációs csoport viszonyaira. Pl. az alábbi mondatok

(a)	(1)	*(A vándor)*	*beköti*	*a zsákját.*
	(2)	*(Az asszony)*	*beköti*	*a fejét.*
	(3)	*(Az orvos)*	*beköti*	*a beteg sebét.*
	(4)	*(A tanuló)*	*beköti*	*a könyvét.*

és a transzformációs csoport összefüggései:

$$\frac{\left[\begin{array}{l}köt + \text{F}_1\ (-t/*vel) + \text{F}_2\ (\text{loc.}) \\ \{[köt + \text{F}_1\ (-vel) \quad + \text{F}_2\ (-t)] + be\}\end{array}\right]}{be\text{-}köt + \ldots\ldots\ldots + \text{F}_2\ (-t)}$$

A két mozzanat:

a transzformációs csoport bomlása: $(\ldots be\ (\text{adv.})\ldots köt\ldots) \rightarrow (\ldots beköt\ldots)$ párhuzamosan halad;

a (*beköt* + F_2 (*-t*)) már nem vezethető vissza a folyamat közvetlen megvalósulására. A (*beköt* + F_2 (*-t*)) a *köt* transzformációs viszonyait implikálja:

$$(beköt + F_2\,(-t)\,) \supset \left[\begin{array}{lll} köt + F_1\,(-t/*vel) & + & F_2\,(\text{loc.}) \\ köt + F_1\,(-vel) & + & F_2\,(-t) \end{array}\right]$$

Ugyanez érvényes a *beköt* egy másik szemantikai csoportjára is (jel$_2$ (b)):

(b) (A gazda) beköti a lovat az istállóba.
(A szerelő) beköti a fő vezetékbe a huzalt.

Az utóbbi speciális jelentéscsoportból állnak elő a *beköt* alábbi átvitt jelentésű használatai:

(A munkások) bekötik a csatornát a hálózatba.

(A tanács) beköti a vidéket { *a forgalomba.* / *a villanyhálózatba.*

Az utóbbi mondatokban az I — F_2 (*-t*) már közvetve sem vezethető vissza a transzformációs csoportokra; a transzformációs csoportok I — F_2 (*-t*) viszonyát a maga általánosságában feltételezi:

$$\left\{\left[\begin{array}{lll} köt\ (\text{jel}_1) + F_1\,(-t/*vel) & + & F_2\,(\text{loc.}) \\ köt\ (\text{jel}_1) + F_1\,(-vel) & + & F_2\,(-t) \end{array}\right] + be\right\}$$

be-köt (jel$_2$) + ... + F_2 (a) F_2 (b)

be-köt (átv., abstr.) + ... + F_2

ki-köt, el-köt, fel-köt

A *kiköt, elköt, felköt* szintén a *köt* specializálódott változatai. Mindhárom ige szerkezeti viszonyai csak közvetve, a *köt*-ön keresztül hozhatók kapcsolatba a transzformációs csoport viszonyaival.

$$\left\{\left[\begin{array}{lll} köt\ (\text{jel}_1) + F_1\,(-t/*vel) & + & F_2\,(\text{loc.}) \\ köt\ (\text{jel}_1) + F_1\,(-vel) & + & F_2\,(-t) \end{array}\right] + ki, el, fel\right\}$$

ki-, el-, fel- (*ki-*) (*el-*) (*fel*)-

köt (jel$_2$ (a—c)) + ... + F_2(a) F_2(b) F_2(c)

És a *fel-köt* — F_2 (c) stb. külön alcsoportokat alkot, tovább specializálódik. Pl.:

felköti a kukorica csöveit, a paprikát;
a terítőhöz nyolc gombolyag pamutot kötött fel;
(felköti a pulóvert a hónaljáig).

Vagyis:

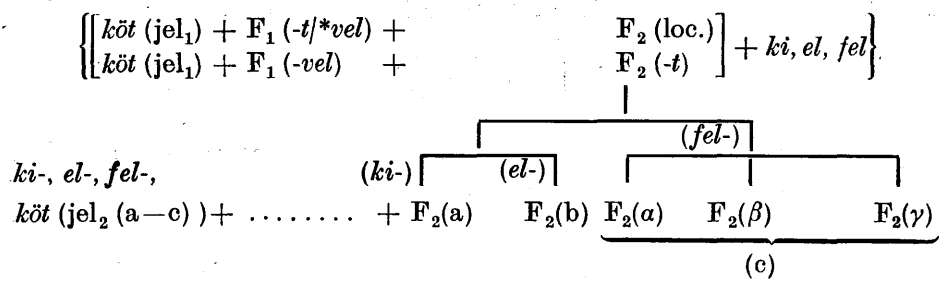

A transzformációs csoport abszolutizálódott I — F_2 (*-t*) viszonya pedig a magányos sorokban egy-egy átvitt jelentésben végződhet. Pl.:

külön kikötöttek, hogy még néhány napot otthon maradhasson

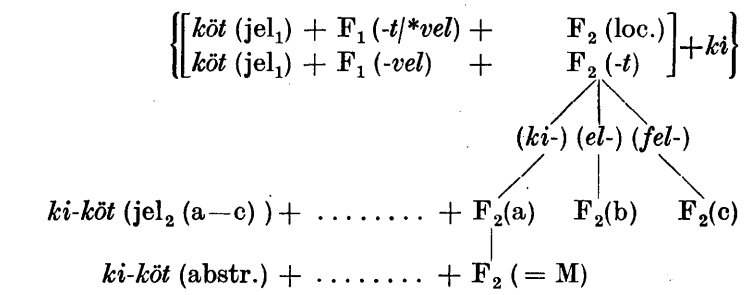

A *kiköt* (abstr.) + . . . + F (= M)-mel kapcsolatban kell még egy megjegyzést tennünk. Az igéknek — a fentiek szerint — van egy belső jelentésstruktúrája:

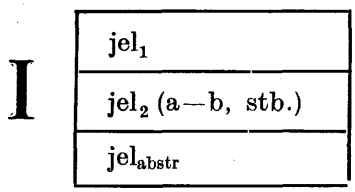

Az igék kiegészülésében, aszerint, hogy belső struktúrájuknak melyik rétege érvényesül, különbségek figyelhetők meg. Pl.:

köt (jel$_1$)	*láncot*	*a kutya nyakára*
ki-köti (jel$_2$)	*a kutyát*	*a fához*
ki-kötötte (abstr.),	*hogy csapatokat tartsanak vissza*	

Vagyis az ige tartalma, ha a jelentése általánosul, gyakran egész mondatokban fejeződik ki:

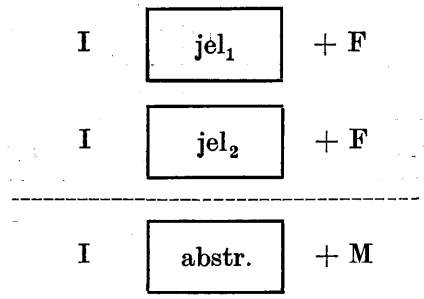

Az ige szintaktikai expanzivitása, jelentésének általánosulásával párhuzamosan növekszik.

*

Eredményeinket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

(1) A *köt* a tényállásokat eredetileg a transzformációs csoportok keretei között tükrözi.

(2) A csoport (2) sorában az $I - F_2 (-t)$ viszonya hovatovább abszolutizálódik, kiszakad a transzformációs csoport összefüggései közül.

(3) Az $I - F_2 (-t)$ abszolutizálódása ugyanakkor egy specializálódási folyamattal kapcsolódik össze.

(4) Az $I - F_2 (-t)$ specializálódása részben az igekötős változatokban valósul meg.

(5) A bemutatott folyamat egy általánosulás eredménye. Ez a megállapítás több oldalról is igazolható:

(a) az $I - F_2 (-t)$ (jel_2) implikálja a transzformációs csoportot:

$$I - F_2 (-t)\ (jel_2) \supset \begin{bmatrix} I\ (jel_1) + F_1\ (-t/*vel) & + F_2\ (loc.) \\ I\ (jel_1) + F_1\ (-vel) & + F_2\ (-t) \end{bmatrix}$$

(b) az abszolutizált $I - F_2 (-t)$ (jel_2) pragmatikus oldalról kifejezve: a tényállásokat nem a közvetlen oldalukról ábrázolja; a részletektől eltekintve a tényállásokat lényeges vonásaikra redukálja.

(c) a specializálódás során az I hatóköre kitágul — s ha a különböző specializált változatokban az azonos I-t keressük, az csak egy mind általánosabb formában található meg.

(6) A specializált jelentések még *közvetve* visszavezethetők a transzformációs csoportok viszonyaira; az átvitt és az absztrakt jelentések már *nem*.

(7) Mi az átvitt, illetőleg absztrakt jelentés: a specializálódáson át abszolutizáltból elvonva az abszolutizált — de ennek az előzménye: a specializálódásban való abszolutizálódás.

(8) Mennél nagyobb mérvű a specializálódás, annál nagyobb a diszpozíció az abszolutizálódásra; az abszolutizáltnak a specializálttól való elszakadására.

(9) Így végső soron a specializálódás és az átvitt stb. jelentések ugyanannak a jelenségnek két különböző oldala:

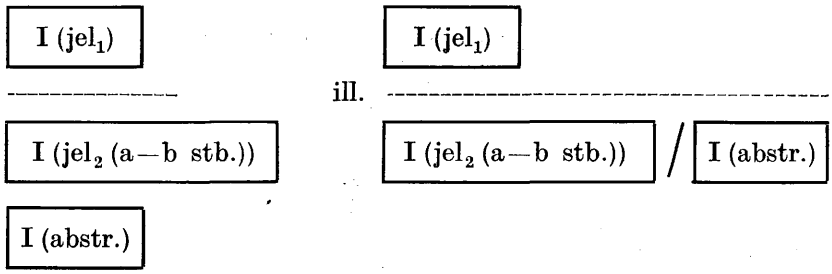

Megfigyeléseink alapján a pont (c) elején jelzett dilemma egyértelműen eldönthető. Először néhány ige elvont jelentésével kapcsolatban tapasztaltuk, hogy a transzformációs csoportokban szereplő igék konkrétebb jelentéseiből vezethetők le. Így *egyes* esetekben arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a magányos sorok a transzformációs csoportok soraihoz képest általánosabb, elvontabb alakulatok. Először azonban, mivel a magányos sorokhoz óriási többségben konkrét jelentésű igék tartoznak, ezek az egyes esetek kivételnek, elszigetelt jelenségeknek tűntek. Az alaposabb elemzés azonban arra utalt, hogy a kérdéses konkrét jelentésű igék egy specializálódás során álltak elő a transzformációs csoportok I — F_2 (-*t*) viszonyának abszolutizálódásából. A specializálódás során pedig az igék tartalmának terjedelme óriási mértékben kiterjedt, mennyiségileg általánosult. Ebből következik: a magányos sorok a transzformációs csoportokból *általában* egy általánosulási folyamaton belül bontakoztak ki. A fentebb említette (b) egyes esetek pedig a transzformációs csoportok és magányos sorok közti általános összefüggés jelenségei. Az egyes igék először kivételnek tűnő jelenségeiben a transzformációs csoportok és magányos sorok általános viszonya csak egy közvetlenebb formában mutatkozik meg.

ZSILKA JÁNOS

Transformational groups and isolated strings

In his earlier papers János Zsilka endeavoured to draw up the system of object clauses by analyzing the cases. Well-defined formations of this system are the so-called *transformational groups*. E.g.

$$\begin{bmatrix} [(1) & V + N_1\,(\text{-}t/vel^*) & + N_2\,(\text{loc.})] \\ [(2) & V + N_1\,(\text{-}vel) & + N_2\,(\text{-}t)] \end{bmatrix}$$

The order within each group has been decided upon the following assumption: within a closed system the more general and complicate may be derived from the simple; the *accusativus objectivus* represents a more general relation than the cognate accusative.

Another formation type of the system is the so-called *isolated strings*. The isolated strings are construed with the *accusativus objectivus*. E.g.

$$\frac{[V + N_1\,(\text{-}t) \quad + N_2\,(\text{loc.})]}{[V + N_1\,(\text{-}vel) \quad + N_2\,(\text{-}t)]}$$

The *accusativus objectivus* in these forms cannot be obtained by means of transformation. The *accusativus objectivus* of the isolated strings presupposes the *accusativus obj.* of the transformational groups, which acts as a derived relation. The isolated strings are, on the other hand, to be interpreted as continuations of the transformational groups:

$$\frac{\begin{bmatrix} [V + N_1\,(\text{-}t)^*vel) + N_2\,(\text{loc.})] \\ [V + N_1\,(\text{-}vel) \quad + N_2\,(\text{-}t)] \end{bmatrix}}{[V + N_1\,(\text{-}vel) \quad + N_2\,(\text{-}t)]}$$

The relations of the group and the isolated strings could—in a few cases—be proved, apart from the case analysis, with "identical" lexical structure as well. In such cases, however, the meaning fo the verb has changed. Thus:

$$\frac{\begin{bmatrix} V\,(\text{mean}_1) & + N_1\,(\text{-}t/^*vel) + N_2\,(\text{loc.}) \\ V\,(\text{mean}_1) & + N_1\,(\text{-}vel) \quad + N_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}}{[V\,(\text{mean}_2) + \ldots\ldots\ldots + N_2\,(\text{-}t) + \ldots]}$$

$V\,(\text{mean}_2)$ being more abstract as compared to $V\,(\text{mean}_1)$. In other words the development of the isolated forms is parallel with the generalization of V:

$$\text{transf. group} \rightarrow \text{isol. string} : V\,(\text{mean}_1) \rightarrow V\,(\text{mean}_2).$$

From what it follows that the isolated strings developed from the strings of transformational groups under the process of generalization.

However, the transformational group → isolated string and the $V\,(\text{mean}_1) \rightarrow$ — $V\,(\text{mean}_2)$ relation could be proved only in odd cases. The isolated strings, on the other hand, usually represent concrete, physical elements. The present paper throws light upon this duality which can be seen in the behaviour of the isolated strings. It points out that the isolated strings represent, in addition to the concreteness of the denotata, a semantic level higher than the strings of the transformational group. And in the odd cases the change of meaning of I between the transformational group and the isolated strings (mean_1 (= concr.) — mean_2 (abstr.)) is only one aspect of the general relationship between the transformational group and the isolated strings. In these odd cases the difference between the transformational group and the isolated strings manifests itself on in a more obvious form.

JÁNOS ZSILKA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

К проблеме этнической и языковой принадлежности создателей гидронимики на -ым (-им)

На северо-востоке европейской части СССР и в Западной Сибири имеется древний гидронимический слой, отличающийся удивительным постоянством своей структуры. Речные названия, принадлежащие этому слою, состоят, как правило, из двух составных частей, которые можно изобразить в виде следующей схемы: неизвестное слово + *-ым, -им* (реже *-ум*). Детальное исследование этого гидронимического слоя могло бы пролить свет на некоторые до сих пор недостаточно исследованные вопросы древней истории коми и обско-угорских народов, поскольку указанный гидронимический слой перекрыт более новыми гидронимическими слоями, сравнительно легко объясняемыми при помощи слов современных коми, мансийского и хантыйского языков.

1. Распространение гидронимического слоя на -ым (-им)

На северо-востоке европейской части СССР гидронимический слой на *-ым (-им)* расположен главным образом в бассейнах больших северных рек — Вычегды, Печоры, Мезени и в верхнем течении Камы. В Западной Сибири он распространен главным образом в бассейне Оби.

Бассейн Вычегда. Реки: *Ач-им, Во-им, Вонт-ым, Жеж-им, Каж-им, Ку-им, Кыл-ым, Кылт-ым, Лоз-ым, Ло-им, Локч-им, Нир-ым, Нос-им, Нювч-им, Нюкч-им, Одок-им, Пыч-им, Туг-ум, Сугд-ым, Чигир-им ю, Чу-им, Меж-ам* (населенный пункт), *Шеж-амка* (из более древнего *Шеж-им*), *Шож-им, Ыр-ым.*

Окончание *-ым (-им)* встречается даже у названий ручьев, например, *Нен-им шор* и *Шут-им шор (шор* в языке коми означает ручей).

Названия рек этого типа встречаются также за пределами Коми республики на нижней Вычегде, главным образом в районе сел Яренска, Лены и в бассейне большого правого притока Вычегды — Яреньги, ср. такие названия, как *Йортым* — река, впадающая в Вычегду недалеко от села Яренска. Из притоков Яреньги к этому гидронимическому типу принадлежат небольшие реки *Лыс-им* и *Укт-ым*, а также *Инт-ом* (из *Инт-ым*). Показательны также названия населенных пунктов *Тугл-им* и *Курч-им.*

В бассейне реки Мезени и Печоры население, создавшее гидронимику на *-ым (-им)* почему-то не получило большого распространения. В бассейне Мезени к этому гидронимическому слою принадлежат такие реки, как *Ёртом* (из *Ёрт-ым), Содз-им, Кувш-им, Ляч-им* ю, Быч-им ю. Любопытно коми-зырянское название Мезени *Моз-ын*, которое могло возникнуть из *Моз-ым*, ср. фамилию *Мозымов.*

Можно предполагать, что население, создавшее на Мезени гидронимический тип на *-ым (-им)*, проникло на Мезень с Вычегды. Верховья таких больших притоков Вычегды, как Вымь и Яреньга, довольно близко подходят к верховьям рек, текущих в Мезень.

Как уже говорилось выше, гидронимика указанного типа на Печоре представлена довольно скудно. Характерны для этого типа названия рек *Вукт-ым, Кожс-им, Кол-ым* ёль, *Кыдр-ым, Кыл-ым, Лел-им, Чил-им* (старое название реки *Цильмы)*. Ср. коми-зыр. название большого печорского села Устьцильмы Чилимдин, т. е. устье Чилима. Можно на этом основании предполагать, что название другого большого притока Печоры Ижма является переделкой более древнего названия *Иж-им*.

В еще меньшей степени гидронимика на *-ым (-им)* представлена в бассейне реки Лузы, впадающей в Сухону. Могут быть отмечены реки: *Вухт-ым* и *Тулом* (из *Тул-ым)*.

Особое распространение гидронимика на *-ым (-им)* получила в верхнем течении Камы, ср. такие названия рек *Акч-им, Ал-ым, Бард-ым, Буд-ым, Вес-ым, Вис-им, Во-им, Вол-им, Изь-ум, Икт-ым, Ил-им, Инт-ым, Кал-ым, Кич-им, Колч-им, Култ-ым, Курт-ым(ка), Кут-им, Куч-ум, Лект-ым, Лолым, Лун-ым, Мурт-ым, Нир-им, Пуз-ым, Сал-ым, Большой Соз-им, Малый Соз-ым, Шал-им, Шукт-ум, Чугр-ум* и т. д. Из названий рек, находящихся на территории Башкирской республики, к этому типу могут быть отнесены Зил-им и Уро-им.

Древнее население, создавшее название рек на *-ым, -им (-ум)* в древние времена было распространено также в пределах Удмуртской АССР и Кировской области, о чем могут свидетельствовать следующие названия рек: *Адж-им, Ар-ым, Бутр-ым, Виз-им(ка), Вулт-ом* (< *Вулт-ым*), *Выж-ум, Ер-ым, Ирд-ом* (< *Ирд-ым*), *Ир-ым, Кол-ым, Колт-ым, Курч-им, Курч-ум, Кест-ым, Кост-ым, Кырч-им, Мол-ым, Ныр-ым, Овд-ым, Поз-им, Пол-ым* (< *Пол-ым*), *Сюзь-ум, Торт-ым, Ул-ом* (< *Ул-ым*), *Ур-ом* (< *Ур-ым*), *Урж-ум, Ухт-ым(ка), Шид-ым* и т. д.

Названия этого типа доходят до Волги, ср. *Ард-ым* — приток Пензы, *Иш-им* и *Кач-им* — притоки Суры.

На территории Западной Сибири гидронимика указанного типа характерна для бассейна реки Оби, ср. речные названия: *Ал-ым(ка), Атл-ым, Ат-ым(йа̄), Вис-им, Виз-им, Волч-им(йа̄), Иш-им, Каз-ым, Кар-ым, Кат-ым, Кырс-им, Кышт-ым, Мул-ым(йа̄), Наз-ым, Нар-ым, Охл-ым, Пел-ым, Рот-им, Большой Сал-ым, Малый Сал-ым, Со-им, Сор-ум, Чел-ым, Чул-ым.*

Следует также отметить самостоятельную реку *Над-ым*, впадающую в Обскую губу.

Можно спорить сколько угодно по вопросу об этнической принадлежности населения, создавшего гидронимику на *-ым(-им)*, но основной факт остается фактом: в бассейне Вычегды, на Верхней Каме, на территории Удмуртской АССР и Кировской области, в бассейне Оби, а также частично на Печоре и Мезени, существует гидронимика одинакового структурного типа. Это свидетельствует о том, что народы, создавшие эти речные названия, говорили на родственных языках.

2. Связи гидрономического ареала на -ым(-им) с другими гидрономическими ареалами

До последнего времени гидронимический ареал на *-ым(-им)* нам представлялся совершенно изолированным гидронимическим ареалом. Сравнительно недавно нам удалось обнаружить его связи с гидронимическим ареалом на *-еньга (-анга, -онга)* и гидронимическим ареалом на *-юг, -юга (-уг, -уга)*. Связь эта выражается в том, что первые составные части названий рек, принадлежащих к ареалам на *-ым(-им)*, *-еньга (-анга, -онга)* и *-юг, -юга* в целом ряде случаев обнаруживают поразительное сходство. Это сходство могло бы быть случайным, если бы оно обнаруживалось в двух или трех случаях, но фактически оно обнаруживается в десятках случаев.

Для того, чтобы продемонстрировать это сходство, мы приводим ниже список названий рек, первые составные части которых обнаруживают явное сходство.

Овд-ым (Сысола)[1]	*Авд-юга* (Сухона)
Акч-им (Кама)	*Акч-юг* (Сосьва)
Ар-им (Кама)	*Ар-еньга* (Варзуга)
Виз-им(ка) (Волга)	*Виз-еньга* (Мезень)
Вол-им (Вишера)	*Вол-юга* (Вага)
Вонт-ым (Сысола)	*Вонд-онга* (Кубенское озеро)
Вукт-ым (Печора)	*Вохт-юга* (Волга)
Ед-ым (Мезень)	*Ед-еньга* (Сухона)
Из-юм (Волга)	*Из-юга* (Мезень)
Кич-им (Кама)	*Кич-уга* (Сухона)
Кол-ым (Печора)	*Кол-еньга* (Сухона)
Колч-им (Кама)	*Кольч-уг* (название населенного пункта около Чердыни), *Кальч-уг* (Вычегда)
Кост-ым (Вятка)	*Кост-юга* (Мезень)
Коч-ум (Кама)	*Коч-еньга* (Сухона)
Курч-им (Кама)	*Курч-еньга* (Сухона)
Нювч-им (Вычегда)	*Нювч-еньга* (Сухона)
Пыч-им (Вычегда)	*Пыч-юг* (Юг)
Сор-ум (Обь)	*Сорь-юга* (С.-Двина)
Ухт-ым (Кама)	*Ухт-юга* (Вага)
Шал-им (Кама)	*Шал-юга* (Кама)
Шиж-им (Чусовая)	*Шиж-еньга* (Сухона)
Шукш-ум (Вятка)	*Шукш-еньга* (Сухона)

Совпадение первых составных элементов в этих типах гидронимов свидетельствует о том, что язык создателей гидронимики на *-ым, -им* был родственным языком создателей гидронимики на *-еньга (-анга, -онга)* и гидронимики на *-юг, -юга (-уг, -уга)*.

Руководствуясь некоторыми общими положениями формальной логики, мы можем сделать вывод, что одновременное сходство первых составных элементов разных названий на *-ым, -им* с первыми составными частями речных названий двух других гидронимических ареалов, предполагает также

[1] В скобках указан бассейн реки, который входит в данный гидроним.

материальное родство языков создателей этих двух других гидронимических ареалов.

Имеющиеся в нашем распоряжении материалы полностью подтверждают это предположение. Сходство первых составных элементов речных названий наблюдается и в этих ареалах.

Анд-анга (Юг)	*Анд-юга* (Печора, Шексна)
Вад-еньга (Юг)	*Вад-юга* (Пинега)
Варз-еньга (С. Двина)	*Варз-уга* (Белое море)
Воим-анга (Сухона)	*Вайм-уга* (С. Двина)
Воч-еньга (С. Двина)	*Вач-юг* (Юг)
Ел-еньга (Кубенское озеро)	*Ел-юга* (Вага)
Кол-еньга (Вага)	*Кол-юг* (Ветлуга)
Коч-еньга (Сухона)	*Коч-юга* (Унжа)
Курд-еньга (Юг)	*Курд-юк* (Юг)
Мард-еньга (Сухона)	*Мурд-юг* (Юг)
Пад-еньга (С. Двина)	*Под-юга* (Вага)
Пеж-еньга (Юг)	*Пеж-уга* (Пинега)
Печ-*еньга* (Сухона)	*Печ-уга* (Нерль)
Сел-енга (Юг)	*Сел-юга* (С. Двина)
Суч-еньга (Сухона)	*Суч-юг* (Юг)
Уфт-анга (Сухона)	*Уфт-юга* (Сухона и С. Двина)
Шич-еньга (Сухона)	*Шич-уга* (С. Двина)

3. Проблема этнической принадлежности создателей гидронимики на -ым(-им) и родственных им по языку народов

Проблему этнической принадлежности создателей гидронимики на *-ым(-им)* и родственных им по языку народов можно решить только путем этимологизирования речных названий и установление сходства языка этих названий с языком какого-нибудь современного народа, этническая принадлежность которого является достаточно хорошо известной.

Начать можно с попыток расшифровки второй составной части гидронима, отличающейся устойчивостью и постоянством, что указывает на то, что язык создателей гидронимики на *-ым(-им)* был языком агглютинативного типа. Конечный элемент в речных названиях, принадлежащих к агглютинативным языкам, чаще всего выступает как индикатор определенной серии, например, река, ручей, озеро и т. п. На этом основании можно предположить, что конечный элемент в речных названиях на *-ым(-им, -ум)* имел значение реки.

В современных обско-угорских языках нет отдельного слова типа *ым, им* или *ум*, означающего реку, но есть целый ряд косвенных данных свидетельствующих о том, что когда-то в этих языках подобное слову существовало. В мансийском языке есть слово *хулюм, хөл'эм* «речка нерестовая» (Бал. 143), т. е. такая речка, куда заходит рыба для метания икры. Первый составной элемент этого названия *хуль, хөл'* означает в мансийском языке рыбу. Е. И. Ромбандеева считает слово *хul'ит* отглагольным именем, производным от глагола *хul'iγlaŋkwe* всплывать (Ромб. 50), но такое объяснение по нашему мнению, вряд ли можно назвать удачным. Скорее всего *хul'ит* можно истолковать как «рыбная река».

В мансийском языке есть и другое косвенное доказательство того, что слово *ит* имело отношение к реке, ручью и т. п. Мы имеем в виду слово *союм, сойм*, означающее ручей. Это слово имеется также в хантыйском языке, где оно звучит, как *sōi̯ə̑m, sā̮i̯ə̑m* и т. д. (Кар. 819, 820).

Не исключена также возможность того, что в отдельных случаях речные названия на *-ым(-им)*, могли представлять прилагательные. Прилагательные с окончаниями *-ит, -эт* действительно имеются в обско-угорских языках, ср. манс. *марсюм, маршэм* «печальный», «тоскливый», *матум, матэм* «старый» (Бал. 53), *сурум, сурэм* «черствый», «твердый» (Бал. 109), хант. *sōrə̑m* «сухой» (Кар. 877), *хошим* «теплый» (Русск. 235) и т. д.).

Гораздо труднее определить значение первой составной части речного названия. Однако и в этом случае известную помощь могут оказать некоторые закономерные ограничения. Первые составные части не могут заключать в себе бесконечное разнообразие слов, отличающееся большим разнообразием значений. С известной долей вероятности можно утверждать, что они будут содержать следующие категории слов:

1) слова, обозначающие цвет воды, характер речного русла, местности, по которой протекает данная река;

2) названия лесных животных, например, медведь, волк, лисица, заяц, лось, олень, рысь, россомаха, белка, куница и т. п.;

3) названия различных лесных птиц типа гусь, утка, лебедь, рябчик, тетерев и т. п.;

4) названия различных рыб, типичных для рек и озер данной местности.

Первые составные части речных названий могут, конечно, включать и некоторые другие категории слов, но вышеперечисленные категории будут, по-видимому, наиболее вероятными.

Руководствуясь этими соображениями, попробуем произвести расшифровку некоторых речных названий на *-ым(-им)* с помощью современных обско-угорских языков.

Во-им (бассейн Вычегды). Можно предполагать, что первоначальной формой этого названия было *Voj-эт*, ср. хант. *ӯōi̯з* (Кар. 204), мансийск, *иj* «зверь». *Вой-им* — река, изобилующая зверем и вообще всякой дичью.

Каж-им — приток Сысолы (бассейн Вычегды). Элемент *каж* сопоставляется с мансийским *хас* «тальник, ивняк» (Бал. 135).

Кар-ым (бассейн Оби). Первый элемент *кар* допускает сравнение с хантыйским *х̮ӑ̮r* «лес, в котором водится дичь» (Кар. 327).

Кич-им (бассейн Камы). *Кич* — можно сопоставить с хантыйским *Ḵi̯ᵢ̯ṭš̮i̯* «ивняк», «тальник» (Кар. 350). Это слово встречается в ваховском диалекте хантыйского языка.

Колч-им (бассейн Камы). *Колч* — сравнивается со словом кондинского диалекта мансийского языка *хал'щ, хал'эщ* «березняк» (Бал. 133). В сосьвинском диалекте ему соответствует *халаси* «березняк» (Бал. 133).

Ку-им (бассейн Вычегды). *Ку* — сопоставляется с хантыйским *хоu, хи* «длинный» (Патк. 30).

Кырс-им (бассейн Оби). *Кырс* — напоминает хантыйское *х̮ŏ̮·rə̑s* «мель» (Кар. 338). В ваховском диалекте хантыйского языка имеется слово *Ḵŏ̮rə̑s* — «полого спускающийся к воде песчаный берег» (Кар. 338).

Кышт-ым (населенный пункт в Западной Сибири). Название Кыштым вероятно происходит от названия реки. *Кышт-*, возможно, имеет отноше-

ние к хантийскому *kəṣ̌tȧ·pum* «трава, растущая в воде» (Кар. 450). *Pum* «трава».

Йорт-ым — приток Вычегды. Существует также *Йортом* (из *Йртым*) приток Мезени. Первая составная часть *йорт-* может быть сопоставлена с хантыйским *i̯āγə̂rt* «разветвление» (Кар. 150) и хантыйским *i̯ŏ̯urę̱*, *i̯ŏ̯ura* «кривой» (Кар. 137). Первоначальное значение — «река, изобилующая рукавами и имеющая извилистое течение».

Лоз-ым — приток Сысолы (бассейн Вычегды). Любопытно созвучие этого гидронима с мансийским *lūs-um* (Ромб. 48). Первый элемент *lūs* имеет определенное значение. *Lūs*, по свидетельству Е. И. Ромбандеевой, — болото с кочками, покрытое высокой травой, где можно собирать траву для стельки в обувь (Ромб. 47).

Локч-им — приток Вычегды. Сопоставление первого элемента *локч-* с мансийским *laxs* «гриб, грибы» было бы мало оправдано, так как у древних финноугров «грибы», по-видимому, не употреблялись в качестве продукта питания. Более вероятна связь с хантыйским *l̥ȍksi̯n̯ʿ* «вид угря, не имеющего чешуи» (Кар. 478). Если конечный *n* представляет суффикс то элемент *локч-* в Локчим был названием какой-то рыбы.

Нир-ым (бассейн Вычегды). Первый элемент *нир-* можно возвести к хантыйскому *ńir* «мыс». Нирым — «река, изобилующая березовыми выступами, или мысами».

Нос-им (приток Вычегды). Первый элемент *нос-* допускает сопоставление с мансийским *ńǫz*, *ńudz* «ил» и хант. *ńą̆·sə̂x̱* «скользкий» (Кар. 640).

Нюкч-им — приток Сысолы. На реке Северной Сосьве в Западной Сибири имеется населенный пункт *Няксимволь*. Если учесть, что *воль* означает по мансийски «плёс» (участок реки), то Няксим очень напоминает Нюкчим. Первый составной элемент *нюкч-*, по-видимому, связан с мансийским *накаси* «небольшой лес на болоте» (Бал. 59).

Сугд-ым (бассейн Вычегды). *Сугд* — напоминает основу мансийского глагола *сохт-уӈкве* «намотать, свернуть» (Бал. 107). Сугдым — река с извилистым руслом.

Сурт-ым (бассейн Камы). Элемент *сурт-* может быть связан с распространенным в обско-угорских языках названием щуки *sort*, *sart* и т. д.

Сылч-им (бассейн Камы). Элемент *сылч-* вероятно связан с мансийским *сюлси* «кулик» (Бал. 111).

Тукт-ым (бассейн Камы). Тукт- сравнивается с мансийским *tāxt*, *tāxət* (Калм. 55) и хантыйским *toxteŋ* «гагара» (Патк. 169).

Укт-ым — приток реки Яреньги, впадающей в Вычегду около села Яренска. Элемент *укт-* представляет, вероятно, самостоятельное слово, означавшее «крутой берег», «яр». Этимологически его можно сопоставить с мансийским *äx*, *ox* «гора» (Сил. 26, 322), *ax* «гора» (Бал. 62), а также с хантыйским *ux*, *ox* «голова» (Шт., 164), *uxtə* «верхняя сторона» (там же). *Уктым* — «река, на которой часто встречаются высокие берега, или яры».

С *Уктым* этимологически связано название *Ухтым* (бассейн Камы) и *Укдым* (приток Вычегды).

Чигир-им ю (бассейн Вычегды). *Чигир-* созвучен с хантыйским *ṣ̌i̯γə̱rʿ* вид чирка (Кар. 935). Чирок — название породы дикой утки.

Чугр-ум (бассейн Камы). Элемент *чугр-* можно сопоставить с хантыйским *śokor*, *śŏγə̱ṟ* и мансийским *sūxur*, *sōxer щокур* (название рыбы). Ее латинское название salmo lavaretus, coregonus lavaretus (Шеб. 15).

Шеж-ам — название станции на железнодорожной линии Москва — Воркута. Недалеко от станции Межог (Коми АССР). Название *Шеж-ам* произошло из *Шеж-им*. *Шежим* — приток Вычегды. Сейчас эта река носит название Шежамка. *Шеж-* можно сопоставить с мансийским *šō̧š* дикая утка (Калм. 55).

Если эти сопоставления верны, то язык создателей гидронимики на *-им(-ым)* оказывается близким языку современных обских угров.

Некоторые названия рек на *-еньга (-анга, -онга)* также могут быть расшифрованы при помощи слов современных обско-угорских языков.

Д. П. Европеус был первым исследователем, высказавшем предположение о сходстве языка создателей речных названий с остяцким языком. Название реки Печеньга он сопоставлял с хантыйским Печейенг «сосновая вода».[2]

В ненецком языке существует слово *еӈа* «ручей, маленькая речка, протекающая по населенному пункту» (Тер. 101). Можно предполагать, что это слово заимствовано ненецким языком из какого-то угроидного языка.

Дальнейшие поиски подтверждают эти предположения. Ниже приводится список речных названий на *-еньга* (варианты *-анга, -онга)*, допускающих возможность истолкнования их значений при помощи слов обскоугорских языков.

Авж-еньга — приток Онеги. *Авж-*, возможно, имеет отношение к хантыйскому *owəs* «нижнее течение реки», «север» (Шт. 152).

Егр-еньга (бассейн Сухоны). *Егр-* сопоставляется с хантыйским *āgren*, *āγərnз*, *āu̯eṛṇeʿ* «язь, окунь» и мансийским *argen*, имеющим то же значение. Ю. Тойвонен (NyK. 50, стр. 452) и И. Шебешьен (Шеб. 58) считают конечное *ne*, *n* суффикссом.

Ю. Тойвонен к этой группе присоединяет также венгерское название плотвы *egri* (NyK. 50, стр. 452).

Элемент егр- можно сопоставить также с хантыйским *i̯ēɢərʿ* «болотистая низина между двумя сухими участками, поросшая низкой сосной» (Кар. 149). Это слово могло также иметь значение заболоченного леса, ср. коми-зыр. диал. *егыр* «заболоченный лес».

Ел-еньга (приток реки Кубены). *Ел-* допускает сопоставление с хантыйским *ā̯ʌn̯n̯ʿ* «таймень». В диалектах мансийского языка ему соответствуют названия *āli̯n*, *ālen*, *oåln*, *ålėn*. Конечно *n*, по мнению И. Шебештьен, является суффиксом (Шеб. 46).

Кильч-еньга — приток реки Кичьменьги, впадающей в реку Юг. Элемент *кильч-* может быть сопоставлен с хантыйскими диалектными названиями плотвы, или сорги. *Kelsi*, *kilsi*, *kelśa*, *kē̯l̓šз* и т. д. (Шеб. 62). В коми-зырянском языке ему соответствует название *кельчи* «плотва, сорога».

Коч-еньга — приток Сухоны. Элемент коч- допускает сопоставление с коми-зырянским гыч «карась» (из *ʿkuč)* и хант. *kuse*, *kǫ̆šз* «плотва, чебак», манс. *koasi*, *koasiṅ*, *kaseu* вид плотвы, ср. также венг. *keszeg* «плотва» (Шеб. 57).

Лев-инга (бассейн Сухоны). Левинга происходит из более раннего названия Лев-еньга. Элемент *лев-* сопоставляется с манс. лива «ил, тина» (Бал. 45).

[2] *Д. П. Европеус*, К вопросу о народах, обитавших в Средней и Северной России до прибытия славян. Журнал Министерства народного просвещения. Июль, 1868, часть CXXXIX, стр. 61.

Лопш-еньга — название населенного пункта на берегу Белого моря. Оно возникло от названия реки. В бассейне Ветлуги, впадающей в Волгу, существует также река Лапшанга. Название Лопшеньга допускает двоякое истолкование. Возможно, что первый составной элемент лопш- связан с мансийским *лопси* «залом на реке» (Бал. 47). Конечное *си* в *лопси* представляет суффикс собирательной множественности, присоединенный к слову *лупи*, *луп* «коряга» (Бал. 48). Любопытно отметить, что существует приток Северной Сосьвы, имеющий название Лопсия ((lopsi + jā), т. е. река, имеющая нечистое заваленное корягами дно.

В то же время в кондинском диалекте мансийского языка существует слово *лупщ* «порог на реке» (Бал. 134). Если элемент *лопш-* этимологически связан с этим *лупш*, то Лопш-еньга могла иметь первоначальное значение «Порожистая река».

Лунд-онга — приток Унжи (бассейн Волги). *Лунд-* допускает сопоставление с мансийским *lunt*, *lånt* «гусь», ср. хант. *tunt*, *lunt* «густь».

Мел-еньга — река в бассейне Ваги (Вага — приток Северной Двины). *Мел- (мель-)* сопоставляется с мансийским *mil* и хантыйским *ma*, *mat* «глубокий».

Нел-еньга (бассейн реки Ваги). Элемент *нел- (нель-)* созвучен с хантыйским диалектным названием небольшой рыбы *ńēlki*, *ńəl'ək*, *ńą̆lᵉkᶜ* «мелкий язь». В мансийском ему соответствует название *ńalịk*, *ńālėk*, *ńala* «селедка». Конечный *k* в этих названиях И. Шебештьен считает суффиксом (Шеб. 72).

Пеж-еньга (бассейн Юга). *Пеж-* сопоставляется с мансийским *paaši* (Колл., 6) и хантыйским пеши «олененок» (Русск. 231). Пеженга могла иметь первоначальное значение «Оленья река».

Печ-еньга — название нескольких рек: Печеньга — приток Волги, Печеньга — приток Сухоны и Печ-еньга — река в Мурманской области. Элемент *печ-* созвучен с селькупским *peča* «щука» (Хайду 169). *И. Н. Шебештьен* утверждает, что в сургутском диалекте хантыйского языка встречается название рыбы *potsi* cyprinus rutilis, а в Нарыме водится рыба, имеющая название *petsche* cyprinus lacustris (Шеб. 31). Можно предположить, что это разновидность сазана.

По сообщению С. Патканова в иртышском диалекте хантыйского языка встречается слово *paǯa*, *poǯa* «очищенная и высушенная щука» (Патк. 106).

По-инга (бассейн Вычегды). Название Поинга возникло из более древнего *Poj-jenga*. *Poj-* сопоставляется с хантыйским *poi̯* «осина» (Кар. 658).

Сел-енга (бассейн Юга). *Сел-* напоминает хант. *sȯl̥ᶜ*, *sę̇l̥ᶜ* «мелкая рыба, заготовленная для сушки» (Кар. 853).

Сод-еньга (бассейн Ваги). *Сод-* может быть сопоставлен с хантыйским *sot* «мыс» (Патк. 140).

Шаб-аньга (бассейн Юга). *Шаб-* сопоставляется с мансийским *supī*, *sopī*, *šupu* «осетр» (Шеб. 53).

Шаж-еньга (бассейн Юга). *Шаж-* можно сравнить с мансийским *cac (cāc)* «селезень» (Бал. 100).

Шепл-еньга (бассейн Юга). *Шепл-* сопоставляется с мансийским *šäβl'i̯x* «окунь» (Шеб. 73). Конечный *x*, по мнению И. Шебештьен, является суффиксом.

Юм-еньга — приток Северной Двины. *Юм-* напоминает хантыйское *i̯um* «черемуха». Юменьга — «Черемуховая река», или «река, на берегу которой растет много черемухи».

Вонж-уга (бассейн Северной Двина). *Вонж-* может иметь связь с мансийским *ванс, ванси* «низкая трава, мурава» (Бал. 21). В хантыйском ему соответствует *wanši* «трава» *Вонжуга* — «Луговая река».

Камч-уга — приток Сухоны. Элемент *камч-* созвучен с хантыйским *x̯ŏmə̯s* «большой, заросший деревьями остров на болоте» (Кар. 304).

Мудьюга — название двух рек. Одна из них впадает в Белое море, а другая в Онегу. *Мудь-* сравнивается с хантыйским *mèu̯t̯i̯* «язь» (Шеб. 61).

Нарч-уг — приток р. Виляди (бассейн Вычегды). *Нарч-*, возможно, имеет отношение к хантыйскому *нёрси* «кустарник» (Русск. 229).

Нельз-юга (бассейн Онеги). *Нельз-* сопоставляется с мансийским *няльсь-* «слизь» (Бал. 68). В данном случае нельзь, по-видимому, имело значение ила или тины: Нельзюга — река, имеющая илистое дно.

Яв-еньга. Яв- напоминает хантыйское *i̯e̯w̯* (Паас. 35), *jen, jeve* (Патк. 402) «окунь».

Яр-еньга — приток Вычегды. Прежнее название *Ереньга*. Название *Ереньга* допускает разное истолкование. Элемент *ер- (jer)* может быть связан с мансийским *jēr* «край». Следовательно, Ереньга первоначально имела значение реки, находящейся на краю. Действительно, выше впадения Яреньги в Вычегду названия рек с окончанием -еньга не встречаются.

Можно истолковать это название по иному. Если отвлечься от окончания -еньга, которое обозначало реку, то первый составной элемент jer можно сопоставить с хантыйским *i̯e·u̯rз, i̯ēu̯ər'* «волк» (Кар. 141).

При помощи слов современных обско-угорских языков может быть объяснено значение некоторых речных названий на *-юг, -юга* и *-уг, -уга*.

Важ-уга (бассейн Ваги). *Важ-* можно сопоставить с хантыйским *u̯oža* «кокора» (Кар. 260). Первоначальное значение — «река с засоренным лесным хламом дном».

Онж-уга (бассейн Сухоны). *Онж-* может быть сопоставлен с мансийским *uš, us, unš, uns* «нельма» (coregonus nelma). Параллели имеются и в других уральских языках, ср. хант. *unš, uns, uš*, коми-зыр. *uǯ*, ненецк. *wanǯe* «нельма» (Шеб. 19).

Роч-уга (бассейн Мезени). *Роч-* сопоставляется с мансийским *рось* «рыболовный песок» (Бал. 69), *rāś* «песчаный берег» (Калм. 54).

Унд-юга — приток Ваеньги (бассейн Северной Двины). Элемент *унд-* может быть сопоставлен с хантыйским *unt, wənt* «лес». В мансийском ему соответствует *unt* «лес» (Калм. 56).

Урд-юга. Название двух рек. Одна из них впадает в Онегу, а другая в Пезу. Первый составной элемент *урд-* допускает соответствие с мансийским *art, oårt* «язь» (Шеб. 58).

Шубр-ют (бассейн Вятки). Первый элемент *шубр-* может быть сопоставлен с хантыйским *śą̆barγшл, śebar-xut* «чебак» (Шеб. 45). Возможна также связь этого элемента с мансийским *śopər* «куропатка» (Калм. 55).

Если вышеприведенные сопоставления отражают истину, то создатели гидронимики на *-ым(-им)*, по-видимому, были предками современных обско-угорских народов ханты и манси. Их язык входил в группу родственных угроидных языков, которые в древние времена были распространены по всему Северу России. Южная граница распространения этих языков доходила до Волги.

Подобная мысль была высказана около ста лет тому назад Д. П. Европеусом. В своей статье «К вопросу о народах, обитавших в Средней и Север-

ной России до прибытия славян». Д. Е. Европеус утверждал, что югорское (т. е. угорское) население распространялось по всей северной половине нынешней России от верховьев Дона до Дедовитого моря и от реки Вислы и Балтийского моря до Урала.[3]

В статье Д. П. Европеуса были допущены преувеличения. Предполагаемая территория распространения угорских народов была слишком широкой. Статья содержала мало иллюстративного материала. Идеи Д. П. Европеуса были подвергнуты резкой критике и впоследствии были совершенно забыты.

Д. П. Европеус, по нашему мнению, совершенно правильно поставил под сомнение широко распространенную в то время гипотезу о заселении территории русского Севера народами прибалтийско-финского происхождения. Народы прибалтийско-финского происхождения действительно заселяли Север, главным образом его западную часть, но это заселение происходило в более позднюю эпоху.

Не исключена также возможность того, что народы угорского происхождения действительно могли проникать из-за Урала на территорию европейской северной части СССР. Возможность такого проникновения в настоящее время подтверждается исследованиями некоторых археологов.[4]

Такому проникновению в значительной мере могли способствовать большие северные реки Вычегда, Печора, Кама и Северная Двина с их многочисленными притоками.

4. О первоначальном местонахождении создателей гидронимики на -ым(-им)

Можно предполагать, что первоначальным местом обитания создателей гидронимики на *-ым(-им)* был бассейн Оби, откуда они постепенно распространялись на запад, переходя Уральские горы. Язык древних обитателей бассейна Оби, а также языки населения верхнего течения Камы и Вычегды, по всей видимости, были очень близкими языками. Об этом прежде всего свидетельствует наличие повторов. Наиболее показательные повторы приводятся в специальной таблице.

Мозым — приток Оби	*Мозым* — старое название реки Мезени
Няксим-воль — населенный пункт на реке Северной Сосьве	*Нюкчим* — приток Сысолы
Лусум — мансийское название реки Лозьвы (басс. Оби)	*Лозым* — приток Сысолы
Шалым — приток р. Томи (бассейн Оби)	*Шалим* — река в бассейне Камы
Курчум — Приток Иртыша	*Курчим* — населенный пункт на Нижней Вычегде

[3] *Д. П. Европеус*, указ. соч., стр. 58.

[4] *Г. М. Буров*, Две основные группы культур бронзового и железного веков на крайнем европейском северо-востоке; *В. И. Канивец*, Основные проблемы археологии крайнего северо-востока Европы; *В. И. Третьяков*, О связи древних племен юго-западной Финляндии и Прикамия во II тыс. до н. э. См. У уральское археологическое совещание (Тезисы докладов и сообщений). Сыктывкар, 1967.

Тугулым — населенный пункт в Тюменской области
Пелым — река в бассейне Оби

Алым(ка) — пруток Иртыша
Ишим — приток Иртыша
Челым — река в бассейне Оби

Туглим — населенный пункт на Нижней Вычегде
Пелым — населенный пункт в Коми-Пермяцком округе
Алым — река в бассейне Камы
Ишим — приток Суры
Чилим — старое название реки
Цильмы — притока Печоры.

Создатели гидронимики на *-ым(-им)* и близкие к ним другие угроидные народы не были аборигенами русского Севера. До их проникновения на территории Севера существовало редкое население, проникшее из Средней России.

На территории европейской Северной части СССР имеются древние гидронимы, имеющие следующие специфические суффиксы:

1) Суффикс *-ма: Елома, Катрома, Кизьма, Кичма, Кодима, Лекшма, Мотьма, Пидьма, Тойма, Удима, Шожма, Порма, Сюзьма, Лема, Лужма* и т. д.

2) Суффикс *-га: Вага, Вига, Ерга, Корга, Сойга, Шилга, Чурга, Чужга,*

3) Суффикс *-ша (-жа): Варжа, Илеша, Ковжа, Конюша, Лейбуша, Моша, Порша, Ямжа, Кимжа* и т. п.

4) Суффикс *-са (-за): Илеза, Керза, Куруса, Носа, Нюгуса, Сеза, Топса, Юза* и т. д.

5) Суффикс *-та (-да): Кехта, Койда, Лохта, Майда, Нурда, Сохта, Шорда* и т. д.

6) Суффикс *-ра: Кудра, Лофтура, Согра, Тегра, Явзора* и т. д.

Перечисленные выше речные суффиксы встречаются в более южных областях, в Кировской, Горьковской, Ярославской, Костромской, Ивановской и Рязанской.

Суффикс *-ма: Вома, Кульма, Лекма, Ошма, Пижма* (Кировск: обл.) *Алсма, Ватома, Велетьма, Кудьма* (Горьк. обл.), *Сойма, Яхрома* (Влад. обл.), *Ильма, Лаштома, Пушма* (Яросл. обл.), *Вохтома, Толшма* (Костр. обл.), *Сотьма, Тума* (Иван. обл.).

Суффикс *-га: Люга, Нылга, Шолга* (Кировск. обл.), *Инга, Урга* (горьк. обл.), *Верга, Пурга, Шиньга, Шуйга* (Яросл. обл.), *Вига, Синьга, Шаньга* (Костр. обл.).

Суффикс *-ша (-жа): Ныша* (Кировск обл.), *Теша, Унжа* (Горьк. обл.), *Ворша, Нырымша* (Влад. обл.), *Никша* (Яросл. обл.), *Вопша, Нельжа, Номжа* (Костр. обл.) *Торгаша* (Моск. обл.), *Выша, Моша, Питомша* (Ряз. обл.).

Суффикс *-са (-за): Керза, Луза* (Кировск. обл.), *Векса, Кулза, Мозга* (Яросл. обл.), *Монза, Тебза* (Костр. обл.), *Теза* (Иван. обл.) и т. д.

Суффикс *-та (-да): Немда, Туда* (Кировск. обл.), *Линда, Санда* (Горьк. обл.), *Солда, Суда* (Костр. обл.), *Верда, Иберда, Хупта* (Ряз. обл.).

Суффикс *-ра: Нара, Пахра* (Моск. обл.), *Сура* (Мордовская и Чувашская АССР), *Конгора, Мягра* (Яровславская обл.), *Вытегра* (Вологодск. обл.).

Показательном в этом отношении может быть также наличие двуслойных речных названий типа Кокшеньга, Кичменьга, Лапшанга, Шарденьга,

Ерзеньга, Якшеньга, Сельменьга и т. д. Особенности этих двуслойных речных названий состоят в том, что первые их составные элементы существуют в качестве самостоятельных речных названий, например, *Кокша, Кичма, Лапша, Шарда, Ерза, Якша, Сельма* и т. д. Это свидетельствует о том, что проникавшие на Север угроидные народы присоединяли к непонятным для них речным названиям, оставшихся от прежнего иноязычного населения, собственное название реки, например Кичма + еньга = Кичменьга и т. д.

Угроидное население севера оставило следы не только в суффиксах речных названий на *-ым (-им), -еньга (-анга, -онга)* и *-юг, -юга (-уг, -уга)*. Оно оставило следы также в названиях рек на *-егда* типа *Вычегда, Рочегда, Печегда*. Суффикс *-егд(а)*, возможно, имеет связь с мансийским *āxt(a)* «река, всегда имеющая воду, вытекающая из заливных лугов» (Ромб., 48). Названия небольших рек на *-ыш* типа *Ягр-ыш, Раст-ыш, Шонт-ыш, Кундыш, Ухт-ыш* и т. п. также, по-видимому, связаны с угроидным населением, поскольку суффикс *-ыш* также имеет распространение в Западной Сибири, ср. такие названия рек, как *Ирт-ыш, Нар-ыш, Чум-ыш* и т. д.

Угроидное население оставило также некоторые следы в лексике языка коми и северных русских говоров. Типичным примером может служить широко распространенное на Севере слово курья «речная старица», ср. манс. *xur, kur* «край» и *jā* «река», русск. слово *чум* и коми-зыр. *чом*, имеющее связь с хантыйским *sumət, śumət* «береза» и т. д.

Б. А. Серебренников

Список сокращений

Бал. = *А. Н. Баландин* и *М. П. Вахрушева*, Мансийско-русский словарь. Ленинград, 1958.

Калм. = Kálmán Béla, Manysi nyelvkönyv. Budapest, 1955.

Кар. = K. F. Karjalainen, Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. Helsinki, 1948.

Колл. = B. Collinder, Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Uppsala, 1955.

Паас. = H. Paasonen, Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Helsinki, 1926.

Патк. = Patkanov Szerafim, Irtisi-osztják szójegyzék. Budapest, 1902.

Ромб. = *Е. И. Ромбандеева*, Некоторые этимологии мансийских топонимов. В книге «Вопросы финноугорского языкознания», Москва, 1966.

Русск. = *Ы. Н. Русская*, Самоучитель хантыйского языка. Ленинград, 1961.

Сил. = Szilasi Móricz, Vogul szójegyzék. NyK. XXV, Budapest, 1895.

Тер. = *Н. М. Терещенко*, Ненецко-русский словарь. Москва, 1965.

Хайду = Hajdú Péter, Pápai Károly szelkup szójegyzéke. NyK. LIV, Budapest, 1953.

Шеб. = N. Sebestyén Irén, Az uráli nyelvek régi halnevei. Budapest, 1935.

Шт. = W. Steinitz, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie. 2. Aufl. Leipzig, 1950.

Két szigvai vogul elbeszélés

1957—8-ban sikerült jelentős mennyiségű szótári és szöveganyagot gyűjtenem a Szovjetunióban (vö. I. OK. XIII, 453—6, Vir. 1959: 411—6 és NyK. LXII, 23—32). Ennek egy csekély töredékét közzétettem a NyK. idézett helyén valamint a Chrestomathia Vogulica (1963) és Vogul Chrestomathy (Bloomington, 1965) c. munkáimban.

Első utamról hoztam haza két viszonylag terjedelmes szöveget is magnetofonszalagon. Tekintve azonban, hogy fordítás nélkül nem boldogultam a szövegek lejegyzésével, 1966-ban rövid leningrádi utamat nem új anyag gyűjtésére, hanem a meglevők ellenőrzésére, valamint az említett szövegek megfejtésére használtam föl. Mindkettőnek közlője E. I. Rombangyejeva vogul anyanyelvű tudományos kutató. A megfejtésben ő segített, és vele ellenőriztem szótári anyagomat is.

Mindkét elbeszélés néprajzi szempontból is értékes. Az elsőnek csak egy része van meg szalagon. A *-gal megjelölt bekezdéstől kezdve Rombangyejeva jegyzeteiből írtam ki a kiejtés szerint ellenőrizve. Az első töredékesnek látszik, több, szinte önálló elbeszélésből fűződik össze. A hézagos elmondás következtében néhány részlet csak utólagos kérdésemre tisztázódott. Mikor például a *mōś*-asszony fiacskája elmerült a mocsárban, a nénje bottal szurkálta a talajt azon a részen, hogy nyomára leljen, és így véletlenül kiszúrta öccse fél szemét. Ezért félszemű, mikor nénje hosszú évek múltán találkozik vele a tündérnél, aki a mocsárból kimentette.

A másik történet sokkal kerekebb, és a cselekmény is csak néhány napra korlátozódik.

Az elbeszélésekhez nem fűzök jegyzeteket, hanem a fordítás szövegében próbálom a szükséges magyarázatokat megadni.

A vogul szöveg közlésében követem a Chrestomathia Vogulicában alkalmazott fonematikus átírásomat, de a két legfontosabb allofónt (amelyeket az irodalmi helyesírás is megkülönböztet) külön jelölöm. Így a második és további szótagokban előforduló redukált magánhangzó *(ə)* a következő bilabiális mássalhangzók *(m* és *p)* előtt veláris és erősen labialis színezetű. Ezt ^{u}-val jelölöm (pl. *konsᵘp, χāpᵘm)*. Az *i* fonéma pedig *γ* előtt és *χ* után teljesen veláris hangzású, ennek jele szövegeimben *į*. Ugyancsak jelölöm a mondatfonetikai vagy a hangsúlyból adódó mennyiségi változásokat. A szigvai nyelvjárást a többi északi nyelvjárástól elsősorban a *k* palatalizációja különbözteti meg elől képzett magánhangzók előtt (pl. Szo. *āγikem, kēnt, kinsi* ~ Szi. *āγiťem, ťēnt, ťinsi)*.

mōś-nēγ, por-nēγ

mōś-nēγ, por-nēγ ōlēγ. āγjɨγ-pɨγɨγ ōńśēγ. χosa ōlsɨγ, wāťi ōlsɨγ, akwmatērtn por-ne mōś-nēte palt ti śaltāpas, lāwi: — ti nēkwe! naj (nāj-jiw) watuŋkw jalimēn!

mōś-ne lāwi: ,,am at jalēγm, am najw ōńśēγm.''

— jalimēn, moś wōrt jōmɨγtimēn, sistam wōrt moś jalasimēn!

ta wōwəste, wōwəste, ak(w)matērtn mōś-neťēt ta kāsaśas: ,,ja, naŋ kāsən, jalimēn.''

ti, masχa·tasɨγ, pinχatasɨγ, kon ta kwālsɨγ. towtanēn massɨγ, ta minēγ. χosa minasɨγ, wāťi minasɨγ, akwmatērtn lʼūlʼəŋ sipn joχtəsɨγ.

mōś-nēte lāwi: ,,ja-ta, por-nēkwe, naŋ taχamten!''

sārtn naŋ taχamten! — por-ne lāwi.

mōś-nēkwe lāwi: ,,āťi, am at taχamtēγᵘm, ōwlet naŋ taχamten! am toχ naŋ juj-palənt uś taχamtēγᵘm!''

por-ne lāwi: — āťi, naŋ taχamten!

woratаχtasɨγ, woratаχtasɨγ, ak(w)matērtn mōś-nēte ta taχa·mtas sip jolaľ. sip koťlʼn tūp joχtəs, akwmatērtn jujəl mataŕn ta isajimate sujti. por-ne taw juj-pālet taχamtas, jōr towtayētəl mōś-ne sis supɨγ taχamtaste. ti mōś-nēťēte wassɨγ man lili ōńśi? ! lilit tot tà ojɨγpas.

mōś-ne āγjɨγ-pɨγɨγ ta-kos ūrχatēγ, omatēn akwaγ at joχti. kon-kwāllēγ, juw-śaltsēγ. akwaγ (j)ɨťimlas, satᵘmɨγ jēmtəs. akwmatērtn mōś-ne āγikwe lāwi: ,,āpśikwe, naŋ jun ōlen! am por-ne palt jalēγᵘm, por-ne koln jalēγᵘm, por--ne aman joχtəs taj?''

kon-kwāləs, por-ne koln ta mini.

A *mōś*-asszony és a *por*-asszony

A *mōś*-asszony és a *por*-asszony él. Van lányuk és fiúk. Hosszú ideig (vagy) rövid ideig éltek, egyszer csak a *por*-asszony belépett a *mōś*-asszonyhoz. Mondja: — Hé asszonyka, menjünk tüzifát szedni!

A *mōś*-asszony mondja: ,,Én nem megyek. Nekem van tüzifám.'' — Menjünk, járunk kissé az erdőben, a tiszta erdőben sétálunk!

Kérte, kérte, egyszercsak a *mōś*-asszony ím beleegyezett: ,,Jó, a kedvedért (a te kedved), menjünk!''

Ím felöltöztek, kendőt kötöttek, ím kimentek. Felcsatolták sítalpaikat, ím mennek. Hosszan mentek, rövid ideig mentek, egyszercsak (egy) meredek lejtőhöz értek. A *mōś*-asszony mondja: ,,Hát, *por*-asszony, te csúszszál le!''

— Előbb te csússzál le! — mondja a por-asszony.

A *mōś*-asszonyka így szól: ,,Nem, én nem siklom le, elsőnek te csússzál le! Én majd csak te utánad siklom le.''

A *por*-asszony mondja: — Nem, te csússzál le!

Vitatkoztak, vitatkoztak, egyszercsak a *mōś*-asszony megindult lefelé a lejtőn. A lejtő közepéig alig ért el, egyszercsak ím hátulról valamitől fájdalma (forrósága) érzik. A *por*-asszony mögötte siklott, erős sítalpaival a *mōś*-asszonyt elgázolta (a hátán keresztül siklott). A *mōś*-asszonyka ugyan hogy maradhatott volna életben (ugyan van-e élete)? ! Lelkét ím ott kilehelte (a lelke ott ím bevégződött).

A *mōś*-asszony lánya és fia hiába vár, anyjuk csak nem jön. Kimennek, bejönnek. Egyre sötétedett, beesteledett. Egyszercsak a *mōś*-asszony lánykája így szól: ,,Öcsike, te maradj itthon! Én elmegyek a *por*-asszonyhoz, bemegyek a *por*-asszony házába, vajon a *por*-asszony megjött-e már.''

Kiment, a *por*-asszony házához

ak(w)matērtn por-ne kol āwi-sūntn joχtəs. sunsi: nāj ta-ťem pāltima, por-ne joχtᵘm, jun akwaγ ta potər sujanəl.

juw-śaltəs, lāwi: ,,por-ne, naη joχtəsən, os am omam χōt ōli?''

— taw man iηt joχti? mēn akwjot juw-jismēn. najw atsᵘmēn tōwlijįγ.

mōś-ne āγikwe kāsmostal kon ta kwāləs, juw minas. ōs-ta ūrχatēγ. ta-kos ūrχatasįγ, omatēn at ta joχtəs. ak(w)matērtn mōś-ne āγikwe āpśite nopəl ōs lāwi: ,,am sar kon-kwāllēγᵘm, naη ōlən! omamēn ērəη χōt juw.''

kon-kwāləs, ōs por-ne koln ta mini, wassįγ juw at śaltəs, (j)isnasnəl χūntli, jun potərtanenəl sujti: — lāśal, χōtaľ nowχateγən? ! pūt sūntn manrįγ nowχateγən? ! aťəηk kātan śaknajtāwet. naη sar lāśal! mōś-ne luwəη ńōwľ, tānəη ńōwľ moľaχ-χuń āsti? ! ul moľamlēn! lāśmart, moś ūrχatēn, akw-tipəl nēn tēγən, χottaľ-χuń mini? !

ja-ti, mōś-ne āγikwe ta roχtəs, juwχājtəs, lāwi: ,,omatēmēn wassįγ ul mēn paltmēn nēm-χuńt at joχti.''

āpśite ťitįγlaχti: — manrįγ naη toχ potərtēγn?

uwśťēte lāwi: ,,am sar ōs kon-kwāllēγᵘm, por-ne koln jalēγm. naη jun ōlen!''

χūrmitįγ ōs minas. pasan wātan ūntməst akwaγ: — χaš-χaš-χaš, manər jomas ńōwľkwe, manər atəη ńōwľ! ti ńōwľanuw χolēγət. mōś-ne koln minēw, mōś-ne āγjįγ, pįγįγ ōs toχ nalu-pajtijaγuw. tēn māńlat ńōwľanēn ti koni-pal atəηət.

megy, egyszercsak a *por*-asszony házának ajtó-nyílásához ért. Nézi: a tűz rendesen meggyújtva, a *por*-asszony megérkezett. Bent egyre csak beszélnek (beszédet hangoztatnak).

Belépett, mondja: ,,*Por*-asszony, te megérkeztél, hát az anyám hol van?''

— Hát még nem jött meg? Mi együtt értünk haza. Tüzifát szedtünk amennyi csak kellett.

A *mōś*-asszony leánykája ím bánatosan indult kifelé, hazament.

Ismét várnak, (de) hiába vártak, anyjuk csak nem jött. Egyszercsak a *mōś*-asszony lánykája megint szól az öccsének: ,,Én ismét elmegyek, te maradj! Anyánk talán jön valahol.''

Kiment, ismét a *por*-asszony házához megy. Be sem lépett, az ablakból hallja, bent beszédjük (beszédjeik) hangzik:

— Várj (lassan), hogy nyúlhatsz hozzá? ! Az üst szájába miért nyúlsz? ! Így (másképp) a kezetek (kezeitek) felhólyagosodnak (tsz). Várj csak! A *mōś*-asszony csontos húsa, inas húsa vajon hamar elfogy? (Nem kell sietni, van hús bőven.) Ne siessetek! Lassacskán, várjatok egy kissé, mindegy, csak egyetek, ugyan hova menne el? !

És ím, a *mōś*-asszony leánykája megijedt, hazaszaladt, így szól: ,,Anyácskánk nem jön haza hozzánk, sohasem jön már.''

Az öccse kérdi: — Miért beszélsz így?

Nénje mondja: ,,Én még egyszer kimegyek, a *por*-asszony házához megyek, te maradj otthon!''

Harmadszor is elment. Az asztalnál ülnek még mindig: — C-c-c, milyen jó husika, milyen ízes hús! Ez a húsunk (tsz) elfogy. Elmegyünk a *mōś*-asszony házába, a *mōś*-asszony lányát és fiát is így megfőzzük. Az ő gyenge húsuk (tsz) különösen ízletes. És ím a *mōś*-asszony leánykája meghallotta e szavakat, hazaszaladt. Öcsiképének mondja: ,,Öcsike, gyorsan öltözz föl,

ja-ti, mōś-ne āγikwe ti lātnət χūntamlas, juw-χājtəs. āpśiťēt nopəl lāwi: ,,āpśikwe, moľaχ masapaχtn, liljanmēn iη ōlne toriγ. χottaľ sisi minimēn! omaťēmēn nasaťi por-nen χottaľ totiγpima.''

ti āpśite masχatne sis, mōś-ne āγikwe śēpn pāľ-konsᵘp pinəs, nāj-āχwtaspinəs, lēstan pinəs. tuťśaηēη pinssane, ta minēγ. āpśiťēte nōχ-ālmajas, kon-kwālapasiγ, ja-ti, ta χājtēγ. man jōr ōńśēγ, man wāγ ōńśēγ, ta ojjēγ. χosa minasiγ, wāťi minasiγ, akwmat jujəl χūntamlastēn. juwľe χūntlēγ: por-ne ti jinēt sujti. akwaγ potərtanēt sujti: — mōś-ne āγjiγ, piγiγ man χosa patil ōńśēγən?! jujəl moś-ērtn ti joχtijaγᵘm!

ta χājtsiγ, χājtsiγ, akmatērtn mōś-ne āγi juwľe āηkwatas: sōľ, por-ne akwaγ tēn ľapatēn ti patᵘm. jujəl ti joχtawēγ, ta joχtawēγ, tuťśaη sowēn kāte mayᵘmtāləs, lēstan potalite ālmajas, ta liste, lāwi: ,,akw-ťit χōtal ōluηkw-ťe lāuwesamēn, ti lēstan āχwtas-uriγ woss ūntχāti! por-ne ti āχwtas-ur ūltta unsuηkw ul woss wērmi! — ja-ti, mat-ťēmn ēlnuw os-ta patapasiγ. por-ne ti āχwtasurn χottaľ ta taymatame sujti.

χosa minasiγ man wāťi minasiγ, akwmatērtn ań por-nēriś os-ti jinēt sujti, os-ta potərtanēt sujti: — man χosa patil ōńśēγən?! am jujəl nēnan ti joχtijaγᵘm!

ta χājtsiγ, χājtsiγ, akwmatērtn sōľ śar ľapan ti joχtəne sujti. mōś-ne āγikwe kāte tuťśaηēn māyintaste, kospe kon-lēymatas, ta liste, lāwi: ,,akw-ťit χōtal ōluηkw-ťe lāuwesamēn, ti konsᵘpəl ńol lāptāl, paľ lāptāl pāľ wōr woss tēli! por-ne ta worēt, ta wōre χosit jōmimate, életünk, amíg csak élünk (veszélyben van).

„Valahova az ellenkező irányba menjünk! Biztos, hogy anyácskánkat a *por*-asszony megölte (valahova vitetett).''

Öccse öltözése közben a *mōś*-asszony lánykája a zsebébe sűrű fésűt tett, tűzkövet tett, köszörűkövet tett. A varrózacskójukat fölvette, elmennek. Ócsikéjét fölemelte, kimentek, és ím szaladnak. Akár erősek (erejük van), akár gyengék (gyengeségük van), menekülnek. Hosszan mentek, röviden mentek, valamit hallanak hátulról. Maguk mögött hallják: ím a *por*-asszony jövetele hallik. Egyre hallatszik a beszéde: — *mōś*-asszony lánya, fia, vajon hosszú szaladó lépéstek van-e (messze elértek-e)? Hamarosan utolérlek titeket!

Futottak, futottak, egyszercsak a *mōś*-asszony leánykája hátrapillantott: valóban, a por-asszony egyre közelebb jutott hozzájuk. Már — már utoléri őket (pass.). A varrózacskóba dugta kezét, köszörűkő-darabját kiemelte, eldobta, így szól: „Ha egy-két napot (még) élnünk elrendeltetett, ez a köszörűkő kősziklaként emelkedjék! A *por*-asszony ezen a kősziklán ne tudjon áthaladni! — És lám, valamennyire előre jutottak (előnyt szereztek). A *por*-asszony — úgy látszik — ebbe a kősziklába valahogy beleakadt.

Hosszan mentek vagy röviden mentek, most egyszercsak a gonosz *por*-asszony jövése hangzik ismét. Ismét hallik a beszéde: — Vajon hosszú szaladó lépéstek van-e? Én titeket utolérlek.

Futottak, futottak, egyszercsak valóban úgy érződött, hogy nagyon közel jutott. A *mōś*-asszony leánykája kezét a varrózacskóba dugta, fésűjét kivette. Elhajította, így szól: „Ha még egy-két nap élnünk elrendeltetett, ezzel a fésűvel orr-áthatolhatatlan,

supe-kwālye poľiγ woss maniγtāwe, alpi-ńōwľe poľiγ woss ńiľtalāwe!"

sōľ, akmatērtn pāľ wōr tēn jujipalēnt ta tēlapas. por-ne χottaľ ta taγmatas, taw tot woratālnetē sis ań mōś-ne āγikwēγ, piγiγ moś ēlnuw ta patsiγ.

χosa minasiγ, wāťi minasiγ, akwērtn por-ne os-ti jinēt sujti. juwľe āηkwatālēγ: sōľ, akway supe-kwālye poľiγ maniγtimat, alpi-ńōwľe poľiγ ńiľtaľim, iη juw! aryennuw ľapan joχtəs. mōś-ne āγikwe kāte tuťśaηēn māγᵘmtāləs, nājťēre kon-lēγmatas. liste, lāwi: „mān tēlum janiγ nāj, witn tēlum janiγ nāj wos tēli! por-ne ta nājt śama wos śakrataptawe, lilit ul wos χulti!" — moś ēlnuw patsiγ.

sōľ, janiγ nāj kapaj pēlajas, por-ne tot-ta χottaľ totiγpawes. χosa minasiγ, wāťi minasiγ, juwľe āηkwatālēγ: akway χiľe āťim, nēm-χōt at nāηki.

ōs ta minasiγ, minasiγ, akwmatērtn ńārn joχtasiγ. ta-ťēm mat morχəη ńārkwe. minimatēn wāγtāl patsiγ, jolľūlsiγ, morχ tēηkwe patsiγ. morχ tājimatēn akwmatērtn āpśit lāwi: — uwśkwe tiγ jijen, am lāγlayᵘm jol ta χanuwjasiγ.

uwśťēt lāwi: „sar lāśalkwe, lāśal, am ti morχ-samťem tājapēyᵘm. uś naη paltn juwᵘm."

ōs akwmatērtn moś ollįytas, āpśťēt lāwi: — uwśkwe, tiγ jījn, am akway jol-ujuηkw ta patsᵘm. sāns-puηk pāsn ti joχtsᵘm.

uwśťēt lāwi: „lāśalkwe, lāśal, am ti morχ-samťem tājapēγᵘm, naη paltən ti juwm."

ōs ta tēγ, ta jōmiγti ńār janitəl, akwmatērtn āpśťēt rōχnēt sujti: — uwśkwe, tiγ jījn, am akway wāηn-sow pāsn ti joχtəsᵘm!

fül-áthatolhatatlan sűrű erdő kerekedjék (nőjön)! A *por*-asszony ebben az erdejében, erdeje hosszában jártában ruhája (inge-öve) szakadjon szét, teste húsa sebeztessék össze!"

Valóban, egyszercsak sűrű erdő termett hirtelen mögöttük. A *por*-asszony valahogy ím fennakadt. Ott (való) küszködése közben most a *mōś*-asszony leánykája, fia előbbre jutottak.

Hosszú ideig mentek, rövid ideig mentek, egyszercsak ismét hallik a *por*-asszony jövetele. Hátranéznek: valóban, ruhája összetépve, teste húsa fölsebezve. Még (mindig) jön! Túlságosan közel jutott. A *mōś*-asszony leánykája kezét a varrózacskójába dugta, tűzcsiholó vasát kivette, eldobta, mondja: „Földre termett nagy tűz, vízbe termett nagy tűz keletkezzék! A *por*-asszony abban a tűzben agyonégjen, élete ne maradjon! — Egy kissé előbbre jutottak.

Valóban hatalmas nagy tűz lobbant föl, a *por*-asszony ott szörnyethalt (valahova vitetett). Hosszú ideig mentek, rövid ideig mentek, visszanéztek. Nyoma sincs, senkisem látszik.

Ismét mentek, mendegéltek, egyszercsak egy mocsárhoz értek. Olyan jó kis szedres mocsár. Miután mentek (menvén), elfáradtak, leálltak, szedret kezdtek enni. Miközben ettek (ger.) egyszercsak az öcsike így szól: — Nénécském gyere ide, leragadt a lábam (dual.).

Nénécskéje mondja: „Csak lassacskán, lassan, én ezt a szederszemecskémet megeszem. Mindjárt megyek hozzád."

Ismét időzött egy kissé, az öcsikéje szól: — Nénécském, gyere ide, én egyre süllyedek (süllyedni kezdtem). Térdig jutottam (a mocsárba).

Nénécskéje így szól: „Csak nyugodtan, ezt a szederszemecskémet megeszem, (aztán) hozzád megyek."

Ismét eszik, járkál a mocsárban ide-oda (a mocsár nagyságával), egyszercsak öcsikéje kiáltása hallik: —

uwśťēt lāwi: „lāśalkwe, lāśal, am ti morχ-samťem tājapēγm, naη paltn joχtēγm."

ōs-ta jōmiγtas, jōmiγtas, tēs, tēs. akwmatērtn āpśit lāwi: — am jol ti pātərēγᵘm!

ja-ti, tuw ta kwālapas, tuw joχtiγpas, nasaťi āpśťēt pātəram, top ātane ost ľūľēγət. puηk-sowēnəl kos pūwᵘmtaste, top ātane taw palte χultsət. āpśťēt jol χottaľ ta rāγmatas, jol χottaľ ta śaltəs.

ja-ti, tistim, wōślim ēl jōmantas. takos sunsiγlaχti, wassiγ āpśťēt nēm-χōt at nāηťi. jōms, jōms, puηťe χotaľ ōli, sipe χotaľ ōli, ta jōmi. χosa jōms, wāťi jōms, akwmatērtn tūr wātan joχtes. tatēm mat rēγη χōtal, χosa jōmimate rēγliγtawes, puwluηkw nomәlmatas. tot jōmantimate akwmatērtn akw nē ľāľt jōmi. ta-kos sunsiγlite, aman χotťut? χōt wāśntame χuripa, akwaγ at χaήśite. ta jim nēte taw palte joχtәs, lāwi: — naη tit manər wārēγn?

„manər wārēγm?" — lāwi — „amťterišᵘm tit jōmiγtēγᵘm."

joχᵗᵘm nēte lāwi: — ja-ta kāsmostāl ōlēγm, moś puwlimēn, moś jomasnuwēγ jēmtēγm.

ta-kos at kāsasas mōś-ne āγikwe. woratаχtēγ, woratаχtēγ, akwmatērtn ta kāsasas. āχ(w)salaχtuηkwe ta patsiγ. taw palte joχᵗᵘm nēte matarane wośkasasane, nāluw ta lajχatas. mōś-ne āγikwe ōs āχwsalaχtas, witn nāluw ta minas. taw tūp nāluw patәs, ta nēte pāγ-kwālapas, mōś-ne āγikwe masnutәl masapasane. māśtər saχikwet, māśtər wājikwet, māśtər supťēne-kwālyane, tōrane pinwēset, akwaγ mana tēlᵘm nāj-ne, mana tēlᵘm ōtər-ne!

Nénécském, ide gyere, én már vállig süllyedtem!

Nénécskéje mondja: „Csak nyugodtan, nyugodtan, ezt a szederszemecskémet (még) megeszem, (aztán) megyek hozzád".

Ismét járkált, járkált, evett, eddegélt. Egyszercsak az öccse így szól: — Ím eltűnök!

És lám, odafutott, odaért. Öccse bizony elsüllyedt, csak a haja (tsz.) látszik ki (áll ki) már. Bár fejbőrénél megragadta, csak a hajából maradt nála (egy csomó).

Öcsikéje ím elsüllyedt, valahogy lemerült.

És most szomorkodva, búslakodva továbbindult. Hiába nézi, öcsikéje seholsem látszik. Ment, mendegélt, feje merre van, nyaka merre van, (csak) megy (nem is tudja, merre megy). Hosszú ideig járt, rövid ideig járt, egyszercsak egy tó partjához ért. Oly nagyon meleg a nap, hosszú járása közben (járván) kimelegedett, fürdésre (fürödni) gondolt. Ott járván egyszercsak egy nő jön szembe. Hiába nézi, vajon ki (lehet). Honnan (hol) ismerős, sehogysem jön rá. A most jött nő hozzá jött, így szól: — Te itt mit csinálsz?

Mit csinálok? — mondja — Én, szegény, magamban járkálok itt.

Az idejött nő így szól: — Lám, én kedvetlen vagyok, fürödjünk egy kissé ketten, kissé jobban leszek.

Hiába ellenkezett (nem egyezett bele) a *mōś*-asszony leánykája. Vitatkoztak, vitatkoztak, egyszercsak beleegyezett. Vetkőzni kezdtek. A hozzá jött nő a holmiját elhajította, a partra dobta. A *mōś*-asszony leánykája is levetkőzött, lement a vízbe. Alig ért a vízbe, a (másik) nő kilépett a vízből, felöltötte a *mōś*-asszony ruháit (felöltözött ruháival). Mesteri (módon készült) ruhácskáját, mester(be szabott) csizmácskáját, mester(be szabott) ruháit (ingét — övét), kendőit fölkötötte, egyszeriben milyen pom-

mōś-ne āγikwe pāγ-kwāləs, lāwi: ,,ti nēkwe, ta-janit jomas wāren, am masnutanᵘm majen!''

pás (született) úrnő, milyen született fejedelemnő (lett belőle)!

ta nēte lāwi: — am masnutanᵘm tit-ti χujēγt, tānnəl masn!

A *mōś*-asszony leánykája kiment a partra, így szól: ,,Te asszonyka, légy oly jó (tégy oly jót), add (nekem vissza) a ruháimat.

mōś-ne āγikwe tuwľe āŋkwatas, nasaťi masnut χuripat āťimət, matər-mat sūlnəl wārim saχiriśt, sāltnəl wārim wājriśt. mōś-ne āγikwe lāwi: ,,am tānanəl χomos masijanᵘm?! man alpin rōwne χuripat, alpim poťiγ ńiťtalawe.''

A (másik) nő mondja: — Itt hevernek az én ruháim, azokat vedd föl (azokkal öltözz föl)!

A *mōś*-asszony lánykája odapillantott: semmiféle ruhaforma sincs (ott), (csak) valamiféle kéregből készült ócska suba, háncsból készült ócska csizma. A *mōś*-asszony leánykája mondja: ,,Én ezekbe hogy öltözzem föl?! Hiszen a te testedre illők, az én testemet összesebzik.''

ta-kos pōjkəste, ta-kos pōjkəste, atiŋ kāsaśas.

Hiába kérte, hiába kérte, csak nem adta vissza (nem egyezett bele).

* *,,χuń-kos ťeŋənt χanaślan χūriγ-sowťem tajim majen!''*

,,Akkor a gombodra erősített zacskómat add (ide nekem)!''

ań por-ne ťeŋnəŋ tāγəl ta manᵘmtaste, mōś-nēkwe taw palte ta wośkasaste, lāwi: — am manər wārēγᵘm, wojēln!

Most a *por*-nő gombbal együtt letépte, a kis *mōś*-nőnek dobta, mondja: — (lásd), Én mit csinálok (milyen nagylelkű vagyok), vedd el!

mōś-nēkwe ta konipal jomas ńoχs masnut, ūj masnut masəs, wōwta jārmak pinəs. por-ne lāwi: — ta masnutan ānᵘm(n) majēn, tijijan wojen! ań-mūnt amťi wos jōχtasᶫum, at wāγlum! — por-ne lāwi.

A kis *mōś*-nőcske még jobb nyuszt ruhát, hód ruhát öltött, vékony selymet kötött a fejére. A *por*-nő így szól: — Azokat a ruháidat add nekem, ezeket vedd el! Előbb én magam forgathattam volna ki, (de) nem tudom (tudtam), — mondja a *por*-nő.

māń mōś-nēkwe nēmatər at lāwəs. ēlaľ ta jommtasiγ. por-ne lāwi: — ūsəŋ ōtər ōjkaγ, tōnton ōjkaγ pāwəln nēγlimēn, naŋ taχ — lāwi — tōnton ōjka piγ ńāl liγ, naŋ tuw konsiγtaχten, am taχ os usəŋ ōtər ōjka piγ ńāl liγ, tuw konsiγtaχtēγūm.

A kis *mōś*-nőcske mit sem szólt. Mentek tovább. A *por*-nő így szól: — A városi fejedelem-öreg, a *tōnton*-öreg falujában megjelenünk, te majd — mondja — (ami) nyilat a *tōnton*-öreg fia lő ki, azt vedd föl, én meg majd (ami) nyilat a városi fejedelem-öreg fia lő ki, azt veszem föl.

māń mōś-nēkwe lāwi: ,, ānᵘmn akwχuripa.''

A kis *mōś*-nőcske mondja: ,,Nekem mindegy.''

ta jōmēγ. toχ jōmimatēn ūsəŋ ōtər ōjkaγ, tōnton ōjkaγ pāwəln ta nēγləsiγ.

Mennek. Amint így mennek (így menésük közben) megpillantották a városi fejedelem-öreg, *tōnton* öreg faluját.

ūsəŋ ōtər ōjka piγ lāwi: — χotəl jōmne nēte ńōti?

A városi fejedelem-öreg fia így szól: Melyik (honnan járó) nő szép? A *tōnton*-öreg fia mondja: — A hátul járó nő szép.

tōnton ōjka piγ lāwi: — jujəl jōmne nēte ńōti.

ań por-ne mōś-nēte sārtən ta puwtmaste. ūsəŋ ōtər ōjka pi̯y ōs (os-ta) lāwi: ,,χotəl jōmne nēte ńōti?''

tōnton ōjka pi̯y lāwi: — sārtən jōmne nēte ńōti.

por-ne mōś-nēte ōs juwl'e ta puwtmaste. mōś-nēkwe lāwi: ,,manər tujaślaχtēyn?!''

tuwl pi̯yi̯y potərtēy: — ńāləl li̯yaymēn, χotl'utamēn sōtəŋ, ńōtne nēte taχ tuw konsi̯ytaχti.

tōnton ōjka pi̯y ńāl śēltᵘmtas. ań por-ne nomsi: tel, ūsəŋ ōtər ōjka pi̯y ńāl, tuw ta lakwi. ūsəŋ ōtər ōjka pi̯y ńāl śēltᵘmtas os mōś-nēkwe tuw ta lakwəltas.

ta ōlmi̯ytasət. χosa ōlsət, wāt'i ōlsət, māń mōś-nēkwe pi̯y ōńśəs. ōlimatēn por-nēte lāwi: — ti-nēkwē, juw-te jalnuwamēn?

mōś-nēte lāwi: ,,am jalnē-ma at ōńśēyᵘm, am sawəŋ-kann jalēyᵘm. naŋ juw jalne mā ōńśēyn, ta jalēyn!''

por-ne lāwi: — χottal' jalne mā ōńśēyn, akwjot jalimēn!

χolitani̯y jēmtəs, mōś-nēkwe akite nopəl lāwi: ,,am unttalaχtuŋkwe jaluŋkwe ta-kos taŋχēyᵘm, at wērmēyᵘm.''

akite lāwi: — taml'e mat wārmal' ōńśēyn, manri̯y at jalēyn, mān mat χuń puwiluw.

,,ji̯ji̯mamēn, āpśit'em akw māt χul'təs, tuw jalēyᵘm.''

sunəl śōpitawes, ta minmi̯ytasi̯y. joχtᵘm mātēn joχti, por-ne lāwi: — ānᵘm taχ ul χūl'ēln, juw akwjot minimēn.

mōs-nēte ēlal' ta minas por-nēte χōntam mātēt, tūr wātat ta χul'təs. χosa minas, wāt'i minas, āpśit(e) χultᵘm mān nēyləs: koli̯y sūmjaχi̯y ūnlēy. akway ākari̯yn śāśi̯yn puruŋkw woratawe tuw

Most a *por* nő a *mōś*-nőt előre taszította. A városi fejedelem-öreg fia ismét mondja: „Melyik nő szép?"

A *tōnton*-öreg fia így szól: — Az elől járó nő szép.

A *por-nő* a *mōś*-nőt (most) meg hátra taszította. A *mōś*-nőcske így szól: „Mit lökdösődsz?!"

Akkor a két fiú így szólt: — Nyíllal lövünk (felétek). Amelyik kettőnk közül szerencsés, (annak a nyilát) veszi föl a szép nő.

A *tōnton*-öreg fia kilőtte a nyilát. Most a *por*-nő azt hiszi, hogy valóban a városi fejedelem-öreg fiának a nyila, odaugrott. A városi fejedelem-öreg kilőtte nyilát, a *mōś*-nőcske pedig odalépett.

Ím éldegéltek. Hosszú ideig éltek vagy rövid ideig éltek, a kis *mōś*-nőcske fiat szült. Miközben így éldegélnek, (éldegélvén) a *por*-nő így szól: — Asszonykám, (mi lenne) ha hazamennénk?!

A *mōś*-nő mondja: „Nekem járó földem (olyan föld, ahova visszatérhetnék) nincsen, én a temetőbe megyek. Neked van visszatérő földed, (te csak) menj!"

A *por*-nő így szól: — Valahova menő földed van, menjünk együtt!

Reggelre virradt. A *mōś*-nőcske így szól ipához: „Én hiába akarok temetőbe menni, nem tudok."

Az ipa mondja: — Ha valami olyasmid van (ahova menni akarsz), miért nem mész, mi nem tartunk vissza. „Ha már indulunk (ketten indulván), öcsikém ott maradt egy helyen, oda megyek."

Szánnal fölszerelték, elindultak. Jött földjük (ahonnan jöttek) következik, a *por*-nő így szól: — Ne hagyj el majd engem, menjünk együtt vissza!

A *mōś*-nő előre ment, a *por*-nő a találkozó (talált) helyén, a tó partján maradt. Hosszú ideig ment (a *mōś*-nő), rövid ideig ment, feltűnt az a hely, ahol öcsikéje maradt: ház és csűr áll

joχtəs. jun akw nē ťāγalame sujti: — ānᵘmn ērne χotpa-ťe joχtəs, tūjte, jāηťe ńoluwjēn, juw tārmatelēn!

tūjte, jāηťe ńoluwjawes, juw-puwtmawes. āpśťēte muli pālt ūnli; nasaťi, mōlal akw same takwi pāliγ kāralame. mis-nēn, nasaťi, wojima. taw man luwəη sāte, ńōwťəη sāte tōwləηēγ ōləs. mis-ne lāwəs: — am luwəη sātᵘm, ńōwťəη sātᵘm ta tōwləs, minne mā-ťe ōńśēγn, ta minēγn, āťim-ťe, ta ōlēγn!

māń mōś-nēkwe lāwi: am minēγᵘm. ōwle nāηktāl χosa ānasəl śōpitawes, χansaηəl, jāηkəl ťērwes, wōwta jārmakəl, wōwta nujəl māńiγtawes, ta minmiγtas. por-nēte χōntam mātēn joχtəs. ta ūrχati, akwmatērtn toχ ūrχatimate ti joχtəs. por-ne lāwi: — ti-nēkwe, akin ūs jōχtaηkwe naη manarəl majwēsn?

„am, — lāwi, — akim ūs jōχtaηkwe ťēr-kwālγəl majwēsᵘm. os naη os manarəl majwēsən akin ūs jōχtaηkwe?"

— am, — lāwi, — akim ūs jōχtaηkwe sālt-kwālγəl majwēsᵘm.

ōs por-ne lāwi: — akin taχsuηkwe manarəl majwēsən?

„am, — lāwi, — akim taχsuηkwe arγin pūtəl majwēsᵘm. naη os manarəl majwēsn?"

— am, — lāwi, — sūľi-pūt pāləl majwēsᵘm. naη, — lāwi, — manarəl śōpitawēsn?

„am, — lāwi, — χansaηəl, jāηkəl śōpitawēsᵘm, wōwta nujəl, wōwta jārmakəl mastuwēsᵘm. naη os manarəl mastuwēsn, mūjluptawēsn?"

— am, — lāwi, — kāsewiγtəl, tūrχuliγtəl ťērwēsᵘm, χōwt-sow, nāηk-sow χurpeη tāγləl mastuwēsᵘm.

ott. Komondor és szelindek akarta folyton megmarni, úgy ért oda. Bent egy asszony beszéde hallik: — Ha nekem tetsző valaki jött, havát-jegét nyaljátok le, engedjétek be!

Havát-jegét lenyalták, beengedték. Öcsikéje az áldozóhelyen ül; úgy látszik, nemrég egyik szemét kikaparták. Bizonyára egy tündér vette magához (ő szabadította ki a mocsárból). Ő (a *mōś*-nő) csontos hete, húsos hete beteltéig volt ott. A tündér így szólt: — Csontos hetem, húsos hetem letelt, ha menő földed van (ha van hova menned), menj, ha nincs, maradj!

A kis *mōś*-nőcske mondja: „Megyek."

Végeláthatatlan szánkaravánnal látták el, tarkával (tarka rénszarvassal), fehérrel fogták be (a szánokat), vékony selyemmel, vékony posztóval göngyölték be, elindult. A *por*-nő találkozó helyére ért. Vár, egyszercsak, miközben így vár, (a *por*-nő) megérkezett. A *por*-nő így szól: — Asszonykám, neked mit adtak ipad városát körülkeríteni?

„Engem — mondja — ipam városát körülkeríteni vaskötéllel ajándékoztak meg. Hát téged meg mivel ajándékoztak meg ipad városát körülkeríteni?"

— Engem — mondja — ipam városát körülkeríteni háncskötéllel ajándékoztak meg.

A *por*-nő ismét így szól: — Ipadnak lesiklani mit kaptál?

„Én — mondja — ipamnak lesiklani rézüstöt kaptam. Te mit kaptál?"

— Én — mondja — egy fél cserépfazekat kaptam. Téged — mondja — mivel szereltek föl?

„Engem — mondja — tarkával, fehérrel láttak el, vékony posztóval, vékony selyemmel öltöztettek fel. Hát téged mivel öltöztettek föl, mit kaptál nászajándékba?"

— Nekem — mondja — keszeget, kárászt fogtak be, erdei fenyő kéregből, szurokfenyő kéregből való ruhát adtak rám.

ta minmiytasiy akwjot. pāwəln nēyləsiy, por-ne ta rōŋχi: — tōnton ōjka piy, wit-wōŋχa pasaten, kāsewayum, tūrχulayum ti sākapēy!

tōnton ōjka piy wit-wōŋχa pasatas. tuw joχtasiy, aṅ tūrχulaye, kāsewaye jolaľ ta taχasiy. sunane tot ta χultiypasət. juw-joχtəsiy, akijayēn ūs χartuŋkwe patsiy. ūsəŋ ōtər ōjka ūs χartuŋkwe patəs, ťēr kwālıy ūse akway nas tōŋγi. tōnton ōjka ūs χartuŋkwe patəs, akway sālt kwālye ta tōlli. ūsəŋ ōtər ōjka taχamti, aryin pūtet akway ēla totawe. tōnton ōjka taχamti, sūľi-pūt pālēt sip koťəľn at joχti.

toχ ōlimatēn māṅ mōś-nēkwe piyriśāťēte kolkant χājtiytimate lāwi: „sasiyťem kolt ṅāl pāyľe liyum, nas lūratāli, nālwaľ liylum, nas lūratāli! ōpariśum kolt nālwaľ liylum: χopləχ, pāyľe liylᵘm: χopləχ!

ōpariśe lāwi: — ti śoləŋ sasiykwe ōśmən, χōntluŋkwe jalēw!

māṅ mōś-nēkwe ľūńśaltaχtas, konkwālapas, por-nēte lāwi: — ti-nēkwe, manriy ľūńśēyn?

„piyriśum lāwum māysəl, akim ōjka χōntluŋkwe minuŋkwe lāwi āpśiťem palt."

— naŋ ti-nēkwe, ētposiy, χōtaliy jolālmajēyn, pāl-ōwəln χanuwjaptēyn, akway at mini!

māṅ mōś-nēkwe ētposiy, χōtaliy jolālmajasaye, takwi pāl-owəln χanuwjaptəsaye. ūsəŋ ōtər ōjka kon-kwāli, ta-kos ľēŋktalaχti, kātəl puwne mā at χōnti. juw-śalti, lāwi: māṅ māχum akw lātəŋ māyəs ta-χurip tūlmaχət ta, ētposiyχōtaliy jol-wisanəl, śar turman, samt pumn pēlalaŋkwe woratawet, nas mowińtēyum.

māṅ mōś-nēkwe kon-kwāltapasaye, nōχ-χanuwjaptasaye. aṅ ta ōlēyət, aṅ ta śuńēyət.

Elindultak együtt. Meglátták a falut, a *por*-nő így kiált: — *Tōnton*-öreg fia, vizesgödröt ász: keszegeim, kárászaim megfulladnak!

A *tōnton*-öreg fia vizesgödröt ásott. Odaértek, most két keszege, két kárásza lebukott (a gödörbe). Szánjai ottmaradtak. Hazaértek, apósaik városát húzni kezdték. A városi fejedelem öreg a városát húzni kezdte: vaskötél-városa egyre csak peng.

A *tōnton*-öreg kezdte húzni városát, háncskötele ím elszakad. A városi fejedelem-öreg lesiklik, rézüstje egyre tovább csúszik (vitetik). A *tōnton*-öreg lesiklik, fél cserépfazeka a lejtő közepéig sem jut el.

Így éldegélvén a kis *mōś*-nőcske fiacskája a padlón szaladgálván így szól: „Nagybácsikám házában (ha) a nyilat befelé lövöm, csak cseng, (ha) az ajtó felé lövöm, csak cseng. Nagyapám házában (ha) befelé lövöm — kopp, (ha) kifelé lövöm — kopp!"

Nagyapja mondja: — (Mivel) ilyen gazdag bácsikád van, hadakozni megyünk.

A kis *mōś*-nőcske sírni kezdett, kiment. A *por*-nő kérdi: Asszonykám miért sírsz?

„Fiacskám beszéde miatt, apósom azt mondta, hogy hadba vonul öcsikém ellen."

— Te, asszonykám a holdat és a napot emeld le, akaszd az alvópad végéhez, akkor nem megy!

A kis *mōś*-nőcske leemelte a napot és a holdat (az égről), a maga alvóhelyére függesztette. A városi fejedelem-öreg kimegy, hiába tapogatózik, kézzel fogható helyet nem talál. Bemegy, így szól: — A fiatal háznép egy szó miatt ilyen tolvaj, a holdat és a napot elvitte, nagyon sötét van, sok fű akar szurkálni, én csak nevetek.

A kis *mōś*-nőcske kiment, visszaakasztotta a (napot és a holdat). Még ma is élnek, ha meg nem haltak.

ēkwa pi̯yriś'

ēkwa-pi̯yriś ākwēnt ōlēy. χosa ōlsi̯y, wāťi ōlsi̯y, akwmatērtn ēkwa-pi̯yriś lāwi: ,,ākumēkw, ānumn ńāl wārn, jōwt wārn, am kon jonyasēym.

ākwēkw lāwi: — ńāll wārilum, jōwtəl wārilum. top naŋ ta nāŋkne turman χōwt-śaχəln ul minen! tuw jalum māχman χōt ōlēyt?!

ēkwa-pi̯yriś lāwi: ,,āťi, at minēym."

ja-ti ńāll wārwes, jōwtəl wārwes, konkwāləs, ta jonyi, ti̯yľe pāχwti, tuwľe pāχwti, akwmatērtn ńāle ta χōwt-śaχəln ta rayatas. tuw minas, ta ťisχati, ta ťisχati, akwmatērtn sunsi: sās pājpəŋ ēkwa ti juw. taw-palt joχtəs, lāwi: — api̯ykw', am pājpum ťiwərn wāyli̯ypāln! ńāln am ťinsilum.

ēkwa-pi̯yriś lātŋ χūlne χum, pājp ťiwərn ta śaltapas. ja-ti sisi χājttaŋkw' ta patwes. ēkwa-pi̯yriś śēpēnl śoχrite lēymatas, ta kārali, ta kārali. as wārapas, tuwl kon-kwālapas, ta rōŋχuwlas: ,,akumēkw u-ūw, am kon ta patapasm."

— sar lāśal, ań sās pājpənl kwālsən, ťēr pājpənl ōs χuń kwālēyn!

ēkwa-pi̯yriś minas, ōs ta ōli. χolitan kwāls, kon-kwāls, ńāl ta pāχwti, ti̯yľe pāχwti, tuwľe pāχwti. ań ńāle os-ta χōwt-śaχəln rayatas. tuw minas, ta ťinsite, sunsi: akwmatērtn ākw os-ti juw, ťēr pājp sisn χūntmum. ti̯y joχtəs, lāwi: — api̯ykw', am pājpum ťiwərn śaltapāln, ńāln am ťinsilm.

ēkwa-pi̯yriś lātəŋ mos ōlnē χum, os-ta pājp ťiwərn śaltapas. ja-ti, os-ta sisi χājttawe ań akwťetēn. os-ta kārali, os-ta kārali ośśa śoχriťētētl. kāralas, kāralas, as pasmatas, os-ta kon kwālapas, rōŋχuwlas: ,,akumēkw u-ūw, am os-ta konpatapasum."

— sar lāśal, sās pājpənl kwālsən, ťēr pājpənl kwālsən, āχwtas pājpənl

Az asszony unokája

Az asszony unokája az anyókával éldegél. Hosszú ideig éltek, rövid ideig éltek, egyszercsak az asszony unokája így szól: ,,Nénikém, készíts nekem nyilat, készíts íjat, én kint játszom."

A nénike mondja: — Nyíllal ellátlak íjjal ellátlak, csak azott látszó sötét fenyőbokorhoz ne menj! Az odament emberek hova tüntek?!

Az asszony unokája mondja: ,,Nem, nem megyek (oda)."

— Nyíllal ellátta, íjjal ellátta. Kiment, ím játszik, ide lő, oda lő, egyszercsak nyila abba a fenyőbokorba esett. Odament, keresi, keresi, egyszercsak nézi: hát egy nyírhéjputtonyos asszony jön. Feléje jött, mondja: — Öcsike, szállj be a puttonyomba! A nyiladat megkeresem én.

Az asszony unokája szófogadó ember, beszállt a puttonyba. Ím szaladva kezdték vinni az ellenkező irányba. Az asszony unokája elővette zsebéből a kését, vájkált, vájkált. Lyukat csinált, aztán kibújt, elkiáltotta magát: ,,Nénémasszony, ujujuj, kipottyantam!"

— Csak vigyázz, most a nyírhéjputtonyból kibújtál, a vasputtonyból többé nem bújsz ki!

Az asszony unokája (haza) ment, tovább éldegél. Reggelre virradt, kiment, nyilat lövöldöz, ide lő, oda lő. Most nyila ismét a fenyőbokorba hullott. Odament, keresi, nézi: egyszercsak a vénasszony ismét jön, vasputtony van a hátára csatolva. Odaért, mondja: — Öcsike, szállj be a puttonyomba. Lám, ismét az ellenkező irányba szalad vele a vénasszony. Megint furkál, megint furkál vékony késével. Furkált, furkált, lyukat fúrt, ismét kibújt, elkiáltotta magát: ,,Nénémasszony, ujujuj, ismét kipottyantam!"

— Csak vigyázz, a nyírhéjputtonyból kibújtál, a vasputtonyból kibújtál,

ōs χuń kwālēγn!

ēkwa-pi̯γriś juwl'e ta χājti. juw-joχtəs, ōs ākwēnt ēt χūlsi̯γ. kon-kwāls, os-ta ńāl pāχwti, jonγali, ti̯γl'e pāχwte, tuwl'e pāχwte, ńāle os-ta χōwt-śaχəln rayatas. tuw jōmantas, ta t'insite. akwmatērtn ākwe os-ti juw, āχwtas pājp sisn χūntmum. ti̯γ joχtəs, lāwi: — api̯γkw', am pājpum t'iwərn wāγli̯γpēln, ńāln am t'insilum.

ēkwa-pi̯γriś lātəη mos ōlnē χum, os-ta māγli̯γpas. ań ākwēn os-ta sisi χājttawe. ti-mos lāwi: — mm, sās pājpənl kwālsən, tēr pājpənl kwālsən, āχwtas i̯pājpənl — ōs-χuń kwālēγn!

ēkwa-pi̯γriś ośśa śoχri̯'ēte lēγmatas, ta-kos kāralas, ta-kos kāralas, akwmatērtn śoχri̯'et' supi̯γ ta tōlmatas. ja-ti, ta totawe. akwmatērtn ākwēn juw ta totwes. juw tūlwes, pājpənl kon-lēwatawes, āηkripn jol-nēγsalawes. ēt χūlsət, χolitan kwālsət, ākwe ńāwramaγ nopəl lāwi: — jomśakwēγ tākś ūrelən, χot ul pēstelən, ēl ul tārtelən! am nājiwn jalēγum, ti-janit ńōwl' ajmt'itum nājiwn χuń ponslawe?!

ja-ti, ēntapaχtas, kon-kwālapas, ta taχas, sāγrape kāt-χūχńin pinumtas, ta minas. taw tūp sisi patəs, ēkwa-pi̯γriś lāwi: „āγriśi̯γ-pi̯γriśi̯γ ānum χot-pēstelən, nēnan am śopr-śōnaχəl wārijaγum. amt'i t'ēlpum ajne māγes ūmpi-supəl wārijaγum."

ja-ti, ńāwrami̯γ śāγtsi̯γ, χot ta pēsmatwes. χot-pēstuwes, sāγrap wis, jiwsup pins. ta tarməl ta sāγraślaχti, akwmatērtn lāwi: „āγriśi̯γ pi̯γriśakwēγ, ti̯γ jalēn! sunsēn, manər pūmaś utkwe tēlapam!"

ńāwrami̯γ ti̯γ χājtsi̯γ, sujtēγ: — χōt ōli? akway nēmatər āt'im!

„tit-ti, tit-ti!" — ēkwa pi̯γriś lāwi. tēn l'apanuw χūtsi̯γ, jiw-sup-pal χūtsi̯γ, numəl sāγrapəl toti̯γpasaγe, sipluwanēn supi̯γ ta sāγrapasaγe. ja-ti, pūt taymatas, ńāwramət ńōwl'ət nāluw pētapasane, pājti̯γtasane, χūrm āni a kőputtonyból aztán nem bújsz ki!

Az asszony unokája hazafelé szalad. Hazaért, ismét az anyókánál töltötte az éjszakát. Kiment, ismét nyilat lövöldöz, játszadozik, idelövi, odalövi. Nyila megint beleesett a fenyőbokorba. Odament, keresi. Egyszercsak a vénasszony ismét jön, kőputtony a hátára kötve. Odaért, mondja: — Öcsike, szállj be a puttonyba, a nyiladat (majd) én keresem meg.

Az asszony unokája szófogadó ember, ismét bebújt. Most a vénasszony ismét futva viszi az ellenkező irányba. Közben mondja: — Hm, a nyírhéjputtonyból kibújtál, a vasputtonyból kibújtál, a kőputtonyból aztán nem bújsz ki!

Az asszony unokája elővette vékony kését, (de) hiába furkált, egyszercsak a kése kettétört! Ím viszik. Egyszercsak hazaért vele a vénaszszony. Bevitte, a puttonyból kivette, a választófalhoz lekötözte. Az éjszakát eltöltötték. Reggelre keltek, a vénasszony mondja a gyermekeknek: — Jó erősen őrizzétek, el ne engedjétek, el ne bocsássátok! Én tűzifáért megyek, ilyen sok hús közepes mennyiségű tűzifától hogy főne meg?!

Ím felövezkedett, kiment, elsietett. Fejszéjét a könyökhajlatába rakta, elment. Alig tűnt el, az asszony unokája így szól: „Kislány, kisfiú, oldjatok ki, én nektek fabögréket csinálok. A vérem ivására való merőkanalat készítek."

Lám, a gyerekek örültek, kioldották, Kiszabadult, fogta a fejszét, fadarabot tett ki. Azon faragcsált. Egyszercsak mondja: „Kislány, kisfiú, ide gyertek! Nézzétek, milyen érdekes dolog keletkezett!"

A két gyerek odafutott, kiabálják: — Hol van? (Itt) éppen semmi sincs!

„Itt, itt!" — mondja az asszony unokája. Ők közelebb hajoltak, a fatönk fölé hajoltak, (ő) felülről a fejszével ím megölte őket, nyakukat levágta Az üstöt ím fölakasztotta, a gyerekek húsát az üstbe rakta, megfőzte, há-

χūnlʲiytas. akw āni mulyaľ ūnttəste, akw āni āwi-χāpn ūnttəste, χūrmit āni ākwe jine ľōχ sūntn ūnttəste. takwi isum χūľmət, lūjmas sūlitas, āwi ēlipālt ľūľum janiy nāηkən nōχ-χāηχəs. akwmatērtn — χosa ōls, wāťi ōls, — ākwēkwˁ ta jinēte sujti, juw. ńōwľ āni-palt joχtəs, ńōwľ-lōmt ālmajas, ta tōwti, lāwj: — χaš-χaš-χaš, amťi ńowľum-luwm atəl pasi, — lāwi — kū-u ań tajji tel ūjťem ta alapastēn, ťēlp-sananum χottaľ jol ta paryaltasamēn!

āwi-χāpn joχtəs, ōs akw ńōwəľ-lōmt ālmajas, lāwi: — χaš-χaš-χaš, amťi luwm-ńōwľum atəl pasi!

juw-śaltəs. muli ānitˁ, muli sāmt ūnlənˁ āninəl ńōwľ-lōmt ālmajas, lāwi: χaš-χaš-χaš, amťi luwm-ńōwľum atəl pasi!

χasap sājəη pālt χotťutiy śarktaχtənētən sujti, lāwi: — tot at śarktaχteγən, am nēnan taχ! manriy am totiylam ūjťem alaslən?!

tuw āηkwatas, nasaťi mātāpriśiy; lēγenl akwan nēyimay, ťittiy χartēγ, ti-mos ti śarktaχtēγ. tiyľe jōηχəs, sunsi: ńāwramay akway nēm-χot āťimiy. jujōwəlt tārapattəste nasaťi: takwi ńāwramaye alimay. ań ti totiylam ūje — ēkwa-piyriś — χottaľ taχam, āťi. ľūś ēl-tārmatas, lāwi: — ti χotaľ minas, ńāwramaťēγum χottaľ ta totmaye!

ēkwa-piyriś kon rōηχuwlas, lāwi: „ākwmēkw, u-ūw, am tit-ti ūnlēγum!"

ań ēkwa kon-kwāləs, tōrumn tēlum, mān tēlum janiy nāηk ľaľt nōηχaľ sunsi: nāηk taľəχt ēkwa-piyriś ūnlənētˁ nāntˁi.

— naη sar tot at ūnlēγn, naηn jol-sāyrilum. jol-patnen porat mā alay ta nas ńakśatālēγn!

rom csészével kikanalazott. Egy csészét az áldozati helyre rakott, egy másik csészét a küszöbre helyezett, a harmadik csészét a vénasszony jövő útjába (útjának szájába) rakta.

Ő maga forró hamut, jégtörő vasat tüzesített, az ajtó előtt álló nagy fenyőre mászott föl. Egyszercsak — soká volt ott, rövid ideig volt ott — hallik a vénasszony jövetele, jön. A húsos csészéhez ért, kivett egy húsdarabot, rágja, így szól: — C-c-c, az én húsom-csontom illatos — mondja — kár, (hogy) most ők ketten (a gyerekek) az én állatkámat bizonyára levágták, a vérfelfogó tálaimat valahova leszórták.

A küszöbhöz ért, ismét fölemelt egy húsdarabot, mondja: — C-c-c, az én csontom-húsom jószagú.

Belépett. Az áldozóhelyi csésze, az áldozóhely sarkában álló csészéből kiemelt egy húsdarabot, mondja: — C-c-c, az én csontom-húsom jószagú.

A hálósátor lefüggönyzött részén két valakinek a csipogása hallik, mondja: — Ne csipogjatok ott, majd adok én nektek! Miért vágtátok le az állatkámat, amit hoztam?!

Odanézett, hát csak két egér. Farkuk össze (van) kötve, kétfelé huzakodnak, azért cincognak. Odafordul, nézi: gyerekei sehol sincsenek. Végül aztán rájött: a saját gyerekeit megölték. Az állat, amit hozott — az asszony unokája valahova eltűnt, nincs. Elsírta magát, mondja: — Hát ez valahova elment, kisgyerekeimet megölte (valahova vitte)!

Az asszony unokája kint kiáltott, mondja: „Nénémasszony, ujujuj, én itt ülök."

Most az asszony kiment, az égbe nőtt, földbe nőtt nagy fenyővel szemben fölfelé néz. A fenyő csúcsán látszik, hogy az asszony unokája ott ül (ülése látszik). — Nem sokáig ülsz ott, téged kiváglak. Leesésedkor lehuppansz a földre.

ja-ti, sāγrap wis, ta sāγri, ta sāγri. χosa sāγrəs, wāťi sāγrəs, wāγtāl patəs. akwmatērtn ľōχ pattanəl sōwərriś nēγlapas, lāwi: — ākwmēkw wāγtāl patumriśn, jol-χujįγpālən! naη χujn, am sāγrēγum.

ja-ti, ań wāγtāl patum ēkwa jol ta χujįγpas. sōwərriś sāγrap ālmajaste, āχwtas alaγ māηχ wiγ sāγərlataste. ēkwariś nōχ-sājkalas, nōχ-ūntəs, nāηte akw-ta χoľt ľūľi. sāγrape wiste, nasaťi āχwtas alaγ ľaηkwijįγ sāγrlatima. ja-ti mōt sāγrap wis, os-ta sāγri. sāγrəs, sāγrəs, wāγtāl patəs. nānťe śar at χaśχati. χosa sāγrəs, wāťi sāγrəs, akwmatērtn ľōχ pattanəl oχsarriś nēγləs, lāwi: — ākwmēkw, wāγtāl patumriśn, jol-χujįγpālen! naη χujnēnᶜ sis am sāγrēγum.

ja-tij ań ēkwa os-ti jol-χujįγpas. taw χujtnetē sis sāγrape ālmajawes oχsarriśn āχwtas alaγ os-ta ľaηkwijįγ sāγrlatwes. oχsare sāγrap wośkasas, sisi ta χājtəs. ań ēkwa nōχ-ūntəs, sāγrape sunsite: ōs ľaηkwijįγ sāγərlaχtima. jiwe akw-ta χoľt ľūľi, atiη nowiγlima. ta ľāwti: — ťēr χomliγ(a) sāγrapeťēγm ľaηkwijįγ ta sāγruwēsiγ!

mōt sāγrap wis, os-ta ľūľəs, ta sāγri. ta-kos sāγrəs, ta-kos sāγrəs, jiwe at χaśχati. akwmatērtn ľōχ pattanəl tūlmaχ-ōjka nēγləs. tiγ ta lakwanti, ti joχtəs, lāwi: — ākwm-ēkwa, manər wārēγən?

— manər wārēγum? nāηk jol-sāγrēγum.

— manriγ sāγriln?

— numən ēkwa-piγriś ūnli. am ńāwramayum taw pūtn pētsayc, am tawe jol-pattēγm.

tūlmaχ-ōjkᶜ lāwi: — ākwm-ēkwᶜ, tawe jol-pattuηkwe naηən χōt ľūľi! jol-χujįγpālen, naη χujnēn-sis am nāηk jol-sāγrilum. nāηk jol-pati, am naηən nōχ-kwāltapilum.

ja-ti, ań ēkwariś os-ta jol-χujįγpas. χosa χujas, wāťi χujas, nōχ-sajkalas. nasaťi tūlmaχ χūrmit sāγrape ōs ľaηkwijįγ sāγrlaχtim, taw pōχen wośkasim,

Ím, vette a fejszét, vág, vág. Hosszú ideig vágott, rövid ideig vágott, elfáradt. Egyszercsak az út végéből egy nyulacska tűnt fel, így szól: — Szegény anyóka, elfáradtál, feküdj le! Te feküdj le, én majd vágom.

Lám, most a fáradt asszony lefeküdt. A nyulacska fölvette a fejszét, egy kövön tompára verte. A szegény vénasszony fölébredt, fölült, a fenyőfa ugyanúgy áll. Vette a fejszét, hát az a kövön tompára (van) verve. Akkor más fejszét vett, ismét vág. Vágta, vágta, elfáradt. A fenyőfa csak nem kopik. Hosszú ideig vágta, rövid ideig vágta, egyszercsak az út végéről egy rókácska tűnt fel, így szól: — Anyóka, szegény, elfáradtál, feküdj le! Miközben alszol, én vágok.

Most az asszony ismét lefeküdt. Miközben aludt, fejszéjét a róka fölemelte, a kövön ismét tompára kalapálta. A róka a fejszét elhajította, elfutott. Most az asszony felült, nézi a fejszét, ismét bottá (van) kalapálva. A fa ugyanúgy áll, még érintetlen. Szitkozódik: — Az átkozottak két fejszémet tompára kalapálták. Másik fejszét vett, ismét nekiállt, vág. Hiába vágta, hiába vágta, a fa nem kopik. Egyszercsak az út végéről egy öreg rozsomák tűnt fel. Odaballag, odaért, mondja: „Nénémasszony, mit csinálsz?"

— Mit csinálok? Kivágom a fenyőfát.

„Miért vágod ki?"

— Fönn ül az asszony unokája. Két gyermekemet az üstbe rakta, én őt leszállítom (onnan).

Az öreg rozsomák így szól: „Nénémasszony, őt leszállítani hogy (hol) sikerül (áll) neked?! Feküdj le, miközben alszol, én a fenyőt kivágom. (Ha majd) a fenyő lezuhan, én téged fölkeltelek"

Most a szegény asszony ismét lefeküdt. Hosszú ideig aludt, rövid ideig aludt, fölébredt, és bizony a rozsomák a harmadik fejszéjét is

takwi χottaľ taχam, āťim. ja-ti tit ta ľāwti, ta murti. ēkwa-piγriś jolaľ ľalt lāwi: „ākwmēkw, sōľ, wāγtāl patumriśn. sūpn pālίγ χartēln, naη sūpen ťiwərn amťi poriγmēγm."

ja-ti, ań ēkwariś ta śāγtəs, nomsi: ań ēkwa-piγriś taw sūpe ťiwərn sōľ ti poriγmi. pālίγ ta χartəste sūpe. ēkwapiγriś isum χūľum jolaľ tārtalaηkw' ta patəs. ťēr pājpəη ēkwa sūp ťiwərt isum χūľum patiγlaηkw' patwes, lawi: — apiγriś, manərman isum utan jolaľ suľγaltēγn?

ēkwa-piγriś lāwi: „manr isum utanum suľγaltēγum? ti nāηk sūlt, nāηk sāmt jolaľ suľγēγət. naη sūpn janiγnuw χartēln! aťənk taχ am at lāpēγum."

ja-ti uśpəlnēγ sūpe janiγ ta χartite, ēkwa-piγriś pōstχatas, isum lūjmase, nājt sūlitam lūjmase ākwe sūp-asn ta tārmataste. ja-ti mā alay ti taηγərmatwes, lūjmasēn mān ta tuśtiγpawes, sūp-aset śaltapawes, man lili wassiγ ōńśi.

ēkwa-piγriś lāślakw jol-wāγləs, tiγľetuwľe sunsiγlaχtas, sisi juw ta χājtas. ākwe palt joχtiγpas, ań ta śuńēγ, ań ta χūlēγ.

tompa vassá verte, félredobta, ő maga pedig valahova eltűnt, nincs. Akkor itt szitkozódik, átkozódik. Az asszony unokája leszól neki: „Nénémasszony, valóban elfáradtál, szegény. Tátsd ki a szád, beleugrom a szádba!"

Lám, most az asszony örült, gondolja: most az asszony unokája valóban beugrik a szájába. Kitátotta a száját. Az asszony unokája a forró hamut kezdte leönteni. A vasputtonyos asszony szájába hullani kezdett a forró hamu, így szól: — Öcsike, valami forró dolgot (dolgaidat) szórsz le?

Az asszony unokája így szól: „Valami forró dolgot szórok le?! E fenyő kérgében, e fenyő belsejében szóródik (valami). A szádat nagyobbra tátsd! Másképpen aligha férek be."

Akkor még nagyobbra tátja a száját, az asszony unokája megcélozta, izzó jégtörő vasát, a tűzben izzított jégtörő vasát a vénasszony szájnyílásába zuhintotta. Azt a földre nyomta, a jégtörő vas a földbe szegezte, a szájnyílásába beleszaladt, kiszállt belőle az élet.

Az asszony unokája lassan leszállt, ide-oda tekingetett, hazaszaladt. Nénikéjéhez érkezett, most is élnek, ha meg nem haltak. KÁLMÁN BÉLA

Zwei wogulische Erzählungen

Diese zwei Erzählungen habe ich in 1958 auf Tonband aufgenommen. Da ich damals keine Gelegenheit fand sie zu übersetzen, so habe ich den Text in 1966 mit der Hilfe der Mitteilerin (E. I. Rombandejewa) abgeschrieben und übersetzt.

Beide Erzählungen sind auch aus ethnographischem Gesichtspunkte wertvoll. Die erste scheint fragmentarisch zu sein, sie setzt sich aus mehreren, beinahe selbständigen Teilen zusammen. Zwischen den einzelnen Handlungen vergeht lange Zeit, die Erzählung ist stellenweise lückenhaft. Die andere Geschichte ist viel mehr abgerundet, und auch die Handlung beschränkt sich nur auf einige Tage. Beide Erzählungen gehören zu je einem Sagenkreis, von deren einzelnen Gliedern, Episoden die bisherigen Forscher (Munkácsi, Kannisto, Balandin) mehrere Stücke bereits veröffentlichten. Die *mōś-ne* und die *por-ne* sind je ein Frauenmitglied der zwei obugrischen exogamen Fratrien. Wie in allen bisherigen Veröffentlichungen, ist auch in unserer vorliegenden Erzählung die *mōś-ne* die sympathische Person, und die *por-ne* die menschenfresserische Hexe. Der *ēkwa-piγriś* ist der verschnitzte, zugleich aber auch grausame Volkssagenheld, wer die Mächtigen und die übermenschlichen Wesen überlistet.

An die Erzählungen füge ich keine Notizen hinzu, sondern im Text der Übersetzung gebe ich die nötigen Erläuterungen an. Meine Transkription ist phonematisch, doch werden manche wichtigen Varianten (Allophonen) bezeichnet. Sie stimmt mit der in meinen Werken Chrestomathia Vogulica (Budapest, 1963) und Vogul Chrestomathy (Bloomington, 1965) gebrauchten Transkriptionsart überein. BÉLA KÁLMÁN

Zürjén *kẹnẹ mu* 'огород'

(Санов, KRSzl.) Lu. *кӧнӧму* 'огород'; (SzrSzlK.) Lu. (Porub), Le. *кӧнӧму*, Lu. (Porub) *кӧнӧмушка* 'усадьба, участок, отведенный под дом'; Lu., Le. *kẹnẹ mu* 'огород' (a szerző saját feljegyzése), szószerint: '„*kẹnẹ-*" föld.' A *kẹnẹ mu* általános jelentése: 'földterület a ház körül, amelybe zöldségféléket (burgonyát, hagymát, karórépát, káposztát) ültetnek, valamint kendert, lent, borsót, néha (kis mennyiségben) gabonaneműeket (árpát, tönkölyt) vetnek'. Lehetséges, hogy a *kẹnẹ* eredeti jelentése 'zöldségféle, növényi étel (mezőgazdasági termékekből), konyhakerti növény' volt.

A zürjén szó egybevethető a votj. irodalmi nyelvi *кеньыр* 'kása', (Wichm.) MU. *keŋir* 'Graupe, Grütze', (Munk.) Sz. M. G. *keńir*, K. *keńer* ua. szóval. Az *-r* képző. Az őspermi alak **kεŋз* 'növényi étel'. Lehetséges, hogy a *kεŋзr* származékszó a **kεŋз*-ből és eredetileg 'gabonafélét, növényi ételfélét' jelentett: ebből fejlődött a 'kása, kenyér' jelentés.

A zürjén és a votják szó egyeztetése nem ütközik hangtani nehézségekbe. Az őspermi *η-nek a zürjén nyelvben gyakran *n* a folytatója, s korántsem csak veláris hangrendű szavakban, mint Penttilä (FUF. XVII, 112—3) felteszi, vö. zürj. *din* 'комель' ~ votj. (nyelvj.) *diŋ* (< őspermi **dùŋ-*); zürj. *čin* 'дым' ~ votj. (nyelvj.) *čiŋ* (< őspermi **čüŋ-*); zürj. Lu. Le. *ẹnir* 'седло' ~ votj. (nyelvj.) *eŋer* (< őspermi **εŋзr*) < csuv. *әnăr*, tat. *ejär* stb. A zürj. *ẹ* ~ votj. *e* hangmegfelelés közönséges, és arra utal, hogy az őspermiben **ε* volt, vö. zürj. *bẹr* 'зад' ~ votj. *ber;* zürj. *gẹr* 'соха' ~ votj. *gerį;* zürj. *sẹp* 'желчь' ~ votj. *sep* stb. (vö. *В. И. Лыткин*, Исторический вокализм пермских языков 153—162).

A m. *kenyér* 'хлеб' szót őspermi jövevényszónak tekintik (vö. Rédei: NyK. LXVI, 261).

V. I. Litkin

Syrjänisch *kẹnẹ-mu* 'огород'

Die ursprüngliche Bedeutung des syrj. *kẹnẹ-mu* 'огород' sei 'Grundstück um das Haus, wo Gemüsearten, Getreidepflanzen gelegt, bzw. gesät werden'. Der Verfasser vergleicht das Element *kẹnẹ* der Zusammensetzung *kẹnẹ-mu* mit wotj. *keŋir* 'Graupe Grütze'.

V. I. Lytkin

Szófejtések

105. Magyar *harag* 'Zorn'

A *harag* 1. 'Zorn, Groll, Grimm, Ärger', 2. R. 'zornig' megfelelői az obiugor nyelvekből ismeretesek: v o g. (ÁKE. 297) KL. *khårji, khōrji* 'zürnen, erzürnen, grimmig werden'; (WV. 72) AK. *χɔr-*, P. *kɔr-*, DVag. *k̡ₒarrekat-* (∼ *kōr-*), AL. *k̡ₒarkat-* (∼ *k̡ₒār-*) 'zanken' | o s z t j. (KT. 335—6) D. *χurəmta* 'sich erzürnen, sich ärgern', Vj. *korəmta* 'nicht essen, weil man schmollt (von einem Kind)', *kv·ramta* 'sich erzürnen, sich erbosen', Kaz. *χǫrəmtĭ* 'in seinem Ärger schmollen' stb. (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 269 m., vg.; SZILASI: ÉrtNySzt. XVIII/8: 15 + o.; l. még LAKÓ: NytudÉrt. 40 : 226). — A m. *-g* deverbális névszóképző; az osztj. *-m* mozzanatos képző.

Az ugor szavakat egyeztethetjük a következő m o r d v i n szóval is: E. M. *kor* 'Verdruß, Gram, Ärger'; (RAVILA: SUSA. 61/3: 31) E. *kor* 'Ärger, Erzürntsein'; *kor sajińze śeďejest* 'Ärger ergriff ihr Herz'.

A vogulban ősvog. **ā* ∼ **ă* (egyes nyelvjárásokban **ŏ)*, az osztjákban ősosztj. **o* ∼ **ă* magánhangzókkal számolhatunk (vö. STEINITZ, WogVok. 170, 230, 252; OstjVok. 66, 81, 101). Ezeknek a mordvinban kikövetkeztethető eredeti **u* szabályosan felel meg (vö. COLLINDER, CompGr. 162—3). A mordvin alapján lehetséges, hogy szavunk eredetileg nomen-verbum volt. A kikövetkeztethető finnugor alapalak: **kur3-*.

106. Magyar *kegy* 'Gnade'

1. *Kegy* 1. 'Gnade, Gunst, Huld', 2. 'Genehmheit, Lieblichkeit'; *kegyelem* 'Gnade'; *kegyes* 1. 'gnädig, gütig, hold', 2. 'fromm, gottselig', 3. 'mild, mildtätig', 4. R. 'Geliebter, Geliebte, Bräutigam, Braut', 5. N. 'szép; schön' *kegyetlen* 'grausam, herzlos'; R. **kegyid-* (HB.) 'kegyelmez; begnadigen'; N. *kegymél* 'kényeztet, dédelget, gondosan ápol; verwöhnen, hätscheln, hegen nnd pflegen'. A fontosabb nyelvtörténeti adatok: 1192—95: Wimagguc uromc iſten *kegilmet* ez lelic ert (HB.); eſ *kegiggen* (uo.); 1300 k.: *kegug*| |*gethuk* fyomnak /ne leg, *kegulm* mogomnok (ÓMS.); 1372 u./ 1448 k.: *keges* engedelmeſſegett ÿelentenÿ (JókK. 11).

2. A *kegy* valószínűleg elvonás a *kegyes* melléknévből. Az *-s* ugyanaz a deverbális melléknévképző, mint ami *csavaros, drágalátos*, N. *iszos, lakos*, N. *sodros, takaros, tilos* stb. szavainkban is megvan (l. D. BARTHA, Szóképz. 88). A többi származékszó is igei alapszóra utal. BUDENZ (MUSz. 10, 319) és nyomában mások (BADICS: NyK. XV, 396; MUNKÁCSI: Nyr. XII, 296; BALASSA: NyK. XVII, 317) szavunkat a mord. *keľge-* 'szeretni, megölelni', cser. *keltal-* 'ölelni', lapp *kalke-: kalkab potet* 'ich werde kommen' alakokkal vetették

egybe. A mord. *keľge-* és a lapp *kalke-* azonban nem választható el a m. *këll* 'müssen, sollen' szótól és rokon nyelvi megfelelőitől (l. MUSz. 15; VglWb. 227; Beitr. 64; NyH.[7]; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 178; FUV.). BUDENZ annyiban közel járt az igazsághoz, hogy az említett mordvin és lapp szó — ha nem is közvetlenül — valóban kapcsolatban lehet a m. *kegy*-gyel. A *kegyes, kegyelem* stb. származékok **kegy-* alapszava ugyanis a *kell* 'müssen, sollen' ősmagyar kori **kël* előzményéből vagy alakváltozatából keletkezhetett **l* > **ľ* > *gy* hangváltozás útján. Egy ősmagyar kori **kël* előzmény vagy még inkább alakváltozat feltevésére (a *këll* mellett) azért van jogunk, mivel a kikövetkeztethető fgr. **-lk*-nak a magyarban nemcsak *ll*, hanem *l* is megfelelhet. Pl. *halad* ~fi. *kulke-*, *jel* ~fi. *jälki*, *válik* ~fi. *valkama*. A **l* > **ľ* > *gy* hangváltozásról l. MÉSZÖLY: MNy. I, 184 jegyz., 376; HORGER: uo. 372; BENKŐ: *Ly*Tört. 9. Megemlítjük még, hogy az eredeti **-lk*-nak ugyancsak kettős: *l*, ill. *gy* megfelelése van a *jel* 'Zeichen, Marke' ~*jegy* 'Zeichen, Kennzeichen; Karte, Billett' (~fi. *jälki)* alakpárban is (vö. MUSz. 144; SzófSz.; SKES.; TOIVONEN: Vir. 1956: 107).

A *këll* ~ **këgy-*: *këgyes* stb. hangalaki elkülönülése jelentésbeli elkülönüléssel társult (szóhasadás). Szavunkban 'kell; müssen, sollen' → 'tetszik; gefallen' (*kell*, l.alább) → 'kegyel, szeret; begünstigen, lieben' (l. *kegyes* R. 'Gelter, Geliebte', *kegyel* 'begünstigen, lieben') → 'kegyelmez; begnadigen (l. R. **kegyid-*, *kegyelmez)* jelentésváltozás mehetett végbe. Jelentéstani szempontból vö. m. *kell* 'müssen, sollen' ~ 'gefallen, mögen' ~ mord. E. *ḱeľǵems*, M. *ḱeľgəms* 'lieben, belieben'; vog. (MSz.) É. *ēri* 'kell; sollen' K. *ērp* 'szerető; Geliebter'; osztj. (KT. 545—6) DN. *mosta* 'müssen' ~ Kr. *mosta* 'lieben, gern haben'.[1]

107. Magyar *körül* 'um, umher'

A *körül*, R. *környül* 'um, umher, ringsherum', *köré* 'um' határozószók és névutók, valamint a *környék* 'Gegend, Umgebung' származék alapján egy ősm. **kör-* alapszó következtethető ki, de ez a nyelvemlékek korában már nem fordult elő. *Kör* szavunkat 'Kreis, Ring, Runde, Zirkel; Gesellschaft' jelentésben a nyelvújítók újították fel a XVIII. században (vö. SIMONYI, Hat.[2] 90; SzófSz.). A *körül* stb. megfelelőinek tartják a következő szókat: v o t j. (MUNK.) Sz. *kurî* 'rézgyűrű; Kupferring' | f i n n (LÖNNR.) *keri* 'krets, omkrets, rundel, rand, kant omkring ngt; Kreis, Umkreis, Rand, Kante um etw. herum'; észt *keri* 'Rädchen, Spindelrädchen, Sporenrädchen' | l a p p 1. Wfs. (712) *ǥ'ǵe̯'r'àsę* 'Schlinge, Öse, Hornring (an der Fangschlinge)' vagy: 2. N. *skier'ro -rr-* 1. 'wooden disk used as a hoop by children', 2. 'cart-wheel' (vö. LINDSTRÖM: Suomi 1852: 38; FÁBIÁN: MNyszet I, 85, VI, 109; MUSz. 18; VglWb. 167; TOIVONEN: Vir. 1918 : 77; T. I. ITKONEN: SUST. LVIII, 43; FUV.; SKES.). Ebbe az etimológiai összefüggésbe vonható a z ü r j. (SzrSzlK.) Ud. *кор* 'ободок, обечка (напр. решета, лукошка)' is. A *kör*-nek a *kerül* 'umgehen'

[1] A *këgy*-nek a zürj. (WUo.) *gaž* 'Freude, Fröhlichkeit' és a votj. *gažal-* 'kívánni, kedvelni, szeretni; wünschen, lieben' szóval való egyeztetése (MOÓR: MNy. XLV, 158, ALH. II, 60; Sz. KISPÁL M.: MNy. LV, 215) nem fogadható el. A permi szókban feltehető fgr. **-č̣-*nek a magyarban szórványosan ugyan megfelelhet *gy* (vö. *fágy, fogy)*, de a szabálytalan magánhangzó-megfelelés és az a körülmény, hogy a *kegyes, kegyelem*, R. **kegyid-* származékok igei alapszóra utalnak, az egyeztetés ellen szólnak.

igével való összekapcsolása (MUSz. 18; SzófSz.) azért nem fogadható el, mert a *kör* *ö*-je zárt *e*-re, a *kerül* *e*-je pedig ugor nyílt *ä*-re vezethető vissza.

A finnugor alapalak **kere* lehetett.

108. Magyar *követ* 'folgen'

A m. *követ* 'folgen, nachfolgen, verfolgen' finnugor nyelvekbeli megfelelői: v o g. (VNGy. II, 482) KL. *kwäjēm* 'nyomon követek'; (KANN., közli LIIM.: Vir. 1953: 125) T. *küj-*, AK. *k₀ā̆j-*, AL. *k₀ē̆j-*, Szo. *koj-* stb. 'seurata (esim. otuksen jälkiä), seurata, ajaa takaa' ('követni (pl. a vad nyomát), követni, üldözni') | z ü r j. (WUo.) V. Sz. Lu. I. P. *ki̯i̯ni̯* 'fangen'; V. Sz. Lu. *ki̯je̯dni̯* stb. 'belauern, (die Spur z. B. eines Tieres) verfolgen, auflauern, lauern, aufpassen' (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 265 m., vg.; LIIMOLA: Vir. 1953: 126 vg., z.; K. SAL ÉVA: NyK. LXVII, 343 m., vg., z.).

A fentiekhez kapcsolható az o s z t j. (*Н. И. Терешкин*, Очерки хантыйского языка. I. Ваховский диалект 1961) V. *köjтä* 'суетиться, шнырять, бегать взад-вперед' szó is. Az egybevetésnek nincs hangtani akadálya. Az osztják szó 'futkos, szaglász, előre-hátra szaladgál' jelentése is jól illik a kikövetkeztethető 'követ, üldöz; folgen, verfolgen' jelentéshez.

109. Zürjén *ge̯re̯d* 'Knoten', votj. *gerd* ua.

1. A z ü r j. (WUo.) V., Sz., Lu., Ud., P. *ge̯re̯d*, I. *ge̯red* 'Knoten' és a v o t j. (WIED.) *görd* ua., (MUNK.) Sz. *gerd* 'kötés, csomó, csokor; Knoten, Schleife' *-e̯d, -ed, -d* eleme deverbális névszóképző (A. KÖVESI M., PermiKépz. 82). A kikövetkeztethető zürj. *ge̯r-*, votj. *ger-* *'binden' jelentésű igei alapszó összefügghet a zürj. (WUo.) Lu. *ke̯rtni̯: ši̯rkose̯n k.* 'mit Laufknoten binden', Sz., Lu. *ke̯rtalni̯*, V. *ke̯rtavni̯*, UdM. *ke̯rta·vni̯s*, P. *ke̯rta·vni̯*, I. *ke̯rtōni̯* 'binden, festbinden, zusammenbinden, zubinden' és a votj. WIED.) *körtyny* 'binden, zubinden, zunesteln', (MUNK.) Sz. *kertti̊-*, K. *kert-* 'kötni, bekötni, felkötni, bogozni', (WICHM.) G. *kertti̊ni̊*, J. *kertti̯ni̯* 'binden, umgürten' igével. A zürj. *ge̯r-*, votj. *-ger-* szókezdő *g*-je eredeti **k*-ból keletkezhetett zöngésüléssel (vö. UOTILA: SUST. LXV, 8 kk.). A zürj. *ke̯rt-*, votj. *kertti̯-*, *kert-*, *-t-*, *-tti̯-* eleme deverbális (gyakorító vagy mozzanatos) igeképző lehet (vö. UOTILA: uo. 91; LEHTISALO: SUST. LXXII, 327; A. KÖVESI M.: i. m. 382 kk.).[2]

2. A zürj. *ke̯r-* ~ *ge̯r-* és a votj. *ker-* (*kör-*) *ger-* (*gör-*) magánhangzójának az őspermi előzménye **ε* lehetett. Az őspermi **ε* előpermi **ä* vagy — különösen *r* mellett — **e* hangra vezethető vissza (E. ITKONEN: FUF. XXXI, 303; LITKIN, VokPerm. 153). A permi alakok megfelelőit megtaláljuk a volgai finnugor nyelvekben: c s e r. (PS.) K. *kera̯m* 'durchziehen, stechen', *kerla̯m* 'stechen, stecken; stoßen'; (MRSzl.) *кера́ш* 1. 'вдевать, вдеть, продевать, продеть', 2. 'втыкать, воткнуть', 3. 'сунуть, засунуть', 4. 'колоть, кольнуть';

[2] ÄIMÄ (SUST. XLV, 228) és E. ITKONEN (FUF. XXXI, 178) a zürj. *ke̯rt-* és a votj. *kertti̯-* alakot a lapp I. *kor̄ťaδ* 'kiinnittää tekemällä silmukoita' ['köt, odaerősít hurkot csinálva'] szóval kapcsolta össze. Ez az egyeztetés csak eredeti **-rtt-*kapcsolat esetén állná meg a helyét. Minthogy a zürj. *ke̯rt-*, votj. *kertti̯-* aligha választható el a zürj. *ge̯re̯d* votj. *gerd* alakoktól, ezért az eredeti **- tt-*t tartalmazó lapp igétől külön kell választanunk őket.

кередáй 1. 'низать, нанизывать', 2. 'втыкать, затыкать' |m o r d. (JUHÁSZ—ERDÉLYI, Moksa-mordvin szójegyzék) M. *ḱɛrks* 'füzér', *ḱɛrksams* 1. 'fonni (kötelet)', 2. 'gombolyítani'; (MoRSzl.) *кярькс* 'связка'; (RAVILA: SUSA. 61/3 : 26) E. *ḱeŕks* 'Bund, Aufgefädeltes', E. *ḱeŕksams* 'aufziehen (z. B. Perlen); den Faden durch das Nadelöhr ziehen'.[3] A cseremisz és a mordvin első szótagbeli magánhangzó-képviselet eredeti **ä*-re utal (vö. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 320, XXXI, 211). A mord. *-ks* deverbális főnévképző.

Valószínűleg idetartoznak még az alábbi obi-ugor szók is: v o g. (MSz.) É. *kēri* 'fűz, tűz; reihen, schnüren, nesteln'; (WV. 139) TJ., AK., AL., Szo. *kēr-* 'einflechten', (STEIN., WogVok. 218) 'anspannen, anschirren' | o s z t j. (KT. 435) DN. *kirɒȧ* 'überwendlich nähen', Ni. *kĭṛtȧ*, Kaz. *kĭrtĭ*, O. *kirdȧ* 'anschirren (das Renntier, das Pferd, den Hund); aneinanderfügen (zwei Netze, Teile eines Zugnetzes); überwendlich nähen'.

A permi, a cseremisz és a mordvin alapján feltehető **ä*-nek a kikövetkeztethető ősvog. **ī* és ősosztj. **i* szabályosan felel meg (vö. K. SAL ÉVA: NyK. LXII, 252; COLLINDER, CompGr. 170—1). A K. SAL ÉVÁtól (NyK. LX, 433; l. még MUNKÁCSI: Ethn. XIV, 72) idevont m. N. *kür, kűr, ker, kör* 'einjochen, in das Joch spannen' (1795: *ker* helyre (az ökörnek mondják) 'verte te in locum', DebrGr. 271) *ü, e, ö* hangja zártabb magánhangzóra (**i)* megy vissza, ezért idetartozása bizonytalan. A fgr. **ä* > m. *i* (> *ü, e, ö)* megfelelésre nem tudunk biztos példát idézni. — A kikövetkeztethető finnugor alapjelentés 'köt, fűz, tűz; binden, schnüren, fädeln' lehetett. Ebből megérthetjük a magyar és az obi-ugor szók 'befog, fölszerszámoz; anspannen, anschirren' jelentését is.

3. A szó valamelyik obi-ugor nyelvből átkerült a déli szamojédba: szelk. (LEHT.: Vir. 1959: 373) Tur. *kẹrttịḵo* 'in einem Renntierzug mitwandern'; kam. *kə̥rērəl'im* '(das Pferd) satteln, anspannen' (LEHTISALO: i. h.).

110. Zürjén *kesli̯ni̯* 'schleifen, wetzen'

A z ü r j. (WUo.) V., Sz., Lu., I. *kesli̯ni̯*, Ud. *kesli̯ni̯s*, P. *kesvi̯ni̯* 'schleifen, wetzen, schärfen (V., Sz., Lu., I., Ud., Ud.: mit dem Wetzstein, der Feile), (mit dem Wetzstein) dengeln (P.)' igét a m. *köszörül* 'schleifen, wetzen, schärfen' szóval szokták egyeztetni (MUSz. 47; WICHMANN: FUF. XI, 220; NyH.[7]; SzófSz.; MOÓR: ALH. II, 373; LITKIN, VokPerm. 136). A *kesli̯- -li̯-* eleme gyakorító képző. A kikövetkeztethető **kes-* tő *s* hangja fgr. **-sk-* vagy **-ks-* kapcsolatra vezethető vissza. Ennek viszont a *köszörül* és valószínű v o g u l megfelelőjének (T. *kės- : kėsiŋ ku* 'fenkő; Wetzstein', MUNKÁCSI: NyK. XXV, 261) eredeti szóbelseji **-ś-* hangja nem felelhet meg. Ezért a zürjén szót törölnünk kell a *köszörül* egyeztetéséből.

A zürj. *kesli̯-* kapcsolatba hozható a következő v o g u l szóval (VNGy. II, 512, 658) FK. *kiutəχ* 'köszörülni; точить', *kiutkätnė ōχwtės* 'fenkő; брус' (*ōχwtės* 'kő; Stein'); (MSz.) P. *kiuti* 'köszörül; schleifen'; (MTR.) É. *kiwtalėp* 'köszörűkő'; (KANN.: SUSA. XXX/8: 23) KL. *kiβtā̄lp* 'брусок; Schleifstein';

[3] A votják, a cseremisz (kérdőjellel), a mordvin és az alább tárgyalandó vog. *kēri* 'reihen schnüren' egybevetése már PAASONENnál előfordul (PD. 666), aki ezeket a szavakat tévesen az osztj. Ko. *kạ̊rtəm* 'aufreihen' szóhoz kapcsolta. Ezt a hang- és jelentéstani tekintetben egyaránt plauzibilis egyeztetést K. SAL ÉVA (NyK. LX, 433) minden indoklás nélkül elveti.

(CSERNY.) É. *kivtuŋkve* 'точить'. A zürj. *keslį-* **kes-* alapszavában feltehető **-sk-* vagy **-ks-* mássalhangzó-kapcsolatnak a vog. *-wt-* szabályosan felel meg (erről l. COLLINDER, CompGr. 99, 101).

111. Zürjén *ľek* 'сила'

FOKOS DÁVID „A jelentésváltozásnak néhány különleges esete" c. cikke II. pontjában (NyK. LIV, 68) a kakofemizmus néhány érdekes esetéről ír. Egyebek közt arról olvashatunk itt, hogy a kedvezőtlen értelmű zürj. (WUo.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud., UdM., P. *ľok* 'böse, grausam (V., Sz., Lu., I., Ud., P.; P.: Mensch, Hund), häßlich (AV.), erzürnt (Lu.), schlecht, untauglich (Ud.), schlecht (Gesundheit) (UdM.), übel (Geruch) (Lu.); Teufel, der Böse (Ud.), Garstigkeit, Bosheit (V.)' a Le. nyelvjárásban kedvező jelenség ('meggyógyulni') kifejezésére szolgál. Pl. *ľeťśitni, med ľokmas* 'gyógyítani, hogy meggyógyuljon'; *viśįś mort ľokmis* 'a beteg ember meggyógyult, kigyógyult'. Az 1961-ben megjelent zürjén tájszótárban (SzrSzlK.) a szónak 'egészséges, erős' jelentése is van: Lu., Le. *лёк* 'здоровый, крепкий, проворный'.[4] Az *омöль* címszó alá besorolt I. сыа юрнас лёк 'он мучается головой, страдает головными болями példamondat viszont az ezzel ellentétes 'beteg' jelentés meglétére utalhat. A votják megfelelő: (WICHM.) G. *ľek* 'böse, grausam' arra vall, hogy a zürj. *ľok* egy korábbi **ľek* alakból fejlődhetett. A zürj. *o* ~ votj. *e* hangviszonyról l. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 321. Véleményünk szerint a zürj. *ľok* korábbi *e*-s alakja nem tűnt el nyomtalanul, hanem megőrződött a (SzrSzlK.) FSz., I., Pecs., Ud. *лек* 'сила', I. *лека* 'сильный, крепкий' szóban. A *ľek* hangalakból arra következtethetünk, hogy a szónak babonából eredő kakofemisztikus alkalmazása ('böse, grausam, schlecht' → 'gesund, stark' ~ 'Stärke, Kraft') nagyon régi időbe nyúlik vissza. A két szó *(ľek, ľok)* a zürjénben végbement **e* > *o* hangváltozás következtében különült el egymástól.

112. Votják *šer* 'gyér, ritka'

A votj. (MUNK.) Sz. *šer* 'gyér, ritka, nem sűrű; undicht, selten' egyeztethető a következő obi-ugor szókkal: vog. (VNGy. II, 708) KL. *tarä (mō)* 'fája gyér, tágas, szabad, nyílt (vidék)' | osztj. (PATK.) I. *teri, ter* 'vmitől ment, szabad, üres, tiszta; frei (von etwas); leer, rein'; (KT. 1013, 1087—8) Kr. *terə tăχɜ* 'offene, baumlose Stelle (auf einer Wiese, Heide)' *(tăχɜ* 'Stelle'), Kr. *tert*, Kaz. *лertï* 'offenbar' stb., Mj. *лirəχ* 'unbewaldet (Ort)', O. *lir* 'deutlich, sichtbar, sicher (?)'. A feltehető ősvog. **ä*, ősosztj. **e*, illetőleg **i* és a votj. *e* valószínűleg fgr. **ä*-re vezethető vissza. Az obi-ugor szókat korábban a m. *üres* 1. 'leer, hohl', 2. 'ledig, frei' melléknévvel vetettem egybe (NyK. LXIII, 382). Noha az *üres* jelentéstanilag kifogástalanul illik a fenti szavakhoz, a szabálytalan magánhangzó-megfelelés miatt (a kikövetkeztethető fgr. **ä*-nek a magyarban aligha felelhet meg *ü)* az egyeztetést nagyon bizonytalannak kell tekintenünk.

[4] L. még (SACHOV) Lu. *ļek* 'здоровый'.

113. Mordvin *al* 'Ei'

A mord. (PAAS.) E., M. *al* 'Ei', dem. E. *alnę* ua. szót K. VILKUNA (FUF. XXI, 162) — TOIVONEN közlésére hivatkozva — a finn (LÖNNR.) *ola* 'flinta' ['kovakő'] és a lapp K. (1884) T. *vïoille (oa)*, Kld. *uoill* 'Feuerstein' szóval vetette egybe. A finn—lapp—mordvin szót K. VILKUNA korai ősárja, TOIVONEN (Vir. 1953: 25) viszont balti jövevényszónak (vö. lett *uõla* 'Kiesel; Ei', litv. *ûlà* 'Fels') tekinti. A SKES. a mordvin szót nem említi; a finn és a lapp szót vagy a korai árjából, vagy a baltiból való kölcsönzésnek magyarázza. A mordvin szó valóban sem hangalak (a finn *o*-nak nem felelhet meg mord. *a)*, sem jelentés szempontjából nem illik a finn és a lapp szóhoz. Véleményünk szerint a mord. *al* 'Ei' etimológiailag azonos a mord. (PAAS.) E., M. *al* 'das untere, unten befindliche' szóval. A mord. *al* 'das untere . .' szónak ui. 'fészek' jelentése is ismeretes, pl. *kargă-al* 'daru fészke', *laska-al* 'menyét fészke' (l. JUHÁSZ—ERDÉLYI, Moksa—mordvin szójegyzék), s így az *al* 'Ei' szóban 'vnek az alja; das Untere' → 'fészek; Nest' → 'tojás; Ei' jelentésfejlődéssel számolhatunk. Hasonló ('Nest' → 'Ei' → 'Hode') jelentésváltozás figyelhető meg *fészek* 'Nest' szavunk permi megfelelőiben is: zürj. *poz* 'Nest' ~Lu. *pozalnį* 'Eier legen'; votj. (MUNK.) Sz. *puz* 'tök (embernél is állatnál); tojás' (vö. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 65, l. még FUV.; SKES.).

114. Mordvin *levks* 'Junges (v. Tieren), Kind'

A mord. (PAAS.) E. *levks*, M. *lɛfks* 'Junges (v. Tieren), Kind' szónak a finn *lapsi* 'Kind' szóval való egyeztetése (AHLQVIST, MdMGr. 161) azért nem fogadható el, mert a mord. *-vks*, *-fks* szóvégnek a finnben nem felelhet meg *-ps-* (TOIVONEN: FUF. XXI, 121). TOIVONEN (uo.; Vir. 1953: 346) szerint a mordvin szó deverbális származék egy önállóan nem adatolt **lɛ-*, *lɛ-* igéből. A szóképzésre vonatkozóan vö. *kiŕńifks* 'Rolle, Bündel' (~*kiŕńems* 'krümmen, biegen'), *ponafks* 'Haarflechte' (~*ponan* 'schnüren, flechten, winden'), *sodavks* 'Merkmal, Verstand' (~*sodams* 'wissen, kennen, erkennen') stb. (i. h.). TOIVONEN (uo.) a kikövetkeztetett mord. *lɛ-*, *lɛ-* igét a cser. (WICHM.) KH. *li·äm*, U. *liᵩ·m* 'kalben, lammen (KH., U.), füllen (KH.)' szóval vetette egybe. Véleményünk szerint lehetséges, hogy az említett szókban a m. *lësz (lë-, lëv-)* 'sein; werden' ~finn *lie-*: *lienen*, *lienet* stb. 'dürfen, mögen, [vielleicht] werden' stb. cseremisz, illetőleg mordvin nyelvi ekvivalense rejlik. A 'kalben, lammen, füllen' jelentésű cseremisz szó hangalakilag azonos a (WICHM.) KH. *li·äm*, U. *liᵩ·m* 'sein, werden, möglich sein' igével. A m. *lësz* ~finn *lie-* megfelelője a mordvinból nincs kimutatva (vö. MUSz. 698; VglWb. 1084; NyH.[7]; SzófSz.; FUV.; SKES.), de a finn *ie* (< **ē*) hangnak a *levks*, *lɛfks* szóban levő E. *e*. M. *ɛ* szabályosan felel meg (vö. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 311). Így hangtanilag nincs akadálya annak, hogy a kikövetkeztethető mord. E. *lɛ-*, M. *lɛ-* alapszóban a finn *lie-* stb. megfelelőjét lássuk. Származtatásunk jelentéstanilag is valószínűnek látszik. Vö. m. *lësz* 'sein, werden' ~R. N. 'geboren werden'; N. *ellëssz* 'idő előtt (halva) születik (a gyermek)' (MTsz.); *lét* 'Sein, Wesen' ~R. 'Geburt'. Magyarázatunkat az teszi valamelyest bizonytalanná — legalábbis a cseremisz szót illetően —, hogy a cseremisz ige nem 'geboren, werden', hanem aktív 'kalben, lammen, füllen' jelentésben használatos.

115. Mordvin *t́ŕams* 'ernähren'

A mord. (PAAS.) E., M. *t́ŕams, t́iŕams, ti̯ŕams* 'ernähren' igét egyeztethetőnek gondolom a következő zürjén szóval: (WUo.) Sz., Lu., Le. *te̯rśi̯ni̯* 'essen, speisen'; (FOKOS—FUCHS, SyrjWb.) V. (seltener), Le. *te̯rśi̯ni̯* ua. Egybevetésünk hangtani szempontból csak akkor helyes, ha a zürj. *e̯* őspermi *ε< előpermi *e hangra megy vissza. A *r* előtti sporadikus nyíltabbá válásról l. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 306; LITKIN, VokPerm. 159. A mord. *i, i̯* ugyancsak előmord. *e-re vezethető vissza (vö. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 306). A zürj. *ś* visszaható képző (FUCHS: KSz. XIV, 108 kk.; A. KÖVESI, PermiKépz. 341). Az eredeti (finn—permi, esetleg finnugor kori) jelentés 'táplál; ernähren' lehetett, melyből a visszaható képzős zürjén ige 'essen, speisen' (azaz: 'sich ernähren') jelentése könnyen magyarázható.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

105. Ung. *harag* 'Zorn'

Dem ungarischen Wort *harag* 'Zorn' und seinen obugrischen Entsprechungen (wog. *χɔr-* 'zanken', ostj. *χurəmta* 'sich ärgern') ist auch mordw. *kor* 'Verdruß, Gram, Ärger' hinzufügen. Die zu erschließende finnisch-ugrische Grundform ist: **kurз*.

106. Ung. *kegy* 'Gnade'

Ung. *kegy* 'Gnade' ist wahrscheinlich eine Rückbildung aus dem deverbalen Adjektiv *kegyes* 'gnädig'. Das Grundwort **kegy-* mag aus dem urungarischen Präzedenten oder Varianten **kël* des Zeitwortes *kell* 'müssen, sollen' durch den Lautwandel **l* > **l̓* > *gy* entstanden sein. Aus semantischem Gesichtspunkt vgl. ung. *kell* 'müssen, sollen' ~ mordw. *ḱeĺǵems* 'lieben, belieben', wog. *ēri* 'sollen' ~ *ērp* 'Geliebter', ostj. *mosta* 'müssen' ~ 'lieben, gern haben'.

107. Ung. *körül* 'um, umher'

Mit den Entsprechungen des ungarischen Wortes: wotj. *kurî* 'Kupferring', finn. *keri* 'Kreis, Umkreis' usw. (s. FUV., SKES.) kann auch syrj. Ud. *кор* 'ободок, обечка (напр. решета, лукошка)' verbunden werden.

108. Ung. *követ* 'folgen'

Die verwandtsprachlichen Entsprechungen des ungarischen Verbs *követ* 'folgen, nachfolgen, verfolgen' sind: wog. So. *koj-* 'folgen, verfolgen', syrj. *ki̯i̯-* 'fangen'. Der Verfasser zieht auch ostj. *кöјтӓ* 'суетиться, шнырять, бегать взад-вперед' in diesen etymologischen Zusammenhang mit hinein.

109. Syrj. *ge̯re̯d* 'Knoten', wotj. *gerd* 'ds.'

Der Verfasser reiht syrj. *ge̯re̯d* 'Knoten' und wotj. *gerd* 'Knoten, Schleife' in die Familie von syrj. *ke̯rtal-* 'binden' ~ wotj. *kert-* 'ds.' ein. Die permischen Wörter vergleicht er mit den folgenden Wörtern finnisch-ugrischer Sprachen: tscher. *kera̯m* 'durchziehen, stechen' | mordw. *ḱerḱs* 'Bund, Aufgefädeltes' | ostj. *kĭrtĭ* 'anschirren'. Die Laute *ü, e, ö* des ungarischen Dialektenwortes *kür, ker, kör* 'einjochen' gehen auf einen geschlosseneren Vokal *(*i)* zurück, somit ist das Herhören des Wortes ungewiß. Die finnisch-ugrische Grundform mag **kärз-* gewesen sein.

110. Syrj. *kesli̯ni̯* 'schleifen, wetzen'

Syrj. *kesli̯ni̯* 'schleifen, wetzen' ~ wog. *kiwt-* 'schleifen'. Im Wortinnern ist die finnisch-ugrische Konsonantenverbindung **-sk-* oder **-ks-* anzunehmen.

111. Syrj. *l̓ek* 'Kraft'

Die Formvariante *l̓ok* des syrjänischen Wortes hat nicht nur die Bedeutung 'grausam, schlecht', sondern auch 'gesund, kräftig'. Der Bedeutungswandel 'grausam, schlecht' → 'gesund, stark' ~ 'Kraft, Stärke' kann durch den kakophemistischen Gebrauch des Wortes erklärt werden. Im Varianten *l̓ok* fand ein Wandel *e* > *o* statt.

112. Wotj. *šer* 'undicht, selten'

Der Verfasser vergleicht das im Titel angegebene wotjakische Wort mit wog. *tarä (mō)* 'unbewaldet, weit, frei, offen (Gegend)' und mit ostj. *ter* 'frei (von etw.), leer, rein', Mj. *ʌirəχ* 'unbewaldet (Ort)'.

113. Mordw. *al* 'Ei'

Der Verfasser hält mordw. *al* 'Ei' mit mordw. *al* 'das untere, unten befindliche' für etymologisch identisch. Im Wort mit der Bedeutung 'Ei' mag sich ein Bedeutungswandel 'das untere' → 'Nest' (vgl. *kargă-al* 'Kranichnest') → 'Ei' vollgezogen haben. Vgl. ung. *fészek* 'Nest' ~ syrj. *poz* 'ds.', Lu. *pozal-* 'Eier legen' ~ wotj. *puz* 'Hode, Ei'.

114. Mordw. *levks* 'Junges (von Tieren), Kind'

Das Grundwort von mordw. *levks* (wo *-vks* ein Bildungssuffix ist) hatte vielleicht die Bedeutung 'sein, werden', somit mag es mit ung. *lesz* 'sein, werden' ~ finn. *lie-* usw. identisch sein. Aus semantischem Gesichtspunkt vgl. ung. *lesz* 'sein, werden' ~ altsprachlich und mundartlich 'geboren werden', *lét* 'Sein, Wesen', altsprachlich 'Geburt'; tscher. *li·äm* 'sein, werden' ~ *li·äm* 'kalben, lammen, füllen'.

115. Mordw. *ťrams* 'ernähren'

Mordw. *ťrams*, *ťiŕams*, *tįŕams* 'ernähren' ~ syrj. *tęršįnį* 'essen, speisen' *(-šį-* ist Reflexivsuffix). Der Vergleich ist nur in dem Fall richtig,wenn das syrj. *ę* auf urpermisches **ɛ* (< vorpermisches **e)* zurückgeht.

KÁROLY RÉDEI

Megjegyzések Szabó László „Szelkup szövegek szójegyzékkel" című közleményéhez

Szabó László 1964-ben Leningrádban szelkup szövegeket jegyzett fel. Nyelvmestere T. D. Tagina tanítónő egyéves továbbképzésen tartózkodott ott. Gyűjtése értékét emeli az a tény, hogy a tymi nyelvjárásból nem állnak rendelkezésünkre szövegek, sőt mivel Castrénnak tymi anyaga nincs, e nyelvjárásból csak néhány Kai Donner által feljegyzett szóra vagyunk utalva. Donner tymi szótári feljegyzései mindez ideig kiadatlanok.

Szabó szelkup kutatását két cikkben tette közzé. Az egyik, Die Laute des Tym-Dialekts des Selkupischen, a Советское финно-угроведение II (1966), 4. kötete 295—301. lapján, a másik, a Szelkup szövegek szójegyzékkel című, a NyK. LXVIII, 250—277. lapján jelent meg.

Észrevételeim elsősorban az utóbbira vonatkoznak. Ezek közzétételét azért is fontosnak tartom, mert Szabó mint írja, a gyűjtés kezdetén nem rendelkezett a munkához szükséges szelkup nyelvismerettel.

A hangtani megjegyzésekre (NyK. LXVIII, 250 kk.) észrevételeim a következők:

1. A középső nyelvállású veláris illabiális hangra kár volt az *ɛ* betűt alkalmazni. Ez a jel K. Donner és Prokofjev (SzelkGr.) feljegyzéseiben *a* és *ä* közötti hangot jelöl, míg a palatális *e* veláris párjának jelölésére mindkét szerző az *ę*-t használja. Hosszabb tanulmányozás után bizonyára Szabó is rájött volna arra, hogy a redukált mássalhangzóknak sokkal nagyobb a szerepe ebben a nyelvjárásban (és általában a szelkup nyelvben), mint az ő lejegyzéseiből kiderül. Ha a szókat nemcsak főnévi igenévi alakokban jegyezte volna le, hanem igeragozási paradigmákat is gyűjtött volna, ezt bizonyára észrevette volna. Tagina nyilván az infinitivus morfémáját (*-gu*) hangsúlyozta, s innen ered Szabó szójegyzékében több ige infinitivusának két változata: *omdgu·, omdɛgu·* 'leülni', *tärbgu·, tärbugu* 'gondolni' (vö. Donn.[1] mscr.: *omdaᵍʳ*).

A vokálisok hosszúsága-rövidsége terén is vannak Szabónak nyilvánvaló tévedései. Pl. (Sz.) *adɛlžgu·* 'várni' — (D. mscr.) *ādəldžaᵍʳ*; (Sz.) *aadɛlžgu·* 'mutatni' — (D. mscr.) *adəldžaʙʳ*; (Sz.) *alč(e)gu* 'esni, leesni' — (D. mscr.) *ālďaᵍʳ, āldžaᵍʳ*; (Sz.) *paažə·* '(fonott) szán, szánkó' — (D. mscr.) *paďža, pāɒža, pāďža, paɒža* 'Korb, Gefäss (aus Birkenrinde)'; (Sz.) *qo* — (D. mscr.) *ķõ* 'Ohr'.

A konszonánsok között a legérdekesebb az, hogy Szabó feljegyzéseiben előfordul a *x* [= *χ*] fonéma. Ez a hang Donner szerint nem jellemző a tymi nyelvjárásra, Prokofjev szerint azonban a tymi nyelvjárásnak a Vaszjugán alsó folyása melletti csoportjában van *h*-zás (SzelkGr. 7). Castrén szerint egyedül a narimi nyelvjárásban keletkezett más nyelvjárások szóeleji és szó-

[1] K. Donner kéziratos adatait Aulis J. Joki professzor szíves engedelmével közlöm.

belseji *s*-éből *h*. SZABÓ helyesen írja a Bevezetésben (NyK. LXVIII, 249), hogy nyelvmestere nyelvében számolhatunk bizonyos nyelvjárás-keveredéssel. Az a tény, hogy a Középső-Tym melletti Napasz falu nyelvjárásában van *h* fonéma (DONNER TyM. nyelvmestere is ebből a helyiségből való, 1. MSFOu. XLIX, XII), kétségtelenül magyarázható átköltözéssel, de esetleg hangváltozással is. Donner és főleg Castrén óta könnyen fejlődhetett pl. a szóeleji közszamojéd *s*-ből *h*-, sőt ebből *f* is. CASTRÉNnál (MSFOu. 122 : 84) a 'gut' jelentésű szó a narimi nyelvjárásban *hwa, hwá*, SZABÓnál *fa, faa*. Az *s* > *h* *(hw)* > *f* hangfejlődésnek nyomai CASTRÉN anyagában is megtalálhatók. A N. *logá* 'Fuchs' szó instrumentálisa (i. m. 117) *logahé*, a N. *ḵŏp* 'Mensch' szóé *kofe* (i. m. 119). Itt kétségtelenül a *-sä* > *-hé* > *-fe* hangfejlődéssel számolhatunk. SZABÓ, DONNER és CASTRÉN alakjainak egymás mellé állítása nyilvánvalóvá teszi az *s* > *h* fejlődést. (Sz.) *xaj* 'szem' — (D.) Ty. *sei̯* — (C. 81) N. *hai;* (Sz.) *xanǯɛrgu·, -u* 'játszani' — (C. 83) N. *hā́ndṡernak;* (Sz.) *xare·lgu* 'befogni (lovat)' — (C. 83) N. *harap, haarap* 'ich band an' (Sz.) *xyr* 'tehén' — (DONNER., idézi JOKI: MSFOu. 103: 267) Ty. *si̯r* — (C. 86) N. *hîr, χîr, χiir.*

A következőkben SZABÓ szövegeihez fűzöm a megjegyzéseimet. Célom ezzel az, hogy egyrészt felhívjam a figyelmet a nyilvánvaló sajtóhibákra, másrészt pedig a téves lejegyzésekre, félreértésekre, hibás fordításokra. Célom az is, hogy rámutassak arra, mennyire azonosak ezek a tymi alakok CASTRÉN narimi alakjaival, s mennyire eltérnek K. DONNER tymi nyelvjárási megfelelőitől.

2.2:[2] *čuumɛl:* a szójegyzékben tévesen *čuumɛl'*, vö. (C. 98) N. *čuumel-ḵup* 'Samojede' | 4: *ooγlalǯespyydɛt:* helyesen *-šp*-vel, (D. mscr.) Ty. *oγolaldžaʙᴦ* 'oppia', (C. 13) N. *óogolak, oogoldṡap.*

3.1. *iiǯe:* 1. DONNER: JSFOu. XXX/26, 1—13; *kaǯa:* a szójegyzékben nem szerepel; (D. mscr.) Ty. *īďɛ̱;* 2: *sööt*, helyesen *šööt;* 3. *pöönege·(t)saj:* l. DONNER, i. m. jelentése nem 'boszorkány', hanem 'óriás és emberevő'; ebben a névben a *saj* 'szem' szó nem *xaj* alakban jelentkezik. Oka nyilván a név megőrző tendenciája | 7: *nabiiľiś xajd šyywe:* a fordítás helyesen: [belejutott a szembe hamu]. A cím helyesen: Mese. *iiǯe* koma.

4.1. *aaǯdečad, kanačad:* a *čad* gen.-szal álló névutó, l. (C. 94) B. *čad* 'против'; *aaǯde:* (C. 13) N. *aadṡede*, (D. mscr.) Ty. *āʙā̆,ātɛ̱* | 2: *warγla·γ:* (D. mscr.) Ty. *u̯ar̥̀γ, u̯ar̥̀ɾ̱*, a *-la·γ* nyilván komparatívuszrag, l. 7: *keeklaγ:* (C. 49) N. *keek, kék, kehek* 'sehr', s tekintve, hogy a tazi nyelvjárásban a (PROK.) *-lå,-låqi̯*, CASTRÉNnál (i. m. 170) *laḵa* az összehasonlítás ragja, a tymi nyelvjárásban is inkább *-lak* vagy *-laq* a helyes | 3: *yǯa·lguk* 'mondja'. SZABÓ itt súlyosan téved. Az általa közölt alak csak 'mondok' jelentésű lehet. Ha helyesen az *yǯa·lgux* alakkal helyettesítjük, ennek jelentése '(azt) mondta'. A *k—x* tévesztés talán a magnetofon-felvétel rovására írandó. A *-x* Vx itt világosan az *-s* múlt idő megfelelője | 4: *mašy·k:* ilyen névmási accusativus nincs. Vö. (C. 175) N. *máṡem, -p*, (177) KO. *masem* stb. A *mašy·k k*-ja esetleg a rákövetkező *k*-hatására *p-/-m*-ből alakult, de a szójegyzékbe ezért mégsem vehető fel a helytelen alak | 9: *ündeľčemad* alak is nehezen képzelhető el, nyilván: *-čembad, mb (mp)* képzővel, l. (C. 23) N. *ŭndédṡap* stb., Ta. *yndetjembam; ɛɛǯyp:* (C. 18) N. *ê·dṡ*, (D. mscr.) *ö̯ḍ̣ǯalgu, öḍ̣ǯalaɢᴦ* 'puhua, sanoa', *ḗḍ̣ǯ* 'sana', *ḗḍ̣ǯaɢᴦ* 'sanoa'.

5.1. *kwɛre:* (C. 43) N. *kuerè*, (DONN.: MSFOu. XLIX, 46) Ty. *kuerɛ̱, kuərä, ḵuə̂rn̥* 'Krähe' | 2.4: *čenčekuk* > *-x*, (C. 104) N. *čenčak*, (D. mscr.) *ṭ̣ṣ̌ēn̥-*

[2] Az első szám a szövegek sorszámát, a második a szöveg sorát jelenti.

ḍžaɢʳ 'puhua' | 3: *aarγo·γyt* > *aa aryo·γyt*, vö. (C. 10) N. *aha, ā* 'nicht', ? N. *ark* 'ein anderer, fremd'.

6.1. *čeľeŋga:* < or. (l. a szójegyzéket) | 2: *moγert:* (C. 58) N. *mŏgêr, mŏgor* 'Ufer ?', (D. mscr.) Ty. *mᵔγo̯r, mᵔγᵔr̯* 'Rücken'; a *paaret* ilyen formában érthetetlen; vö. (D. mscr.) Ty. *pā̆r* 'Kopf, Scheitel, Höhe, Spitze, Ende', mint névutó lokativusban kellene állnia, l. (Prok.) Ta. *pā̆rōqi̯t* 'на вершине', l. a Szójegyzékben helyesen *paaro·γet* | 3: *xoowanžet* > 1. 5/3: *xoγynže·špa,* (C. 84) *hooγondšak* stb. Szabó bizonyára ezt az alakot rosszul hallotta *(w-t γ* helyett!); 7: *mašy·k,* l. 4/4 | 9: *yγ* > *yk,* l. (C. 228) N. *ek,* (D. mscr.) Ty. *əgᵊ (əgə, ə̥gə, öγə̥) 'älä'*; 12: *taby·p* 'azt', a fordításban az [azt] tehát nem [ ]-be; 16: *načaa·bet:* lehetetlen, l. (C. 187) N. *na čagan* stb. 'тут'; *ötčad:* a *čad* névutó talán már raggá vált, l. 4/1-et is | 24: *tejka* 'neked', vö. (C. 175) N. *ténd(a),* esetleg ennek és a *meka* 'nekem' alakvegyüléses formája | 26: *mašky·k,* l. 4/4!; *kadlax* > *-k;* 29: *üγed* > *üxed;* 8: *agaroo·dyd* > *-t* lehet csak | 9: *ora·nyd* > *-t, omdoližy·d* > *-t:* lehetetlen még kiejteni is úgy, ahogy Szabó lejegyezte | 11: *ńeetua:* az *-a* suffixum az or. nyj. *ńeetu* 'nincs' igén | 21: *xoγynžyguk* > *-x* | 24: *čoobarlam,* (C. 105) N. *čober, čŏ·ber,* (D. mscr.) Ty. *ṭ̄ṣ̄ōbə̂r* 'marja' | 29: *ky,* (Donn.: MSFOu. XLIX, 13) Ty. *k̯ī̯, k̯ī̯,* 36: *kyy!* | 37: *watε·p* 'utat', de 27: *waty·p* ua. Szabó efféle ingadozásai is mutatják, hogy itt a második szótagban feltétlenül redukált, sőt hangsúlytalan lehet csak a vokális | 42: *paktyrla·x* > *-k* | 43: *pakterkuk* > *-x,* különben az egész sorban helyesen *-x*-val írandók az igék | 53: *kapčidaadet,* a szójegyzékben *kaptyčgu* | 55: *šoγo·rd* > *-t* | 58: *eed i awd* a fordítás helyesen: apja és anyja; l. (C. 18) N. *êd* (ɔ:*ęd)* 'seine Mutter', (C. 17) N. *au, éwe, ăwe* 'Mutter', (D. mscr.) Ty. *ɛ̯zɛ* 'isä', *ɛ̯u̯ɛ̯, ɛ̯u̯ɛ̯·, au̯d* 'äiti'.

8.2. *warkɛku·mbaγ,* l. 7/1: *warkykumbaγ* | 3: *jiidi* > *iidi:* Px 3 du, l. (C. 20) N. *i, í (ii)* 'Sohn'. A *j-* protézis valószínűleg úgy keletkezett, hogy a gyűjtő leíratta a szöveget a nyelvmesterével, s az ebből az írott szövegből olvasta magnetofonba | 6: *faalla·k:* l. 4/2 | 10: *ača* > *alča* | 14: *jiišplebe* > *iišplebe* l. 8/3 | 17: *tabla,* l. (C. 176) N. *tabat,* (C. 178) KO. *teblá* | 18: *tärbeku·k* > *-x* | 24: *ära·nd* > *-md* l. 25: *qobymd,* 23: *ɛm,* l. (C. 18) N. *êp; üüdɛnan* > *üüdennan; jii* > *ii* | 27: *parčaa.* > *parčaa·* | 28: *meexadi* múlt idő lenne, helyesen: *meeadi* | 31: *kɛlča* > *kel-,* l. (C. 49) N. *keeldšak, ke-; epa·* > *eppa* 'fekszik' | 32: *poxwaii·l* > *poxwaľii·l; jiilan* > *iilan* | 33: *pajaa·ľi* > *-li* | 39: *töxadi* > *tööadi* | 40: *tölča·t* > *tölčadet* | 41.: *jilamdi* > *iilamdi, -la-*: plur.-suff., *-mdi:* Px3duacc.; 42: *qwɛɛraq* > *-k* | 43: *pajala·dynse* lehetetlen! vö. (C. 153) N. *loganindese,* tehát a helyes alak **pajalandyse* lehet csak | 47: *paja·dny (paja·dɛny)* > *pajandy* | 51: *ɛɛndene:* raghalmozás | 53: *čemnalaa·dɛt* 'a fivérei', vö. (C. 113) N. *tebenja,* FO. *tämnja* 'Bruder' | 55 : *paja·ndɛse* l. helyesen 53: *pajaa·nandese* | 63: *qonžardle* > *-rle* | 68: *ooče·ŋbyd,* l. (C. 15) N. *ŏdjengnau, ŏdjengpáu,* (D. mscr.) Ty. *oďi̯ŋnaв* 'sich verbergen' | 69: *meža·lby (meža·lby),* vö. (D. mscr.) Ty. *mi̯šš̄ā·lbaɢʳ* 'tanssia, hyppiä' | 71: *kańii·xyd* < or. гонить | 77: *adɛlžgu,* (D. mscr.) Ty *ādəldžaɢ;* 81: *nomn* dat., (C. 119) N. *nuun* | 97: *quttaree* a *taree* névutó, l. (Prok.) Ta. *ćari̯* | 99: *nap* 'ezt', a fordítása tévesen van []-be téve | 103: *epanda* > *eppanda; ɛtt oopkɛt* > *ɛt toopkɛt* 'a vízparton', l. (C. 121)N. *tōp* 'Rand'. A szójegyzékben is téves tehát a szerzőtől alkotott *oopkɛt* '-nál, -nél' névutó | 106: *čaažeguk* > *-x* | 119: *tööw,* l. (C. 116) N. *töu;* 121: *quuľe* > *-le.*

Néhány megjegyzés a szójegyzékhez is fűzhető. *abee·dačgu* < or.; *adɛlžgu* 'mutatni', *aadɛlžgu* 'várni'; *alčegu* > *alč-*; *-čomb,* a *peľžo·mb* [ɔ:*pelž-*] szóban fordul elő, s jelentése 'hosszú', l. (C. 98) N. *čumb* 'lang'; *čum:* jelentése nem lehet 'szelkup', az alapszó *ču,* l. (C. 98) N. *čú* 'Lehm, Erde'; *kɛ* > *qę,* l. (C. 39) N.

ķê; kɛd-par > qętpar, l. (C. 39) N. *kêt-par*, (D. mscr.) Ty. *kuə̂t-pār* 'бepeг'; *kondalgu* és származékai, helyesen *q*-val, l. (C. 36) N. *ķondak*, (D. mscr.) Ty. *ķondaɢᴦ* 'nukkua'; *mad > maat*, l. (C. 58) N. *maat, māt*, de (C. 120) *mat*, dativusa *mat, matt; mažo·l > -l; nadgu > nädgu*, l. (C. 65) N. *nädák; nunɛž* (tkp. 'isten szava'); *ol, ool*, l. (C. 14) N. *ol;* az *oopkɛt* névutó törlendő, l. **8.**103; *ookɛr, ookr* > (C. 170) N. *óker*, (D. mscr.) Ty *okkur, -ɾ; pańšɛtgu·* — (D. mscr.) Ty. *pɛ̨ndžaɢᴦ* 'mit dem Strom fahren'; *pöö* — (C. 80) N. *pö, pyö*, (DONN.: MSFOu. XLIX, 95) Ty. *pų̄-, -bų̄; puužond* stb., a (DONN.: MSFOu. XLIX 170) Ty. *pūdž̨, pūɒž̨* 'das Innere, Mitte, in, innerhalb' szó dativusa, jelentése tehát '-ba, -be'; *qɛɛttygu·* (C. 40) N. *ķê·tap, ķê·êtap, kätap*, (D. mscr.) Ty. *kɛ̨ttaɢᴦ; qoštygu·* — (D. mscr.) Ty. *ķoštəgu; qwadgu·* és *qwatgu·* 'megölni' — (D. mscr.) Ty. *kuedaʙ, kueɒku* 'töten'; a *šergu* 'felvenni (ruhát) és a *šergu·* 'bemenni, belépni' valószínűleg ugyanannak az igének alanyi és tárgyas alakja (l. vö. erre a m. *bújik* ~ fi. *pukea* 'kleiden, ankleiden' igét, l. MSzFgrE. 111); *šiw* — (C. 91) N. *šiu; tabe·k* — (C. 113) N. *tabék, tăbék*, (D. mscr.) Ty. *tɛ̨bɛ̨ɢ; tapče·l* 'ma' — (D. mscr.) Ty. *tapťel;* a *tɛngu* stb. első szótagi vokálisa csak *ä* lehet, l. fent az ugyanebből a tőből képzett *tärbgu* 'gondolni' szót, valamint a (**C.** 112) N. *tän* 'Verstand', *tänugu* 'wissen' szót; *töľčgu > töľčgu; töögu* — (C. 115) N. *tögu*, (D. mscr.) Ty. *tūaɢ* 'tulla'; *tööw* — (C. 116) N. *töu; tüľde > tülde; ünte·ľčgu > ündelčgu; waž̨* — (C. 26) N. *wač, wadž*, (D. mscr.) Ty. *ɣaď.*

A felsorolt helyesbítések, javítások — számukat bizonyára még szaporítani is lehetne — azt bizonyítják, hogy

1. Tagina — bár lakóhelye a Tym folyó mellett van — a CASTRÉNtől lejegyzett nyelvjárások közül a narimit beszéli, K. DONNER tymi nyelvjárásától nagyon is eltér a nyelve. Jó lett volna megtudakolni, hogy Tagina szülei nem Narim vagy a Vaszjugán vidékéről költöztek-e mostani lakóhelyükre. 2. Ilyen kevés anyagon nem érdemes, de nem is lehet hangtani vizsgálatokat végezni. 3. Érdemes lett volna a szövegek mellett több nyelvtani paradigmát gyűjteni.

ERDÉLYI ISTVÁN

*

ERDÉLYI ISTVÁN barátom a szölkup[1] nyelvnek kiváló ismerője. Köszönet illeti őt azért a fáradságos munkáért, hogy összeállította SZABÓ LÁSZLÓ anyagközlésének hibáit. Jól hasznosítható észrevételei után felmerül az a kérdés, hogy a SZABÓ közölte szövegek csakugyan a narymi nyelvjárásból származnak-e, és hogy voltaképpen mi a különbség a narymi és a tymi nyelvjárás között. ERDÉLYI I. határozottan amellett szól, hogy SZABÓ szövegei narymi nyelvjárást tükröznek. A sok apró korrekció és a sajtóhibák feltüntetése között azonban a két szóbanforgó nyelvjárás jellemző vonásai annyira elsikkadnak, hogy döntésének indítékai — a N. *h* ~Ty *s* kivételével — nehezen fogalmazhatók meg.

SZABÓ LÁSZLÓ közleményének kéziratával annak idején magam is foglalkoztam. Az NyK számára írt lektori jelentésemből — Erdélyi I. mondanivalójának alátámasztására — szeretném ezen a helyen közölni az általános értékelő részt. Lektori véleményemnek ez a bevezető része így hangzik:

[1] Nem sajtóhiba. Az orosz közvetítéssel hozzánk is eljutott *szelkup* helyett helyesebbnek tartanám az eredeti népnévhez közelebb álló *szölkup* alak meghonosodását.

„Szabó László «Szelkup szövegek» c. cikkét feszült érdeklődéssel vettem kézbe. A Tym folyó vidékéről ui. annak idején Castrén nem gyűjtött anyagot, Kai Donner szöveg- és szógyűjtése pedig kiadatlan (pontosabban: szórványos adatokat közölt a tymi nyj-okból kisebb-nagyobb tanulmányaiban). Az e vidékről származó szöveg, miképpen általában bármiféle új szölkup szöveg, igen becses.

A szerző előzetes írásbeli konzultáció során tőlem kapta azt a tanácsot, hogy gyűjtését egyszerűsített, lehetőleg fonematikus írással közölje. A szerző láthatólag erre törekszik. A közölt szölkup anyagot átvizsgálva azonban meg kell állapítanom, hogy az írásmód nem fonematikus: külön jellel jelöl több olyan hangot, amely gyaníthatólag nem önálló fonéma. Azt is meg kellett állapítanom azonban, hogy Szabó L. szöveggyűjtése nem olyan mennyiségű, amelyből a tymi nyelvjárás fonéma-rendszere teljes világossággal kibontakoztatható lenne. Konkrét változtatási javaslatot az átírásra vonatkozólag nehéz tenni, hiszen a szöveget Szabó L. hallotta, s nem én. Néhány kételyemet és észrevételemet azonban szeretném ehelyütt kifejezni.

Mindenekelőtt célszerű lenne, ha a szerző a 3. lap alján tett megállapítását akképp módosítaná, hogy fonematikus írásmódot megvalósítania — a nyelvjárás behatóbb ismerete nélkül — nem lehetett, s ezért a szövegeket úgy közli, ahogyan hallotta, számolva azzal a veszéllyel, hogy esetleg több jelet alkalmaz bizonyos fonémák jelölésére. Ez az eljárás helyénvalóbb a jelenleginél, amely a fonémák megkülönböztetésére törekszik. A fonéma-rendszer azonban mégsem áll világosan előttünk. Sok a bizonytalanság a jelölésben, ami föltehetőleg az allofónok fel nem ismerésén alapul (pl. *watep* ~ *watyp*, *čač-gu* ~ *čaaž-ay*, *paneečed* ~ *paneežet* stb.). A *b* és *d* talán már fonematizálódott ebben a nyelvjárásban, de a *g* státusa tisztázatlan, nemcsak a *q*—*g*, hanem a *g*—*γ* viszonylatában is. Külön bonyolítja a helyzetet a szövegekben levő *k* ~ *γ* (szóvégi) és *g* ~ *k* (szóbelseji) váltakozás u g y a n a z o n a m o r f é m á n b e l ü l (pl. *qošqaalyk* — *keeklay*; *yžal-guk* — *manžeežiguk* stb.). Valószínű, hogy az egyetlen szóban *(fa* „jó") jelölt *f* hang nem fonéma, hanem a *x* labializált allofónja (= $x_{\circ}$, vö. Castr. *hwa* a Narym nyj-ban — egyebütt *sowa* stb.). A *x* másik allofonja lehet a palatalizált *x́*, melyet Sz. L. *xj*-vel ír *(xjabargu*, fonematikus átírásban valószínűleg *xäbargu)*. Persze itt az is lehetséges, hogy a *xj*-s írás- ill. ejtésmód (akárcsak a *kj*-s néhány szóban) Tagina cirill írásának, ill. oroszos ejtésének a tükörképe. Minden bizonnyal az *s* sem tekinthető fonémának, és fenntartásaim vannak e tekintetben az *η*-nel kapcsolatban is, amely jóformán kizárólag *g* előtti helyzetű, s ahol nem az, ott sem biztos önálló fonéma-volta. Talányos továbbá a *k*—*q* ellentétének jellege e nyj-ban (van -e egyáltalán?). Rengeteg kétely adódik a magánhangzók hosszúságával kapcsolatban: mivel nem első szótagban rendszerint a hangsúlyos szótag hosszú, az a kérdés merül fel, hogy vajon a mgh-k hosszúsága (ill. nyújthatósága) nem hangsúlyosságuk kísérőjelensége-e.

Diftongusok e nyj-ban (legalábbis e szövegekből ítélve) nincsenek. Önmagában persze nem lenne képtelenség föltenni, hogy egyes hosszú mgh-k diftongizálódnak (mint pl. a turuchani nyj-ban a lab. *å* ≳ *o̯å)*. Itt azonban azokban az esetekben, ahol Sz. L. *au̯* és *au* diftongussal számol, a valóságban 2 mgh két szótagú kapcsolatáról van szó, melyek között morféma- és szótaghatár van ! A *močaund*, *paarout*, *kučauta*, *moolaut(e)*, *watout*, *oodound*, *xajound*, *možound*, *žaut* stb. alakokban az *-ut(e)*, *-und* prosec.-rag, vagy pl. a *qygaut*-ban az *-ut* a VxlPlur, a megelőző mgh pedig a szóval egybetartozik (olykor mint a mellék-, olykor az alapalternánshoz tartozó elemként). Az ilyen formákat éppenúgy nem tekinthetjük diftongust tartalmazó alaknak, mint ahogy az *ii-yd*, *wašqwannaa-yt*, *töö-adɛt*, *nee-adet* formákban levő *iiy*, *aay*, *ööa*, *eea* betűkapcsolatok sem jeleznek diftongust.

Az előadottakból világos, hogy Sz. L. átírása nem fonematikus. De ez az egyszerűsített átírás, ha megmondja róla a szerző, hogy nem fonémákat jelöl, akkor nem félrevezető, sőt hasznos. Hiszen a szövegmutatvány nyelvileg érdekes. Fő tanulságát abban látom, hogy a Castrén és Kai Donner idejében Narym és Vaszjugán vidékére korlátozódó *h*-zás (más nyj-ok *s* hangja helyén) a Tym középső folyására is felhatolt ! Donner szórványosan közölt tymi, sőt középső-tymi (közelebbről napaszi, tehát Tagina falujából származó) feljegyzéseiben ennek még semmi nyoma. A *h*-zás Taginánál következetes: *xyr*, *xaj*, *xa* (itt ugyan: *ja)*; *mexyd*, *naagerlaax*, *eexa*, *jiixyd*, *naadelaxe* stb. Bizonytalanság *(xaj* mellett *saj)* csak a 3. szövegben, egy mitológiai alak nevének alkotó elemében mutatkozik.

Az elmondottakból következik, hogy az első 20 lapon közölt vizsgálati anyag nem a fonémákra, hanem a betűkre vonatkozik, a betűk környezeti megoszlását vizsgálja. Ezt a részt el kellene hagyni, s majdan nagyobb anyag alapján, *hiteles* eredménnyel elvégezni. Helyette e közleményben szívesebben olvasnánk a gyűjtés körülményeiről és módszeréről (pl.: leíratta-e a szöveget, vagy diktáltatta?; felvette-e a gyűjtést hang-

szalagra stb.; NB. ez utóbbi esetben tanulságos lenne egy alkalommal a Nyelvtud. Int.-ben a felvétel közös lehallgatását[2] megrendezni)."

Az idézet E. I. sok lényeges észrevételét alátámasztja (pl. a magánhangzó-kvantitás, *h*-zás, *k* ~ *x* ~ *q*) vagy más szempontból világítja meg (pl. az állítólagos *f* kérdésében, mely gyaníthatólag nem is *f*, hanem *x*, s kialakulását tekintve polifonematikusan értékelendő: egy bilabiális mássalhangzó + *h*, ill. *h* + bilab. mássalhangzó egybeeséséből jött létre, vö. Ty *ťobs* „Wiege" ~ N *čoφ* = szerintem *čox* id. l. DONNER, MSFOu LXVII: 74).

Méltánytalan lenne elhallgatni, hogy SZABÓ L. a lektori vélemény konkrét javaslatait általában figyelembe vette és sokat változtatott kéziratán, ahogy ez lektori jelentésem és Sz. L. közleménye összehasonlításából kiderül. A hibás fordítások és tévedések száma így csökkent. Hangjelölését viszont lényegében megtartotta és ezen — a sajtóhibákat kivéve — ERDÉLYI ISTVÁN megjegyzéseinek ismeretében sem látok változtatnivalót. Ti. furcsa lenne, ha CASTRÉN és DONNER adataihoz igazítanánk hozzá SZABÓ szövegeit. Ezek az adatok persze nagyon-nagyon fontosak — mondhatni: nélkülözhetetlenek — a szöveg értékeléséhez, elemzéséhez, de nem tekinthetők olyan normának, amelytől a mai gyűjtőnek nem szabad eltérnie. Két dologra kell utalnom ezzel kapcsolatban: *a)* CASTRÉN anyaga több mint 100 évvel, DONNERÉ több mint 50 évvel ezelőtti nyelvi állapotot tükröz (mindegyik a maga módján); *b)* a szóban forgó területen az utóbbi időben nagy mértékű nyelvjáráskeveredés ment végbe. Ez utóbbiról SZABÓ — talán előzetes levelezésünk alapján is — így emlékezik meg cikkében: „G. M. PROKOFJEV azt írja a tymi nemzetiségi körletről . . ., hogy ott csak szelkupok élnek. Számukat ebben a körletben 1930 előtt 500-ra becsülték, de 1930 után ez a szám körülbelül a kétszeresére nőtt, mert a délebbi[3] szelkup területekről és a Vaszjugán környékéről a szelkup lakosság egy része áttelepült ide." (NyK LXVII : 249.) A PROKOFJEVre való hivatkozás voltaképpen magyarázatot nyújt arra a jelenségre, hogy miért jelentkezik a Narym környékére jellemző *h* a Tym menti Napasz m a i lakóinak nyelvjárásában. Mégis kár, hogy Szabó nem folytatta tovább a gondolatmenetet, hanem megelégedett azzal, hogy Tagina esetében „nyelvjáráskeveredéssel" számolhatunk.

Ha a *h*-zást mint legszembeötlőbb hangtani vonást tekintjük Tagina nyelvében, akkor első gondolatunk az lehet, hogy vajon ez a sajátság általánosan elterjedt-e Napasz környékén, vagy pedig pusztán a délről jött betelepültek közösségére jellemző. Erre a kérdésre csak helyszíni tapasztalatok alapján lehetne válaszolni. Emlékezetünkbe idézve PROKOFJEVnek a szölkup méretekben nagyarányú áttelepülésre vonatkozó információját, amely szerint a tymi nemzetiségi körzet szölkupjainak száma megduplázódott, arra kell gondolnunk, hogy a mai tymi *h*-zás nem Tagina családjára korlátozódik, hanem legalábbis egy aránylag nagy közösségnek sajátja. Más szóval: a *h*-zás ma már nem csak az ún. narymi nyelvjárásban van meg, hanem a Vaszjugán és a Parabel menti nyelvjárásokon kívül a Tym folyó idékére is felhatolt.

Ide kívánkozik még egy észrevétel. CASTRÉN és DONNER nyelvjárási megnevezései nem feltétlenül egy-egy nyelvileg jellegzetesen elkülöníthető

[2] Erre — tudomásom szerint — a mai napig nem került sor.
[3] Pontosabban a Parabel, Ob, Csaja vidékéről. — H. P.

nyelvjárásterület egyenlő értékű fedőnevei. Az ő nyelvjárási rövidítéseik mögött dialektológiai szempontból különböző jellegű és értékű nyelvi egységeket kell látnunk: néha egy kisebb közösség, olykor csupán egyetlen informátor nyelvét tükrözik. Igaz, mindkét kutató kísérletet tett a szölkup nyelvjárások szisztematizálására: északi, középső és déli nyelvjárásokról írtak, s noha osztályozásukban vannak eltérések, a tymi és narymi idiómát mindketten az északi nyelvjárásba sorolják. Ez a felosztás ma már tartalmát tekintve túlhaladott. Helyette PROKOFJEV (szintén földrajzi alapú, de következésképpen nyelvi szempontból is indokolt) nyelvjárási felosztását használjuk, amely elkülöníti egymástól a tazi (v. északi), a tymi (v. középső) és a keti (v. déli) nyelvjárásokat. Számukra az a lényeges, hogy a középső (azaz tymi) nyelvjáráscsoport tagja pl. az alsó-tymi, középső-tymi, felső-tymi, vaszjugáni és narymi nyelvjárás. A középső nyelvjáráson belüli kisebb nyelvjárások rendszerezése egyelőre alig lehetséges, legfeljebb egy-két kirívó (rendszerint hangtani) sajátság alapján. Ilyen a középső nyelvjárásterületen jelentkező *h*-zás, amely CASTRÉNnál a narymi nyelvjárásra jellemző, mai ismereteink szerint azonban a Vaszjugán, Parabel és a Középső-Tym folyása mentén is megvan. SZABÓ L. szövegének nyelvjárását érintő konklúziónk: a közölt anyag a tymi (középső) nyelvjárásból való, s ezen belül *h*-zó (ún. narymi) típusú. Egyéb nyelvjárási paramétereket azért nem vehetünk figyelembe, mert — nagyon igaza van ERDÉLYInek — ilyen kis terjedelmű vizsgálati egységen, mint amilyen DONNER és SZABÓ tymi anyaga, nem lehet minuciózus pontosságú hangtani és morfológiai vizsgálatokat végezni.

Végezetül még szóba hozom, hogy ERDÉLYI ISTVÁNnak a tanulmány egy-két részletére vonatkozó ítélete — benyomásom szerint — túl szigorú. Megjegyzéseiből ugyanis azt a tendenciát vélem kiolvasni, hogy helytelennek minősít minden olyan SZABÓ által lejegyzett formát, amit CASTRÉN vagy DONNER adataival igazolni nem lehet. Az óvatosság érthető és helyénvaló, de azért a való helyzet az, hogy a szölkupot aránylag kevéssé ismerjük, és ennek következtében szövegekben nem egyszer olyan alakulatokba ütközünk, amelyeket a tankönyvek nem tanítanak, s amelyek a krónikus szövegínség közepette nem mindig hitelesíthetők. Az ilyen formációk persze nem feltétlenül helytelenek. Példaképpen említem, hogy E. I. tévedésnek könyveli el a SZABÓnál gyakran előforduló *-k* Sg3 végződésű igealakokat (pl. *yža·lguk* 'mondja'). Nos, ugyanilyen egyes szám 3. személyű igealakok vannak abban a középső nyelvjárásterületről (közelebbről Parabelből) származó mesében, amelyet DULZON tett közzé 1966-ban: *waryuku·k* 'ő él', *qwajaquq* 'megy' (Языки и топонимия Сибири I. Томск 1966: 97). Érdekes egyébként, hogy az 1. és 3. személy egyezésére a déli nyelvjárásterületről is van példa: *man türaŋ, tab nej türaŋ* 'én sírok, (és) és az a nő (is) sír' (Вопросы лингвистики. Томск 1966: 16); *illikkuŋ wöškękuŋ* 'él-éldegél' (А. П. Дульзон, Кетские сказки. Томск 1966 : 118). Bizonyos nyomai ennek CASTRÉN feljegyzéseiben is megtalálhatók. — Hasonlóképpen nem feltétlenül szükséges az *i* kezdetű szavakban mutatkozó *j*- protézist a cirill írás felolvasása közben keletkezett hangnak tartani, noha ennek a felfogásnak van bizonyos valószínűsége. Ilyen helyzetű protetikus *j*-t én is hallottam és le is jegyeztem a turuchani (északi) nyelvjárásból. Fontosabb azonban, hogy ilyen alakok PÁPAI KÁROLY szölkup szójegyzékében is feltűnnek (*jet, ji, jüdi* stb., l. NyK. LIV : 153), noha ő valószínűleg írástudatlan nyelvmesterekkel dolgozott. A protézist tehát spontán fejleménynek is tarthatjuk.

Hogy mi ebből a „tanulság" ? Talán semmi. Legfeljebb az, hogy gondosabb korrigálás (és kéziratelőkészítés) hasznára lett volna SZABÓ LÁSZLÓ közleményének*.

HAJDÚ PÉTER

Bemerkungen zur Veröffentlichung „Szelkup szövegek szójegyzékkel" [„Selkupische Texte mit Wörterverzeichnis"] von László Szabó

Der Verfasser fügt zur NyK. LXVIII, S. 249—77 erschienenen Veröffentlichung „Selkupische Texte mit Wörterverzeichnis" von L. Szabó kritische Bemerkungen hinzu. Die Sprachmeisterin von Szabó wohne zwar am mittleren Lauf des Flusses Tym, doch stimmt ihre Mundart mit dem Tym-Wortmaterial von K. Donner nicht überein, und scheint eher mit dem Narym-Dialekt von Castrén verwandt zu sein. Der Rezensent korrigiert einige offenbare Irrtümer, unrichtige Bedeutungsangaben des Verfassers, wie auch manche Druckfehler.

ISTVÁN ERDÉLYI

*

Sich den Vorhergehenden anschließend teilt P. Hajdú den allgemeinen bewertenden Teil seiner Expertise mit, welche er seinerzeit auf die Aufforderung der Redaktion der Zeitschrift „Nyelvtudományi Közlemények" hin über das sölkupische Material von László Szabó schrieb, und welche mit manchen wesentlichen Feststellungen von I. Erdélyi übereinstimmt. Unter Berücksichtigung der Texte von Szabó und gewisser siedlungsgeschichtlicher Fakten stellt er fest, daß der sich im vergangenen Jahrhundert auf die Gegend von Narym beschränkende Gebrauch des *h* anstatt *s* taucht heute auch in der Gegend der Flüsse Vasjugan, Parabel, sogar in der des Tyms auf. Die veröffentlichten Texte vertreten — nach der Ansicht von P. H. — den in der Klassifizierung von Prokofjew als mittleren genannten Tym-Dialekt, genauer dessen Typ mit *h*-Lautung.

PÉTER HAJDÚ

* [Korrekturajegyzet:] Közvetlenül e szám imprimálása előtt kaptuk meg SZABÓ LÁSZLÓ munkájának angol nyelvű változatát (Selkup Texts with Phonetic Introduction and Vocabulary. Bloomington 1967, 62 l. — UAS 75. sz.). Az amerikai kiadás — tapasztalataim szerint — az NyK-hoz benyújtott kézirat lektorálás előtti formáját tükrözi, annak számos tévedésével, hibájával együtt. Az érdekeltek figyelmét ezért felhívjuk arra, hogy SZABÓ szölkup anyagának lehetőleg az NyK-ban publikált változatát használják (ERDÉLYI ISTVÁN megjegyzéseinek a figyelembevételével), mert az angol nyelvű változat sok lényeges ponton félrevezeti a kutatót. — H. P.

Széljegyzetek Vászolyi Erik „Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben" c. cikkéhez

E közlemény írója, mint a szerkesztő bizottság tagja és a folyóirat technikai szerkesztője, már a megjelenés előtt megismerkedhetett VÁSZOLYI ERIKnek jelen számunk 47—85. lapjain közölt dolgozatával. Tanulmányában a szerző a két esetragot módszertanilag újszerű és sokoldalú vizsgálatnak vetette alá. A dolgozatnak különösen értékes része a „Leíró vizsgálatok" c. fejezet (56—70). Ebben — gazdag anyaggal illusztrálva — meggyőzően tisztázza a két Cx egymáshoz való viszonyát, használati körét a zürjénben és a votjákban. Megállapítja, hogy a zürjén *-ED* proszekutívusz- és *-TI* tranzitívuszrag azt a helyet jelöli, „ahol a mozgás, dinamikus cselekvés lezajlik, végbemegy (szemben a statikus állapottal, cselekvéssel)" (62 l.). Egyezéseik ellenére azonban van egy környezettípus, amelyben csak a proszekutívusz jelenhet meg, a tranzitívusz nem. Ezt VÁSZOLYI „a megérintés, megfogás helye (casus tactus captusque)" névvel jelöli meg. Pl. Vm. *ivan kịk peledịs kutis* 'Iwan packte es an beiden Ohren' (FOKOS, VdKomi, 353). A votj. *-TI* és *-ETI* allomorf szétválasztása már nem ilyen egyértelmű. Itt „casus tactus captusque" funkcióban ui. nem a zürj. *-ED* alapján várható *-ETI* fordul elő, hanem a *-TI*. A szerző arra gyanakszik, hogy a *-TI* ebben a szerepben alternatív viszonyban állhat az *-ETI*-vel, de az adatok elégtelen volta miatt nem lehet a kérdést tisztázni. Mivel a VÁSZOLYI által megvizsgált és elemzett — viszonylag terjedelmes — korpusz arra utal, hogy a két Cx egy ponton kizáró viszonyban áll egymással, nem tartom indokoltnak — votják irodalmi nyelvi forrásokra hivatkozva — a *-TI* és *-ETI* allomorf *-ETI* Cx alatt való összevonását. A példák vallomásából ui. arra következtethetünk, hogy a votj. *-TI* és *-ETI* funkcionális elkülönülése úgy történhetett meg, hogy a „casus tactus captusque" szerep kifejezésére a *-TI* foglalódott le. Persze nem tartom lehetetlennek, hogy előkerülhetnek ilyen jellegű adatok az *-ETI*-re is. Akkor valóban megokolt lesz a két allomorf egy szimbólummal (mondjuk: *-ETI*-vel) való jelölése, de addig helyesebb, ha a votjákban is két esetraggal, *-TI*-vel és *-ETI*-vel számolunk.

A harmadik és negyedik fejezetben belső és külső rekonstrukciós vizsgálatokkal foglalkozik a szerző. Elemzése mindvégig módszeres, logikus, de végső következtetéseit nem tudjuk teljesen magunkévá tenni. VÁSZOLYI végső konklúziója ui. az, hogy a két Cx (a proszekutívusz és a tranzitívusz) egyetlen előzményre, a fgr. *-TA* ablatívuszragra vezethető vissza. A zürj. *-ED* és *-TI* azonos eredete véleményünk szerint nem igazolható. Nem akarok itt a gemináta mássalhangzók sokat vitatott (és máig eldöntetlen!) problémájába bocsátkozni, de akármi volt is a helyzet az uráli vagy a finnugor alapnyelvben, annyi bizonyos, hogy a permi nyelvekben (a permjákban és a votjákban csak az 1. és a 2. szótag határán) jelentkező *p-b*, *t-d*, *k-g* oppozíció gyökerei az elő-

permi korba nyúlnak vissza (l. UOTILA: SUST. LXV, 80—109, 125—42; COLLINDER, CompGr. passim; RÉDEI: NyK. LXVI, 253 kk.). Ez azt jelenti, hogy a szótövekben és a toldalékmorfémákban jelentkező zürj. *t* (és *p*, *k*) előzménye mindenkor más volt, mint a *d* (és *b*, *g*) mássalhangzóé. Ezt a szabályosságot több mint száz biztos etimológia és közel harminc képzőmorféma támogatja (a képzőkre vonatkozóan l. UOTILA: i. h.; A. KÖVESI, PermiKépz. passim).

VÁSZOLYI (74) a zürj. *-ED* és *-TI* azonosságának az igazolására a zürj. *kẹrịd* 'rénszarvasod' ~ *kẹrtẹ* 'rénszarvasodat' oppozícióra hivatkozik. Úgy véli, hogy a *-T* > *-D* morfonológiai változás a szótagzáró helyzettel függ össze. A Px2Sg&Nom. és Px2Sg&Acc. oppozíciójára, mint analóg jelenségre való hivatkozás azonban csak látszólagos, s így nyilvánvalóan téves. UOTILA (i. h. 107) szerint ui. a Px2Sg&Acc. *-TE* morféma zöngétlen mássalhangzók utáni helyzetből általánosult a zürjén paradigmarendszerben. A Px2Sg&Nomban a szabályos *-ID* alak van meg. Ezzel szemben a votjákban zöngés mássalhangzók után *-dɛ (ńańdɛ* 'kenyeredet'), zöngétlen mássalhangzók után pedig *-tɛ (kalịktɛ* 'népedet') allomorf jelentkezik. A Px2Sg&Nom. *-ed*, *-id*, *-d* allomorfjának a *d*-je (a várható szabályos *-t* helyett) a gyakrabban előforduló *-dɛ* allomorf analogikus hatásával magyarázható (vö. UOTILA: i. h.) A Px2Sg&Nom és Px2Sg&Acc. zürjén és votják morfémáiban jelentkező *T* és *D* morfofonéma tehát nem a szótagkezdő avagy a szótagzáró helyzettől függ, hanem a zöngétlen vagy zöngés hangkörnyezettől. A szótagkezdő és a szótagzáró helyzettel való operálás azért sem helytálló, mert a zürjénben mindkét helyzetben megjelenhet zöngés és zöngétlen mássalhangzót tartalmazó morféma. Pl. *nịrd* 'Landspitze' ~ *kojt* 'Balzplatz, Balz'; *lebẹd* 'Gabel' ~ *ićẹt* 'klein' stb.

A mondottak alapján úgy látjuk, hogy a zürj. *-ED* és *-TI* nem vezethető vissza közös előzményre. Mind hangtani, mind jelentéstani szempontból valószínű, hogy a proszekutívuszrag a fgr. **-TA* ablatívuszragból származik (l. E. ITKONEN: FUFA. XXXII, 64). A tranzitívusz *-TI* ragja *-T*+*I* morfémakapcsolatra mehet vissza. Az *I* feltehetőleg a fgr. **J* latívuszrag folytatója (vö. UOTILA: Vir. 1945 : 327—36). A *I* Cx önállóan csak defektív szavakban fordul elő, elsősorban prolatívuszi jelentésben. Pl. *ịli* 'weit', *vịli* 'oben, in der Höhe (fliegen)'. A tranzitívuszrag *-I*-je azért nem lehet irreleváns elem (tővégi magánhangzó), mert abszolút szóvégi helyzetben a zürjénben nem maradhatott volna meg (erről l. LAKÓ: FgrÉrt. 2 : 53 kk.). A tranzitívusz *I* eleme a főnévragozásban nem, de defektív szavakban önmagában is kifejezhet prolatívuszi viszonyt. Pl. *kịt* 'wo, welchen Weg', *set* 'jenen Weg', *tat* 'diesen Weg'. Ugyanezek az adverbiumok *kịti*, *seti*, *tati* alakban is előfordulnak. Ezek *-ti*-je a tranzitívuszraggal azonosítható. A *kịt* ~ *kịti* alternációból arra következtethetünk, hogy a tranzitívuszrag eredetibb alakja *-T* lehetett. Ez az említett defektív szavakban megőrződött, a főnévragozás rendszerében azonban a prolatívuszi funkció világosabb kifejezése céljából a raghalmozás útján keletkezett *-TI* terjedt el. Az adverbiumokban jelentkező *-T* Cx, valamint a tranzitívuszrag *-T* eleme a finnugorra kikövetkeztethető **-TT* lokatívuszragra vezethető vissza, amint ezt már WICHMANN (FUF. XVI, 146—63) és nyomában mások is (UOTILA, LAKÓ, E. ITKONEN) feltették. A **-TT* és a **-NA* lokatívuszrag között az őspermiben funkcionális elkülönülés történt: a **-NA* a statikus állapot (> zürj.-votj. inesszívusz: *-IN)*, a **-TT* (> *-T*, raghalmozással: *-TI)* pedig a dinamikus mozgás kifejezésére foglalódott le.[1]

[1] A **-TT* lokatívuszrag voltaképpen csak a vogulban vált a főnévragozás eset-

VÁSZOLYI tanulmányának egyes részletkérdéseihez fűződő megjegyzéseim az alábbiak:

70-2.1.: A P. *-ęt* Cx-nak *-ęti* allomorfja legfeljebb csak az őspermiben lehetett. A szóvégi *-i* ui. ebben a helyzetben a zürjénben nem maradhatott meg, hanem csak mássalhangzó-kapcsolat után, pl. *pišťi* 'fecske', *śorńi* 'beszéd' (l. fentebb). A B—Ø helyzetben előforduló P. *-ęť* Cx-nek egyszerűbb és — valószínűbb! — magyarázata is lehetséges. B—Px helyzetben a proszekutívusznak eredetileg **-ętji-* ∼ **-ętja-* allomorfjai lehettek (vö. Iny. *-ęťim*, KK. Iny. *-ęťťim-* ∼ *-ęťťam*, Ja. *-ətjam* stb.). A *-ji* ∼ *-ja* adverbiálisrag. Az **-ętji-* ∼ **-ętja-* alakokból asszimilációval *-ęťťi-* ∼ *-ęťťa-* keletkezett, amelyből aztán elvonták a B—Ø helyzetben megjelenő — valamint analogikusan a B—Px helyzetbe is behatolt — *-ęť* formát. Ezzel magyarázható az Iny. nyelvjárásban az *-ęťi-* ∼ *-ęťťi-* fakultatív előfordulása. Analógiaként megemlítjük, hogy hasonló módon keletkezett a P. *-tęń* határozói igenévképző (az eredeti *-tęn* mellett) a B—Px helyzetben megjelenő *-tęńńi-* ∼ *-tęńńa-* (< **-tęnji-* ∼ **-tęnja-*) allomorfból (l. UOTILA, SyrjChr. 60; RADANOVICS: NyK. LX, 422).

72—3.1.: A *matįti* 'nahe', *įlįti* 'weit (vorbei)', *vįlįti* 'hoch, in der Höhe (fliegen)', *ulįti* 'niedrig (z. B. fliegen)' adverbiumokban aligha számolhatunk *-įti* toldalékmorfémával, ahol az *į* ugyanolyan irreleváns elem volna mint az *-įn*, *-įś* stb. ragokban. Itt ui. az *-į*, ill. az *-i* maga is morféma. Pl. *matį* ∼ *mati* 'nahe, in der Nähe', *įlį* ∼ *įli* 'weit', *vįlį* ∼ *vįli* 'oben, in der Höhe' stb. Az *-į* ∼ *-i* Cx-ról l. WICHMANN: FUF. XVI, 156; FUCHS: FUF XVIII, 208—9; UOTILA: Vir. 1945 : 327—33. A *vįlį*, *įlį*-féle adverbiumokban az *-į* rag volta, illetőleg prolatívuszi funkciója elhomályosult, ezért járult hozzájuk a tranzitívuszrag. A tranzitívusznak *-įti* alakja a mai nyelvben nem létezik. Természetesen a *-TI* tranzitívuszrag őspermi előzménye VCV szerkezetű lehetett, de ennek igazolására a VÁSZOLYITÓL felhozott adverbiumok nem alkalmasak.

RÉDEI KÁROLY

Randbemerkungen zur Abhandlung „Prolativ, Transitiv, Lokativ im Syrjänischen, im Wotjakischen und in der finnisch-ugrischen Grundsprache" von Erik Vászolyi

Erik Vászolyi unterwarf die Prosekutiv- und die Transitivendung der permischen Sprachen einer methodisch neuartigen und vielseitigen Untersuchung. Der wertvollste Teil der Abhandlung ist das Kapitel „Deskriptive Untersuchungen". Darin klärt er — durch reiches Material illustriert — den Gebrauchskreis des zwei Cx überzeugend. Mit seinen im III. und im IV. Kapitel ausgeführten inneren und äußeren Rekonstruktionsfolgerungen können wir jedoch nicht in allen Einzelheiten einverstanden sein.

Die Endkonklusion von Vászolyi ist, daß die beiden Cx auf ein einziges Vorbild, auf die fiugr. Ablativendung **-TA* zurückzuführen seien. So dürfte aber das schwerlich richtig sein. Die Prosekutivendung syrj. *-ęd*, P. *-ęt* ∼ wotj. *-eti* kann tatsächlich von einer Ablativendung **-TA* hergeleitet werden (s. ITKONEN: FUFA. XXXII, 64), doch hat die Ableitung der Transitivendung syrj. *-ti*, P. *-ti* (∼ wotj. *-ti*) von einer Form **-TA* lautgeschichtliche Schwierigkeiten. Das *-T*-Element der Transitivendung kann auf die für die finnisch-ugrische Grundsprache zu erschließende Lokativendung **-TT* zurückgeführt werden. Des weiteren fügt der Verfasser Bemerkungen an manche Teilfragen der Abhandlung hinzu.

KÁROLY RÉDEI

---

ragjává. A magyarban — nem számítva a ritkán előforduló *Győrött*, *Kolozsvárt* stb. eseteket —, valamint a többi finnugor nyelvben a **-TT* folytatója csupán defektív szavakban van meg.

„Az *idő* és társai"-hoz

I.

1. A BTLw. megjelenése óta török jövevényszóként elfogadott és talán legtöbbet idézgetett kölcsönszavunk az *idő*, BERRÁR JOLÁN 1961-ben megjelent „Az *üdő* ~ *ideje* tőtípusról" című cikkével (MNy. LVII, 31—39), ill. már előbb a Magyar Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadásával ismét kérdésessé vált. Ennek a tanulmánynak a nyomán született meg ti. BALÁZS JÁNOS „Mennyi idős az *idő?*" (MNy. LXI, 404—12) igen figyelemre méltó dolgozata. Azzal ui., hogy BALÁZS az *idő*-t egy ősi fgr. *i*- mutatónévmási tőből raghalmozással önálló jelentésűvé vált időmeghatározószónak magyarázza, *idő* szavunk a már biztosnak hitt révből, ismét a korábbi török ~ finnugor magyarázati lehetőség medrébe sodródott. — BALÁZS finnugor elméletét török részről LIGETI ingatta meg „Az *idő* és társai" c. válaszában (MNy. LXII, 385—398) éspedig azzal, hogy lényegében megfordítja a tételt: Vitatott régi török jövevényszavunk az *idő* < **ödäγ* < **ödäk* ragos alakjában igen korán beléphetett a határozószók „elsöprően fgr. jellegű kategóriájába" (390) s a magyar szókincs fgr. elemeivel közösen átélt hang-, alak- és jelentéstani változásai ma, hosszú évszázadok után könnyen azt a látszatot kelthetik, mintha *idő* szavuk a BALÁZSnál vázolt nyelvtörténeti események eredménye, nem pedig egyik közrejátszó komponense volna. — A két értékes megnyilatkozás örvendetes gyümölcse, hogy *idő* szavunk olyan alapos kétoldali megvilágításban részesült, mint az ebbe a kategóriába tartozó jövevényszavaink egyike sem. Ha most negyedikül mégis a problémához nyúlni merészkedem, az azért történik, mert a szerzők eltérő véleménye gondolkodóba ejtett egyéb magyar, török és főképpen egyes csuvas időt jelentő szavak sorsán.

2. LIGETI „Az *idő* és társai" c. cikkében a magyar *dél* szóra, mint mondanivalója szempontjából közömbös időmeghatározásra szándékosan nem tér ki (390). Valószínűleg ennek a körülménynek tudható be, hogy az arab—perzsa *văχăt-saman* és a török eredetű *čuχ* mellett nem került sor a periferiális csuvas szókészletbe szorult 'vremja' jelentésű *tĕl* szó megemlítésére sem. Igaz, a *dél* nem tartozik szorosan az *idő* problémakörébe, de a csuv. *tĕl* etimológiai háttere érdekes betekintést nyújt a török időmeghatározások alakulásának módjába, és felveti a magyar *dél* szóval való összefüggésének gondolatát is.

Amint az ótör. *öd* 'Zeit' nemcsak az idő, időpont kifejezésére, hanem a térbeli jelenlét megjelölésére is szolgálhat (BANG—GABAIN, TTT. IV. Anm. 14), azonképpen a csuv. *tĕl* is nemcsak tempust, hanem locust is jelent. De ha felütjük a mai modern, elsősorban a társalgási és irodalmi nyelvre kiterjedő orosz—csuvas szótárak 'vremja' címszavát, ott valóban csak a fent említett idegen eredetű idő jelentésű szavakat találjuk s még a népköltésben elég

gyakori orosz jövevényszó a *věrěm* v. *věrěme* sincs megemlítve (vö. AŠM. V, 360). Hasonlóképpen állunk az ilyen típusú szótárak 'mesto' címszavával is. A csuv. *vyrăn* (közt. *orun*) és *šĕr* (közt. *jer*) értelmezés mellett legfeljebb utoljára kerül sor a 'mesto' jelentésű *tĕl* megemlítésére is, mint pl. DMITRIEV orosz—csuvas szótárában, de már a példamondatokban nála sem esik szó róla. — Ha azonban csuvas—orosz szótárt forgatunk pl. JEGOROVét (Čăvăšla-vyrăsla sl. II. kiad.), megtaláljuk benne a *tĕl* címszót 'vremja' és 'mesto' jelentésében is. A nyelvjárási gyűjtésre támaszkodó AŠMARIN-féle Thesaurus-ban pedig egészen bő tájékoztatást kapunk a *tĕl* jelentésére vonatkozólag: 1. 'opredelennoe mesto, mestnost'; 2. 'vremja'. A locus—tempus főjelentésekből folyó egyéb jelentésárnyalatok (cel', dom; slučaj, otnošenie stb.) és a nyilvánvalóan homofon 'tolk' megemlítése mellett utalás történik a *tĕl* mai túlnyomórészt adverbialis, ill. postpositionális funkciójára is: 'okolo mesta; okolo približitelno (vo vremeni)' Ašm. XV, 28—33. A példamondatokból azonban kiderül, hogy a *tĕl* önálló tempus jelentésben jóformán már csak megmerevedett kifejezésekben él: *pĕr tĕlte* 'odno vremja' (XV, 29), vagy JEGOROV csuv.—orosz szótárából idézve: *tĕl-tĕl'* mestami, vremja ot vremeni'; *tĕllĕn-tĕllĕn* 'mestami-vremenami'. Feltűnő, hogy PAASONEN népköltési anyagon nyugvó Szójegyzékében sincs nyoma a *tĕl* 'idő' jelentésének. A *tĕl* locus értelmű használatára ellenben AŠMARINnál és SIROTKINnál is bővebb adattár áll rendelkezésünkre, s bár a mai csuvasban nyelvújítási, ill. új szóalkotási célokra is felhasználódik, mint pl.: *χăj, tĕllĕ sămaχ* 'samostojatel'noe slovo' (vö. A. A. ANDREEV, Čăvaš čĕlχin leksikologije 155), használati köre már hely jelentésben is eléggé körülhatárolt.

3. Ezzel az avulóban levő 'mesto-vremja' alapjelentésű csuv. *tĕl* szóval függ össze JEGOROV etimológiai szótára szerint is (245) a közt. nyelvekben ugyancsak különböző jelentésekben ismert, hangtanilag pontosan megfelelő *tüš* (csuv. *l* ~ közt. *š*: első szótagbeli őst. *ü* > virjal *ö* > anatri *ĕ*). Az előforduló különböző jelentéstartalmú közt. nominalis és verbalis *tüš* adatokból ezúttal szorosan csak a locus-tempus jelentésű, a csuv. *tĕl* szóval etimológiailag összetartozó példákat emelem ki. — A bennünket érdeklő nominalis *tüš*-t RADLOV szótára csupán *idő*, ill. 'Mittag, Süden' jelentésben hozza (III, 1586). KĀŠGARĪ: *tüš* (BROCKELM. 225) és HOUTSMA: *düš* دوش (73) is csak 'Mittag' jelentést ismer. Hasonlóképpen több újabb keletű török—orosz szótár, mint pl. JUDACHIN kirgiz—orosz szótára *tüš* (774), BASKAKOV—TOŠČAKOVA ojrot—orosz szótára: *tüš* (163), PALMBACH tuvai—orosz szótára: *düš* (176) is csak 'polden' és 'obednoe vremja, obed' magyarázatot ad. És ebben a kizárólagos *dél* jelentésben került át a szó a szajan—szamojéd nyelvekbe: kam. *ťuš* 'Mittag' (vö. JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen 346). A régiek közül VERBICKIJ (1884) altaji szótára a 'noč' ellentéteképpen 'den' jelentésről számol be (396) és a szerző nélkül megjelent baskir—orosz szótár (1958) szerint *töš* nemcsak am. 'polden', obed', hanem önállóan 'vremja' is (542). MUSABAEV kazah—orosz szótárában a 'mesto' főjelentésből folyó: 'protivopoloženaja storona, napravlenie' mellett szintén ott van az önálló 'vremja' jelentés is (372). BUDAGOV összehasonlító szótára (1869—70) a 'polden', vremja, obed' mellett csagatáj adatként már határozott hely jelentésről is tud: 'mesto, storona' (395). BÁLINT GÁBOR kaz.—tat. szótárában a *töš* jelentései közt a 'dél' és 'hely' jelentés is megtalálható (121) úgyszintén PRÖHLE nyelvjárási adalékjaiban is: 'hely' és 'délelőtti idő' (NyK. XXXVIII, 360). 'Hely' jelentésében

van meg a szó a vogulban tatár jövevényszóként: *tǫš* 'Ort, Stelle' (KANNISTO: FUF. XVII, 209). Feltehetőleg ugyanez a locus jelentésű *těl* képezi *telek* szavunk alapját is (vö. NytudÉrt. 38 : 191—97). — Mutatóul talán ennyi is elég annak a belátására, hogy a csuv. *těl* és közt. *tüš* nem csupán hangtanilag, hanem a hely és idő jelentéskörére oszolva jelentéstani szempontból is pontosan megfelel egymásnak. Amint a felsorolt példákból láthattuk, a csuvasban a szó *idő* jelentése van kiveszőben (PAASONEN Szójegyzéke is csak 'Stelle, Platz' jelentésről tud), a köztörök nyelvekben ellenben ma a hely jelentés a ritkább.

4. Még jóval a BTLw. megjelenése előtt W. SCHOTT egyeztette elsőnek a magyar *dél*-t ezzel a közt. *tüš* 'Mittag, Süden' jelentésű szóval, idevonva a mong. *düli* 'midi'-t is (vö. Über das altaische oder finnisch—tatarische Sprachengeschlecht 1849. S. 129). GOMBOCZ elfogadta az egyeztetést és a *dél* átvétele alapjául egy ócsuv. **dül* hangalakot állapított meg. — A fentiekből matematikai pontossággal következik, hogy ha a locus-tempus jelentésű csuv. *těl* ~ közt. *tüš* mind hangtani mind jelentéstani tekintetben kifogástalanul egyeztethető, akkor a magyar *dél* szónak ugyanazzal a közt. *tüš* szóval való egybevetése azt jelenti, hogy köze van a 'vremja' jelentésű csuv. *těl* szóhoz is. — A GOMBOCZ feltételezte ócsuv. **dül* hangalak szabályos további megfelelője a csuv. hangtörténetben a zöngétlenné vált *tül* (mai virjal *töl* > anatri *těl*), ami ki is mutatható REGULYnak a ma már nyelvemlékszámba menő virjal csuvas feljegyzéseiből, ill. a számomra idézhető példamondatokból (vö. BUDENZ, Reguly példamondatai. NyK. II, 1863). Természetesen REGULY hangjelölése nem garantálja a korabeli és az őst. *ü* ejtésének azonosságát, de mindenképpen átmeneti jelleget tükröz (vö. AŠM., Mat. 341). Az alább idézendő példamondatokból kitűnik, hogy a csuv. **dül* > *tül*/*töl* > *těl* hangfejlődési sor adatokkal igazolható teljessége, jelentéstani tanúságokkal is párosul. BDENZ ugyan már csak az önálló szókból alakult hely- és időviszonyt is kifejező névutók közt tárgyalja a *tül* szót (vö. Csuvas közlések és tanulmányok. NyK. I—II. 3. rész 33—34), de a *tül* eredeti *idő* és hely jelentése — amire különben BUUDENZ is céloz — világosan kitetszik REGULY következő példamondataiból (az átíráson nem változtatok): 1339. *toj tülneh kilže* (tül + acc.-dat. + intensivum) 'éppen lakodalomra jött, azaz lakodalomkor, lakodalom idejére'. Folytatólag: *čan šapne tüldeh kildemir* (tül + loc. + intens.) 'éppen misére harangoztak amikor eljöttünk, harangozáskor, harangozás idején'. És különösen azokban az esetekben sokat mondók a példamondatok, amikor a *tül* idegen eredetű időmeghatározások használatával váltakozik: pl. 830. *eb vul vughuda piledep, huš tülde kilessine* 'tudom az időt, amely időben jönnie kell'. Határozott hely jelentésben pedig: 744. *per tüldeh šavrenza visse süreriš* 'egy helyen körülröpdöstek'. — A csuv. *tül*/*töl* > *těl* önálló 'idő' jelentésének az elhomályosulása a mai nyelvben és ritkuló használata hely'' jelentésben is azt eredményezte, hogy mai postpositionális rangján a *těl* temporális és lokális jelentése sok esetben felismerhetetlenül összefolyik. Jellemző példa rá, hogy amit pl. REGULY még idő viszonynak érez: 1200. *šava tüle kil* 'azon idő körül jöjj', ugyanazt a mondatát AŠMARIN a 'mesto' jelentés példázására hozza fel (XV, 28).

5. Amint említettük, SCHOTT egyeztette első ízben a magyar *dél* szót a közt. *tüš* 'Mittag, Süden' és a mong. *düli* 'midi' szóval, de ebbe az etimológiai összefüggésbe: mong. *düli* ~ magy. *dél* ~ közt. *tüš* nem illesztette bele a csuv. 'vremja' jelentésű *tül* > *těl* szót is, amit természetesnek találtunk volna, tudva

azt, hogy ugyanabban a munkájában 'mesto' jelentésében egyezteti a közt. *tüš* 'Ort, Stelle' alapjelentésből folyó 'Begegnung' szóval: „tschuw. *tül* [így régibb vokalizmussal] entspricht türk. *tüš* 'Begegnung' " (Über das alt. . . . Sprachengeschlecht 120). Ezt a megállapítását megismétli az Altaische Studien tanulmánysorozatában is (Heft 5. S. 24). A 'Begegnung' ~ 'Ort, Stelle' világos összefüggésére utal PAASONEN példamondata a *tel, tĕl* címszó alatt: *ɜвə̑ ə̑na təl pulnə̑m 'én találkoztam vele'* (Szójegyz.) és RADL. adata: kaz. *tös* 'Ort, Stelle; Begegnung' (III, 1295). — Hogy a 'vremja' jelentésű csuv. *tĕl* (< *tül* < **dül)* szónak a beiktatása valóban jogos lett volna, azt a világos etimológiai összefüggéseken túl, döntő módon bizonyítja RÓNA—TAS-nak a csuvasoknál feljegyzett következő virjal mondata: *χĕvĕl tĕlne śitne* 'a nap dele (delelőpontja) elérkezett, dél van, ebédidő'. Vö. A magyar nyelv régi török elemei és a magyar nyelvtörténet néhány kérdése (A debreceni nemzetközi nyelvész kongresszuson elhangzott előadás. NytudÉrt. 58 : 173). A mondat *tĕl* szavában RÓNA—TAS a magyar *dél* régen keresett csuvas megfelelőjére ismert rá. Hogy pedig értelmezése helyes, azt PAASONEN egy népdal sorának összevágó fordítása igazolja: *χəvɛl kə̑nɒ̑rlana aj śitsɛssən* 'Wenn die Sonne die Mittagshöhe erreicht hat' (Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen 354) ahol is ugyanabban a mondatszerkezetben az idézett mondat *tĕl* szavát a mai csuvas nyelv 'polden, jug' jelentésű *kăntărla* szava helyettesíti (AŠM VII, 154). RÓNA—TAS utólagosan tudomásul vett rendkívül fontos adata egyszersmind szentesíti fenti okfejtésemet, amely szerint a mai csuvas és a REGULY szövegeiben is már csak 'vremja' jelentésében ismert *tĕl* valamikor *dél* jelentésben is élt a csuvasban.

6. A magyar *dél* szóval egyeztetett mong. *düli* — a kölcsönzés szempontjából csak kései — első előfordulási helye „A mongolok titkos története" (XIII. sz.). Ott előforduló jelentése: 'halb, Hälfte, Ebből: *süni düli* 'Mitternacht'; *üdür düli* 'Mittag' (HAENISCH 38). De hogy a mong. *düli*, ill. a csuv. **dül* már a korai magyar—bolgár—török kapcsolatok idején önállóan is jelentett 'Mittag'-ot mint a mai irodalmi mongolban *düli* 'milieu, moitié, midi, minuit' (Kow.), arról éppen a magyar *dél* megőrzött jelentéstartalma tanúskodik. — Az elmondottak alapján *dél* szavunk etimológiája, ill. hang- és jelentéstani háttere a következőképpen rajzolódik ki: mong. *düli* 'milieu, moitié' — 'midi, minuit' ~ csuv. **dül* > *tül/tĕl* > *tĕl* 'mesto — 'polden, vremja' ~ magy. *dél* 'Mittag, Süden' ~ közt. *düš, tüš* 'Ort, Stelle' — 'Mittag, Süden, Zeit'. A mongol, csuvas és köztörök megfelelőknek a *tér* és *idő* pólusában sűrűsödő jelentésmegoszlása nyilvánvalóan másodlagos s a fejlődés iránya a 'konkrét tér, napközép, napfél/dél' → 'délidő, ebédidő, idő'. A mai török nyelvek ennek a fejlődésmenetnek, ill. a mong. *düli*-ben képviselt komplex jelentéstartalomnak más-más elemét őrizték meg vagy ejtették el. — A vázolt etimológiai szómezőből kitetszőleg a legrégibb magy.—ócsuv. v. bolgár—török érintkezések idején már mind a két nép kozmikus viszonyulásban fogta fel a tér—időt, a maradandót és változót. Ennek magyar nyelvi bizonysága, hogy az ugor közösségből kiváló magyarság már magával hozta a nap- és évszakok elnevezéseit, de az utóbbiakkal párhuzamosított világtájak neveit (Mittag—Süden, Mitternacht-Norden stb.) csak önálló életében fejlesztette ki az egy *dél* kivételével, amit egy csuvasos jellegű török néptől készen kapott (vö. KISPÁL MAGDOLNA, Napszakok nevei az ugor nyelvekben, MNyTK. 39). A világos nappalhoz, a napközéphez fűződő konkrét tartalommal bíró *dél* szavunk mind máig megőrizte eredeti jelentését, ócsuv. megfelelője a **dül* > *tül/tĕl* > *tĕl*,

viszont idővel elvont tempus jelentésbe ment át, s ebben a minőségben nem tudott megbirkózni az iszlám kultúra bizonyára előkelőbbnek és talán pregnánsabbnak is érzett *vaqt* és *zaman* időt jelentő szavaival. Lassanként a szókészlet periferiális rétegébe került és elevenen tulajdonképpen már csak névutói funkciójában él.

7. *Dél* szavunkat GOMBOCZ még az 1930-as előadásaiban is honfoglalás előtti török jövevényszavaink azon csoportjába sorolta, amelyeknek *l*-je a közt. *š* ellenében csak a mongolból mutatható ki (vö. NytudÉrt. 24 : 16). És legújabban a MTEtSz. szerint is, a *dél* szó megfelelője nincs meg a csuvasban. A MTEtSz. állásfoglalását eszerint revidiálnunk kell, egyben megállapíthatjuk, hogy a mongol eredet gyanújába keveredett jövevényszavaink gyér száma eggyel megint csökkent.

II.

1. Jól elképzelhető, hogy a *dél* szó átvételének körülményeihez hasonló igényekből fakadhatott — a maga korában — *idő* szavunk kölcsönzésének a szüksége is. Az átvétel alapjául GOMBOCZ az ótör. *öd* 'Zeit' **ödäk* származékát, ill. ennek ócsuv. **ödäγ* fejleményét veszi fel. De az ótör. *öd* 'Zeit' szónak a mong. *üde* 'soir' jelentésű szóval való összefüggését már honfoglalás előtti török jövevény szavaink magyar kiadásában, majd a BTLw.-ben is jelentéstani nehézségekre hivatkozva nem látja tisztázottnak. LIGETI ellenben bővebb anyag birtokában már semmi nehézségét sem látja az egyeztetésnek (393).

A mongol *üde* első előfordulási helye ugyancsak „A mongolok titkos története". Az ott található *üde* adat értelmezése HAENISCH szerint (158): 'Abend, abends, spät'. Az ugyanott előforduló *üderigü* 'eine Esspause machen' származékszó jelentése azonban világosan elárulja, hogy az alapszónak a középmongolban tágabb jelentése volt mint csupán 'Abend' (amely látszat GOMBOCZot is negatív módon befolyásolta az *üde* ~ *idő* egyeztetésben), hanem jelentett kifejezetten *del*-et is, mint ahogy jelenti a mai irodalmi mongolban is: KOWALEWSKI I 515 *üde* 'midi', LESSING 995 *üde* 'noon'. A nyelvjárásokban a toldalékos ordos *wDele* 'prendre le repas du midi' (MOSTAERT 747a) és a kalm. *üdlχə* 'zu Mittag essen, Mittagspause halten' (RAMST. 455b) mellett, megvan még az alapszó eredeti 'dél' jelentésében a mai halhában *üd*, a burjátban *üde* és a kalmükben *üdü* alakban. A mongol *üde* és származékai jelentéstartalmából következtetve, *idő* szavunk elvont 'tempus' jelentése is konkrét alapból, „napközép"-ből fejlődött. A legjelentősebb napszak a *dél* neve ugyanis — amint azt az előző fejezetben a csuv. *tĕl* 'polden → vremja' esetében is tapasztalhattuk — könnyen felveheti az általános *idő* jelentést. Sőt a mong. *üde* 'soir' jelentésének párhuzamaként a csuvasban is van rá példánk, hogy az éjszaka, ill. éjközép neve megy át 'tempus' jelentésbe: csuv. *šĕr* 'noč' (RÄSENEN az ótör. *jïr*. 'Norden' szóval egyezteti: UAJb. XXXI, 398) annyit is jelent, mint: 'vremje, moment' (ezt a jelentést JEGOROV csuv.—orosz szótára II. kiad. tévesen a 'zemlja, zemnoj šar' címszó alatt hozza). Az ugor nyelvek 'éjközép' → 'napközép' irányú jelentésfejlődésről tesznek tanúságot (vö. KISPÁL MAGDOLNA MNyTK. 39 : 8).

2. A kölcsönhatás idején, a magyar *idő* tanúsága szerint mindenesetre elvont 'tempus' jelentése volt az átvétel alapjául feltehető ócsuv. **ödäγ* szónak.

Dehogy az ótörökből ismert toldalék nélküli *öd* 'Zeit' jelentése is másodlagos, az nemcsak a mong. 'soir-midi' jelentésű *üde* szóval való összefüggéséből adódik, hanem úgy látszik valószínűsíthető az ótör. *öd*-nek a csuvas nyelvjárásokban szabályos hangalakban fellelhető nyomaiból is. — AŠMARIN Thesaurusában ui., ebben a minden hibája ellenére gazdag bányában a *vĕrle* címszó alatt a származáshely pontos megjelölésével a következőket találjuk: *vĕrle* 'jug'; *vĕrleren vĕret* 'délről fúj'; *śil vĕrle jenne karĕ* 'a szél délfelől süvít'. És tovább: *kăntărla jen (vĕrle)* 'jug' (V, 369). Az utóbbi mondat nyomatékosan jelzi, hogy a csuvas *kăntărla* és *vĕrle* azonos jelentésű, mert hiszen helyettesíthetik egymást. Itt ugyanazzal a bizonyító tényezővel állunk szemben mint a RÓNA—TAS feljegyezte virjal csuv. *töl* (= *dél)* és a PAASONEN népköltési gyűjteményében vele váltakozó *kăntăr* esetében. A csuv. *kăntăr* ~ közt. *kündüz* 'am Tage, Tageslicht' (RADL. II, 1446) egyeztetést JEGOROV etimológiai szótára GABAIN — ragos névszói — magyarázatával szemben (TTT. VIII, 66) összetételnek fogja fel: *kün* 'solnce' + *düz* (csuv. *tür)* 'prjamoj, vertikalnij, prjamo' és így értelmezi: 'vremja, kogda solnce stoit nad golovoj, v zenite'. A csuv. *kăntăr* ilyen értelmezéséből és a *vĕrle* és *kăntărla* AŠMARINnál megadott azonosításából folyik, hogy a csuv *vĕr* < *öd* önmagában, adverbialis *-la, -le* szuffixum nélkül is jelenthetett delet. S ha hozzávesszük JEGOROV csuvas—orosz szótárának *vĕrle* adatát is, amelynek jelentése nála 'sever' (vö. uo. *śer* 'noč, vremja, moment') de hozzáfűzi: „v innich rajonach upotrebljaetsja v značenii juga" (II. kiad.), akkor semmi kétség sem marad aziránt, hogy a mongol *üde* 'soir-midi' és a csuv. *vĕr*(le) < *öd* 'noč-jug' hangtanilag és jelentéstartalomban is pontosan fedi egymást. A csuv. *vĕrle* adat számbavételével *idő* szavunk török etimológiája a következőképpen alakul: mong. *üde* 'soir-midi' ~ csuv. *vĕr*(le) 'noč—jug' ~ magy. *idő* ~ közt. *öj*(le) ~ *öδ/z*(le) < *öd* 'Mittag, Zeit'.

3. Az sincs kizárva, hogy a toldalék nélküli csuv. *vĕr* a „ne izvestnoe slovo" megjegyzéssel bélyegzett, mert fel nem ismert *vĕr* szóban lappang (AŠM. V, 357). A még mindig hiányzó ócsuv. **ödäγ* mai megfelelője felbukkanását is valószínűleg csak újabb nyelvjárási adatként várhatjuk a jövőben, ha ugyan nem rejtőzik az is már most valamelyik ismeretlennek jelzett szóban (vö. hangrendi átcsapásra gondolva: *vără* AŠM. V, 313). De egyelőre meg kell elégednünk azzal a ténnyel, hogy a csuv. *vĕrle* tanúsága alapján az ótör. *öd* 'Zeit' nemcsak a keleti, hanem a nyugati őstörök nyelvterületen is élt, ami a kétségbevont kölcsönzést nagymértékben valószínűsíti. Az ótör. *öd* és mai csuv. megfelelője a *vĕr* azonban nagy kronológiai különbséget árul el még akkor is, ha a csuv. *v-* prothezis felléptét a VII. század tájára tesszük (vö. AOH. XII, 33—44). A csuvas hangtörténetben lezajlott — föltehetően hosszú időtartamú — őstörök *-d-* > *δ/z* > *r* hangváltozásnak (vö. UAJb. XXXI, 247—258) — amelynek középső szakaszát többek között ócsuv. eredetű *búza* és *túzok* szavunk is képviseli — a csuv. *vĕr* már végső állomását jelenti. *Idő* szavunk kölcsönzését tehát csak a középső *δ/z* hangállapotot megelőző időre tehetjük. A felső határt pedig az ősmagyarban végbement denazalizáció szabja meg, mert zöngés zárhang hiányában nem tarthattuk volna meg az ócsuv. *d*-t. Ugyanez vonatkoztatható a *dél* szóra is (vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az urali nyelvtudományba 111). Az *idő* átvétele ezek szerint csak az V. századot megelőző korszakra, török jövevényszavaink legrégibb rétegébe tehető. — Mindezek a körülmények LIGETI malmára hajtják a vizet, mert nyilvánvaló, hogy a „Mennyi idős az *idő*" és „Az *idő* és társai" szerzői két

malomban őrölnek. LIGETI a török háttér alapos ismeretében nem mondhat le a kölcsönzés „jól körülbástyázott" lehetőségéről annál kevésbé, mert szókészletünk igen régi eleméről lévén szó, minden feltétele megvan, hogy alaki és jelentésbeli változásaiban is az ősmagyar kor nyelvi eseményeit tükrözze. — BALÁZS viszont az általános nyelvész szemléletével ősi névmási tövekkel operál, mert tudvalevőleg azok több nyelvben: helyhatározói mutatónévmás → időhatározó állomásokon át, önálló időmeghatározó szókká fejlődtek. — De ha visszatekintünk a mong. *düli* ~ magy *dél* és a mong. *üde* ~ magy. *idő* etimológiai összefüggéseiből adódó tanulságokra, lehetetlen észre nem vennünk a párhuzamot, a konkrét szituációból kiinduló fejlődést az elvont 'tempus' irányába, akár névmási tő, akár pedig kozmikus orientáció képezze is az alapot.

K. PALLÓ MARGIT

Contribution à l'article „*Az idő és társai*" [Le temps et sa parenté]

L'auteur de cet article apporte son avis à la discussion engagée autour du mot hongrois *idő* (temps), interprété comme mot d'origine bulgaro-turque dans le BTLw.

Dans le premier chapitre en rapport avec la manière des Turcs de déterminer l'heure, elle identifie le mot hongrois *dél* 'midi' avec le mot *tĕl* 'Zeit' tombé dans la couche périphérique du lexique du tchouvache moderne. Ceci résulte en effet de l'accord longtemps admis entre le mongol *düli* ~ hongrois *dél* ~ *tüš* "Mittag', 'Süden', à la base duquel GOMBOCZ pensait à un emprunt **dül* (BTLw. 68). Son équivalent phonétique normal peut aussi être démontré dans les textes viryales de REGULY, en plus de la fonction postpositionnelle, avec le sens déterminé de *temps* aussi: *tül* (cf. PAAS. Sp. *tĕl* anatri *tĕl)*. Des rapports de la série étymologique ci-dessus, il résulte non seulement que le mot hongrois *dél* est en rapport avec le mot tchouvache *tĕl* 'Zeit', mais aussi que le sens primitif du tchouvache *tĕl* < *tül* < **dŭl* était 'Mittag'. C'est le sens que RÓNA-TAS a reconnu dans la phrase suivante, notée chez les Tchouvaches: *ĕvĕl tölĕ sĭtne* 'le midi de la journée est arrivé, il est midi, l'heure de déjeuner.' Par cette constatation le mot hongrois *dél* ne continue plus de figurer parmi nos mots d'emprunt, prétendus d'origine mongole, puisqu'il peut être démontré dans le tchouvache aussi.

Dans le deuxième chapitre l'auteur apporte son avis à la dérivation anc. turc *öd* 'Zeit' > **öday* hong. *idő* mong. *üde*. Bien que dans les langues turques modernes on ne puisse pas démontrer le **öday* (BTLw. 85) pris pour base à l'emprunt, l'équivalent phonétique normal de l'ancien turc *öd* sans addition se retrouve même aujourd'hui dans certains dialectes tchouvaches: *vĕrle* 'Süden'; *kantar(la) jen* = *vĕr(le) jen* 'Süden' (cf. Asm. V, 369). Cela prouve que l'ancien turc *öd* 'Zeit' existait sur l'ancien territoire linguistique turc de l'Ouest, c'est-à-dire sur le territoire bulgaro-turc, et cette circonstance rend plus probable l'origine turque du mot *idő*, contestée au cours de la discussion. Les formes phoniques de l'ancien turc *öd* ~ tchouvache *vĕr* montrent une grande différence chronologique. La leçon du changement phonétique déroulé *-d* > *đ/z* > *r* et celle de la délabialisation qui suivit l'apparition du *v-* prothétique fait remonter le mot hongrois à la couche la plus ancienne des mots d'emprunt turcs. L'inhérence étymologique des mong. *üde* ~ tchouv. *vĕr* (< öd) ~ hong. *idő* à la fois permet de conclure que le sens abstrait de temps là aussi, comme dans le cas du tchouv. *tĕl*, venait d'une situation concrète, du sens du moment le plus important de la journée 'Mittag'.

MARGIT K. PALLÓ

Igekötők a mongolban

A mongol nyelvészeti irodalomban eddig még nem esett szó arról, hogy a mongol nyelvekben számolni kell az igekötőnek, azaz igei prefixumnak valamiféle kategóriájával. Azokat a tényeket ugyanis, amelyeket mi igekötőnek fogunk nevezni, a határozószó kategóriájába sorolták.[1] Kérdés, vajon helyénvaló-e ez a hagyományosan kialakult felfogás? A válaszadáshoz számba kell vennünk a határozószó és az igekötő használatában mutatkozó egyezéseket és eltéréseket.

1. A mongolban[2] a határozószó és az igekötő használatában mutatkozó egyezések a következők lehetnek:

1.1 A mongol nyelvekben a határozószó lehet

1.11 egyszeri tőszó:

(1) *morĭ x u r d a n javlaa* 'a ló gyorsan járt'

1.12 főnév + instrumentalis esetrag:

(2) *Damdin s ü x + e e r mod xagalav* 'D. fejszével fát vágott'

1.13 határozói igenév:[3]

(3) *Damdin u n t a ž xevtne* 'D. aludva fekszik'

1.14 főnév + névutó:

(4) *Damdin n o g o o n d e e r untna* 'D. a füvön alszik'

1.15 a fentieknek valamilyen kombinációja:

(5) *Damdin n o g o o n d e e r u n t a ž xevtne* 'D. a füvön alszik'.

Ez a felsorolás közel sem teljes. Mindenesetre elegendő annak bizonyítására, hogy a mongolban a határozó pozíciójában sokféle morféma-típus és szerkezet állhat. Ilyenformán az igekötők elvileg határozószók is lehetnének.

[1] A vonatkozó irodalmat lásd Bese L., A study in Buriat preverbs. Acta Orient. Hung., XIX (1966), 217, első jegyzet.

A mongol szöveg átírását illetően: $x = \chi$; z, $ž$ = burját z, $ž$, illetőleg halha dz, $dž$.

[2] A mongol igekötők problémáit főleg halha példákon mutatom be. Ahol szükség lesz rá, természetesen más nyelvjárás anyagára is hivatkozni fogok.

[3] A határozói igeneveket a határozóktól bizonyos értelemben el kell határolnunk. Példa legyen erre (5), amely a következő mondatokból áll:

(i) *Damdin xevtne* 'D. fekszik'
(ii) *Damdin untna* 'D. alszik'
(iii) *Damdin nogoon deer xevtne* 'D. a füvön fekszik'
(iv) *Damdin nogoon deer untna* 'D. a füvön alszik'.
(v) *Damdin nogoon deer* 'D. [a] füvön' viszont már nem megnyilatkozás értékű elemsor.

Ilyenformán (5) tulajdonképpen két mondat kapcsolata. Ennek létrejöttekor az egyik mondat (5iv) határozói szintagmává alakul át (→ *Damdin nogoon deer untaž* 'D. a füvön aludva') és ezáltal beágyazódik a másik mondatba (5iii). A közös elemek ilyenkor kirekesztődnek. A határozói igenevek tehát csak ilyen fenntartással nevezhetők határozószóknak.

1.2 Az igekötő határozószó voltára azért is lehet gondolni, mert normális sorrendben a határozószó, csakúgy, mint az igekötő, mindig közvetlenül az ige előtt jelenik meg. Feltehetően ez a körülmény szolgált alapjául az uralkodó felfogásnak, amelyik az igekötőket a mongolban a határozószavak közé sorolta.

1.3 A határozószók meghatározott sorrendben egymás mellé rendelhető elemek. Például (1) *xurdan* 'gyorsan' határozószava mellé *šuvuušig* 'miként a madár' is hozzáírható:

(6) *morĭ š u v u u š i g x u r d a n javlaa* 'a ló miként a madár [olyan] gyorsan járt'.

E mellett természetesen

(7) *morĭ š u v u u š i g javlaa* 'a ló miként a madár járt'

is szabályos megnyilatkozás.

Mellérendelés az igekötők tartományában is lehetséges. Vö. **5.1—4.**

1.4 Amikor a mongol ige előtt határozószó áll, az igekötővel deverbális névszóképzők nem társulhatnak. Ilyen képző pl. a *-lt (xögži-* 'fejlődik' : *xögžilt* 'fejlődés'). Az ilyen deverbális névszóképzők igekötős igetővel szintúgy nem társulhatnak. Tehát *tas xarva-* 'szétlő', *but coxi-* 'szétver' mellett **tas xarvalt*, **but coxilt* nem lehetséges. Ugyanakkor *xarvalt* 'lövés', *coxilt* 'csapás' szabályos alakok. Vö. még **7.**

2. Eddig az egyezések, amelyek a mongol igekötő határozószó voltát látszanak igazolni. Mit állíthatunk e tények ellenébe? Mutatkoznak-e vajon különbségek az igekötő és a határozószó használatában?

2.1 Az első szembetűnő különbség a határozó mobil jellegében mutatkozik. Például (2) mellett

(8) *s ü x e e r Damdin mod xagalav* 'fejszével D. fát vágott'

is teljesen szabályos megnyilatkozás. Vagy másik példával

(9) *o d o o cas orž bajna* 'most hó esik'

(10) *cas o d o o orž bajna* 'hó most esik'.

Vö. ehhez (1, 6, 7) példáit.

Ezzel szemben az igekötő sorrendje így nem változhat meg. Az igekötő közvetlenül csak az igéje előtt állhat, másutt nem. Tehát

(11) *salxi nimgen xuvcsyg n e v t üleev* 'a szél a vékony ruhát [teljesen] átfújta' mellett valamiféle

(12) **n e v t salxi nimgen xuvcsyg üleev* a mongolban képtelenség.

2.2 A határozó másodlagos mondatrész, és az alannyal, de különösen az ige tárgyával szemben teljesen közömbös. Például

(13) *až üjledverijn xögžlijn javcyg i x e d xurdasgax xeregtej* 'az ipar fejlődésének ütemét erősen gyorsítani kell!'.

Itt az *ixed* 'erősen' határozószó jelenléte, vagy hiánya nem befolyásolja a tárgy és igéje viszonyát.

Azonban az igekötővel már más a helyzet. Ugyanis (11)-ből

(14) **salxi nimgen xuvcsyg üleev*

nem lehetséges, mivel a *xuvcas* 'ruha' főnév és az *ülee-* 'fúj' ige között tárgy—ige viszony nem állhat fenn.

Éttől függetlenül a kétfajta ige tárgya esetenként azonos lehet. Például

(15) . . . *xugarxaj ildijn išijg atgaad* . . . ' . . . a törött kard markolatát megmarkolta, és . . .'

(16) . . . *xugarxaj ildijn išijg t a s atgaad* . . . ' . . . a törött kard markolatát erősen megmarkolta, és . . .'

egyaránt lehetséges és kifogástalan megnyilatkozás. Azonban az ilyen példák a fenti tétel igazát aligha rontják.

2.3 A határozószó mögött a mongolban bizonyos szintaktikai módosítók is megjelenhetnek. E módosítók által a határozószó az állítmányi részen belül logikailag vagy affektív módon kiemelhető.

2.31 Egy ilyen módosító az *-l (le)*. Azonban ez a módosító igekötő mögött nem jelenhet meg. Amíg tehát (1)-ből

(17) *morĭ x u r d a n l javlaa* 'a ló bizony gyorsan ment'

szabályos megnyilatkozás, addig pl. (11)-ből

(18) **salxi nimgen xuvcsyg n e v t l üleev*

képtelenség.

2.32 Egy másik módosító a *-č* 'is'. Ez sem jelenhet meg igekötő mögött. Így (1)-ből

(19) *morĭ x u r d a n č javlaa* 'a ló gyorsan is ment'

meghatározott kontextusban lehetséges. Viszont (11)-ből

(20) **salxi nimgen xuvcsyg n e v t č üleev*

egyáltalán nem lehetséges.

2.4 A 3. lábjegyzetben mondottak után érthető, hogy az ún. határozói igeneveket nem soroljuk a határozószavak közé. Mivel akadt mongolista, aki az igekötőket a határozói igenevekkel egy csoportba sorolta, válaszolnunk kell a kérdésre, hogy vajon mutatkozik-e különbség igekötő és határozói igenév között?

2.41 A következő

(21) *Dorž gudamžaar jum idež javna* 'D. az utcán étkezve jár'

mondat állítmányi részébe *(gudamžaar jum idež javna)* például a *xen* 'ki?' kérdőszó kétféleképpen vezethető be:

(22) *gudamžaar jum idež x e n javna?* 'az utcán étkezve ki jár?'

(23) *gudamžaar jum x e n idež javna?* 'az utcán ki étkezve jár?'.

Ilyenformán a kérdés nemcsak az állítmányi rész fő tagjára, de a határozói igenévre is vonatkozhat.

Az igekötőnél más a helyzet. Itt a

(24) *Dorlig baatar mangasyn aman xüzüüg t a s ogtolžee* 'D. b. a mangusz első nyakcsigolyáját szétvágta'

mondat állítmányi részébe a kérdés csak egyféleképpen vezethető be:

(25) *mangasyn aman xüzüüg x e n tas ogtolž be?* 'a mangusz első nyakcsigolyáját ki vágta szét?

E mellett a beszélt nyelvben lehetséges

(26) *mangasyn aman xüzüüg tas x e n ogtolž be?*

az irodalmi halhában helytelen forma.

2.42 Válasz esetén a sorrend szintúgy kötött:

(27) *mangasyn aman xüzüüg Dorlig baatar t a s ogtolžee* 'A mangusz első nyakcsigolyáját D. b. vágta szét'.

E mellett egy elképzelhető

(28) **mangasyn aman xüzüüg t a s Dorlig baatar ogtolžee*

sorrend a mongolban lehetetlen.

2.43 A tiltás esetére is **2.41** szabályai érvényesek. Így (21) állítmányi részébe a tiltás szintén kétféle módon vezethető be:

(29) *gudamžaar jum idež b i t g i j jav* 'az utcán étkezve ne járj!'

(30) *gudamžaar jum b i t g i j idež jav* 'az utcán ne étkezve járj!'

Tehát nemcsak a fő ige, hanem a határozói igenév is tiltható.

Más a helyzet az igekötőknél. Itt (24) állítmányi részéből

(31) *mangasyn aman xüzüüg b i t g i j tas ogtol* 'a magusz nyakcsigolyáját ne vágd szét!'

a helyes forma. Ugyanakkor

(32) *mangasyn aman xüzüüg tas b i t g i j ogtol*

jóllehet teljesen érthető, a norma ellen van és szabálytalan.

2.44 Mint mondtuk, a határozói igenév, vagy igeneves komplexum maga már egy újraírás eredménye. Tehát pl. (21) két mondat összege. Ezek (i) *Dorž gudamžaar javna* 'D. az utcán megy' és (ii) *Dorž jum idne* 'D. valamit eszik'. Ezzel szemben pl. (11) nem két mondat (i) *salxi üleev* 'a szél fújt' és (ii) **salxi nimgen xuvcsgy nevt* 'a szél a vékony ruhán át' összege. Az igekötő tehát nem sorolható a határozói igenevek közé sem. Az igekötő nem transzformálható.

3. Az egész problémát összefoglalásul legyen szabad két ágrajzzal is szemléltetni:

A) ha az ige előtt nem áll igekötő:

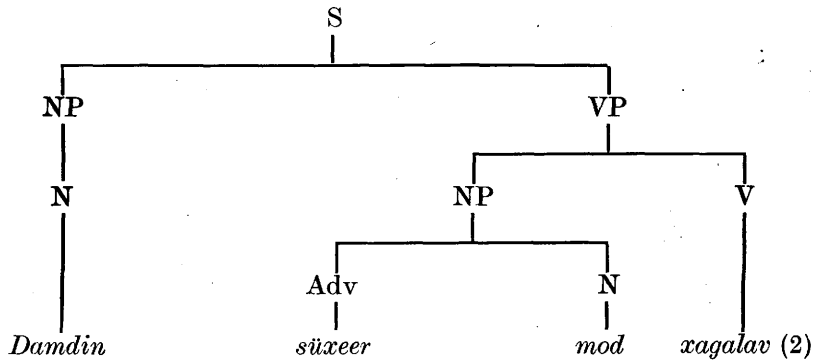

B) ha az ige előtt igekötő áll:

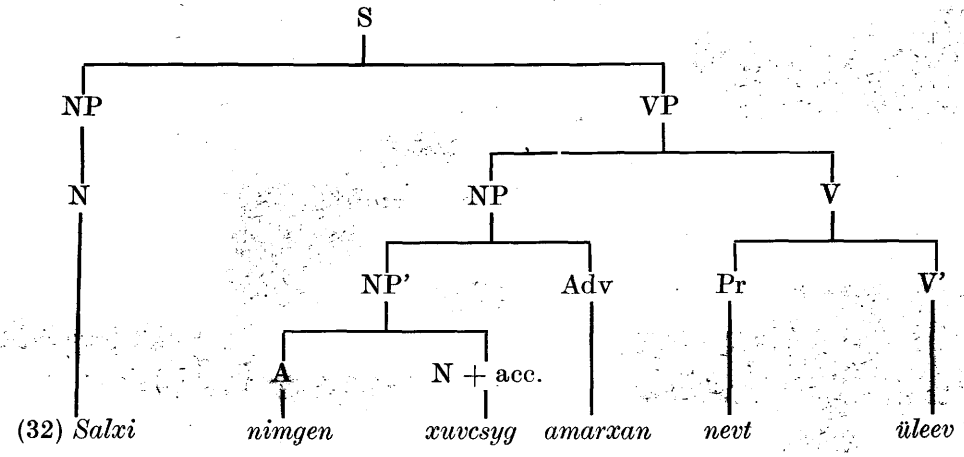

'A szél a vékony ruhát könnyen átfújta'. (11) módosított változata.

A mongol igekötő tehát mindig az állitmányi rész fő igéjén b e l ü l helyezkedik el. Vagyis az igekötő + igető kapcsolata a mongolban a szintaxis síkján egy nem osztható tömböt alkot. Ezért (1) *javlaa* 'ment', (2) *xagalav* 'vágott', (3) *xevtne* 'fekszik', (4) *untna* 'alszik', (15) *atgaad* 'megmarkolta', és (21) *javna* 'jár' igéi, valamint (11) *nevt üleev* 'átfújta', (16) *tas atgaad* 'erősen megmarkolta, és', *tas ogtolžee* 'szétvágta' igekötős igéi az adott mondatok állítmányi részein belül pozicionálisan teljesen egyenrangú elemek. Mindebből logikusan következik, hogy az igekötő + igető kapcsolata a mongolban összetételszerű, és a belső morfológiába, vagy ha tetszik, a szóalkotásba tartozik. Következésképpen a mongol igekötő nem határozószó.

4. Ezzel az eljárással a mongol nyelvekből az igekötők egész sorát lehet kiválasztani.

Morfológiai szempontból kétféle igekötőt lehet megkülönböztetni.

4.1 Az igekötők egy csoportja egy bizonyos szinten belül[4] már tovább nem elemezhető. Ezek a g y ö k igekötők. A következő elemek sorolhatók ide:

1. *balba* 'szét'
2. *bjac* 'szét'
3. *bulga* 'ki'
4. *bult* 'el'
5. *but* 'szét'
6. *bült* 'ki'
7. *coo* 'át'
8. *cöm* 'át'
9. *cuu* 'szét'
10. *delbe* 'szét'
11. *elt* 'szét'
12. *emt* 'el'
13. *xaga* 'ketté, szét'
14. *xaxa* 'ketté, szét'
15. *xalc* 'szét'
16. *xamx* 'szét'
17. *xalti* 'el'
18. *xalt* 'el'
19. *xalz* 'ketté'
20. *xangi* 'fel'
21. *xegz* 'fel'
22. *xemx* 'szét'
23. *xolbi* 'el'
24. *xolt* 'el'
25. *xovx* 'szét'
26. *xuga* 'ketté'
27. *xuu* 'ki'
28. *xüü* 'ki'
29. *mölt* 'ki'
30. *mult* 'ki'
31. *nevt* 'át'
32. *njac* 'szét'
33. *nuga* 'meg'
34. *ogc* 'el'
35. *oglo* 'ki'
36. *öm* 'el'
37. *set* 'át'
38. *sox* 'ki'
39. *suga* 'ki'
40. *šolbo* 'ki'
41. *šulba* 'ki'
42. *šuu* 'el'
43. *šuvt* 'át'
44. *tas* 'szét'
45. *tes* 'szét'
46. *ült* 'szét'
47. *zad* 'szét'
48. *zog* 'le'
49. *zulga* 'le'.[5]

[4] Ez a megszorítás szükséges, mert pl. a *njac* 'szét' / *bjac* 'szét', *xuu* 'ki' / *xüü* 'ki', *mölt* 'ki' / *mult* 'ki', *xamx* 'szét' / *xemx* 'szét', stb. alakpárok koponenciális elemzéssel egyszerűbben is leírhatók lennének. A koponencia elve azonban nem korlátozódik kizárólag az igekötőkre, hanem az egész mongol szókincset áthatja. Ezért ezekkel a kérdésekkel rövidesen külön dolgozatban fogok foglalkozni. Itt utalnék a koponencia kérdésének egy igen jó megragadására: Szépe György, A szótár a generatív nyelvleírásban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV (1966), 167—197, de különösen 177—180.

[5] Ezek a halha gyök igekötők. Velük szemben a burját gyök igekötők közé már hatvannégy elemet sorolhatunk (vö. Bese, id. m., 220—221). A mongol nyelvjárások igekötő készlete tehát számra különböző.

4.11 A gyök igetővel sokféle kötött morféma társulhat. Ezek mind szóképzők. Pl. *tas* 'szét': *tasa.g* 'rész, szakasz', *tas.la-* 'leszakít', *tas.ra-* 'leszakad', *tas.da-* 'kettészakít'; *bjac* 'szét': *bjac.xan* 'kicsi, kevés', stb. A gyök igekötő tehát nyitott morféma.

Érdekes tény, hogy a gyök igekötővel társuló különféle szóképzők kivétel nélkül denominális jellegűek, azaz denominális nomen vagy denominális verbum képzők. Erre a körülményre később (**7.**) még hivatkozni fogunk.

4.12 A gyök igekötővel egy *-r* képző is társulhat. Az így létrejött származék szintaktikai disztribúciója a gyök igekötőével teljesen megegyező. Ezért formálisan Pr-*r* = Pr. Néhány példa:

(33) *orog saaral čono barĭsan xonio t a s a r idež orxiv* 'A szürke farkas a megfogott juhát felfalta'

(34) *Dorž xar tömrijg xoromxon zuur t a s a r čavčiv* 'D. a fekete vasat egy szempillantás alatt szétvágta'

(35) *Gončig šilbüürijn xujvaar xonĭny arĭsyg o g l o r coxižee* 'G. a botospányva hurkával a juh bőrét felhasította.'

(36) *üxrijn šir n u g a r tuslaa* 'a marha bőre össze-vissza görbült'

Megjegyzendő, hogy a megnyilatkozások egész sorában a gyök- és a származék-igekötő egymást nem helyettesítheti. A származék igekötő tehát aligha lehet csak stilisztikai variáns, ahogy azt mongol informátoraim vélik. Következhet ez abból is, hogy az *-r* igekötőképző tetszés szerint nem társulhat bármelyik gyök igekötővel.

A mai mongol nyelvek, vagy nyelvjárások között a Pr-*r* (azaz gyök + *r*) típusú igekötő a legerősebb fokon a burjátban van meg. Ugyanakkor az irodalmi halha és kalmük nyelv normája egyáltalán nem tűri meg. De a származék igekötő e nyelvjárások beszélt nyelveiben is csak korlátozottan használatos.

A Pr-*r* típusú származék igekötővel a mongolban kötött morfémák (képzők, ragok, jelek) nem társulhatnak. Ez tehát lezárt morféma.

5. A mongol igekötő mindig közvetlenül az igető előtt fordul elő. Ebben a pozícióban azonban egymás mellett több igekötő is megjelenhet. Például

(36) *Dorž balar ix ojg n e v t š u v t javžee* 'D. a sötét nagy erdőt keresztülkasul járta'.

Tekintve, hogy (36) mellett

(37) *Dorž balar ix ojg n e v t javžee* 'D. a sötét nagy erdőt átjárta'

(38) *Dorž balar ix ojg š u v t javžee* 'D. a sötét nagy erdőt keresztüljárta' egyaránt szabályos megnyilatkozás, a *nevt šuvt* típusú mellérendelések meghatározott transzformáció eredményei.

A mongolban a következő mellérendelések ismeretesek:

5.1 Gyök igekötő + gyök igekötő: *balba delbe* 'szét-szét', *nevt šuvt* 'keresztül-kasul' (38), stb.

5.11 Két azonos gyök igekötő: *xuga xuga üser-* 'el-, félreugrik', *nevt nevt tavi-* 'át-keresztülnyom', stb.

5.2 Három gyök igekötő: *njac bjac xemx coxi-* 'szét-szét-szétvág'. Ez a típus az irodalmi norma ellen van. Legfeljebb csak a beszélt nyelvben lehetséges. Különlegesen ritka.

5.3 A két Pr-*r* típusú igekötő mellérendelése különösen a burjátban gyakori. Az irodalmi halhában nem lehetséges. Példánk a halha folklórból való.

(39) . . . *seereerin n i ö b t ö r š ö b t ö r š a a ž alwaa* ' . . . nyakszirtjén nagy erővel át-keresztül szúrva megölte.'

5.31 Két azonos Pr-*r* típusú igekötő mellérendelésére csak a halha folklórból van példánk.

(40) *ogtorgujn orog saaral üülijg | t a s a r, t a s a r delž ...* 'az égi szürke felhőt széjjel, széjjel hasogatva ...' (hősi eposzból).

Azonban az ilyen példa a halha nyelv(járás) szempontjából is extrémitás.

5.4 Érdekes, hogy például (36) *nevt šuvt* 'keresztül-kasul'-ja helyében — jóllehet ezek egymás szinonimái — *šuvt nevt* nem állhat. Sőt, utóbbi a halhában egyáltalán nem is lehetséges. Tehát a mellérendelésekben az igekötők sorrendje szabadon mindig nem váltakozhat.

Előfordul, hogy a mellérendelésekben a tagok sorrendjét a mongol versben kötelező soreleji alliteráció még külön is megköti. Például

(41) *xatan aman xüzüügij nï | x a m x b a l b a daraad bosov* 'a nyakcsigolyáját [villámgyorsan] össze-, megroppantotta és felállt'.

Itt tehát *xamx balba* 'össze-össze' sorrendjét már csak a soreleji alliteráció szabálya miatt sem lehetne felcserélni.

Mindenesetre az igekötő-mellérendelések a mongolban stilisztikai variánsok. Ezért felhasználásuk gyakran ritmikai, esetleg fokozottan affektív jellegű.

5.5 Ezt a tényt támasztja alá a beszélt nyelvben az igekötők ikerítése is. Példák a gyök igekötő + iker elem típusú mellérendelésre: *bulga mulga* : *bulga* 'ki', *tas njac* : *tas* 'szét', *mult sult* : *mult* 'ki' stb.

5.6 Előfordul, hogy az igekötő és igéje közé más elem, vagy elemsor ékelődik. Ez lehet

5.61 igekötős szintagma:

(42) ... *burgaahatyn xonxor soo dajraldaža, ürgen delxejje öödenïšïje n e b t e, ünder tengeriije uruunïšïje š o b t o xaraža* ... 'a bozótos völgybe jutva, a széles földi teret felfelé át, a magas eget lefelé keresztül nézve ...' (burját)

Itt a teljesebb megnyilatkozás nyilvánvalóan ... *ürgen delxejje öödenïšïje nebte xaraža* 'a széles földi teret felfelé átnézve' és ... *ünder tengeriije urunnïšïje šobto xaraža* ... összege. Az alkalmazott megoldás egy ismétlődést *(xaraža* 'nézve'), tehát egy redundáns elem megjelenését a *nebte* 'át' igekötő mögött kerüli el olymódon, hogy a két szintagma-rész *(ürgen delxejje öödenïšïje n e b t e* és *ünder tengeriije uruunïšïje š o b t o)* mellérendeltségi viszonyában változást nem idéz elő.

5.62 határozó, illetőleg határozós szintagma:

(43) ... *muu muuxajjenï m u l t a d o l o, njuurtanï njolbohotojgoor tabidag munduu šerüün xün* ... '... gonoszságot tanúsító, szembeköpő durva ember ...' (burját)

Ez a megnyilatkozás-szelet a következőképpen bontható fel:

$$\left.\begin{array}{l} \ldots\ muu\ muuxajjenï\ m\ u\ l\ t\ a\ \ d\ o\ l\ o \\ \ldots\ njuurtanï\ njolbohotojgoor \end{array}\right\}\ tabidag\ \ldots\ xün$$

Itt tehát a *multa dolo tabidag* igekötős ige kapcsolatának folyamatosságát szakítja meg a határozós szintagma.

Ezek kivételesen ritka példák. Ezért a folyamatosság ilyen megszakításai stilisztikai különlegességnek tekinthetők.

6. Az igekötős igetővel az összes felszólító alakok, módjelek, időjelek, szubordinátor morfémák, melléknévi és határozói igenévképzők kivétel nélkül társulhatnak. Ezek mind kötött morfémák, amelyek lineárisan nem követhetik

egymást, viszont vertikálisan felcserélhetők. Tehát az igekötős igető különböző módon átalakítható.

6.1 Az állítmányi rész melléknévi igenévképző által nominalizálható. Például (11) VP-je ez átírás útján a NP jelzője lehet:

(44) *nimgen xuvcsyg nevt üleex salxi* (nomen futuri)
(45) *nimgen xuvcsyg nevt üleesen salxi* (nomen perfecti)
(46) *nimgen xuvcsyg nevt üleedeg salxi* (nomen usus)
(47) *nimgen xuvcsyg nevt üleegč salxi* (nomen actoris)

Érdekes tény, hogy ugyanakkor
(48) **nimgen xuvcsyg nevt üleegee salxi*
nem lehetséges. Az ún. nomen imperfecti *-AA* képzőjének használata tehát szemantikailag korlátozott.

6.2 Ugyanakkor (11) VP-ja határozói igeneves szintagmává is átalakítható. Pl.
(49) *nimgen xuvcsyg nevt üleež* 'a vékony ruhát átfújva'.

6.3 A mongol mondat szubordinátor morfémákkal elárendelt mondattá is átalakítható. Pl. (11) lehet
(50) *salxi nimgen xuvcsyg nevt üleebel* 'ha a szél a vékony ruhát átfújta, . . .'
(51) *salxi nimgen xuvcsyg nevt üleetel* 'mialatt a szél a vékony ruhát átfújja,...'

Ilyenformán az igekötő+igető típusú összetétel lehet a mondat állítmányi részének feje, alárendelt mondat fő tagja, melléknévi igenév, határozói igenév, illetőleg melléknévi és határozós szintagma feje. Mindebből önként következik, hogy az igekötő + igető típusú összetételekben formálisan az igető a domináns elem.

7. A mongolban valamely névszó, anélkül, hogy szótári homonima lenne, többféle szófajként szerepelhet a mondatban. Például
(52) *xurdan morǐ xurdan javlaa* 'a gyors ló gyorsan ment' (vö. (1)-gyel).

Itt a *xurdan* 'gyors, -an' névszó bármiféle alaki kitevő nélkül az alanyi részben melléknév, az állítmányi részben határozószó.

Ez a körülmény azért fontos, mert egyes igekötők különféle szófaji pozíciókban is felléphetnek. Az alábbi kombinációk ismeretesek:

7.1 Az igekötő melléknév:

coo šine 'vadonatúj' *(coo* 'át, keresztül' + *šine* 'új'), *tes öör* 'tökéletesen más' *(tes* 'szét' + *öör* 'más'), *tes buruu* 'teljesen hamis' *(buruu* 'hamis'). Ezek a kapcsolatok idiomatikus jellegűek.

7.2 Az igekötő főnév:

bi cömijg ojlgov 'mindent megértettem' *(cöm* 'át, keresztül'), *cömijg ustga-* 'mindent likvidál'.

7.3 Az igekötő névutó:
(53) *tajga nebte nuur xaragdana* 'a tajgán át tó látszik' (burját)

E mondatban a *nebte* 'át, keresztül' igekötő jellegzetesen névutói pozícióban lép fel. Ugyanakkor pl. a burját *soo* 'át' (halha *coo* 'id.') igekötő mellett egy *soo* 'mentében, folyamán valaminek' névutó szintúgy előfordul. A gyakoriságot nézve a *nebte* 'át', illetőleg *soo* 'át' névutói felhasználása mindenesetre két szélső póluson áll: utóbbi már legalább annyiszor névutó, mint igekötő.

Ezek a különböző névszókra jellemző szintaktikai pozíciók speciális határesetek csupán, és csak néhány gyök igekötőre korlátozódnak. Említettük viszont (**4.11**), hogy a gyök igekötőkkel csak denominális jellegű kötött morfémák (képzők) társulhatnak. Ezekből a tényekből tehát a mongol igekötőnek

egy részleges nominális disztribúciója tűnik elénk. Ilyenformán a mongol igekötők quasi-névszók, vagy félnominálisok.

8. A formális szabályok egy absztrakt vázat alkotnak, amelyen belül a mongolban elvben bármelyik igekötő és bármelyik ige kapcsolata létrejöhet. A valóságban azonban e társulás lehetőségei igen korlátozottak. Aligha kétséges, hogy ezek a korlátozások szemantikai természetűek. Ezekkel a kérdésekkel külön dolgozatban szándékszom foglalkozni, a teljesség kedvéért azonban néhány problémára már most is utalni kell.

8.1 Említés történt már arról (**2.2**), hogy a mongol igekötő a vele társult ige tárgyával szemben nem közömbös. Ez jellegzetesen mutatkozik meg pl. a *coxi-* 'üt, ver vmit' ige, illetőleg a *bulga coxi-* 'kiüt, kiver vmit' igekötős ige viszonylatában.

A *coxi-* 'üt, ver' ige sokféle tárgyra vonatkozhat. Például *cag coxi-* 'az óra jár' (tkp. 'az óra üt'), *tömör coxi-* 'kovácsol' (tkp. 'vasat üt'), *bömbög coxi-* 'röplabdázik' (tkp. 'labdát üt'), *utas coxi-* 'táviratozik' (tkp. 'vezetéket üt'), *xundaga coxi-* 'koccint' (tkp. 'pálinkáspoharat üt'), *samar coxi-* 'diót tör', *tujpuu coxi-* 'téglát vet', *salxi coxi-* 'léghuzat van' (tkp. 'szelet üt'), *mod coxi-* 'fát üt', *toxoj coxi-* 'könyököt [meg]üt', *šagaj coxi-* 'ugrócsontot [meg]üt', *xuruu coxi-* 'ujjat üt', stb.

Ezzel szemben a *bulga coxi-* 'kiüt, kiver vmit' igekötős igéhez csak a következő tárgyak rendelhetők: *mod bulga coxi-* 'fát kicsavar [tövestől]', *toxoj bulga coxi-* 'könyököt kificamít', *xuruu bulga coxi-* 'ujjat kificamít', *šagaj bulga coxi-* 'ugrócsontot kicsavar' (pl. leölt állat bontásakor). Ezt a módosulást a *bulga* 'ki' igekötőnek kell tulajdonítanunk, amely a *coxi-* 'üt, ver' igét saját jelentési szférájába vonta, saját jelentésének rendelte alá.

Ugyanez a módosulás figyelhető meg egyébként a *bulga mušgi-* 'kiteker vmit' : *mušgi-* 'forgat, csavar', *bulga tat-* 'kitép gyökerestől vmit' : *tat-* 'húz, von', *bulga üser-* 'kiránt vmit' : *üser-* 'ugrik', stb. esetében is. Mindezek az igekötős igék 'kéz, láb, nyak, ízületek általában, fák, növények gyökerestől, stb.' tárgyakra vonatkozhatnak csupán.

Ez a tárgyi szféra tulajdonképpen a *bulga* 'ki' gyök igekötőből képezhető (vö. **4.11**) *bulga.la-* 'kificamít' és *bulga.ra-* 'kificamodik' igék tárgyi szférájával megegyező. Ez arra mutat, hogy bár az igekötő + igető összetételben formálisan az ige a domináns elem (**7.**), a kompatibilitást illetően az igekötő az uralkodó.

8.2 A halhából a *coxi-* 'üt, ver' igetőnek mintegy harmincnégy, a *tat-* 'húz, von' igének pedig mintegy huszonöt igekötővel való társulását mutathatjuk ki. E két ige külön-külön igen sokféle tárgyra vonatkozhat. Arra lehetne tehát gondolni, hogy a kompatibilitás mértéke befolyásolja az igekötőkkel való társulás lehetőségeit. Mégsem következtethetünk azonban ilyen messzire. A *bari-* 'fog vmit' ige ugyanis az előbbi kettőnél sokkal több tárgyra vonatkozhat, igekötőkkel való társulásaira még sincs adatunk. Az igekötő és igető társulási szabálya tehát elegendő adatok híján egyelőre nyitott kérdésként kezelendő.

8.3 Burját szépprózai szövegekben minden ezredik szóra jut egy-egy igekötő, illetőleg igekötős ige. A halha szépprózában viszont már csak minden háromezredik szóra. Következésképpen az igekötős igék a mongolban ritkán előforduló, tehát nagy informatív értékű elemek. Ennélfogva sajátos affektivitást is kifejeznek. Olyan affektivitásról van itt szó, amilyent pl. a líra, vagy mondjuk az értekező próza nem, vagy csak igen kivételes esetekben képes el-

viselni. Az igekötős igéknek az egyes nyelvi rétegekben való felhasználása tehát meglehetősen korlátozott.

A mongolra egy erősen kifejlett agglutináció a jellemző. Azonban ebben a mongol agglutinációs rendszerben másfajta tipológiai szerkezetek is jelen vannak. Mivel az igekötők egyfajta félnominálisok, az igekötő + igető kapcsolata a mongolban egy sajátos inkorporációnak is felfogható.

BESE LAJOS

Préverbes dans la langue mongole

Le travail de l'auteur „A Study in Buriat Preverbs" est déjà parue en langue anglaise (Acta Orientalia, XIX (1966) p. 217—) et il continuera de paraître dans la même revue.

LAJOS BESE

Az ige grammatikája és szemantikája a szintagmatika szempontjából

1. Több mint másfél évtizeddel ezelőtt a Journal de Psychologie több cikke foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy vajon mi teszi az igét igévé, s hogy az ige miben különbözik a névszótól (vö. Journal de Psychologie, 1950, a Grammaire et psychologie című füzetben), Az ezzel kapcsolatos vitára célozva. É. BENVENISTE találóan jegyezte meg, hogy nyelvészeti szempontból tekintve elfogadhatatlanok az olyan megállapítások, hogy az ige folyamatot jelöl, a névszó viszont valamely dolgot, vagy hogy az ige időbeliséget jelöl, a névszó nem. Az efféle nézeteket ugyanis nem minden nyelv tényei igazolják. A folyamat és a dolgok közti különbségtétel ugyanis nem minden nyelvben kapcsolódik szükségképpen az igék és a névszók kategóriájához. Másfelől vannak olyan nyelvek, amelyekben az ige semmiféle időbeliséget sem fejez ki, legfeljebb bizonyos aspektusokat. De alaktani kritériumok alapján sem mindig lehet megnyugtatóan elhatárolni a két szófaji kategóriát. Mindezt figyelembe véve a jeles francia nyelvész arra a megállapításra jutott, hogy az egységes fogalomszói osztály csupán egyetlen kritérium, mégpedig a szintaktikai funkció alapján különíthető el a névszók és igék csoportjára. Szerinte az ige szintaktikai szerepe az, hogy besoroló (asszertiós) mondatokban állítmány legyen (Problèmes de linguistique générale. 1966., 154).

BENVENISTE e megállapítását lényegében helyesnek kell tartanunk. Az igék a névszóktól szerintünk is a szintagmatizálódás során különültek el. A valamikor egységes fogalomszói osztály elemei csak akkor differenciálódhattak, amikor szintagmákba szerveződtek. A szintagmatizálódás szükségképpen funkciómegoszlással járt együtt. E megoszlás során pedig a funkciónak minden nyelvre sajátosan jellemző értékrendje alakult ki. Így az indoeurópai nyelvekben a névszó e l s ő d l e g e s funkciója az lett, hogy a kéttagú mondat alanya legyen, az igéé viszont az, hogy ugyanitt e l s ő d l e g e s e n állítmányi szerepet töltsön be. Nagyjából ez a helyzet az uráli nyelvekben is. Ezekben a névszó nemcsak alany, hanem állítmány is lehet ugyan, de utóbbi szerepében osztoznia kell az igével. Az ige főfunkciója e nyelvekben kétségkívül az, hogy kéttagú mondatokban állítmány legyen. Ugyanígy az uráli névszónak is van elsődleges funkciója, s ez nem az állítmányi, de nem is a jelzői, hanem nyilvánvalóan az alanyi funkció. Egyes uráli és a legtöbb indoeurópai nyelvben az állítmányi szerepű névszó rendszerint igei kiegészítőre szorul, holott alanyi szerepét kiegészítő nélkül is be tudja tölteni. Az ige viszont ugyanezekben a nyelvekben transzponálás, vagy ha úgy tetszik, transzformálás nélkül is el tudja látni állítmányi szerepét. Alany csak megfelelő átváltással lehet. Ebből szükségképpen következik, hogy az ige g r a m m a t i k a i szere-

pének lényegét legjobban a szintagmatika felől, tehát a szintaktikai funkciók számbavétele alapján ragadhatjuk meg.

2. Az újabban egyre jobban föllendülő tipológiai kutatások hivatottak annak a megvizsgálására, hogy a különféle nyelvekben milyen nyelvi elemek és hogyan tölthetnek be állítmányi funkciót, s hogy e szintaktikai szerepkörben mik az univerzálék. Az alábbi fejtegetések e hatalmas kérdéskörnek csak egy szűk területére korlátozódnak. Az uráli és az indoeurópai nyelvek *igeneveinek* egyes problémáit fogjuk érinteni, a szintaktikai funkciók figyelembevételével.

Az urálisztikának egyik jeles tétele szerint az alapnyelvi állítmány névszói—igenévi, vagyis *nominális* jellegű volt, s a befejezett igealakok, a verbum finitumok ezekből a névszói, ill. igenévi elemekből csak később keletkeztek. Ezzel szemben mások — s köztük legújabban HAJDÚ PÉTER is — úgy vélik, hogy az alapnyelvi állítmány igei természetű volt, mint a mai uráli nyelvekben is (vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp., 1966. 77). Ezt a megállapítást a fentiek alapján úgy kell módosítanunk, hogy — alkalmasint már az uráli alapnyelvben is — az *igéknek* volt az elsődleges funkciója az állítmányi szerepkör ellátása. Mivel azonban az alapnyelvben még minden bizonnyal nagy számban akadtak ambivalens, vagyis hol a névszói, hol az igei osztályba tartozó morfémák, ezek, ha állítmányként szerepeltek, igei jellegűvé váltak, s igék módjára is ragozódtak. HAJDÚ szerint az ambivalens morfémák közé kell sorolnunk az igeneveket is, amelyek állítmányi helyzetben verbum finitum értékűek voltak. Maga az a tény, hogy e régi időkben állítmányként igenév is előfordult, „eo ipso feltételezi az ige létezését", mivel igenévről csak akkor beszélhetünk, ha ige is van (i. h. — A kiemelés HAJDÚtól. — B. J.). Mindebből az következik, hogy az igék kialakulását csak akkor tudjuk kellően megvilágítani, ha az igenevek keletkezésének problémáiról sem feledkezünk meg.

3. A finnugor nyelvek igeneveinek szintaktikai funkcióit csak a legújabb időkben kezdték behatóbban elemezni. Több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1913-ban SARKADI NAGY JÁNOS még csak az északi osztják nyelv igeneves szerkezeteit vizsgálta; kutatásai a többi osztják nyelvjárásra nem terjedtek, s nem is igen terjedhettek ki (NyK. XLII. és kny.). Alig egy évtizeddel ezelőtt, 1956-ban jelent meg KÁROLY SÁNDORnak az előbbinél sokkal alaposabb és rendszeresebb, s a magyar kódexirodalom első szakaszának minden adatát figyelembe vevő értekezése a legnagyobb finnugor nyelv, a magyar igenévrendszeréről (NytudÉrt. 10. sz.). 1960-ban hagyta el a sajtót GÜNTER STIPA értekezése a permi igenevek funkcióiról (MSFOu. 121). E műben már a transzformációs grammatika szempontjai is érvényesültek (i. m. 28 kk.). A sort Sz. KISPÁL MAGDOLNÁnak nemrégen megjelent monográfiája zárja be (A vogul igenév mondattana, Bp., 1966), mely statisztikai módszerű, s szintén jeles alkotás. Az indoeurópai nyelvek közül a szanszkrit igenevei részesültek legújabban hasonlóan alapos földolgozásban (P. HARTMANN, Nominale Ausdrucksformen im wissenschaftlichen Sanskrit. Heidelberg, 1955).

Mindezek a művek kellő és megbízható útbaigazítást adnak számos uráli és indoeurópai igenév szintaktikai használatáról. Rájuk támaszkodva vizsgáljuk meg most néhány finnugor és indoeurópai igenév mondatbeli szerepét, s próbáljuk megvilágítani ezek grammatikai és szemantikai jellegű problémáinak egyikét-másikát, a szintagmatika és a transzformációs grammatika módszereit is igénybe véve.

4. Vizsgálódásainkat kezdjük a magyar *-ó/-ő* melléknévi igenévvel. KÁROLY SÁNDOR megállapítása szerint ez az igenevünk első kódexeinkben sokkal gyakrabban fordul elő állítmányként, mint későbbi nyelvemlékeinkben, sőt ekkor még alkalmi használatára is akad példa (i. m. 87—92). Előtte TOMPA JÓZSEF foglalkozott részletesen az *-ó/-ő*-képzős igenevek állítmányi használatával, főleg nyelvhelyességi szempontból (MNy. XLIX, 128—35). E két kutatónk egyetért abban, hogy ez az igenevünk általános használatában állítmányként régen is gyakori volt, s közkeletű ma is. Az *ő kérkedő*, a *ló növényevő*-féle szintagmatikus kapcsolatok (vö. KÁROLY: i. m. 87) ezek szerint nyelvünkben ősiek. Ha tehát a Biblia latin fordításának azt a mondatát, hogy „Deus *aemulator*, et *ulciscens* Dominus", a Bécsi Kódex így fordítja „Meg harago vr es gǫzǫdēlmèzǫ vr" (vö. KÁROLY: i. m. 88), e fordítást éppen nem kell szolgainak és magyartalannak tartanunk. TOMPA nagy költőink nyelvhasználatára hivatkozva mondja ki, hogy e melléknévi igenév állítmányi használata sem nyelvünk nyelvtani rendszerével, sem fejlődésének belső törvényszerűségeivel, sem irodalmi nyelvünk sajátos stílushagyományaival nincs ellentétben (MNy. XLIX, 135). Ha tehát Petőfi 1847-ben ezt kérdezi egyik versében: „M ú l ó-e vagy örök az álom ?" (Csalogányok és pacsirták), nem vétett nyelvünk törvényei ellen, ahogy később Ady sem, mikor ezt írta: „De künn a dal s z a b a d í t ó s szabad" (Kétféle velszi bárdok). De ugyanígy helyénvaló az *-ó/-ő* melléknévi igenév értelmező jelzőként való használata is. Példa lehet rá Arany: "Zendül rege és dal, édesdeden *ömlő*" (Buda Halála V, 53), vagy Tóth Árpád: „Nincs vágyam é l ő b b, drágább" (Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz, vö. MNy. XLIX, 133).

5. A nyelvtörténeti adatok arról tanúskodnak, hogy ez az igenevünk, mely a mai köznyelvben *-ó/-ő* alakú, legrégibb szórványainkban előbb *-ay/-ey*, majd később *-aṷ/-eṷ* kettőshangzós alakban kerül elő, de ismeretesek zártabb, *-ú/-ű* és illabiális, *-a/-e* (< *á, é*) formái is. A különféle származékok változatos jelentésűek ugyan, mégis kétségtelen, hogy mind a régiségben, mind ma az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév „elsősorban a cselekvőt jelenti, vagyis nomen agentis értelmű" (D. BARTHA K., A magyar szóképzés története. Bp., 1958, 95). Mármost, ha ez az igenevünk mindenekelőtt a cselekvőt jelöli, a legrégibb időktől kezdve, akkor főleg személyes névmásokkal, de legalábbis személyek nevével kellett kapcsolatban állnia, mivel a cselekvést mindenekelőtt személyekhez kapcsoljuk. Közismert, hogy mindazokban a nyelvekben, amelyekben ige van, az igeragozási alakokat személyekre vonatkoztatva szokás csoportosítani, „l'énumération des personnes constituant proprement la conjugaison", ahogy BENVENISTE is mondja (i. m. 225). Ugyanígy ROMAN JAKOBSON is, az orosz igei kategóriákat rendszerező, újszerű és mintaszerű tanulmányában egyik kiinduló pontul azt a kapcsolatot választotta, ami a cselekvés vagy folyamat, valamint a cselekvő vagy szenvedő között áll fenn (vö. *Saggi di linguistica generale*. Milánó, 1966, 154). A mi szempontunkból ez azt jelenti, hogy az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév csak olyan szintagmatikus kapcsolatokban válhatott a cselekvő személy jelölőjévé, vagyis *nomen agentis*sá, amelyekben valamiképpen a cselekvő személy, vagyis az *agens* is jelölve volt. Ezek szerint a *menő* melléknévi igenév, mely a Tihanyi Alapítólevélben, tehát 1055-ben *meneh* alakban szerepel, s amelynek vogul megfelelője *miney*, vagy a *vető*, amely 1141-ben *Weteh* alakban már személynév (MNy. XVIII, 164), szükségképpen valamely cselekvő személyre vonatkozik, mivel a *menő* az a személy, aki megy, a *vető* pedig az, aki vet. A cselekvő személyt persze sokféleképpen

lehet, s lehetett régen is megnevezni. De bárki is az agens, aki megy vagy vet, neve helyett mindig állhat, s régen is állhatott valamely névmás. A cselekvőt jelentő névszó, pl. *az ember, a gyermek, a férfi, a földműves* ebből a szempontból nem más, mint valamely személyes vagy mutató névmás értelmezője. Ki a *menő*, vagy ki a *vető? Ő*, mégpedig *(esetenként) az ember, a férfi, a földműves* stb. Kimondhatjuk tehát, hogy az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév, mely a mondatban jelző, értelmező jelző és állítmány egyaránt lehet, szükségképpen feltételez valamely személyes vagy mutató névmást, amelynek értelmezőjeként fogható fel, ilyenformán: *ő*, ti. a *menő, ő*, ti. *a vető;* vagy mellékmondattal, *ő, aki megy; ő, aki vet; az*, ti. *az égető* ~ *az, aki* vagy *ami éget; az*, ti. *az omladozó* ~ *az, ami omladozik*, stb., stb. Mivel azonban a cselekvő elsősorban személy, az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek mindenekelőtt efféle szintagmatikus kapcsolatok ősi meglétét involválják: *ő — menő; ő — vető; ő — futó; ő — járó.*

6. Menjünk most egy lépéssel tovább, s vizsgáljuk meg az előbbi szerkezetek föltehető legrégibb formáit. A *menő, vető, járó*-félék kimutatható vagy kikövetkeztethető ősmagyar előzményei *mënëγ* > *mënëϋ, vetëγ* > *vetëϋ, jároγ* > *jároϋ*. Általános felfogás szerint e képzőnk az alábbi finnugor előzményekre vezethető vissza: 1. uráli: *-k*, vö. vog. *mini* 'megy' ~ *minèγ* 'menő', finn: *tietä-* 'tudni' ~ *tiede* (< **tiedek)* 'tudomány'; 2. uráli: **-ŋ*, vö. osztj.: *ńēl-* 'nyel' ~ *nēleŋ* 'falánk'; 3. uráli: **-p*, vö. vog. *ēnti* 'övez' ~ *ēntep* 'öv', finn: *mene-* 'megy' ~ *menevä* 'menő', s végül 4. fgr. **-m*, vö. osztj.: *ōl-* 'alszik' ~ *uləm* 'álom' stb. E joggal föltehető uráli előzmények az ősmagyar korban két változatot formáltak ki, egy ősmagyar *-γ* és *-β* alakút, amelyek azután vokalizálódva, s a tővéghangzóhoz simulva azonos formájú diftongusok létrejöttére vezettek (vö. D. BARTHA, i. m. 96—7).

Lássuk most az *ő* névmás előzményeit. E névmásunk diftongusos alakból fejlődött. Végső soron nem más, mint az *ë- ~ i-/ü-* mutató névmási tőnek a finnugor eredetű **-γ* névmásképző folytatásával alakult fejleménye. Keletkezését és funkcióját tekintve ilyenformán a vogK. *täβ* ~ *täϋ* és az osztj Serk. *tuw* ~ K. *tǫ̈·ẅ*-féle egysz. 3. sz. névmásokkal vethetjük egybe. Az *ő — menő* szintagmatikus kapcsolatok kimutatható vagy kikövetkeztethető legrégibb magyar formája tehát *ëγ/ëβ — mënëγ/mënëβ; iγ/iβ — mïnëγ/mïnëβ*, a legközelebbi rokon nyelvben, a vogulban pedig az ennek megfelelő szerkezet legősibb formája **täγ — *minèγ* lehetett. Föltehető, hogy a magyar *mënëγ*, a vogul *minèγ γ* képzőeleméhez hasonlóan a magyar *ëγ* vogul *täγ* névmások *-γ* képzője is egy uráli **-k* szuffixum folytatása. De ez a mi szempontunkból most nem lényeges. Elég, ha bizonyítottnak tekintjük, hogy az ugor korban, alkalmasint elég nagy területen, voltak olyan nyelvjárások, amelyekben a mai magyar *-ó/-ő* igenévképző előzményei alakilag egyeztek az egysz. 3. személyű névmás képzőelemeivel. Ez pedig alkalmat adhatott a szintaktikai konkordanciára.

Kérdés mármost, miért jöhetett létre ez a ráhangoztatás. A szintagmatizálódás alapfeltétele, mint ezt már régóta felismerték, az, hogy a szintagmatikus kapcsolatok elemei ugyanazon *denotatumra*, a tőlem javasolt műszó szerint *situatum*ra vonatkozzanak. Ennek az azonos vonatkozásnak alaki jelölője számos nyelvben a ráhangoztatás, a konkordancia. A *bonus — dominus, pulchra — puella, magnum — bellum, is — servus, multi — anni* stb. -félékben az azonos végződések funkciója annak jelölése, hogy a velük ellátott tagok ugyanannak a szintagmatikus kapcsolatnak az elemei, s hogy e tagok jelölte *situatum*ok azonosak: a *bonus* ugyanaz, aki a *dominus*, a *pulchra* is az, aki a

puella stb., csupán más szempontból tekintve. Ezt figyelembe véve könnyű belátnunk, hogy az *ő menő, ő vető*-féle szintagmatikus kapcsolatok ugorkori mintáiban az egyező *-γ/-β* elem szerepe sem lehetett más, mint a *denotatum*ok azonosságának explicit formájú, félreérthetetlen jelölése.

Ha viszont e magyarázat lehetőségét elfogadjuk, nem zárkózhatunk el az elől a feltevés elől sem, hogy a szóban forgó ugor kori névmásképző és igenévképző talán nem is csak konvergens fejlődés eredményeként formálódott egyező alakúvá, hanem ezek esetleg végső soron is azonos eredetűek: a névmásképzői elemet vitték át ráhangoztatásszerűen a vele szintagmatizálódott igetőre, hogy ilyen módon jelöljék ezek azonos vonatkozását ugyanazon denotatumra. E föltevés éppen nem alaptalan, hiszen sem hangtani, sem jelentéstani, sem mondattani akadályai nincsenek.

7. Ellenvetésül azt lehetne fölhozni, hogy az említett kongruencia csak véletlen, s aligha lehetett gyakori, vagy éppen törvényszerű. A tények azonban mást mutatnak. Ha ugyanis az *-ó/-ő* igenévképző egyéb finnugor megfelelőit is szemügyre vesszük, azt a meglepő fölfedezést tehetjük, hogy azok majd mindegyikének megtalálhatók közkeletű, finnugor névmásképző funkciójú másai is. Így a másodikul említett uráli **η*, mely az osztják *nēleη* 'falánk' (tkp. 'nyelő')-félékben is kimutatható, az osztják személynévmások egyik leggyakoribb képzőeleme is (vö. VÉRTES E., Die ostjakischen Pronomina. Bp., 1967. 212 kk.). Persze korántsem bizonyos, hogy az osztják **η-* névmásképző, mely VÉRTES szerint (i. h.) az *-n* és *-γ* névmásképzők összekapcsolódásaként keletkezett, szükségképpen azonos az említett uráli **-η-* deverbális nomenképzővel, melyet LEHTISALO (MSFOu. LXXII, 141—5) nem elemez tovább. Könnyen lehetséges, hogy e két képző más-más eredetű, s egyezésük az osztjákban csak későbbi, konvergens alaki fejlődés eredménye. Ám maga ez az egybehangolódás is legkönnyebben úgy magyarázható, ha föltesszük, hogy az említett **-η-* uráli deverbális nomenképző egyes személyes névmások képzős alakjaival került együvé bizonyos szintagmatikai kapcsolatokban, s a ráhangoztatás ekkor jött létre.

Még beszédesebbek az uráli eredetű **-m* igenévképző konkordanciái a személyes és mutató névmások *-m* névmásképzős alakjaival. Az osztjákban az *-m* képzős igenév ritkán bár, nyilván az ősibb állapot maradványaként, ragtalanul is szerepel verbum finitumként. Erre SARKADI NAGY idézi egyebek között az alábbi példát: *mà nèηχoi̯əm χvləm kimət tvl tăm* 'az én uram már két éve meghalt'. Itt a *χvləm* 'halott' és a *tăm* 'ez' mutató névmás vannak beszőve a szintagmatikus kapcsolatokba. Ismeretes, hogy az uráli eredetű **t.* mutató névmási tőnek már az uráli alapnyelvben kialakultak **-m* névmásképzős származékai (vö. LEHTISALO, i. m. 386—8), s ezek folytatásai az osztjákban is igen elterjedtek (vö. VÉRTES, i. m. 101—14). Az, hogy 'ez, ti. a bejutott', az osztjákban így hangzik: *tăm(ì)*, *i̯oχtəm* (vö. SARKADI NAGY, i. m. 52); ugyanígy 'ez, ti. a halott, aki meghalt' a. m. *tăm χvləm* (uo. 52), 'az, ami leesett' pedig *tăm(ì)*, *pidəm* (vö. VÉRTES, i. m. 106 stb.).

Hogy a szóban forgó **-m* névmásképzős osztják névmás milyen gyakori az osztjákban efféle értelmezői szerepben, arra már FOKOS DÁVID rámutatott (NyK. LVIII, 75 kk.). Jellemző, hogy pl. az észtben az uráli **-m* névmásképzővel ellátott **t.* mutató névmási tő fejleménye **tema* alakban egyes szám 3. személyű névmássá fejlődött, míg a finnben ugyanekkor az ennek megfelelő *tämä* közelre mutató névmásként rögződött meg. Ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a 3. személyű személyes névmások, valamint a mutató névmások

szétválása az uráli nyelvekben ugyanúgy, mint más nyelvekben is, nem elég világos és egyértelmű.

A szóban forgó uráli *-*m* igenévképző egyik folytatása a finnben az ún. harmadik infinitivus *-ma/-mä* képzője, mely közfelfogás szerint azonos a *-ma/-mä* főnévképzővel. Úgy szokták magyarázni, hogy a finnben a tárgyas igék ún. agens participiumának melléknévi igenévi jelentése főnévi jelentésből fejlődött, pl. *tuulen kaatama puu* 'szél döntése fa' → 'szél döntötte fa' (vö. PAPP I., Finn nyelvtan, Bp., 1956, 114). Ez a fejlődés azonban másként is elképzelhető. 'Ez, ti. az élet' a finnben így van: *tä/-mä, elä/mä*. Föltehető, hogy a szóban forgó igenév nomen agentis vagy nomen acti jelentése efféle szerkezetekben alakulhatott ki, ahol az egyező képzőelem ráhangoztató ismétlése az igetőnek személyhez vagy dologhoz való kapcsolódását fejezte ki, így *elä/mä* 'az, amit élünk', *sano/ma* 'hír', vagyis 'az, amit elmondunk'.

Hasonló eredményre vezethetne a *-*p* uráli igenévképző kialakulásának vizsgálata is. Erről azonban itt le kell mondanunk, mivel számos részletkérdés megvitatását tenné szükségessé, s erre most nem lehet érkezésünk.

8. Futtában néhány szót még két igenévképzőről. Az egyik a magyar *-t/-tt* melléknévi igenévképző, mely az *ért* ~ *érett*, *írt* ~ *írott*-félékben szerepel, s mely a magyar múlt idő jelével azonos. Mint ismeretes, a *-t/-tt* alakok közül a *-t* az eredetibb, s ezt gyakran a *-t* nomenképzővel azonosítják. MÉSZÖLY (MNy. XXXIV, 153—9; ÓmSzöv. 160—4) viszont, s nyomában mások is ezt az igenévképzőnket a lokativusi *-t*-vel tekintették azonosnak (vö. újabban NYÍRI ANTAL, II. CIF. Résumés des exposés 87). BÁRCZI (TA. 173 jz.) szóba hozta azt is, hogy e *-t* igenévképző valamiképpen összetartozhat az osztják *-ti/-t/-ta* főnévi és melléknévi igenévképzővel. Végleges és egyértelmű állásfoglalás e kérdésben mindmáig nem alakult ki. Bonyolítja a problémát, hogy néhány régi adatban e képzőt egy *-u*-féle hangzó követi, amely esetleg tővégi magánhangzó, de az is lehet, hogy másik igenévképző (vö. TA. 173). RÉDEI viszont e képző további uráli kapcsolataira is rámutatott (NyK. LX, 421 kk.).

Anélkül, hogy e szerteágazó kérdésekben véglegesen állást foglalnánk, e helyütt csak arra mutatunk rá, hogy ennek a képzőelemnek igenévvé válásában is lehetett bizonyos, esetleg igen jelentékeny szerepe egy uráli eredetű névmási képzőelemnek, mégpedig az ősi *-*t* névmásképzőnek, mely kérdő és mutató névmási tövekhez járulva majd minden uráli nyelvben megőrződött (l. LEHTISALO, i. m. 390—2), vö. vogK. *tite, tit* 'ez' (KANN.) P. *mât*, V. *mät*, Szo. *mat* 'valamely'; osztják *śi(t)* ~ *ťit, ťut* 'az', *tit* 'ez' (vö. VÉRTES E., i. m. 114 kk., a képzőre uo. 221, 222). A magyarban a R. *tot* ~ *tott, tat* ~ *tatt* mutató névmás őrizte meg e képzőt, mint ezt már másutt kimutattuk (NytudÉrt. 38 : 52—3). Valamikor az ősmagyarban, tehát még a határozott névelő kialakulása előtt azt, hogy 'az, aki írt', vagy azt, hogy 'az, amit megírtak' így mondhatták: **tot(t), irot(t)* ~ **tat(t) irt*, vagy ugyanígy azt, hogy 'az, aki elfutott' így fejezhették ki: **tot(t)/tat(t) futott*. A *to-/ta-* mutató névmási tő efféle származékai, mint a rokon nyelvek is mutatják, személyre és dologra egyaránt vonatkozhattak. A szóban forgó mutató névmás *-t(t)* képzőeleme az efféle szintagmákban konkordanciába került az igetőhöz járult *-t* képzőelemmel. A mi szempontunkból elég ennek a ténynek a megállapítása. Hogy e névmási szuffixum terjedt-e át az azonos situatum explicit jelölőjeként az addig puszta igetőre, azt bizonyítani nem tudjuk, de lehetetlennek sem tartjuk. Számunkra azonban ez most nem is lényeges. Bármi volt is azonban a *-t/-tt* igenévképző eredete, annyi kétségtelen, hogy a fentiekhez hasonló szintag-

matikus kapcsolatokban konkordancia alakult ki, s ennek funkciója kezdetben csak az lehetett, hogy az azonos képzőelem a névmási és igei származéknak ugyanazon denotatumra való vonatkozását explicit formában, tehát félreérthetetlenül jelölje.

9. Lényegében ilyesmi történhetett az indoeurópai alapnyelvben is. Itt, mint É. BENVENISTE egyik jeles értekezésében kimutatta, a *-to* szuffixum egyaránt járatos volt melléknévi igenévképzőként (vö. szkr. *mṛtā*, örmény *mard*, lat. **mortu-s*, gr. *(μ)βροτός*, másfelől participium perfectumként számos nyelvben az igeragozásban is szerepet kapott (Noms d'agent et noms d'action en indo-européen, Páris, 1948, 165 kk.). Mármost BENVENISTE szerint e szuffixum „indique l'accomplissement de la notion dans l'objet" (i. m. 167.), ami annyit is jelent, hogy az így képzett igei származékok a befejezett cselekvést valamely dologra vonatkoztatva jelölik. A latin *coctus/a/um* 'az, amit megfőztek; az, amiben a főzés már végement'. A francia tudós rámutat arra is, hogy ugyanez a képző a görög *θαυμα-τός* 'csodálatos', lat. *barba -tus* 'szakállas' félékben azt a személyt vagy dolgot jelöli, aki vagy ami tőmorfémával jelölt dolog birtokában van (i. m. 167).

Itt érdekes párhuzamként kínálkozik a magyar *-o/-ő* melléknévképzővel végső soron azonos eredetű *-ú/-ű* melléknévképző, amely a *(nagy)fejű, (jó)lelkű* féle származékokban szintén azt jelöli, hogy valaki vagy valami a tőmorfémával kifejezett dolgot birtokolja.

Kérdés ezek után, hogyan alakulhatott ki az említett indoeurópai **to* szuffixum szóban forgó igenévi és melléknévi funkciója. Talán nem tévedünk, ha föltesszük, hogy e szerepkör szintén olyan szintagmatikus kapcsolatokban formálódott ki, amelyekben az egyik elem névmás, mégpedig az ieur. **to-* mutató névmás volt. Így pl. a görög *κλυτό-ς* 'híres, akiről sokszor lehetett hallani' *κλυτο-* eleme az ieur. **to-* (vö. gör. *τον-το)* szkr. *ta-*, lat. *is-tu-m, ta-m* stb. névmási tő valamely fejleményét követhette, akár mint értelmező: 'az, ti. akinek vagy aminek híre van' jelentésben, akár mint igenévszói állítmány. A **το- κλυτο*-félékben így jöhetett létre olyasféle konkordancia, mint a fentebb elemzett uráli szintagmákban.

*

Ezek után nincs is más feladatunk, mint hogy összefoglaljuk a fentiekből leszűrhető tanulságokat, melyek a következők lehetnek:

1. A tárgyalt igenevek mind az uráli, mind pedig az indoeurópai nyelvekben akár magukban, akár valamely igei kiegészítővel állítmányi szerepet tölthetnek be. Jelentéstani szempontból az jellemzi őket, hogy a tövükben kifejezett cselekvést, állapotot vagy történést valamely s z e m é l y r e v a g y d o l o g r a *vonatkoztatva* jelölik.

2. Ez a vonatkoztatás a fentiek szerint olyan szintagmatikus kapcsolatokban alakulhatott ki, amelyekben ezek az igenévképzős fejlemények mutató vagy személyes névmásokkal, illetőleg ezeknek névmásképzős származékaival konkordanciában álltak vagy állhattak.

3. Ennek a konkordanciának, ha valóban megvolt, az lehetett a funkciója, hogy e szintagmatagok azonos vonatkozását explicit formában jelölje.

4. A későbbiek folyamán — transzformálódással — az efféle, névmásképzői jellegű vagy eredetű igenévképzők egyfelől azt a személyt vagy dolgot jelölhették, aki vagy ami az igetővel jelölt cselekvést végzi. Így alakulhatott

ki a STIPÁtól elemzett agens a nomen agentis-jellegű igenévi származékokban: *menő* → 'az, aki, vagy ami megy'. Másfelől azonban, ellenkező irányú transzformálódással, nomen acti jellegű igenevek jöhettek létre: *írt*, 'az, amit megírtak, följegyeztek'.

5. Szuffixumok már a nyelvfejlődés ősibb szakaszában is nem csupán agglutinálódással, hanem bonyolultabb módon, így pl. már kész képzőelemnek szintagmatikus kapcsolatokban: attributív, értelmezős vagy predikatív szerkezetekben való, ráhangoztatásszerű egybehangolódásával is keletkezhettek.

6. Bizonyos igenevek képzőelemét a fentiek értelmében talán úgy is föl lehet fognunk, mint az egyes szám 3. személyre való vonatkoztatás kifejezőit. Ezért válhattak az ilyen igenevek olyan könnyen verbum finitumként az egyes szám 3. személy jelölőjévé.

BALÁZS JÁNOS

La grammaire et la sémantique du verbe au point de vue de la syntagmatique

Nous pouvons saisir le mieux l'essentiel du rôle grammatical du verbe du côté de la syntagmatique, donc par la prise en considération des fonctions syntactiques. Dans le présent travail nous abordons quelques problèmes non pas des verbes en général, mais seulement des participes dans les langues ouraliennes et indo-européennes. Récemment plusieurs sont d'avis que le prédicat dans la langue ouralienne primitive était de nature verbale, au même titre que dans les langues ouraliennes modernes. (cf. PÉTER HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. [Introduction à la linguistique ouralienne] Budapest 1966, 77). Etant donné que dans la langue primitive il y avait certainement un grand nombre de morphèmes ambivalents appartenant tantôt à la catégorie des noms, tantôt à celle des verbes, ceux-ci, s'ils figuraient comme des prédicats, devenaient de caractère verbal et se conjugaient à la manière des verbes. Selon M. HAJDÚ nous devons ranger parmi les morphèmes ambivalents aussi les participes qui en position prédicative avaient la valeur de verbum finitum. De tout cela il résulte que nous ne pouvons éclaircir la formation des verbes que si tenons compte aussi des problèmes de la formation des participes.

Le participe présent hongrois aux suffixes *-ó -ő* qui dans la phrase peut être à la fois attribut, apposition et prédicat, implique un pronom personnel ou démonstratif quelconque dont il peut être considéré comme apposition de la façon suivante: *ő*, c'est-à-dire *a menő*, *ő*, c'est-à-dire *a vető*, *az* c'est-à-dire *az égető*, *az* c'est-à-dire *az omladozó* etc. Comme l'actif est en premier lieu une personne, les participes aux suffixes *ó* ~ *ő* exigent qu'il ait existé aux temps primitifs des rapports syntagmatiques: *ő—menő; ő—vető; ő—futó; ő—járó* etc. Le pronom *ő* cependant n'est autre chose que le dérivé du radical du pronom démonstratif *ë* ~ *i-*, *ü-*, formé avec la suite du suffixe pronominal d'origine finno-ougrienne *-γ*. On peut faire remonter à une même forme de suffixe l'antécédant à l'époque hongroise primitive du suffixe des participes hongrois comme *menő* qui entre autres pouvait continuer un suffixe ouralien **k*. C'est pourquoi on n'a pas tort de conjecturer qu'à l'époque ougrienne il y avait des dialectes dans lesquels les antécédants du suffixe de participe *-ó* ~*-ő* du hongrois moderne coïncidèrent formellement avec les éléments de suffixe du pronom à la troisième personne du singulier. Ceci put alors parmettre la concordance syntactique dans les antécédants des syntagmes d'ordre *ő menő, ő vető*.

Une concordance pareille pouvait avoir lieu dans d'autres cas aussi. Ainsi p. e. dans l'ostiaque le morphème primaire ouralien **η* pouvait se rencontrer avec les formes suffixées à timbre analogue de certains pronoms personnels dans les rapports syntagmatiques de même genre que les précédents et de cette manière la consonnance pouvait se réaliser. De la même manière il pouvait arriver aussi que les pronoms à la troisième personne du singulier, formés avec le suffixe pronominal d'origine ouralienne *-m*, où les pronoms démonstratifs d'origine semblable et étant en parenté très proche avec les précédents s'accordèrent avec les dérivés verbaux formés avec le suffixe de participe d'origine ouralienne *-m*, cf. p.: e. finlandais *tä-mä elämä*, qu'on peut considérée aussi comme syntagme d'apposition.

La même concordance pouvait exister entre le suffixe de participe hongrois *-t/-tt* (cf. *ért* ~ *érett*, *írt* ~ *írott*) et le suffixe pronominal ouralien **t-*, comme suffixe de dérivés pronominaux de l'époque hongroise primitive de formation analogue à celle du pronom démonstratif 'az' de l'ancien hongrois *tot* ~ *tott*, *tat* ~ *tatt*. Nous pouvons supposer une concordance pareille dans la langue primitive indo-européenne aussi, où le suffixe *to-*, des antécédants du grec *κλυ-το-ς* et du latin *coctus*, *-a*, *-um* etc. pouvait être en concordance avec le pronom démonstratif indo-européen **to*.

Selon l'auteur la fonction d'une telle concordance consistait à désigner en forme explicite, sans équivoque, le rapport identique qui existait entre les membres des syntagmes. On peut donc considérer les éléments de suffixe de certains participes aussi comme l'expression d'un rapport à la troisième personne du singulier. C'est justement à cause de cela que les participes de ce genre pouvaient si facilement, en tant que verbum finitum, se charger de désigner la troisième personne du singulier.

JÁNOS BALÁZS

Adatok tőszókincsünk etimológiai rétegeinek végződés szerinti eloszlásához

Az alábbiakban, a címnek megfelelően, csupán néhány adatot szeretnénk szolgáltatni ahhoz, hogy tőszókincsünk egyes fontosabb etimológiai rétegeire milyen végső magán- és mássalhangzók jellemzőek (és megfordítva: hogy szóvégi magán- és mássalhangzóink milyen arányban állnak finnugor, török stb. eredetű tőszavaink végén). Ezekhez az adatokhoz most mindössze egy-két kommentárt fűzünk. Hogy az itt szereplő, tisztes mennyiségű szám félre ne vezesse az olvasót, mindjárt bevezetőben le kívánjuk szögezni: egyáltalán nem a nyelvstatisztikát kívánjuk velük szolgálni, hanem az etimológiai és mai szinkrón leíró kutatásokat; a számok ezen belül egyszerűen csak azért vannak, hogy lássuk, milyen anyag fölött is rendelkezünk tulajdonképpen.

1. A vizsgált anyagra vonatkozóan a következőket mondhatjuk. Jó lenne, ha kijelenthetnénk: átvizsgáltuk az egész ma élő magyar tőszókincset, és arra vonatkoznak az alábbi adatok. Ez távolról sincs így. Az az érzésünk, s ezt itt nem kívánjuk bizonyítani (valószínűleg nehezen is lehetne egzaktan bizonyítani), hogy nem csupán valamely nyelv összes szavát nem lehet felsorolni, hanem — legalábbis számos nyelv, így a magyar esetében is — a tőszavakat sem. A tőszavakra vonatkozóan azonban, legalábbis a magyar filológiában, kiváló fogódzóink vannak, így azokat sokkal pontosabban le tudjuk írni, mint az egész szókincset.

Ezek a fogódzók: az ÉrtSz. és — tekintettel arra, hogy épp az eredettel kapcsolatos kérdésre hozunk adatokat — a SzófSz. Feldolgoztunk minden olyan tőszót, amely szerepel az ÉrtSz.-ban is, meg a SzófSz.-ban is, és csak ezeket a tőszavakat dolgoztuk fel. Amint erre más helyen (vö. A magyar nyelv története és rendszere. Nytud.Ért. 58: 518—22) már rámutattunk, azt elég pontosan tudjuk, hogy az ÉrtSz.-ban szereplő szűkebb értelemben vett tőszavaknak mintegy 57 százaléka szerepel a SzófSz.-ban is; a többi 43 százalék az utóbbi forrásban nem szerepel. Arra viszont nincs adatunk, hány olyan tövet tartalmaz a SzófSz., mely hiányzik az ÉrtSz.-ból. Feltesszük — nem teljesen alap nélkül —, hogy ilyen elem jóval kevesebb van. Ezt a helyzetet kívántuk durván érzékeltetni az 1. ábrán: eszerint a továbbiak során az ábrán vonalkázott résszel, a két forrás közös részével fogunk foglalkozni.

Hozzá kell ehhez tennünk, hogy az itt közlendő adatok nem tartalmazzák a nem egészen vitathatatlan tőszavakat (például az *anti-*, *bibli(o)-*, *mon(o)-* stb. kezdetűeket, az *-ancia/-encia* végűeket, az *újra*-féle alakulatokat: erre vonatkozóan is vö. fent idézett előadásomat, id. kiadvány 519—20). Az adatok még nem véglegesek; a várható eltérések azonban olyan minî-

málisak lehetnek csupán, hogy sem az összképen, sem annak arányain már nem változtathatnak.

2. A címben ígért adatokat teljes egészükben tartalmazza az 1. sz. táblázat — e tény bejelentésével tulajdonképpen be is fejezhetnénk jelen

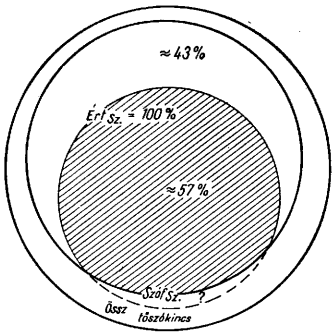

1. ábra. Az ÉrtSz.-ban és a SzófSz.-ban foglalt magyar tőszavak. (*100%* = az ÉrtSz.-ban szereplő vitathatatlan tőszavak. „Össz tőszókincs" — az egész ma élő magyar tőszókincs, melyet pontosan nem ismerünk.)

közleményünket, az olvasót a továbbiakban e táblázatra bízva. Ám tartunk tőle, hogy e táblázat, bár minden olyan adatot tartalmaz, amelyről az alábbiakban szó lesz, túlságosan tömören s így közvetlen filológiai felhasználásra kevésbé alkalmasan tálalja ezt az anyagot. Ezért először néhány megjegyzést fűzünk hozzá.[1]

Kezdjük a sűrítve közölt adatok jobb szélső oszlopával. Abból kiderül, hogy az a bizonyos közös rész az ÉrtSz. és a SzófSz. tartalmazta tőszavak között összesen 3459 egyedet foglal magába (ez egyszersmind az ÉrtSz. közölte szűkebb értelemben vett tőszavak *57* százaléka, l. fentebb). Ennek a mennyiségnek *17,75* százaléka, vagyis 614 szó — finnugor eredetű, *14,37* százaléka (497 szó) magyar belső fejlődés eredménye, és így tovább.

Ugyanilyen könnyen kezelhető a táblázat alsó két sora is. Itt például kiderül, hogy a vizsgált tőszómennyiségből 614 egyed *(17,75* százalék — teljesen véletlen egybeesés az előbbi adattal) *-a*-ra végződik, 3 *-á*-ra *(0,09%)*, 36 *-b*-re *(1,04%)*, és így tovább. Mindeddig tehát száz százalékként az egész vizsgált tőszókincs (az említett 3459 egyed) szerepelt.

A táblázat belsejében (tehát az A—ZS és „kötőjel" feliratú oszlopokban és az egyes etimológiai rétegek neveit viselő sorokban; ezt a nagy mezőt vastagabb vonallal kerítettem be a táblázaton) változik a helyzet. E belső területen ugyanis minden egyes s o r b a n a megfelelő etimológiai réteg szómennyiségét tekintjük száz százaléknak; az erre vonatkoztatott, végződés szerinti rész százalékát az e végződést kifejező abszolút szám fölött, attól jobbra hozzuk (megjegyzendő: a táblázaton az abszolút számok mindig álló, a százalékok mindig dőlt típussal vannak szedve). Például: *-a*-ra végződő finnugor eredetű tőszavunk volt 28, ez a finnugor tőszavak *4,56* százaléka; *-á*-ra végződő finn-

[1] Az 1. sz. táblázat számadatainak összeállítását, a százalékok kiszámítását, valamint az eredmények átrendezését a 2. és a 3. ábra számára a szerző Mária és Ferenc nevű gyermeke végezte.

ugor eredetű tőszavunk volt 2, finnugor tőszavaink *0,33* százaléka, és így tovább. — Az abszolút számok alatt, tőlük kissé balra elhelyezett százalékértékek viszont o s z l o p b a n olvasandók, egymás alatt. Így, hogy továbbra is finnugor elemeinknél maradjunk: az említett 28 *-a* végű finnugor elem az összes *-a* végűek *4,56* százaléka, a 2 *-á* végű az összes *-á* végű kétharmada *(66,67 %)*, és így tovább. Még egy példa: *-b* végű szavaink *25* százaléka finnugor eredetű, *19,44* százaléka — magyar belső fejlődés eredménye, *5,56* százaléka — török, *16,67* százaléka szláv, *8,33* százaléka német, *2,78* százaléka latin—görög, *22,22* százaléka bizonytalan eredetű.

Vagyis: a sorokban (jobbra fent) elhelyezett százalékok megmondják, hogy az egyes eredet szerinti csoportok hány százaléka *a, b, . . . kötőjel* végű (egyszerűbben így is mondhattam volna: a_i végű, ahol a — a magyar ábécé egy tetszőleges betűje, beleértve a kötőjelet is), míg az oszlopokban (balra lent) elhelyezett százalékok arra a kérdésre adnak választ, hogy adott a_i végződés mellett annak hány százaléka finnugor, magyar, . . . bizonytalan eredetű (egyszerűbben így is mondhattam volna: et_k eredetű, ahol *et* az egyes fontosabb etimológiai csoportok valamelyike).

Azt hiszem, ezek után már senkit sem fognak visszariasztani az 1. táblázat számai: külön-külön mindegyikük nagyon jól érthető. Csak épp az a baj, hogy külön-külön: együttesen annyian vannak, hogy a kutató — ha csak nem már eleve valamely rejtett gondolattal fordul a táblához, nem valamely eleve megfogalmazott kérdésre keres benne választ — elveszhet közöttük. Ezen a további pontokban kívánunk segíteni, egyes összefüggésekre néhány ábrával is rávilágítva. (Talán mondanom sem kell, hogy az ábrák csak a durva arányokat érzékeltetik — ám a pontos számadatok, abszolút értékben és százalékban, megvannak a táblázaton; a ,,durvaság'' éppen arra jó, hogy a nagy vonalakat lássuk, az apró részletek helyett.)

A további feldolgozás előtt azonban ide kívánkozik néhány részmegjegyzés. — A fentiekben azt mondtuk: kötőjelre ,,végződő'' szó. Amint erre már többször rámutattunk: ezek a szavak tulajdonképpen ,,valamelyik végükön kötőjelet tartalmazó elemek'' — ez a végük lehet éppen az elejük is. (A többi betű esetén természetesen már nem tréfáltunk ilyen módon: az *-a* mindig szóvégző *-a*-t, a *-b* mindig szóvégző *-b*-t jelent stb.) De oly kevesen vannak ezek az elemek a minősített tőszókincsben, hogy fel is sorolhatjuk őket: *-né* (fgr); *-szám* (török); *-forma, -mód* (latin). E felsorolással egyúttal azt is elértük, hogy, ha úgy tetszik, a kutató ezeket az elemeket besorolhatja valódi végződésük szerinti helyükre. Itt nem kívánok kitérni arra, miért volt célszerű számunkra ahhoz a megoldáshoz folyamodni, hogy e kötőjeles ,,szavak'' (ti. önálló szócikkel rendelkező címszavak az ÉrtSz.-ban) egy helyre kerüljenek — az idézőjellel utaltam is döntésünk legfőbb okára.

Következő megjegyzésünk magukat az eredet szerinti csoportokat érinti. Köztudott, hogy a SzófSz. gondos és hozzáértő szerzője összesen nem kilencféle eredet-minősítést használ, hanem ennél jóval többet. Hiszen számos esetben olyan kifejezéseket találunk nála, mint ,,valószínűleg'', ,,talán'', ,,minden bizonnyal'', ,,nem elfogadható'' stb. Ahogy azt kedves elődünk is tette e folyóirat hasábjain (Vermes: NyK LI, 435.), mi (személy szerint: Jakab László, aki a gépi feldolgozás számára az etimológiát kódolta) lényegesen egyszerűsítettünk ehhez képest. A ,,talán''-t legtöbbször biztosra vettük (!) és csak a ,,nem'', ,,nem fogadható el'' stb. kifejezéseket vettük figyelembe olyan módon, hogy ahol e szavak álltak, ott az etimológiát ,,bizonytalan''-ra vettük

(illetőleg adtuk a pozitív etimológiát, ha ilyen volt a szócikkben). Tudjuk, hogy ezért sokan haragudni fognak ránk, sőt talán egyesek feldolgozásunknak ezt a részét használhatatlannak is fogják minősíteni. Azt azonban még ennél is jobban tudjuk, hogy másképp, árnyaltabban munkánk jelen szakaszában nem járhattunk el, a kérdés tehát így állt: vagy egyáltalán ne legyen etimológia, vagy csak ilyen elnagyoltan legyen. Bár, ismétlem, lehet, akadnak kollégák, akik erre azt mondják: akkor inkább ne is lett volna — azokat csak arra kérhetjük, ám ne használják ezt az egyetlen egy oszlopot feldolgozásunkban s leljék annál több örömüket a fennmaradó hetvenhét kártyaoszlopon tárolt információkban. Reméljük, az 1. táblázat meggyőzi egyébként őket is arról, hogy olyan kiváló minőségű forrás esetén, mint a SzófSz., még ez az elnagyolt etimológiai jelölés is bőven megérte a fáradságot. — Az etimológiai rétegek egy további (korok szerinti) elmélyítéséről, pontosabbá tételéről, az alábbiakban lesz még szó.

És végül: számos célból nem csupán a legvégső betűkre (illetőleg: fonémákra — mint látható, a szóvégi helyzetben előforduló fonémák közül csupán a *-dz*-t nem vettük fel külön, valamint a hosszú mássalhangzókat), hanem a szóvégző fonémakettősökre, fonémahármasokra, sőt fonémanégyesekre is szükség lenne (illetőleg szükség lehet). Nem tudom azonban, el tudja-e képzelni az olvasó, az 1. táblázat ismeretében is, mit jelent e kívánsága. Nekünk e tábláink megvannak, mind a tőszókincsre, mind az ÉrtSz. egész szókincsére vonatkozóan, így elég pontosan megmondhatom: ez csupán a tőszókincsre vonatkozóan mintegy tíz nyomtatott ívet jelent — amelyik nap ezt a papírmennyiséget megkapjuk valamely kiadótól, boldog örömmel adjuk át közlésre az anyagot.[2] (Addig pedig szeretettel várjuk az érdeklődőket, hogy a nálunk levő egyelőre egyetlen példányt használják.)

3. Rendezzük át az 1. táblázat egyes s o r a i t olyan módon, hogy az eredet szerinti csoportokon belül az egyes végződések csökkenő nagyságrendjükben szerepeljenek: előbb az abban az etimológiai csoportban leggyakoribb (arra a rétegre legjellemzőbb) végződések, majd a ritkábbak — és így tovább. Az ilyen átrendezés haszna, a mechanikus ábécé-rendhez képest, nyilvánvaló, így annak indokolására kár is szót vesztegetnünk. (De hogy miért nem mind-

[2] Pontosabban azt kellene mondanunk: 5—20 ív terjedelmű, attól függően, hogy milyen és mennyi kombinációban közöljük a betűkettősöket, hármasokat (a tőszavak esetén a betűnégyesek általában már nem mutatkoztak érdekeseknek), hogy csak a tőszókincs egészére hozzuk-e ezeket az adatokat minden további bontás nélkül, vagy eredet szerinti csoportokra vonatkozóan is, esetleg szófaji bontásban is (önállóan vagy a szófaji bontást az eredettel kombinálva stb.). Látszólag elég lenne az egészet csak egy valamely kombinációban közölni, ám a helyzet az, hogy egyetlen kombináción belül hiába szerepel minden szükséges adat, bizonyos mennyiségen túl — márpedig a jelzett anyag ezt a határt messze túllépi — áttekinthetetlenné, kezelhetetlenné válik. A bizonyos szemszögből közös vonásokat felmutató elemekre vonatkozó adatok összegyűjtése, az adatok csoportosítása stb. rendkívüli jelentőségű. Az ÉrtSz.-ban végső soron — az etimológiát kivéve — minden adat együtt van: „csak" csoportosítani kellett az ÉrtSz. címszavait szófajok szerint; „csak" a végüktől számítva kellett őket ábécé-rendbe rakni; „csak" az azonos stílusminősítéssel ellátott elemeket kellett egy-egy csoportba gyűjteni, és így tovább. Hasonló a helyzet a fonéma-(betű-) kettesekkel, hármasokkal stb. is; vö. még a *3.* pontban ismertetett átrendezést, mint egy lehetséges kombinációt csupán az utolsó betűre vonatkozóan. Két, három, négy betű esetén az ilyen kombinációk lehetősége rohamosan nő, az ezeknek megfelelő rendezések manuálisan épp úgy elvégezhetetlenek, mint az említett példák a szófaji stb. csoportosításra vonatkozóan (vagy épp úgy elvégezhetők ugyan emberi erővel is, de erre mégsem vállalkozott ez idáig senki emberfia, csak a gép — bár igaz, az is az ember fia).

járt így közöltük az 1. táblázaton, az is könnyen belátható: akkor az egész táblázat szétesett volna, lévén, hogy minden egyes etimológiai csoportban más és más a végző fonémák sorrendje, az egyetlen táblázat helyett tehát kilencet kellett volna adnunk. És továbbá: az ábécé-rendben könnyebben megtalálható minden egyes keresett végződés, ám próbáljon valaki egy-egy konkrét végződést megtalálni a nagyság szerinti rendezés esetén: persze meg fog úgy is mindent találni, csak hosszabb-rövidebb keresés után.) E rendezés eredményét (legalábbis, ami a gyakoribb végződéseket illeti — a ritkábbak már természetesen nem voltak jelölhetők) grafikusan a 2. ábra mutatja, szokásos körgrafikonok formájában (a körcikkek nagysága megfelel azoknak a százalékoknak, amelyeket az egyes formák az 1. táblázat szerint az egyes etimológiai rétegeken belül elfoglalnak).

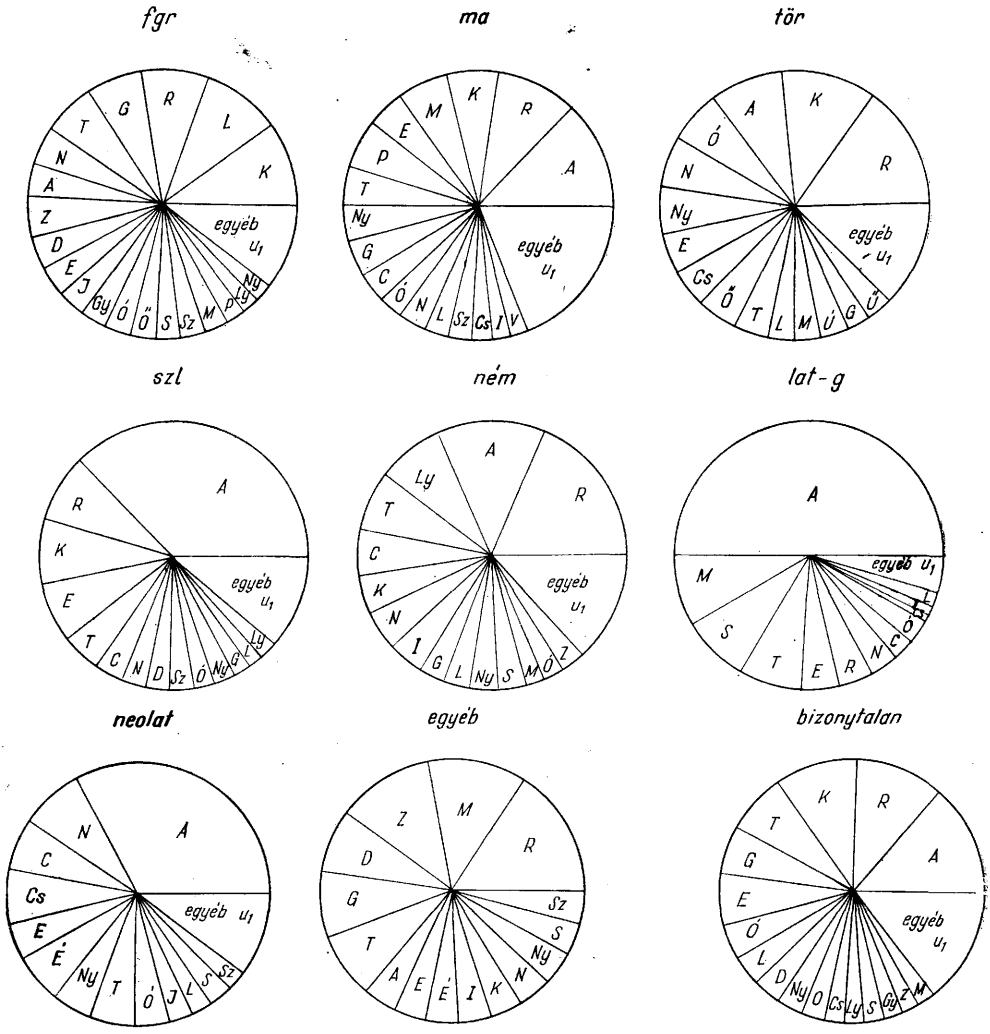

2. ábra. A különböző szóvégző magán- és mássalhangzók eloszlása etimológiai rétegenként. Jelmagyarázat: u_1 szóvégző magán- vagy mássalhangzó.

Mutassunk rá az ábra alapján először egy triviális igazságra. Látható, hogy, bár a vitathatatlan tőszavak sorából az *-ancia, -(e)um, -us* végű latin szavakat kizártuk, ha valaki semmit sem tudna a latin nyelvről, csak a magyar nyelv latin eredetű kölcsönszavait ismerné, akkor is látna legalább annyit, hogy az az alak, amelyben a latin szavak (nyilván főleg főnevek, a tőigék zömének finnugor-magyar elemnek kell lennie: vö. Nyr. 91 : 52) átkerültek, néhány határozott végződést mutat; hasonló szabályosság tapasztalható a szóvég eloszlását illetően a szláv és részben a neolatin kölcsözéseket illetően; elég élesen szembenállnak ezzel a finnugor-magyar-török szóvégek, sokkal egyenletesebb eloszlásukkal („tehát itt meg feltehetően null-végződés van bizonyos bázis-alakokban — amelyekben ti. a szótár hozza a szavakat — és az ez előtt álló tővégre vonatkozóan nincsenek olyan szigorú megkötések, mint a latin, szláv stb. végződésekre" — állapítaná meg ismét az, aki viszont nyelvünk finnugor, magyar, török elemeiről csak annyit tudna, amennyit az ábrán lát).

Az „Egyéb" feliratú csoportból természetesen már semmi efféle következtetést nem vonhatunk le, itt a dolog természeténél fogva különféle nyelvekből átkerült kölcsönszavak kerültek egybe: a szolíd százalékok mögött különben is igen kis tételszámok húzódnak meg, ezekből aligha lehetne valamiféle konklúziót levonni. Így például szemet szúrhat e csoportban a *-z* végzet előkelő helye, mely mögött azonban csupán három szó rejtőzik: *bűz* „talán iráni eredetű", *nemez* „az alánból", *tíz* „összefügg a z.-voty. *das* '10' számnévvel, azonban a hangtani megfelelés. . .nem szabályos s így alkalmasint mind a z.-voty., mind a m. egymástól független kölcsönzés valamely árja nyelvből" (az idézetek a SzófSz. megfelelő szócikkéből). — Viszonylag nagy mennyiségek húzódnak meg viszont a „Bizonytalan" csoport százalékai mögött. Így itt joggal tűnhet fel e csoport végződései eloszlásának „nem flektáló" jellege (vö. a fentebb mondottakkal), valamint „magyaros" kezdete: mind a magyar belső keletkezésű, mind a bizonytalan eredetű tőszavaink legjellegzetesebb szóvégei, mint látható az ábrán, az *-a, -r, -k.*

Ám itt mindjárt feltűnhet a magyar nyelvtörténet ismerőinek a gyanúsan sok *-a* végű magyar belső keletkezésű szó. Valóban, ha felütjük a megfelelő tételes listát (vagyis azt a listát, ahol nem csupán a számok vannak, hanem tételesen fel vannak sorolva az egyes egyedek is), azt látjuk, hogy e szavak jó része gyanús, *-ca, -ka* vagy ehhez hasonló szóvéget tartalmaz, melyet azonban esetükben nem tudtunk képzőnek minősíteni s így a tőszavak közé kerültek; hangutánzók, de úgy, hogy szláv mintára keletkeztek; elvonások, elhomályosult összetételek stb. Vagyis: ezek az *-a* végűek, úgy látszik, valóban belső keletkezésűek ugyan, de ez a belső keletkezés az esetek többségében — jól ismert külső hatás közvetlen vagy közvetett eredményeképpen jött létre. Más részük még fiatalabb, a nyelvújítás korában jelent meg, ám azt a képzőszerű elemet, amely az *-a*-t tartalmazza, mégsem tudtuk képzőnek minősíteni s így kerültek ide. De nincsenek is olyan sokan ezek az érdekes elemek, hogy itt fel ne sorolhatnám őket, a szokásos végmutató sorrendben. Íme: *baba, liba, tuba*[1], *maca, cica, álca, koca, poca, orca, ruca, dada, handabanda, dalárda, szófa,* guriga, balga, eszterga, vizsga, nyafka,*

* A felsorolásban *-gal megjelelölt szavakkal kapcsolatosan a következőket kell mondanunk: A *sajna, cafra, hógulya* szavak nem szerepelnek ugyan a SzófSz.-ban, mi azonban mindegyiküket úgy tekintettük, mint olyan származékot, melynek az alapszóval való összefüggése nyilvánvaló a laikus előtt is s ezért nem szerepel külön a SzófSz.-ban

barka(1), *irka, firka, fruska, muszka, csúszka, kelekóla, mama, ima, szakma, adoma, lakoma, kozma, sajna,* bálna, harsona, tárna, torna, kapa, lámpa, zúzmara, csatara, ábra, condra, cafra,* cifra, makra, zongora, bura, tusa*[1], *séta, vágta, vita, csalafinta, hahota, zagyva, hebehurgya, pocsolya, hógulya,* banya, koponya, tivornya, kelekótya, szittya, kósza, kusza.* Azt is mondhatnánk talán, hogy ezek az *-a* végű elemek a legkevésbé „magyarok" a magyar belső keletkezésű elemek között.

Ezzel az *-a* véggel szemben elég markánsan ott állnak ma különféle mássalhangzóra végződő finnugor tőszavaink, valamint a ma szintén nagyobb részt mássalhangzóra (valamint *-a*-ra és *-ó*-ra) végződő török elemeink. (Per-

---

(vö. BÁRCZI GÉZA „Tájékoztató"-jával: SzófSz X — a *sajna* és a *cafra* ezen belül származék létére azért került a tőszavak közé, mert elvonás útján keletkezett, nem képzővel vagy összetétel útján; a *hógulya*, mert második elemét szinkrón szempontból nem tudjuk hová tenni: ez utóbbi szót éppen ezért talán jobb is lett volna nem ide, hanem az *újra* típusú tőszavak közé tenni). A *szófa* 'díszes kerevet, pamlag' valószínűleg tévedésből került ide, mert egyrészt ellenőrzésem során nem találtam meg a SzófSz.-ban, másrészt aligha magyar belső fejlődés eredménye. Itt mégis közlöm, hogy az olvasó fogalmat alkothasson magának arról, mit értettünk fentebb azon, hogy a közölt adatok még nem teljesen véglegesek, az ellenőrzések során kijavított hibák azonban sem az összképen, sem annak arányain nem változtathatnak. A *szófa* kijavítása önmagában azt fogja eredményezni, hogy nem 3459, hanem csupán 3458 olyan tőszavunk van az ÉrtSz.-ban, melyet a SzófSz. eredet szerint minősít; eggyel kevesebb lesz úgyszintén az *-a*-ra végződő és a magyar belső fejlődés útján létrejött minősített tőszavak száma is. Amint könnyen ellenőrizhető, mindezek a változások a százalékos értékekben, melyekkel tulajdonképpen dolgozunk nyelvészeti gondolatmeneteink során, egyáltalán nem, vagy csak alig okoznak változást (csupán a század százalékokban — ezek az értékek gondolatmeneteinkben ismét csak nem szoktak szerepelni). A dolog további érdekessége, hogy jó munka esetén az 1. táblázathoz hasonló összeállítások önjavító jellegűek. Amennyiben ugyanis (és ez éppen a jó munka eredménye) nem valamely rendszer szerint tartalmaznak hibákat, tehát nem volt helytelen az az alapkoncepció, melyet — például — az etimológia kódolásánál elfogadtunk, akkor a *szófá*-hoz hasonló hibák rendszertelenül, véletlenszerűen jelentkeznek s ennek eredményeképpen minél tovább javítjuk a táblát, annál közelebb kerülünk egy ideális és a benne most feltüntetetthez közeli eredményhez. Például: a *szófa* miatt eggyel csökkent a végösszeg, de egyszer csak előadódik majd egy szó, melyet innen elhagytunk; ez már aligha lesz *-a* végű és magyar, de a végösszeg ettől függetlenül helyreáll, vagyis újból 3459 lesz. Egy másik esetben kiderülhet, hogy valamit — tévesen — finnugornak minősítettünk, jóllehet magyar: ezzel a finnugor elemek száma csökkent eggyel az itt feltüntetetthez képest, de ismét „helyreállt" a magyar elemek itt közölt száma, és így tovább. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az 1. táblázat eredményei a tizedszázalékokig (legrosszabb esetben az egyes nagyságrendű százalékokig) pontosak. Munkatársaink jellemének és képzettségének, az alkalmazott gépek jellegének, a munka egész menetének (például: épp az etimológiát kivéve minden egyes adatot kétszer kódoltunk le egymástól függetlenül, majd a kódokat összeolvasással ellenőriztük; minden egyes adatot a vállalatnál kétszer lyukasztottak le egymástól függetlenül és a második — ún. kontroll-lyukasztás — ellenőrizte az elsőt; több tucat szempontból kontrolláltattuk a géppel magával a lelyukasztott anyagot stb.) ismeretében azt is bátorkodunk állítani, hogy ennél valamivel pontosabb eredmények csak elektrónikus gépeken és az emberi tényező sokkal nagyobb kikapcsolásával (sokkal teljesebb automatizálással) érhetők el. (Nem kételkedünk abban, hogy egy nálunk képzettebb kollektíva, nálunk lelkiismeretesebb munkával pontosabb eredményeket ért volna el ugyanazokon a gépeken is: ám ez a pontosságbeli különbség, okunk van feltételezni, ekkora anyag esetén alig lenne érzékelhető: az elektrónikus gépek bekapcsolása viszont már érzékelhető változást okozna.) Ám, ismételjük, azt tapasztaltuk, hogy az ennél nagyobb pontosság nem szükséges tartalmas nyelvészeti gondolatmenetek esetén (a „tartalmas" nem értékítélet, hanem a gondolatmenet jellegére utal). Vö. például ezzel kapcsolatosan a *4.* pont alatt közölt hipotézist: ennek érvényén aligha változtat az, hogy eggyel kevesebb lett az *-a* végű magyar tőszavak száma s hogy ugyanakkor — mondjuk — nőtt eggyel a honfoglalás utáni *-a* végű török kölcsönszavaké stb.

sze, a „török" elemekkel baj van: akárcsak annak idején VERMES STEFÁNIA, mi is egy kalap alá vettük e címmel a honfoglaláskor előtti és a későbbi török jövevényszavakat — a mindössze 279 töröknek minősített elem szétválogatása azonban manuális úton is könnyen megoldható: mindenesetre jóval könnyebben, mint ha a „török" elemek egyáltalán nem lennének kiválogatva.) Ezt a

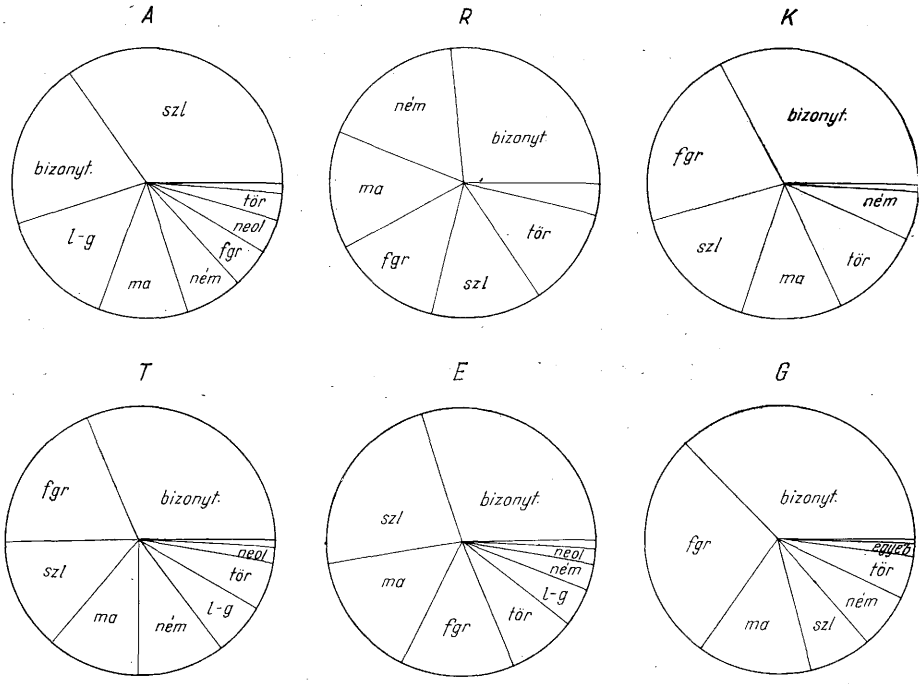

3. ábra. Az egyes etimológiai rétegek elemeinek részesedése a gyakoribb tőszóvégekben. (A száz százalékból hiányzó néhány százalékot az *-a*, a *-t* és az *-e* esetén az „egyéb", a többi végződés esetén szintén az egyéb, valamint a latin—görög és a neolatin elemek teszik ki; pontos adatokat l. az 1. táblázaton.)

(mai alakjában) zömmel konszonantikus tővégrendszert érdemes kiemelni: elég élesen szembenáll vele a szláv és latin *-a*-végűség. Ugyanakkor azt sem érdektelen megállapítani, hogy a máig fennmaradt finnugor—török elemek mai alakjukban veláris dominanciát mutatnak (több köztük a veláris, mint a palatális hangrendű).

Hasonló módon rendezhetjük az 1. táblázat egyes o s z l o p a i t is. Ilyen rendezés után szembetűnővé válhat, hogy egy adott α_i végződés esetén a vizsgált tőszókincsen belül mely etimológiai rétegek elemei foglalnak el nagy helyet, melyekéi — kisebbet. A 3. ábra egy ilyen rendezés eredményét ábrázolja az első hat leggyakoribb végződésre vonatkozóan (e hat fonéma valamelyikére végződik a vizsgált tőszókincsnek mintegy a fele). A „Bizonytalan" minősítésűek kissé elhomályosítják első pillanatra a képet: minden fonéma alatt ők szerepelnek az első helyen, kivéve az *-a* végződést. Ez utóbbi esetben jól látható, hogy nem csupán szláv kölcsönszavaink között volt viszonylag igen

sok *-a* végű, hanem megfordítva is áll a dolog: *-a* végű tőszavaink között (sőt, egész *-a* végű szókincsükben is, tekintettel arra, hogy az egész szótári szókincsben az *-a* végűek aránya már jelentősen csökken: vö. Nyr. 91 : 347) messze a legjelentősebb helyet épp a szláv kölcsönszavak foglalják el. *-a*-ra végződő vizsgált tőszavainknak majdnem a felét a szláv, a bizonytalan és a latin eredetű elemek alkotják; ezt követik a fent felsorolt magyar belső keletkezésűek.

4. Az *-a*-val kapcsolatos megjegyzéseket egyáltalán nem véletlenül tettük. Hosszabb ideje foglalkoztatott már bennünket, egyéb kérdések mellett, az egyes számú harmadik (és vele kapcsolatos néhány más) birtokos személyragos alak kérdése, a *csillagzatja* ~ *csillagzata*, *üvege* ~ *üvegje*-féle diakrón változások, szinkrón ingadozások és párhuzamos alakok problémája. E sorok írásakor még nem dolgoztuk ki és nem ellenőriztük minden részletében feltevésünket, melyet jelenleg a következőképpen fogalmazhatnánk meg: Bizonyos tővégi mássalhangzók (eredetileg: tővégi mássalhangzó + sorvadó mhzó), után a nyelvemlékes kor elejétől nyomon kísérhető módon azért jelent meg a mondott alakban a *-j-* elem, hogy a mássalhangzóra (eredetileg: mássalhangzó + sorvadó magánhangzóra) végződő tövek birtokos bázisalakja megkülönböztethető legyen a Kárpát-medencében ránk özönlő (főleg szláv eredetű), *-a* végű nem birtokos bázisoktól. A *-j-* elemnek azóta is bázismegkülönböztető szerepe van, nagy általánosságban szólva tehát ott jelenik meg, ahol a bázisvég nem világos és hasonló fonetikai helyzetben nem jelenik meg ott, ahol a bázisvég világos (vö. pl. *türelme*, de *filmje; rektora*, de *párja* — jóllehet a *rektor* fiatalabb jövevény, mint a *pár* —; *tagja*, de *boldogsága* stb.: a birtokos személyrag előtt valamilyen módon megváltozott tő éppen úgy, mint a képző vagy a gyakori idegen szóvég egyértelművé teszi a bázisvéget). Feltevésünket csak megerősítették azok az adatok, amelyek a szóvégi fonémakettősökre, fonémahármasokra vonatkoznak (tehát a tővégi mássalhangzókapcsolatokra, illetőleg az *-a*-t megelőző mássalhangzókapcsolatokra, különösen szláv jövevényszavainkban). Ezeknek az adatoknak a közlése azonban messze túlnőne jelen közleményünk kitűzött határain éppen úgy, mint arra vonatkozó elképzeléseink, hogy ha egyszer a magyarban sikerült erre a tendenciára, a bázismegkülönböztető tendenciára, rábukkannunk, akkor annak működnie kell más, genetikailag rokon vagy tipológiailag hasonló nyelvekben is, ahol több bázis van.[3]

Mindez azonban egyelőre, ismételjük, hipotézis — lehet, még sokáig az is marad, csupán tényekkel jobban körülbástyázva, részleteiben publikáláshoz méltóan kidolgozva; végső soron, bármilyen fájdalmas lenne számunkra, az is előfordulhat, hogy el kell vetnünk, mint nem helytállót. Hogy itt mégis, úgyszólván idő előtt, exponáltuk, annak oka távolról sem csupán a friss felfedezés (vagy vélt felfedezés) öröme, mely e sorok írásakor még kétségtelenül áthat e kérdéssel kapcsolatosan. A bázismegkülönböztető tendencia felemlítését csupán példának szántuk. Példának arra, hogy a látszólag száraz számok, melyek elrettentő tömegét tartalmazza az 1. táblázat, milyen messzire elvezethetnek önmaguktól nyelvünk belseje, a benne uralkodó egyáltalán nem statisztikai jellegű, hanem a nyelvre mint kódra jellemző strukturális törvény-

[3] A kézirat lezárása óta elhangzott a szerző előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályában a bázismegkülönböztető tendenciáról 1967. dec. 5-én.

szerűségek felé. Sok mindent elvégeztethetünk gépekkel; az elvégezhetőt velük is k e l l elvégeztetnünk, hogy minden erőnket épp az ilyen jellegű összefüggések feltárására fordíthassuk: ez az ember feladata.

PAPP FERENC

Относительно распределения этимологических пластов венгерских корневых слов по окончаниям в словарной форме

На основе обработки на счетно-аналитических машинах венгерского толкового словаря (A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. I—VII. 1959—1962), дополненного данными об этимологии слов на основе венгерского этимологического словаря, составленного акад. Г. Барци (Magyar Szófejtő Szótár. Budapest, 1941), автор рассматривает вопрос о том, какие конечные буквы (соответственно — фонемы) характерны для разных этимологических пластов венгерских корневых слов, т. е. слов несложных и непроизводных. В табл. 1 даны цифровые результаты, на рис. 1 схематично изображается исследуемый материал (это — не все корневые слова венгерского языка, а общая часть двух множеств: множеств корневых слов в толковом словаре и в этимологическом словаре), на рис. 2 — распределение букв (соотв.: фонем) по этимологическим пластам, на рис. 3 — распределение разных этимологических пластов по конечным буквам (соотв. — фонемам). (Легкое сопоставление букв фонемам возможно вследствие характера современного венгерского письма.)

Ф. Папп

Megjegyzések „A nyelv objektivitása társadalmi objektivitás" tételhez

1. Ha DEME LÁSZLÓ különbségtevése alapján tekintjük át az utóbbi években fellendült általános nyelvészeti kutatásaink témáit (NyK. LVI, 4), akkor azt tapasztaljuk, hogy jelentősen több tanulmány foglalkozik az egyes nyelvek közös, mint magának *a* nyelvnek általános kérdéseivel.

Ez a bizonyos egyirányúság érthető, hiszen a konkrét nyelvek közös kérdéseinek vonalán helyezkednek el a belső, nyelvtudományi témák, míg a nyelv általános problematikájának vizsgálata legalább annyira feladata volna a filozófiának is. Csakhogy ebben a témakörben (MÁRKUS GYÖRGY munkásságán kívül) filozófiai irodalmunkat sem lapozhatjuk sokkal több eredménnyel. Úgy látszik, a mai marxista filozófiának is megvannak a saját, belső, fontosabb feladványai.

A vázolt helyzet ellenére elgondolható, hogy sokáig sem az általános nyelvészet, sem a filozófia nem odázhatja el a marxista nyelvelmélet rendszeres kidolgozását. Mindkét tudománynak szüksége van rá, bár ezt inkább nyelvészek jelezték. BERRÁR JOLÁN a MMNyR. I. kötetének elemzésében még 1961-ben ezt írta: „Szerintem határozottan fel kellett volna vetni a kérdést (akármilyen röviden is): ha a nyelv objektív létező, hol és hogyan létezik, illetőleg mi az a kategória, amelybe besorolható" (MNy. LVII, 395). A válaszhoz kétségtelenül a filozófia segítsége kellene. De J. KATZ és J. FODOR egyik utóbbi tanulmányukban nem véletlenül mondhatják a jelenkori filozófia egyik legmeglepőbb paradoxonának éppen azt, hogy „akkor, amikor a filozófia valamennyi nagy kérdésében nyelvészeti meggondolások állnak a viták homlokterében, a nyelv filozófiája épp hogy tengődik" (MFilSz. XI, 665).

2. Bár nem paradoxon, de legalább annyira figyelmet érdemel felvetett témánknak egy másik ellentmondásos vonása is. Az előzőkben elmondottak erősítő kivételeiként mégiscsak van már néhány értékes, tartalmas s ami a legfontosabb: dialektikus szemléletű elemzésünk a nyelv általános kérdései köréből[1], a figyelem azonban mégsem ezek felé irányul, az újabb vizsgálódások rendszerint nem belőlük indulnak ki, hanem helyettük pusztán tagadó jellegű, merev s talán ezért izgalmasabb írások foglalják el az érdeklődés előterét a vitafórumokon[2]. Ezek a tanulmányok F. DE SAUSSURE széles körben ható elvei közül a pszichologista jellegűeket vették célba, illetőleg azok taga-

[1] Pl.: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp., 1956. 9—99; DEME LÁSZLÓ: MTA. I. OK. XIII, 309—27; TELEGDI ZSIGMOND, Bevezetés a nyelvtudományba, I, 1962.

[2] HERMAN JÓZSEF: Általános nyelvészeti tanulmányok III, 242–58; KÁROLY SÁNDOR: NyK. LXVIII, 327—42; BÉKÉSI IMRE: MFilSz. X, 842—6; VAS IDA: MFilSz. XI, 1105—13.

dására irányulnak: a nyelv n e m pszichikai természetű, n e m szakítható el a beszédtől, valóságosan n e m az egyének tudatában létezik[3].

Az idézett fejtegetéseket erőteljesen meghatározza alapállásuk tagadó iránya, amely közvetlenül talán abban mutatkozik meg legjobban, hogy a nyelv létezésének és természetének kérdésében kizárólag o b j e k t í v jellegét hangsúlyozzák s ismerik el. Ez a jelleg legmarkánsabban ANTAL LÁSZLÓnak A formális nyelvi elemzés című könyvében jelenik meg (Bp., 1964.), ahol a szerző legtöbb konklúzióját a nyelv objektív létezésének premisszájából vezeti le, amelyet így értelmez: „Az objektivitás egyszerűbb formája az, amit az úton heverő kődarab képvisel, s általában az objektíven létező tárgyi világ. Kevésbé szembetűnő, bonyolultabb és éppen ezért nehezebben felismerhető az a forma, amelyet a nyelv képvisel; ez a társadalmi objektivitás. De ez utóbbi is objektivitás, mert eleget tesz az objektivitás alapvető definíciójának: nem az egyén tudatában él, hanem attól függetlenül" (i. m. 17).

Ha az idézett alapvető definíciót: „nem az egyén tudatában él, hanem attól függetlenül", kérdéssé alakítanánk át: „Nem is él semmiféle formában az egyén tudatában?", magát a konklúziót kérdőjeleznénk meg. Itt azonban nem erre a kétkedést ébresztő vonatkozásra[4], hanem arra a kétségtelenül igaz tételre figyelünk, hogy „a nyelv objektivitása társadalmi objektivitás". E fontos tétel értelmezéséhez szeretnénk az alábbi néhány gondolattal hozzájárulni.

3. Bármely jelenség objektivitásának h a n g s ú l y o z á s a szembeállítást jelent az illető jelenség állított vagy feltételezett szubjektivitásával, s az így szerepeltetett viszony legtöbbször az objektum és szubjektum különválasztására vezethető vissza. Ez a megkülönböztetés az i s m e r e t e l m é l e t b e n természetes, sőt szükségszerű, azonban nyomban kérdésessé válik, amint a l é t e z é s szempontjából egymást kölcsönösen kizáró ellentétként tekintik őket, s ebből következően csupán az egyiknek akarják megadni a realitás rangját (vö. C. CAUDWELL, Illúzió és valóság. Bp., 1960. 163). Az objektum és a szubjektum lételméleti szétválasztásának indokolatlansága, hamissága különösen akkor válik szembetűnővé, amikor csupán az anyag fizikai mozgásformájaként létező jelenségeket tekintik valóságosnak, ha az objektívat a szubjektívval mint fizikait a lelkivel állítják szembe (pl. ANTAL: i. m. 181 és 184). Ebből a szemléletből következően ugyanis az egész valóság csupán fizikai jelenségekre korlátozódnék.

Ha az objektivitás kategóriáját a létezés vonatkozásában alkalmazzuk (nem pedig ismeretelméleti szemszögből: mint az anyag „egyetlen tulajdonságát"), akkor magától értetődő, hogy például az ember által készített munkaeszköz nem csupán azért objektív jelenség, mert fizikai tárgy [természetesen azért is], hanem azért, mert a gyakorlatnak olyan szükségszerű komponense, amelyben felhalmozott társadalmi tapasztalatok és emberi képességek tárgyiasultak (vö. A. N. LEONTYEV, A pszichikum fejlődésének problémái. Bp., 1964. 581—8). Bármiféle emberi produktum elsősorban nem azért objektív jelenség, mert egyes egyének tudatától függetlenül az, ami; hiszen nemcsak függetlenül létezik az egyéntől, hanem függőségben is van tőle: egyén vagy egyének tevékenységének a terméke[5].

[3] Szembetűnő fogalmazásban pl.: A. I. SZMIRNYICKIJ: NyIK. VII, 20—46; ANTAL LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIV, 351—5.

[4] Erről bővebben: MFilSz. X, 842—6.

[5] Vö. K. MARX, Gazdasági—filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp., 1962. 73 és 108.

A munkaeszköz analógiáján talán elfogadható az a következtetésünk, hogy a társadalmi objektivitás szintjén a nyelv is éppen úgy objektív jelenség, mint bármely emberi alkotás. Lényegét tekintve éppen úgy tárgyiasította s ezáltal tartalmazza a felhalmozott emberi tapasztalatokat; éppen úgy a társadalmi gyakorlatban keletkezett és egzisztál; tehát elsődlegesen éppen úgy nem fizikai megjelenési formája teszi társadalmilag objektívvá. Ez az állítás viszont azt rejti magában, hogy a társadalmi objektivitás síkján a nyelv fizikai (hangos beszédbeli) és tudati (gondolkodásbeli) létezése egyaránt valóságos lét. De ugyanerre az eredményre jutunk a nyelv keletkezését kikényszerítő tényezők vizsgálatából is. KARDOS LAJOS meggyőzően fejti ki (FilKözl. 1958. 539—51), hogy a nyelv a törzsfejlődésben az emberré válás legfontosabb feltételének, a munkában való közös cél (mint nyilvánvalóan tudati komponens) létrehozásának eszközeként fejlődött ki, következésképp a társadalmat alkotó egyéneknek nem csupán hangos beszédében, hanem gondolkodásában is valóságosan kell léteznie. A társadalmi objektivitás síkján ezért nem lehet (vagy legalábbis indokolatlan) szembeállítani a hangos beszédben funkcionáló nyelvet azzal, „ami róla a szubjektumok tudatában képmásként jött létre" (ANTAL: i. m. 17). Illetőleg lehet, ha eredeti lételméleti nézőpontunkat ismeretelméletire váltjuk át. De ekkor már nem „objektív nyelv" s e kategóriának megfelelő valamiféle „szubjektív nyelv" szembeállításáról van szó, hanem *a* nyelv és a nyelvről nyelvi formában létrejött reflexiók szembeállítása történik. Ez utóbbi visszatükrözés és szubjektív, amelynek objektuma a nyelv[6].

4. Az objektumnak és az egyén visszatükrözési tevékenységében előálló szubjektív képmásnak ismeretelméleti viszonya azonban bonyolultabb annál a merev kapcsolatnál, amilyennek gyakran tekintjük. Az úton heverő kődarab mint a valóság adott jelensége valóban objektívan: az arra haladó egyének megismerő tudatától függetlenül az, ami; akár vésett bazalt, akár egy lemorzsolódott betonrög. Alapvetően ismeretelméleti marad, mégis bonyolultabbá válik tárgy és egyén viszonya akkor, ha valaki azzal a céllal emeli fel a földről a követ, hogy alakjáról a kiformáló ember vésőjére, technológiájára, esztétikai igényére stb. következtessen, hogy ezáltal megtanuljon ő is a természet kövéből hasonlóan emberi követ faragni.

Egy úton heverő követ a leírt szándékkal csak elvétve ismer meg valaki. A nyelvhez (mint a világra született gyermektől épp olyan függetlenül létező jelenséghez) azonban valamennyien e z z e l a megismerő ösztönnel, céllal, tevékenységgel viszonyulunk. Ugyanis társadalmiságunk feltétele, hogy ne csak passzív visszatükrözői, hanem megismerve — elsajátítva mi is hordozói s újratermelői legyünk társadalmunk nyelvének.

Elméletileg persze felvethető, hogy a nyelv (vagyis inkább egyik összetevője) a hétköznapi emberhez való viszonyában is megjelenjék, mint egy úton heverő kődarab, azonban puszta objektumként mégis leginkább csak a kutató számára adott. Az anyanyelv az egyedfejlődés folyamatában általában és természetszerűleg elsajátítandó emberi alkotásként, „tárgyiasult emberként" (vö. K. MARX, Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp., 1962. 73) jelenik meg. A nyelv egyéni elsajátításának folyamatában ugyanis nem a nyelvet (nem k ü l ö n nyelvet mint objektumot), hanem a nyelv elsajátítása által

[6] S ebben a vonatkozásban a képmás mindig, még akkor is szubjektív, ha objektumával, a társadalom nyelvével adekvát. Ui. a hétköznapi szóhasználatban az objektívat a szubjektívval mint adekvát képmást a nem-adekvát képmással állítják gyakran szembe.

a valóságot ismeri meg a világra született gyermek. S a nyelv elsajátításának szintjétől függően (beszélési — gondolkodási tevékenységében) ő is a valóságos nyelvet fogja újratermelni[7].

Ha a nyelvet ebben az elsajátítási (szubjektiváló) és újratermelő (objektiváló) társadalmi—egyéni folyamatban tekintjük, akkor rá kell jönnünk, hogy „a nyelv objektivitása társadalmi objektivitás" tétel lényeges jegyei közt nem „az egyén tudatától való független lét" lesz az egyedüli. Hiszen minden társadalmi = emberi gyakorlati, azaz tartalmaz valamit a szubjektumból, vagy maga a tárgyivá vált (objektiválódott) szubjektivitás. A társadalmi létben mint gyakorlati—termelési folyamatban minden emberi alkotás objektív és szubjektív egyszerre. A nyelvnek csupán objektív jellege abban az esetben igényelne külön figyelmet, ha az egyén tudatában fel kellene tételeznünk valamiféle olyan nyelvet is, amely nem a társadalom nyelvének elsajátításából, vagy annak mintájára keletkezett; s emellett még szerephez sem jutna az egyén egyetlen gyakorlati tevékenységében sem. De hogy ez mennyire nem így van, hogy a valóság egyéni tükrözése mennyire valóságos gyakorlati folyamat része, azt jól tudja a cenzúra és a politikai rendőrség. Ha nem szigetelik el idejében azt az egyént, akinek a tudatában (tehát közvetlenül érzékelhetetlen valóságként, de már néhány tettében megnyilvánult) ellenséges, a rendszer igazsága szempontjából hamis nézetek vannak, kedvező körülmények között kézzelfogható objektiválásukkal lehet számolni. A társadalmi (azaz gyakorlati) lét szférájában ezért nem lehet szembeállítani az objektívat a szubjektívval: „. . . minden összezavarodik, ha megfeledkezünk arról, hogy a szubjektum maga objektívan létező anyagi valóság, nem pedig a „tiszta" tudatnak vagy az anyagtalan szellemnek különálló szubjektivitása" — fogalmazta meg problémánkra a választ már egy évtizeddel ezelőtt Sz. L. Rubinstein (Lét és tudat. Bp., 1962. 69).

5. Ha nem a vázolt társadalmi-gyakorlati folyamatban, ha nem az így felfogott ellentmondásos egységben értelmezzük az objektív—szubjektív kategóriapárt, ha az objektumnak csupán az egyéntől független vonatkozását ismerjük el valóságosnak, akkor az egyénnek s következésképp az embernek nem hagyunk több lehetőséget a valóság megismerésében, mint egy közönséges tükörlapnak. „Az aktív objektum—szubjektum viszony nem más, mint a természetben élő ember" — írja C. Caudwell (i. m. 12), a nyelv pedig az ember produktuma. A nyelv objektivitását ezért ne csupán az embertől való függetlenségében ragadjuk meg, hanem az emberhez, az emberi gyakorlathoz való viszonyában is: azaz a társadalmi objektivitás síkján.

Békési Imre

Объективность языка — это объективность общественного характера

Из числа работ, трактующих общие вопросы языка, в последнее время больше всего стали вызывать интерес те, которые выступают под знаком антитезиса лингвистического психологизма. Указанные обсуждения, довольно строго стоящие на позиции отрицания, признают в вопросе существования и характера языка исключительно лишь их объективность, прибавляя еще, что эта объективность носит общественный характер.

Настоящая работа принимает этот в основном правильный тезис но стремится — путем различения и разделения онтологической и гносеологической точек зрения — к более дифференцированному его пониманию, ища при этом пути синтеза объективистических и субъективистических крайностей. *Имре Бекеши*

[7] Erről bővebben: Valóság X/6, 19—27.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

M. Ny. Koljagyonkov
1896–1967

A mordvin nyelvtudomány képviselői gyászolnak és velük együtt gyászol a finnugor nyelvészet minden művelője. Szomorúan értesültek arról, hogy Michail Nyikolajevics Koljagyonkovot, a Mordvin Autonóm Köztársaság érdemes tudósát, a nyelvtudományok doktorát, a Szaranszki Mordvin Állami Egyetem professzorát 1967 augusztus hó 5-én hosszú és súlyos betegség elragadta az élők sorából. Személyében nagy veszteség érte a szovjet finnugrisztikát, a mordvin nyelvtudományt. Kihullott egy kiváló kutató a Mordvin Köztársaság Kutató Intézete munkatársainak a sorából. Noha hetvenkét éves korban, eredményekben gazdag tevékenység után távozott, halálával nagy űr támadt rokon nyelvünk kutatásában és oktatásában.

M. Ny. Koljagyonkov — miként az új szovjet értelmiség számos kiváló tagja — paraszti családból származott. A mai Mordvin Köztársaság egy kis falujában, Icsalkiban született 1896 május 21-én. Az elemi iskola befejeztével a szimbirszki kormányzóság területén levő Poreck helység tanítóképzőjében tanult, onnan sodorta el az első világháború és kényszerítette a frontra (1915—1917). Az októberi forradalom kiszabadította a háború poklából, és módot adott neki oktató tevékenységre. Előbb szülőfalujában, Icsalkiban tanítóskodott, utána más községek (Cselpanovo, Altisevo) kerültek sorra. Ebben az időszakban fényes feladatok tárultak a népért dolgozó pedagógus elébe: terjeszteni az anyanyelvi műveltséget, beoltani az ifjúságba népe irodalmának szeretetét, a honi föld tiszteletét, és oktatni a magasabb kultúrához vivő orosz nyelvet. Koljagyonkov tisztességgel megállta helyét ezen az arcvonalon. És nőtt a reáruházott megbízások megtisztelő terhe: előbb a szaranszki járás népművelési osztályának a tanfelügyelője, majd a mordvin kulturális népbiztosság munkatársa. Mivel kitűnő pedagógusnak és alaposan felkészült tanárnak bizonyult, olyan embernek, akit nehéz napi munkája nem riaszt vissza a tudományos búvárkodástól, 1935-ben a Mordvin Tudományos Kutató Intézetbe került aspiránsként.

Evvel vette kezdetét Koljagyonkov tudományos munkája; három évtizedre „az intézet", a mordvin nyelv és a finnugor nyelvtudomány jelentette mindennapi gondját és örömét. Ő vezette — 1946-tól haláláig — az intézet nyelvtudományi osztályát. És nem a világtól elzárkózó, elvont tételekben önmagát kiélő tudósként működött; ott lebegett előtte honfitársa, Michail Jevszevjev (1864—1931) példaképe: a nyelvész nem különülhet el önző módon, közönyösen a nép hétköznapi gondjaitól, hanem ellenkezőleg a felvilágosító munkából is derekasan ki kell vennie részét. Koljagyonkov mintegy azt a terhet vitte tovább, amelyet M. Jevszevjev nem juttathatott már el a célba. Az 1933. évig a mordvin nyelv fejlődését számos tényező akadályozta: a

helyesírási elveket még nem határozták meg, az irodalmi nyelv normáit még nem dolgozták ki, ezért tarkaság mutatkozott ezen a téren. Az idő és a helyzet gyakorlati feladatok megoldását sürgette. Amikor a 30-as évek végén a problémák döntést kívántak, Koljagyonkov nem riadt vissza a nem-akadémiai jellegű feladatoktól, belevetette magát a munkába, és kidolgozta az erza-mordvin irodalmi nyelv ma is érvényes alak- és mondattani szabályait. Igen nagy szerepet vitt az 1952. évi tudományos konferencia munkájában, amely a két mordvin irodalmi nyelv szabályainak végső rögzítését végezte el. Ezen kívül ő az egyik szerzője az orosz—erza (Moszkva 1948) és az erza—orosz (Moszkva 1949) szótárnak. Részt vállalt helyesírási szabályzatok, útmutatók kiadásában is. Ügyesen és állhatatosan kapcsolta ehhez a tevékenységéhez oktatói munkáját: a Mordvin Pedagógiai Főiskolán a mordvin és az orosz nyelv tanára, 1958-tól pedig a Mordvin Állami Egyetem professzora. Tudta, hogy az általános és a középiskolák tanulóinak jó tankönyvekre, a tanároknak pedig módszertani útmutatókra van szükségük. Egy tucatra rúg tankönyveinek a száma, közülük kiemelkedik mondattana (Эрзянь келень грамматика, Синтаксис, Szaranszk 1965).

Miként az utóbbi utalásból kiviláglik, Koljagyonkov legfontosabb kutatási területe a mondattan volt. Munkáinak száma mintegy 120, ezek javarésze szintaktikai kérdésekkel foglalkozik. Elegendő néhány ilyen műre utalnunk: О склоняемости в эрзянском языке (Записки МордНИИ № I, 1941), Порядок слов как способ грамматической связи между словами в составе предложения в мордовских языках (uo. № I, 1941), Глагольное сказуемое в мордовских языках (uo. № 4, 1941), Подлежащее как средство выражения субъекта (uo. № 12, 1951). Hazájában és annak határain túl főként következő két mondattani munkája tette ismertté nevét: Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков, Часть II, Синтаксис (Szaranszk 1954) és Структура простого предложения в мордовских языках (Szaranszk 1959). Ezen két művében Koljagyonkov anyanyelvét nem külső, előzetesen meghatározott szempontok szerint vizsgálta, hanem magából a mordvin nyelvből, az anyagból vonta le megállapításait. Ebben a két munkájában stílusa szerfölött világos, okoskodása jól követhető, tárgyalásmódja közvetlen. Az utóbbiért, az egyszerű mondatról írott monográfiájáért kapta meg a tudományok doktora címet. — Figyelmet érdemel még a kölcsönszavakról írott tanulmánya (К вопросу о заимствованиях в мордовских языках, Записки МордНИИ 1946, № 5). — Jelentős része volt Koljagyonkovnak a két mordvin nyelv „akadémiai" nyelvtanának az összeállításában, megvitatásában és kiadásában: Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков (Szaranszk 1962). Ez a mű a Mordvin Állami Egyetem és a Mordvin Tudományos Kutatóintézet munkatársainak vizsgálati eredményeit foglalja magában.

A mordvin irodalmi kiadványok nyelve a húszas években, sőt a harmincas évek elején sem volt egységes. Egy-egy folyóirat munkatársai más-más nyelvjárást választottak nyelvük alapjául, írásaik tarkállottak a dialektizmusoktól. Egységesítésre volt tehát szükség. Ezt a munkát Jevszevjev irányításával kezdték, majd konferenciákon folytatták (1933, 1934, 1935). A moksa és az erza irodalmi nyelv fejlődésének rövid történetét később Koljagyonkov rögzítette (1. Материалы научной сессии по вопросам мордовского языкознания, Часть I, Szaranszk 1955).

A mordvin nép szerette és becsülte a tudóst: több ízben képviselőjévé is választotta. Így képviselte a mordvinságot a Mordvin Köztársaság, majd a

Szovjetunió legfelsőbb tanácsában, ezen kívül tagja volt Szaranszk város tanácsának. A szovjet kormány tisztelte a kiváló mordvin tudós munkáját, ennek jeléül a Lenin-renddel és a Tisztelet érdemrendjével tüntette ki.

A szovjet finnugrisztika egyik tagjától búcsúzunk halálakor. Koljagyonkov folytatója, egyik szeme annak a tudóslánccolatnak, amely Sachmatovval vette kezdetét. Együtt dolgozott Bubrichhal, jól ismerte M. Jevszevjev munkásságát. Az ő nyomába tanítványai léptek a mordvin anyanyelvű iskolákban, neveltjei oktatnak a mordvin főiskolákon. Munkáiban és követőiben él tovább. Két zászló hajlik meg búcsúztatására: a gyászé és az elismerésé.

ERDŐDI JÓZSEF

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Finnugor Osztályának munkájáról

Az osztály 1950 óta működik. Tagjai között van két doktor, öt kandidátus és két fokozat nélküli kutató (az utóbbiak még ez évben készülnek megvédeni kandidátusi értekezésüket). Az osztály munkájában a fentieken kívül tevékenyen részt vesz még B. A. Szerebrennyikov levelező tag és Ju. Sz. Jeliszejev kandidátus tudományos főmunkatárs is.

Az osztály minden tagjának valamelyik finnugor nyelv az anyanyelve, konkrétabban V. I. Litkin doktor osztályvezetőnek a zürjén, K. Je. Majtinszkaja tudományos főmunkatársnak, aki doktor és egyetemi tanár, a magyar, A. P. Feoktyisztov kandidátus tudományos főmunkatársnak a moksa-mordvin, T. I. Tyepljasina kandidátus tudományos munkatársnak a votják, Je. I. Kovegyajeva kandidátusnak a cseremisz, P. M. Batalova kandidátusnak a komi-permják, Je. I. Rombangyejeva kandidátusnak a vogul, N. I. Tyerjoskinnak az osztják, G. I. Jermuskinnak az erza-mordvin. Az említett munkatársak egytől-egyig képzett szakemberei egy vagy több finnugor nyelvnek és a finnugrisztika általános kérdéseinek.

Az osztály, amelynek az a hivatása, hogy a Szovjetunióban folyó finnugrisztikai munkálatok irányítója legyen, működése folyamán (1950—1967) a következő munkát végezte:

1. Publikációk: *a)* az osztály tagjainak tollából több mint húsz monográfia jelent meg, például K. Je. Majtinszkaja Magyar nyelv című könyve 3 kötetben; B. Szerebrennyikovnak A permi nyelvek történeti alaktana című műve; V. I. Litkinnek Az ópermi nyelv és A permi nyelvek történeti vokalizmusa című művei; Ju. Sz. Jeliszejevnek Szószerkezetek a mai finn nyelvben című monográfiája; N. I. Tyerjoskinnak Az osztják nyelvjárások (első rész) című munkája; T. I. Tyepljasinának A XVIII. századi udmurt írásos emlékek című könyve stb.

b) Megjelent A finnugor nyelvtudomány kérdései című sorozatnak három kötete.

c) Szakfolyóiratokban közöltünk mintegy 200 cikket (ebből körülbelül 60-at külföldi folyóiratokban).

d) Elkészült 15 iskolai és főiskolai tankönyv és segédkönyv. Ezek szerzői Litkin, Tyerjoskin, Feoktyisztov, Batalova és mások.

e) Elkészült és megjelent A Szovjetunió népeinek nyelvei című kollektív mű harmadik kötete (A finnugor és a szamojéd nyelvek) V. I. Litkin és K. Je. Majtinszkaja szerkesztésében. A kötetben 13 tanulmányt az osztály tagjai írtak.

2. Az osztály a vidéken működő tudományos intézményekkel karöltve a Szovjetunió különböző városaiban (Moszkva, Tallin, Petrozavodszk, Sziktivkar, Szaranszk, Joskar-Ola, Izsevszk, Uzsgorod) 10 össz-szövetségi jellegű tudományos konferenciát rendezett a finnugrisztika kérdéseiről. Ez év májusában kerül sor Izsevszkben a 11-ik konferenciára. Minden ilyen konferencián 40—50 előadás hangzik el a Szovjetunió minden részéről összesereglő finnugristák közreműködésével. Némelyik konferencián külföldi tudósok is részt vettek (például W. Steinitz a moszkvai konferencián és Lakó Gy. a szaranszkin).

3. Az osztály tagjai tevékenyen kivették a részüket két nemzetközi finnugrisztikai kongresszus munkájából: 1960-ban Budapesten és 1965-ben Helsinkiben. Az említett két kongresszuson tíz előadást tartottak a finnugor nyelvtudomány különböző kérdéseiről. Képviseltette magát az osztály a magyar nyelvtudomány nemzetközi kongresszusán is (Debrecen 1966).

4. Szakemberképzés. *a)* Az osztályon 39 finnugrista nyelvészjelölt végezte aspiránsi tanulmányait. Ebből 12 a mordvin, 7 a zürjén, 2 a komipermják, 6 a finn és a karjalai, 5 a cseremisz, 4 a magyar, 2 a votják és 1 a vogul nyelvre specializálódott. Mindegyik aspiráns anyanyelvként beszéli valamelyik finnugor nyelvet. Az osztály egyes tagjai (pl. V. I. Litkin) ezenkívül 10 orosz szakos aspiráns vezetését is ellátták. Az aspiránsvezetés munkáját a következők végezték: V. I. Litkin (26 aspiráns), K. Je. Majtinszkaja (18 aspiráns), B. A. Szerebrennyikov (4 aspiráns), A. P. Feoktyisztov (1 aspiráns).

A végzett aspiránsok részben Moszkvában, részben a Szovjetunió más városaiban fontos munkakörökben dolgoznak, például N. T. Pengitov professzor a cseremisz nyelv főiskolai tanszékének vezetője Joskar-Olában, D. V. Cigankin a szaranszki pedagógiai főiskola igazgatóhelyettese, M. F. Druzsinyina Jakutszkban az orosz tanszék vezetője az egyetemen, Z. M. Dubrovina a leningrádi egyetemen a finnugor nyelvek tanszékének vezetője.

Az osztályon végezték doktori tanulmányaikat az utóbbi kandidátusok: a votják P. N. Perevoscsikov, a mordvin M. N. Koljagyenkov, a cseremisz L. P. Gruzov. Az osztály tagjai ellátták őket a szükséges szakmai tanácsokkal, megvitatták, majd az osztály ülésén elfogadták doktori értekezésüket. Az osztály egyébként még mások doktori értekezéseit is megvitatta, például M. P. Cshaidze és I. Sz. Galkina dolgozatát.

b) A vidéken tanuló aspiránsoknak és a fiatal tudományos kutatóknak az osztály időszakonként rövid tanfolyamokat (előadás-sorozatokat) rendez a finnugor nyelvészet tárgyából. Ezeken 15—20 személy vesz részt. Ilyen előadássorozat három ízben volt: 1959-ben, 1963-ban és 1967-ben. Az előadásokat az osztály tagjai tartják, hozzávetőleg 80 órás keretben.

Ezenkívül az osztály időnként nyelvtanfolyamot is szervez a belső és a külső aspiránsok számára egy távolabbi rokon nyelvből (a finnből vagy a magyarból). A kettő közül valamelyik nyelvnek az ismerete kötelező minden finnugrista aspiráns számára.

A vidéken tanuló aspiránsok rendszerint az osztályon tesznek vizsgát a Bevezetés a finnugor nyelvtudományba című tárgyból és a választott távoli rokon nyelvből. (Ez alól csak az észtországiak és a leningrádi egyetem aspiránsai a kivételek).

c) Rendszerint az osztály tesz ajánlatot a kandidátusi értekezések témájára a vidéki aspiránsoknak, az osztály vitatja meg és fogadja el ülésén a vidéken készült disszertációkat. (Észtország itt is kivétel.)

5. Az osztály szoros kapcsolatot tart a finnugor autonóm köztársaságokban működő tudományos kutatóintézetekkel és felsőoktatási intézetekkel. Ez a kapcsolat következőkben konkretizálódik: *a)* az osztály megvizsgálja és jóvá hagyja terveiket és beszámoló jelentésüket (megjegyzéseket téve a változtatásokra és kiegészítésekre vonatkozólag); *b)* az osztály munkatársai időnként konzultációs vidéki utakra mennek vagy leutaznak egy-egy ülésszakra stb. (évenként 5—6 ilyen utazásra kerül sor); *c)* a vidéken dolgozó kutatók Moszkvába látogatnak jelentéstételre vagy konzultálás céljából; *d)* az osztály tagjai közreműködnek vidéki időszaki kiadványokban, máskor magukra vállalják vidéken megjelenő monográfiák vagy gyűjteményes kötetek szerkesztését; *e)* opponensi minőségben részt vesznek vidéken készült értekezések vitájában. (Összesen több mint 100 ilyen opponensi megbízásnak tettek eleget.)

6. Az osztály amellett hogy összefogja és irányítja a Szovjetunióban folyó finnugrisztikai munkálatokat, szoros kapcsolatban van az illetékes külföldi tudósokkal, tudományos szervezetekkel. Ez a kapcsolat a következőkben jut kifejezésre: az osztály tagjai rendszeresen járnak külföldre részben előadások tartása, részben bizonyos tudományos problémák vizsgálata céljából. Összesen mintegy 30 ilyen utazást tartunk nyilván (Magyarországra, Finnországba, az NSZK-ba, az USA-ba). Külföldi tudósok ellátogatnak hozzánk, hogy konzultáljanak és megismerkedjenek osztályunk munkájával. Összesen mintegy 80 vendég látogatta meg az osztályt, közöttük olyan tudósok mint E. Itkonen, Ravila, Posti, Penttilä, Stipa Finnországból, Lakó, Kálmán, Hajdú, Rédei, Károly S. Magyarországról, Steinitz az NDK-ból, Sebeok az USA-ból stb. A külföldi szakfolyóiratokban ismertetik munkáinkat (Magyarországon, Finnországban, az NSZK-ban, Franciaországban és Angliában); mi is írunk recenziókat a külföldi tudósok műveiről (írtunk több mint 10 recenziót részben szovjet, részben külföldi folyóiratokban). Az osztály munkatársai és az érdekelt külföldi szakemberek között széles körben folyik a kiadványok kölcsönös cseréje.

V. I. Litkin

Gépi fordítói konferencia Jerevánban

1967. április 17. és 22. között rendezték meg a harmadik jereváni gépi fordítói konferenciát. A rendező szervek a SzTA elnöksége mellett működő kibernetikai bizottság, a jereváni egyetem és az Örmény Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja voltak. Bár a konferencia elsősorban összszövetségi, tehát Szovjetunión belüli rendezvénynek számított, szép számmal részt vettek munkájában külföldi szakemberek is. Így előadást tartott, a vendéglátó szovjet gépi fordítók mellett, P. Sgall (Prága), A. Ljudszkanov (Szófia), J. Kunze (Berlin, NDK) és e sorok írója; D. G. Hays és P. Garvin (USA), B. Vauqois (Franciaország). Részt vett a konferencia munkájában Y. Gentilhomme (Franciaország), elküldte előadásának téziseit H. H. Josselson (USA — egy ezzel körülbelül egyidőben megrendezésre kerülő egyesült államokbeli rendezvény miatt ő maga nem tudott elmenni Jerevánba). Így nyugodtan állíthatjuk, hogy a konferencia nemzetközi jellegű volt, több szemszögből összegezte a GF területén elért eredményeket, irányt mutatott a további kutatások számára. Ha azt mindenesetre túlzás is lenne állítani, hogy a jelzett hét folyamán a világ GF-szakembereinek szeme Jerevánon függött,

az is kétségtelen, hogy a jereváni konferencia jelentős esemény volt e szakág képviselői számára és a konferenciának volt mondanivalója az általános nyelvészet művelőinek is. — A konferenciára előre beküldött mintegy félszáz előadás téziseit a résztvevők a helyszínen kis sokszorosított könyvecske alakjában megkapták. Távolról sem minden bejelentett előadás hangozhatott el természetesen; voltak ezen kívül olyan előadások is, melyeknek tézisei nem láttak napvilágot a jelzett kötetben. A konferencián összesen 43 különféle szervezet, tudományos intézmény, tanszék stb. képviseltette magát; az általában plenáris ülések formájában folyó megbeszéléseken esetenként 80—100 fő vett részt. A tézisek előzetes publikálása lehetővé tette azt, hogy kevés számú és általában rövidebb lélegzetű előadások hangozzanak el; ezeket azonban minden esetben igen sok kérdés és hozzászólás, élénk vita követte.

A megnyitó ülés referátumát, az előzetesen kiadott tematikának megfelelően, T. Ter-Mikaeljan, az örmény Számítástechnikai Központ matematikai-nyelvészeti részlegének vezetője tartotta (a munkálatnak, melyről beszámolt, társ-szerzői V. Grigorjan és R. Urutyan). A Központ munkatársi gárdája Ter-Mikaeljan matematikus és Grigorjan nyelvész irányítása mellett néhány év alatt létrehozott egy célgépet, mely alkalmas oroszról örményre való gépi fordítás megvalósítására. Az előadó nem is emelte ki annyira, mint ez a vita során, majd a gép kisebb csoportokban történt megtekintésekor kiderült, hogy örmény kollégáink majdnemhogy egyedülálló feladatot valósítottak meg „Garni" nevű gépükkel. (A „Garni" nem betűrövidítés, mint ez számítógépek esetén gyakori szokott lenni, nem is örmény közfőnév — mint amilyen a „Sztrela" név bizonyos univerzális számítógépek esetén —, hanem egy örmény helység neve, mely ókeresztény korból fennmaradt templomáról nevezetes, tehát végső soron a „Minszk", „Ural-1", „Ural-2" stb. számítógépnév-típusba sorolható.) A félvezetőkre épült gép egyedülálló volta abban rejlik, hogy míg másutt általában univerzális számológépeket programoznak fordítás céljára, addig ők egy olyan célgépet hoztak létre, mely csak kétnyelvű fordításra alkalmas, de arra azután valóban alkalmas. A gép specializáltsága lehetővé tette tervezői és kivitelezői számára, hogy maximálisan figyelembe vegyék a nyelvi feladatok specifikus vonásait; ugyanakkor egyes újításaik, melyeket a munka során alkalmaztak, általánosabb célokra is megfelelőknek bizonyulhatnak a számítógépes technikában. A gép programozása is eltér a megszokottól. A két nyelv grammatikájának és az egymásnak való megfeleltetésnek a programját nem lyukkártyáról vagy lyukszalagról viszik a gépbe, hanem az egyszer s mindenkorra, egy-egy kazettában, a vezetékek megfelelő hegesztésével rögzítve van. Ebből az következik, hogy ha, tegyük föl, orosz—örmény fordítás helyett angol—orosz fordítást kívánnak a Garnival végeztetni, akkor a kazettákat ki kell cserélni (ez viszonylag egyszerű művelet); továbbá, hogy ha a nyelvészek a program valamely részletén változtatni kívánnak, akkor a kazettán technikai változtatást kell végrehajtani: bizonyos vezetékeket kivágni és más úton behegeszteni. (Ter-Mikaeljanék szóbeli tájékoztatása szerint meglevő ügyes mérnöki-technikusi gárdájukkal egy-egy egyszerűbb program-változtatást néhány óra alatt végre tudnak hajtani a jelenleg meglevő orosz—örmény kazettában.) E nehézkességgel szemben több (kül- és belföldi) résztvevő aggályokat támasztott, hiszen, például, ha — mint ez az IBM gépeken, fordítás esetén általánosan szokásos — lyukkártyás technikát használunk a programozásra, akkor a program-módosítás csupán annyiból áll, hogy a programot tartalmazó lyukkártyákból a megfelelőket kidobatjuk és

újra lyukasztjuk, tehát magán a gépen nem változtatunk semmit, csak a bevitt információkon. Örmény kollégáink válasza ezekre az aggályokra csupán az volt, hogy a Garni — működik, szemben más, szellemesebb és rugalmasabb eljárásokkal, amelyek viszont — nem működnek. A fordítandó szövegek bevitele egyébként a Garni esetében is a szokásos 80 oszlopos lyukkártyákról történik. Egy 40 000 n-es ívet 2—2,5 óra alatt fordít le a gép oroszról örményre (ehhez képest pillanatnyilag még elmarad a kiírás sebessége). A résztvevők túlnyomó többsége, így e sorok írója is, természetes okoknál fogva nem tudott meggyőződni a kapott örmény szöveg érthetőségéről, világosságáról, örmény nyelvhelyességéről stb.; ám láttuk az örmény szintézist közvetlenül megelőző orosz analízis eredményeit s ezek igen jók voltak; ezen kívül csak örményül tudó kollégáink szavahihető tanúságára voltunk bízva, hogy a kapott örmény szöveg is jó. A fordítás minden esetre még a Garnin is kísérleti jellegű, szűkebb matematikai szókincset tartalmazó szakszövegekre irányulhat csupán.

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a konferencia másik központi kérdése a szemantikáé volt; a szemantikai kérdések világszerte az érdeklődés homlokterébe kerültek az utóbbi években. (Ehhez képest egy speciális fordítógép, mint amilyen a Garni, ha nem éppen a Garni hazájában ülésezünk, minden bizonnyal kevesebb érdeklődésre tarthatott volna igényt, bár kétségtelen, hogy bárhol a világon erősen érdeklődtek volna iránta.) I. A. Melcsuk előadásában ismertette az őáltala és e területen közvetlen munkatársa, A. Zsolkovszkij által végzett munkák eddigi eredményeit s a további feladatokat. Korábban már szóltunk a hazai sajtóban a Moszkvai Idegen Nyelvi Főiskolán folyó szemantikai kutatásokról (l. ÁltNyT. IV. 259—265), ugyanakkor jeleztük, hogy e kutatásokba kíván bekapcsolódni Melcsuk is. Tudománytörténeti szempontból ehhez azt fűzhetjük most hozzá, Jerevánban szerzett személyes információink alapján, hogy a szemantikai kutatások megindítója a főiskola gépi fordítói laboratóriumában V. V. Ivanov volt. Az eltelt évek alatt a közös koncepció nem kevés változáson ment át. A moszkvai szemantikai iskola Melcsuk-Zsolkovszkij képviselte ágának felfogását a következőkben lehetne sommázni.

Míg a korábbi, hagyományos GF-eljárások súlypontja a homonímia megoldásán volt, vagyis azon, hogy többé-kevésbé széles kontextus figyelembe vételével egyértelmű szintaktikai elemzést és ennek megfelelő szintézist kívántak nyújtani, addig Melcsuk-Zsolkovszkij módszerének súlypontja a szinonímián van. Ezen azt kell értenünk, hogy ők a természetes nyelven adott szöveget egy szemantikai bázis-nyelvre fordítják le, melyben lerögzítik az eredeti valamennyi lényeges szemantikai sajátságát; erről a fordítás egy másik természetes nyelvre többféleképpen történhet (множественный синтез — az arra való törekvés, hogy minél több szinoním fordítást kapjanak). Ennek megfelelően az a szótár, amelyben az orosz szavak vannak és amelynek segítségével a szemantikai bázis-nyelvről fordítanak, a szokásos morfológiai és szintaktikai információkon kívül kimerítő lexikai-szemantikai információkat is tartalmaz. Ez utóbbi információk két csoportra oszthatók: *1.* az adott szó ekvivalens helyettesítő eszközeinek felsorolása (például az adott szó szinonímái); *2.* szemantikai paraméterek, vagyis azok az eszközök, amelyekkel az adott szó mellett bizonyos standard értelmi kapcsolatokat jellemezhetünk (mint: fokozás, felsőfok — nem csak a melléknévnek lehet felsőfoka: az 'öröm' felsőfoka, mondjuk, a 'boldogság', a 'fut'-é például a 'rohan' stb.! —, eszköz-

lés stb.). E sajátosan szerelt szótáron kívül a szintézis számára szükség van külön szabályokra: egyrészt olyanokra, amelyek megmondják, milyen rokon értelmű szavakra és szerkezetekre lehet felcserélni egyes szavakat és szerkezeteket; másrészt olyanokra, amelyek szemantikai-szintaktikai jellegűek és azt határozzák meg, hogy bizonyos lexikális változások esetén milyen szerkezeti változásokat (mondattani módosításokat) kell a szövegben végrehajtani. A nem kívánatos változatok kirostálására szolgáló szűrők szerepét konkrét tilalmak töltik be, ezeket is a szócikkek tartalmazzák.

A moszkvai szemantikai iskola egy másik képviselője, Ju. Martemjanov (Ju. Musanovval közösen készített előadásában) arról számolt be, milyen formába kell önteni valamely természetes nyelven írt szöveget abból a célból, hogy megfelelő átalakítások után bármely szöveg tartalmát reprezentálhassuk. Melcsuk előadásához kapcsolódóan N. Arszentyjeva azoknak a kísérleteknek az eredményéről számolt be, amelyek során Melcsukék problémáit egy számítógépen kívánták realizálni. Ugyanebben a témakörben a moszkvai szemantikai iskola egy további jeles képviselője, N. Leontyjeva arról beszélt, hogyan lehet valamely szöveg tartalmát (értelmét) t a r t a l m i m a g m o n d a t o k segítségével leírni. A tartalmi leírás elemei ezen belül bizonyos „szavak" (konkrét cselekvések, állapotok, tulajdonságok, tárgyak elnevezései: 'ütni', 'szeretni', 'erdő', 'fiú', 'piros', 'gyorsan'. . .) és bizonyos „értelmi viszonyok" (az előbbieket összekötő funkciók megnevezései: 'eredmény', 'cselekvő', 'rész(e)', 'vég(e)', 'egyenlő' stb.). A tartalmi magmondat ezek szerint nem más, mint valamely értelmi viszony, betöltött helyekkel (a helyeket betölthetik vagy „szavak" a fenti értelemben, vagy további értelmi magmondatok).

Lehetetlenség csak cím szerint is felsorolni a további érdekesebbnél érdekesebb előadásokat, melyek a GF-szótárak szerkezetét, a programozás automatizálását, a nyelvstatisztikát, a matematikai nyelvészet általános kérdéseit érintették. Csak utalni tudunk **D.** Hays beszámolójára arról, hogy a nyelvészeti kutató munkában hol és milyen célokra használják fel ma a korszerű gépeket az Egyesült Államokban, P. Garvin beszámolójára az általa kialakított „Fulcrum" módszerről a GF-ban, A. V. Gladkijnak, az Akadémia Szibériai Osztálya matematikai nyelvészeti csoportja vezetőjének előadásáról a matematikai nyelvészet, a nyelvészet és a matematika kapcsolatáról, a nyelvi leírások formalizálásáról és a matematika szerepéről e formalizálásban (e témakörből egyébként Gladkijnak hamarosan egy könyve is fog megjelenni, melyet Melcsukkal közösen írt) — és így tovább.

Nem érdektelen végül az utolsó napon megvitatott és elfogadott határozatra utalni. E dokumentum többek között leszögezi, hogy „. . . bár gazdaságilag kifizetődő és gyakorlatilag elfogadható GF-t egyelőre még nem értek el (sem a Szovjetunióban, sem annak határain túl) és szemmel láthatólag nem is fognak elérni a legközelebbi jövőben, elméleti és kísérleti téren igen szolíd eredmények vannak, melyek azt mutatják, hogy ez a kutatási irány nagy távlatokat nyit és rendkívül fontos mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. Ha a ma folyó elméleti kutatások széleskörű kísérleti alapra helyezkednek, mely alapot minden lehető módon erősíteni kell és amelynek biztosítania kell a meglevő algoritmusok tömeges kipróbálását, akkor kétség kívül sikeresen meg lehet oldani azt a rendkívül bonyolult feladatot, amelyet az ember beszédtevékenységének számítógépeken történő modellálása jelent".

PAPP FERENC

A francia nyelvtudomány fő irányairól

I.

1. A nyelvtudománynak ma kétségtelenül reneszánsza van Franciaországban is. Helytelen lenne viszont, ha itt különbözö nyelvelméleti iskolákról, és nem a kutatások jellegéről, fő irányairól szólnánk. E kérdésekkel foglalkozva a francia nyelvtudományi kutatásokat ma jellemző néhány tényezőre azonban előrevontan is fel kell hívnunk a figyelmet, mégpedig: 1. Az élő nyelvek és a modern civilizációk nyelvi anyagának leírása keretében különválik a nyelvészet és a nyelvtudományi felsőoktatás hagyományos struktúrája. — 2. A modern nyelvtudomány amerikai irányzatai integrálódnak a hagyományos és az újabb francia nyelvtudományi irányzatokkal. — 3. Még a hagyományos nyelvelméleti felfogást képviselő nyelvészeknél is gyakori a matematikai és szimbolikus logikai formulák, illetőleg néha csak képletek felhasználása a formalizált nyelvi rendszerek, az ún. nyelvi modellek bemutatására.[1] — 4. A nyelvtudományi kutatásokat Franciaországban már kiterjesztették nemcsak az ún. metalingvisztikára, hanem a nem-verbális szemiotika területére is. — 5. Jelentős eredményekre vezetett a pszicholingvisztikai és az antropológiai kutatások eljárásainak felhasználása a különböző nyelvek leírásában. — 6. Egy-egy nyelv működésének bemutatására, illetőleg egy-egy vizsgálati egység (corpus) belső struktúrájának feltárására jól használható lingvisztikai modelleket alkotnak. — 7. A nyelv patológiájának új szempontú vizsgálatai a nyelvészek és az ideggyógyászok együttműködésének mindinkább kiteljesedő lehetőségeit formálják. — A francia nyelvtudomány fő irányairól szólva, a feltétlenül szükséges tájékoztatás igényével mindezekre megfelelő összefüggésekben tehát utalnunk kell.

1.1. A Cours de linguistique générale megjelenését kétségtelenül a modern nyelvtudomány kialakulása kezdetének értékelhetjük, hiszen mind az összehasonlító-történeti, mind az általános nyelvtudomány területén vele jutottunk el a „tapasztalati megfigyelésektől és a tények összegyűjtésétől" a nyelvi rendszer szerkezetes kapcsolatainak feltárásához.[2]

Saussure követői közül azonban többen nemcsak arra törekszenek, hogy mennél jobban megértsék és kifejtsék a Cours. . . elveit, hanem szinte dogmákként kezelik őket, — ugyanakkor Saussure kéziratos jegyezeteinek újabban történt felfedezése, valamint Bally és Sechehaye által nem használt tanítványi feljegyzések lehetővé tették R. Godel számára, hogy a Cours . . . „kéziratos hagyományáról" olyan jelentős művet tegyen közzé, amit ma már az 1916-i kiadás szövegével együtt kell figyelembe venni, hogy előkészíthessék azt a kritikai kiadást, amit Engler tervezett. Csak ez a kritikai kiadás biztosíthatja ma a francia nyelvtudományban az eredeti Saussure—Meillet tanítás és az amerikai irányzatok helyes integrációját.[3]

1.2. F. de Saussure szinkronizmusa, valamint Saussure és Sapir immanentizmusa nemcsak Amerikában, hanem Franciaországban is a logikai pozitivizmus struktúra elméletével összefonódva új nyelvtudományi rendszerbe torkollott. Ez az irányzat a nyelvi rendszeren valamely tagolt egészt ért, amelyben az egyes jel viszonya az egészhez és minden egyeshez az egész és az egyes kölcsönös meghatározására szolgál. A nyelvi

[1] Vö. Apostel, L., Linguistique, théorie de la communication et logique. Acta Oti-Rhine-Laryngologica Belgica. 1954. évf. 167—189; — Ducrot, O., Logique et linguistique. Langages, I/2, (1966), 21 kk.

[2] Redard, G., Ferdinand de Saussure, pionnier de la linguistique. Journal de Genève, 1957. november 23—24.

[3] Vö. Godel, R., Notes inédites de F. de Saussure. Cahiers Ferdinand de Saussure XII, (1954), 49—71; — uő., Souvenirs de F. de Saussure concernant sa jeunesse et ses études. Cahiers Ferdinand de Saussure, XVII, (1960), 12—25; — uő., Les sources manuscrites de Cours de linguistique générale de F. de Saussure. Genève—Paris, 1957; — uő., Introduction du deuxième Cours de linguistique générale (1908—1909). Cahiers Ferdinand de Saussure XV, (1957), 3—103; — uő., Les cahiers E. Constantin. Cahiers Ferdinand de Saussure, XVI, (1958—1959), 23—32; — uő., Inventaire des manuscrits de F. de Saussure remis à la Bibliothèque Publique et Universitaire de Genève. Cahiers Ferdinand de Suassure, XVII, (1960), 5—11; — Engler, Rudolf, CLG und SM: eine kritische Ausgabe des Cours de linguistique générale. Kratylos, IV, (1959), 119—132; — Vendryes J.: Cahiers Ferdinand de Saussure, VI, (1946—1947), 48; — Frei, H.: Cahiers Ferdinand de Saussure, IX, (1950), 27—28; stb

rendszer vizsgálata lényegileg az egyes elemek és az egész kölcsönös viszonyainak feltárása, s itt nemcsak az egyes elemek, hanem maga az egész (a nyelv) is viszonyhordozó valóság. A nyelv eszerint strukturált vagy struktúrával rendelkező rendszer, illetve a nyelv rendszerek rendszere, amelyben az egyes elemek, a rendszertagok és a részrendszerek különböző eredetűek, különböző időből származnak és különböző fontosságúak. A nyelvnek, mint önálló jelrendszer egésznek tudományos vizsgálatát élesen elválasztják minden nyelven kívüli vonatkozástól, s csak magának a nyelvi rendszernek az elemzésével világítják meg az egyes nyelvi elemek, jelek, illetve jelkategóriák és szerkezetes egységek értékét és a rendszer egészében elfoglalt helyét.

Noha a francia strukturalisták többsége nem érdeklődik a fejlődés tényei iránt, s csak a szinkrónia foglalkoztatja őket, — mégis a francia strukturalisták egyik kimagasló alakja, A. MARTINET volt az első, aki R. JAKOBSON 1931-ben közzétett tanulmányának elvi megállapításait[4] a maga történeti fonológiájában részleteiben is értékesítette.[5] E vizsgálódások során igazolódott, hogy a nyelvi rendszer objektív valóság, s e nyelvi rendszer állandóságát, állapotszerűségét a társadalmi tudat sajátos szerkezete biztosítja, de egyúttal ez teremti meg az egymás mellett élő törvényszerű árnyalati eltérések útján a nyelvalakulás, a fejlődés, a változás lehetőségeit is, vagyis e nyelvi rendszer semmiképpen sem mondható minden történeti dimenziótól független valóságnak. A francia nyelvészek többsége a közlés céljaira szolgáló szinkron jelrendszerrel és ennek egyéni, konkrét felhasználásával foglalkozva nem törődik ugyan azzal, hogy a történeti fejlődés minden tényezője az egész rendszert is érinti, — mégis általában elismerik, hogy a diakronikus vizsgálatok sem adnak valótlan képet magáról a nyelvi rendszerről.

Tudjuk, hogy TRUBETZKOY korrelatív szembenállásokat megkülönböztető rendszerelképzelésétől eltérően JAKOBSON radikális kételeműséget állít. JAKOBSON elméletének konstruktív bírálatában helyesen állapítja meg A. MARTINET,[6] hogy nem a nyelvnek kell alkalmazkodnia a nyelvészek elképzeléseihez, hanem a nyelvésznek kell módosítania kutatási eljárásait, ha azok nem felelnek meg a vizsgált nyelv tényeinek. — Érthető tehát, hogy G. GUILLAUME az ige kategóriájának és a francia névelőknek problematikáját vizsgálva[7] nemcsak a saussure-i tanításra hivatkozik, hanem elmélete a MEILLET felfogásának megfelelő hagyományos nyelvtudományi elképzelésekhez is kapcsolódik —, noha a morfémasorok kiegészüléséről ugyanakkor azt is állítja, hogy az egész rendszer megismerésére csak a közvetlen megfigyelés tényein túl eső összefüggések feltárása adhat elegendő anyagot. GUILLAUME úgy véli: a rendszert nem alkotják maguk a nyelvi alakok — tehát csak a konkrét megfigyelés tényeinek az elvont eszmélkedéshez kapcsolása mutathat rá a tulajdonképpeni nyelvi rendszerre.[8] Pszicho-szisztematikus felfogásának követője, R. VALIN pedig a túlzóan pozitivista elképzelések ellen lépve fel, a gondolkodásfolyamatok nyelvi megfeleléseinek bemutatására logiko-geometriai figuratív sémákat alkot.[9]

1.3. A leginkább kiteljesedett és részleteiben leghatásosabb francia strukturalista elmélet a dán L. HJELMSLEV „glosszematikájához" kapcsolódott.[10] HJELMSLEV a nyelvet struktúrával rendelkező egésznek fogja fel, de kiemeli azt a saussure-i megkülönböztetést, hogy a nyelv forma és nem szubsztancia.[11] HJELMSLEV pontosan meg is fogalmazza tételét, hogy „a nyelvi forma független attól a szubsztanciától, amelyen megnyilvánul, s így a forma csak közvetve: funkciós vonatkozásokkal határozható meg"[12]

[4] Vö. JAKOBSON R.: Principes de phonologie historique. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, IV, 247—267.

[5] Vö. MARTINET, A., Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique. Berne, 1955.

[6] Vö. MARTINET, A., Économie des changements phonétiques 73—77; 125—126; stb.

[7] Vö. GUILLAUME, GUSTAVE, La langue est-elle ou n'est-elle pas un système. Québec, 1952. 4.

[8] Vö. GUILLAUME, G., L'architectonique du temps dans les langues classiques. Copenhague, 1945. 11—15, 17, 65.

[9] Vö. VALIN, ROCH, Petite introduction à la psychomécanique du langage. Québec, 1954.

[10] Vö. HJELMSLEV, LOUIS, Essais linguistiques. Copenhague, 1959.; — SIERTSEMA, B.: A Study of Glossematics. Critical Survey of its Fundamental Concepts. La Haye, 1955; — Trends in European and American Linguistics 1930—1960. 128—164; stb.

[11] Vö. SAUSSURE, Cours de linguistique générale 169.

[12] Vö. Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague, IV, (1939), 3—4.

— vagyis a szubsztancia, amennyiben nem strukturált, amorf anyag marad. HJELMSLEV ugyanis egy nyelv struktúráját kölcsönös függések hálózatának, vagyis funkciók, belső függések autonóm egységének tartja.[13] Követői a nyelv rendszerét közös szerkezeti elvre vezetve vissza: logika alá rendelt rendszernek nevezik.[14]

A nyelvben megvalósuló immanens struktúrák feltételezése G. GUILLAUME-tól, MANDELBROT-tól, DUCROT-tól stb. a matematikai logikák algebrai formuláinak felhasználását igényelik az emberi esetlegességektől elkülönített „anyagtalan pánkron viszonyhálózat" feltárására.[15] Az így felfogott nyelvtudomány már eltávolodik a nyelv emberi élő és társadalmi jellegétől, s mindinkább az értelmi spekulációk területére tolódik át.[16] SAUSSURE elmélete a nyelv társadalmi valóságként kezelését követeli ugyan, s a Cours de lingusitique générale olvasása feltétlenül azt a benyomást kelti, hogy a nyelvtudomány társadalomtudomány, — olvashatjuk a Journal de Psychologie-ban,[17] — ez a szociológiai szemlélettel kidolgozott nyelvelmélet mégis az eredeti elgondolástól teljesen idegen koncepcióhoz vezette a kutatókat. Ha azonban a G. GUILLAUME-tól ajánlott rendszerezés szélsőségesnek tűnik is, el kell ismernünk, hogy pszicho-szisztematikus eljárása jól alkalmazható a nyelvi valóságról alkotott pontos ismeretek kialakítására, s az ilyen rendszerszemlélet szükséges, nélkülözhetetlen napjaink nyelvészeti vizsgálódásai számára.

Az ilyen vizsgálatok nemcsak a nyelvoktatás gyakorlati feladatai előkészítésében és megoldásában bizonyulnak értékeseknek, hanem alapjai a modern francia alkalmazott nyelvtudománynak is. A matematikai eljárások alkalmazása azonban sok olyan illúziót is táplál az elektrónikus kalkulátorokhoz kapcsolódóan, hogy ez a nyelvleírás véglegesen áttöri azt a fiktív korlátot, ami a nyelvtudományt eddig elválasztotta az egzakt tudományoktól.[18]

1.4. Hála azonban A. MARTINET diakronikus fonológiájában megnyilatkozó realizmusának, a mai francia nyelvtudományban megvalósult a hagyományos összehasonlító-történeti nyelvészet és az új koncepciók közötti kapcsolat. „Itt az ideje, — írja A. MARTINET —, hogy a nyelvészek tudatosítsák szaktudományuk önállóságát, és megszabaduljanak kisebbségi érzésüktől, ami arra ösztönzi őket, hogy minden irányzatukat valamely nagy filozófiai elvhez kössék, hiszen ez csak a valóság elkendőzéséhez vezet ahelyett, hogy feltárná azokat . . ." [19] Az újabban közreadott Éléments de linguistique générale (Paris, 1960. — 5. kiad.: 1965.) című művében pedig rámutat, hogy egyensúlyra kell törekedni a tiszta eszmélkedések és a tények feltárása között, vagyis „. . . több realizmus és kevesebb formalizmus . . ."[20] az elméleti és az alkalmazott nyelvtudományban.

H. FREI is beszélt már a funkcionális nyelvtudományról,[21] szembeállítva a történeti nyelvészetet a normatív nyelvtannal. — ÉRIC BUYSSENS pedig felhívja a figyelmet arra,[22] hogy a jelek rendszerei egyrészt a közlés, az érintkezés eszközeiül szolgálnak, másrészt a nyelvhasználati törvényeket feltárva, a nyelvet a beszéd funkcionális alapjaként értelmezik.[23] Lényegileg ugyanezt vallja A. MARTINET is, hiszen számára a fonológia voltaképpen funkcionális diszciplina.[24]

[13] Vö. „Est structure une entité autonom de dépendances internes?" Actes du huitième Congrès International des Linguistes. Oslo, 1958. 641; — és még: La notion de rection. Acta Linguistica, I, (1939), 11 = Essais linguistiques 140.

[14] „. . . le nom de système sublogique" vö. APOSTEL, LEO—MANDELBROT, B.—MORF, A., Logique, langage et théorie de l'information. Paris, 1957. 135—151.

[15] Vö. HOUGEN, EINAR, Direction in modern Linguistics. Language, XXVII, (1951), 221—222; — MALMBERG, B., Studia Linguistica, III, (1949), 132; — KOPAL, V.: Lingua, II, (1950), 231—232; stb.

[16] Vö. ORR, J., Actes du sixième Congrès International des Linguistes. Paris, 1949. 63—65.

[17] Vö. XVIII, (1941), 624. Journal de Psychologie. — Choix d'études linguistiques et celtiques. Paris, 1952. 25.

[18] Vö. MANDELBROT, BENOIT, Structure formelle des textes et communication. Word, X, (1954), 1—27; — DUCROT, O.: Logique et linguistique. Langages, I, (1966) 2. füz.: 13—30; stb.

[19] Vö. MARTINET, A., Économie des changements phonétiques 18.

[20] Vö. I. m. 6.

[21] La grammaire des fautes. Genève, 1929. 17—31.

[22] Les langages et la discours. Bruxelles, 1943.

[23] Vö. még BUYSSENS, É., La conception fonctionnelle des faits linguistiques. Journal de Psychologie. 1950. évf. 37—53.

[24] Vö. MARTINET, A., Où en est la phonologie? Lingua, I, (1948), 34—58.

A nyelvi struktúra megismerésére törekvő eljárások azonban állandóan változnak, és ma a „strukturalizmus" megnevezés Európában és Amerikában néha teljesen eltérő irányzatokat takar, — mutat rá ÉMILE BENVENISTE a Journal de Psychologie 1954. évi kötetében.[25] Tagadhatatlan hogy a 40-es évek óta a strukturalizmus, illetőleg a funkciocionalizmus keltette fel leginkább a nyelvészek figyelmét, s lett tudományunk hajtóereje, — noha mindmáig eléggé eltérő vélekedéseket olvashatunk a különböző szerzőknél a nyelvi struktúra és a nyelvi rendszer fogalmi jegyeire vonatkozóan. A struktúra mégis „. . . a modern nyelvtudomány egyik lényegi terminusa, egyike azoknak, amelyeknek programadó értékük van".[26] A strukturalizmus azonban nemcsak a modern nyelvtudomány elvi alapjait határozta meg, hanem a kutatásban is igazolta elméleti szükségességét és gyakorlati hasznosságát, s így a nyelvi struktúrák vizsgálata nemcsak a fonológia megteremtéséhez, hanem a morfológia, a szintaxis, sőt a szemantika és a nyelvi tipológia megújulásához is vezetett.[27]

A francia strukturalisták SAUSSURE és A. MEILLET, valamint a glosszematika és az amerikai strukturalizmus legjobbjainak felfogását integrálva, egyrészt elkülönülnek a glosszematikusoktól, ti. nemcsak a formát tartják lényegesnek, egyedül értékelhetőnek a nyelv vizsgálatában —, másrészt többé-kevésbé függetlenek az amerikai strukturalisták gyakran egyoldalú szemléletétől is (pl. R. JAKOBSON apriorista, binarista elméletétől a fonológiában —, a tartalmi tényezők deduktív magyarázatától a szemantikában stb.). A tények szigorúan szinkronikus szemlélete (SAUSSURE) és az ember változó, a nyelvi eszköz alkalmazását követelő szükségleteinek feltárása (MEILLET, COHEN stb.) egyaránt a nyelvi struktúrák elemzésére készteti a mai francia nyelvtudomány munkásait (É. BENVENISTE, G. GUILLAUME, A. MARTINET, B. POTTIER, P. GUIRAUD, J. DUBOIS, A. J. GREIMAS, G. GOUGENHEIM stb.), — s elért eredményeik a világ nyelvtudományának elismerését váltják ki.

II.

2.1. A régi indiai f o n e t i k a i kutatások óta az emberi nyelv hangjainak tanulmányozásában a hangképzés (phonation) és az akusztika meglepő eredményeit a múlt század vége óta új kísérleti eljárásokkal fokozták. ROUSSELOT kezdeményezése ugyanis az eszközfonetikában a beszédhangok vizsgálatának új útjait tárta fel, és főként a fizikai-fiziológiai jellemzők megismerésében olyan tényezőkre mutatott rá, amelyekről előzőleg nem voltak világos elképzeléseink. Az utóbbi évtizedekben a francia fonetikai kutatások is nagyszerű eredményeket értek el, — ti. kiindulva a fizikai akusztika tényeiből és felhasználva a legújabb és legtökéletesebb technikát fonetikai laboratóriumaikban (Institut de Phonétique de Grenoble, Institut de Phonétique de Strasbourg, Institut de Phonétique de Paris) nemcsak a beszéd hangelemeinek különböző jellegű rögzítését, hanem a beszédhangoknak összetevőikre bontását, sőt ez összetevőkből az emberi hangokkal azonos értékű hanghatások létrehozását is megoldották. A fonetika autonóm tudománnyá fejlődött, ugyanakkor egyrészt sok és értékes anyagot szolgáltat a nyelvtudománynak, különösen az alkalmazott nyelvtudománynak a vele összefüggő audiovizuális eljárások kimunkálásához, — másrészt a fonetika a strukturális elemzés és a fonológiai eljárások alkalmazásával döntő jellegű tényezője az élő nyelvek rövid idő alatti elsajátításának.[28]

E fonetikai kutatások során a beszéd hangjait, a hangok formánsait tüzetesen megvizsgálva, az egyes nyelvekben sajátságaikban, egymástól többé-kevésbé eltérő szinte megszámolhatatlan hangot különítettek el. E kutatásokkal igazolták, hogy az általában azonosnak vélt és az írásban ugyanazon betűvel vagy betűcsoporttal jelölt hangok az adott hangkapcsolattól függően, sőt rendszerint attól függetlenül is sajátságaikban eltérnek egymástól. E különbségek alapja egyrészt az, hogy a beszélőszervek egyszerűsítik a különböző hangkapcsolatok létrehozásához szükséges mozgást, s így a hangok egymásra hatása eredményeként hangkapcsolati helyzetekhez kötött eltérések jönnek létre, — másrészt világossá vált, hogy a hangkapcsolattól függetlenül ejtett egyes emberi

[25] Vö. BENVENISTE, Journal de Psychologie. 1954. 130—145, — vö. ugyanezt Tendences récentes en linguistique générale címen: Problèmes de linguistique générale. Paris, 1966. 3—17.

[26] Vö. BENVENISTE, É.: i. m. 8.

[27] Vö. MARTINET, A., Éléments de linguistique générale. Paris, 1965. 6 kk.

[28] Vö. Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences. La Haye, 1962.

hangok is sajátságaikban csak több-kevesebb azonosságot tárnak elénk.[29] Felfogásuk szerint a fonetika a beszéd hangjainak tanulmányozása —, a fonológia pedig az artikulált emberi hangok nyelvi jelet alkotó, azonosító és megkülönböztető funkcióját, vagyis a nyelvi hangokat vizsgálja. BAUDOUIN DE COURTENAY vetette fel először a múlt század végén, hogy két leíró fonetikának kell egymástól elkülönítve lennie; — mégpedig aszerint, hogy a konkrét hangokat, mint fiziológiai-fizikai jelenségeket vagy pedig egy nyelvi közösségben a kölcsönös megértésre és megértetésre szolgáló hangokként tanulmányozzuk.[30] E termékeny gondolatnak azonban nem volt visszhangja, s csak SAUSSURE követői váltak terjesztőivé. A nyelv és a beszéd ellentétének tana készítette elő a talajt, ahogyan erre TRUBETZKOY is rámutatott a „Grundzüge der Phonologie" (Göttingen 1962. 3. kiad. 7 kk.) első lapjain, kiemelve SAUSSURE tételét, hogy a nyelvben csak különbségek, eltérések vannak.

A fonetikusok tehát a konkrét beszédaktusok egyének által létrehozott artikulált hangjait elemzik és mérik a laboratóriumok tökéletesített technikájával; — a fonológusok viszont olyan hangokkal foglalkoznak, amelyek csak megkülönböztető, funkcionális szembenállásukban és nyelvi jelet alkotó rendszerszerű kapcsolataikban tárulnak elénk. A fonéma tehát nem esik egybe egy-egy konkrét hanggal, hanem csak azokkal a jellemzőivel, amelyek részt vesznek a megkülönböztető szembenállások létrejöttében. Az egyszer már felismert szembenállás hangsajátságai pedig elegendőek, hogy jellemezzenek egy fonémát még akkor is, ha nincs is minden esetben megkülönböztető szembenállásról szó, — állapítja meg A. MARTINET.[31] Ha tehát pl. a *p—b* hangellentét megkülönböztető funkcióját felismertük egy sor példában, mint *pap—bab*, *púp—búb*, — ennek a hangellentétnek a sajátságai megkülönböztető funkció nélkül is jellemzik az adott fonémát, ti. ha az *épít* szónak nincs is 'ébít' ellentéte vagy az *eb* szónak nem felel is meg nyelvünkben 'ep' hangsorú nyelvi jel, a *p* és a *b* az említett szavakban szóalkotó és azonosító funkcióval elkülöníthető beszédhang, fonéma.[32]

Az emberi nyelv hangjainak ezt a funkcionális szembenállását a hagyományos fonetika fiziológiai tényei is igazolták, — ti. ANDRÉ OMBREDANE e kérdésekkel foglalkozva utal arra, hogy az embernél a beszéd nem organikus szükséglet, hiszen olyan szerveket használ, amelyeknek elsődleges élettani funkciójuk egészen más. Ha tehát bizonyos megbetegedéseknél a gégefőt eltávolítjuk, a nyelőcső is átveheti a hangadásban a némiképpen módosított hangsajátosságok létrehozásának szerepét, vagyis nem szükséges, hogy egy-egy fonéma a nyelvi közösségben kialakult jellemzőivel minden egyéni beszédtevékenységben teljesen azonos módon jelentkezzék.[33]

A saussurei gondolat gazdagodásaként a fonológiai eljárásoknak az alaktanban való felhasználására TRUBETZKOY létrehozta a morfofonológiát.[34] Az újabb francia nyelvtudományban azonban ezt a terminust alig használják, — noha VENDRYES többször utalt arra, hogy a fonológiai eljárásoknak jelentős szerepe van a nyelvi jelek és jelkapcsolatok alaki elkülönítésében, a fonémák szóalkotó, szóazonosító szerepének vizsgálatában.[35]

A fonológusok szakterületük vizsgálati eljárásainak kidolgozására és hasznosságának igazolására törekedve szinkron tényeket, nyelvállapotot vizsgáltak, — noha már a

[29] Vö.: GRAMMONT, MAURICE, Traité de phonétique. Éd. Delagrave, 1946; — STRAKA, GEORGES, La division des sons du langage en voyelles et consonnes peut-elle être justifiée? Travaux de Linguistique et de Littérature . . . de l'Université de Strasbourg, I, (1963), 17—124; — MARTINET, A., La prononciation du français contemporain. Paris, 1945.; — FOUCHÉ, P., La prononciation française. Paris, 1960. 2. kiad.; — GARDE, ÉDOUARD, La voix. Paris, 1954; stb.

[30] Vö. TROUBETZKOY, N. S., Principes de phonologie. Trad. française de J. Cantineau. Paris, 1949. 5.

[31] Vö. MARTINET, A., Concerning the preservation of useful sound features. Word, IX, (1953), 1—11; — UŐ.: Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique. Berne, 1955. 18—89; — UŐ : Éléments de linguistique générale. Paris, 1965. 5. kiad. 45—76; — UŐ.: La linguistique synchronique. Paris, 1965. 36 kk.; — FREI, H.: Langue, parole et differenciation. Journal de Psychologie. 1952. évf. 140—141; stb.

[32] Vö. MARTINET, A., La description phonologique. Genève — Paris, 1956. 17 kk.

[33] Vö. OMBREDANE, ANDRÉ, L'aphasie et l'élaboration de la pensée explicite. Paris, 1951. 282—3.

[34] Vö. TRUBETZKOY, N. S., Grundzüge der Phonologie. Göttingen, 1962. 3. kiad. 268—271.

[35] Vö. VENDRYES, J., La phonologie et la langue poétique. Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris, II, (1934), 39—51.

Hágai Nemzetközi Nyelvészkongresszus vitaanyagában olvashatjuk: „A szinkroniku[s] és a diakronikus fonológia ellentmondása abban a pillanatban feloldódik, amidőn a hangtani változásokat a fonológiai rendszer funkciói szerint elemezzük." R. JAKOBSON pedig már 1931-ben közzétette a „Prinzipien der historischen Phonologie" című tanulmányát;[36] — s noha ebből az anyagból világossá vált, de csak A. MARTINET tárta fel teljes részletességgel: egy nyelvi rendszer elemei annyira szolidárisak, hogy a sajátos alakulások magyarázata elképzelhetetlen az egész rendszer fejlődésének bemutatása nélkül.[37] A történeti fonológia azonban voltaképpen a második világháborút követő években jelentkezett, s elsősorban abban volt jelentősége, hogy a hagyományos nyelvészet képviselőivel megértette: a történeti hangtant funkcionális keretbe kell foglalni. Az összehasonlító-történeti nyelvészet és a fonológusok ilyen jellegű kiegyezését képviseli A. MARTINET, aki nemcsak említett művében,[38] hanem az „Éléments de linguistique générale"-ban[39] és a „La linguistique synchronique"-ban[40] világosan kifejti a két nyelvészeti elképzelés együttműködésének lehetőségeit. MARTINET „économie" műszava a legkisebb erőfeszítés, a belső gazdaságosság elvét emeli ki, s összekapcsolja az ember kifejező s közlő szükségletével, valamint az értelmi és fizikai tevékenység minimumra redukálásának tendenciájával. MARTINET felteszi a fonémák kiegészülése által megvalósult rendszer állandóságát, és ennek alapját a hangképző tevékenység aszimetriájában látja, — ti. ha az elszigetelt és nem integrált fonémáknak nem alakul ki korrelációs párja, készek az eltűnésre.

Az eszközfonetikai és fonológiai kutatásokkal szorosan összefonódva alakultak a francia alkalmazott nyelvtudományban a helyes kiejtés és a „phonétique corrective" munkálatai. A logikai vagy lélektani alapú „általános nyelvtan" fogalmával szemben e vizsgálatok abból indultak ki: a nyelvek szerkezeteikben, rendszerükben különböznek egymástól, s e szerkezeti különbség akadálya egy új nyelv elsajátításának. Ha pedig az anyanyelv szerkezetes kapcsolatainak automatizmusát fenntartó helyes ejtés (orthoepia) törvényeinek háttérbe szorítása nélkül óhajtjuk kialakítani az új nyelv funkcionális törvényei érvényesülését: a bilingvizmus modern kutatási eredményeit felhasználó, a nyelvrendszerek összehasonlításán alapuló „phonétique corrective"-re van szükség. Érthető tehát, hogy újabban BERTIL MALMBERG műszóhasználata szerint a francia alkalmazott nyelvtudományban a fonetikát és a fonológiát ugyanazon dolog két oldalának fogják fel;[41] — és az eszközfonetika, a bilingvizmus, valamint A. MARTINET realista-funkcionalis felfogásába integrált binarista (R. JAKOBSON) elmélet eredményeit felhasználva a nyelvi laboratóriumok új oktatási eljárásait dolgozták ki.[42]

2.2. A „Cours de linguistique générale" hatására létrejött strukturalista elméletek vizsgálati eljárásait először a beszédhangok tanulmányozásában használták fel, s csak jóval később terjesztették ki a strukturális elemzés eljárásait az alaktan és a mondattan területére is. A francia strukturalizmus fő képviselői LUCIEN TESNIÈRE, É. BENVENISTE, A. MARTINET mégis már több évtizede többféle összefüggésben rögzítették az ilyen vizsgálatok szükségességét. E kérdésekkel foglalkozva megállapították, hogy egy nyelv hang-

[36] Travaux du Cercle Linguistique de Prague, IV, (1931), 247—267.

[37] Vö. MARTINET, A., Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique. Berne, 1955. 42—43; stb.

[38] I. m. 94—104.

[39] Paris, 1965. 5. kiad. 103.

[40] Paris, 1965. 61 kk.

[41] Vö. MALMBERG, B., Le système consonantique du français moderne. Lund—Copenhague, 1943.; — UŐ., La phonétique. Paris, 1962. 4. kiad. 103—110; stb.

[42] Vö. LAFON, JEAN, Message et phonétique. Cahiers d'audiophonologie. Paris, 1961.; — LÉON, PIERRE, Laboratoire de langues et correction phonétique: essai méthodologique. Paris, 1962. 1—275; — LÉON, PIERRE et MONIQUE, Introduction à la phonétique corrective. Paris, 1964. 1—95; — LÉON, MONIQUE, Exercices systématiques de prononciation française. Paris, 1964. I—II.; — GSELL, RENÉ, Les laboratoires de langues et l'enseignement du français. Revue de l'enseignement supérieur, 1963. évf. 4. füz.: 34—38; — RONDEAU, GUY, Initiation à la linguistique appliquée. Montréal, 1965. 1—141; — GOUGENHEIM—MICHÉA—RIVENC—SAUVAGEOT, L'élaboration du français fondamental. 1er degré. Paris, 1964. 1—302; — RENARD, R.: La méthode audio-visuelle et structuro-globale. Paris, 1965. 13—113; — LEFRANC, ROBERT, Les techniques audio-visuelles au service de l'enseignement. Paris, 1961. 1—218; — MÉTAIS, CLAUDE, Linguistique cybernétique et pédagogie des langues vivantes. Europe, XLIII, (1965), 112—133; — GREIMAS, A. J., Méthodes audio-visuelles et enseignement des langues. Études de Linguistique Appliquée, I, (1962), 137—155; stb.

tani, alaktani és mondattani rendszere lényegileg kevés számú elemből, jelből, jelkapcsolatból és szerkezetes típusból álló tagolt egész, — szókincse viszont gyakorlatilag megszámolhatatlan tényanyaggal rendelkezik. A nyelvi tények alaki vonatkozásai az adott nyelvállapotban legtöbbször pontosan körülhatárolhatók, társadalmi érvényűek és állandóak, — a szókincs viszont lényegileg minden irányban határtalan: állandóan keletkeznek új szavak, mások kihalványodnak a nyelvből, ismét mások új jelentéseket hoznak létre.[43] A nyelvkincs jelentés-vonatkozásainak ez a sajátos természete az amerikai strukturalista nyelvészet szélsőségesebb megnyilvánulásaiban (így pl. BLOCH-TRAGER és HARRIS munkáiban) a jelentéstan tagadásához vezetett, de határozott bizalmatlanságra találunk a jelentéstannal szemben még ANDRÉ MARTINET-nél is.[44] A legtöbb nyelvész (a szerkezeti nyelvszemlélet híveinek többsége is) ugyanakkor lehetetlennek tartja, hogy valamely nyelvet, a nyelvi rendszer egészét a szemantikai tényezők teljes mellőzésével vizsgálni lehessen.

Ma már világosan látjuk, hogy a szerkezeti nyelvelemzés (a strukturalizmus) és a jelentést is figyelembe vevő nyelvvizsgálat nem egymást kizáró ellentétek, hanem a nyelvi rendszer leírásának egymást kiegészítő két fokozata. Bármely nyelv szótanában tehát mindkettőnek szerepelnie kell, hiszen a strukturalizmus különben csak jelentés nélküli értelmetlen szótesteket és szerkezeteket mutatna be, — a csak a jelentést vizsgáló nyelvtudomány pedig ki lenne téve a nyelven kívüli tényezők hibás értelmezéséből eredő tévedéseknek. Érthetően L. HJELMSLEV a VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson már elképzelhetetlennek tartja,[45] hogy legyen másféle szemantika, mint strukturalista, hiszen a nyelvi tények vizsgálata lényegében a strukturális kapcsolatok feltárását jelenti. A nyelvek ugyanis rendszereket alkotnak, s csak mint rendszerek tanulmányozhatók, és e rendszerekben az egyes nyelvi jelek nemcsak alaki szerkezetükben, hanem tartalmukra és használatukra nézve is kölcsönös függési viszonyban vannak, — a jelentésnek és a jelentéskapcsolatoknak a nyelvi rendszertől is meghatározott értéke tehát szerkezeti vizsgálati eljárások alkalmazását igényli. Ebből azonban nem következtethetünk arra, hogy a nyelvi jelek és jelkapcsolatok lehetséges alaki szerkezeti vizsgálatával feltárt fonológiai és morfológiai struktúrákkal azonos jellegű jelentés-struktúrák különíthetők el a nyelvben. Ha valamely jel vagy jelkapcsolat nyelvi értékének meghatározására morfo-szemantikus szerkezetük feltárásával rendszerszerű összefüggéseket állapítunk meg, — ezzel eleget teszünk a strukturális elemzés követelményének, ti. annak, hogy bármely nyelv tényei csak azoknak a terminusaiban írhatók le, amelyeket az egyes rendszerek felölelnek.

A jelentés-struktúra vagy talán helyesebben a jelentésmező a valóság-vonatkozásoknak és a nyelvi jelet alkotó összetevők egymást kölcsönösen felidéző funkcióinak viszonyhálózata, amely a nevek (signifiant) motivációját vagy jelentését (signifié) határozza meg. Ezek a viszonyok és így maga ez a viszonyhálózat nem szükségszerű és nem rendszerszerű azonban olyan értelemben, hogy lehetővé válna a nyelvkincs jelentéskategóriáinak teljesen egyértelmű struktúra-kapcsolatokban történő bemutatása. Minthogy azonban a nyelvi rendszer tanulmányozásából a jelentés-vonatkozások nem rekeszthetők ki, tehát a nyelvi struktúrák megállapításában a tisztán formaiak mellett a szemantikai tényezők is figyelembe veendők. Ezek megközelítése és meghatározása pedig strukturalista eljárásokkal is biztosítható.[46]

A nyelvészek nagy része a nyelvi jelek és jelkapcsolatok tartalmi elemzésében, a tartalmi vonatkozások megállapításában célravezetőbbnek tartja a lélektani és szociológiai aspektust, azaz a lélektani mozzanatokon túl a kontextusok, a dologi vagy művelődési környezetek elemzése révén történő vizsgálatot. — Ugyanakkor ma már sok nyelvész törekszik arra, hogy az egyéni beszédtevékenységben megvalósuló nyelvi tények tartalmi

[43] Vö. ULLMANN, STEPHEN, Orientations nouvelles en sémantique. Journal de Psychologie, LV, (1958), 341; stb.

[44] Vö. Éléments de linguistique générale. Paris, 1965. 40—41.

[45] Vö. HJELMSLEV, L., To what extent can meaning be said to be structured? Proceedings of the VIII. International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 654, 667.

[46] Vö. GUIRAUD, P., La sémantique. Paris, 1964. 4. kiad. 73 kk., 92—3; — UŐ.: Bulletin de la Société Linguistique de Paris, III, (1956), 265—288; — GREIMAS, A. J.: Sémantique structurale. Paris, 1966. 18—28; — TODOROV, TZVETAN: Recherches sémantiques, Langages, I, (1966) 1. füz.: 4—43; — TERESTYÉNI FERENC: MNy. LVIII, 178—182; stb.

vonatkozásait használati feltételeinek terminusaiban a nyelvi jelek tagolt viszonyhálózatának jelentésmódjai szerint tárja fel.[47]

Ha tehát L. HJELMSLEVnek Osloban kifejtett felfogása szerint a nyelvi jelek és jelkapcsolatok jelentését struktúra-alkotónak fogjuk fel, ezzel a jelentéstani tények vizsgálatába a struktúra fogalmával együtt bevezetjük az érték fogalmát. Így a szemantikai elemzésben a jelek és jelkapcsolatok folytonos és nem folytonos sorainak, jelentéskategóriáinak és ellentétpárjainak tanulmányozására a szimbolikus formákon kívül eredményesen alkalmazhatjuk a behelyettesítés és az átalakítás vagy transzformáció eljárását is. HJELMSLEV jelentéstani vonatkozásokat érintő megállapításai a „Prolégomènes"-ben kifejtettektől az „Essais linguistiques"[48] vitatható értékű elvéig: „Une description structurale ne pourra s'effectuer qu'à condition de pouvoir réduire les classes ouvertes à des classes fermées", — azért meglepőek, mert ezt közvetlenül megelőzően rögzíti azt a véleményét, hogy a lexikában „zárt kategóriákat, osztályokat" feltennünk csak abban az esetben lehet, ha egyúttal feltesszük, hogy egy-egy új szó létrejötte nem módosítja az adott nyelv szemantikai mezőit.

E kérdésekkel foglalkozva a francia nyelvészek felfogását É. BENVENISTE fejezi ki,[49] amidőn arra utal, hogy a nyelv valamely jelének jelentéséről szólva egyúttal kifejezésre juttatjuk, hogy minden nyelvi alak (signifiant) megkülönböztető szembenállásokkal is körülhatárolt, meghatározott terjedelemmel rendelkező egységként a jelentésben hordozza a nyelvi jel nyelvhasználati törvényeit is. Nyitott kérdés maradt azonban mindmáig a francia jelentéstani munkálatokban is az a HJELMSLEVtől felvetett probléma, hogy a szókincs lehetséges jelentéscsoportjai a nyelvtani kategóriák alosztályai-e, vagy sem. — A jelentéstani elemzés újabb behelyettesítő eljárásaival megállapították, hogy két különböző jelentésű morféma különbözik disztribucióját tekintve, viszont az azonos disztribuciójú szavak jelentése is azonos vagy rokon. A jelentés- és így a szinonimamezőket is ugyanazon nyelvtani kategória (osztály) azonos disztribuciójú szavai alkotják ugyan, a szemantikai különbségek azonban nem nyilvánulnak meg szükségképpen szintaktikai különbségekben, még ha a szintaktikai különbségek mindig lényeges jelentéstani különbségeknek felelnek is meg. Ezt a jelentéstani kutatásokban is alkalmazott és újabban elterjedt vizsgálati eljárást Franciaországban B. POTTIER és A. J. GREIMAS használták fel először. R. JAKOBSON fonológiai elemzési eljárásait építették tovább, rámutatva arra, hogy a két- vagy többelemű szembenállások megkülönböztető jegyei nemcsak a fonematikus és morfematikus szerkezetek feltárására, hanem a szemantikai jellemzők összefüggéseinek bemutatására is alkalmazhatók. A fonematikus és morfematikus összefüggésekhez hasonló szembenállásokat látnak pl. abban, hogy a *hosszú* és a *széles* feltétlenül felidézi a *vízszintes*, — a *magas* és a *hosszú* pedig a *függőleges* és a *vízszintes* jelentésvonatkozásait is.[50]

A megkülönböztető jegyekre épülő két- vagy többelemű jelentéstani szembenállásokkal dolgozó elemzési eljárásokban azonban több problematikus tényező van: *a)* E disztribucionális jelentéstani elemzés során nem a jelentésből, hanem a nyelvi jelek nyelvhasználati törvényeinek egyéb funkcionális vonatkozásaiból indulnak ki, így az extra-lingvisztikai valóság legkisebb változása arra kényszeríti a kutatót, hogy megállapítva az adott nyelv szemémái számában történt változást, egyúttal módosítsa a jelentésstruktúráról kialakított felfogását, hiszen minden új szó megjelenése a jelentésmező módosulásával jár együtt. — *b)* A szó pozitív vagy negatív jelentés-vonatkozásait használják fel egy szónak a jelentésmező más szavaival történő szembeállítására, így azonban gyakorlatilag az egybevetések száma végtelen. Csak egy jól tagolt mesterséges nyelv (méta-

[47] Vö. ULLMANN, S., The Principles of Semantics. Glasgow — Oxford, 1957. 2. kiad. 65; — WELLS, R., Is a structural treatment of meaning possible? Reports for the Eighth International Congress of Linguists. Oslo, 1958. I, 197—210; stb.

[48] Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague, XII, (1959), 110.— Nordisk Sprog-og-Kulturforlag.

[49] Les niveaux de l'analyse linguistique. Proceedings of the IX. International Congress of Linguists. Mouton and Co. La Haye, 1964. 272—273.

[50] Vö. POTTIER, B., Vers une sémantique moderne. Travaux de Linguistique et de Littérature, — Strasbourg, 1964. II/1, 107—138; — uő., La définition sémantique dans les dictionnaires. Travaux de Linguistique et de Littérature, — Strasbourg, 1965. III/1, 33—39; — uő., Recherches sur l'analyse sémantique en linguistique et en traduction mécanique. Nancy, 1963. 1—38; — GREIMAS, A. J., Sémantique structurale. Recherche de méthode. Paris, 1966. 18 kk.; — GOUGENHEIM, G.: Points de vue nouveaux en sémantique. Critique, LXXII, (1953), 429—437; stb.

langage) jelenthetne megoldást, megadva a nyelv jeleinek más nyelvi jelekkel alkotott kapcsolataira az azonosság, a belefoglalás, a kizárás stb. jelzését, de ezzel a természetes nyelveknek olyan struktúrákat tulajdonítanánk, amelyekkel voltaképpen nem rendelkeznek. — *c)* Ha a tiszta leíró strukturális elemzésben minden szót egyjelentésűnek fogunk fel, ahhoz, hogy a többjelentésű szavak szemantikai modelljét megállapíthassuk, el kellene fogadnunk a diszjunktív meghatározások lehetőségét; ti. az ilyen lexikai halmazokban csak a jelentések együtt szereplésével, konfigurációjával világíthatjuk meg a nyelvi jelek jelentésmezőjének hierarchikus szerkezetét. — *d)* A szók jelentése nem osztathatatlan, hanem összetett egység, — e jelentések azonos jegyei tehát a szókincs osztályainak kialakításában, a jelentésmező szerkezetének bemutatásában nélkülözhetetlenek, viszont a jelentésegységeket általában csak a szövegösszefüggés teheti világossá, vö. az azonos alakú szavak és az ugyanazon szavak különböző jelentéseit meghatározó szemantikai szerkezeteket.[51]

Helyesen állapítja meg tehát B. Pottier és P. Guiraud, hogy a szavak alaki és tartalmi kapcsolatának rendszeregységeit csak morfo-szemantikai mezőjük feltárásával mutathatjuk be, — a jelentésmező fogalmát mégsem cserélhetjük fel több-kevesebb tévedés lehetősége nélkül a struktúra fogalmával. A természetes nyelvek fonológiai, morfológiai és szintaktikai szerkezeteinek és részrendszereinek minden ténye nélkülözhetetlen és szükséges a nyelv egészének működéséhez, — csak ilyen összefüggésekben használhatjuk a „struktúra" megnevezést. A jelentésmező vagy másként szemantikai-mező viszont jelentés-vonatkozások egysége ugyan, amely a nyelvi jelek motivációját meghatározza, — de a jelentésmező különböző viszonylatainak mindegyike nem feltétlenül szükséges a nyelv kifejező-közlő funkciójának érvényesüléséhez, vagyis a szemantikai-mező különböző jelentés-vonatkozásainak ún. strukturális kapcsolatai önmagukban nem alkotnak rendszeregységet, tehát nem valóságos struktúrák.[52]

B. Pottier irányításával a Nancy-i Egyetem gépi fordítási munkaközössége a természetes nyelvek leírására kialakított eljárásaiban egységbe foglalta a nyelvi jelek grammatikai és szemantikai rendszerének formalizálását, vagyis egyrészt leírja az elemzett és felismert nyelvi jelek, jelkapcsolatok, szerkezetes egységek struktúráját, másrészt a feltárt nyelvi tények formalizált rendszerében meghatározza azokat a törvényeket, amelyek az adott nyelv minden lehető mondatának alkotását megszabják. A Nancy-i Egyetemen kidolgozott eljárásban tehát nemcsak a nyelvi jelek, jelkapcsolatok grammatikai, hanem szemantikai funkciói rendszerének bemutatására is vállalkoztak, — s arra törekedtek, hogy induktív morfo-szemantikai mondatleírásuk azokat az alapvető grammatikai struktúrákat tárják fel, amelyek explicatív modelljei szorosan kapcsolódnak az adott nyelv jelei, jelkapcsolatai és szerkezetes egységei generatív modelljeihez. E feladat teljesítése során dolgozta ki B. Pottier a korszerű leíró és nyelvészeti szempontú szemantika vázlatát, hangsúlyozva, hogy e szinkronikus „leíró" jelentéstannak sajátos problematikája van, amely bizonyos pontokon egyezik a formális elemzés problematikájával, de egészében és lényegében különbözik tőle. Felfogása szerint e szinkronikus szemantikai leírás az adott nyelvből indul ki, s állapítja meg az adott nyelv szemantikai jellemzői elemzésével azokat felismerő szemantikai modelleket, amelyek egyúttal alkalmasak a grammatikai struktúra jellemzésére is. B. Pottier szemantikai elmélete tehát nem deduktív, hanem induktív felépítésű, vagyis nem fogad el eleve néhány, főként logikai fogalmat, hogy ezekkel, mint alapfogalmakkal határozza meg a többit. E jelentéstani munkálatok során megvizsgálták a nyelvtudomány és a szemantika kapcsolatát, meghatározták a jelentéstan helyét a nyelvtudomány egészében, de egyúttal megvilágították az alak és a jelentés strukturális jellemzőit is. Az ún. jelentés-struktúra vizsgálata során a nyelvi jelentés formalizálható jegyeit tárják fel a közvetlenül adott grammatikai formák rendszerszerű kapcsolataival egybevetve, s a jelentésmezők strukturális elemzésével a „fogalmak" v é g e s listájáig kívánnak eljutni. Különösen érdekesek a szeméma-korrelációkra vonatkozó megállapításaik, ti. a szinonimia és az antonimia, a szűkebb és tágabb jelentéskörök, a szócsaládok tagjai, a paradigmatikus viszonyban levő szavak és morfémák

[51] Vö. Todorov, T., Recherches sémantiques. Langages, I/1, (1966), 11—23, 27—30; — Dubois, J., Esquisse d'un dictionnaire structural. Études de Linguistique Appliquée, I, 43—48; — Lyons, J., Structural Semantics. An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato. Oxford, 1963. Publications of the Philological Society, 20; stb.

[52] Vö. Pottier, B., Vers une sémantique moderne. Travaux de Linguistique et de Littérature, — Strasbourg, 1964. II/1, 110; — Guiraud, P., La sémantique. Paris, 1964. 4. kiad. 89—93; — ő.: Bulletin de la Société Linguistique de Paris, LII, (1956), 265—288; stb.

jelentéstani összefüggésének bemutatására a két- vagy többelemű aszimetrikus szembenállás elvét alkalmazzák. Kétségtelen, hogy B. POTTIER jelentéstani elméletének részletesebb megvilágítása elősegítené eredményeik alkalmazását, illetve továbbépítését, — ez azonban már meghaladná ennek az összefoglalásnak a kereteit.[53]

2.3. Az újabb francia nyelvtudományi munkálatokban megtaláljuk a hagyományos, klasszikus nyelvleírást képviselő nyelvtanokat is,[54] amelyek a nyelvi tények vizsgálati egységei alapján fogalmakat, viszonyokat, nyelvhasználati törvényeket tárnak fel ellentmondás nélküli, egyszerű leírásokban. E klasszikus nyelvtanok szinkron vagy diakron nyelvszemléletével szemben a strukturalizmus francia képviselői pedig a nyelvi tények valamely vizsgálati egysége (corpus) egyidejű nyelvi tényeinek rendszerszerű összefüggéseit, szerkezetes kapcsolatait meghatározó általános érvényű törvények rendszerezett egészének bemutatására vállalkoznak, minthogy szerintük is a nyelvtan voltaképpen az adott nyelv szerkezetének elmélete.[55]

E nyelvtanok elvi alapjaik és eredményeik sokrétű különbözősége ellenére megegyeznek abban, hogy lényegileg mondatszerkezet-grammatikák, — vagyis az ún. közvetlen összetevők módszerének megfelelően az adott vizsgálati egység (corpus) felbontásával megnyilatkozásokat, ebben mondatokat, a mondatokban szószerkezeteket s e szintagmákban jelkapcsolatokat, illetve jeleket (morfémakapcsolatokat és morfémákat) különítenek el. Minthogy pedig az egyéni beszédaktusban realizálódó konkrét nyelvi tények formai és tartalmi vonatkozásait a használati feltételek terminusaiban írják le, s a használati feltételek a környezet terminusaiban realizálódnak, — ezért a francia morfoszintaktikus leírások megfelelő elvi alapvetés nélkül is hasonlítanak a még kevéssé ismert ún. kontextustól függő vagy kontextust figyelembe vevő mondatszerkezet-grammatikákhoz. B. POTTIER az alapvető nyelvtani struktúrák tanulmányozásához kidolgozott bevezetésében[56] és a román nyelv rendszerét leíró nagy munkájában már megközelíti a természetes nyelvek leírására talán legalkalmasabbnak látszó kontextust figyelembe vevő mondat-szerkezet grammatikát.[57] Ugyanezt a szemléletet találjuk J. DUBOIS négy kötetre tervezett „Grammaire structurale du français" most megjelent első kötetében és a szóképzésről szóló munkájában.[58] Nyelvtanában voltaképpen TESNIÈRE elméletét alkalmazza, vagyis nemcsak leíró és szükségképpen normatív, hanem prediktív strukturális grammatikák kidolgozásához teszi meg az első lépéseket.

Noha a francia nyelvtudományban is igen ellentmondó felfogás él a nyelvi rendszer szerkezeti kapcsolatait feltáró grammatikai leírásokról, sőt pl. R. L. WAGNER[59] kétségbevonja J. DUBOIS nyelvtanának strukturalista jellegét, egyet kell értenünk a már TESNIÈRE-

[53] Vö. POTTIER, B., Vers une sémantique moderne. Travaux de Linguistique et de Littérature, — Strasbourg, 1964. II/1, 107—137; — UŐ., La définition sémantique dans les dictionnaires. Travaux de Linguistique et de Littérature, — Strasbourg, 1965. III/1, 33—39; — UŐ., Recherches sur l'analyse sémantique en linguistique et en traduction mécanique. Nancy, 1964.; — COSERIU, E., Pour une sémantique diachronique structurale. Travaux de Linguistique et de Littérature, — Strasbourg, 1964. II/1, 138 kk.; stb.

[54] Vö. GOUGENHEIM, G., Système grammaticale de la langue française. Paris, 1962. 2. kiad.; — WAGNER, R. L.—PINCHON, J., Grammaire du français classique et moderne. Paris, 1962.; — GALLICHET, GEORGES, Essai de grammaire psychologique. Paris, 1950. 2. kiad.; — CHEVALIER, J. CL.—BLANCHE-BENVENISTE, CL.—ARRIVÉ, M.—PEYTARD, J., Grammaire Larousse du français contemporain. Paris, 1964. 495; stb.

[55] Vö. TESNIÈRE, L., Éléments de syntaxe structurale. Paris, 1959. 20—41; — KÁROLY SÁNDOR: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I, 161—186; — POTTIER, B., Introduction à l'étude des structures grammaticales fondamentales. Nancy, 1964. 2 kk.; — GALLICHET, GEORGES, Méthodologie grammaticale. Étude psychologique des structures. 2. kiad. Paris, 1963.; — TOGEBY, K., Structure immanente de la langue française. Copenhague, 1951.; — DUBOIS, JEAN, Grammaire structurale du français. Paris, 1965. 5—16; — UŐ.: Étude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain. Paris, 1963. 3—7; stb.

[56] Vö. Introduction à l'étude des structures grammaticales fondamentales. Nancy, 1964. 1—30.

[57] Vö. POTTIER, B., Systématiques des éléments de relation. Étude de morphosyntaxe structurale romane. Thèse principale soutenue en 1955. Bibliothèque française et romane. Paris, 1962. VII—375.

[58] Vö. DUBOIS, JEAN, Grammaire structurale du français. Paris, 1965. 10—41, 53—76, 91—102.

[59] Le Français dans le Monde, 1966. évi áprilisi számában.

től kifejtett és a hozzájuk kapcsolódó B. POTTIER, A. J. GREIMAS, J. DUBOIS stb. által képviselt nyelvelméleti felfogással. El kell ismernünk, hogy a nyelvi elemek, jelek, jelkapcsolatok és szerkezetes egységek szinkron viszonyhálózatát feltáró leírásokat helyesen nevezik strukturális grammatikáknak. A francia strukturalizmus képviselői ugyanis SAUSSURE és HJELMSLEV tanításához híven vallják, hogy a nyelv artikulált emberi hangokban megvalósuló szinkron jelek rendszere, s e jelek jellegét egymáshoz való viszonyuk: azonosságaik, hasonlóságaik és különbözőségeik határozzák meg. — Elfogadják tehát azt az elvet, hogy az egyes nyelvtani kategóriákat a rendszer egészében elfoglalt helyzetük szempontjából kell definiálni. TESNIÈRE és halála után egykori tanítványai, munkatársai és követői integrálva az amerikai strukturalisták szemléletmódját és továbbépíthető eljárásait tulajdonképpen morfo-szemantikai vonatkozásokat is figyelembe vevő mondatszerkezet-grammatikák kidolgozására vállalkoztak.

Morfo-szemantikai leírásaikban bemutatva a morféma-osztályokat és szerkezeti törvényeik szabályait, egyúttal általános szabályokba foglalják és szimbólumokban, képletekben ábrázolják is a morfológiai szerkesztésmódok törvényeit. Az említett szerzők ugyanis tisztában vannak azzal, hogy szimbólumok, képletek alkalmazása, illetve alkalmazhatósága nemcsak szemlélteti, hanem az esetek nagy részében igazolja is, hogy egyedi eseteken túlmutató, általános érvényű nyelvhasználati törvényt ismertek fel. A morfológiának ez a szerkesztéstani része végeredményben szoros egységet alkot a szintaktikai szerkesztéstannal, hiszen a leírás anyagául szolgáló vizsgálati egység (corpus) mondatainak szerkezeti leírását nyújtja, bemutatva, miféle morfematikus szerkezettípusokból tevődnek össze ezek a mondatok. E morfo-szemantikai szerkesztéstan a morfémák hangtestével, alaki szerkezetével foglalkozó morfológiából kibontakozva ma már a morfofonematikához hasonlóan önálló tudományággá kezd válni. A morfológiai és szintaktikai kategóriákat ebben a nyelvleírásban a morfémák egymással való kapcsolódási lehetőségeinek törvényei alapján állapítják meg, de mindenkor figyelembe veszik a morfémák jelentése, illetve jelentései közötti azonosságokat, hasonlóságokat és különbözőségeket is, minthogy minden nyelvtani kategória, lényegét tekintve tartalmi, funkciós és formai alapegység. E morfo-szemantikai nyelvleírásban a nyelvi tények egyik szemléleti módjának kategóriáit vonatkoztatják ugyan a másik szemléleti mód kategóriáira, de nem zavarják össze, vagyis nem úgy osztályozzák a nyelvi tényeket, hogy e szerkesztéstanban egyszer a jelentés, másszor az alaki szerkezet alapján alkotnak meg egy-egy kategóriát. E nyelvleírások komplex eljárásai a lehetséges tartalmi, funkciós és formai kritériumok egyidejű szemléletével valóban a rendszertagok, részrendszerek és a rendszeregész strukturális kapcsolatait tárják fel. E mondatszerkezet-grammatikák jellemzőivel foglalkozva most csak két kategóriára mutatnék rá: az egyik a nyelvtani nem, — a másik az ún. eset kategóriája:

a) A szoros összefüggéseket feltáró nyelvi rendszer, amelyben az összefüggések egymásra vonatkozása ésszerű és szükségszerű, amelyben a rendszert alkotó elemek száma, alakja és elosztása gazdaságosság szempontjából helyesnek minősíthető, — egyetlen lehetőséget kap arra, hogy kereteit fellazítva helyet adjon olyan összefüggésrendszernek, amelynek létjogosultsága a többihez képest vitatható, s amely a gazdaságosság követelményeivel sem mindenkor egyezik, — ez összefüggés-rendszer lényegileg a nyelvtani nem kategóriája. A nyelvtani nem ugyanis szinkronikus szempontból olyan szintaktikai egyeztetések alaki rendszere, amelyben az állandó nyelvtani nemű szerkezetes taggal a változó nyelvtani nemű szerkezetes tagok több alakú paradigma sorának egyik tagja egyezik. A nyelvtani nem tehát szinkronikus szempontból szintaktikai egyeztetések alaki rendszere, de az alaki elkülönüléssel együtt járó egyeztetéshez a kapcsolat szempontjából nem társul jelentéskülönbség, — állapítja meg J. DUBOIS is.[60]

b) A természetes nyelvek szerkezetének vizsgálatakor egyik legfontosabb kérdés, hogyan illeszkedik a névszó a mondatba, — vagyis hogyan lesz belőle a mondatban szerkezetes tag: alaptag vagy bővítményi tag. Az indoeurópai nyelvcsalád ismertebb nyelvei, így a francia is, erre a célra általában az ún. eseteket használják fel. Az ún. eset pedig lényegileg alaki meghatározottságú, alakváltozatokhoz kapcsolódó nyelvi szerkezetes viszony felhasználási képesség. A nyelvben ugyanis voltaképpen nincsenek esetek, de a nyelvi jelek alakváltozatainak nyelvtani funkcióiban találunk azonosságokat. — A nyelvi jelek alakváltozatainak felhasználását ugyanis az adott nyelvi tény tartalmi, formai és funkciós egységét meghatározó törvények szabályozzák, s ezt az alakváltozatok-

[60] Vö. DUBOIS, JEAN, Grammaire structurale du français. Paris, 1965. 52—90; — FODOR ISTVÁN: NyK. LX, 339—368; LXI, 29—43; LXIV, 265—370; — SAUVAGEOT, AU.: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, LV/2, 279—280; stb.

hoz kötött nyelvi szerkezetes viszony felhasználási képességet feltáró kategóriát nevezzük esetnek. Noha e problémakör megvilágítása a vonatkozó szakirodalomban nem egyértelmű, s további vizsgálatokat igényel, mégis elismeréssel kell szólnunk az újabb francia szakirodalom e kérdéssel foglalkozó anyagáról.[61]

2.4. A francia nyelvtudományban ma szinte egyértelmű állásfoglalással találkozunk a szinkrónia és a diakrónia, a szintaxis és a szemantika fontossági sorrendjére vonatkozó vitában, — ti. általában már eldőlt és eredményekkel igazolt, hogy a diakrónia a szinkrónia vetülete, s így a szinkrón vizsgálati anyagból megvilágítható diakronikus tények a két szemléletmód dialektikus egységét biztosítják, — mint ahogyan az újabb kutatások eredményei alapján az is világos: szemantika nélküli morfematika és szintaxis nem képzelhető el. Ugyanakkor ma már mind több olyan tanulmány, munka jelenik meg, amelyekben a szintaxis, a morfológia, a szemantika és a fonológia anyagának bemutatására nemcsak hagyományos, hanem matematikai és szimbolikus logikai eljárásokat is alkalmaznak. — Érthető tehát, hogy a matematikai nyelvészet problematikája Franciaországban is képzett, tehetséges és nagy eredményeket elért kutatók sorát foglalkoztatja, de rendelkeznek azokkal az erőkkel is, amelyek ezt a tudományágat még tovább bontakoztathatják. A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás munkásai ugyanis készséges segítségre találtak kiváló matematikusoknál és technikai szakemberekné l, akik maguk is nagy érdeklődéssel fordulnak a matematika nyelvészeti alkalmazásához, de a matematikai nyelvészet iránti érdeklődés megtalálható azoknál is, akik maguk a hagyományos irányban igyekeznek továbbfejleszteni a nyelv tudományát.

Egyrészt Vauquois és munkatársai, másrészt B. Pottier, A. J. Greimas, J. Dubois, Yves Gentilhomme stb. is nagy gondot fordítanak egy-egy nyelv szerkezeteinek tartalmi, funkciós és formai interpretációira. Ezek az interpretációk pedig általában a szemantika területén definiálják, mit jelent egy-egy kifejezés (pl. valamely nyelvi jelhalmaz melyik elemét jelenti), illetve mit jelent egy-egy formula, vagy legalábbis azt, mikor számít igaznak, mikor hamisnak, amit jelent. A francia matematikai nyelvészet tehát feladatának tekinti a szavak és a mondatok szemantikai vonatkozásainak feltárását is, de egyúttal bemutatja valamely nyelvi vizsgálati egység egyik vagy másik aspektusának megvilágítására kidolgozott formalizált rendszerben azokat a morfológiai és szintaktikai szerkezeteket, amelyik formalizált rendszer az adott természetes nyelv operatív nyelvtanaként alkalmas a nyelvi egységek generálására.

Jelentős elvi értékű megállapításokat találunk a francia nyelvstatisztikai vizsgálatok módszeréről és gyakorlatáról beszámoló munkákban, tanulmányokban.[62] A nyelvi tények statisztikai feldolgozásáról már sokat írtak a francia nyelvtudományban is, noha a matematikai nyelvészet értelmében vett nyelvstatisztika elméletének kidolgozása még a jövő feladata, ti. néhány matematikai, statisztikai eljárás alkalmazása még nem nyelvstatisztika. A nyelv statisztikai, információelméleti és valószínűségszámítási vizsgálatának is vannak ugyan úttörői a francia nyelvtudományban, mint pl. B. Mandelbrot, L. Apostel, A. Morf, R. Moreau stb.[63] —, de a nyelv statisztikai eljárásokkal leírható kvantitatív aspektusait egyértelműen feltáró statisztikai modellek alkotásától még messze vannak. El kell viszont ismernünk, hogy a hagyományos eljárásokkal dolgozó statisztikai vizsgálat eredményeit összegező „français fondamental" munkálatai a

[61] Vö. Frei, H., Cas et dèses en français. Cahiers Ferdinand de Saussure, XII, (1954), 29—47; — Godel, R.: Remarque sur des systèmes de cas. Cahiers Ferdinand de Saussure, XIII, (1955), 34 kk.; stb.

[62] Vö. Guiraud, Pierre, Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris, 1954. 61—68; — uő., Problèmes et méthodes de la statistique linguistique. Paris, 1960. 5—74; — uő., La mécanique de l'analyse quantitative en linguistique. Études de Linguistique Appliquée, II (1963), 35—46; — uő., Bibliographie critique de la statistique linguistique. Utrecht, 1954.; — Gougenheim, G., Statistique linguistique. Études de Linguistique Appliquée, II, (1963), 5—11; — Guilbert, Louis, De l'utilisation de la statistique en lexicologie appliquée. Études de Linguistique Appliquée, II, (1963), 12—24; — Doležal, L.: Modèle statistique de codage linguistique. Études de Linguistique Appliquée, III, (1964), 51—63; — Sommers, H., Analyse mathématique du langage: lois générales et mesures statistiques, Paris, 1959. 3—40; — Moreau, René, Sur la distribution des formes verbales dans le français écrit. Études de Linguistique Appliquée. II, (1963), 65—88; stb.

[63] Vö. Mandelbrot, B., Structure formelle des textes et communication. Word, X, (1954), 1—27; — Apostel, L.—Mandelbrot, B.—Morf, A., Logique, langage et théorie de l'information. Paris, 1957.; stb.

gyakorlatban jól alkalmazható anyagot tártak fel a nyelvoktatás új eljárásai kialakításához.[64] E vizsgálatokból kiderült, hogy minden szóstatisztikai vizsgálat alapja a szavakat előfordulásuk számának sorrendjében feltüntető gyakoriságlista, s az egyes szavak gyakorisága fordított arányban áll a listán elfoglalt sorrendi helyükkel, de összefüggésben van az azonos gyakoriságú szavak számával, a szó szemantikai kiterjedésével, etimológiájával, a szót alkotó fonémák számával stb.

A francia nyelvstatisztika a tudományos szemantika-elmélet kidolgozásához szolgáltatva adalékokat, abból indul ki, amire KALMÁR LÁSZLÓ is hivatkozott a matematikai nyelvészet budapesti értekezletén, hogy amiként két valós szám is lehet pontosan egyenlő és csak többé-kevésbé megközelítőleg egyenlő, s a valós számoknak mégis van szabatos matematikai elmélete; — ugyanígy ha a szigorú értelemben vett egyjelentésű szavak mellett vannak többjelentésű szavak is, s nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy két szópéldány mikor ugyanannak a szónak két példánya, mikor két különböző szónak egy-egy példánya —, mindez nem lehet akadálya a tudományos szemantika-elmélet kidolgozásának.[65]

MIKÓ PÁLNÉ már röviden ismertette a budapesti értekezlet anyagában SESTIER tanulmánya alapján a franciaországi gépi fordítói és matematikai nyelvészeti munkálatok történetét.[66] Ez alkalommal tehát csak a CNRS (= Centre National de la Recherche Scientifique) keretében működő nagy sikerű intézetek és munkacsoportok MIKÓ PÁLNÉ hozzászólásában nem szereplő eredményeire hívnám fel a figyelmet.

A Párizsban (Centre d'Études pour la Traduction Automatique — section de Paris: — CETAP) és a Grenoble-ban (Centre d'Études pour la Traduction Automatique — section de Grenoble: CETAG) dolgozó munkacsoportok és főként a B. VAUQUOIS igazgatásával működő Institut de la Mathématique Appliquée munkatársi kollektívája szorosan kapcsolódik nemcsak az amerikai, hanem a modern európai nyelvészet legújabb munkálataihoz, vagyis a prágai, koppenhágai strukturális irányzatokon kívül a Szovjetunió és Franciaország matematikai és logikai nyelvészetének eredményeihez —, így elsősorban TESNIÈRE, MARTINET, QUÉMADA, POTTIER stb. munkásságához. A CETAG orosz—francia és német—francia gépi fordítási célkitűzésekkel elkezdett munkájában azonban a rendelkezésre álló BULL nagyon lassúnak és gyenge kapacitásúnak bizonyult, s ezért helyébe 7044 IBM készüléket állítottak be, de használják egyidejűleg az IBM—France 7090 gépet is. E két készülék gyors memóriája egyenként kb. 32 800 szó elraktározására képes, vagyis kb. 15 000 egységből álló szótárt fogadhat be, s ha figyelembe vesszük, hogy egy ilyen típusú gép alkalmas 800 szó/sec sebességű működésre —, rendkívül eredményes munkát képesek végezni. Munkájuk eredményességét fokozza, hogy különböző típusú gépeik segítségével programozási feladataik teljesítésében egyaránt alkalmazhatják az ALGOL és a COMIT rendszert. A gépi fordításon kívül a COMIT nyelvi problémákkal rokon természetű matematikai és szimbolikus-logikai feladatok megoldására is kiválóan alkalmas.[67] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy B. VAUQUOIS intézete a matematika nyelvészeti alkalmazásában elért sikerei és a morfo-szintaktika jelentésvonatkozásai iránt tanúsított érdeklődése ellenére, ma is elsősorban alkalmazott matematikai feladatok teljesítésében emelkedik ki, pl. információ visszanyerés, matematikai tételek bizonyítása stb. Mindezek ellenére ma már a morfológiai program kidolgozása lehetővé

[64] Vö. GOUGENHEIM, G.—MICHÉA, R.—RIVENC, P.—SAUVAGEOT, A., L'élaboration du français fondamental. 1er degré. Étude sur l'établissement d'un vocabulaire et d'une grammaire de base. Nouvelle édition réfondue et augmentée. Paris, 1964. 1—302; — Le français fondamental. (1er degré) I. P. N. Paris, 1959. 28—77; — Le français fondamental. (2e degré) I. P. N. Paris, é. n. 10—63; stb.

[65] Vö. KALMÁR LÁSZLÓ, Hozzászólás . . . Általános Nyelvészeti Tanulmányok, II. Bp., 1964. 171; — GREIMAS, A. J., Sémantique structurale. Paris, 1966; 141—171; — MULLER, CH., Polysémie et homonymie dans la lexique contemporaine. Études de Linguistique Appliquée, I, (1961), 49—54; stb.

[66] Vö. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, II, 305—307; — SESTIER A., La traduction automatique des langues: mythes et réalité: Études préliminaires à la Traduction Automatique. Paris, 1961. CNRS—CETAP: — MOUNIN, GEORGES: La machine à traduire. Histoire des problémes linguistiques. London—Hague—Paris, 1964. 11—198; — DELAVENAY, E.: La machine à traduire. Paris, 1959. 3—128; stb.

[67] Vö. GROSS, M., Linguistique mathématique et langages de programmation. Chiffres-Revue de l'AFCALTI, 1963, 3. füz.: 20—22; — KIEFER FERENC: Matematikai nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1964. 125—161; stb.

tette Grenoble-ban, hogy a mondattan és a jelentéstan feldolgozásának előmunkálatait is teljesíthessék.[68]

Nyelvészeti vonatkozásban azonban talán több tanulsággal szolgál B. POTTIER és GUY BOURQUIN vezette gépi fordítási csoport munkássága (Groupe de Traduction Mécanique de Nancy), — ti. a természetes nyelvek leírására legalkalmasabbnak látszó kontextust figyelembe vevő mondat-szerkezet grammatika kidolgozásához nemcsak az elvi és módszeri alapvetést adták már meg, hanem jelentős részfeladatok megoldásával angol—francia és spanyol—francia gépi fordítási célkitűzések teljesítésén munkálkodnak. Az első években ugyan csupán SCHNEIDER professzornak, a társadalomtudományi kar dékánjának és LEGRAS professzornak, a Nancy-i Egyetem Számítástechnikai Intézete igazgatójának jóindulatú segítsége nyújtott némi lehetőséget a munkához —, ma azonban már a Trésor de la Langue Française, vagyis a francia nagyszótár munkálatait teljesítő, a CNRS hitelkeretével létesített mecanographiai és statisztikai feldolgozást végző gépsorokkal felszerelt intézetben egyúttal megfelelő elektronikus készülékek is rendelkezésre állanak a kutatóknak.[69]

Ebben az új és kitűnően felszerelt intézetben az elmúlt tanévben mintegy 60 munkatárs (nyelvész, mérnök, technikus és adminisztratív dolgozó) elektronikus és lyukkártya-rendszerű gépekkel szótárakat, szövegeket dolgozott fel hatalmas mennyiségben és kiváló minőségben. A kutatást jól szervezett munkacsoportokban végezték a francia nyelv teljes szókészlete feltárására a szövegek kiválasztásától, a szókincs strukturális elemzésétől és a gépi feldolgozás programozásától a lexikológiai dokumentáció részleteinek rögzítéséig. Sajnos, annak ellenére, hogy az intézet elektronikus és lyukkártya-rendszerű gépei mintegy 150 főnyi munkatársi kollektíva kiszolgálására lenne alkalmas, még az eredetileg megvolt teljes és félállások további biztosítása sincs megoldva, s pillanatnyilag mintegy húsz teljes és félállás zárolása után, csak mintegy 35—40 munkatárs dolgozik a további anyaggyűjtésen, s a már előkészített hatalmas adattömeg felhasználásával a francia szókincs történetének, az egyes szavak etimológiájához kapcsolódóan a szókincs írásos és fonológiai-fonetikai szerkezetének, valamint a szókincs és a nyelvi rendszer összefüggéseinek feldolgozásán. Az intézet munkatársi kollektívája azonban továbbra is törekszik arra, hogy valamennyi megvizsgált szónál rögzítsék a szinkron és a diakron morfematikus és szintaktikus jellemzőket is, hogy így biztosítsák a szavak morfológiai struktúrájának és szemantikai tipológiájának megvilágításával a feltárt anyag gépi fordítási felhasználását.[70]

Röviden még szeretném érinteni a Besançon Egyetemén B. QUÉMADA irányításával működő Centre de Linguistique Appliquée sokrétű feldolgozó és oktató munkáját. Tevékenységük egyik igen értékes dokumentuma a B. QUÉMADA szerkesztésében megjelenő Études de Linguistique Appliquée három kötete (a IV. kötet közelesen elhagyja a sajtót). Számunkra azonban több tanulságot nyújt a Centre d'Étude de Vocabulaire Français lyukkártya-rendszerű gépekkel felszerelt intézetének munkássága. Az Intézet B. QUÉMADA igazgatásával elsősorban az újabb francia szókincs feldolgozására gyakorisági és írói szótárakat készít, de egyúttal USA megrendelésre vállalta pl. az „allemand fondamental" nyelvstatisztikai munkálatainak teljesítését is. A B. QUÉMADA szerkesztésében megjelenő „Cahiers de Lexicologie" kötetei a mecanographiai szókincs feldolgozás elvi, módszeri és gyakorlati kérdéseivel foglalkozva a „Bulletin d'Information du Laboratoire d'Analyse Lexocologique" anyagával együtt használható tájékoztatást nyújtanak az ilyen jellegű munkákban kevésbé tájékozottak számára is, s egyúttal felvetik a nálunk folyó hasonló jellegű munkálatokról szóló rendszeres tájékoztatás szükségességét is.

[68] Vö. VEYRUNES, J., Recherches en traduction automatique. Le CETA de Grenoble. Études de Linguistique Appliquée, II, (1963), 155—164; — DEVÈZE, A. — MOUNIN, G., T. A. Informations. Revue Internationale des Applications de l'Automatique au Langage. I, (1961)-től kezdve bibliografiai tájékoztatást közöl a megjelent munkákról, tanulmányokról; stb.

[69] Vö. POTTIER, B.—BOURQUIN, G., Le groupe de traduction automatique de la faculté des lettres et sciences humaines de Nancy. Études de Linguistique Appliquée, III, (1964), 88—94; — POTTIER, B., La traduction automatique. APLV Strasbourg, II, (1962), 20—22; stb.

[70] Vö. Bulletin Signélatique, Nancy, 1966.; — POTTIER, B., Rapport d'activité du groupe de Traduction Automatique de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nancy. I, (1961.); II, (1962); III, (1963); IV, (1964); V, (1965); — UŐ., Les travaux lexicologiques préparatoires à la traduction automatique. Cahiers de Lexicologie, III, (1962), 200—5; stb.

A francia nyelvtudomány most ismertetett munkálatai is igazolták, hogy nemcsak a matematikai, statisztikai és szimbolikus-logikai eljárások hatoltak be már többé-kevésbé a nyelvtudományba, hanem a lyukkártya-rendszerű nyelvstatisztikai automaták és az elektronikus kalkulátorok használata is növekedőben van a kutatás és az alkalmazás területén —, sőt egyesek véleménye szerint az elméleti nyelvtudomány maga is csak része a kibernetikának. Első pillanatra ez a felfogás a kibernetika WIENER által történt körülhatárolására vezethető vissza —, szerinte ugyanis a kibernetika a gépekben és az élőlényeknél meglevő közlés-átvitel és vezérlés mechanizmusának tanulmányozásával foglalkozó tudomány, vagyis a kibernetika a komplex dinamikus rendszerek önvezérlése törvényeinek tudománya. Ehhez a megállapításhoz kapcsolódva vetik fel, vajon reálisan lehetséges-e a matematika eszközeivel, eljárásaival egzakt módon és teljesen megragadni egy oly komplex rendszer minden meghatározó jegyét, mint amilyen az emberi nyelv? A természetes nyelvek ugyanis állandóan változnak, fejlődnek, alakulnak, kiegészülnek új meg új kifejező eszközökkel —, s noha a természetes nyelvek az emberi közlés-átvitelek univerzális eszközei, egyetemességük mégis csak bizonyos megkötöttséggel jelentkezik, s így a matematikusok és logikusok nem elégedhetnek meg a természetes nyelvek felhasználhatóságával, hanem meg kell teremteniük a formálisan szerkesztett univerzális nyelvet.

Ma már vannak bizonyos formalizált rendszerek, részlegesek és tökéletlenek, amelyeket itt-ott már alkalmaznak is a francia nyelvtudományban, és nemcsak tapasztalatszerzés szempontjából. Döntő sikereket azonban nem értek el, sőt a kezdeti optimizmus is helyet ad szkeptikus nézeteknek. El kellett viszont ismerni, hogy a nyelvtudomány új lehetőségeket talált a természetes nyelvek általános kvantitatív jellemzőinek elemzésében (macrolinguistica), ahogyan azt MANDELBROT és RENÉ MOREAU kifejlesztette Franciaországban. Ma pedig már egészen világos, hogy egyes részterületek, mint a stilisztika, a nyelvek tipológiája, a nyelvfejlődés vizsgálata stb. sokat nyerhetnek, ha a modern számítástechnikai eljárásokat alkalmazzák, ide értve az információelmélet eljárásait is. Ugyanakkor mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a nyelvtudományban az ún. nemkvantitatív eljárások fontosabbak, mégpedig az algebra kombinatorikus eljárásai, az automaták matematikai elméletei és a nyelvtudomány között létrehozott kapcsolatok által kialakított kombinatorikus eljárások. A „matematikai nyelvészet" terminus, vagyis a matematika felhasználása a nyelvtudományban eleve kizárja azt a felfogást, hogy a matematika csak kvantitatív viszonyokat tárgyaló tudomány, hiszen itt nemcsak a gépi dokumentáció lehetőségeinek kimunkálásáról, hanem a természetes nyelvek formalizált rendszerekben történő feldolgozásáról és a gépi fordítás előkészítéséről is szó van. Ebben a vonatkozásban rendkívül fontosak a Nancy-i Egyetemen folyó lexikográfiai kutatások és a természetes nyelvek morfo-szintaktikai leírására kidolgozott, a szemantikai vonatkozásokat is figyelembe vevő eljárások.

Meg kell azonban még emlékeznünk azokról az erőfeszítésekről is, amelyeket a nemzetközi érintkezés közvetítő nyelvének kialakítására tett az Association Internationale du Langage Auxiliaire (= International Auxiliary Language Association). Világos azonban, hogy a nemzeti nyelveket helyettesítő közvetítő nyelv kialakítására törő kísérletek egyelőre elég illuzórikusak, s csak arról lehet szó, hogy a nyelvtudomány meghatározott részterületei technikusainak és szakembereinek érthető matematikai formulákat, megfelelő szimbolikát dolgozzanak ki.[71]

2.5. A mai francia nyelvlélektani kutatások alapgondolatát világosan megfogalmazták már a Port-Royal nyelvtanában[72] —, s azóta sem lankadó érdeklődéssel törekszenek nemcsak a nyelvi rendszer lélektani szempontú bemutatására, hanem a nyelvhasználat pszichikai feltételeinek, okainak kutatására is. A három ismert lélektani folyóiraton kívül[73] a lélektani összefoglalások nyelvlélektani fejezetei, a gyűjteményes kötetek és önálló művek sora szinte kimeríthetetlenül gazdag anyagot tár fel a további vizsgálatok számára. A központi idegrendszer működésének nyelvlélektani vonatkozásait nyelvészek

[71] Vö. MARTINET, A., Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, LVII/2, (1962), 30—34; — UŐ., Actes du Sixième Congrès International des Linguistes. Paris, 1949. 93—112, 409—416, 585—600; stb.

[72] Vö. Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal. Paris, 1660. I. rész 1. fejezet: „Que la connaissance de ce qui se passe dans notre esprit est nécessaire pour comprendre les fondements de la grammaire; et que c'est de là que dépend la diversité des mots qui composent le discours."

[73] Journal de Psychologie normale et pathologique, 1904 óta; — L'Année Psychologique, 1894 óta; — Raison (Cahiers de psychopathologie scientifique), 1951 óta.

és pszichológusok komplex vizsgálatokkal elemzik és írják le[74] —, sajnos mindezek ellenére sincsenek még pontos ismereteink a gondolkodás és a megértés idegélettani folyamatai és az ún. belső beszéd sajátos kapcsolatairól, noha a francia nyelvlélektani munkálatokban a pavlovi második jelzésrendszerre vonatkozó kutatásoknak is jelentős szerepe van ma már.[75]

A. MEILLET szorosan kapcsolódott W. WUNDT társas lélektani felfogásához hangsúlyozva, hogy a nyelv nemcsak tudatunkban pontencialiter, virtualiter létező beszédképzetek rendszere, hanem a nyelvnek éppen olyan fontos jellemzője, hogy működés, aktus, funkció. A nyelv szociális termék — állapította meg MEILLET is — mely egy nyelvközösséghez tartozók tudatában azonos vagy majdnem azonos alakban van elraktározva —, a beszéd pedig a nyelvi konvencionális jelek felhasználása egyéni tevékenységben gondolatok kifejezésére, közlésére. MEILLET szerint a nyelvi változások okát a társadalmi változásokban kell keresnünk, ti. a nyelvi változások közvetlenül vagy közvetve a társadalmi változásokhoz kapcsolódnak, s így a nyelv társadalmi jellegéből következik, hogy a nyelvtudomány társadalomtudomány. MEILLET tehát SAUSSURE-től eltérően a nyelv és a társadalom kapcsolatát konkrét formában a nyelvi változások magyarázatában mutatja be. MEILLET, de még inkább VENDRYES a nyelvet az emberi fejlődés legsajátosabb alkotásának tartja, feladatának tekinti annak feltárását, hogyan hozta létre az emberi társadalom a nyelvet, s miután megalkotta, hogyan táplálja azt. A. MEILLET a nyelvfejlődés belső törvényeivel foglalkozva ugyanakkor rámutat arra, hogy a nyelvi tények kategóriái között megállapítható összefüggések, mint pl. a nyelvtani nem, a szám, az ige-aspektus és az igeidő lényegi jegyei az adott társadalom gondolkodásának általános törvényeit is feltárják.[76] HENRI WALLON pedig megállapítja,[77] hogy a nyelv maga a közlés és a megértés eszköze, mely lehetővé teszi a fogalmi ismeret kialakulását és fejlődését, hiszen az elvonás, az általánosítás képessége a nyelvvel együtt keletkezik, formálódik. Kimutatja az emotív és az aktív nyelv összetetté válását —, ti. a valóság változatos tapasztalati sokfélesége alapján kialakított általánosítás segítségével különböztethetjük meg a tárgyakat, a tulajdonságokat, az állapotokat stb. és kapcsoljuk az így kialakult tartalmakat nyelvi jelekhez, a fogalmi általánosítás eszközeihez. Sokat foglalkozik azzal, hogyan alakul ki a szemléletből a képzet, s milyen lassú az átmenet a fogalom kialakulásához. Beszél arról is, hogyan válik a szó a képszerű megjelölésből nyelvi jellé, s kimutatja a társadalom szerepét a beszédtevékenységben, valamint a nyelv és a nyelvi jelekkel kifejezett fogalmak alakulásában. Megállapítja, hogy az emberi gondolkodás elválaszthatatlan a nyelvi anyagtól, s így a holt nyelvek sajátos módon feltárják a hajdan élt emberek egész életét, az élő nyelvek pedig a maguk változó formáiban elénk állítják az egyéni és a társadalmi tudat egész tartalmát.[78]

A mai francia nyelvtudomány több képviselője is vallja, hogy az egész nyelvtudományt megilleti a pszicholingvisztika megnevezés, hiszen nincs nyelvész, aki ne foglalkozna a nyelv és a gondolkodás kapcsolatának problematikájával. A francia nyelvtudományban ugyanakkor J. VAN GINNEKEN „Principes de linguistique psychologique" (Paris, 1907.) és A. MEILLET említett művei óta máig sokat foglalkoznak az állatok nem verbális közlésformáinak alakulásával és az emberi nyelvtől elkülönítő jellemzőivel, hogy ily módon biztosíthassák az emberi tudat pszichofiziológiai leírásával együtt a nyelv és a beszéd lélektani vonatkozásainak megvilágítását. Az állatok közlésformáit vizsgáló munkálatokból említésre érdemes ARMSTRONG, FRISCH, HALDANE, FILLOUX,

[74] VENDRYES, J., Le langage, Paris, 1921. 78—84; — DELACROIX, H., Le langage et la pensée. Paris, 1930. IV. fejezet; — OMBREDANE, A., L'aphasie et l'élaboration de la pensée explicite. Paris, 1951; stb.

[75] Vö. ANGELERGUES, R., Réflexions sur la psychologie à la lumière de la physiologie pavlovienne. Raison, 1952. évf. 4. füz. 28—56; — FOLLIN, SVEN, Deuxième système de signalisation chez l'homme. Raison, 1954. évf. 8. füz. 105—122; — GARAUDY, ROGER, La théorie matérialiste de la connaissance. Paris, 1953. 187; stb.

[76] Vö. pl. MEILLET, A., Linguistique historique et linguistique générale. Paris, 1926. 2. kiad. I. köt. 222, 289; — UŐ., Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, XXXIV, (1933), 20; — VENDRYES, J., Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, XXXVIII, 14 kk.; stb.

[77] Vö. WALLON, H., De l'acte à la pensée. Essai de psychologie comparée. Paris, Flammarion, 1952.; — UŐ., La conscience et la conscience du moi. Journal de Psychologie, 1921. évf. 1. füz.: 61; stb.

[78] Vö. erre még LAROCHETTE, J., La psychologie des peuples et l'étude du langage. Revue de Psychologie des Peuples, 1952. évf. 188—209.

MOURAD, CHAUCHARD tanulmányainak sora.[79] E munkákban részletesen megvilágítják a nem verbális felhívó funkciójú közlésformákat, pl. a méhek táncát, a madarak kiáltásait és énekét —, hogy egyúttal feltárhassák az állatok közlésformáihoz hasonló megnyilatkozásokra is képes ember tudatának fejlődését és az emberi nyelv tudati és szervi alapjait. Lélektani, elsősorban pszichofiziológiai kutatásokkal mutatják be azoknak a hangjelzéseknek a szerepét, amelyek az állatok különböző életmegnyilvánulásait kísérik, s amelyek voltaképpen nem hordoznak semmiféle általános, az egyén szubjektív állapotán túlmenő tartalmat. Érthető ez, hiszen a legfejlettebb állatok elvonó képessége is messze elmarad az emberi elemzés és általánosítás legelemibb formáitól, még ha olyan extrém esetet vizsgálunk is meg, mint pl. a beszélő emberi környezettől elszigetelt gyermek értelmi fejlődésének formáit. Az emberi közösségtől távol felnőtt gyermek vagy akár a süketségével, tehát abnormális testi állapotával az emberi hangadás formáitól nem befolyásolt gyermek értelmi fejlődése ugyanis messze meghaladja bármely állat értelmi fejlődését, noha az ember és az állat értelmi tevékenységének fiziológiai mechanizmusa azonos —, állapítják meg a legkülönbözőbb összefüggésekben.[80] A központi idegrendszer mechanizmusának vizsgálatával kapcsolják össze a tudat és a nyelv összefüggéseinek feltárását, minthogy a beszéd éppen olyan reális feltételes inger, mint az állatokéval közös többi inger, azonban egyúttal átfogóbb is bármely más ingernél, tehát e szempontból sem mennyiségileg, sem minőségileg nem hasonlítható össze az állatok idegrendszerének működésével. Sok tanulságot rejtenek a francia nyelvlélektani munkáknak a pavlovi második jelzésrendszerrel foglalkozó fejezetei is,[81] amelyekben a tudatműködések élettani vonatkozásainak megvilágításával az emberi agytevékenység szerkezeti sajátságait tárják fel —, megállapítva, hogy a külvilágra vonatkozó érzeteink és képzeteink konkrét jelzésekként a valóság első jelzéseinek szerepét játsszák, a beszéd viszont a beszélőszervektől az agykéreghez haladó kinesztetikus ingerekkel a jelzések jelzését alkotja, s ez a mi sajátos, egyedülállóan emberi, magasabbrendű gondolkodásunk alapja.

Nagy részében szerkezeti jellegű és mechanikus folyamat ugyan a nyelv, mégis fejlődésében és a gondolkodással való kapcsolatában emberi mivoltunk egészének alkotása, — állapítja meg H. DELACROIX[82] — ha tehát bármiféle zavar támad a tudatműködésben, ez közvetlenül visszahat a beszédtevékenységre és így magára a nyelvre is. Jelentős feladatot oldanak meg ezért azok a nyelvész-pszichológusok, akik feltárva a beszédzavarok törvényszerűségeit, pszichiáterekkel és neurológusokkal közösen kidolgozzák a beszédzavarok megszüntetésének eljárásait.[83] A mai francia nyelvlélektani munkálatokban azonban külön figyelmet érdemelnek még azok az empirikus alapú kutatások, amelyek nem spekulatíve közelítik meg a tudatfolyamatok és beszédtevékenység összefüggéseit, hiszen a nyelv életét működésében, az egyének közötti szerepében kell vizsgálni —, s e munkálatok eredményeinek felhasználásával a nyelvoktatás új eljárásait dolgozzák ki.[84] A nyelv társadalmi és egyéni vonatkozásairól szólva ugyanis kiemelik, hogy a nyelv társadalmi produktum, s ezt használja fel az egyén a megfelelő beszédhelyzetek aktusaiban, vagyis a beszéd a nyelv egyéni, alkalmi felhasználása. A nyelv éppen ezekben az alkalmi, egyéni beszédtényekben érzékelhető, s így a nyelv közvetlen valósága a beszéd. A nyelv mégsem csak képzetek formájában létezik az emberi agyban, hiszen a nyelv a társadalmi érintkezésben adott, az egyén tudatától függetlenül is létező valóság, önkényesen tehát nem változtathat rajta senki. Az emberrel együtt született beszédképességet elválasztják a nyelvtől, ti. az egyén a társadalmi érintkezésben adott nyelvet, a valóságos nyelvet csak elsajátítja. A nyelvtanítás célja tehát a francia pszicholingvisták szerint is az, hogy végrehajtsa a nyelvi képzést, a nyelvalakítást és alakulást, ahogyan az a gyermekben az anyanyelv tanulásával megindul.

[79] Vö. ARMSTRONG: La vie amoureuse des oiseaux. Paris, 1952.; — FRISCH: Vie et moeurs des abeilles. Paris, 1955.; — HALDANE: La signalisation, animale. Année Biologique, 1954. évf.: 89 kk.; — FILLOUX, Psychologie des animaux. Paris, 1950. P. U. F.; — MOURAD, L'éveil de l'intelligence. Paris, 1955. P. U. F.; — CHAUCHARD, Le langage et la pensée. Paris, 1965. 5. kiad.; stb.

[80] Vö. BRUNOT, F., La pensée et la langue. Paris, 1924.; — PENFIELD—ROBERTS, Langage et mécanismes cérébraux. Paris, 1963. P. U. F.; — DELACROIX, H., Le langage et la pensée. Paris, 1930. P. U. F.; UŐ., L'enfant et le langage. Paris, 1934. 21—76; stb.

[81] Pl. CHAUCHARD, Le langage et la pensée. Paris, 1965. P. U. F. 59—66; stb.

[82] Le langage et la pensée. 3. kiad. Paris, 1930. 608—609.

[83] Vö. OMBREDANE, L'aphasie et l'élaboration de la pensée explicite. Paris, 1951. P. U. F.; — DUBOIS, J., Approche d'une neurolinguistique. Études de Linguistique Appliquée, III, (1964), 3—11; stb.

[84] Vö. Problèmes de psycholinguistique. Paris, 1963. P. U. F.

2.6. Már HUMBOLDTnál fellelhető az a törekvés, hogy a nyelvi tények egyéni és társas vonatkozásait elkülönítse, de csak SAUSSURE óta választjuk el következetesen a nyelvben a társadalmi mozzanatokat az egyénitől. A nyelv szociális termék, beszédképzetek rendszere, mely egy nyelvközösséghez tartozók tudatában, illetve egy közösség kollektív tudatában azonos vagy majdnem azonos alakban van elraktározva —, a beszéd viszont a nyelvi konvencionális jelek felhasználása egyéni tevékenységben gondolatok közlésére —, állapítja meg SAUSSURE.[85] — SAUSSURE azonban nem ismerte fel a nyelvi tartalmaknak a társadalom életével való kapcsolatát, s így a nyelvet kollektív természetű, egy emberi közösség kollektív tudatában élő jelrendszernek tartotta, és szükségtelennek vélte a nyelv tudományos vizsgálatának a nyelvet hordozó nép történetével, a nyelvfejlődés társadalomtörténeti körülményeivel való összekapcsolását.

MEILLET és VENDRYES viszont SAUSSURE-től eltérően a nyelvet az emberi fejlődés legsajátosabb alkotásának tartva a nyelv és a társadalom kapcsolatát konkrét formában a nyelvi változások magyarázatában tárja fel. A nyelv ugyanis a társadalomban alakul ki,[86] s két emberi lény csak úgy tudja kialakítani egymás között a nyelvet, ha előzetesen már alkalmassá vált, hogy létrehozza azt, vagyis a nyelv valójában inkább társadalmi tényező, mint a társadalom terméke, ahogyan a munka is tényezője a társadalomnak és nem eredménye —, állapítja meg VENDRYES.

Egy nyelv, egy beszélő közösség kifejező eszközeinek rendszere noha egyénekben él, ugyanakkor valóságértékében független az egyes beszélőktől —, mondotta MEILLET.[87] Úgy véli azonban, hogy veszélyes lenne, ha a nyelvet egyének feletti független realitásként fognánk fel, hiszen a „kollektív tudatban" él ugyan, de ehhez viszont egyéni tudat kell. A nyelvben — írja VENDRYES a társadalmi jelleg van túlsúlyban, mert minden nyelvi tény lényegét tekintve szociális természetű, s ez határozza meg a vizsgálat és a magyarázat általános eljárásait is.[88] Meg kell ezért állapítani, melyik társadalmi struktúrának felel meg egy adott nyelvi struktúra, s hogyan, milyen általános feltételekkel függenek össze a társadalmi struktúra változásai a nyelvi struktúra változásaival —, hangsúlyozza MEILLET.[89] A francia nyelvtudomány e szociológiai szemléletét[90] talán a legteljesebben MEILLET másik tanítványa és munkatársa MARCEL COHEN képviselte.[91] E munkájában a történeti összehasonlító eljárást összekapcsolja a francia szociológia marxista orientációjával, hogy megvizsgálja a szavak és nyelvi struktúrák mögött azokat a társadalomtörténeti tényezőket, amelyek megvilágíthatják a nyelv problémáival együtt az adott emberi közösség életét —, ti. ez lényegileg a nyelvi jelekben kifejezett tartalmak alapja.

A nyelv objektivitásának és társadalmi jellegének elvi alapjain, a marxista nyelvtudomány igényével foglalkozik a nyelv és a társadalom összefüggéseivel H. LEFEBVRE,[92] hogy a nyelvi elemzés célszerűbb módszerei kialakításának lehetőségét feltárhassa. Megvizsgálja a nyelvi tények rendszerszerű összefüggéseit, működési és fejlődési törvényeit elemző módszereket, hogy a nyelvnek mint az emberi kultúra legfontosabb tényezőjének feltárásával társadalmi funkciójának és rendszerjellegének bemutatásához eljuthasson. Ebben a vonatkozásban különösen érdekesek a nyelvi dimenziókról megállapított tételei: szembeállítva a klasszikus nyelvtudomány lineáris nyelvszemléletével SAUSSURE, JAKOBSON, MARTINET és mások kételemű szembenállásokat feltüntető elméletét,[93] kifejti a maga három dimenziós sémájának nyelvelméleti tételeit.[94] E nyelvfelfogás szerint világosan elkülöníthetjük egymástól: 1. a nyelv p a r a d i g m a t i k u s mezőjét, amely a nyelvkincs hézagosságával, valamint a nyelvi rendszer tényeinek azonosságára és eltéréseire épülő szembenállásokkal, az alaki különbségek és megkülönböztető jegyek rendszerszerű kapcsolatait feltáró korrelációkkal jellemezhető; — 2. a nyelv s z i n t a g m a -

[85] Cours de linguistique générale. 23 kk., 97 kk., 170 kk.

[86] Vö. VENDRYES, J., Le langage, Paris, 1922. 13 kk., 412 kk.

[87] Linguistique historique et linguistique générale. Paris, 1936. II, 72.

[88] Vö. DOROSZEWSKY, W., Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique. Durkheim et F. de Saussure. Journal de Psychologie, XXX, (1933) 82—91; — VENDRYES, J., Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, XLVII/2, 49; — PERROT, J.: La linguistique. Paris, 1965. 6. kiad. 123—128; stb.

[89] Linguistique historique et linguistique générale. Paris, 1921. I, 18.

[90] Vö. BUYSSENS, ÉR., Du point de vue sociologique en linguistique. Notes et Conférences. Bruxelles, 1947. V, 29—64.

[91] Pour une sociologie de langage. Paris, 1956. 105 kk.

[92] Vö. LEFEBVRE, HENRI, Le langage et la société. Paris, 1966. 83 kk., 267 kk.

[93] „. . . le binarisme ou modèle binaire. . ." LEFEBVRE, *H.*: i. m. 207—218.

[94] I. m. 218—266; 282—335.

t i k u s mezőjét, amely a nyelvi jelek és jelkapcsolatok szerkesztési törvényeit, a lehetséges kapcsolatok választásának normatív szabályait tárja fel a két vagy több nemviszonyszói értékű szó, illetve szóértékű morféma tartalmi, funkciós és formai alapegységének alkotására, a szerkezetes tagok nyelvtani viszonyainak kifejezésére; — 3. a nyelv s z i m b o l i k u s mezőjét, amely a nyelvkincs és a nyelvi rendszer tényeinek folytonosságát, hézagosságát, összefüggéseit és elkülönüléseit figyelembe vevő kifejezőség (expresszivitás) szemantikai, szemiológiai értékét tárja fel.

H. LEFEBVRE mindezekhez kapcsoltan felveti, vajon a nyelvtudományi strukturalizmus eljárásai alkalmazhatók-e az emberi valóság más tudományaiban is —, s úgy véli, hogy e kérdésre azok az eredmények adhatnak voltaképpen választ, amelyek a nyelvtudomány és a szociológia szoros összefüggését igazolva korunk társadalmi problémáinak kutatásában megállapíthatók. Munkájának VII. fejezetében éppen ezért vállalkozik elméletének vázlatos kifejtésére is —, egyúttal meghatározva a nyelv formális elemzésével elkülöníthető s z i n t e k e t : a jelentéssel nem bíró (fonéma), a jelentéssel bíró (monéma) és a nyelvi jelekből szerkesztett egység, a mondat szintjét ;— a megállapított paradigmatikus, szintagmatikus és szimbolikus m e z ő k e t és mindezek g y a k o r i s á g i értékét. Mindezekhez kapcsoltan rögzíti, hogy a nyelvi formák vizsgálata elválaszthatatlan a nyelvi tények f u n k c i ó inak bemutatásától, vagyis a szemantikai-mező összefüggéseinek, helyzeti kapcsolatainak és viszonyhálózatának feltárásától, hogy a nyelvi s t r u k t ú r á k információ értéke és redundanciája világossá váljék.

2.7. Az újkor kezdetén már felébredt az érdeklődés az emberi nyelvek különbözősége iránt, és olyan műveket jelentettek meg, amelyek a nyelveket egyrészt földrajzi elhelyezkedésük alapján osztályozták, másrészt megkísérelték genetikus kapcsolataik szerint elkülöníteni őket. A nyelvcsaládok elkülönítésének genetikus, történeti-összehasonlító eljárásairól állapította meg A. MEILLET: „Az egyetlen osztályozás, amelynek értéke és haszna lehet, a genealógiai osztályozás a nyelvek történetére épülve."[95] Ugyanakkor azonban MEILLET a világ nyelveit ismertető nagy művében[96] már nemcsak a nyelvcsaládok szerinti genealógiai és az elhelyezkedésük szerinti földrajzi osztályozást alkalmazza, hanem pl. Észak-Amerika indián nyelveit tipológiai alapon csoportosítja —, ti. a nyelvek kifejező eszközeinek elemzése: a fonemikai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, prozodikus stb. vonatkozások feltárása elvezetheti a nyelvészt a földön beszélt nyelvek és nyelvjárások ezreinek osztályozására is.

Ez a tipológiai osztályozás azonban nem annyira új és forradalmi, mint sokan vélték —, hiszen minden genetikai osztályozás egyben tipológiai is. A nyelvi elemek, jelek és szerkezetes egységek azonosságai és különbözőségei funkcionális és belső fejlődési törvényeinek feltárása megszokott a hagyományos nyelvészetben —, de ez egyúttal alkalmas arra is, hogy az adott nyelvek grammatikai struktúrájának formális kifejtését megalapozza. Ebből azonban nem lehet ennek ellentétére következtetni, vagyis a genetikus osztályozás nem alapulhat egyedül csak tipológiai kritériumokon, ti. a genetikus és a tipológiai rokonság független is lehet egymástól. A nyelvek szerkezeti rokonsága származhat tehát genetikus rokonságból, de a genetikus rokonságon kívül és tőle függetlenül több, különböző nyelvben is felfedezhető.[97]

A nyelvek tipológiai osztályozásával foglalkozó munkák sora[98] azonban alig viszi előre elvi vonatkozásban a kérdést, s BENVENISTE is csak az elmélet fő tényezőit foglalhatja össze,[99] kiemelve, hogy egy szilárd és érthető tipológiának a nyelvi tények szerkezetes kapcsolatai többféle egybevetésének lehetőségével kell számot vetnie. El kell ugyanis ismerni, hogy pl. a nyelvi forma a struktúrának csak lehetősége, s a tipológiai osztályozás viszont éppen azoknak a struktúráknak a feltárásán alapszik, amelyek a nyelvi elemek, és szerkezetes egységek artikulált emberi hangokkal megvalósuló rendszerhálózatában

[95] MEILLET, A., Linguistique historique et linguistique générale. Paris, 1936. I, 53—69.

[96] Vö. MEILLET—COHEN, Langues du monde. Paris, 1952. 2. kiad.

[97] Vö. TRUBETZKOY, N. S., Gedanken über das Indogermanenproblem. Acta Linguistica. I, (1939), 81—89; — JAKOBSON, R., Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues. IVe Congrès des Linguistes. Copenhague. 1936. 352—265; stb.

[98] Vö. FINCK, FRANZ NIKOLAUS: Die Haupttypen des Sprachbaues. Leipzig, 1936. 3. kiad.; — UŐ., Die Sprachstämme des Erdkreises. Leipzig, 1923. 3. kiad.; GÜNTERT, H.: Grundfragen des Sprachwissenschaft. 2. kiad. Heidelberg, 1956. 116—117; BODMER FREDERICK, Die Sprachen der Welt. Köln—Berlin, 1955.; stb.

[99] Vö. BENVENISTE, ÉMIL, La classification des langues. Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris. XI, (1952—1953), 40.

rejlenek. Minthogy pedig a nyelv történetének minden szakaszában, minden pontján szigorú rendszer, vagyis mint egész, előbbre való részeinél, s ezeket kizárólag egymáshoz képest elfoglalt helyük és a köztük levő viszonyok határozzák meg —, tehát úgy tűnik, hogy a nyelvek minden osztályozásánál a szerkezeti viszonyok feltárásában az e viszonyoknak megfelelő szimbolikus logikai formalizálásra kell visszatérni.[100] Ilyen jellegű eljárást azonban csak azok a nyelvészek kísérelhetnek meg a siker reményével, akik nemcsak a strukturális nyelvészeti eljárásokat ismerik, hanem egyúttal a történeti-összehasonlító eljárást is.

3. A francia nyelvészek világosan látják, hogy a nyelvtudománynak a nyelvi valóságot, a nyelvi rendszert, a nyelv tényeinek és jelenségeinek rendszerszerű tagolt egészét, a tények és jelenségek jellemző sajátságait és nyelvhasználati törvényeit kell leírnia, de egyúttal feltárja a nyelvfejlődés belső törvényeit, a nyelvben végbemenő változás jellegét és indítékait is. A nyelvtudomány tárgya pedig maga a nyelv: valamennyi társadalmi érvényű nyelvi tény és egyéni nyelvi jelenség vizsgálata — akár jelenkoriak azok, akár történetiek; — a nyelvtudomány ezért ennek megfelelően mind e tények és jelenségek összegyűjtése, számbavétele és vizsgálata útján megállapítja a nyelv törvényeit akár funkcionális, akár fejlődési törvények is azok.

A mai francia nyelvtudomány világosan és pontosan rögzíti azt is, hogy a nyelv vizsgálatában két *szemléletmód* különíthető el: 1. Ha a nyelvi tények és jelenségek egyidejű, egymással szinkron szerkezetes kapcsolatban levő rendszerhálózatában nincsenek tekintettel e tények és jelenségek történeti előzményeire —, szemléletük szinkronikus. Hangsúlyozzák azonban, hogy az egyidejű rendszert nemcsak a mai nyelvben vizsgálhatjuk, hanem bármely időszak határain belül is, ha az adott korszak és társadalom állapotszerű (statikus), egységes, eszményi és normatív nyelvi rendszerét tárják fel. — 2. Ha viszont nem a maga állapotszerűségében, hanem fejlődésében, mozgásában, alakulásában, vagyis a különböző időkből származó tények és jelenségek fejlődési sorainak egymásutánjában tárják fel a nyelvi rendszert —, szemléletük diakronikus. A szinkróniában tehát a nyelv állapotszerű (statikus) és állandó rendszerhálózatának funkcionális törvényeit vizsgálják —, a diakróniában pedig a fejlődően levő (evolutív), változó nyelv különböző aspektusait, a tényeknek egymástól eltérő rendjét tárgyalják. A szinkrónia és a diakrónia ugyanis a francia nyelvészek felfogásában sem módszer, mégcsak nem is vizsgálati eljárás, hanem nyelvszemléletmód.

A szinkron és a diakron rendszer feltárására alkalmas vizsgálati eljárásokkal foglalkozva megállapítják, hogy az egyidejű nyelvi rendszer bemutatására a leírás és az összehasonlítás —, a diakron anyagra vonatkozóan viszont a genetikus-összehasonlító eljárás alkalmazható a legeredményesebben. A leírás viszont nem csupán a tények egyszerű bemutatása, felsorakoztatása regisztráló listákban, hanem a tények funkcionális törvényeinek és explikatív modelljeinek megállapítása ún. strukturális elemzéssel, hogy egyúttal megadhassák a nyelvi rendszer grammatikai operatív modelljeit is. Ugyanakkor világosan látják, hogy a nyelvet sohasem ábrázolhatják statikusan mozdulatlannak, hiszen a nyelv társadalmi valóságként kettős mozgást végez: működik és fejlődik —, vagyis a francia nyelvtudomány újabb, mélyebb felfogásában világosan előtűnik a nyelvállapot dinamikus jellege. A mai francia nyelvtudományban — elsősorban A. MARTINET indítása nyomán — a nyelv statikus és történeti szemléletének sokaktól mereven rögzített ellentétét feloldva kimutatják a nyelv szinkron szerkezetében is a történeti vetületét. Az egyidejű nyelvi tények rendszerszerű összefüggéseit, szerkezetes kapcsolatait meghatározó általános érvényű törvények szabályainak rendszerezett egészében —, vagyis az adott nyelv szerkezetének elméletében egyrészt működésében írják le az adott nyelv rendszerét, másrészt biztosítják a beszéd útján való jelzés információs átalakítási törvényeinek feldolgozását. A francia nyelvészek már rég felismerték a matematikai és a statisztikai vizsgálati eljárások alkalmazásának szerepét az alkalmazott nyelvtudományi, nyelvoktatási és technikai célú vizsgálatokban. Világosan látják, hogy a gépi fordítás elméletének és gyakorlatának problematikája — mint pl. a közvetítő nyelv létrehozása, a nyelvek tipológiájának megalkotása, a nyelvi algoritmusok kidolgozása feltétlenül hasznos és szükséges. Elismerik azonban azt is, hogy az alkalmazott nyelvtudományi feladatok megoldásához a nyelvi struktúra elemzésében az eddigi strukturális vizsgálati eljárások nem elegendőek —, a nyelv szerkezeti tényei meghatározásának és megkülönböztetésének kritériumai ugyanis nemcsak formálisak, hanem formai és szemantikai jellegűek. Minthogy pedig a nyelv nemcsak egzakt módon mérhető racionális rendszer, hanem rendszerbe

[100] Vö. Actes du huitième Congrès International des Linguistes. Oslo, 1958. 17—35.

össze nem foglalható, nem-racionális tények sajátos egésze is, és ezt kvantitatív mérőmódszerekkel megközelíteni aligha lehet —, tehát a strukturális eljárások és a szemantikai vizsgálatok eredményeinek integrációjával kidolgozott nyelvelmélet magalapozásán munkálkodnak.

TEMESI MIHÁLY

Erkki Itkonen: Kieli ja sen tutkimus

Helsinki, 1966. 427 l.

A szerzőt aligha kell bemutatnunk olvasóinknak, hiszen 1939-ben megjelent doktori értekezését („Der ostlappische Vokalismus" SUSToim. LXXIX) már LAKÓ GYÖRGY méltatta folyóiratunkban (NyK. LI, 221). Azóta természetesen számtalan tanulmánya jelent meg, s ezeknek eredményei a hazai ismertetések elmaradása ellenére is általánossá váltak mind a finnugor, mind a magyar nyelvészet művelőinek körében. Imént említett tanulmánya mellett elég talán a „Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme"-re (MSFOu. LXXXVIII. Helsinki, 1946) hivatkoznunk, amely új megvilágításba helyezte az inari, s a szomszédos koltta és kolai-lapp nyelvjárások fejlődését. A lapp magánhangzórendszerről írt értekezése ugyanakkor elindítója volt egy széleskörű és nagy figyelmet keltő tanulmánysorozatnak, ahol a szerző a finnugor nyelvek magánhangzó-viszonyainak homályos pontjaira derített fényt (Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF. XXIX.; Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. FUF. XXXI; külön is: Commentationes Instituti Fenno-ugrici „Suomen Suku" XIII, ill. XVIII.). Néhány fontosabb tanulmánya összegyűjtve is megjelent „Suomalais-ugrilaisen kielenja historiantutkimuksen alalta" [A finnugor nyelv- és történetkutatás területéről] címmel (Helsinki, 1961. Tietolipas 20), s ugyanilyen joggal említhetjük „Lappische Chrestomathie"-ját (Helsinki 1960) vagy a nagy hiányt pótló „Suomen kielen etymologinen sanakirja"-t [A finn nyelv etimológiai szótára] (II., III., Helsinki 1958—62), amelyet TOIVONEN Y. H. halála óta JOKI J. AULIS professzorral együtt folytatnak.

Ahelyett, hogy tudományos munkásságának teljes bemutatását folytatnánk, térjünk rá legújabb, a „Kieli ja sen tutkimus" című könyvének ismertetésére. Ez a mű témájában eltér eddigi munkásságától, mivel ezúttal az általános nyelvészet szemszögéből vizsgálja a nyelvi jelenségeket. A megszokott indogermanisztikai adatanyag helyett azonban jórészt a finnugor nyelvek által nyújtott igen gazdag anyagra támaszkodik. Így azután nemcsak az általános nyelvész, hanem a finnugor kutató is nagy haszonnal forgathatja ERKKI ITKONEN könyvét. A modern nyelvészeti kutatási irányok, az újabb szemléleti módszerek és elvek birtokában tekinti át a nyelvi jelenségeket. Ezek ismerete azonban nem jelenti azok kritikátlan átvételét és alkalmazását. Bátran néz szembe az újabb szemléleti irányok tévedéseivel vagy túlzásaival. Ugyanakkor elismeri az új fonológiai iskola eredményeit, megállapítva, hogy az újabb kutatási irányok eredményei közül azok a legértékesebbek, amelyek a fonémák közti viszonyokra vonatkoznak (50). Több alkalommal finom megfigyelő készséggel emlékeztet az újabb elméletekben felfelbukkanó olyan megállapításokra, amelyeknek csírái már a hagyományos nyelvészet egyes kimagasló képviselőinél is fellelhetők: így pl. a SAPIR—WHORF-féle elmélettel kapcsolatban — amely a nyelv és gondolkodás kapcsolatára utal — arra, hogy feltevésükre emlékeztető gondolatot már HUMBOLDT említett (15), az anyanyelvnek világképünk kialakításában játszott szerepére pedig WHORF előtt WEISGERBER is rámutatott (uo.). Könyvében a szerző számos fontos, még eldöntetlen kérdésre irányítja figyelmünket, többek közt arra, lehet-e a szókincset a maga egészében rendszernek tekinteni (12), vagy visszamehet-e a finnugor reflexivum mediopassivumra (274) stb.

Előszavában (5—6) arról tájékoztat bennünket a szerző, hogy könyve kibővített változata 1963-ban tartott egyetemi előadásainak, valamint arról, hogy a nyelvi jelenségeket az ún. történeti-összehasonlító módszer szellemében vizsgálja, s csak annyiban veszi figyelembe más, újabb irányok vagy azok képviselőinek kutatási eredményeit, amennyiben azok nehézség nélkül igazodnak hozzá. Ez az elv azonban szerintünk korántsem jelenti a problematika leegyszerűsítését.

Az Előszót követő tartalomjegyzék (7—8) után a nyelvtudomány tárgyával, felosztásával és történetével foglalkozik a szerző (9—78). A „Mi a nyelv?" című fejezetben a nyelvi jel és rendszer mibenlétéről értekezik, majd a nyelv és beszéd teljes szétválasztása elvének helyességét vitatja, hangot adva azon nézetének, hogy amit a beszéd-

ben hallunk, az elválaszthatatlan része a nyelvnek (13). A nyelv és gondolkodás kapcsolatát az utóbbi időben elhangzott, erre vonatkozó nézetek ismertetése kapcsán elemzi (14).

A nyelvtudományról adott áttekintésében (16—) többek közt a szinkronikus és diakronikus kutatási módszert mutatja be. Az a véleménye, hogy a tisztán szinkronikus kutatás csak megállapító lehet, viszont a magyarázás, a nyelvi jelenségek ok és okozati összefüggéseinek megmutatása is hozzátartozik a tudomány lényegéhez. Megállapítja továbbá, hogy a strukturalista nyelvi elemzés mellett a hagyományos nyelvészet — kétségtelen fogyatékosságai ellenére is — megőrzi létjogosultságát.

Sok érdekes gondolatot vet föl a „Nyelvtudomány története" című rész (25—78). A legrégibb időktől kezdve jut el a szerző a strukturalizmus bemutatásáig, három nagyobb csoportra osztva a strukturalista iskolákat. Az egyik az ún. fonológiai iskola, a másik az amerikai strukturalizmus s végül a glosszematika (43). Kifejti, hogy ezekre az iskolákra — minden különbözőségük ellenére — az jellemző, hogy a nyelvet szinkron rendszernek tartják, azaz szerintük a nyelvben egyazon időben meglevő viszonyok egészének, s ennek részeit az egésszel való kapcsolatukban kell vizsgálni. Emiatt helyezkedtek ellenzéki álláspontra a régebbi történeti nyelvtudománnyal szemben, melyben a nyelv csak a részletek összege. Nem feledkezik meg azonban a szerző a strukturalista irányokkal szembenálló *inhaltbezogene Grammatik* képviselőiről, Weisgerberről, Brinkmannról, Glinzről stb. sem (71).

A történeti-összehasonlító nyelvtudomány védelmében kijelenti, hogy az mindig képes volt a továbbfejlődésre, eltér az újgrammatikusok egyoldalúságától abban, hogy elismeri pl. a leíró kutatás jelentőségét s a fonológia hasznosnak tartható elveit, nagymértékben figyelembe veszi továbbá a nyelv rendszerszerűségét, foglalkozik a nyelvtudomány elvi kérdéseivel (78). A strukturalizmus természetéből következik, hogy sok esetben metodikai kérdésekkel küzd. S tulajdonképpen nehéz is találni olyan ésszerű okot — folytatja —, amely alapja lehetne a strukturalisták ellenzéki álláspontjának a történeti-összehasonlító nyelvkutatással szemben (uo.).

A továbbiakban a szerző tekintélyes részt szentel a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a tárgyalására (79—136). A fejezet első részében a nyelv kialakulásáról szóló elméleteket tárgyalja, különös figyelmet fordítva Révész G. és Rosenkranz (83) elméletére, majd áttér a nyelv és a nyelvjárások, valamint a nyelvek egymásra hatásának kérdéseire.

A tulajdonképpeni nyelvtani rész hang-, alak- és mondattanra oszlik (136—331). A hangtani rész egy fonetikai áttekintés után igen alapos, a finnugor nyelvek beható ismeretére való, viszonylag részletes bemutatását adja a hangváltozásoknak, amelyeket nem kizárólag fiziológiai-fonetikai, hanem fonológiai, rendszertani szempontból is vizsgál (189). Külön fejezetben fejtegeti — igen tanulságosan — a hangváltozások kivételnélküliségének problémáját (215.)

Az alaktanban a szófajok (217), a szóalkotás (234) és a ragozás kérdéskörét tárgyalja (250). A ragozási részben széleskörű elemzését nyújtja a finnugor névszó- és igeragozásnak. Külön fejezetben szól a ragozás kialakulásáról és fejlődéséről (290—8).

A mondattan az egyszerű mondatot és annak részeit (299—301), a mondatrészek közti viszonyok kifejezőeszközeit (311—324), az összetett mondatokat, valamint a mondatszerkezetek változásának okait tartalmazza (324—331).

Külön foglalkozik a napjainkban különös érdeklődéssel kísért nyelvtipológiával (332—340).

A nyelvtani részt a szókészlettan kérdésköre követi (lexikográfia, onomasziológia, etimológia), később a szavak motiváltságának kérdésére tér át (341—50). Igen alapos és eredeti tárgyalását kapjuk itt a jelentéstannak, a jelentés mibenlétének, a jelentésváltozásoknak stb. (351—86), majd pedig a szókészlet összetételének s a benne végbemenő változásoknak (386—98).

A példaanyagban található jelek hangértékének ismertetése (399—403) után egy igen hasznos név- és tárgymutató található (404—421), majd a fontosabb forrásművek jegyzéke (422—24) s a rövidítések (425—27) zárják be a könyvet.

A szerző, aki ismert lappológus, s a finn-volgai és permi nyelveken kívül a magyarnak is kitűnő ismerője, bámulatos biztonsággal és éleslátással használja fel az egyes nyelvek által nyújtott gazdag anyagot, hogy elemzésük útján szűrje le következtetéseit. Mindig érezzük, hogy elméleti megállapításai a legközvetlenebb kapcsolatban állnak a konkrét nyelvi tényekkel, akár a hangváltozások, akár a mondatszerkezetek vagy a jelentéstan kérdéseinek elemzésére kerüljön is sor. Könyvére a széleskörű és mély ismeretanyagon kívül a rendkívüli alaposság, a tények objektív mérlegelése s a kitűnő elméleti felkészültség jellemző. Világos szerkezetű, könnyen áttekinthető alkotás, amely sehol sem mond le a bonyolult problémák megtárgyalásáról. Nyirkos István

A tomszki szamojéd kutatásokról

Az utóbbi években egyre több jelét tapasztaljuk annak, hogy a szamojéd nyelvek felkeltették tomszki (sőt legújabban novoszibirszki) kollégáink figyelmét. Ez az érdeklődés persze nem sajátosan urálisztikai szempontú, hanem szorosan kapcsolódik azokhoz a Nyugat-Szibéria történetének, az itteni népeknek és nyelveknek a kutatására irányuló munkálatokhoz, melyeknek megszervezése, de egyben legtöbb eredménye is, ANDREJ PETROVIČ DUL'ZON professzornak, a tomszki Tanárképző Főiskola nyelvtudományi tanszéke vezetőjének a nevéhez fűződik.

Dul'zon professzor rendkívül sokoldalú tudós. Germanistaként kezdte pályáját és ekkoriban sokat foglalkozott a nyelvjárás-keveredés kérdéseivel.[1] Később azonban az Ob és Jeniszej mentén lakó népek és nyelvek vizsgálatában mélyedt el. Nálunk kevéssé ismertek helytörténeti és régészeti tanulmányai, amelyekben Ob-vidéki kutatásairól számol be.[2] Ilyen irányú munkássága szoros kapcsolatban van nyelvészeti vizsgálataival. Tanszékének 1948 óta egyik fő feladatává tette a ket nyelvnek, a ket nép eredetének és vándorlásainak megismerését. Az utóbb említett cél érdekében Dul'zon és munkatársai nagyméretű földrajzi név-gyűjtést végeztek Nyugat-Szibériában. Évente ismétlődő nyári kiszállásaikon hatalmas toponimikai és egyéb nyelvi anyagot gyűjtöttek egybe.[3]

Szibéria történetében fontos szerepe volt a jeniszeji nyelvcsalád népeinek, törzseinek (ket, arin, asszán, kott, pumpokoli). Közülük ma már csak a ket nyelvet beszélik (kb. ezren) a turuhanszki kerületben, hajdanában azonban e nyelvcsalád tagjai Nyugat-Szibériában szerteágazó területeket népesítettek be (szemléletesen mutatja ezt az a tanulságos térkép a ketek hajdani lakóhelyeiről, melyet a helynevek, víznevek vallomása alapján állított össze Dul'zon: *Izv Vsesojuznogo Geografičeskogo Obščestva* 94 [1962]:474). Érthető hát, hogy Dul'zon figyelmét főleg ez a nyelv vonta magára. Olyannyira, hogy tanszéki munkaközössége segítségével, hosszú éveken át végzett terepmunkával egy kb. 100 nyomdai ív terjedelmű ket szótári és mintegy 20 ívnyi szöveganyagot gyűjtött össze, de ezenkívül még 20 000 m magnetofonszalag-fölvételt őriznek hangarchivumukban. Impozáns anyag. Ennek alapján írta Očerki po grammatike ketskogo jazyka című könyvét (Tomszk 1964) és Ketskie skazki (Tomszk 1966) című szövegkiadványát. Mindkettő alapvető jelentőségű a ketológiában, sőt a szamojédisták figyelmére is érdemes.

A keten kívül sokat foglalkoztatták Dul'zont Szibéria török nyelvei[4] és a környező szamojéd nyelvek, főleg a szölkup. A szölkup nyelv tanulmányozásához voltaképpen 1952-ben kezdett hozzá Dul'zon tanszéke, amikor a csulymi törökök eredetének problémája ezt szükségessé tette. Dul'zonék szölkup programjában nemcsak a szölkup földrajzi

[1] Vö. A. DULSON, Ergebnisse und Aufgaben der wolgadeutschen Sprachforschung. Engels [= Pokrovsk] 1933; A. P. DUL'ZON, Problema smešenija dialektov na materiale govora s. Prajs. Saratov 1938; UŐ., Problema skreščenija dialektov po materialam jazyka nemcev Povolž'ja: *IzvAN-OLiJa* 1941/1.

[2] Vö. A. P. DUL'ZON, Dnevniki raskopok kurgannogo mogil'nika na Basandajke: *Trudy Tomskogo Univ-a* 98 (1947): 65—115 l. és 29—92 t.; UŐ., Pozdnye archeologičeskie pamjatniki Čulyma i problema proischoždenija čulymskich tatar: *UčZap Tomskogo Pedinstituta* 10 (1953): 127—334; UŐ., Archeologičeskie pamjatniki Tomskoj Oblasti: *Trudy Tomskogo Oblastnogo Kraevedčeskogo Muzeja* 5; UŐ., Tomskoj neolitičeskij mogil'nik: *UčZap Tomskogo Pedinstituta* 17 (1958) stb.

[3] Dul'zon toponimikai tanulmányainak száma tekintélyes. Közülük itt néhány nevezetesebb tanulmányára hívjuk fel a figyelmet: Drevnie smeny narodov na territorii Tomskoj oblasti po dannym toponimiki: *UčZap Tomskogo Pedinstituta* 6 (1950); Byloe rasselenie ketov po dannym toponimiki: *Voprosy Geografii* 68 (1962); Voprosy ėtimologičeskogo analiza russkich toponimov substratnogo proischoždenija: *Voprosy Jazykoznanija* 1959/4; Ketskie toponimy Zapadnoj Sibiri: *UčZap Tomskogo Pedinstituta* 18 (1959); Drevnye peredviženija ketov po dannym toponimiki: *Izv Vsesojuznogo Geografičeskogo Obščestva* 94 (1962); Obščee nazvanie reki u ketojazyčnych narodov: *UčZap Dal'nevostočnogo Universiteta*, vyp. 5 (1962); Toponimy Srednej Sibiri: *IzvSibotd AN* 5 (1965) stb. — Rajta kívül tanítványai és munkatársai is sok toponimikai dolgozatot publikáltak, pl. az általa szerkesztett Jazyki i toponimija Sibiri I. c. kötetben (Tomszk 1966) és egyéb kiadványokban.

[4] Vö. Sistema sčeta vremeni u čulymskich tatar: *KratkSoobšč Instituta Ėtnografii AN*, vyp. 10 (1950); Čulymskie tatary i ich jazyk: *UčZap Tomskogo Pedinstituta* 9 (1952); Dialekty tatar-aborigenov Tomi: *uo.* 15 (1956) stb.

nevek összegyűjtése kapott helyet (a Középső-Ob és mellékfolyói — Ket, Tym, Parabel, Csaja, Csizsapka — mentén), hanem szölkup nyelvtani és szótári feljegyzések készítése is beleillettek ebbe, sőt egy részletes szölkup szótár összeállítása is feladatukká vált (ez sajnos kiadatlan). Több helyütt szövegeket is feljegyeztek a középső és a déli szölkup nyelvjárásterületen, és ezek egy részét publikálták is.[5]

A nyomtatásban közzétett szölkup szövegek jelentőségét az a tény érzékeltetheti, hogy e nyelvjárások területéről szöveganyag alig (a déli nyelvjárásterületről egyáltalán nem) jelent meg: csak GRIGOROVSKIJ ábécéskönyvét (Azbuka sjussogoj gúlami) említhetnénk, amely a középső nyelvjáráscsoportba tartozó narymi szölkupok számára a kazanyi missziós társaság kiadásában jelent meg 1879-ben, és 1966-ból SZABÓ LÁSZLÓ rövid tymi szövegközlését (NyK 68: 249—277). Az előbbi nem tudományos kiadvány ugyan, de néhány eredeti szölkup mesét is közöl, s ekképp a nyelvi kutatás számára is felhasználható. Ez az értéke azonban inkább csak eszmei jellegű, mert a könyv rendkívül ritka. Szabó L. közlése is igen becses, bár a feljegyző a szölkup nyelv, ill. a tymi nyelvjárás közelebbi ismerete nélkül végezte mindenképpen méltánylandó feladatát. Ilyen helyzetben tehát Dul'zonék szövegeinek közzététele örvendetes és váratlan ajándék az urálisztika számára, melyre e referátummal kívánjuk felhívni a figyelmet, tekintettel arra, hogy e közlemények nehezen megszerezhető kiadványokban, némelyikük szinte álcázva jelent meg.

A szölkup szövegek egyik lelőhelye A. P. DUL'ZON Ketskie skazki című kötete (Tomszk 1966, 168 l.). A szamojéd nyelvészt azzal lepi meg ez a folkloristákat is érdeklő könyv, hogy a 46—53. szám alatt közölt szövegek — a könyv címével ellentétben — szölkup nyelvűek. A kiadványba való fölvételüket a ket mese-motívumokkal való egyezéseik indokolták, amelyek a két nép hajdani érintkezéseiről vallanak. Az orosz fordítással ellátott szölkup szövegek (116—155. l.) a Tomszki Területről származnak. A 46—47. számú Ust'-Ozernoe, a többi Sondorovo településről származik M. S. Karelina ,ill. V. D. és M. P. Pedugina nevű közlőktől. Sajnos sem a közlőkre, sem a megnevezett falvak pontosabb fekvésére vonatkozólag közelebbi adatokat nem kapunk (Sondorovo tudomásom szerint a Kolpaševoi kerületben van). A szövegek déli jellegű — Ket-vidéki — nyelvjárási sajátságokat mutatnak.

A kötet 156. lapján tájékoztatást kapunk a hangjelölésről. Ezt azért emeljük ki, mert a többi anyagközlésben ilyen eligazítást nem találunk. A lejegyzés cirill betűkészlettel történt, de kiegészítésül a latin és görög ábécé néhány betűjét is felhasználják, sőt diakritikus jeleket is alkalmaznak a hangjelölés pontossá tételéhez. A mássalhangzók palatalizációját a betű fölötti (v. melletti) vessző jelöli. Az első szótagi hangsúly jelöletlen, a távolabbi szótagok hangsúlyát (s ez a szölkupban gyakori) a megelőző szótagon kitett vonás jelzi előre. A magánhangzók hosszúságát az utánuk álló kettőspont mutatja. A szölkupban fontos a veláris (uvuláris) *q* és a palato-veláris *k* megkülönböztetése. Dul'zon az utóbbit a szokásos cirill к-val jelöli, az előbbi jeleként viszont a hosszú szárú (nem kurzív) latin k betűt alkalmazza. Dul'zon Y jelének hangértéke *γ*, ill. *χ* lehet. A német ß interdentális zöngétlen spiráns *(ϑ)*, az F jel pedig bilabiális zöngétlen *φ* jele. A cirill г = *g*, a verzális cirill Г azonban = *ǧ*. Két hangot betűkapcsolattal *(η* = нг; *ǯ* = дж), néhány speciális magánhangzót pedig így adnak vissza: *e̯* = cirill ъ; *ö* = a labialitást jelölő köröcskével ellátott cirill ъ°; *ä* = két pontos cirill ä; *ü* = két ponttal ellátott cirill ÿ. A szölkup hangjelölésére, ill. az egyes jelek hangértékére vonatkozólag egyébként értékes információkat nyújt É. G. BEKKER Ustnye i pis'mennye formy sel'kupskich toponimov Tomskoj oblasti című cikkében: *UčZap Tomskogo Pedinstituta* 22:142 kk.)

Ugyanerről a nyelvjárásterületről származhatnak azok a Dul'zon által kiadott rövidebb (általában néhány mondatból álló), a hétköznapi életből vett — s ezért is kiváltképpen érdekes — szövegek, amelyek lejegyzőjeként A. I. Kuz'mina van feltüntetve. Ezek Dul'zon Ketskie teksty — Sel'kupskie teksty című közleményének 11—17. lapján (ill. fordításuk a 25—30. lapon) vannak közzétéve a *Voprosy Lingvistiki* című kiadványban *(UčZap Tomskogo Universiteta* 59, 1966). Néhány itteni szöveg közlőjeként a fent már említett V. D. Pedugina, egynél pedig I. S. Čigatkina van megemlítve. Az informátor neve a szövegek többségénél azonban nincsen külön megjegyezve, és a lejegyzés helye sem. Az egyik közlő azonossága meg a nyelvi kritériumok alapján ítélve azonban ezek a szövegmutatványok is a déli nyelvjárásterületről származhatnak.

[5] A lentebb ismertetendő publikációkon kívül gazdag és értékes anyagot tartalmazhat Dul'zonnak csak bibliográfiai tételként ismert Materialy po jazyku i ètnografii narymskich ostjakov című 10 kötetes kézirata (1952—1962).

A harmadik szövegközlés a *Jazyki i toponimija Sibiri I.* kötetében[6] (Tomszk 1966: 95—158) jelent meg Sel'kupskie skazki címen. Dul'zon ezt a viszonylag terjedelmes mesét Parabel' faluban (a Parabel' folyónál) írta le. A mesélő, az 1901-ben született D. P. Saispaeva jellegzetesen középső típusú, pontosabban Narym-környéki nyelvjárásban adta elő a fekete cárról szóló, szemmelláthatóan orosz provenienciájú mesét *(čapte ēquq hāχę amdęlχō čādę)*.

A szövegek lejegyzésében a gyűjtők láthatólag arra törekedtek, hogy az informátor — gyakran fakultatívan változó — ejtési sajátságait aránylag egyszerű jelölésmóddal adják vissza. A lejegyzés tehát iparkodik híven tükrözni a beszédet, de a mellékjelek alkalmazásában mértéktartó. Lényegében tehát olyan hangjelölés ez, amely nagyon sokszor nemcsak a fonémák, hanem az egyes fonémákhoz tartozó allofónok megkülönböztetésére is törekszik, jelölésmódjában viszont nem tesz elvi különbséget e két lényeges kategória között.

Dul'zon munkatársi körének szamojéd érdekű kutatásaira fentebb már céloztunk. Ennek során említettük É. G. Bekker nevét, aki a Tomszk környéki szölkup földrajzi neveknek az élő beszédben használt és az orosz geográfiai irodalomban adaptált (írott) alakjai közötti viszonyról értekezett. Bekkernek ismerjük egy másik tanulságos közleményét is, amely Semantika gidronimov tazovskich sel'kupov címen a *Sbornik statej po voprosam jazykoznanija i metodike prepodavanija inostrannych jazykov* elnevezésű gyűjteményben jelent meg (e gyűjteményes kötet egyben az *UčZap Tomskogo Pedinstituta* 21. kötete, vyp. 1, 1964). A cikk (94—102 l.) térképek alapján vizsgálja meg a Taz-mente szölkup víznévanyagát (számszerint kb. 80 elnevezést), amelyek könnyebben felismerhetők és magyarázhatók szölkup közszavakból, mint a Tomszki Terület szölkup eredetű (de írásos formában jobban eltorzult) víznevei. A víznevéket (jobbára összetételek) morfológiai szempontból is elemzi, majd etimológiailag taglalja őket. Megfejtésükhöz egyes esetekben a szölkup szótárak elégtelenek, s ezért néha a kamassz nyelv segítségét veszi igénybe a magyarázathoz (ebből azonban elhibázott dolog lenne — még a szerző által alkalmazott óvatos formában is — arra következtetni, hogy kamasszok éltek régente a Középső-Ob vidékén). A víznevek szemantikai analízise azt mutatja, hogy híven tükrözik a környezetet: a víznév előtagja a környezetre jellemző fák, erdei állatok, madarak, halak, bogyók nevéből alakul, némelykor pedig a folyó nagyságát, színét és egyéb sajátságait nevezik meg vele.

Ugyanebben a gyűjteményes munkában S. I. Ol'govič a tomszki szibériai nyelvjárás idegen (többek között szölkup) eredetű szavainak a jelentését hasonlítja össze az átadó nyelvbeli jelentéssel (Iz nabljudenij nad usvoenim zaimstvovannych slov akajuščich govorach Sibiri: *UčZap* 21/1:24—43). Megpróbálja kimutatni azokat a történeti és nyelvi feltételeket, amelyek a kölcsönvett szavak jelentésének konzerválásában, ill. megváltozásában közrejátszottak.

A tomszki Tanárképző Főiskola *UčZap* sorozatának 22. kötete (szintén Dul'zon szerkesztésében) 1965-ben jelent meg. E kötetben van Bekker elsőnek említett cikke, amely mellesleg a középső és déli szölkup nyelvjárások hangállományának rövid leírását tartalmazza, s a tomszki szamojédisztika egyik értékes terméke (142—153 l.). Az *UčZap* 22. kötetében még két szamojéd vonatkozású cikk kelthet érdeklődést. Mindkettőnek S. I. Ol'govič a szerzője. Az első közlemény (Étimologičeskie zametki po dialektnom leksike: 18—27 l.) több szibériai orosz nyelvjárási szó eredetét fejtegeti. Közülük több szamojéd, főleg szölkup származású (de tárgyal zürjén, osztják, török eredetű szavakat is). Másik cikkében viszont szemügyre veszi, hogy a környező népek nyelvéből átvett orosz szavak mennyiben őrizték meg eredeti hangalakjukat, vagy miben mutatnak változást az eredetihez képest (Fonetičeskie izmenenija pri osvoenii inojazyčnych slov v sibirskoj dialektnoj leksike: 28—34. l.).

Tomszkban működik a Kujbisevről elnevezett Egyetem is. Ennek *Voprosy Lingvistiki* című kiadványában (Tomszk 1966) érdeklődéssel forgathatjuk I. A. Vorob'eva Nekotorye zamečanija o russkoj adaptacii inojazyčnych gidronimov című tanulmányát (101—106. l.). Dolgozatában arra a kb. 1500 idegen víznévre támaszkodik, amely S. Remezov Čertežnaja kniga Sibiri című könyvében (1701) található (ez a nagyértékű forrásmű — mely a XVII. században kiformálódott szibériai orosz toponímiai rendszerről ad áttekintést — 1882-ben Pétervárott nyomtatásban is megjelent.) Jellemzőnek mondja a szerzőnő, hogy a környező népektől átvett víznevek nagy része az oroszban az *-a, -ja*

[6] Ugyanitt adott ki L. I. Kalinina Chantyjskaja skazka címmel (88—95 l.) egy vaszjugáni osztják mesét *(juŋk joχən qanəŋnə, mönk joχən qanəŋnə* = Ördög-folyó partján, Szellem-folyó partján). Vaszjugáni szöveg mindezideig még nem jelent meg.

végű nőnemű szavak osztályába sorolódott, még akkor is, ha az eredeti víznév nem *-a*-ra, hanem más magánhangzóra, vagy akár mássalhangzóra végződött is. Vorob'eva a nem orosz szóvégi magánhangzók *a*-ra változását víznevekben objektív törvényszerűségnek véli. Megállapítása minden bizonnyal túlzás: szerintünk inkább SEREBRENNIKOV-nak van igaza (*Voprosy Jazykoznanija* 1959/6:44), aki szerint az ilyesféle adaptáció — bármily gyakori is — nem áthághatatlan törvény.

A tomszki múzeum kiadványaiban is találkozunk bennünket érdeklő dolgozattal. A *Trudy Tomskogo Oblastnogo Kraevedčeskogo Muzeja* 6. kötetének 2. füzetében (Tomszk 1963:45—54. l.) olvasható V. S. SINJAEV településtörténeti jellegű tanulmánya: Granica meždu čulymcami i čulymskimi sel'kupami v XVI—XVII vekach. Régészeti leletek, történeti források felhasználásával és a víznevekből levonható tanulság figyelembevételével a mai Tan'kovo és Bol'še-Semenovo között jelöli ki a szölkupok és csulymi törökök hajdani határát.

Valamivel lazábban kapcsolódik Dul'zon tanítványi körének munkásságához a novoszibirszki JA. N. POPOVA általunk eddig megismert két közleménye: mindkettő a jamali nyenyec nyelvjárás hangrendszerével foglalkozik a novoszibirszki egyetem *Voprosy Jazyka i Literatury*, vyp. 1, čast' II (Novoszibirszk 1966) című rotaprintes kiadványában (Zametki o sisteme vokalizma jamal'skogo dialekta neneckogo jazyka :47—58. l.; ill. Nekotorye osobennosti sistemy konsonantizma jamal'skogo dialekta neneckogo jazyka: 59—68. l.). Popova ezekben a jamali nyelvjárás vokalizmusát és mássalhangzórendszerét az egyes hangok fonetikai sajátságait aprólékosan körülírva jellemzi. Jó megfigyelő, de kissé konzervatív álláspontra hajlik egyes kérdésekben. A fonémák és variánsaik viszonyának megítélésében igen gyakran bizonytalan, sőt téved (pl. 19 magánhangzó fonémával számol!). Ennek ellenére észrevételei hasznosan egészítik ki hangtani ismereteinket a jamali nyelvjárásról. Elég sok utalást találunk arra is, hogy egy-egy jamali hangnak milyen megfelelői vannak a Nagy Tundra nyelvjárásában.

A tomszki szamojéd kutatásoknak sikeres folytatását várjuk, hiszen távoli kollégáink eddigi munkássága sok új eredménnyel, felfedezéssel gazdagította az uráli nyelvtudományt. Tomszk kialakította a maga sajátos profilját és stílusát és máris a Szibériakutatás egyik számottevő központja lett.

HAJDÚ PÉTER

Gyula Décsy: Yurak Chrestomathy

Indiana University — Mouton & Co. Bloomington — The Hague, 1966. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 50), 107 l.

Az Indiana Egyetem 1960-ban kezdte el „Uralic and Altaic Series"-ének kiadását. A sorozatban ez ideig kb. 80 kötet jelent meg, köztük számos nyelvkönyv és kresztomátia is, pl.: T. A. SEBEOK—F. J. INGEMANN: An Eastern Cheremis Manual, R. T. HARMS: Estonian Grammar, M. LEHTINEN: Basic Cours in Finnish, B. KÁLMÁN: Vogul Chrestomathy, K. RÉDEI: Northern Ostyak Chrestomathy, J. GULYA: Eastern Ostyak Chrestomathy, F. J. OINAS: Basic Cours in Estonian és végül DÉCSY jurák kézikönyve.

A kresztomátia legfontosabb része természetesen a leíró nyelvtan („Descriptive Grammar", 3—73 l.). A „Bevezetés"-ben előbb a jurákok lélekszámáról, területi megoszlásáról, nyelvrokonairól van szó. Érdemes itt megemlíteni, hogy a könyv kéziratának a lezárása után kiderült, hogy a már évtizedek óta kihaltnak vélt kamassz-szamojéd nyelv még napjainkban is él, habár már csak két idős személy ajkán (vö. A. MATVEJEV: Keel ja kirjandus 1964/3: 167—169, A. KÜNNAP: uo. 1964/9: 561). A továbbiakban a szerző a jurák nyelvjárásokat és azok sajátosságait írja le, majd röviden vázolja az irodalmi nyelv kialakulásának folyamatát, végül ismerteti a legfontosabb kézikönyveket. A kézikönyvek sorát ki lehet egészíteni TERESCSENKO időközben megjelent nagy jurák—orosz szótárával, amely 942 lapon mintegy 22 000 szót tartalmaz (N. M. TERESCSENKO: Nenecko—russkij slovar', Izd. Sovetskaja Enciklopedija, Moszkva, 1965.).

A „Phonology" című fejezetben először a magánhangzó-fonémák rendszerét vázolja a szerző, s a következő fonémákkal számol:

u *i̯* *i*
o *e̯* *e*
a

DÉCSY utal arra, hogy e tekintetben más vélemények is vannak. BO WICKMAN (FUF, XXXIII, 96—130), P. HAJDÚ (The Samoyed Peoples and Languages 63) és E. K. RISTINEN (UAJb. XXXVI, 159—160) az *i*-t nem tartják külön fonémának. Figyelembe véve azt, hogy az *i* és az *i̯* egymást kölcsönösen kizáró helyzetekben fordulhatnak csak elő, nekem is az a véleményem, hogy az *i* ~ *i̯* ellentét nem fonematikus, hogy az *i* és az *i̯* az egységes *(i)* fonémának az allofónjai. Lágy mássalhangzó után csak *i*, kemény mássalhangzó után csak *i̯* állhat.

Bonyolultabb a helyzet az *e̯* ~ *e* esetében. Az említett szerzők szerint a jurákban *e̯* fonéma nincs, az *e̯* ~ *e* viszony ugyanolyan megítélés alá esik, mint az *i̯* ~ *i* stb. Hajdú szerint azonban az *(e)* fonémán kívül létezik egy *(ɛ)*, ? *(äe)* fonéma is, amely nem azonos az *(e)* fonéma *e̯* allofónjával. TERESCSENKO új szótára, amelyben a szerző a korábbinál pontosabb, a fonématikushoz közeledő hangjelölést használ, több minimális párral igazolja az *ɛ* ~ *e̯* ellentét jelentésmegkülönböztető szerepét. Az a körülmény azonban, hogy ez a fonéma csak kemény mássalhangzó mellett állhat, a jurák fonémarendszer további vizsgálatát teszi szükségessé.

A mássalhangzó-fonémák tekintetében egyetértek DÉCSYvel. A sokat vitatott gégezárhangokról a szerzőnek az a véleménye, hogy HAJDÚnak igaza van, amikor fonetikai természetű meggondolásokból tagadja zöngés gégezárhangok létét a jurákban. Ugynakkor DÉCSY elismeri a kétféle gégezárhang jelentésmegkülönböztető szerepét. A probléma megoldásához további vizsgálatokra van szükség. Számomra a két nézet nem látszik összeegyeztethetetlennek. Mivel a jurák mássalhangzó-rendszerben nem a zöngés-zöngétlen ellentét érvényesül, hanem a feszes-ernyedt ellentét, föltehető, hogy esetleg ez utóbbi különbözteti meg TERESCSENKO két gégezárhangját is. Ez annál inkább elképzelhető, mivel az (") (feszes ?) zárhang az erősebb artikulációs tevékenységet igénylő **s*, **t*, **k* hangokból keletkezett, az (') pedig az ernyedtebb képzésű **n*-ből.

A fonémarendszerek bemutatása után egy táblázat következik, amelyből kiderül, hogyan transzlitterálja a szerző a cirill betűs szövegeket. Ezt követi a kvantitásról szóló rész. DÉCSY szerint mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók lehetnek rövidek és hosszúak. Ezt a kérdést érdemes lett volna részletesebben tárgyalni. A mássalhangzóknál jó lett volna megemlíteni, hogy hosszú mássalhangzók csak morfémahatáron jöhetnek létre. Ami a magánhangzókat illeti, nem biztos, hogy mindegyik magánhangzónál jelentésmegkülönböztető szerepe van a kvantitásnak. A szerző hét szópárt sorol fel, amelyek a magánhangzókvantitás fonematikus jellegét vannak hivatva igazolni. Azonban mind a hét példa az *a* ~ *aa* ellentétet tartalmazza, s így legföljebb az *a* ~ *aa* fonémapár meglétére következtethetünk belőlük.

Több kutató azon a véleményen van, hogy a jurákban nincs meg minden magánhangzónál a hosszú—rövid ellentét. BO WICKMAN, P. HAJDÚ és E. K. RISTINEN (i. h.) szerint a kvantitás csak a következő hangoknál fonematikus érvényű: *a* ~ *ā*, *u* ~ *ū*, *i* ~ *ī*. Az *ō*-nak és az *ē*-nek nincs rövid párja.

Az *(i)* és az *(u)* fonéma meglétét WICKMAN (i. m. 103—104) a következő minimális párokkal igazolja: *pĭlù* 'Bremse (Insekt)' ~ *pīlūtś* 'sich fürchten', *pĭdè* 'Nest' ~ *pīdē* 'verscheuchen, *tĭr*' 'Kante' ~ *tīr* 'Wolke', *sĭra* 'Schnee' ~ *sīra* 'sich schämen', *pur*' 'Mückenfeuer' ~ *pūr*' 'Rost'. TERESCSENKO új szótára a következő alakban közli ezeket a szavakat: *pĭda* 'gnezdo' ~ *pīde(ś)* 'prognať, vygnať stb.'; *pĭlo* 'spinnoj ovod' ~ *pīluć* 'bojaťsja, strasiťsja'; *tĭr*' 'bereg stb.' ~ *tīr* 'oblako'; *sĭra* 'sneg' ~ *sīra(ś)* 'stesnjaťsja, dičiťsja;' *pur*'' 'dymokur' ~ *pūr*'' 'ržavčina, pleseň'. TERESCSENKO adatai szerint tehát egyedül a *pur*'' ~ *pūr*'' szópár bizonyul minden szempontból megfelelő minimális párnak. A *sĭra* esetében nála nincs különbség a magánhangzók hosszúságában, a *pĭda* ~ *pīde*, *pĭlo* ~ *pīluć* szavaknál a kvantitatív eltérés megvan ugyan, de amellett más eltérés is mutatkozik, végül a *tĭr*'' ~ *tīr* párnál a magánhangzók hosszúsága megegyezik, s már csak ezért sem jó a példa, de különben is a 'part' jelentésű szó (")-re, a 'felhő' jelentésű pedig *r*-re végződik.

TERESCSENKO adatai tehát kétségessé teszik az *i* ~ *ī*, *u* ~ *ū* ellentét meglétét. A *pur*'' ~ *pūr*'' kivételével nincs olyan minimális pár, amelyet LEHTISALO és TERESCSENKO egyértelműen jelölt volna. Kérdéses, hogy lehet-e ezek alapján a felső nyelvállású magánhangzóknál két-két fonémával számolni. Elgondolkoztató az is, hogy TERESCSENKónál a kvantitatív ellentét *u* ~ *ū* alakban jelentkezik. TERESCSENKO ugyanis három hosszúságot jelöl: rövid (pl. *ă*), normál *(a)* és hosszú *(ā)*. Ez a három kvantitás nem esik egybe a LEHTISALO által észlelt három hosszúsággal (pl. *a* ~ *à* ~ *ā*). A megfelelések — kevés kivétellel — a következők: Ter. *ă* = Leht. *a (à)*, Ter. *a* = Leht. *ā (à)*, Ter. *ā* = Leht. *ā* (vö. még LABÁDI: NéprNyelvtud. X, 90). Az (‿) jel csak az *a* esetében fordul elő gyakrabban, a többi magánhangzónál meglehetősen ritkán találkozunk vele.

Az (¯) jel mindegyik magánhangzónál megfigyelhető, de elég ritkán használja TERESCSENKO. Az esetek nagy többségében TERESCSENKO *a* ~ *ā*, *e* ~ *ē*, *u* ~ *ū* stb. jeleinek LEHTISALÓnál egyformán *ā*, *ē*, *ū* stb. a megfelelése. Pl. Ter. *ńer''* 'chrajšč' ~ *ńēr''* 'rańše, preždе' (Leht. *ńēr''* 'Knorpel' ~ *ńēr''* 'früher'), Ter. *si''* *(~d)* 'vrode, podobie, nečto vrode' ~ *sī''* *(~d)* 'čjornyj žuk' (Leht. *śī''* 'Form, Bild' ~ *śī''* 'schwarzer Käfer'). Mivel TERESCSENKO az (¯) jelet mindegyik magánhangzónál kb. egyformán gyakran használja, vagy az tkell gondolnunk, hogy mindegyik magánhangzónak van hosszú párja, vagy azt, hogy egyiknek sincs. Az első föltevés — tekintettel LEHTISALO följegyzéseire és az (¯) jel ritka előfordulására — nemigen valószínűsíthető. Ezért úgy véljük, hogy hosszú magánhangzók a jurákban nincsenek, s a TERESCSENKÓnál (¯)-vel jelölt hangok fonológiailag egy értékűek a mellékjel nélküli betűvel jelölt hangokkal. A jelölésmód időnkénti ingadozása is erre enged következtetni, pl. *ńāna''* 'k nam', de *ńańi* 'k mne', *ńańi* 'k nam dvoim'. Néha az összevont hangokat jelöli TERESCSENKO (¯)-vel, pl. *ńāla(ś)* 'sjesť žadno, bystro, boľšimi kuskami' ~ Leht. *ńālā* 'schlucken', *ńāχalmŋādm* 'ich verschlang'; *ńāć* 'razdeť' ~ Leht. *ńā,atś*, *ńaχatś* 'ausziehen.' Lehet, hogy a szótagösszevonások eredményeképpen valóban kialakul majd a hosszú magánhangzók sora a jurákban, de — azt hiszem — ez még nem következett be.

Más a helyzet a Ter. *ă* ~ *a*, Leht. *a* ~ *ā* ellentéttel. Az *a* hang mindkét változata gyakran előfordul mind TERESCSENKÓnál, mind LEHTISALÓnál. Egész sor olyan minimális párt lehet találni, amelyet a két szerző egyformán jelölt: *wada* 'Haken' ~ *wāda* 'Sprache, Wort' (Ter. *wădă* ~ *wada)*, *watś* 'zuviel' ~ *wātś* 'einzaunen' *(wăć* ~ *wać)*, *mara* 'Sand, Feinsand' ~ *māra* 'Schlinge' *(măra* ~ *mara)*, *nadu* 'hohe Uferwand' ~ *nādu* 'jüngerer Bruder' *(nădo* ~ *nado)*, *pakaltś* 'hineingehen' ~ *pākaltś* 'stechen' *(păkălć* ~*pakălć)*, *paŋk* 'Ader' ~ *pāŋk* 'Klotz' *(păŋg* ~ *paŋg)*, *tanā* 'klettern' ~ *tānā* 'Renntiere treiben' *(tănaś* ~ *tanaś)*, *tarā* 'tanzen' ~ *tārā* 'nötig sein' *(tăra* ~ *tara)*, *χada* 'Nagel' ~ *χāda* 'Grossmutter' *(χăda* ~ *χada)*, *χantsū* 'kühl' ~ *χāntsù* 'Kopfkissenende des Bettes' *(χănzo* ~ *χanzo)*, *japta* 'Tau' ~ *jāpta* 'schlank' *(jăbta* ~ *jabta)*, *jadā* 'kranke Füsse bekommen' ~ *jāda* 'schmieden' *(jădă* ~ *jadă)*, *jalatś* 'zu weich aufbereiten (ein Renntierfell)' ~ *jālatś* 'ruinieren' *(jălăć* ~ *jalăć)*.

Előfordul, hogy TERESCSENKO és LEHTISALO adatai ebben a tekintetben is ellentmondanak egymásnak, de az egy-két ellentmondás nem szünteti meg a nagyszámú egyezések bizonyító értékét. Tekintettel arra, hogy az *ă* ~ *a* ellentét egy szótagból álló szavakban is jelentkezik, nemigen gondolhatunk arra, hogy az *a* hangsúlyos, az *ă* pedig hangsúlytalan helyzetben álló variánsa lenne az egységes *(a)* fonémának. A többszótagos szavaknál a hangsúly és a magánhangzó-kvantitás összefügg egymással, s nekem úgy tűnik, hogy a kettő közül inkább a kvantitás a meghatározó tényező, s így az *ă* ~ *a* esetében az *a* nem azért hosszú, mert hangsúlyos, hanem azért hangsúlyos, mert hosszú (az *ă*-hoz képest).

Ez a fonematikus ellentét — úgy látszik — régi örökség a jurákban. Mivel a szamojéd nyelvekben az *ă*-nak mások az etimológiai megfelelései, mint az *a*-nak, a két fonéma különbsége valószínűleg az ősszamojédig vezethető vissza (vö. LEHTISALO: SUST. LVI, 70—73). Egy ismertetés keretében nincs módom a probléma beható tárgyalására, de úgy tűnik, hogy az *ă* ~ *a* ellentét esetleg az uráli korig is visszavezethető. A jurák *ă* finnugor megfelelései az esetek nagy részében egybeesnek STEINITZ redukált hangjaival, míg az *a* leginkább teljes magánhangzónak felel meg. Néhány példa COLLINDER szórára alapján: finn *kynsi* ~ *χăda*, *kyynel* ~ *χăjăl*, *kumo-* ~ *χăwăś*, *muli* ~ *măłk*, *muru* ~ *mărdaś*, *muurain* ~ *mărăŋga*, *puno-* ~ *păŋgalć*, *puro* ~ *părę'; suvi* ~ *ta'*, de *tăŋomz* is; észt *kustu*, *kistu* ~ *χăptaś*, mord. *piże* ~ *pădă-*, finn *tämä*~ *tam*, *katoa-* ~*χajeś*, *kala* ~ *χałe*, *joki* ~*jaχa*, *kanta* ~ *χanaś*, *lattea* ~ *lapta* stb. Van néhány ellentmondó adat is: finn *kumpua-* ~ *χamba* (de vö. magy. *hab)*, *konta* ~ *χăńuj* (több finnugor nyelvben nincs meg a szó, s így nem tudhatjuk, nem volt-e *u*-s alakváltozata is), *kuras* ~ *χar*, *varis* ~ *wărŋę*. A felsorolt etimológiák nagy részére már STEINITZ is hivatkozott. (FgrVok. 134).

Mindez persze csak további igazolásra váró hipotézis, és nem lehetetlen, hogy a jurák hangsúlyviszonyok alaposabb ismeretének birtokában más eredményre jutunk majd.

A hosszú kitérés után visszatérünk a kresztomátia következő részének ismertetésére. A kvantitás tárgyalása után a palatális oppozícióról szól a szerző, majd az egyes fonémák gyakoriságát bemutató táblázatok kerülnek sorra. Ezután a magánhangzó-harmóniáról, a magánhangzó- és mássalhangzóváltakozásokról, a hangsúlyról és más hangtani jelenségekről olvashatunk.

A könyv „Inflection" című 2. fejezete a névszó- és igeragozást tárgyalja, míg a 3. fejezetben („Form and Function Classes") a jurák szófajokról van szó. A világosan,

áttekinthetően, nagy szakértelemmel megírt részekhez a recenzensnek nincs mit hozzátennie.

A 4. fejezet a „Derivation". A 4. 114 pont alatt említett *-r* kicsinyítő képző alighanem a determináló szerepben gyakran használatos *-r* sing. 2. személyű Px-szel azonos. Az 5. fejezet mondattani kérdéseket vizsgál. („Essential Facts About Syntax").

A kresztomátia második részében (77—105) ügyesen összeválogatott szöveganyag („Texts") és a hozzá való szótár („Glossary") található. A szövegekben nagyon kevés a sajtóhiba, s a szótár összeállítása is nagy gonddal történt. A következőkben felsoroljuk az általunk észlelt egy-két hibát.

Az alábbi szavak nincsenek meg a szótárban: 77. l. *mońak* 'tengerész', *muśerć* 'mit einer Zeltkarawane auf der Umzugsfahrt sein', 78. l. *χosaja* 'valamiért elmenni', *junva* (helyesen *junra)* 'kérdezni', 84. l. *ṕeba* 'fiatalabb testvér'. Mivel minden adatnak nem néztem utána, föltehetően még néhány szó kimaradt a szószedetből. — A 79. lapon fordul elő ez a kifejezés: *sojaradh ŋylvorŋa*. A szótárban jó lenne utalni arra, hogy a *ŋylvorŋa* szó, mint minden névutói tőből származó ige, genitivust vonz. — A 82. lapon a *tirtih munh son* kifejezés utolsó szava helytelenül van szedve (helyesen: *soh)*. — Két sajtóhiba a szószedetből: *śaχaŋgart* (helyesen *śaχaŋgarth)* és *mandahl (mandalh)*. — A 84. lapon *jedelŋa* áll *jeďelŋa* helyett.

Mindent egybevetve Décsy könyve nagyon jó benyomást tesz az olvasóra. Kis terjedelmű könyvében mindent össze tudott foglalni, amire a jurák nyelvben tájékozódni akarónak szüksége van. Az adott keretek között persze azt nem vállalhatta magára a szerző, hogy megpróbálja eldönteni a jurák nyelvtan, hangrendszer egy-két nyitott kérdését, hiszen azok megoldása külön monográfiákat igényelne.

Mikola Tibor

З. Н. Куприянова: Эпические песни ненцев

Издательство «Наука». Москва, 1965. 782. l.

A szamojéd népek népköltészete meglehetősen kevéssé ismert. Hajdú Péter, aki a szamojéd népek irodalmáról szóló részt írta a „Die Literaturen der Welt" című (Kindler Verlag, Zürich 1964) kézikönyv számára, mindössze a következő szövegkiadásokat tudta megemlíteni cikkének bibliográfiai részében: M. A. Castrén—T. Lehtisalo: Samojedische Volksdichtung (Helsinki 1940), Samojedische Sprachmaterialien (Helsinki 1960), B. O. Dolgich: Mifologičeskie skazki i istoričeskie predanija encev (Moszkva 1961), T. Lehtisalo: Juraksamojedische Volksdichtung (Helsinki 1947). Érthető tehát, hogy a szamojéd filológia művelői nagy érdeklődéssel várták Kuprijanovának a „Nauka" kiadónál megjelenő könyvét.

A bevezető részben (Введение, 7—56) a szerző előbb röviden áttekinti a nyenyecek történelmét és mai lakóhelyeiket, életkörülményeiket, majd összefoglalja az eddigi kutatások történetét. Összefoglalása több olyan kiadványra hívja fel a figyelmet, amelynek létezéséről eddig nemigen volt tudomásunk. Ilyenek Pyrerka egyes nyenyec nyelvű népmese-gyűjteményei (Ненэса' wadaku', Leningrád 1935; Hart wadakud, Leningrád—Moszkva 1936; Пухуця ŋоб' ню, Leningrád 1939), valamint Verbov, Tereščsenko és Ščerbakova hasonló jellegű kötetei (Verbov: Ненэця' хобцоко', Leningrád 1947; Tereščenko: Неко хадакэнда вадако', Leningrád 1949 és Ненэця' вадако', Leningrád 1954; Ščerbakova: Ненэця' вадако', Leningrád 1960). Orosz nyelven is több ilyen kiadvány látott napvilágot: Ošarov: Северные сказки (Novoszibirszk 1936), Tonkov: Ненецкие сказки (Archangelszk 1936), Verbov: Ненецкие сказки и былины (Szalehard 1937) stb.

A bevezetés következő szakasza áttekintést ad a nyenyec népköltészet egyes műfajairól, a következő műfajokat különböztetve meg: 1) keletkezésmondák (этиологические сказания), 2) áldozati imák (жертвенные молитвы-заговоры), 3) mondák (предания), 4) rituális énekek (обрядовая поэзия), 5) sámánénekek (шаманские песни и сказки), 6) mesék (сказки), 7) epikus énekek (эпические песни), 8) lírai dalok (лирические песни), 9) találós kérdések (загадки), 10) újabb elbeszélések (современные рассказы). — Lehtisalo gyűjteményében a legtöbb műfaj képviselve van, de mondák (általában az egyes nemzetségek, szent helyek eredetéről szólnak) és természetesen újabb elbeszélések nem találhatók nála.

A prózai történetek, mesék körében a nyenyec népi előadók megkülönböztetik a *вадако* ('mese', tkp. 'szócska') és a *лаханако* ('elbeszélés, mese') szófaját. Az énekelt alkotásokra a következő nyenyec terminusok vonatkoznak: 1) *яңгэбц* (ének általában), 2) *хинабц* (tulajdonképpeni nyenyec ének), 3) *ярабц* (panaszdal, sorsének), 4. *сюдбабц* (óriásokról szóló ének), 5) *сё*, általában jelzővel, pl. *ңацекы сё* (gyermekdal), *ябе сё* (bordal) stb.

A mesék, dalok, találós kérdések ma is élnek a nép ajkán. Az epikus énekek egykor nagy becsben állottak, most azonban már kiveszőben vannak. Helyettük új, mai témájú elbeszélések keletkeztek. Sok új lírai dal is születik.

Az epikus énekek közül a *śudbabc* mutatja a legarchaikusabb vonásokat. Nagy erejű, kegyetlen emberevő óriásokról szól, akik azonban ostobaságuk miatt rendszerint alulmaradnak az emberekkel szemben. A később kialakult *jarabc*okban is szerepelnek ilyen óriások, de a velük való küzdelem csak a cselekmény egy-egy epizódját alkotja. A *śudbabc* rendszerint harmadik személyben adja elő a történetet, témáját általában a lánykéréssel vagy a vérbosszúval kapcsolatos utazások, megpróbáltatások leírása képezi. Olykor rénrablásról szól a cselekmény — ez már újabb, az osztálytársadalomra jellemző vonás. Kevés benne a párbeszéd, többnyire hiányzik a szereplők lelkivilágának ábrázolása, egyénítése.

A *jarabc*ok jóval elterjedtebbek. Ezek első személyben szólnak, valószerűbbek, kevés bennük a hiperbola. Témájuk nagyon szerteágazó. Leggyakoribbak a hősi (героический) és társadalmi (?) (бытовой) *jarabc*ok. A hősi énekek — mint a *śudbabc*ok is — általában az asszonyszerzést írják le, előadásmódjuk azonban másféle: ünnepélyes, olykor tragikus, de humoros jelenetek is előfordulnak. Alaposabban írják le a mindennapi életet, a hősök lelkivilága is jobban kirajzolódik. Van sok olyan *jarabc* is, amelynek témája a vérbosszú. A társadalmi témájú énekek nagyon változatos tartalmúak. Gyakran az egyes nemzetségek, népek közötti összeütközéseket ábrázolják. Ezekben a fantasztikus elemeknek is nagyobb súlyuk van. Nagyon jellemző a *jarabc*okra a hősök szenvedéseinek a leírása.

Az alapos bevezetés után következnek az epikus énekek, négy *śudbabc* (egyikük három variánsban) és tizenkilenc *jarabc*, összesen tehát huszonöt ének. A szövegeket 1946 és 1959 között gyűjtötték a Malaja Zemlja-i és a Bolsaja Zemlja-i tundrán, a legtöbbet maga Kuprijanova jegyezte le. Az anyag legnagyobb része a Malaja Zemlja-i nyelvjárásból való (20 ének a 25-ből). Nyelvészeti szempontból is nagyon értékes a kötet, mert az énekek eredeti nyenyec szövegét is tartalmazza az orosz fordítás mellett, nem verses formában azonban, hanem prózává egyszerűsítve. Az orosz fordítás a szerző szerint nem szószerinti, de közel áll az eredetihez. Számunkra olykor meglehetősen szabadnak tűnik. A könyv nyelvészeti célokra való felhasználását megnehezíti az a körülmény, hogy a többnyire elég terjedelmes énekek orosz fordítása nem a nyenyec szöveggel párhuzamosan fut, hanem teljes egészében a nyenyec rész után helyezkedik el.

A szövegek fordításához adott kommentárok jobbára az előforduló tulajdonneveket magyarázzák, azonkívül megadják a lejegyzés helyét, idejét és az adatközlő személyét. A kommentárokat rövid, három oldal terjedelmű szótár követi, amely egyes speciális nyenyec terminusok értelmezését tartalmazza. Ezután a szerző röviden bemutatja az énekek adatközlőit. Egy melléklettel zárul a kötet (B. M. Dobrovol'skij tollából). A rövid írás az enyec epikus énekek dallamát tárgyalja, megtalálható benne hat ének dallamának a lejegyzése is.

Kuprijanova könyve gazdag anyagával, értékes bevezető tanulmányával a szamojéd filológia művelőinek nélkülözhetetlen segédeszköze lesz. Kár, hogy a virágzó szovjet néprajz- és nyelvtudomány sok alkotása hozzáférhetetlen vagy nehezen elérhető számunkra, hiszen — mint Kuprijanova ismertetett könyve is bizonyítja — ezek a művek nagymértékben segítenék munkánkat.

Mikola Tibor

Языки и топонимия Сибири

Szerkesztette A. P. Duėzon. Издательство Томского Университета. Tomszk 1960, 186 l.

A Novoszibirszki Állami Pedagógiai Főiskola általános nyelvészeti tanszéke munkatársainak dolgozataiból tevődik össze az ismertetendő kötet, amely egyik hírhozója és igazolója annak a ténynek, hogy ma Szibériában minden tudományág virágzásnak indul. Az általános nyelvészeti tanszék fogalma intézményileg, szervezetileg szélesebb keretet

jelent a Szovjetunióban, mint hazánkban; szerkezetében hasonlít az észak-amerikai egyetemek „department" megjelölésével összefogott nyelvészeti tanszékek konglomerátumához. Ez az oka annak, hogy az A. P. Dul'zon professzor szerkesztette kötetben nem az általános nyelvészet körébe vágó elméleti értekezéseket találunk, hanem egy-egy nyelv (esetleg nyelvcsalád) körébe vágó, tény- és szöveganyagot feldolgozó cikkeket.

Az egyik csoportot a t u r k o l ó g i a i tanulmányok alkotják. O. T. Molcsanova a szerkesztő és saját kéziratos anyaga alapján Nyugat-Szibéria török eredetű tóelnevezéseit csoportosítja (3—16). Térképen is bemutatja a névtípus-variánsokat, a *kol*, *kul* 'tó' utótagúakat és a „puszta" neveket, azaz az utótag nélkülieket. A kéttagúakat az előtag szófaja szerint csoportosítja, a rövidítetteket ugyancsak szófajilag vizsgálja. Végül a két csoport anyagát együttesen osztályozza szemantikailag.

V. N. Popova a pavlodari — vízben szegény — kerület azon kazah vízneveit gyűjti össze és értelmezi, amelyeknek utótagja *-su*, *karasu*, *ozeń*, *ozek*, *-bulak* vagy *kuduk* (17—23). Nagyon érdekesek a helyi tényeken alapuló jelző-magyarázatok, a 'fehér', 'fekete' és más jelzők — 'keserű', 'édes' (víz) — értelmezése.

Két tanulmány jakut helynevekkel foglalkozik: mindkettőt K. F. Gricenko írta. Az egyikben a *-lach* (34—36), a másikban a *-byt* képzősöket szedi szerkezeti, majd szemantikai rendbe (47—54). — A sórok lakta terület toponimiájáról (víznevekről és térformák elnevezéseiről) olvasunk M. A. Abdrachmanov és A. A. Bonyuchov — a novokuznyecki pedagógiai főiskola oktatói — közös értekezésében (159—169), melynek befejező része áttekintést ad e vizek, ill. térszínformák nevének képzésében használatos szuffixumokról.

Fonetikai alkalmazkodás szempontjából vizsgálja V. Ny. Popova az orosz nyelvbe átvett kazah víznéveket (24—33).

A turkológia körébe tartozik még M. A. Abdrachmanov összehasonlító szempontú tanulmánya a tomszki tatárok nyelvében bekövetkezett alaktani változásokról (170—185).

Három tanulmányt a k e t nyelvnek szenteltek. G. K. Verner a ket nyelv szymi nyelvjárása vokalizmusának fonémavariánsait osztályozza Dul'zon kéziratos anyaga alapján (55—65). Ugyancsak ő számol be az ugyanezen nyelvjárás konszonantizmusában végbement hangtani változásokról (66—81). T. I. Porotova a két nyelv η és n többesszámjel variánsait ismerteti statisztikai alapon (82—87).

Az u r á l i nyelvek köréből két szövegközlést kapunk. L. I. Kalinyina egy rövid chanti mesét ad ki (88—95), amely nem motívumánál fogva érdekes (a folyami ördögtől szerzett ládát háromszor orozza el a cár), hanem nyelvjárása miatt, ti. ez az első vaszjugani dialektusban publikált összefüggő szöveg. Feljegyzési ideje 1957, helye Kuntiki falu. — Szelkup meséinek kéziratos gyűjteményéből egy terjedelmeset ad közre A. P. Dul'zon: „A fekete cár és három lánya" (96—158). A szelkupok nyelvével és népköltészetével immár 1952 óta foglalkoznak a Tomszki Pedagógiai Főiskola munkatársai (erre vonatkozólag l. folyóiratunk ugyanezen kötetében Hajdú Péter tájékoztatóját).

Az ismertetett kötet nyomán következtethetünk arra az elevenen pezsgő tudományos tevékenységre, amely A. P. Dul'zon professzor vezetésével Tomszkban folyik. E kötet cikkeiben számtalanszor utalnak a helyszínen végzett kutatásokra. A tanulmányok és a bennük közölt „nyersanyag" alapján joggal állapíthatjuk meg: a szovjet nyelvészek nemcsak a turkológia terén végeznek hatalmas gyűjtő és rendszerező munkát, hanem az uralisztika terén is. Úgy véljük: fontos volna, hogy a magyarországi nyelvészet szakmailag azonos területen dolgozó képviselői megépítsék hivatalos kapcsolatukat a Szibéria területén működő kutatókkal, a Szverdlovszki Egyetem és a Tomszki Pedagógiai Főiskola munkatársaival az elkövetkezendő együttműködés érdekében.

Erdődi József

Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache — Диалектологический и этимологический словарь хантыйского языка

Munkatársak: Liselotte Böhnke, Gert Sauer és Brigitte Schulze. 1. Lieferung. Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrgang 1966. Nr. 3. Akademie-Verlag. Berlin 1966. 03—016 l., 1—96 hasáb; 2. Lieferung. Jahrgang 1967. Nr. 2. Akademie-Verlag. Berlin 1967. 97—224 hasáb.

A szótár első füzete 1966-ban jelent meg, egy évre rá, 1967-ben a második. Magam a szótár anyagával már 1964 elején, berlini tartózkodásom idején megismerkedhettem. A szótár megjelenését azóta is feszült figyelemmel vártam. De nemcsak én voltam ezzel így, hanem az urálisztika szinte minden művelője Magyarországon, s — ismereteim alapján — másutt is, világszerte.

A széleskörű érdeklődő várakozás több szempontból is meglehetősen indokolt volt. Ismeretes, hogy a XVIII. század folyamán a finnugor (uráli) nyelvek összehasonlító kutatása messze a korabeli nyelvtudomány színvonala előtt járt s még a később nagyhírű indoeurópai iskolát is megelőzte. A nagyszerű kezdet azonban több okból is kifolyólag egy időre csakhamar megtorpant. Ennek egyik igen jelentős — részben még a mai napig is fennálló — oka a megfelelő nyelvi anyag hiánya volt (pl. a vogul, a votják, a mordvin nyelvnek, egyes szamojéd nyelvekről nem is beszélve, jelenleg sincs még komoly méretű, tudományos szótára). Ily módon a „szótárvárás" diszciplínánk művelői körében hagyománnyá vált, s aki tudományterületünkön szótárt ad ki, eleve létfontosságú feladatot hajt végre.

A most megjelent szótár elé más szempontból is különös várakozással tekintettünk. Paradox módon több nagyon is jeles új szótárkiadvány nagy haszna mellett a kutatásra riasztólag is hatott. A nagyobbára az utódok által, hagyatékból kiadott szótári gyűjtések elvi alapvetése a (neo)pozitivizmus múlt század végi — e század eleji virágzása idején fogant. E szótárak hangjelölése jórészt az említett irány szemléletét tükrözte. Ennek következtében a szótárak értékes adatgyöngyei szinte elvesztek a pozitivista-naturalista diakritikus jelek sűrűjében. E lejegyzési és közlésmód a fonológia megjelenésével még visszásabbá vált: a szótár, „jó szótár" még égetőbb követelménnyé lépett elő.

E súlyos feladat elvégzésének szükségességét látta meg s vállalta a maga kedvelt osztják szakterületén Wolfgang Steinitz, s ennek a munkának a gyümölcse a mostani, új osztják szótár napvilágot látott első két füzete.

A szótár első füzete — in medias res — a rövidítések jegyzékeivel kezdődik („Abkürzungen der ostj. Dialekte und Mundarten sowie der für ostj. Wörter zitierten Quellen" i. m. 03—06. l.; „Gedruckte und handschriftliche Quellen", i. m. 06—010. l.; „Sonstige Abkürzungen und Zeichen", i. m. 010—011. l.). Ezt követi (i. m. 012—016. l.) az előzetes előszó. Ebben a szerző 16 pontba foglalva felsorolja a szótár legjellemzőbb vonásait, célkitűzését, módszerét, kiemeli újszerűségét, megadja legfontosabb szerkesztési elveit, a nyelvjárások tagolását, a szótár betűrendjét stb.

Maga a szótári rész az 1-es hasábszámozással kezdődő lapokon foglal helyet. (A hasábszámozás oka a könnyebb tájékozódás. Egy lapon így 2 sorszám van: az első a bal, a második a jobb hasáb fölött, melyet az osztják szótárirodalomban régebben szokásos szó-számozás — l. Paas.—Donn., ill. a lapszám + *a* vagy *b* betűk, l. Karj.—Toiv. — helyett vezettek be.)

A két megjelent füzet a magánhangzós kezdetű címszavakat („Vokale") tartalmazza. Az első füzet az *a* Interjektion — *ülťä* 'Pulvermaß', a második az *am* '[ich]' — *üť* 'flaumiger, weicher Neuschnee . . .' szócikkeket tartalmazza.

A szótár címe a munkának két vonatkozására utal, először arra, hogy az osztják nyelvnek részint *a)* nyelvjárási, másrészt pedig *b)* etimológiai szótára kíván lenni.

A tulajdonképpeni szótári rész *(a)* — a szerényen fogalmazott cím mondanivalóján túlmenően — valójában ennél sokkal többet tartalmaz. Ismeretes, hogy osztják szótárral, lexikai anyagközléssel stb. már eddig is rendelkeztünk. De az eddig lejegyzett osztják szóanyag egy része alig volt hozzáférhető, vagy a legjobb esetben is csak alig néhány specialista tudott róla, nagyobbára ők is csak töredékesen (l. a XVII. századi adókönyvi adatokat, a XVIII. századi kéziratos szójegyzékeket, a könyvészeti ritkaságszámba menő tankönyvkiadványokat stb.). Más szótárkiadványokat pedig (a maguk nemében kitűnő alkotások, pl. H. Paasonen, még inkább K. F. Karjalainen csodálatos pontosságú gyűjtése) éppen az említett naturalista-pozitivista lejegyzésmód folytán ismét csak néhány specialista tud megbízható módon használni. Az osztják szókincs-gyűjtések egy része pedig még (közte a legjelentősebb, W. Steinitz saját osztják nyelvi anyaga, a XVIII. századi kéziratos szójegyzékek, a Reguly-gyűjtés stb.) egyáltalán nem jelent meg.

Az új szótár — a vázolt igényeknek megfelelően — az eddig ismert osztják szavak nyelvjárási szótári feldolgozását nyújtja. Ily módon a kutatók munkájukhoz egy helyen összegyűjtve, filológiailag megrostálva és megtisztítva szinte játszi könnyedséggel jutnak a lehetőségekhez képest teljes osztják szókincs birtokába. Ez már önmagában is hallatlan nyereség. De e szótár nemcsak közöl, nemcsak kritikailag ellenőrzött anyagot nyújt, hanem adatait *fonematikus átírásban* adja. Hogy e feldolgozás pusztán „szemre" is mit jelent, ennek bemutatására álljon itt egy közepes bonyolultsággal lejegyzett szó a nevezetes Karjalainen—Toivonen szótárból (K. F. Karjalainen—Y. H. Toivonen,

Ostjakisches Wörterbuch. I—II. kötet. Helsinki 1948), majd vele párhuzamosan ugyanaz az új, a most megjelent műből.

(KARJ.—TOIV. 24—5)[1]

V *ǭɣə̂rᶜ* hoch; hochgewachsen; Vj. *ǭɣə̂rᶜ* = V; VK *ōɣə̂rᶜ*, Likr. *ǫ̆ɣə̂rᶜ*, Mj. *ǫ̆ᵘɣə̂ɤᶜ* (*ǫ̆ᵘᵥɣə̂ɤᶜ*) = Kr.; Trj. *ᶜǫ̆ᵘɣə̂ɤᶜ* = V; Kr. *ǫ̆ɣə̂r* hoch; Ni. *ᵕɣə̂rᶜ* (*-ə̨-*) geräumig, viel tragend (Boot); Kaz. *ǫ̆ɣə̂rᶜ* viel tragend (tief, od. flach, Boot); O *ᵊŏɣə̂ɤ* nicht tief in das Wasser einsinkend.

(STEINITZ, OstjWb. 46)[1]

ǫɣər (V Vj.), VK *oyər*, Likr. Mj. Trj. *ŏγ₀ər*, Kr. Ni. Kaz. O *ŏχər* hoch (V—Trj. Kr.); hochgewachsen (V Vj. Trj.); geräumig, viel tragend (Boot; Ni. Kaz.); nicht tief ins Wasser einsinkend (0).

De ez még csak a külső. A fonematikus átírás és előzménye között ennél sokkalta több van: éppen annyi mint amennyi a régi fonetikus szemléletmód és a mai fonológia között van. Az újszerű szemléletmódnak és a szerző páratlan anyagismeretének szinte természetes velejárója, hogy a STEINITZ-féle szótár olyan „új" adatokat is tartalmaz, melyek a KARJ.—TOIV. szótárban „nincsenek meg", elsikkadnak, Pl. (STEINITZ, OstjWb. 21) V. *wajɣ-ăja kul-ăja* 'Glück bei Jagd und Fischfang' [tkp. 'vad-szerencse hal-szerencse' + latívusz]. A szó a KARJ.—TOIV. szótárban (76a) csak egy példamondatban fordul elő, s nem is a helyén az *ajɜ* 'Glück . . .', hanem az *arɨta* 'zerbrechen . . .' címszó alatt, a következő alakban: *ɣaiɣə̂i̯à ɬ̆ūɬ̆ə̂i̯à* stb.

Újszerű a szótárban az anyag nyelvjárási elrendezése. Ebben a szótár a STEINITZ, OstjVok.-nak az eredményeit kamatoztatja. A V. és Vj. nyelvjárások kerülnek így az első helyre, címszóféleképp (szemben pl. a KARJ.—TOIV. szótárral, mely a déli, DN., stb. szerint rendezte anyagát). Az új elrendezés nyelvtörténeti szempontból is kétségtelenül sikeresebb megoldás, az említett keleti nyelvjárások nagyon sok (ha nem is minden !) tekintetben valóban archaikusak. Kitűnő megoldás a szócikkek belső felépítése (a tipográfiai megoldást is beleértve.). Feltétlen érték a szótárban a hangalak és a jelentésmegoldás elkülönítése, együttes megadása (l. az idézett szócikkrészletet is !). Például a markáns jelentésmegadás teszi éppen világosabbá, hogy miként és miért inkább éppen az osztják (i. m. 182) Ni. *urtə-*, Kaz. *wǫrti*, O. *orti* 1. '[männlicher Gentilverwandter der Mutter, jünger als diese]', 2. 'Bruder der Mutter' szó függ össze (még a szótár állásfoglalásával nem is egészen megegyezően) a vogul L. *ā̆r* 'Verwandter', AK., KK. *ōr* (tkp. szintén) 'anyaági rokonság(i)' jelentésű, valamint a magyar *ara* 'Braut . . .' szóval s nem az (i. m. 181) Kaz. *ǫrti-* szó és családja stb. Az értelmezésekben különösen gazdagon mutatkozik meg a szerző nagy néprajzi, történeti és tárgyi ismerete (l. különösen a rokonságneveket, a népneveket, a tabuszavakat, folklórszavakat stb.).

Az anyagközlő résznél maradva a KARJ.—TOIV. és a STEINITZ, OstjWb. egybevetése kapcsán érdemes egy kicsit részletekbe bocsátkoznunk. Annál inkább is, mert úgy véljük, hogy benne a tudományos közlésmód egyik igen jellegzetes tudománytörténeti eseményének lehetünk akaratlanul tanúi. Tudományunkban a régi, megbecsült és kipróbált, valamint az újabb módszerbeli és szemléletbeli megoldáslehetőségek között nem dőlt el még egyértelműen a további út megválasztásának a kérdése. A KARJALAINEN—TOIVONEN szótár a maga korának[2] mintaszerű alkotása. Mégis, ha mást nem, csak azt vesszük figyelembe, hogy közlésmódja mennyivel redundánsabb, mint az új szótáré, az egybevetés igen meggyőző érvet szolgáltat tudományos útkeresésünkhöz.

Ami a szótárnak a címben is jelzett etimológiai részét illeti, már néhány lap átnézése után is rögtön szembetűnik, hogy a szótárban az etimológia fogalma kettős értelemben használatos: 1. „belső" etimológia és 2. „külső" etimológia (l. még i. m. O 13. l.). Ismeretes, hogy a KARJ.—TOIV. szótár a szavakat belső etimológiai összefüggésük alapján bokrosította. STEINITZ megtartva elődjének e jeles vonását, szintén a szóbokrosítás elvét követi. E szempontból — az időközben felhalmozódott újabb ismeretek s a fonológiai elemzés segítségével — számos korrekciót hajt végre: néha egy-egy szócsaládot előbbi négy vagy tíz szétszórt szótári helyről „szed" össze, vagy ezzel éppen ellenkezőleg, több

[1] A szótárból a finn nyelvű jelentésmegoldás közlését elhagytam, a nyelvjárások sorrendjét pedig a könnyebb egybevetés kedvéért a STEINITZ, OstjWb. sorrendjéhez igazítottam. Ebből az utóbbiból viszont elhagytam egyrészt az orosz jelentésmegadást, másrészt a nem a KARJ.—TOIV. szótárból származó adatokat.

[2] KARJALAINEN anyagát 1898 és 1902 között gyűjtötte. Meghalt 1919-ben. Szótára Y. H. TOIVONEN gondozásában 1948-ban jelent meg.

részre különít el (l. im. 013). A belső etimológiának egy másik alkalmazott módja a „Vgl." megjelölés (pl. i. m. 95: *oľi* stb.), mely tulajdonképp a szóbokrosításon túlmenő, további, de még belső-osztják összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Ugyancsak etimológiai jellegű a „Deskr." jelzés is (pl. 10: *ăččačča*, 91: *i̯ḷək* stb.), ami egyúttal a szó belső osztják eredetére is utal. De etimológiai értékű a szótár némely puszta betűhiba-korrekciója is (i. m. 96: *ʳťəp* 'Farbe', finnül: maali, vö. *ʳťəp* [finn] „naali/Polarfuchs", az utóbbi szó betűtévesztés „eredménye" stb.).

A tulajdonképpeni etimológiai utalások legértékesebb része a vogul → osztják, ill. osztják → vogul kölcsönzések úttörő jellegű számbavétele. A szótár etimológiai jellegével kilép a szűkebb értelemben vett osztják szótárak sorából s a továbbiakban máris az etimológiai irodalom egyik kézikönyveként is számon kell tartanunk.

A szótár előszava ideiglenes. Részint azért, hogy a szakembereknek a szótárt illető esetleges kívánságainak mind az előszóban, mind a szótári rész tekintetében helyet adhasson. A szótár előszava (i. m. 015) arról tudósít, hogy a *k*- (= **k̲*-, „hinteres *k*-") és a *k*- (= **k̲*-, „vorderes *k*-") szókezdőjű szavakat gyakorlati szempontokat figyelembe véve (főként **k* [> **k̲*-] > Irt., O. *χ*- miatt) külön választja. Nézetünk szerint e különválasztás elvileg nem helyeselhető (vö. V., Vj. stb. nyj.; ősosztj. — egységes ! — **k*- stb.), s gyakorlati szempontból sem látszik feltétlen célszerűnek (pl. külön választja a belső nyelvfejlődés és szókincsgazdagodás stb. szempontjából fontos palatális-veláris alakpárokat, ami még az etimológiai kutatásokra is hátrányos következményekkel járhat).

A szótár nyelvi anyagában, feldolgozás tekintetében és az etimológiai utalásokat illetően rendkívül gazdag. Ezért az egyes részvonatkozásokhoz (pl. a fonológiai rendszer kérdése, egyes etimológiai utalások stb.) egy további közleményünkben fogunk hozzászólni.

Az urálisztikában a múltban a tudományos előrehaladás egy-egy jelentősebb szakaszát szinte rendszeresen egy-egy újabb szótárkiadvány, anyaggyűjtés megjelenése vezette be. A most megjelenő osztják szótár szintén ilyen fundamentális alkotásnak ígérkezik. S ez a legnagyobb, amit a szótárról és létrehozói, elsősorban a nemrég tragikusan elhunyt Wolfgang Steinitz és közvetlen munkatársai, köztük első helyen Gert Sauer, majd Liselotte Böhnke és Brigitte Schulze munkájáról elmondhatunk.

A szótár szép kiállítása, tetszetős, áttekinthető tördelése a Berlini Akademie-Verlag rendkívül igényes munkáját dicséri.

Gulya János

Pauli Saukkonen: Itämerensuomalaisten kielten tulosijainfinitiivirakenteiden historia I—II.

Helsinki, 1965, 1966. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 137, 140, 275, 228 l.

Az utóbbi évek hazai és külföldi szakirodalmának vizsgálatakor egy igen örvendetes és egészséges fordulatra figyelhetünk fel. Az eddig meglehetősen prominens helyet elfoglaló hangtörténeti és szótörténeti művek mellett egyre nagyobb számban jelentkeznek alaktani és mondattani kérdésekkel foglalkozó munkák.

Ez a tény nemcsak azért jelentős, mert szélesíti az eddigi kutatási területeket, hanem azért is, mert sokszor magával vonja az egyes nyelvi jelenségekről alkotott eddigi felfogásunk módosítását, újraértékelését, és szilárd alapokat teremthet egy uráli alak- és mondattan megszületéséhez.

Ilyen szempontból fontos például az igenevek — főképpen a főnévi igenevek — eredetének, szemantikai és szintaktikai szerepeinek vizsgálata a magyarban és a rokon nyelvekben. Ezt ugyanis a tanulmányok, hozzászólások végeláthatatlan sora ellenére sem sikerült mindmáig megnyugtató módon tisztázni. És ez nem is remélhető mindaddig, míg valamennyi rokon nyelv minden igenevére vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre olyanféle munkák, mint pl. Fokos-Fuchs Dávid, A permi nyelvek határozói igeneveiről c. dolgozata (NyK. LX, 275 kk.) vagy G. Stipa, Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen (SUST. 121, Helsinki 1960) c. műve, legutóbb meg Sz. Kispál Magdolna, A vogul igenév mondattana (Akadémiai Kiadó, Bp. 1966) c. munkája.

Az igenevek irodalmát az elmúlt években egy igen értékes munka gyarapította. Pauli Saukkonennek, az oului (Finnország) egyetem fiatal professzorának két kötetes doktori disszertációja. A monográfia 503 lapon tárgyalja a finnségi nyelvek ún. lativusi értékű infinitivusait, különböző szerkezetekben vagy önállóan való előfordulásukat, az

egyes szerkezetek eredetét, rokon nyelvi megfelelőit, és megpróbál következtetéseket levonni kialakulásuk idejére és helyére vonatkozóan is. Ebben a törekvésében a nyomtatott és kéziratos források olyan tömegére támaszkodik, amellyel nemcsak a saját alaposságát, a fárasztó apró munkától vissza nem riadását, hanem a finn nyelvtörténeti iskola erényeit is ékesen dokumentálja.

A hatalmas forrásanyag, a rokon nyelvekkel való egybevetés igen értékes adalékokkal szolgál az összehasonlító mondattani vizsgálatok számára, de egy-egy szintaktikai jelenség konkrét helyhez és időhöz kötésében — úgy vélem — egyelőre csak kellő fenntartással alkalmazható. Párhuzamos nyelvi fejlődéssel ugyanis a szintaxis területén is találkozhatunk, nem szólva a földrajzi közelség révén átkerült szerkezeti kölcsönzésekről. Ezen utóbbira SAUKKONEN is utal bevezetésében (57—8), ha végkövetkeztetéseiben nem is veszi mindig figyelembe.

A mű első kötetének 58 lapos bevezetésében a szerző a finnségi nyelvek infinitivusainak eredetét, használatát, rokon nyelvi megfelelőit tárgyalja (5—55), és a lativusi szerepű infinitivusi szerkezetek vizsgálatának okairól, jelentőségéről, valamint a vizsgálódás módjáról tájékoztat (55—8).

A második részben csaknem kétszáz lapon át (59—247) foglalkozik a lativusi szerepű igeneves szerkezetekkel, külön alfejezetekben tárgyalva az intranzitív és a tranzitív igékkel kapcsolatos infinitivusokat (59—180; 180—229). Arra a megállapításra jut, hogy az 1. infinitivus és a 3. infinitivus illativusának használatában olyan törvényszerűség mutatkozik, amely egyrészt a vezérige intranzitív vagy tranzitív voltának, másrészt az ige alanyának, illetve tárgyának a függvénye.

Ha a főige intranzitív cselekvést fejez ki, főleg valamilyen mozgást, hely vagy cél felé törekvést, vagy reflexív—translatív jelentésárnyalatot (pl. *lähteä, mennä; pyrkiä ehtiä, ruveta; juljeta, rohjeta* stb.), akkor egyaránt állhat mellette az 1. infinitivus [SAUKKONEN „1. infinitiivi latiivi"-nek nevezi] és a 3. infinitivus illativusa. Például: *menen tekemään; menen maata; nousen seisoa.* Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a vezérige alanya megegyezik az igenév cselekvéshordozójával, az agenssel (l. erről 59—11).

Ha viszont a főige alanya az infinitivusban jelölt cselekvés tárgya, célpontja, akkor az 1. infinitivus az általános. Ilyen szerkezeteket találunk a *pitää, kelvata, täytyä, olla* stb. mellett; pl. *talo pitää myydä; talossa pitää olla isäntä* stb. (111—180).

A tranzitív igék mellett a főige tárgyának van ilyen determinativ szerepe. Ha ez azonos az agenssel, akkor mindkét infinitivusi alak használatos, pl. *anna se olemaan, anna se olla* (180—208). Ha az igenév tárgyával egyezik, akkor csak az 1. infinitivus jelentkezik, pl. *anna leipää syödä, anna sen olla, lupaan (työn) tehdä* (208—36).

A második kötet első fejezete mintegy kiegészítője az első kötetnek. Csaknem 150 lapon (5—154) az olyan igékkel kapcsolatos konstrukciókat tárgyalja, amelyek intranzitív és tranzitív értelemben egyaránt használatosak. Ilyenek például a *saada, tahtoa, tavata, kokea, muistaa, voida (saan kalaa syödä; tahdon tehdä* stb.). Ezek éppenúgy mint az érzést kifejező kauzatív igék (pl. *haluttaa, huvittaa, inhottaa* stb.) főképpen finalisi értékben használt 1. infinitivusszal jelentkeznek. A kivételeket a szerző igen érdekesen és meggyőzően magyarázza.

A második fejezet az adnominális szintagmákban jelentkező infinitivusokat vizsgálja, külön alfejezetet szánva az alanyi, tárgyi, állítmányi és határozói szerepű névszóval kapcsolatos igenévi szerkezeteknek. Pl. alany: *on pakko mennä* (154—67); tárgy: *anna lupa mennä* (167—71); állítmány: *leipä on hyvä syödä* (171—80); határozó: *hän on aikeissa lähteä* (181—5).

Itt már a lativusi értékű infinitivusok (lativus, illativus, translativus) használatában meglehetősen nagy funkcionális és nyelvi vagy nyelvjárási tarkaság uralkodik. SAUKKONEN ezek magyarázatakor nemcsak módszerességről tesz tanúságot, hanem a nyelvtörténeti kutatásokban nélkülözhetetlen fantáziáról is.

A harmadik és legkisebb fejezetben a két infinitivus abszolút, illetve elliptikus használatát taglalja a szerző: pl. *kiireesti, menemään; nyt syömään ja nukkumaan* (186—94).

A fiatal tudós kitűnő rendszerező és szerkesztői készségéről tanúskodik a mindkét kötetben megtalálható finn és német nyelvű összefoglalás (I. 237—48; 268—75 és II. 195—204; 218—26). Ez áttekintést ad a műben kifejtettekről és egyben bizonyos mértékben megkönnyíti a hatalmas anyagban való eligazodást.

Ezek után rátérek azokra az elvi és gyakorlati jelentőségű meggondolásokra, amelyek a mű olvasásakor támadtak bennem.

1. Igaz — és ez az egész mű felépítéséből is kitűnik —, hogy a lativusi értékű és funkcionálisan legterheltebb infinitivusok főleg határozói szerepben jelentkeznek, de ez vajon alapot ad-e arra, hogy az 1. infinitivusban és a 3. infinitivus illativusában azonos felépítésű és teljesen azonos szerepű igenevet lássunk? A szerző ugyanis mindkettőt

— az uralkodó felfogásnak megfelelően — lativusragos deverbális nomennek (nomen actionisnak) tartja, valamennyi konstrukció magyarázatakor az ősi lativusi szerepből indul ki, és — ez különösen az 1. infinitivusra vonatkozik — minden más funkciót is erre vezet vissza. Ebből az alapfelfogásból következik az is, hogy nem ad határozott választ arra az igen fontos kérdésre sem, szófaji szempontból is egyenlőségi jelet kell-e tenni a két infinitivus között.

Ha valóban lativus ragos deverbális névszó volt eredetileg a finn 1. infinitivus. és elsődleges szerepe valamilyen lokális (hová kérdésre felelő) funkció volt (58), akkor magyarázatra várnak a következő kérdések: *a)* Miért jelentkezik az infinitivus képző lapp megfelelője véghangzó nélküli *-t* alakban *(vardašijt* 'katsoa'; *gullât* 'kuulla'; példákat l. 8—9) ? *b)* Mennyiben egyeztethető azokkal a rokon nyelvi adverbium és deverbális nomen képzőkkel, amelyekkel összekapcsolják (l. 8—9), de amelyek egy része már az eddigi rostálások során kiesett a tényleges megfelelők közül [pl. a zürj. *-id,* votj. *-it* deverb. nomen és adverbium képző; l. Kövesi, A permi nyelvek ősi képzői 76 kk. és 85—6, vagy az osztják *-ti, -ti'* participium és infinitivus képző; erről Radanovics: NyK. LX, 423—4, és természetesen a m. *-z*] ? *c)* Összetartozik-e a finnségi nyelvek 1. infinitivusának képzője a lapp és mordvin ún. „modal-habitiv" (Itkonen terminusa; CIFU. 226) adverbiumok képzőjével, amire Budenz (NyK. XX, 282—6) és követői gondolnak, vagy pedig partitivus ragot kell-e az utóbbiakban keresni (l. Itkonen: CIFU. 238—9 a kérdés irodalmával) ? *d)* S ha ezt az utóbbi felfogást fogadjuk el a szerzővel együtt (12 l.), akkor ez már eleve kizárja a két elem genetikai összetartozását? Úgy vélem, a negatív álláspontot revideálni kellene. Hiszen Itkonen, akinek tanulmányára a szerző gyakran hivatkozik, nagyon valószínűnek tartja a partitivus ragnak a denominális, valamint deverbális **-ta, *-tä* ~ **-δa, *-δä* képzővel való kapcsolatát (i. m. 239), Paul Artiste pedig *-k* lativus raggal bővült partitivusi alaknak tekinti a finn 1. infinitivust (l. erről a SKRK. orosz kiadásának, Развитие и структура финского языка I. 305 lapján tett megjegyzését, 119. jegyz.). Ezen meggondolkoztató felfogással szemben a szerző teljesen elutasító álláspontot foglal el: „Tällaiselle infinitiivinmuodostusperiaatteelle ei löydy paraleelia, eikä infinitiivin moninainen käyttö selity partitiivis-ablatiiviselta pohjalta" (12).

Teljesen azonos konstrukcióval nem is találkozunk, de hasonlóval igen. Lativus ragos igetőnek tekintik pl. a m. *-ni* végű és a jurák szamojéd *-ś* végű infinitivust Nyíri (CIFU. 115) és Hajdú P. (uo. 269 és Acta Univ. Szegediensis 1961, 119—31). Én locativus ragot látok a magyar és permi infinitivus *-n* elemében (MNyj. V. 133 kk. SUSA. LXII/2, 16 kk. Perm. Képz. 265 kk.). Éppen az e kérdéssel, valamint a finnugor határozóragokkal való foglalkozás alapján (NyK. LXVIII, 225—46) vetem fel azt a gondolatot, hogy a finn infinitivus *-ta* eleme is locativus rag volt eredetileg, és partitivus-adverbális funkciója tette alkalmassá az infinitivus képző szerepére.

Minthogy az ún. „modal-habitiv" szerepű és a finn partitivus raggal egyeztetett adverbium képző (l. fi. *seisoa-lla;* vepsze *seižud* 'seisoalla, seisoen'; észt *istu* 'situen', lpN. *čužžot* 'seisoalla, seisoen', md. *štado, ozado* 'seisoen, istuen'; l. 8. l. és Itkonen: CIFU. 226—55.) ige- és névszótövekből egyaránt képezett ún. helyzetet és állapotot jelölő partitivusi adverbiumokat („tilaa, asentoa ilmaisevia partitiiviadverbeja"; l. 11 l. és Itkonen meghatározását CIFU. 229), így az átértékelődésre megvolt a lehetőség. A *mennä tasaköpälää; olla hiljaa; olla kyykkyä(llä)* szerkezetek partitivusainak névszói alapszava tisztán kielemezhető. De vannak elhomályosodott alapszóból képzett adverbiumok (esetleg nomen-verbumokból képzettek is), ezekhez a mondatösszefüggésben könnyen hozzátapadhatott az igenévi jelentés, járulékelemükhöz az inf. képző szerep. Pl. *Karhin nostivat seis(s)oa seinän vieressä.* ['A boronát *állva* (mint *állót = állni)* emelték fel a fal mellett']; észt *jättäs obuse tieõtsa sõisu* ['otthagyta a lovat az út szélén *állva* (mint *állót = állni*)] (11).

A locativusi eredetű partitivus ragnak ezen modal-habitiv, valamint prolativusi transitivusi szerepéből, nem pedig az ablativusiból (l. erről Kövesi: NyK. LVIII 242 kk.) könnyen magyarázható az infinitivus valamennyi szerepe: tárgy, állítmány, alany, jelző (l. még Sz. Kispál Magdának a vogul *-n* igenévképző funkcióihoz fűzött magyarázatait; i. m. 69—192).

Meg kell jegyeznem, hogy a II. Finnugor Nyelvész kongresszuson Nyíri is locativusi eredetűnek magyarázza az osztják *-ti, -tä'* inf. képző *-t* elemét (CIFUR. 87). (Az indogermán nyelvek locativus eredetű infinitivusairól l. H. Hirt: Idg. Gramm. IV. 90—3).

Ami mármost a *-k* lativusraggal való kapcsolatot illeti, arra gondolhatunk, hogy ez az elem a lappoktól való elkülönülés után tapadt a locativus-partitivus eredetű infinitivus képzőhöz, amikor annak nyugvó helyzetet, állapotot jelölő funkciója mellett (pl. *olla, seisoa, istua, maata)* egyre inkább előtérbe került a prolativusi szerep.

Ezen utóbbi funkció — nézetem szerint — főleg a mozgást, valamin át, valami felé való haladást, állapotváltoztatást jelentő intranzitív igék mellett *(lähteä, mennä, tulla, käydä, astua, juosta, nousta* stb.) alakulhatott ki, és azt a helyet jelölte, amelyen át, amely fele a mozgás haladt vagy — átvitt értelemben — azt a célt, amelyre a tevékenység irányult.

A *nousen seisoa; voin, yritän tehdä*-féle konstrukciók lativusi értékének hangsúlyozására szolgáló *-k* lativus rag azután az egész infinitivusnak lativusi mellékértelmet adott, és az infinitivusokat — éppen e kategória szófaji bizonytalanságai miatt — lativusragos deverbális névszónak (nom. actionis) érezték. Minthogy az 1. infinitivus fő funkciója a lativusi lett, a többi határozói szerepek jelölésére új grammatikai eszközöket keresett a nyelv. Így álltak elő a 2. infinitivus kezdetben minden határozói esetet jelölő alakjai (ezekről l. 21—4). Ezek használatának leszűkülésével pedig kialakult a valóban deverbális nomen eredetű *-ma, -mä* végű 3. infinitivus, amely igen széleskörű használatban szilárdult meg a finnségi nyelvekben (30—6).

A 3. infinitivus illativusa, ha egy *konkrétabb* hely felé irányulást akart a nyelv kifejezni (ezt az 1. infinitivus később már nem fejezte ki), vagy pedig az 1. inf. szemantikai, illetve mondattani szerepe nem volt teljesen egyértelmű — ennek helyébe lépett. Pl. 1) *käske lapsi leikkimään* ['parancsold meg, hogy a gyermek játszani menjen (ti. v a l a h o v á')]; *käske lapsi leikkiä = käske, että lapsi leikkii* ['parancsold meg, hogy a gyermek játsszék (m i t parancsolj v. m i r e adj parancsot)] (199). 2) *anna, käske mies ampua*-féle mondat kétértelmű: *a)* 'engedd, parancsold meg a férfit lelőni'; *b)* 'parancsold meg a férfinak, hogy lőjjön'. Az utóbbi jelentésben azután a 3. inf. illativusa lett általános: *käske mies ampumaan* (228).

Ezzel a magyarázattal a vitatott szófaji kérdéshez is közelebb kerülünk. A két infinitivus sem eredet, sem pedig funkció szempontjából nem egészen azonos szófaji kategória. Az 1. és 2. infinitivus egy igető (eredetileg névige) határozóragos alakja lehetett, és nemcsak lativusi funkcióban volt használatos, hanem — az eredetibb locativus-partitivusi szerepből magyarázhatóan — tárgyként, jelzőként, állítmányként is. A 3. infinitivus egy deverbális nomen (nomen actionis) ragozott alakja, amely főleg határozói szerepben volt használatos, jelzői szerepe másodlagos (l. Itkonen: SUST. 98, 298 kk.). Ennek illativusát sem találjuk az 1. infinitivussal teljesen azonos használatban. Az 1. és 2. infinitivus valóban átmeneti kategória igei és névszói sajátságokkal, de az utóbbiak lényegesen korlátozottabb arányban jelentkeznek. (Inkább a határozói igenévhez áll közelebb mint a melléknévi igenévhez.) A 3., 4. és 5. infinitivus viszont inkább deverbális nomennek tekinthető, közelebb áll a névszók kategóriájához. Ezzel Penttilä álláspontjához kerültem talán közelebb (Suomen kielioppi 214, 290, 292; uo. Lisäyksiä ja korjauksia fejezetben 15), de a kérdésben való döntés igénye nélkül.

2. Látszólag túl soká időztem a vizsgált infinitivusok eredetének és funkciófejlődésének kérdésénél. De éppen a kiindulópont, az alapállás bizonytalanságából ered a tárgyalt konstrukciók magyarázatában mutatkozó számos ingadozás, néha erőltetettség is.

Csak néhányra mutatok rá.

a) Az első kötet második fejezetének *A)* alfejezetében a szerző azokat a mozgást jelentő igéket tárgyalja, amelyek mellett lokális funkcióban a 3. inf. illativusa áll (pl. *nüt minä lähtem pellollel leikkämän* 'most megyek a rétre kaszálni'; 59—61). De szól néhány igéről, amelyek (pl. a finnben, karjala-aunusziban, lűdben, vepszében) csak 1. infinitivusi alakban használatosak. Pl. *mennä maata, nousta seisoa* stb. Ezeket ő megkövesedett frazeológiai egységeknek tartja, amelyek őrzik az 1. inf.-nak ősi lokális (lativus) szerepét (61 kk.). Valószínűbbnek kell azonban tartanunk, hogy ezekben az infinitivus ragnak a lativusi mellett az ősibb modális-habitív szerepe is megőrződött. Ezt bizonyos jelentéssűrítés formájában is érzékelhetjük. Pl. *menen maata* = elmegyek aludni × alvó állapotban lenni; *nousta seisoa* = felemelkedni × álló helyzetben lenni. Erre mutat a következő példa is: *Se vanhanaikai sänky ol sellai et siim mahtu kakskii maata* (61 l, 1. jegyz.). A *mahtu maata* szerkezetben sokkal erősebb a módhatározói szerep mint a célhatározói. ['Az a régimódi ágy olyan volt, hogy akár két ember is belefért mint fekvő = fekve' (hogyan, nem pedig mi célból?)]

b) Ugyanez a szerep őrződött meg a *lähteä* múlt idejű alakjából + 1. inf.-ból álló konstrukciókban, amelyeket a szerző Hakulinen nyomán (63 l. 1. jegyz.) propinkvatív kifejezésnek („propinkvatiivi ilmaus"; 63) nevez. Pl. *se läks kuolla* 'aikoi, oli vähällä kuolla' [azaz csaknem a meghalás állapotában volt]; *kuorma lähti kaatua* 'kuorma oli vähällä kaatua' [csaknem felboruló helyzetben volt] (62—3). Felesleges tehát a *lähteä* átvitt értelmével a *ruveta*-val és ennek illativusi vonzatával magyarázni a kérdéses szerkezetet: *kuorma lähti kaatumaan > rupesi kaatumaan > kuorma oli vähällä kaatua* (63).

c) És ezzel magyarázhatók feltehetően az *olla* + infinitivussal álló szerkezetek is

(159 kk.) A *hän on pudota, leipää on syödä, talo on myydä* konstrukciók infinitivusait helyesebb essivusoknak értelmezni (hän *on putoavana* = eső állapotban van), nem finálisnak (hän on *putoamista varten* = elesésre van). A szerző maga is kissé bonyolultan magyarázza az ún. finalisi szerepet: „se ilmaisee ajatuksellista potentiaalisuutta, passiivisuutta" (169). Ez a meghatározás inkább állapothatározóra (tekintethatározóra) vonatkoztatható.

d) A személytelenül használt, vagy eredetileg is személytelen igékkel *(jäädä, ulottua, ylettyä; pitää, täytyy, kelvata* stb.) kapcsolatos 1. infinitivusok sem tekinthetők kivétel nélkül finalisoknak. A *leipää jää huomiseksi syödä* (111—2)-féle szerkezetekben valóban finális szerepe van az infinitivusnak ['a kenyér megmarad, hogy holnap megegyük']. De nem vonható egyenlőségi jel közte és a *talo(t) pitää myydä* vagy a *talossa pitää olla isäntä* (114 kk.)-féle szerkezetek között, nézetem szerint még akkor sem, ha a *pitää* eredeti konkrétabb jelentéséből (joutuu, tarttuu, puuttuu) próbáljuk a finális funkciót megmagyarázni. A *talo pitää myydä* szerkezetben a *talo* nem a *pitää* alanya, hanem ragtalan tárgya, a *myydä* az alany; a *talossa pitää olla isäntä* sem elemezhető egyértelműen lokális értelmű lat. szerkezetnek (isäntä joutuu, kuuluu olemaan talossa), hanem tekinthetjük: 1) az *olla*-val együtt a mondat állítmányának: *pitää(olla)*, alany: az *isäntä;* 2) az *isäntä*-vel kapcsolatban valamilyen állapothatározó-félének a személytelen *pitää* állítmány mellett ['a házban kell gazdának (mint gazda) lenni] (l. a két lehetőségről Siro: Vir. 1951: 393; Penttilä: Suomen kielioppo 621).

e) A *B)* fejezetben a tranzitív igékkel kapcsolatos infinitivusi szerkezetek két kategóriáját tárgyalva a szerző rámutat arra, hogy ha a főige alanya azonos az agenssel, a 3. inf. illatívusa használatos; pl. *anna se olemaan* (180 kk.). Mellette ugyanezen funkcióban — mint megőrzött régiség — az *anna se olla* jelentkezik (192 kk.).

Ez a két konstrukció azonban — véleményem szerint — sem szintaktikailag, sem szemantikailag nem azonosítható. Az előbbiben valóban a finálisi érték a domináns ['hagyd *azt*, hogy (ő) *legyen* (mi célból, mi végre?)]. A másik példában a főige tárgya (2. accusativus) inkább az igenévhez áll közelebb, és vele alkot egy kettős tárgyú szerkezetet ['hagyd *őt lenni* (mint *levőt*)'].

f) A verba dicendi és sentiendi féle igékkel *(nähdä, kuulla, kuulua, näkyä, näyttää)* kapcsolatos accusativus (nominativus) cum infinitivo szerkezetek (201—8) magyarázatakor sem indulhatunk ki a lativusi szerepből, hanem az essivusiból. Az *en näe häntä tulla* nem magyarázható az 'en näe häntä tulevaksi'-féle szerkezet feltevésével, hanem 'nem látom őt *jövet, jöttében*, mint *aki jön*'-féle állapothatározói konstrukcióból (en näe hänen tulevan) (l. erről még Tompa: NyK. LVI, 136—7; Kövesi: MNyj. V, 137; Sz. Kispál: i. m. 181 kk.; a szerkezet rokon nyelvi megfeleléseiről l. Mägiste: Vir. 1955: 354—7).

g) A funkcióáttolódásokkal, szerkezetváltásokkal magyarázott lativusi funkciók elsődlegessége nem látszik teljesen meggyőzőnek a második kötet első fejezetében tárgyalt konstrukcióknál sem (5—153). Itt azonban nemcsak minden főige etimológiáját kellene újból, minden részletében megvizsgálni, hanem valamennyi példamondatot is.

h) A deskriptív igék mellett álló infinitivusok sem lativusi értékűek. Pl. *hän ahmii syödä* nem azt jelenti: hän ahmii (ruokaa) syödäkseen (136) [ő habzsol, mohóskodik enni = hogy egyen], hanem 'ő habzsol*va*, moh*ón* eszik'; *rojahti kaatua* ['odaütőd*ve*, csattan*va* esik'].

i) A második fejezetben tárgyalt adnominális infinitivusi szerkezetek magyarázatakor sem lehet kizárólagos érvénnyel a lativusi funkcióból kiindulni. A *minun on pakko, kiire, lupa mennä; on halu tehdä*-féle szerkezetek infinitivusait ma már jelzőnek tekintjük *(menopakko, menokiire, työhalu)*. De hogy eredetileg milyen határozó szerepet tölthettek be, az ma már nem világos. Vannak ugyanis olyan szerkezetek, amelyekben az infinitivusnak inkább időhatározói, módhatározói, tekintethatározói (< locativus) értéke lehetett, ahogy a szerző példáiból is kitűnik: *on aikaa ajatella* = on aikaa, *jolloin* ajatella (ajatteluaika); *ei ole voima nostaa* = ei ole voimaa, m i l l ä nostaa (ei ole nostovoima) (155) Az *on vaikeata mennä* szerkezet (164) alanyi szerepű infinitivusát sem lehet a határozóiból eredeztetni, hanem szerintem valószínűbb azt az ősi predikatív viszonyból magyarázni.

3. Az elvi megállapításokhoz még csak két gyakorlati megjegyzést fűzök: *a)* A szerkezetek elszigetelt vizsgálata nem ad világos és egyértelmű képet a szintagmia tagjainak szintaktikai szerepéről. Sokkal helyesebb lett volna őket az egész példamondatba beleágyazva vizsgálni és értelmezni. A *lähden leikkamaan* infinitivusát magyarázhatom lokális funkciójúnak (hová megyek ?), de ha a már említett *nüt minä lähtem pellolle leikkämän* mondatban vizsgálom, akkor a *leikkamaan (leikkämän)* infinitivus finális értékben jelentkezik (miért, mi célból megyek a mezőre ?). A cselekvés helyét a *pellolle* (allat.) fejezi ki. Az ilyenféle vizsgálati mód egyedüli helyes voltára vonatkozóan Fokos Dávidot idézem „Die sprachlichen Erscheinungen . . . leben nur im Satze, atmen durch

diesen und können nur auf diesem Wege: dem syntaktischen, verstanden und gedeutet, werden" (FUF. XXX, 227; hasonlóan RAVILA: FUF. XXVII, 113; PAIS: MNy. XLVII, 137 kk.)

b) A hatalmas példaanyag megértését és értékelését jobban elősegítette volna, ha a szerző minden esetben finn nyelvű értelmezést fűzött volna a példamondatokhoz. A finnségi nyelvekben (nyelvjárásokban) nem egészen otthonos olvasó ugyanis nem mindig képes azokat teljes egészükben megérteni, szótár pedig egyelőre számos nyelvből (karjalai, vepsze, vót, izsor) nem áll rendelkezésünkre.

Az elmondottak semmit sem vonnak le a mű értékéből, amely nemcsak a példaanyag páratlan gazdagságában nyilvánul meg, hanem a szerző alapos irodalmi tájékozottságában, a finnségi és más rokon nyelvek ismeretén alapuló logikus okfejtéseiben is, amellyel a kérdéshez kapcsolódó tengernyi problémát megoldani törekszik. PAULI SAUKKONEN kitűnő művével a finnugor mondattani kutatások egy fontos és nélkülözhetetlen forrásmunkával gyarapodtak.

A. KÖVESI MAGDA

Szabó László: Kolalappische Volksdichtung

Göttingen, 1966. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 68. 153 l.

SZABÓ LÁSZLÓ kötetében a lapp nyelv kolai nyelvjárásából ad közre szövegeket. Ez a legkevésbé kutatott lapp nyelvjárás.

A kolai lapp az inari és a koltta nyelvjárással a lapp nyelvjárások keleti csoportját alkotja (ld. HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek, 318. l.). A kolai lapp maga is alnyelvjárásokra oszlik: 1. notozerói, 2. akkalai, 3. kildini, 4. ter lapp nyelvjárás.

Mint a szerző is említi, eddig csak a következő kolai lapp szövegkiadványok láttak napvilágot: A. GENETZ: Orosz-lapp nyelvmutatványok NyK. XV., T. I. ITKONEN: Koltan ja kuolanlappalaisia satuja (ebből a ter lapp szövegeket D. E. D. EUROPAEUS gyűjtötte) MSFOu. LX., *Г. М. Кепт:* Образцы саамской речи (Moszkva—Leningrád 1961.). Napjainkig csak két kolai lapp szótár jelent meg: A. GENETZ Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäytteitä (Helsinki 1891.), illetve T. I. ITKONEN Koltan-ja Kuolanlapin sanakirja I—II. (Helsinki 1958.). Nyelvtani összefoglalás csak egy van: HALÁSZ IGNÁC munkája, Orosz-lapp nyelvtani vázlat (NyK. XVII). HALÁSZ a nyelvtanát GENETZ szövegei alapján állította össze.

SZABÓ 1964-ben gyűjtötte a szövegeket Leningrádban és Petrozavodszkban. Az anyag nagyobb része a kildini dialektusból való, a többi a ter lappot képviseli.

A kötet felépítése:

1. Előszó. Ebben SZABÓ ismerteti a kolai lapp nyelvjárás felosztását, az általa használt transzkripciót, a nyelvjárás hangtanát és bemutatja nyelvmestereit (7—21).

2. Kildini lapp szövegek fordítással. (Az anyag tartalmi szempontok szerint van csoportosítva.) (22—122).

3. Ter lapp szövegek fordítással (124—153).

A szerző a gyűjtés elsőrendű célját a folklorisztikai és etnográfiai ismeretszerzés mellett abban látja, hogy művével elősegíti a nyelvészeti kutatásokat.

A kötet címébe a szerző a népköltészet (Volksdichtung) szót iktatta be. A kötet tartalma viszont nem felel meg a címnek, mivel a 26—45. lapokon a lappok életmódjáról, szokásairól, öltözködéséről stb. közöl egyszerű szövegeket, a 128—131. lapokon pedig egy megemlékezés szerepel. Nem vitatjuk, sőt állítjuk az ilyen szövegek közlésének a hasznos voltát, de a címnek összhangban kellene lennie a tartalommal.

SZABÓ hangsúlyozza, hogy egyszerű és pontos hangjelölésre törekedett. Akárcsak KERT, akitől sokat tanult a transzkripciót illetően, ő sem jelöli a kombinatorikus variánsokat. A bevezetést olvasva arra következtethetünk, hogy SZABÓ fonematikus transzkripciót kíván alkalmazni, noha ezt ilyen világosan, félreérthetetlenül nem fogalmazza meg egyszer sem. A mással- és magánhangzók leírásakor sok a bizonytalanság, gyakran nem tudja eldönteni, hogy fonémáról vagy csak variánsról van-e szó.

SZABÓ is, akárcsak KERT, kétféle palatalizációt különböztet meg: erőset és gyengét. A zárhangok közül csak a dentálisok lehetnek erősen vagy gyengén palatalizáltak, valamint a réshangok közül az *s* és az *ss*. A gyengén palatalizált mássalhangzókat általában nem tartja fonémáknak, ezért azoknak gyenge palatalizációját nem jelöli, legalábbis a zárhangok esetében nem. A gyengén palatalizált *s* és *ss* hangok fonéma voltáról „meg van

győződve", de bizonyítani nem tudja. Amint írja, néhány esetben ezek a hangok fonéma benyomását keltik, pl. *sii* 'sie,' *śine gueim* 'mit ihnen', másrészt az inessivus-elativus esetragja *(-s)* egyszer *s*-nek, máskor *ś*-nek hallatszik, pl. *akkas* 'bei der Alten', *vịrpnịś* 'bei der Schwester'. A szövegekben ugyanaz a szó *-s* és *-ś* esetraggal is jelentkezik, pl. *tāles, tāleś* (116. l.) 'bei dem Bär'. De nemcsak az iménti ragban figyelhető meg az *s* ~ *ś* ingadozás, hanem bármely *s* esetében a szóban bárhol: *moďďžịs, moďďžịś* (40. l.) 'schön', *kūsit, kūśit* (36. l.) 'die Gäste', *kesse*, (40. l.), *keśśe* (26. l.) 'im Sommer', *seip, śeip* (116. l.) 'Schwanz'. És a példákat még szaporítani lehetne. Képtelenség volna feltenni, hogy az alveoláris *s* mellett van gyengén és erősen palatalizált *s* fonéma is A mássalhangzók lágysági ellentéte ugyanis nem fokozatos, hanem privatív. Az oppozíció tagjait nem egy bizonyos tulajdonság kisebb vagy nagyobb fokú megléte különbözteti meg egymástól hanem az, hogy az oppozíció egyik tagjára annak a bizonyos tulajdonságnak a megléte a másikra annak hiánya jellemző. Az *s* hangok esetében azoknak palatalizált vagy palatalizálatlan volta irreleváns jegy lehet, és így csak egyetlen *s* fonémáról beszélhetünk a kolai lappban. Hasonló pontatlan jelölésen alapuló váltakozás figyelhető meg az affrikátáknál is, pl. *aďďže, addža* (60. l.) 'der Vater'. Felmerül az a kérdés, hogy lehet-e ezeket a hangokat önálló fonémáknak tartani. Az említett példákat figyelembe véve: aligha. Fonológiai síkon a palatalizációnak nincs szerepe a SZABÓ által palatálisoknak i s jelzett mássalhangzók többségénél. Az *n*-ről beszélve megemlíti, hogy ennek van zöngétlen párja is: *N*. Csak mássalhangzók előtt jelentkezik, pl. *šeNNdɛ* 'wurde', *jiNcɛ* 'morgens', de SZABÓ szerint ez fonéma, mert mássalhangzó előtt állhat *n* is, pl. *sarrngude* 'sie fing an zu sprechen'. Inkább arra gondolhatnánk az iménti példa alapján, hogy az *n*-nek lehet *N*-variánsa, ha az magánhangzó és mássalhangzó között áll, egyéb helyzetekben *n*-t találunk. Az affrikáták jelölésével kapcsolatban következetlenséget figyelhetünk meg, amíg ugyanis a zöngétleneket — nagyon helyesen — egy betűvel jelöli: *c, č* stb., a zöngéseket két betűvel: *dz, dž* stb. A fonematikus transzkripció egyik legfontosabb követelménye az, hogy egy fonémát egy betűvel jelöljünk. Az adott esetben tehát *ʒ, ǯ* jelölésmód lett volna indokolt. A mássalhangzó-táblázatban megtalálhatók a palatalizálatlan, a gyengén és az erősen palatalizált hangok egyaránt, pl. *s, s·, ś* stb. Ezzel végleg zavarossá válik, hogy a kolai lapp nyelvben milyen mássalhangzó-fonémák vannak. A továbbiakban a magánhangzókat tárgyalja. Először az *i* és *ī* fonémákat jellemzi. A szerző szerint ezek csak az első szótagban jelenhetnek meg. Ezek mellett van egy *į* hang is, amely mindig rövid hang vagy diftongus előtagja és az első szótagnál hátrább is előfordul. Talán a következetlen lejegyzés rovására írható, hogy egyszer *į* van ugyanabban a szóban, másszor *į* vagy *ɛ* pl. *vịďďlen* (80. l.) 'sie liefen', *vịžnelle* (86. l.) 'laufend' *įžįs* (40. l.), *ežįś* (40. l.) 'eigene'. A 17. szöveg ellentmond SZABÓ ama állításának, hogy az *i* csak az első szótagban fordulhat elő, vö. *jillin* (68. l.) 'lebten', *vilʒis* (68. l.) a 'Bruder jelentésű szó inessivus-elativusa. Az pedig minden bizonnyal csak véletlenül történhetett meg, hogy a szerző az *į* betűvel jelölt veláris magánhangzót a palatális magánhangzók közt tárgyalja, hiszen a magánhangzó-táblázatban már a velárisok közt találjuk. Az *ɛ* és *ɛ̄* a szerző jelölésében veláris hangok, tehát olyan hangok, amelyeket a finnugor transzkripció általánosan elfogadott *ę* és *ę̄* betűi jelölnek. SZABÓ azért hagyta el a ˛ jelet a betű alól, mert a kolai lappban nincs *ɛ* ~ *ę* oppozíció. Ez a jelölés szokatlan, ezért helyesebb lett volna a hagyományos jelölés mellett maradni, sőt a legegyszerűbb jelölési mód az adott esetben *ę, ę̄* lett volna. Általában elmondhatjuk, hogy a magánhangzókról sem kapunk világos képet: nem tudjuk meg, hogy közülük melyik fonéma, melyik variáns. A 15. lapon például *u* és *ū* fonémákról van szó, majd egy szakasszal lejjebb ez olvasható: „Es gibt noch ein *ụ* . . .". Az viszont nem derül ki, hogy fonémáról van-e szó, vagy csak variánsról. A szövegekben mindenesetre találkozunk ezzel a jellel.

A diftongusok simuló elemét SZABÓ nem jelöli, mert a diftongusnak mindig a magasabb nyelvállású komponense a szemivokális. Kivételt csak abban az esetben tesz, ha mindkét elem felső nyelvállású: *ii, uị, ụi*. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a táblázatban az *ụi* diftongus helyén *ui* áll. Ez csak sajtóhiba lehet. Ellenben, ha a szintén felső nyelvállású *į* vagy *ị* alkot diftongust az azonos nyelvállású *i*-vel, SZABÓ nem jelöli a simuló elemet: *įi, ịi*. Viszont az *ai* diftongust egy helyen *aị*-nak jelöli, vö. *vijim-saịje* (40. l.) 'an den Ort der Abfahrt', noha ez ellentmondani látszik a fentebb mondottaknak. *įɛ* diftongusról a szerző nem beszél, bár a szövegben ilyen is akad, *uɛ* diftongussal váltakozva: *vịerpịn, vuerpen* (78. l.) 'Schwester'. Érthetetlen a kétféle jelölés a következő szavakban: *pajjin* (34. l.) 'oben', *baijas* (60. l.) 'über'. Vagy talán van valami különbség az *-ajj* és *-aij-* hangsorok közt ? A szerző három triftongust is említ: *uei, įei, uai*, ahol az első és a harmadik elem, tehát a felső nyelvállásúak a simuló elemek. Talán nem lenne indokolatlan kevesebb triftongust feltételezni, mert pl. az *uei* váltakozhat *ịi* diftongussal: *vuɛikɛ, vịikɛ* (34. l.) 'miatt'.

A fentiekből az derül ki, hogy a lejegyzés bizony következetlen, a fonémák megállapítására még csak kísérletet sem tett a szerző. Fonematikus transzkripció alkalmazásáról ebben az esetben aligha beszélhetünk. De nem is fonetikus SZABÓ transzkripciója, mert — amint ő maga is elismeri — a fonematikus jelölésre való törekvés miatt lemondott bizonyos fonetikai finomságok jelöléséről. Például a ter lapp szövegekre vonatkozóan ezt olvashatjuk az 128. lapon lábjegyzetben: „Das *-d* hört man am Ende des Infinitivs sehr schwach". Vajon ennek nem kellett volna a transzkripcióban tükröződnie?

A továbbiakban a szövegekben előforduló néhány hibára kívánom felhívni a figyelmet.

A *kiddžim* (26. l.) 'siebente' szóban *nt*-nek kellene lennie a sorszámnévképzőnek, vö. *vidant* (26. l.) 'fünfte', *kualmănt* (78. l.) 'dritte'.

A tagadóige tb. sz. 3. személyű alakja nem *lev*, hanem csak *jev* (28. l.). A *jevla* (44. l.) 'nicht sind' két szóból áll: az előbb említett tagadóige és a létige töve, tehát különírandó: *jev la*. Ugyanez vonatkozik az e. sz. 3. személyre is: *allei* (54. l.) 'nicht war', helyesen: *al lei*.

A 34. lapon a 'moha' jelentésű szó tövének meglepő alakváltozatait látjuk: *linned* 'das Moos', *lannjs* 'von dem Moos', *lâvnegeim* 'mit Moos' (pl.). A helyes alak T. I. ITKONEN szótára (199) szerint: Ko. P. *lą̄ūńe* 'Torf'.

Miért van a *śine gueim* (46. l.) 'mit ihnen' különírva, míg a főnevekkel egybe van írva a tb. sz. comitativus ragja, pl. *puddzegeim* (40. l.) 'mit Renntieren', *lizeigeim* (uo.) 'mit Schiern'.

Hasonló következetlenség van a *men vuɛike* ~ *menvuɛikă* (116. l.) 'warum' szó írásában is.

A 60. lap 7. sorában bizonyára sajtóhiba a *cūd* ('die Tschuden') alak, mert ugyanezen az oldalon helyes alakban is szerepel: *čūd*.

A 30. lapon levő *puddze milte* 'mit (längs) der Herde' fordítása téves, ennek ugyanis 'rénszarvasokkal' a jelentése.

A 40. lapon a 8. mese 7. sorában a *moďďžjs* 'szép' szó nincs lefordítva.

A 15. mesében a *čūd* 'die Tschuden' fordítása 'die Hunderte'. Ez a szónak népetimologikus értelmezése, az adatközlő magyarázta így (l. 63. l.). Ugyanannak a nyelvmesternek egy másik meséjében (a 14.-ben) helyes a fordítás: 'die Tschuden'. Ebben a szövegben is célszerűbb lett volna a 'die Tschuden' fordítás.

A német fordítást a szerző igyekszik az eredeti lapp szövegekhez igazítani. Ahol „lappizmusok" fordulnak elő, zárójelben közli azok szó szerinti értelmét. Megfigyelésem szerint ez általában megtörtént, csak a 79. lapon hiányzik a 'sie hatten' mellől a szó szerinti fordítás [ihnen war]. Valójában azonban felesleges a' habeo' kifejezésére szolgáló szerkezetek állandó, szó szerinti értelmezése.

A 29. lapon feleslegesen kétszer magyarázza meg a *kåvas* szó jelentését (a 18. és a 28. sorban).

A 33. lapon meg kellett volna mondani a *lum-ńudd* összetétel tagjainak a jelentését is.

Nagy kár, hogy a dal (118. lap) nótáját nem közölte, pedig felvette magnetofonszalagra. Ún. sorsének ez, olyan, amilyenre az 57. lapon is történik utalás. Különösen jelentősnek tarthatjuk ennek a sorséneknek a közlését, mivel a korábbi kiadványokban verses szöveget nem találunk.

Mindent összegezve azt mondhatjuk, hogy a hibák ellenére sem volt haszontalan ezeket a szövegeket kiadni, tekintettel arra, hogy eddig viszonylag kevés kolai lapp szöveg jelent meg, s a jövőben sem számíthatunk már jelentős mennyiségű anyagra. A kötet értékét emelte volna egy rövidre szabott nyelvtani vázlat.

HONTI LÁSZLÓ

Der Münchener Kodex II

Das ungarische Hussiten-Evangeliar aus dem 15. Jahrhundert. Buchstabengetreuer Abdruck. Herausgegeben von GYULA DÉCSY. Wiesbaden, 1966. Otto Harrassowitz. XVIII + 125 l.

Nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudomány, irodalomtudomány és művelődéstörténet kutatóinak, sőt az egész finnugor nyelvtudománynak FARKAS GYULA akkor, amikor 1958-ban Décsy Gyula közreműködésével megjelentette a Müncheni Kódex hasonmás kiadását. E kiadvány előszavában Farkas már jelezte a II. kötet előkészületeit,

és körvonalazta annak tartalmát is. Farkas Gyulát halála megakadályozta abban, hogy elképzelését megvalósítsa, a terv azonban nem hiúsult meg. Ha a Farkastól ígértnél szerényebb tartalommal is, (a bibliai részek betűhű szövegére és viszonylag gazdag filológiai jegyzetanyagra korlátozódva) a II. kötet DÉCSY GYULA munkájaként — Farkas Gyula és Kniezsa István emlékének dedikálva — 1966-ban megjelent; s ezzel a középkori magyar nyelvű emlékek kiadása egy újabb igen hasznos számmal gyarapodott.

A kiadványt Décsy Gyula „Előszó"-ja vezeti be. Ezt követi a legfontosabb rövidítések jegyzéke, majd egy viszonylag rövid, alig hat és fél oldalas „Bevezetés", amely a következő kérdéseket öleli fel: 1. A kötet tartalma; 2. A szövegkiadás elvei; 3. A Müncheni Kódexszel kapcsolatos további munkálatok.

A kötet, bár ezt a címet viseli „Der Münchener Kodex II." a szó szoros értelmében véve nem a teljes Müncheni Kódex kiadása, hanem csupán a kódex leglényegesebb részét, a négy evangélium fordítását tartalmazza. „Sämtliche Eintragungen im MK, die nicht unmittelbar zum Text des Evangeliars gehören, habe ich in meiner Edition weggelassen" — írja a kiadó (XI. 1.). Ennek megfelelően elmaradt a kiadásból a kódex elején található általános (örök) naptár; Márk evangéliumának „Ez a ſcent Marc ewāgeliſta" kezdetű prológusa (36 ra) és a kódex másolójának híres befejező sorai (108 r). A „Bevezetés"-ben azonban Décsy e két utóbbi szöveget megadja (XI. 1.). Elmaradtak a kiadásból az egyes evangéliumi könyvekre, fejezetekre vonatkozó szöveges utalások, számok, kolumnacímek. Ezek helyett a kötet kiadója a ma szokásos jelzéseket alkalmazta. A kéziratban található javításokra, törlésekre, üres helyekre a kiadás pontos lábjegyzetekben utal. Mint ismeretes, maga a kézirat kéthasábosan van írva; Décsy kiadása teljes tükörszélességben adja a szöveget. Az eredeti sorvégződéseket — nyomdatechnikai nehézségek miatt — nem jelöli, azt azonban, hogy hol végződik egy-egy hasáb vagy oldal, feltünteti. A szöveg mellett bal oldalt megadja a kódex-kézirat lap- és hasábszámozását is.

Décsynek a kiadással kapcsolatos fent felsorolt technikai megoldásai — megítélésem szerint — teljes mértékben helyeselhetők. Márk prológusának és Németi György befejező sorainak eredeti helyéről való elhagyása már esetleg vitatható ugyan, de mivel a szövegeket a bevezetésben a kiadó közli, lényegében ez az eljárás is elfogadható. Sajnálatosnak tartom azonban az általános naptár szövegének mellőzését, hisz nyelvi szempontból ez is feltétlenül érdekes és tanulságos.

Viszonylag részletesen tájékoztat Décsy a szövegkiadásban követett elveiről. Ennek alapgondolatát így fogalmazza meg: „Ich war bemüht, in meiner Edition einen Text zu geben, der die paläographischen Eigentümlichkeiten des Originals in angemessenem Maße, die orthographischen aufs genaueste wahrt" (XII. 1.).

Ennek megfelelően ismerteti „paleográfiai elv"-eit, melyek a következők: 1. A rövidítéseket nem oldja fel. 2. Megtartja a felemelt betűket. 3. Megtartja azoknak az írásváltozatoknak (Graphemvarianten) egy részét is, melyeknek semmiféle helyesírási jelentőségük nincs, pl. *s* — *ſ*; pont nélküli és ponttal ellátott *i*; *i* — pont nélküli, egy vagy két pontos *y*; *i* — *j*; kétfajta *r*. 4. Az interpunkciós jelként használatos vesszőt és a pontot, ha az a rövidítés jele — az eredetihez hasonlóan —, a sor felső magasságában közli. 5. Az iniciálékat, a kis- és a nagybetűket pontosan az eredetinek megfelelően használja.

A felsorolt paleográfiai elvek közül négy teljesen világos és logikus. A helyesírási érték nélküli írásváltozatok megtartásának elve azonban már nem egészen egyértelmű. Décsy nem határozza meg, még csak nagy vonalakban sem, hogy milyen elvi vagy gyakorlati okok alapján tart meg egyes írásváltozatokat vagy vet el másokat, így eljárása némileg önkényesnek látszik.

„Ortográfiai elv"-eit már kevésbé részletezi Décsy. Általánosan csupán annyit jegyez meg, hogy a helyesírási rendszer elveinek kiemelése végett („Im Interesse der Hervorhebung der Prinzipien des orthographischen Systems") a következő egyszerűsítéseket hajtotta végre: 1. Az egyes betűk felett található diakritikus jeleket a kiadásban pontként adja vissza, függetlenül attól, hogy a kéziratban pont vagy jobbra dűlő hajszálvessző található-e. A diakritikus jelként előforduló pont között és vessző között ugyanis helyesírási funkciójukat illetően semmiféle különbség nincs. 2. A paleográfiai elvek ismertetése során nem említett írásváltozatokat egyetlen jellel adja vissza. S ebbe a típusba sorolja a MK *e* jeleit is.

A diakritikus jelek egységesítésével a magam részéről szintén egyetértek, ugyanazon meggondolások alapján, amelyeket Décsy is említ. Az írásváltozatok egységesítése azonban már kevésbé problémamentes, és semmiképpen sem tudom helyeselni Décsynek az *e* jelekkel kapcsolatos eljárását. Tekintettel azonban arra, hogy ez a kiadás leglényegesebb kérdése, erről később fogok szólni.

A „Bevezetés" további részében tájékoztatást kapunk a kiadott bibliai szöveg egyes részei és versei beosztásának feltüntetéséről, majd a lábjegyzetekről, amelyek

két típusba sorolhatók: 1. az írással kapcsolatos jegyzetek (törlések, betoldások, javítások stb.); 2. A Vulgata szövegével való egybevetések. Ez utóbbiak azonban — a kiadó szerint — csak a legszükségesebb esetekre korlátozódnak.

A „Bevezetés" 3. fejezete egészen röviden ismerteti a MK-szel kapcsolatos további munkálatok tervét. A soron következő III. kötet az egykorú olvasatot adja majd párhuzamos latin szöveggel. A IV., egyben utolsó kötet pedig a kódex modern szempontú részletes nyelvi leírását fogja tartalmazni. Ezt a feladatot valószínűleg egy munkaközösség fogja elvégezni, egyes területeken igénybe véve a modern elektronikus adatfeldolgozó gépek segítségét is.

E rövid ismertetes után térjünk vissza a MK új kiadásával kapcsolatos leglényegesebb kérdéshez, az *e* jelek problémájához. Décsy a huszita bibliának a magyar kutatók által *è* jellel visszaadott betűjét illetően lényegében azt az álláspontot képviseli, amelyet Farkas Gyula is kifejtett a MK hasonmás kiadásának bevezetőjében (21—23. lap). (E felfogás bírálatát l. Nyíri: AL. X, 275—85; Uő: In memoriam Gedeon Mészöly. Szeged, 1961. 133—42; Imre: NyK. LXII, 163—5; Uő: NytudÉrt. 43. sz. 3—5, 55—7; stb.), Décsy szerint is: „Im Original wird der Buchstabe, den Jászay als *è* wiedergibt, mit zwei Federansätzen geschrieben, und zwar so, daß der untere Teilstrich den oberen zumeist etwa in der Mitte halbiert (s. Jászays Abbildung). Dadurch wird der optische Eindruck hervorgerufen, daß es sich bei dem links oben hervorragenden Linienteil um ein diakritisches Zeichen handelt. Dieser optischen Täuschung ist Jászay zum Opfer gefallen; . . . Jászays paläografischer Irrtum beeinflußte auch die späteren Herausgeber des MK (und der Hussiten-Bibel); . . . auch sie nahmen *è* in ihre Textausgaben auf" (XIII—XIV. l.). Ennek megfelelően Décsy a MK most megjelentetett kiadásában az *è* jelet nem veszi fel, csak *e* és *ë* jelet használ.

A magam részéről teljes mértékben egyetértek Décsyvel (és Farkas Gyulával) abban, hogy a huszita bibliának a magyar kutatók által *è* jellel visszaadott írásjegyeiben nem kereshetünk diakritikus jelet, hanem a balra dűlő „fej" a betű szerves része, magához a betű testéhez tartozik, tehát tulajdonképpen csupán grafikai jellegű sajátság. (Részletesebben l. i. h.). Lényegében azonos véleményen vagyok Décsyvel a MK *e* jeleinek fonológiai értékét illetően is. A MK helyesírásának tanulmányozása során magam is arra a megállapításra jutottam, hogy: „Talán nincs is a kódexnek olyan lapja, amelyről ne lehetne szép számmal példákat idézni arra, hogy ugyanaz az adat vagy legalábbis azonos típusú adatok ne jelennének meg *è*-vel is és *e*-vel is (esetleg *ë*, *é*-vel is)" (NytudÉrt. 43. sz. 59); illetőleg: „Már ez az anyag is eléggé mutatja, hogy a MünchK. anyagából magából az *e* : *ë* fonéma viszonyára vonatkozóan messzebb menő következtetéseket levonni nem lehet" (i. m. 60).

Décsynek a teljes huszita biblia helyesírására vonatkozó, az *e* jeleket illető nézeteit, illetőleg a MK betűhű kiadásában az *e* jelekkel kapcsolatos eljárását mégsem tudom helyeselni. Véleményem szerint ugyanis erősen vitatható Décsynek az az eljárása, hogy: 1. A MK-szel kapcsolatos, szerintem is helyes megállapításait általánosította, és — részletesebb vizsgálat nélkül — érvényben levőnek tekinti az egész huszita bibliára, tehát a Bécsi Kódex 1. és 2. kezére is. 2. Az egykorú olvasat megadásában védhető eljárását alkalmazta a betűhív szövegkiadásban is.

Az *è* jel fonológiai értékét illetően már Farkas Gyula megjegyezte: „Es mag indes nicht ganz unwahrscheinlich sein, daß die Übersetzer der Hussitenbibel selbst mit der vollen Variante des *e* den Lautwert des ganz offenen ɛ wiederzugeben beabsichtigten, denn es ist nicht zu verkennen, daß in einigen bestimmten Wörtern *(ember, isten, nek-, vel-* usw.) diese Variante mit einer gewissen Konsequenz wiederkehrt" (Der Münchener Kodex I, 25. l. 3. sz. jegyzet).

„A magyar huszita helyesírás néhány kérdése" (NytudÉrt. 43. sz.) című tanulmányomban megvizsgáltam a Bécsi Kódex 1. kezének teljes anyagán az *e* jelek megoszlását. Ennek összesített eredményét a következő lap táblázatai mutatják.[1]

Ezek a százalékarányok annyira beszédesek, s vallomásuk annyira egyértelmű, hogy semmiféle bővebb kommentár nem szükséges hozzájuk. S ha figyelembe vesszük azt is, hogy egyes viszonylag gazdagon adatolt morfémákban az *e (ë)* : *è* jelölés meglepő következetességgel jelentkezik (pl. *meg* 570 + 0; *mend* [*menden* stb.] 417 + 0; *te* 239 + 0; *-ejt* igeképző 106 + 0; *-ség* főnévképző 254 + 1; stb.; — ezzel szemben: *én* 3 + 193;

[1] A közölt statisztikába nem vettem bele az *ë* ~ *e* alternánssal jelentkező morfémák adatait (18 tőmorféma + 4 toldalék), az idegen tulajdonneveket, és néhány bizonytalan olvasatú adatot. Ezek hiánya azonban a kérdésről kialakuló összképet nem befolyásolja.

ë fonéma értékben

	Hány morféma?	*e (é)* jel	%	*è* jel	%
Tőmorfémában	97	3223	99,28	24	0,72
Tőséghangzóban	376	1452	97,32	40	2,68
Toldalékban	12	494	97,05	15	2,95
Összesen	485	5169	98,49	79	1,51

é fonéma értékben

	Hány morféma?	*e (é)* jel	%	*è* jel	%
Tőmorfémában	244	1766	99,27	13	0,73
Toldalékban	22	1318	98,65	18	1,35
Összesen	266	3084	99,00	31	1,00

e fonéma értékben

	Hány morféma?	*e (é)* jel	%	*è* jel	%
Tőmorfémában	201	49	1,52	3176	98,48
Tőséghangzóban	505	30	1,97	1491	98,03
Toldalékban	32	26	1,52	1680	9 ,48
Összesen	738	105	1,63	6347	98,37

ẽ fonéma értékben

Hány morféma?	*e (é)* jel	%	*è* jel	%
26	8	2,22	352	97,78

-et főnévképző 1 + 249; *-be, -ben* rag 3 + 330; *-vel* rag 0 + 163; *-t* tárgyrag előtt *-k* többesjel után [pl. *szũzeket]* 0 + 220; stb.), semmi okunk és jogunk nincs kételkedni abban, hogy a magyar huszita helyesírás megalkotói az *e (ẽ)* és az *ë (é)* hangok megkülönböztetésére törekedtek, s ezt a helyesírási rendszert fordításukban imponáló következetességgel meg is valósították. Éppen a MK-ből adódó, e kérdésre vonatkozó tanulságok ugyanis kétségtelenné teszik, hogy e rendszer megalkotása csakis a fordítók és nem a másolók személyéhez köthető. Az is kétségtelennek látszik azonban, hogy a másolók közül a BK. 1. és 2. keze az *e (è)*: *è* jelek rendszertani értékét a rendszer megalkotóinak elképzelései szerint, világosan látták, s e jeleket saját nyelvjárásuk nyelvi sajátságainak megfelelően, lényegében önállóan alkalmazták. (Ennek alaposabb kifejezésére itt nem térek ki; részletesebben lásd IMRE: MNy. LVI, 156—66; 445—50.)

Valószínűnek látszik, hogy a kérdéses jelek használatának következetessége a másolás során szenvedett bizonyos csorbát, bár a BK 1. kezénél — mint fentebb láttuk — alig lépi túl a középkori kódexszövegekben nem ritka íráshibák számát. S becslésem szerint ez az arány a BK 2. kezének anyagában sem rosszabb.

Kétségtelen, hogy a BK 1. kezének anyagában is található néhány olyan morféma (pl. *fekszik; kedég; ige; templom;* az *-e ~ -je* 3. személyű birtokos személyrag; a *kérte, kérje, kérne* típusú igealakok toldalékai; stb.), amelyekben a helyesírás „következetlen", az *e (è)* : *è* jelek használata erősen ingadozik. Az ide tartozó adatok zöméről azonban szinte kétségtelennek látszik, hogy az ingadozás mögött nyelvi okok rejtőznek, (esetleg az ingadozás egyes nyelvjárástípusok között vagy egyazon nyelvjárástípuson belül ma is megvan). Ez tehát már nem paleográfiai-ortográfiai, hanem nyelvi-nyelvjárási probléma, s a helyesírás a nyelvi változás egy bizonyos stádiumát tükrözi.

Nyomatékosan hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a fentebb elmondottak az én véleményem szerint sem vonatkoznak a MK másolójának, Németi Györgynek a helyesírására. Ő a huszita biblia fordítóinak helyesírási rendszerében az è jel funkcióját vagy nem értette meg, vagy az *ë* : *e* fonológiai különbséget valamilyen okból (talán német származása miatt ?) nem érzékelte, s így azt másolata sem tükrözhette: az eredeti szöveget ebből a szempontból erősen eltorzította.

Térjünk vissza azonban újból ahhoz a vitához, hogy a huszita bibliának a magyar kutatók által è jellel visszaadott betűjében diakritikus jelet keressünk-e vagy a kritikus fejrész csupán a jel írástechnikájával összefüggő, grafikai jellegű sajátság. Megítélésem szerint ez paleográfiatörténeti szempontból valóban lényeges kérdés, de az adott esetben mégis mellékes probléma, s az erre vonatkozó felfogásunk semmiképpen sem döntheti el azt, hogy egy effajta írásjeggyel számolnunk kell-e az emlékben. A fő kérdés szerintem az, hogy ennek az írásjegynek önálló hangértéket szántak-e a huszita biblia helyesírási rendszerének megalkotói vagy sem. S a fentebb bemutatott statisztikai adatok alapján erre a kérdésre én csak a leghatározottabb igennel tudok felelni.

Az elmondottakból következik az is, hogy helyesebben járt volna el Décsy Gyula akkor, ha a MK kiadásában jelöli a kritikus è jelet, azaz határozottabban elkülöníti a betűhű szövegkiadásban és az egykorú olvasat közlésében követendő szempontokat. Amennyiben az è jelet elvi meggondolások alapján nem kívánta volna átvenni, esetleg élhetett volna valamiféle más grafikai megoldással is. Ha ezt a megoldást választja, ezzel még nem került volna ellentétbe saját paleográfiai elveivel sem, az è jel nyelvi értékéről vallott, a MK-ra vonatkozóan lényegében szerintem is helyes nézeteivel sem, hisz — mint láttuk — néhány más esetben is megtartott olyan írásváltozatokat, melyeknek sem nyelvi funkciójuk, sem helyesírási jelentőségük a MK-ban nincs, s amelyek semmiféle szempontból sem tekinthetők fontosabbnak, érdekesebbnek, mint az è jelek problematikája. Ugyanakkor viszont az è jel megkülönböztetésével megkönnyíthette volna a filológusok számára e kérdéskörnek a MK-ra vonatkozó további vizsgálatát. Érdemes lett volna elvégeznie ezt a munkát még akkor is, ha ez újabb súlyos feladatokat jelentett volna számára. Az è : *e* típusú jelek határozott szétválasztása ugyanis éppen a MK helyesírásában távolról sem könnyű, sőt nemegyszer alig valósítható meg egyértelműen.

Összefoglalva az elmondottakat: Décsy Gyula betűhű szövegkiadása a magyar tudomány számára igen értékes teljesítmény, amely nagyon hasznosan egészíti ki a néhány éve megjelent hasonmás kötetét. Minthogy a régebbi kiadásokhoz már viszonylag nehezen lehet hozzájutni, ez a két kötet jelentősen megkönnyíti a kutatók munkáját. Décsy kiadása — a szerző által követett módszertani elvek síkjáról vizsgálva — következetes, gondos, filológiai szempontból szinte kifogástalan, jegyzetanyagában az eddigi kiadásoknál jóval gazdagabb. A kötet a nyomdai kiállítás szempontjából is gondos, ízléses. Sajnálatosnak tartom azonban, hogy a kiadással kapcsolatos paleográfiai—ortográfiai kérdések közül az *e* jelekét Décsy egy kissé leszűkítve, kizárólag magának a Müncheni kódexnek belső problémáiból kiindulva ítélte meg, s nem vette figyelembe a huszita biblia többi részének, elsősorban a Bécsi Kódexnek anyagából leszűrhető és részben már leszűrt tanulságokat. Ezzel kitűnő kiadásának a nyelvtudományi kutatásokban való felhasználhatósága bizonyos fokig kétségtelenül leszűkült. Ettől függetlenül azonban fáradságos munkájáért Décsy Gyulát őszinte elismerés és köszönet illeti.

IMRE SAMU

Selected Writings of Gyula Laziczius

Edited, with an Introduction, by THOMAS A. SEBEOK (Indiana University). Mouton & Co. Hága—Párizs, 1966. A „Janua Linguarum. Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata" című sorozatban, az LV. szám. 226 l.

Mint ismeretes LAZICZIUS 1957-ben, hatvanegy éves korában, meghalt. (Haláláról folyóiratunkban HARMATTA JÁNOS — LAZICZIUS GYULA egyik leghűségesebb barátja — emlékezett meg: NyK. LX, 210—3). A kötet szerkesztője, a magyar származású SEBEOK TAMÁS annak idején szintén írt róla egy figyelemre méltó megemlékezést (Word XV, 175—82). Most ez a nekrológ áll a kötet élén (11—21), mintegy bevezetésként LAZICZIUS életművének, személyének megértéséhez.

A szerkesztő ehelyütt mindössze az idegen (nem magyar) nyelven megjelent írásokat gyűjtötte egybe, nyilvánvalóan elsősorban a nem magyar (pontosabban a magyarul nem olvasó) nyelvészek számára. S bár köztudomású, hogy LAZICZIUS munkásságának zöme magyar nyelven jelent meg, s életművének méltó értékeléséhez négy magyar nyelvű könyvének s nagyszámú cikkének ismerete is szükséges, mégsem haszontalan ez a kötet (a kegyelet gesztusán túlmenően). A külföldi közönség számára mégis csak ad némi képet az elhunyt kiváló magyar nyelvtudósról; a magyar közönség számára hozzáférhetővé tesz néhány, magyarul nem publikált és csak igen nehezen hozzáférhető LAZICZIUS-írást.

A kötet — a szerkesztő előszaván és bevezetésen kívül — három részre osztható föl. Az első részbe egyetlen, lényegében esztétika-történeti tárgyú írás tartozik: „Fr. Hegel befolyása V. Bjelinszkijre (22—37; német nyelven); a szerző bölcsészdoktori értekezésének tömörítése 1929-ből.

A kötet harmadik része a Fonétika német fordításából ad közzé négy fejezetet: A fonetika tárgya és felosztása; A fonetika rövid története; Írás és hangjelölés; A szótag-kérdés története. — A német fordítás (Lehrbuch der Phonetik, Berlin, 1961. Akademie-Verlag) — az azóta szintén elhunyt — WOLFGANG STEINITZ műve. Itt említjük meg, hogy STEINITZ professzor sokat fáradozott azon, hogy LAZICZIUS visszatérjen a magyarországi nyelvtudományi életbe. Ennek elismeréséül ajánlotta neki, hatvanadik születésnapjára, ezt a kötetet a szerkesztő. — LAZICZIUS már nem érte meg a német fordítás kiadását. S nem érte meg — a német fordítást is figyelembe vevő — második magyar kiadás megjelenését sem (Fonetika. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. — FÓNAGY IVÁN kiegészítésnek számító utószavával).

A kötet közepét nyolc tanulmány alkotja. Ezek közül öt valamilyen formában ismeretes a magyar olvasó számára is. Ezeknek a cikkeknek az adatai a következők:

(i) Probleme der Phonologie. Zeichenlehre — Elementenlehre. Megjelent: Ungarische Jahrbücher XV, 495—510 (1935); e kötetben: 38—58 lap.
(ii) A New Category in Phonology. Megjelent: Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences. Cambridge, 1936. University Press. 57—60. — E kötetben: 59—63.
(iii) Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft. Megjelent: Acta Linguistica (Kopenhága) I, 162—7 (1939). — E kötetben: 64—70.
(iv) Zur Lautquantität. Megjelent: Archiv für vergleichende Phonetik III, 245—9 (1939). — E kötetben: 71—6.
(v) Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung. Megjelent: Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences. Ghent, 1939. Laboratory of Phonetics of the University. 13—23. — E kötetben: 77—89.

Csupán emlékeztetőül említjük ezeknek a tanulmányoknak a tárgykörét. A fonéma meghatározása, emfatikum (i, ii, v); langue-parole s a fonológia-fonetika viszonya (iii, iv, v); a fonetikai kvantitás kérdése (iv). Valamennyi írás tanulságos ma is, amikor számos alapvető kérdésben erősen változott a nyelvészeti közfelfogás világszerte.

*

A következő három írása a II. világháború után jelent meg külföldön és idegen nyelven, ezért a magyar olvasók általában ezeket kevésbé ismerik. Ezeket a témákat is előadta a budapesti egyetemen 1949-ig tartott előadásai során, de magyarul már nem adta közzé.

(vi) La définition du mot. Megjelent: Cahiers Ferdinand de Saussure V, 32—37 (Genf, 1945). — E kötetben: 90—4. — Rendkívül elegáns írás. MEILLET nevezetes szódefinícióját BÜHLER korrigálta. LAZICZIUS pedig továbbmegy ezen az úton. Definíciójának magyar fordítása: A szavak meghatározott hangelemekből alkotott [composés] nyelvi jelek, amelyek akár egy szövegösszefüggésben (Zeichenfeld), akár egy szituációban (Zeigfeld) képesek működni, s amelyek, ezen túl, egy adott pillanatban egy adott társadalmon belül rendszert alkotnak. LAZICZIUS fő hozzáadása a rendszer szempontja. — Ennek a LAZICZIUS—BÜHLER-féle definíciónak a szemiótikai előnyei nyilvánvalóak, annak ellenére, hogy a hipermodern grammatikusok mintha visszakanyarodtak volna MEILLET háromsarkú definíciója felé.

(vii) Phonétique et phonologie. Megjelent: Lingua I, 293—302 (Amsterdam, 1948). — E kötetben: 95—104. — LAZICZIUS a nagy vitapartner, TRUBETZKOY halála után csaknem egy évtizeddel reflektál a Grundzüge néhány tételére, amelyek rá vonatkoztak. LAZICZIUS nagy tisztelettel, de lényegében változatlanul, sőt még nagyobb nyomatékkal újra kifejti véleményét a fonológia két kardinális kérdésében: a fonéma státusában (a variánsokhoz és az emfatikumokhoz való viszonyában), valamint a fonológia és a fonetika egységének kérdésében. Az utóbbi tételben LAZICZIUS időközben letette az asztalra a legnyomósabb érvet: a Fonétikát, amely szinte egy évtizedig a világ legjobb fonetikai kézikönyvének számított — holott egy fonológus írta fonológiai szempontok figyelembevételével.

(viii) Die Kernfrage des Syntax. Megjelent: Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft X, 244—30 (Berlin, N. D. K., 1957). — E kötetben: 105—15. — Ez a fölényes tudással megírt cikk végülis nagy szomorúsággal tölti el az olvasót. Hiszen ez az év LAZICZIUS halálának az éve; de ugyanez az év NOAM CHOMSKY „Syntactic Structures" című korszakalkotó művének a megjelenési dátuma. CHOMSKY műve előtt egyik legfontosabb tanulmány C. F. HOCKETT cikke volt: Two models of grammatical description: Word X, 210—31 (1954). — (Nem tudjuk LAZICZIUS cikkének dátumát, de föltehetően a gondolat az ötvenes éveknél hamarabb kialakult nála, legalábbis erről tanúskodik egy negyvenes évekbeli egyetemi előadásáról készített gépírásos jegyzet.) — LAZICZIUS a nálunk szokás szerint nagymértékben figyelembe vett RIES-féle szintaktikai tipológia keretén belül maradva teszi föl a kérdést. S a MIKLOSICH-féle „negatív" szintaxisban látja meg a nyelvészet elméleti igényeit kielégítő megoldás felé az utat. (Itt jegyzem meg, hogy LAZICZIUS nem használja a „negatív" terminust; igaza is van ebben.) LAZICZIUS egyetértését részleteiben rekonstruálni hosszadalmas volna. Rövidítésként idézem azt a mondatot, hogy „Es kann kein Zweifel darüber bestehen, dass die Sprachwissenschaft par excellence eine Mittelforschung ist" (111). MIKLOSICH pedig a mondat megalkotásának eszközeit — ma úgy mondanánk — mechanizmusát tartja a szintaxis tárgyának, a RIES-féle — és számos egyéb nyelvésztől is támogatott — statikus, kész „mondatképződmény" vizsgálata helyett. LAZICZIUS tehát a dinamikus modellt választja; pontosan úgy, ahogy HOCKETT és — bizonyos erős elnagyolás segítségével mondhatni, hogy — CHOMSKY is. Ebben a LAZICZIUS-írásban fölcsillant egy olyan tétel, amelyet később némileg más oldalról elindulva a generativisták is magukénak vallanak. A másik oldal, a RIES-féle, az analitikus és deszkriptív nyelvészet előzményének tekinthető inkább. Természetesen LAZICZIUS elméleti kerete egészen más volt; s a cikknek aránylag nem csekély része ezt az éppen hogy felvillantott megoldást igen erősen beburkolja BÜHLER nyelvfilozófiájába. (BÜHLER 1957-ben már anakronizmusnak hat, de nekem — számos magyarországi kollega véleményétől eltérően — az a véleményem, hogy LAZICZIUSnak voltaképpen a harmincas években is inkább teher volt, mint segítség a bühleri eszmekör.)

*

Azt hiszem érdemes volna elgondolkozni azon, hogy ez után az angol nyelvű válogatott kiadás után mit lehetne Magyarországon tenni LAZICZIUS életművével kapcsolatban. Ha jól meggondoljuk, ez mégiscsak elsősorban a mi feladatunk volna.

Talán elsőnek közre kellene adni magyar fordításban ezt az utolsó három tanulmányát. Azután érdemes volna közzétenni néhány hátrahagyott kéziratát, melyeknek ceruzaírása — értesülésem szerint — veszélyesen fakul máris. A hazai fiatalabb nyelvészek számára bizony szükség volna egy magyar nyelvű válogatott kiadásra is. S végül itt Budapesten — esetleg más kiadóval együttműködve — kellene kiadni angolul ennek a most bemutatott kötetnek a folytatását.

Ha együtt látjuk, ismét együtt látjuk a lazicziusi életművet, talán akkor nekifoghatunk alapos történeti-kritikai elemzésének. Először azonban tartozásunkat kellene leróni iránta. Ne felejtsük el, hogy 1957-ben abban a rövid időszakban mondta fel a szolgálatot a szíve, amikor már hírül hozták neki a rehabilitációját, de még nem kapta kézhez egyetemi tanári kinevezését.

A Selected Writings szerkesztőjét és kiadóját köszönet illeti, hogy elkezdte annak az adósságnak a törlesztését, amely elsősorban bennünket terhel. Kicsit bizony azt is szégyellenünk kell, hogy LAZICZIUS GYULA halálának tizedik évfordulója alkalmából az egyetlen megemlékezést ez a külföldön kiadott — a maga nemében igen dicséretes — kötet képviselte.

SZÉPE GYÖRGY

Peter Ladefoged: A Phonetic Study of West African Languages

An Auditory-Instrumental Survey, Cambridge, 1964. At The University Press. West African Language Monograph Series (szerk. JOSEPH H. GREENBERG és JOHN SPENCER), XVIII + 74 l.

A Ford-alapítvány támogatásával létrejött tanulmánysorozat első kötete szerzőjének, LADEFOGED, Los Angeles-i egyetemi tanárnak szakterülete nem az afrikanisztika, hanem az angol nyelvészet, de mint igen alaposan képzett fonetikus végezte el könyvének adatgyűjtését 1961—62-ben négy nyugatafrikai egyetemi városban anyanyelvi informátorok és tolmácsok segítségével. Összesen 61 nyugatafrikai nyelv hangrendszerének vázlatából állt össze ez a rendkívül hasznos tanulmány. Az európai nyelvek fonetikai rendszereinek ismeretében modern elektroakusztikai berendezésekkel felszerelve és éles fül birtokában olyan, az általános fonetikusok számára eddig kevéssé ismert vagy csak hiányosan leírt hangjelenségekről ad számot, amelyeknek ismerete nélkül modern afrikakutatás aligha lehetséges. Amint a szerző elmondja a bevezetőben, az informátorok kiválogatása nem volt egyenletes. Néhány fontosabb nyelvre (pl. a fulbe és a hausza) több, más nyelvekre kevesebb anyanyelvi informátor állt rendelkezésére, de azért igyekezett őket is úgy kiválogatni, hogy lehetőleg ne térjenek el az átlagos beszélők színvonalától. Maga az alcím is hangsúlyozza, és a tanulmányban LADEFOGED többször rámutat, hogy a vizsgált hangok leírásában a műszerek adatai önmagukban nem elegendők, ha a természetes hallás utáni megfigyeléssel nem egészülnek ki. A felhasznált műszerek közt nemcsak hangszínképelemzőt találunk, hanem olyan régi és sokak által elavultnak hitt eszközt is, mint a palatográf. Ezt azonban a szerző módosította: protézis helyett tükörrel fényképezte le a szájpadláson látható palatogramot, amelyet sötét por mutatott a nyelv visszahúzódása után. A nyelvről ugyanilyen módon készített felvételt, s így kapta a linguagramot. A gyűjtött anyag rendezése csak annyiban volt fonológikus, amennyiben a tájékozódást megkönnyítette. A szerző igen óvatos ebben a vonatkozásban, hisz nem mindig lehetett kellő mennyiségű nyelvi anyag hiányában kiválasztani az oppozíciókat, és a korábbi munkák ítéleteit sem lehetett mindig alapul elfogadni. Ugyanakkor az informátorok felvilágosítását — amennyire lehetett — figyelembe vette. Az informátoroktól felvett vizsgálati anyag tehát olyan szóegységekből, illetőleg rövidebb mondatokból áll, amelyek korábbi művek dokumentációs anyagát alkotják, vagy amelyeket az informátorok javasoltak.

LADEFOGED általában az International African Institute írásrendszerét alkalmazza, amely az Association Phonétique Internationale rendszerén alapul, de több helyen módosításokat volt kénytelen alkalmazni rajta.

A szerző az alábbi jelenségek leírásával foglalkozik: a mássalhangzók jellegzetes sajátságai és típusai (Consonant Contrasts, 1—4), különleges mássalhangzóképzési típusok (Airstream Mechanisms and Double Articulations, 5—13), a hangszalagműködés sajátságai (Phonation Types, 14—17), a zárhangok és affrikáták képzése (Stop and Affricate Articulations, 18—22), a nazális hangok és a nazalizáció (Nasals and Nasalization, 23—24), réshangképzés (Fricatives and Approximants, 25—28), a laterális és pergetett hangok (Laterals and Forms of *r*, 29—30), a járulékos artikuláció (Secondary Articulations and Clusters, 31—22), a magánhangzók főbb sajátságai (Vowels, 33—40) és a hanglejtés néhány sajátsága (Tone and Intonation, 41—42).

A tanulmány néhány fontosabb eredményét kiemeljük. A nyugatafrikai nyelvek gazdag mássalhangzórendszerében a labioveláris mássalhangzók *(k͡p, g͡b)*, amelyek nem hangkapcsolatok, hanem önálló fonémák, három különböző módon képződnek. Az első

típus a guang nyelvekben fordul elő, és itt a két hang egyidejűleg képződik. A második típus (joruba, ibibio és más nyelvekben) bonyolultabb módon képződik: a két zár képzése után a szájba két irányból tódul levegő, egyrészt a tüdőből, másrészt egy hátrafelé irányuló mozgásból, amelyet a szerző veláris ingresszív levegőmozgásnak nevez. A harmadik típusban (idoma és más nyelvek) ehhez még a hangszalagok részbeni lefelé irányuló rezgése is hozzájárul. E zárhangok allofonjaként kimutatható a $\widehat{pt}$, $\widehat{bd}$ féle zárhangtípus, amely teljesen szokatlan, sőt elképzelhetetlen nem afrikai nyelvekben. A hangszalagok működése szempontjából 5 eset lehetséges, de hozzájuk még egy hatodik járul: 1) a zöngés és 2) zöngétlen hangok képzése, 3) a *h* képzése, 4) a suttogással ejtett lenis hangok, 5) a légzési zönge, amely az aspiráció zöngés fokával azonos *(bɦ, dɦ, gɦ)*, illetve 6) a „csikorgó" zönge (creaky voice), másképpen a laringalizált zönge, amelyben a hangszalagok nem egész terjedelmükben rezegnek. Ez bizonyos átmenetet képez a zöngés hangot megelőző hangszalagzárhang ejtéséhez, úgyhogy gyakran a kettő között nem is lehet különbséget tenni. Ez utóbbi hangok a korábbi megfigyelésektől eltérően nem csak implozívák esetében fordulnak elő. Az alveoláris zárhangoknak egyes nyelvekben 6 típusuk lehetséges. Az eve nyelv dentialveoláris *(d^+)* és postalveoláris *ḍ* hangja között Berryvel ellentétben a szerző csak a nyelv alakja szerinti képzés különbségét látja (az előző esetben laminális, az utóbbiban apikális jellegű).

A nazálisok száma általában sokkal több, mint amennyi az európai nyelvekben szokásos. Az idoma nyelvben összesen 5 nazális fonéma van, eggyel több, mint amennyit pl. Hockett lehetségesnek tart egy nyelvben. A valódi nazális hangokon kívül több nyelvben előfordul az a jelenség, hogy az egész szótag nazális színezetű, ezzel szemben igazi nazális mássalhangzó csak kevés van. A joruba nyelvben pl. csak egy valódi nazális van, az *m* Akusztikai fonetikai szempontból viszont a *w*, *r*, *j* is lehet nazális egyes afrikai nyelvekben. Hockett, illetve Ferguson korábbi megállapításával ellentétben egyes nyugatafrikai nyelvekben több nazális mássalhangzó fordul elő, mint amennyi homorgán zárhang, ez vonatkozik pl. az igbira nyelvre, ahol 4 zárhang és 5 nazális fonéma van.

A réshangfélék közül a nyugatafrikai nyelvek igen gazdagok labiális képzésű hangokban (bár zöngétlen párjuk ritkább). Több nyelvben, így az iszokóban előfordul egy labiális-veláris zöngés réshang, amelyet Ladefoged w^{L} jellel jelölt. Ez az angol *w* betűvel jelölt hangtól auditív hatásában különbözik (súrlódás hallható), és szorosabb ajakréssel képződik.

Ami a laterálisokat és a pergetett hangokat illeti, a vizsgált nyelvek közül 20-ban fonológikus ellentét nem volt e két hangállomány tagjai közt, de az eve nyelvben pl. igen. Néhány nyelvben, mint az edóban viszont négy ilyen fonéma van. A hauszában háromféle *r* hang van, egy pergetett, egy egypergetésű alveoláris és egy retroflex *r*. E két utóbbi nehezen különböztethető meg egymástól a hangszínképekben, mert a formánseltérés nem minden felvételben mutatható ki. E kétféle hang akusztikai sajátságaiban is hasonló, pedig mind képzés, mind funkció szempontjából különbözőek, tehát két külön fonémával állunk szemben.

A mássalhangzóknál egyszerűbb nyugatafrikai magánhangzórendszerekre általában jellemző az a jelenség, amelyet magánhangzóharmóniának neveznek. A magánhangzók ebben a vonatkozásban egy-egy nyelvben két csoportra oszlanak. A különbség a tense-lax, vagy talán inkább a Sweet-féle narrow-wide kategóriák különbségével jellemezhető. Fiziológiai szempontból ez annyit jelent, hogy a nyelv jobban hátrahúzódik az előbbi, mint az utóbbi hangok képzésekor.

A tónuskülönbség nem minden vizsgált nyelvben fonológikus jellegű, de mindenképpen függ fonetikai szempontból a szó magánhangzóinak, sőt mássalhangzóinak minőségétől. Az *i-* és *u* magánhangzókra eső tónus magassága általában nagyobb azokhoz a szótagokhoz viszonyítva, amelyeket más magánhangzók alkotnak. Ami a mássalhangzókat illeti, a hanglejtés magasságát a szótag palatális és veláris mássalhangzói fokozhatják, míg az olyan szótag, amelyben zöngétlen zárhangok vagy réshangok vannak, csökkenthetik. Ladefogednak e megfigyelései Lehistenek és Petersonnak az angol nyelvre vonatkozó, és néhány más kutatónak az afrikai nyelvekre vonatkozó megfigyeléseire épülnek, de kellő mennyiségű felvétel hiányában kétséges, hogy a megfigyelt szabályszerűség valóban így áll-e fenn.

A mű dokumentációs anyaga hangszínképfelvételekből, a levegőnyomást átvevő módosított oszcillogramfelvételekből, palato- és linguagramokból, fényképfelvételekből, hangképzési vázlatokból és táblázatokból áll. Egy térkép mutatja az informátorok származási helyét nyelvek szerint, egy táblázat felsorolja az informátorok nevét és néhány egyéb adatot róluk, egy harmadik táblázat pedig a felvett hangokat részletezi azokban a szavakban, amelyekben az informátorok ejtették őket, és a szavak jelentését nyelvek szerint összeállítva. A munkát J. H. Greenberg előszava vezeti be (a szerzőén kívül), és

bibliográfia valamint szómutató egészíti ki, de sajnálatos módon a hivatkozások alkalmával lapszámot egyáltalán nem találunk, pedig több alkalommal szükség lett volna rá.

LADEFOGED munkája mind afrikanisztikai, mind általános fonetikai szempontból igen jelentős. Egy sor ritka hang akusztikai és genetikus leírását találjuk meg rendkívül alapos elemzésben. Ha kellő számú és megfelelően alkalmas informátor híján nem minden esetben sikerült is teljesen tisztázni egy-egy hang és hangjelenség mibenlétét, az előző kutatók adataihoz képest a szerző több esetben előbbre vitte ismereteinket, vagy legalább is más oldalról világította meg és igazolta őket. LADEFOGED kutatásai azt is bizonyítják, hogy a még oly tökéletes elektroakusztikai műszerek (mint pl. a röntgenfilm és a hangszínképelemző) adatai sem értékelhetők önmagukban a jó kutatói hallás nélkül, továbbá, hogy egy-egy fonetikai jelenséget többféle oldalról vizsgálva lehet a legjobban megközelíteni, s ebben az esetben a palatogram tanúságai sem nélkülözhetők a hangszínképelemzés mellett. Végül rá kell mutatnunk, hogy az empirikus nyelvi univerzáliák felállításának még messze van az ideje, előbb az eddiginél sokkal alaposabban meg kell ismernünk szinkronikus (és ha lehet diakronikus) szempontból a világ tudományosan alig ismert vagy ismeretlen nyelveit, mint pl. a nyugatafrikai nyelveket. Ebben a vonatkozásban LADEFOGED munkája jó példával járt elől.

FODOR ISTVÁN

TARTALOM

BAŃCZEROWSKI, JERZY: A gyengülés—erősödés folyamata a finn nyelvben — [Der Prozess der Verstärkung und Lenition in der finnischen Sprache]..... 3
BERECZKI GÁBOR: W. Steinitz és E. Itkonen finnugor vokalizmuselmélete és a cseremisz nyelv [Die Theorie über den finnisch-ugrischen Vokalismus von W. Steinitz und von E. Itkonen und die tscheremissische Sprache]..... 23
RÉDEI KÁROLY: A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez [Zur Geschichte der Vokale der ersten Silbe in den permischen Sprachen].. 35
VÁSZOLYI ERIK: Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben [Prolativ, Transitiv, Lokativ im Syrjänischen, im Wotjakischen und in der finnisch-ugrischen Grundsprache]..... 47
TOMPA JÓZSEF: Művészi archaizálás és stílusutánzás [Künstlerische Archaisierung und Stilnachahmung] 87
ZSILKA JÁNOS: Transzformációs csoportok és magányos sorok [Transformational groups and isolated strings] 105

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Серебренников, Б. А.: К проблеме этнической и языковой принадлежности создателей гидронимики на *ым (-им)* 127
KÁLMÁN BÉLA: Két szigvai vogul elbeszélés [Zwei wogulische Erzählungen].... 139
LITKIN, V. I.: Zürjén *kɐnɐ mu* 'огород' [Syrjänisch *kɐnɐ-mu* 'огород'] 154
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien] 155
ERDÉLYI ISTVÁN—HAJDÚ PÉTER: Megjegyzések Szabó László „Szelkup szövegek szójegyzékkel" című közleményéhez [Bemerkungen zur Veröffentlichung „Selkup szövegek szójegyzékkel" („Selkupische Texte mit Wörterverzeichnis") von László Szabó] 163
RÉDEI KÁROLY: Széljegyzetek Vászolyi Erik „Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben" c. cikkéhez [Randbemerkungen zur Abhandlung „Prolativ, Transitiv, Lokativ im Syrjänischen, im Wotjakischen und in der finnisch-ugrischen Grundsprache von Erik Vászolyi] 171
K. PALLÓ MARGIT: „Az *idő* és társai"-hoz [Contribution à l'article „Az idő és társai" (Le temps et sa parenté)] 174
BESE LAJOS: Igekötők a mongolban [Préverbes dans la langue mongole]..... 181
BALÁZS JÁNOS: Az ige grammatikája és szemantikája a szintagmatika szempontjából [La grammaire et la sémantique du verbe au point de vue de la syntagmatique] 191

Papp Ferenc: Adatok tőszókincsünk etimológiai rétegeinek végződés szerinti eloszlásához [Относительно распределения этимологических пластов венгерских корневых слов по окончаниям в словарной форме] 200
Békési Imre: Megjegyzések „A nyelv objektivitása társadalmi objektivitás" tételhez [Объективность языка — это объективность общественного характера] 210

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Erdődi József: M. Ny. Koljagyonkov 1896—1967 ... 215
Litkin, V. I.: A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Finnugor Osztályának munkájáról ... 217
Papp Ferenc: Gépi fordítói konferencia Jerevánban ... 219
Temesi Mihály: A francia nyelvtudomány fő irányairól ... 223
Nyirkos István: *Erkki Itkonen*, Kieli ja sen tutkimus ... 243
Hajdú Péter: A tomszki szamojéd kutatásokról ... 245
Mikola Tibor: *Gyula Décsy*, Yurak Chrestomathy ... 248
Mikola Tibor: *З. Н. Куприянова*, Эпические песни ненцев ... 251
Erdődi József: Языки и топонимия Сибири ... 252
Gulya János: *Wolfgang Steinitz*, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache ... 253
A. Kövesi Magda: *Pauli Saukkonen*, Itämerensuomalaisten kielten tulosijainfinitiivirakenteiden historia I—II ... 256
Honti László: *Szabó László*, Kolalappische Volksdichtung ... 261
Imre Samu: Der Münchener Kodex II ... 263
Szépe György: Selected Writings of Gyula Laziczius ... 268
Fodor István: *Peter Ladefoged*, A Phonetic Study of West African Languages 270

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1968. I. 12. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 24,15 (A/5) ív. + 1 melléklet

68.64925 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——(nyelvi adatok jelölésére),.....ritkított (értelmi kiemelésre),═══félkövér (alcímek betűtípusaként),~~~kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

Ára: 16,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXX. kötet 2. szám Budapest, 1968

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
FODOR ISTVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekkszámlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra" Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben*

3. Intervokális helyzetben előforduló egyszerű zárhangok

Az egyszerű zárhangok intervokális helyzetének vizsgálatánál ismét a finn nyelv jelenlegi állapotából indulunk ki, és ezt hasonlítjuk össze a legrégibb nyelvemlékekkel.

Az erős *fokban* a mai finn nyelv csak a *p, t, k* zárhangokat ismeri. A gyenge fokban a feltételezett spiráns kiesett, esetleg két labiális magánhangzó között *v* hanggá alakult. Pl. *joki : joen* < **joyen, suku : suvun* < *suyun, kyky : kyvyn.*

Ennek alapján felmerül a kérdés, milyen képviselet várható Agricolánál? A felelet lényegében megtalálható az előző fejezetben. Ott azt láttuk, hogy az erősödés a *b, d, g* zárhangokat (erős fokban) *r* és *l* után kezdte megtámadni, tehát legyőzte azt az akadályt, amelyet a likvidák jelentettek számára, és a *b, d, g* hangokat *p, t, k*-vá változtatta. Intervokális helyzetben, ahol nem volt leküzdendő akadály, az erősödés korábbi megjelenésével kell számolnunk, és ennek következtében az általunk feltételezett *b, d, g,* illetve ʙ, ᴅ, ɢ hangoknak *p, t, k*-vá történő korábbi átmenetével. Agricola írásmódja teljes összhangban áll elméleti fejtegetéseinkkel. Elsősorban a következő jeleket használja: *k, ck, t, th, p, pp,* (pl. *ikeen, sickijoijte* (= sikiöitä) *waickenen, teiten, tutha, cootha, apu, oppetusa.*[1] A fejlődést a gyenge fokban már nehezen tudjuk előre megállapítani. Ha itt csak gyengülésről lenne szó, akkor intervokális helyzetben még gyengébb intenzitású hangokat várhatnánk, mint likvidák után. De nem szabad elfelejtenünk, hogy az erős fokban mutatkozó erősödés elérheti a gyenge fokot is. A *k* gyenge fokú megfelelése Agricolánál igen különböző: *gh, g, ghi, i, ij, ghw, w* (pl.: *wighattomas, teghen, teien, ei lughietais, puietettu, aijghwonnut, aijwoim* „aiomme"[2]). Tehát ahol ma hanghiányt vagy *v*-t találunk, ott *Agricolá*-nál a fentebb említett jeleket fedezhetjük fel, amelyek, úgy látszik, még egy spiráns hangértékét adják vissza. Az Agricola idejében uralkodó állapot a maihoz viszonyítva további gyengülést jelez. A *β* fejlődésében semmi különösebbet sem jegyezhetünk meg (Agricolánál *w, u*), mintsem, hogy ez esetben meglehetősen korai *v*-be való átcsapást gyanítanak.[3] A dentális spiránst *dh*-val, ritkábban *d*-vel adják vissza (pl. *tiedhette, meiden).*[4] A jobb áttekinthetőség kedvéért egy táblázatban foglaljuk össze Agricola írásmódjával párhuzamosan a mai állapotot:

* Az első közleményt l. NyK. LXX, 3—21.

[1] Vö. Ojansuu, Mikael Agricolan kielestä. 12—15. l. Vö. még Rapola, SKHP 51—52. l. és 76—77. l.

[2] Setälä, YH 23. l. Rapola, SKHP 52. l. Vö. 85—86. l.; VK. 46—47. l.

[3] Ojansuu, Mikael Agricolan kielestä. 42. l.

[4] Setälä, YH 30. l. Rapola, SKHP. 50, 88—89, 125—127. l.

Agricolánál gyenge fok	a mai finn irodalmi nyelvben gyenge fok
*γ : *gh, g, ghi, ghw, i, ij, w*	$\emptyset$ (*v* két labiális mgh. között)
*β : *w, u*	*v*
*δ : *d, dh*	*d*

A γ spiráns gyengülése Agricola ideje óta tovább folytatódott, és több helyzetben e hang teljes eltűnéséhez vezetett. A dentális spiráns helyén azonban ma *d* áll. Felvetődik a kérdés, vajon erősödéssel kell-e számolnunk? Könnyen megállapíthatunk bizonyos szabálytalanságot mindkét spiráns esetében. Minden előzetes várakozás ellenére a *γ legyengültebb állapotban jelentkezik, mint a *δ. Elméleti feltételezéseink figyelembevételével a lenició-nak éppen az utóbbit kellett volna erőteljesebben érnie. Itt talán azt mondhatnánk, hogy azok a következtetések, amelyeket csak a mai irodalmi nyelv alapján vonunk le, nem elégségesek, mert felteszik, hogy a *d* mint a *δ mai folytatása mesterségesen az íráskép hatására jött létre.[5] Ilyen körülmények között a leghelyesebb, ha az egyes nyelvjárások tényeit bemutatjuk. Ismét egy táblázat segítségével tesszük szemléletessé a változásokat:

Nyugati nyelvjárások

*γ > $\emptyset$, *j*, *h*, ', v
*β > v (általában; csak labiális mgh. előtt — hangeltűnés)
*δ > d, δ, $\eth$, l, r, j, s

Keleti nyelvjárások

*γ > $\emptyset$, j, v
*β > v
*δ > $\emptyset$ (ritkábban *j*, *v*, *h*) (KETTUNEN, SM. III. 76—90., 108—126., 149—151. l.)

Az első tekintetre észrevehetjük, hogy azok a szabálytalanságok, amelyeket az irodalmi nyelv alapján megállapíthattunk, különösen a nyugati nyelvjárásokban jutnak kifejezésre, azaz a feltételezett *γ spiránsnak mai folytatásai jobban legyengültek, mint a *δ spiránséi. Ezen hangoknak a keleti nyelvjárásokban való fejlődése úgy tűnik, a mi elméleti elveink szerint folyt le. A *γ spiráns nem gyengült le jobban, mint a *δ, ami várakozásainknak megfelel. Úgy látszik tehát, hogy a nyugati nyelvjárásokban a δ leníciója lefékeződött, és ez megmentette ezt a spiránst a végleges eltűnéstől. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül fel: hogyan jött létre a gyengülés fékezése, és ez miért éppen a δ esetében nyilvánult meg? Ezt véleményünk szerint az okozhatta, hogy a kérdéses néptörzsek távolabb éltek a tulajdonképpeni gyengülés központjától, s ennek következtében a folyamat nem volt olyan intenzív ezen a területen. Ehhez járulhatott még a finn törzsek Finnországba való átvándorlása, aminek folytán a folyamat középpontjával való eredeti kapcsolat még lazábbá válhatott. A gyengülés lefékeződése tehát egybevág az erősödés intenzitásának növekedésével az erős fokban, mert ez a lefékezés az ellenkező folyamatot, azaz az erősödés kezdetét jelenti (l. ZABROCKI elméletét a folyamatok

[5] Vö. COLLINDER, CGUL 108. l.; HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache I. 1957. 8. l.; RAPOLA, VK 29—30, 48. l.

bipolárisságáról).[6] Az erősödésnek először ott kellett megnyilatkoznia, ahol megvoltak a megfelelő feltételek, vagyis az erős fokban (zárhangok), a gyengében (spiráns) csak a legkisebb tömeget érintette, azaz a dentális spiránst. A γ esetében folytatódott a leníció. Mindez felment bennünket azon kényszerűség alól, hogy a zöngés dentális keletkezését svéd hatásnak tulajdonítsuk. Így próbálja ugyanis P. VIRTARANTA megmagyarázni a δ, illetve a *d* létrejöttét a mai finn nyelvjárásokban, amennyiben így ír: „Kun ruotsalaismurteissa *d* sitten väistyi, oli näissä suomalaismurteissa kaksi mahdollisuutta: osaksi ne seurasivat ruotsin mukaista kehitystä *d*: ksi (näin Ahlaisten-Merikarvian tienoilla, ja paikoin Rymättylässäkin); osaksi taas δ vielä jatkoi olemassaoloaan fonologisena vastakohtanaan vastaava soinniton spirantti ϑ."[7] Ezen második lehetőségből is láthatjuk, hogy a dentális spiráns biztosíthatott bizonyos függetlenséget a maga számára és nem követte mindig svéd párját a fejlődésben. A *d*-t tehát a spiráns δ-ből belső alakulás eredményének is tekinthetjük. De ezt a problémát végérvényesen csak akkor oldhatnánk meg, ha a kérdéses nyelvjárások egész hangrendszerét megvizsgálnánk, és az egyes hangok fejlődését összehasonlítanánk. Így talán megmagyarázhatnánk a δ spiráns megmaradásának okait a Rauma-nyelvjárásban, amely úgy látszik nemcsak a δ szempontjából, hanem egyébként is konzervatívabb a többieknél. Itt pl. a $*\gamma$ helyett gyenge fokban *l, r* utáni pozícióban egy zöngétlen média értékével rendelkező hangot találunk, a *h* után ugyancsak zöngés *g* és *d* fordul elő. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a gyengülés lefékeződése következtében létrejött erősödés a nyugati finn nyelvjárásokban a gyenge fokban nem volt különösen intenzív. Nem volt pl. eléggé intenzív ahhoz, hogy a dentális spiránst zárhanggá változtassa, kivéve a Merikarv. és Ahl. nyelvjárásokban, amelyekben a *d* zárhang egyaránt keletkezhetett mind belső fejlődés útján, mind svéd hatásra. Ha már a svéd hatásról van szó, akkor az egész svéd nyelvrendszer hatásával kellene számolnunk, nem az egyes hangokéval; meg kellene vizsgálni ebből a szempontból a kérdéses finn dialektusokat.

A γ spiráns, mint olyan, intervokális helyzetben egyetlen nyelvjárásban sem maradt meg, és sehol sem vált zárhanggá. De Agricola írásmódja azt mutatja, hogy az ő idejében még létezett. E spiráns nagyobb gyengülésének okai számunkra érthetők. A leníció fékezése, amely az erősödéssel egyenértékű volt, először a legkisebb tömegre hatott, tehát a δ-re. A spiránst, amelynek artikulációs tömege nagyobb volt, alig érintette a kezdődő erősödés.

És végül még egy, már tárgyalt tényre szeretnénk felhívni a figyelmet. Agricola, mint már fentebb említettük, a *p* gyenge fokú megfelelését *w*-vel és *u*-val adja vissza, a *t*-ét pedig *d*-vel és *dh*-val. Ezt a tényt az erősödés hatásával próbáltuk megmagyarázni, amelynek először a dentálist kellett elérnie. A nyugati finn nyelvjárások hasonló állapotot mutatnak. Elméletileg van itt még egy további lehetőség is. Különböző okokból a labiális spiráns már korábban alávethette magát egy intenzívebb gyengülésnek (ezért eshetett egybe az eredeti *w*-vel), és később az erősödés már nem érintette. E rendellenesség tisztázása azon gyengülési-erősödési folyamatok kölcsönös rétegződésének pontosabb ismeretét tételezi fel, amelyek az írásbeliség előtti időben játszódtak le.

[6] ZABROCKI, Probleme der strukturellen Phonetik, 178. l.

[7] VIRTARANTA P., Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaalispirantin edustus suomen murteissa. Helsinki, 1958. 204. l.

4. Mai geminátak

A fentebbi vizsgálatnál azt a kijelentést tettük, hogy a *p, t, k* intervokális helyzetben, valamint likvida és nazális után is a korábbi *b, d, g* vagy *в, д, г*-re mehet vissza.[8] Ha ezt elfogadjuk, akkor következetesen tovább kell mennünk és a mai *kk, tt, pp* geminátak eredeti alakját a korábbi *k, t, p*-ben vagy, ami valószínűbb, egy felerősödött *p, t, k*-ban kereshetjük. Csak ez a feltevés biztosíthatja számunkra a feltételezett folyamatok egységességét. A mai finn irodalmi nyelvben a zárhanggeminátak három fonetikai helyzetben jelennek meg: intervokális pozícióban, valamint likvidák és nazálisok után. Az erősfokú *kk, tt, pp*-nek a gyengében, mint ismeretes *k, t, p* felel meg: pl. *kukka, kukan, katto: katon, kaappi: kaapin, turkki: turkin, palkka: palkan, kortti: kortin, palttu: paltun, kurppa: kurpan, pankko [paŋkko]: pankon [paŋkon], kontti: kontin, lamppu: lampun.*

Most pedig megkíséreljük rekonstruálni az említett folyamatok alapján a geminátak állapotát Agricolánál. Intervokális helyzetben az erős fokban amúgyis *kk, tt, pp*-t várhatnánk. Ha a *g, d, b k, t, p*-be ment át, akkor fel kell tételezni a *p, t, k* > *pp, tt, kk*-ba való átcsapását is. A likvidák és nazálisok után azonban legalább elméletileg nem lenne szabad az erősödésnek ily előrehaladottnak lennie. Itt aránylag később keletkezett geminátákkal kellene számolnunk. Agricola írásmódja nem mond ennek ellent. A mai *kk* helyett intervokális pozícióban rövid magánhangzó után *ck, cc, ch*-t találunk. Hosszú magánhangzó, likvida és nazális utáni helyzetben Agricola mindenekelőtt a *c* és a *k* jeleket használja.[9] A többi geminátát hasonló módon adja vissza: *tt, tth, t, pp, p.* Ojansuu ehhez fűzve magyarázza: „*t* esiintyy *tt*:n merkkinä varsinkin nasaalin ja likvidan jäljässä."[10] A hosszú magánhangzó után, amint ez a példákból is látható, *tt* és *tth* áll. Ugyanez — úgy látszik — a *p*-re is vonatkoztatható. Intervokális helyzetben tehát kétségkívül geminátákkal van dolgunk. Érdekesnek mondható a hosszú magánhangzó utáni eset, ahol mindig *tt*, de többnyire *c* és *k* fordul elő. Feltételezhetnénk, hogy a *t* korábban és hamarább alávetette magát az erősödésnek, mint a *k*, ami teljesen összhangban áll elméleti elveinkkel. Ebből arra is következtethetünk, hogy a hosszú magánhangzó fékezte az erősödést. Likvidák és nazálisok után szinte mindig *c, k, t, p* található, ami nézetünk szerint arra utalhat, hogy ebben a pozícióban az erősödés még nem volt annyira előrehaladott. Példák: *cuckolahden, lokafecki, waica, taica, caiki, cautta, laijttakan, woottha, ryppyie, cappalet, palca, pilca, Calki, Kirko, sortuna, sortihin, Portoin, hirtti, welttele, corpi, wilpie, Kynttelen, tompelina, campaus.*[11] A geminátak írásmódjának Ojansuu által fentebb meghatározott szabályát Rapola is megerősíti, amikor ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést teszi: „Riippumatta siitä epätasaisuudesta, jota varsinkin vanhimpien kirjailijain noudattamassa kahdennettujen klusiilien merkinnässä ilmenee, muodostuu aikaisin jonkinlaiseksi säännöksi, että nasaalien ja usein likvidainkin jäljessä nämä geminaatat, so. *kk, tt* ja *pp*, kirjoitettiin yhdellä kirjainmerkillä. Tämä oli tietenkin yhteydessä sen tavan kanssa, että vastaavat yksinäisklusiilit merkittiin nasaalien jäljessä ja *t* sitäpaitsi likvidain jäljessä vastaavasti *g*: llä, *d*: llä ja *b*: llä."[12]

[8] Vö. Nyk. LXX, 18. l.
[9] Ojansuu H., Mikael Agricolan kielestä. 24. l.
[10] Uo: 24 l. Vö. 83—84. l.
[11] Vö. Ojansuu: i.m. 24—25. l. és Rapola, SKHP. 84, 144 l., és VK. 1962.45—46. l.
[12] Rapola, SKHP 83. l.

Kevésbé áttekinthető a helyzet a gyenge fokban. BUBRIH szerint a geminátá gyenge fokú megfeleléseiként sohasem található *g, d, b*, sőt likvidák és nazálisok után mindig *p, t, k* jelenik meg.[13] Pl.: *hankin, kentällä, kompastella, poltat*. Az egyszerű zárhangok erős fokában azonban még *g, d, b*-vel volt dolgunk, legalábbis írásban. Ebből az írásmódból BUBRIH arra következtetett, hogy az irodalmi nyelv fejlődésének kezdetén még rövidebb geminátá is voltak, amelyeket *kk*$^+$, *tt*$^+$, *pp*$^+$-vel jelöl, és amelyek állítólag még nem mentek át *k, t, p*-be.[14]

Magunk részéről az alábbi következtetéseket vonnánk le: A BUBRIH által hangsúlyozott tény számunkra nagy jelentőségű. A likvidák és a nazálisok után alkalmazott *p, t, k* írásmód, mint a geminátá gyenge fokú jelölése, azonos az erős fokú jelöléssel (vö. RAPOLA fenti megállapítását). Tehát a két fok írásmódjában még nem volt határozott különbség. És ennek a tényne véleményünk szerint az eredeti viszonyokat kellene tükröznie. BUBRIH mégis rövid geminátákról beszél a gyenge fokban. Mi azonban az erős fok hosszú geminátáit az eredetibb felerősödött *p, t, k*-ra, illetve *p, t, k*-ra vezettük vissza. Akkor ezen hangok gyenge fokú megfeleléseinek is éppen ilyen kiindulási formákra kellene visszamenniük. Tehát számolhatunk azzal, miszerint volt idő, amikor a geminátá gyenge és az egyszerű mássalhangzók erős foka különbözött egymástól, ahogy ezt a karjalai nyelv példája még ma is illusztrálja. A két hang egybeesése ennélfogva erősödést tételez fel az egyszerű mássalhangzók erős fokában, ami viszont megfelel feltevéseinknek.

Végül is arra a meggyőződésre jutunk, hogy a geminátákat az erős fokban az erősödés, az egyszerű zárhangokat a gyenge fokban pedig a lenició következményeinek kell tekintenünk. A kiindulási formák pedig valamelyik felerősödött *k, t, p*-ben keresendők, amelyek viszont a rendes *k, p, t*-re mehetnek vissza. Leszögezhetjük tehát, hogy a mai geminátákhoz vezető intervokális helyzetű folyamatok párhuzamosan folytak le azokkal, amelyeket az egyszerű mássalhangzók esetében figyelhetünk meg.

Vizsgálódásaink folyamán tehát más eredményekre jutottunk, mint SETÄLÄ és COLLINDER, akik a geminátá változási viszonyait a *k̀k, t̀t, p̀p* ~ *ǩk, ǩt, ǩp* eredeti állapotra vezették vissza.[15]

5. Az *sk, st, sp, šk, št* mássalhangzócsoportok

A nazális, illetve likvida + zárhang mássalhangzócsoportok, valamint a zárhang intervokális helyzetének megvizsgálása után elkezdhetjük az *sk, st, sp* kombináció elemzését. A fentebbi analízisnek alávetett kapcsolatokhoz viszonyítva itt jelentősen megnőtt az első összevető zártságának tömege. Az *s* spiráns lényegesen közelebb áll a mássalhangzókhoz (zárhangokhoz), mint a magánhangzókhoz. Tehát sokkal nagyobb ellenállást kell tanúsítania a gyengülés-erősödéssel szemben, mint a nazálisoknak és a likvidáknak, és ennek

[13] BUBRIH, Isztoricseszkaja fonyetika . . . 142. l.
[14] Uo. 142. l.
[15] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 10—11; COLLINDER, Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. 46—47. l.; COLLINDER, CGUL 217. l. és Introduktion till de uraliska språken 112. l., ahol ezt írja: „Det är ovisst om det fanns geminerade klusiler i UU eller ens i UFU" (UU = ősuráli, UFU = ősfinnugor), Vö. még: KANGASMAA—MINN E., Vepsän klusiilisysteemi, Sananjalka 6 (1964), 29. l. Azt a véleményt képviseli, hogy a geminátá a közfinnben két allofón formájában jelent meg: *ǩk* és *kk*.

következtében a második komponens változásainak kevésbé érzékelhetőknek kell lenniük.

A felerősödött, illetve legyengült légáramlás az *s* résén meglehetősen sokat veszít erejéből, és így legyengülve jut el a második összetevőig, amely gyakorlatilag változatlan maradhat. Erre a germánból hozhatunk példákat. Az ősgermánban az *sk, sp, st* csoportok változatlanul megmaradtak.[16] Az *sk* és *st* az örményben is és a keltában is ellenállt az erősödésnek.[17] Ennek ellenére az *sp* csoport *p*-je mindkét utóbbi esetben megváltozott, ami azzal magyarázható, hogy ez a mássalhangzó mindkét nyelvben természeténél fogva gyenge volt. Ezen csoportok elméleti stabilitását tehát gyakorlatilag az indoeurópai nyelvekből vett adatok is bizonyítják. Ebből arra következtethetünk, hogy a finnugor nyelvek sem fognak másképp viselkedni ezen a téren. A mai finn nyelv sokrétűen alátámasztja ezt az elméleti megalapozást. Az *sk, st, sp* mássalhangzó-csoportokat nem érintette a fokváltozás: *leski : lesket, lastu : lastut, piispa : piispat.* Ugyanezt az állapotot találjuk Agricolánál is: *piſtä : piſtyn, muiſto, vaſtanrupe, coſka, laſke, laſkehen (laskeksen), vſkalta (uskalta).*[18]

Bubrihnak ezzel kapcsolatban az a véleménye, hogy ezekben a hangcsoportokban eltűnt az erős és a gyenge fok különbsége, és emiatt fonetikailag kiléptek a fokváltakozásból.[19] De egyáltalán nem okolja meg, miért történt így. Felfogásunk szerint a szóban forgó mássalhangzócsoportok sohasem ismerték a fokváltakozást, és ennek oka sajátos strukturális felépítésükben rejlik, az *s* nagy zártsági tömegében, valamint az egész csoport aránylag jelentős szilárdságában. A fentiekkel nem azt akarjuk mondani, hogy az *sk, st, sp* mássalhangzócsoportok sohasem gyengülnek meg. Távol állunk az efféle kijelentésektől. Ha majd a folyamat elég erős lesz, akkor itt is hatni fog a második összetevőre. Ez azonban bizonyos törvényszerűségek szerint fog lezajlani. Az *sk, sp, st* csoportok különböző ellenállóképességgel rendelkeznek. Ez ismét belső felépítésükből adódik. A leglazább az *sk*, mivel a leginkább eltérő elemekből áll. Egy predorzális és egy posztdorzális hang meglehetősen távol áll egymástól. Ennél kompaktabb az *sp* (de ritkán fordul elő), a legszilárdabb viszont az *st* csoport, amely két dentális hangból tevődik össze. Ebből az következik, hogy a gyengülésnek és erősödésnek először az *sk* hangcsoportra kell hatnia. Az asszimilációnak, amely viszont a két összetevő hasonlóságán alapul, először az *st* kombinációt kellene érintenie. Elméleti fejtegetésünk klasszikus példáját az észt nyelv nyújtja, ahol az *sk* csoportban gyenge fokban a *k* nullává gyengült, az *st* azonban megmaradt. Ugyanez a jelenség a finn nyelvjárásokban sem ismeretlen. Ez elsősorban a dél-hämei nyelvjárásra vonatkozik, amelyben az *sk* alávetette magát a fokváltakozásnak, az *st* azonban nem. Pl.: *poski : poset, koski : kosen* (vö. Kettunen, SM III. 105. l.)

A zárhangnak az *sk, sp, st* csoportokban való viselkedése, különösen a fokváltakozáson kívülálló helyzete, nem zárja ki a gyengülés feltételezését a gyenge fokban. Fejlődését azonban csak ennek alapján érthetjük meg. Szeretnénk még arra is rámutatni, hogy a tárgyalt mássalhangzócsoportok más finnugor nyelvben is elég stabil jellegűek. Sőt olyan nyelvek, amelyekben már

[16] Zabrocki, UL. 29—30. l.

[17] Uo. 136—138, 176—177, 180. l.

[18] Ojansuu H., Mikael Agricolan kielestä, 70—71, 73—74, 81, 83, 106; Rapola, SKHP 77. l.

[19] Bubrih, Isztroicseszkaja fonyetyika finszkogo-szuomi jazika. Petrozavodszk, 1948. 143. l.

előrehaladottabb leníció található, mint a zürjén és a votják, megtartották az *sk, st* csoportokat. SETÄLÄ az erősfokú *sk, st*-nek megfelelő *zk, zt*-t rekonstruált a gyenge fokban, de megkérdőjelezte.[20]

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a felerősödött vagy a legyengült légáramlás annyira levezetődött az *s* résén, hogy az utána következő zárhangban már semmiféle változást sem hozhatott létre. Ha azonban az első komponens zártsága tovább növekszik, változással kell számolnunk, miközben e második változatlan marad. Elméletileg az *s* is megváltozhat. Erre megfelelő példákat az észt nyelvben találunk.

Az *sk, st, sp* csoportok viselkedése más szempontból is fontos számunkra. Mindkét fokban eredeti formájukban jelennek meg, vagyis ugyanaz az alak fordul elő függetlenül attól, hogy a második szótag nyílt volt-e vagy zárt. Ez arra jogosít fel bennünket, hogy a második szótag zártságát vagy nyíltságát (és az ezzel kapcsolatos különböző hangsúlyviszonyokat) ne soroljuk a fokváltakozást létrehozó tényezők közé. Hogyan magyarázhatunk meg ezen elv alapján olyan eseteket, mint az *sk: sø* finn nyelvjárási váltakozás az *st: st* egyidejű megmaradása mellett?[21] Miért érvényesült a második szótag zártsága az *sk* esetében, és ugyanakkor miért nem az *st*-nél? Véleményünk szerint a jelzett állapottal kapcsolatban az előzetesen kifejtett magyarázat a legvalószínűbb.

Ide tartoznak az eredeti *št, šk* csoportok is. Az *št* a *ht*-be ment át, az *šk* pedig *hk*-ba. A *ht* a mai finn irodalmi nyelvben rendszeresen aláveti magát a fokváltakozásnak, pl. *lehti: lehden, tähti: tähden,* a *hk* csak részben. Pl.: *nahka: nahan* mellett *nahkan* is előfordul, *vihko: vihon,* de *vihkon* is; *(e* előtt *j* is: *puhkeaa-puhjennut).* A fokváltakozás hiánya a *hk* esetében majdnem szabályszerű jelenség hosszú magánhangzó, diftongus, valamint a második szótag után. Pl.: *kyyhky-kyyhkyt, keuhko-keuhkot.*[22]

Az Agricolánál előforduló *hg, dh* írásmód (ezen csoport gyenge fokában) BUBRIH szerint spiránst jelöl.[23] Szerinte a *h* gyengén hangzott, és emiatt nem válhatott el élesen a második összetevő az előtte álló magánhangzótól, s így aztán ugyanazon a fejlődésen ment át, mint intervokális helyzetben. Egyébként a *hk* helyett gyenge fokban *hgh, hg, chg*-t, valamint *h*-t (azaz *hø*-t) találunk: *tuhghas, rahgan, rochgennut,*[24] *nahan, wihitty.*[25] A gyenge fokú *ht*-t *hd, dh* és *h*-val (azaz *hø*) adják vissza.[26] RAPOLA afelé a nézet felé hajlik, hogy *s* és *h* után az eredetileg uralkodó fokváltakozás-nélküliség *h* után előforduló *k* és *t* esetében csak később alkalmazkodott a fokváltakozáshoz. A régi irodalmi nyelvnek azonban olykor még az eredeti állapotot kell tükröznie. Úgy véli, hogy Agricolánál ennek nyomát meg lehet találni, akinél a fentebb említett alakok mellett a következők is előfordulnak: *hechkutta, Laghckot, vlospuhckenut, en tacto.*[27] HAKULINEN is hasonló véleményt képvisel: „Ursprünglich dürften solche Konsonantenverbindungen, deren erste Komponente *s* oder *h* und deren hintere Komponente *k, t* oder *p* waren, ausserhalb des Stufenwechsels ge-

[20] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 16. l.
[21] KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria, Hki 1929. 29—30, 60. l.
[22] BUBRIH, Isztoriceszkaja fonyetyika . . . 141. l.
[23] Uo. 141—142. l.
[24] RAPOLA, SKHP 113. l.
[25] Uo. 119. l.
[26] Uo. 128—129. l.
[27] RAPOLA, SKHP 112. l.

standen haben. Von diesen Verbindungen hat sich heutzutage *hk* teilweise und *ht* völlig dem Wechsel angepasst . . .''[28]

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tárgyalt csoportok második tényezője olykor ugyanúgy fejlődött, mint az intervokális helyzet megfelelő hangjai, olykor viszont a fokváltozás elmarad. Nehéz eldönteni, mi idézte elő a váltakozást ott, ahol megvan. Analógiás illeszkedés vagy szabályosan végbemenő fejlődés, azaz gyengülés, vagy pedig mindkét tényező hatása együttvéve. E változatos képre, különösen pedig a *hk* gyakori fokváltakozás-nélküliségére való tekintettel nem szeretnénk a *t* és a *k h* utáni pozícióban előforduló gyenge fokú megfeleléseinek fejlődését az intervokális helyzetben valóval azonosítani — amint ezt Bubrih állítja. Csatlakozunk Rapola és Hakulinen azon nézetéhez, amely szerint ezekben a csoportokban eredetileg nem volt fokváltakozás. Elméletileg a *h*-nak nagyobb ellenállást kellett kifejtenie a gyengüléssel szemben, mint egy magánhangzónak. De ez csak az $š > h$ átmenet után következhetett be, vagyis később, mint intervokális helyzetben, s hatásának is gyengébbnek kellett lennie. Eszerint a fokváltakozás-nélküli forma inkább elvárható, mintsem az, amelyben a fokváltakozás lebonyolódott. A finn nyelvjárásokban is meg lehet figyelni a fokváltakozás hiányát a *ht* és a *hk* csoportokban az első hosszú szótag után.[29]

Mindenesetre elfogadhatjuk, hogy a *ht, hk*-nál intenzívebb volt a gyengülés, mint az *st, sk* csoportok esetében. Ennek fordítottja pedig érthetetlen lenne.

Végül még egy megjegyzést szeretnénk a mondottakhoz hozzáfűzni. A *ht* csoport majdnem rendszeresen aláveti magát a fokváltakozásnak. A *hk*-nál viszont gyakran találunk a váltakozás mellett anélküli állapotot is, ami a gyengülés kevésbé intenzív hatását jelzi. Ez érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a *hk* csoport komponensei szorosabban összetartoznak, mint a *ht* elemei. A fokváltakozás képe a tárgyalt csoportnál meglehetősen tarka. Ilyen változatokkal teli talajon az analógia is kibontakozhatott.

6. A *ks, ts, ps* mássalhangzócsoportok

Az *sk, st, sp* után rátérünk a *ks, ts, ps* mássalhangzócsoportok elemzésére. Már az *sk, st, sp* kapcsolatoknál megemlítettük, hogy az első összetevő zártsága igen nagy fokot ért el. Ennek következtében a legyengült vagy felerősödött légáramlás annyira levezetődhetett, hogy már nem tudott hatni a második alkotóelemre. Az első komponens azonban elméletileg alávetheti magát a fokváltakozásnak. Ugyanennek kellene vonatkoznia a *ks, ts, ps* csoportokra is. A folyamat először a zárhangot fogja érinteni, tehát azt a mássalhangzót, amelynél legnagyobb a zártság foka. Ennek megfelelően a fokváltakozásnak az első összetevőn kellene érvényesülnie. Ezen elméleti feltételezés szerint viselkednek a tárgyalt csoportok az indoeurópai nyelvekben. A germánban a *p* és a *k* megváltozott. Pl. ófn. *wefsa:* lat. *vespa;* ófn. *ahsa:* lat. *axis* (a *ts* már korábban asszimilálódott).[30] Hasonló viszonyokat találunk az örményben is.[31]

[28] Hakulinen, Handbuch der finnischen Sprache. 1 Bd. 1957, 40. l.
[29] Kettunen, SM III. 101—105 és 135. l.
[30] Zabrocki, UL 31. l.
[31] Uo. 156. l.

Milyen fejlődéssel számolhatunk a finnben? Ha a mai geminátáink rövid *k, t, p*-re mennének vissza, akkor az eredeti *ks, ts, ps* csoportoknál az erős fokban a zárhang megnyúlását várhatnánk a geminátáink erős fokának megfelelően, a gyenge fokban ismét *ks, ts, ps*-t.

Szenteljünk most néhány szót a legrégibb finn nyelvemlékek írásmódjának. A *ks* jelölésére rendszerint az *x*-t használták.[32] Agricola pl. *yxi, caxi*-t ír. A *ts* esetében a kép sokkal tarkább és komplikáltabb. A következő jeleket alkalmazták: *tz* (a legelterjedtebb), *dz*, ritkábban *tzs, ttz, ttzzs, z, ts, dzs, dsz, ss, sz, s*, később *hdh, dhz* is. Agricolánál a következőket találjuk: *tz, ſz* és néha *dz*. Pl.: *itze, Joutzen* (gen.), *ioudzen, Suiſzila* (suitsilla), *kuſzuin*.[33] Ez az írásmód mindkét fokra vonatkozik, azaz fokváltakozás-nélküli állapotot tükröz. Sok esetben spiránst jelölhetett. Azonban SETÄLÄ szerint a finn irodalmi nyelv legrégibb szakaszában az eredeti kiejtésnek *ts*-nek kellett lennie. „. . . kuitenkin on syytä päättää, että siihen aikaan, jolloin suomen kirjakieli perustettiin, *ts* ääntäminen oli vielä jotenkin yleinen, sillä eihän muuten voi selittää, että juuri *tz, dz* merkit valittiin tätä äänneyhdistystä osottamaan."[34] Később SETÄLÄ lehetségesnek tartja, hogy a *tz* Agricolánál *ϑs*-t jelölhet.[35] OJANSUU szerint viszont Agricola a *tz*-t *ϑϑ* rögzítésére használta.[36] RAPOLA hozzáfűzi, hogy a legrégibb *tz*-s írásmód valóban *ts*-t jelölhetett, emellett azonban már korán elterjedt a *ϑϑ* kiejtés.[37] Úgy látszik, hogy ő is a fokváltakozás nélküli közfinn *ts*-ből indul ki.[38]

Ma *ts*-t csak az irodalmi nyelvben találunk, és néhány délkeleti finn nyelvjárásban. Most pedig arra a kérdésre szeretnénk válaszolni, miért nem vetette magát alá a fokváltakozásnak ez a mássalhangzócsoport. HAKULINEN így ír ezzel kapcsolatban: „Es ist kaum wahrscheinlich, dass die Gruppen *ks* und *ps (maksaa* 'zahlen, kosten', *lapsi* 'Kind' usw.) dem Stufenwechsel unterworfen waren. Dagegen erscheint es nicht unmöglich, dass dem heutigen unveränderlichen *ts* z. B.: in *metsä* 'Wald' ~ *metsän* gen. sg. im Urfinnischen das Wechselverhältnis *tts* ~ *ťts* vorausging."[39]

HAKULINEN azonban nem alapozta meg nézetét. SETÄLÄ a *ks, ts, ps* csoportokban az erős fok általánosítását látja, amennyiben a finnugorban tételezi fel a $*ks \sim *\gamma s$, $*ts \sim *\delta s$, $*ps \sim *\beta s$ váltakozást.[40] TOIVONEN az ősfinnre a geminátákhoz hasonlóan *tts : ťts* csoportokat következtetett ki.[41]

Kíséreljük meg elemezni a *ks, ts, ps* kapcsolatok jellegét. Itt nem egyes mássalhangzókkal van dolgunk, hanem hangcsoportokkal. Az explozivákat a spiránsok támogatják és ezáltal az egész csoport meglehetősen szilárd. A felerősödött vagy a lecsökkent légáramlatnak az egész csoport tömegét le kell győznie, vagyis nagyobb ellenállást, mint az egyes mássalhangzóknál. Ha ezek a folyamatok az általunk feltételezett *p, t, k* hangoknál csak a geminált és a rövid zárhang különbségét tudták létrehozni *(kk ~ k, tt ~ t, pp ~ p)*,

[32] RAPOLA, SKHP 77, 79. l. és VK. 1962. 45. l.
[33] Vö.: SETÄLÄ. YH 172—179. l.; OJANSUU, Mikael Agricolan kielestä. 18—19. l., RAPOLA, SKHP. 85—95. l. és RAPOLA, VK 30—31. l. 48—50. l.
[34] SETÄLÄ, YH 177. l.
[35] Tietosanakirja IX. 395. l.
[36] OJANSUU: im. 18—19. l.
[37] RAPOLA, SKHP 180. l.
[38] Uo. 182. l.
[39] HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache 1. Bd. 1957. 42. l.
[40] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 13—14. l.
[41] TOIVONEN, Kantasuomen **ĭts-ťts(ĭs), ts-s;* Virittäjä 1932: 145. l.

ennek a különbségnek még kisebbnek kellett volna lennie a *ks, ts, ps* első összetevőinél a gyenge és az erős fok között. Később mindkét fokban kiegyenlítődés következhetett be, vagy a létrejött különbség fokozódott, és a többi váltakozási viszonyhoz alkalmazkodott. Ez azonban függött a nyelvben akkor ható folyamatoktól. Az első lehetőséget a mai finn irodalmi nyelv és a vepsze tükrözi. A másodikat az észt, a vót és a lív. De azokban a nyelvekben is, amelyekben megvan ezen csoportok fokváltakozása, az első komponens váltakozik, pl. az észtben: *k̄s : ks, t̄s : ts, p̄s : ps*.[42] A második változatlan marad.

Az előbb vizsgált csoport viselkedését tehát könnyen megérthetjük az erősödés és gyengülés alapján.

Talán érdekes lesz megemlíteni a finn nyelvjárások helyzetét. KETTUNEN szerint a *ks* mindenütt, minden helyzetben változatlanul megmaradt,[43] a *ts* pedig különbözőképpen fejlődött, s helyette a következőket találjuk: *tt, ϑϑ, hh, ss, ht* és természetesen *ts*.[44] Ezek a hangcsoportok néhány dialektusban elszenvedték a fokváltakozást, másokban nem. RAPOLA mégis úgy véli, hogy a közfinnből származó ősnyelvjárások még sokáig a *ts* fokán maradtak, és ezzel kapcsolatosan megjegyzi: „Kantasuomesta polveutuvat suomalaiset heimomurteet ovat luultavasti vielä kauan olleet *ts:* n kannalla. Siitä on yleisesti kehittynyt *ϑϑ* (∼*ϑ*) ja myöhemmin tästä toisissa murteissa *ss* (∼*s*), toisissa *tt* (∼*t*) tai *ht* jne. Vain kaakkoisimissa murteissa *ts* on säilynyt nykypäiviin asti, mutta on varsin todennäköistä, että niihin aikoihin, jolloin suomen kieltä merkittäessä ruvettiin *tz*-kirjainyhtymää käyttämään, ja osaksi vielä Agricolankin aikoina *ts*-ääntämys on ollut nykyistä laajemmilla alueilla säilyneenä ja että jotkut vanhimmista kirjailijoistamme ovat *tz:* lla tarkoittaneet sitä."[45] SETÄLÄ a *ts, ss* helyettesítésekben az egykori erős fok *(ts)* általánosítását, az összes többiben a gyengéét *(ðz)* látja.[46] Véleményünk szerint itt egyszerű asszimilációval van dolgunk, amely korábbi következtetéseinknek megfelelően a *ts*-kombinációnál gyorsabban mutatkozik, mint a *ks*-nél. A *ts* csoport két dentális komponensből tevődik össze, amelyek közelebb állnak egymáshoz, mint a *ks* elemei. A *ts* csoport esetében az asszimilációnak jóval később kellett bekövetkeznie, mert az újonnan alakult hangcsoportok a geminátáknak analógiájára nem mindig alkalmazkodtak a fokváltakozáshoz.

Itt szeretnénk megismételni, amit már az *sk, st, sp* csoportoknál mondtunk, hogy ti. a nyílt és a zárt szótag elve eredetileg nem játszott lényeges szerepet, ahogy ezt még ma is bizonyítja a finn irodalmi nyelv és néhány finn dialektus. Döntő tényező a gyengülés és erősödés folyamata volt, valamint az aránylag kompakt mássalhangzócsoportok.

7. A *kt, pt, tk* mássalhangzócsoportok

Már a *k, t, p* hangok *s* utáni viselkedéséből kikövetkeztethetjük a *kt, pt, tk* csoportok második összetevőjének sorsát, természetesen azon feltétel mellett, ha az első változatlan marad. Az első alkotórész zártsága itt érte el a maximális

[42] KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria, Hki 1929. 29—43. l.
[43] KETTUNEN, SM III. 19. l.
[44] Uo. 22—25. l.
[45] RAPOLA, SKHP 90. l.
[46] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 13—14. l.

fokot. Nézetünk szerint lehetetlen, hogy az explozíva érintetlen maradjon az *sk, sp, st* csoportokban, a *kt, pt, tk* esetében azonban gyengülésnek vagy erősödésnek lenne kitéve a második komponens. Bár a jelenség fordítottja érthető és elképzelhető. Itt a folyamatnak először az első komponensre kell hatnia, és a változások feltehetően ezen mutatkoznak előbb. Legalábbis erre utalnak a többi nyelvből vett példák. Az ősgermánban *pt* > *ft*, *kt* > *χt* lett. Hasonló fejlődést látunk a keltában is: *pt* > *χt*, *kt* > *χt*.[47] Azt tapasztaljuk tehát, hogy az első tényező eltolódik, a második érintetlen marad.

A mai finn nyelvben csak a *tk* hangkombináció viselkedik várakozásunknak megfelelően. Ezt a csoportot nem érintette a fokváltakozás: *pitkä : pitkän, kotka : kotkan, matka : matkan*. A többi, azaz a *kt* és *pt* másképp fejlődött; mindkettő *ht*-vé vált. Ezt az alakulást Posti a germán helyettesítéssel magyarázza.[48] Mi azonban szeretnénk ezzel kapcsolatban bizonyos párhuzamos, a kelta nyelvben is megtalálható jelenségekre utalni, ahol intervokális helyzetben a következő fejlődéssel állunk szemben:

p, t, k > *(h), ṯ, ḵ* (*ṯ, ḵ* erős és aspirált zárhangok)
b, d, g > *ḇ, ḏ, ġ* (felerősödött médiák).[49]

A *pt, kt* csoportokból *χt* keletkezett. Zabrocki itt először az első komponens aspiráltságát tételezi fel, és csak azután a spiráns tizálódását, amelyet végső fokon a disszimiláció eredményének tekint. Véleményünk szerint a disszimilációs folyamatot feltételezhetjük az ősfinnben is, amit az a tény támogat, hogy azokban az esetekben, amelyekben *kti, pti* a megfelelő *ksi, psi* kapcsolatba ment át, az első komponens eredeti formájában sértetlenül maradt, pl. *kaksi* < **kakti : kahden* < **kakten : vyyhti : vyyhden*, de *viipsinpuut*.[50] Itt a disszimiláció másként bonyolódott le, és ennek folytán megteremtődtek a *k*, ill. a *p* megmaradásának feltételei. Ha a *kt* > *ht*, *pt* > *ht* csoportok fejlődését germán hatással magyarázzuk, s kijelentjük, hogy a germán hangrendszer *kt* és *pt* kapcsolattal nem rendelkezett (ezek a hangok *χt*-vé és *ft*-vé váltak), és hogy ennek következtében ezeket a *ht, ft*-vel helyettesítette,[51] akkor fel kell tennünk a kérdést, miért nem ment végbe hasonló helyettesítés a *ps, ks* kombinációnál. A germánban nem is voltak ilyen hangcsoportok. A *ps fs*-sé, a *ks* viszont *χs*-sé vált.[52] Úgy látszik, Posti valóban feltételezi, hogy a germánok a *ps, ks* csoportot *fs, hs*-sel helyettesítették. A finnek pedig nem tudták artikulálni ezeket a hangkapcsolatokat, mivel ilyenek nem léteztek hangrendszerükben.[53] Felvetődik a kérdés, milyen volt valójában a germán hatás foka, ha a finnek egyes esetekben megtartották sajátos kiejtésüket, másokban viszont engedtek a germán befolyásnak (l. Posti magyarázatát a fokváltakozás keletkezéséről az egyes zárhangoknál, amely szerinte germán hatásra ment végbe, FUF. XXXI, 74—79. l.), szemben a fokváltakozás hiányát mutató *kl, kr, tv, δn* csoportokkal, amelyeknél e hatás nem érvényesült (uo. 81. l.). Vö. még a geminátak fokváltakozásáról szóló nézetét, amely szerint az utóbbi a germán hatástól függetlenül bonyolódott le (uo. 80. l.).

[47] Zabrocki, UL. 31, 177—178. l.
[48] Posti: FUF. XXXI. 38—48. l.
[49] Zabrocki, UL. 178—180. l.
[50] Hakulinen, Handbuch der finnischen Sprache 1. Bd. 35—36. l.
[51] Posti: FUF XXXI, 40, 47. l.
[52] Zabrocki, UL. 31. l.
[53] Posti: FUF XXXI. 91. l.

Nem kell azonban idegen befolyást feltételeznünk, ha megvan az a lehetőségünk, hogy a finn mássalhangzó-állományt önálló fejlődés eredményeként világítsuk meg.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a most tárgyalt mássalhangzócsoportokban az erősödés-gyengülés hatását más folyamat homályosította el. Csupán a *tk* viselkedett várakozásunknak megfelelően. A *kt* és *pt* esetében disszimilációs folyamatot állapítottunk meg, amelyet talán úgy kell felfognunk, mint az asszimilációval szembeni reakciót. Tudjuk, hogy az ilyen *kt* > *tt* teljes hasonulás nem az első szótag után következett be, pl. *este* ~ part. sg. *estettä* < **estektä*, *kaste* ~ part. sg. *kastetta*, *huone* ~ part. sg. *huonetta*. A dialektusokban azonban itt is disszimiláció jelentkezik, pl.: *huonehta*, *venehtä*.[54] Hogy ezt a kérdést véglegesen megoldhassuk, részletesen meg kell vizsgálnunk a finn nyelvet az asszimiláció és disszimiláció folyamatainak szempontjából.

8. A zárhang + *n, l, r, j, v* hangcsoportok

Ebben a fejezetben az imént tárgyaltakhoz hasonló hangkapcsolatokkal foglalkoztunk. A következő mássalhangzócsoportokat vizsgáljuk: *kn, kl, kr, kj, pl, pr, pj, tn, tr, tj, tv*. A csoport első összetevője ezeknél is ugyanúgy, mint a *ks, ts, ps* esetében. A szóban forgó folyamatoknak tehát párhuzamosan kellett lefolyniuk. Itt is az első komponenst a második támogatja, és ezáltal a folyamatnak az egész csoport tömegét kell leküzdenie. Ismét a germán nyelvekből hozhatnánk példákat arra, hogy az ilyen csoportok nagyobb ellenálló képességgel rendelkeznek, mint az egyszerű mássalhangzók. Az ősgermánban a *tr* hangkombináció az erősödés hatása alá került, ami eltolódást eredményezett, de változatlan maradt az ófelnémetben. Ennek okait Zabrocki a második (ófelnémet) hangeltolódás gyengébb erősödési folyamatában látja, valamint abban, hogy itt mássalhangzócsoporttal volt dolgunk.[55] (Az egyedül álló *t* > *zz* affrikátává vált.) A *dr* pedig erősödés hatása alá került. Azt gyanítjuk, hogy a balti-finn nyelvek történetében csak mérsékelt erősödés tapasztalható. Erre még később rátérünk. Természetesen a most tárgyalandó csoportok lazábbak, mint a *ks, ts, ps*. (A második összetevő nyíltabb, mint az *s*.)

Éppen az erős és gyenge fok különbségének ezekben a csoportokban majdnem valamennyi balti-finn nyelvben meglevő hiánya arra enged következtetni, hogy ezek oly mértékben tanúsíthattak ellenállást a gyengülés-erősödés folyamatával szemben, hogy a két fok között csak jelentéktelen eltérés jött létre, amely kiegyenlítődés útján ismét eltűnhetett.

E hangkapcsolatok fejlődése a finnben igen eltérő, különösen a nyelvjárásokban. Ezért nem csoda, hogy a kiindulási alapokat különbözőképpen rekonstruálták. Setälä[56] a **kl*: **γl*, **pr*: **βr* stb. váltakozásból indult ki. Véleménye szerint az erős fokot a keleti finn nyelvjárásokban a *kakla : kaklan, nakra : nakran* típusú formákban találhatjuk meg, a gyenge viszont a nyugatiakban vált általnossá, ahol a feltételezendő spiráns helyett egy magánhangzó jelenik meg. (Pl. *kaula : kaulan, naura : nauran* stb.)[57] Úgy látszik azonban,

[54] Hakulinen: i.m. 37. l.
[55] Zabrocki, UL 87—88. l.
[56] Setälä: JSFOu. XIV/3: 11—12 l.
[57] Kettunen, SM. III. 33. l.

hogy SETÄLÄ nem mindig ezt az álláspontot képviselte. Az YH-ban a csoport első komponenseként zöngés zárhangot tételezett fel, amikor ezt írja: „Katsoen siihen edustukseen, joka tavataan eri kielissä, ei saattane kieltää, että yhteissuomalaisissa alkumuodoissa ovat olleet puheäänelliset *g, d, b;* ne ovat kyllä saattaneet osittain syntyä aikaisemmista puheäänettömistä . . ., mutta varmaakin ovat ne näissä tapauksissa yhteissuomalaisena aikana tulleet puheäänellisiksi muiden ennestään olevien konsonanttiyhdistysten mukaan."[58] Tehát a következő csoportok meglétét tartja valószínűnek: *gn, gl, gr, gj, bl, br, bj, dn, dr, dj, dv.* Ugyanebben a paragrafusban az első összetevő vokalizációjával foglalkozva, feltételezi, hogy a közfinnben a *g, b, d* spiráns hangértékkel rendelkezett. Következésképpen a különböző nyelvekben a spiránsoknak zárhangokká való fejlődésével kellene számolnunk.[59] KETTUNEN viszont úgy véli, hogy ebben a helyzetben ismeretlen volt a fokváltakozás, és hogy a magánhangzós formákban függetlenül a következő szótag zártságától vagy nyíltságától a zárhang vokalizálódott.[60] KETTUNEN, úgy látszik, zöngétlen okkluzívákból indult ki.[61] RAVILA is csatlakozott azon nézetéhez, hogy a fentebb említett csoportokban a fokváltakozás nem fordult elő.[62]

Mielőtt azonban kifejtjük a kiindulási alakokkal kapcsolatos nézetünket, tekintsük át az idevonatkozó nyelvi anyagot.

A *kn, kl, kr, kj* mássalhangzó-kapcsolatokban a zárhangok helyett *u* vagy *y* magánhangzót találunk az irodalmi nyelvben, valamint a nyugati nyelvjárásokban; tehát: *vaunu* < **vagnu: vaunun; kaula* < **kakla: kaulan, mäyrä* < **mägrä: mäyrän, laaja* < **lagja: laajan.* A keletiekben pedig helyenként még *k* szerepel.[63] A *tr, tn, tj, tv* mássalhangzócsoportok egy kissé másképp viselkednek, mint a *kn, kl, kr, kj.* Az irodalmi nyelvben a zárhang helyett csak a *tr* csoportban található magánhangzó. A *tn*-nél pedig teljes asszimiláció jött létre, és a *tj, tv* megtartotta a zárhangot. Példák:

**-tr-: aura (< *adra): auran*
**-tn-: linna (< *lidna): linnan*
**-tj-: patja: patjan*
**-tv-: latva: latvan*

(SETÄLÄ YH 143—144; KETTUNEN SM III. 38—42. l.)

A nyugati nyelvjárásokban (a *tj, tv* csoportokban) a *t*-t ugyanazok a hangok helyettesítették, mint intervokális helyzetben, azaz *l, r, δ, d,* pl.: *lalva, vilja, larva, parja, laδva, viδja, ladva, padja* (KETTUNEN, SM III, 53—55. l.). Most nem szándékozunk részletesebben foglalkozni a nyelvjárási alakokkal. Fontos talán ebben a vonatkozásban az a megjegyzés, hogy a *tn, tj, tv* hangpárok esetében a zárhang helyett soha sincs magánhangzó,[64] míg ez a többi idevonatkozóban megtalálható. Nem csoda tehát, hogy ezekben a hang-

[58] SETÄLÄ, YH 160. l.
[59] Uo. 161. l.
[60] KETTUNEN, SM III, 37, 40, 54—55. l.
[61] Uo. 33—35. l. Vö. Vatjan kielen äännehistoria, Hki, 1930. 34, 35. l.
[62] RAVILA, Astevaihtelun arvoitus. Virittäjä 1951: 297. l.
[63] SETÄLÄ, YH 145—146. l.; KETTUNEN, SM III. 48—51. l.
[64] Vö. PIKAMÄE, Tüveline astmevaheldus läänemeresoome keeltes ja lapi keeles. 22. l.

kapcsolatokban a zárhangok másképp viselkednek. Mégis megállapíthatunk a *tn*, és a *kr*, illetve *tr* között egy lényeges különbséget: a *tn* csoport kompaktabb, mint a két u óbbi. Kevésbé eltérő elemekből áll, mint a *kr*, *tr*, és ezért fogékonyabb az asszimiláció iránt. Majdnem ugyanazt mondhatjuk a *tj*, *tv*-re is.

A *pl*, *pr* csoportokban a zárhangok a *kl*, *kr*, *tr*-hez hasonlóan szerepelnek. A nyugati nyelvjárásokban ezeket az *u* vagy *y* magánhangzó váltja fel, a keletiekben pedig megmaradnak *(kaulas-kaplas, saura-sapra)*.[65] A *pj* esetében szintén kétféle fejlődéssel van dolgunk: *vi* a szokásos folytatás, de emellett *pi* is előfordul a keleti nyelvjárásokban. Pl.: *kavio, kapio, keviä kepiä* (vö. SETÄLÄ, YH 156. l., KETTUNEN, SM III. 51—53. l.).

Felmerül a kérdés, mely zárhangok fungáltak ezekben a helyzetekben az ősfinnben? A magunk részéről SETÄLÄhez hasonló álláspontból indulnánk ki e hangok rekonstrukciójánál. Azon folyamatok alapján, amelyeket a finnben megállapítottunk, a *gn, gr, gl, gj, dn, dr, dj, dv, br, bl, bj* csoportokat lehetne rekonstruálnunk. A mai *k, t, p*-t intervokális helyzetben (erős fok) korábbi *g, d, b*-re vezettük vissza, és feltételeztük a *k, t, p*-t létrehozó erősödést. Elméletileg lehetséges, hogy *gl, gr*, valamint *kl, kr* típusú csoportok léteztek. Az erősödés következtében az előbbiek *kl, kr*-be mentek át, és ezáltal az utóbbiakkal egybeestek. Az így felerősödött csoportok már elég nagy ellenállást tudtak kifejteni a később ható gyengüléssel szemben. Ezen fejtegetéseink azokra a nyelvjárásokra vonatkoznak, amelyek mindkét fokban megtartották a zárhangokat. A viszonyok tehát úgy alakultak, mint az ófelnémetben, ahol *dr* > *tr*-be ment át, a régi *tr* azonban megmaradt, és egybeesett az újjal.

A gyenge fok hiányát ugyanúgy, mint a *ps, ts, ks* kapcsolatokban, az egész csoport nagyobb artikulációs tömege immanens módon magyarázza. Következésképp a várható leníció gyenge fokban nem következett be.

Intenzívebb gyengülési folyamatnak itt is a zárhang jelentősebb leníciójához kellett volna vezetnie és fokváltakozást eredményeznie a gyenge fokban. Tulajdonképpen ilyen állapottal számolhatunk a gyengülés középpontja közelében. Úgy látszik, ez a centrum a déli észtben lelhető föl (vö. az intervokális zárhangok fejődése az erős és a gyenge fokban). A mi értelmezésünk alapján valóban szabályos belső fejlődés eredményeként foghatjuk fel a déli észtben található *kaL: kālà, kaR: kārà* váltakozási eseteket, amelyeket OJANSUU[66] az eredeti **kakla: *kaylan* viszonyok folytatásának tartott. KETTUNEN viszont és újabban PIKAMÄE ezt a fajta fokváltakozást a mássalhangzós és magánhangzós formák kontaminációjával próbálta magyarázni.[67]

Hogyan kell tehát értelmeznünk a zárhangok vokalizációját a nyugati nyelvjárásokban? Először is le kell szögeznünk, hogy ezt a fejlődést nem lehet gyengüléssel és erősödéssel megvilágítani. Utalhatunk azonban más nyelvek bizonyos jelenségeire, és e probléma megoldásának módjaira. Tudjuk, hogy ezen csoportok zárhangjainak különleges viselkedésére egyéb nyelvekből hozhatók fel példák. A nyugati-germánban a *p, t, k, f, β, h, ƀ, đ, γ* hangok likvidák

[65] Vö. SETÄLÄ, YH. 145—146. l.; KETTUNEN, SM III, 49—51. l.

[66] OJANSUU, Ein südesthnischer Beitrag zur Stufenwechseltheorie. FUF. XII, 147. l.; Vö. még BUBRIH, Isztoricseszkaja fonyetyika . . . 143. l.

[67] KETTUNEN, Über „einen südestnischen Beitrag zur Stufenwechseltheorie" und über die Theorie selbst. MSFOu. LXVII, 202—204. l. és Suomen *teeri* sanasta ja sen vanhasta „astevaihtelusta". Virittäjä 1928: 176—178. l.; PIKAMÄE, Tüveline astmevaheldus läänemeresoome keeltes ja lapi keeles. 29, 30. l. Vö. még KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria, Hki, 1929. 87. 90. l.

és *j*, *w* előtt geminátákká váltak. ZABROCKI erősödést tételez fel, amely a csoportok belső folyamataiból adódik, és a szótag problémájával kapcsolja össze.[68] A zárhang vokalizációja talán a finnben is a szótaghatár kérdésével függ össze. A problémát azonban részletesebben kellene megvizsgálnunk. Továbbá szem előtt kell tartanunk, hogy az idetartozó szavak nagy része jövevényszó.

A fokváltakozás hiányát e csoportokban POSTI is a szótaghatárral hozza kapcsolatba, s a következőket írja: „In Proto-Germanic there were alternations like *χw ~ *γw, *ƀw ~ δw, sn ~ *zn according to Verner's Law. Should we not then expect a similar alternation in Proto-Finnic? I do not think that it is necessary to assume gradation here, even if we hold that gradation as a whole is due to Germanic influence. Proto-Finnic clusters like *kl kr, tv, sn* appearently differed from their Germanic counterparts in one important respect. In Proto-Finnic *the syllable* boundary was between the consonants, while in Proto-Germanic both consonants seem to have belonged to the same syllable, with the syllable boundary before the cluster.[69]

A most tárgyalt csoportok fejlődésének törvényszerűségeit tehát még nem állapíthatjuk meg végérvényesen. Ehhez sok előmunkálatra lenne szükség. Ez mindenek előtt a csoport első összetevőjének vokalizációjára vonatkozik. A *kl : kl, kr : kr* (mindkét fokban) típusú fokváltakozás nélküli alakok, valamint a déli észt fokváltakozás is elméletünk alapján könnyen megmagyarázható.

9. Az *s* zöngétlen spiráns

A finn hangrendszeren belül érdekes helyet foglal el az *s* hang, amelynél a fokváltakozás nem ment végbe. De meg tudunk állapítani az *s* viselkedésében olyan különbségeket, amelyek a szóban elfoglalt helyzetétől függnek. A második szótag elején megjelenő *s* általában változatlan marad, függetlenül attól, hogy ez a szótag nyílt-e vagy zárt. Pl.: *kuusi : kuusen, pesä : pesän, kesä : kesän, tase : taseen*. A második és a harmadik szótag határán álló *s* esetében azonban hanghiányt tapasztalunk; de az ennek megfelelő szóvégi *s* ismét megmarad. Pl.:

vieras : NPl *vieraat,* dial. *vierahat, vierhat*
kirves : NPl *kirveet,* dial. *kirvehet, kirvhet*[70]
veteen ill. sg. < **vetehen,* dial. *vetehen*
saatiin imp. pass., dial. *saathin*[71]

Némely esetben az első és a második szótag között az *s* helyén *h* jelentkezik. Elsősorban az egyszótagú szavak illatívuszának alakjai tartoznak ide (pl. *suuhun, puuhun),* ahol a *h* a hosszabb formák analógiájára keletkezett.[72] Emellett találunk olyan szavakat is, amelyekben a *h*-t nem tudjuk ily módon megvilágítani.[73] (Pl. *lähellä : läsnä, keihäs, miehen* gen. sg. *(:mies).* Ez a csoport aránylag kicsi. Maga SETÄLÄ írja az YH-ban (252. l.), hogy nehéz meg-

[68] ZABROCKI, UL. 65. l.
[69] POSTI, From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic. FUF. XXXI, 80. l.
[70] SETÄLÄ, YH, 244. l.
[71] POSTI: FUF. XXXI, 60. l.
[72] SETÄLÄ, YH. 250—251. l.
[73] Uo. 251. l.

magyarázni ezt a jelenséget, mivel az intervokális *s* hangsúlyos szótag után általában nem válik *h*-vá. Később már a finnugor $s \sim z$ (>*h*) váltakozásból indult ki,[74] és ebben SZINNYEI is követte.[75] Úgy tűnik, POSTI is az $s \sim *z$ váltakozást fogadta el, amennyiben így nyilatkozik: „I think that we have to accept the opinion of SETÄLÄ (accepted also by several other scholars) according to which there was in Early Proto-Finnic a gradation $s \sim *z$ corresponding to the well known instances of gradation $t \sim \delta$, $k \sim \gamma$, $p \sim v$. Thus we may assume that *z* occured intervocally at the beginning of a closed syllable, and after an unstressed vowel everywhere) i.e., even at the beginning of an open syllable). Before the end of the Late Proto-Finnic period a change $z > h$ took place."[76] De POSTI szerint a $*z > h$ változás idegen hatásnak tulajdonítható; a germán ebben az időben még megőrizte a *z*-t.[77] POSTI továbbá úgy véli, miszerint a $*z > h$ átmenet után eltűnt a két fok közötti világos összetartozás, és a kiegyenlítődés a legtöbb paradigmában megszüntette a váltakozást. De nyomai megtalálhatók állítólag az ilyen alakokban, mint *lähellä* ~ *läsnä*.[78]

PIKAMÄE is meglehetősen régi jelenségnek tartja az $s \sim z$ fokváltakozást, amely szerinte már az ősfinnből eredeztethető.[79]

Mindezek után milyen magyarázatot adhatunk elméletünk tükrében? Vajon az $s \sim z$ váltakozás feltevése valóban elkerülhetetlen? Már munkánk elméleti részében próbáltuk indokolni, hogy a spiránsok kevésbé fogékonyak a gyengülés-erősödés hatására, szemben a zárhangokkal. Elméletileg könnyen elképzelhetjük, hogy ez a hatás megnyilvánulhat az utóbbiaknál, ugyanakkor az *s* érintetlen maradhat. Az *sk, sp, st* csoportokban láttuk, hogy az *s* mindkét fokban megmaradt váltakozás nélkül. Tanulságosak ebből a szempontból a más nyelvekből adódó példák. A germánban az első hangeltolódás idején az erősödés a zárhangokat érintette, az *s*-t viszont nem.[80] Az örményben azonban, ahol ez a folyamat intenzívebb volt, az *s*-re is kiterjedt.[81] Meg kell állapítanunk, hogy a finnben az *s* a szóban elfoglalt helyétől függően különbözőképpen viselkedett. POSTI itt egy olyan kiegyenlítődésről beszél, amelynek az első szótag után kellene létrejönnie *(pesä : pesän* típus). Miért nem következett be egy éppen ilyen kiegyenlítődés a *h* eltűnése helyett beljebb is a szóban, vagyis az olyan alakokban, mint *vieras : vieraan* (< **vierahan* < **vierazan*)? Azt kell leszögeznünk, hogy az első szótagon túl az *s* intenzívebben legyengült, mint az első és második szótag határán. Ez megfelel elméleti fejtegetéseinknek is. Tudjuk, hogy a gyengülés annál erősebb, minél távolabb áll a hang a szó kezdetétől. Tehát nem kell elfogadnunk az ősfinn $s \sim z$ váltakozást, hanem elég, ha azt mondjuk, hogy az *s* a második zárt szótag elején egy kicsit meggyengült. De ez a gyengülés nem lehetett oly nagy, mint a zárhangok esetében. Az *s* rése inkább képes volt arra, hogy a legyengült vagy felerősödött légáramlatot levezesse.

Ezért egyáltalában nem szükséges feltételeznünk a $k \sim \gamma$, $p \sim \beta$, $t \sim \delta$ váltakozási esetekkel párhuzamosan az $s \sim z$ alternációt is. Tehát a zárhangok

[74] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 17—18. l.
[75] SZINNYEI, NyH.[7] 42. l.
[76] POSTI: FUF. XXXI, 62. l.
[77] Uo. 64. l.
[78] Uo. 62. l.
[79] PIKAMÄE: i. m. 33. l.
[80] ZABROCKI, UL 38. l.
[81] Uo. 153. l.

váltakozása mellett az *s* változatlanul megmaradhatott mindkét fokban. Úgy tűnik, hogy ezt az állapotot valóban tükrözi a finn, ahol általában az első szótag utáni *s* nem vesz részt a fokváltakozásban. Természetesen egy intenzívebb gyengülési folyamat itt is jelentősebb változásokat okozhatott, és létrehozhatta az $s > h$, illetve $s > z$ átmenetet. Kétségtelenül ez történt beljebb a szóban, azokban a helyzetekben, amelyekben a gyengülésnek nagyobb mértékben kellett érvényesülnie, és végül is az *s* teljes eltűnéséhez vezetett. Moór ezen megjegyzése: „. . . unter denjenigen finnisch-ugrischen Sprachen, die einen Stufenwechsel tatsächlich kennen, d. h. im Finnischen und Lappischen, nicht die geringste Spur von einem Stufenwechsel eben unter den inlautenden Sibilanten, sondern diese können wir in diesen Sprachen durchgehends in der Form der angesetzten fugr. »starken« Stufe vorfinden",[82] nem jelent semmiféle problémát, ti. éppen ilyen állapot várható elméletünk értelmében.

Az olyan formák számára, mint a *lähellä, miehen (~ mies)* más magyarázatot kellene keresnünk. Az iménti első példa esetében ez valószínűleg az enklitikus helyzettel indokolható. A *mies ~ miehen* változást a *vieras ~ vieraan (< vierahan)* típusú szavak analógiás hatásának tulajdoníthatnánk, hiszen hasonló jelenségre van példa az egyszótagú tövek illatívuszában.

Azt láthatjuk tehát, hogy az *s* és a zárhangok közötti fokváltakozással kapcsolatos fejlődési párhuzamosság hiánya könnyen érthetővé válhat. Egyébként az *s* fejlődésének történetében még más tényezők is közrejátszhattak. Érdekes, hogy az *sl* és az *sj* csoportokban, valamint gyakran a szó elején levő *s h*-ba megy át.[83]

10. Zöngés spiránsok

A teljesség kedvéért be szeretnénk vonni vizsgálódásainkba az eredeti zöngés spiránsokat is, azaz a $k : \gamma$, $p : \beta$, $t : \delta$ fokváltakozáson kívül álló hangokat. Az eredeti spiránsok kérdését még nem oldották meg végérvényesen. Az elért eredmények alapján szeretnénk e problémával kapcsolatos álláspontunkat is felvázolni. Maradéktalan megoldást mindamellett nem szándékozunk adni. Ehhez az szükséges, hogy az egész finnugor anyagot felülvizsgáljuk, ez azonban túllépi jelen munkánk előre meghatározott kereteit.

A szóbelseji dentális spiránsoknál világos a helyzet. A kutatók között majdnem egyetértés uralkodik. Mindenütt elfogadják, hogy a dentális spiráns, mint a $t \sim \delta$ fokváltakozáson kívül álló hang létezett. Először a δ-t és palatalizált variánsát tette fel Setälä,[84] véleményéhez Szinnyei is csatlakozott.[85] Újabban Posti[86] és Ravila[87] nyilatkozott erről a problémáról.

Az eredeti dentális spiránsok a finnben a $t \sim d$ sorba mentek át. A lappban mindkét sor megvan egymástól elkülönülve. Például:

[82] Moór: ALH. II, 269—370. l.

[83] Setälä, YH 253—260. l.; JSFOu. XIV/3: 23; Posti: FUF. XXXI, 65.

[84] Setälä, A finn-ugor δ és δ': NyK. XXVI, 415—418.; NyK. XXVII, 76. l.; FUFA. XII, 39, 41. Vö. Munkácsi, aki Setälävel ellentétben itt egy *d* zárhangot tételez fel. NyK. XXVII, 137, 175; Genetz, Suomalais-ugrilainen δ ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä. Vähäisia Kirjelmiä XIII, 1—12. l.

[85] Szinnyei, NyH.[7] 37—38. l.

[86] Posti: FUF. XXXIII, 83—85. l.

[87] Ravila: FUF. XXXIII, 309. l.

fi. *pato : padon* 'Damm, Wehr' (lp. N. *buođđo : buođo)*
fi. *kutoa : kudon* 'weben' (lp. N. *gođđet : godam)*
fi. *sysi (syte-) : syden* 'Kohle' (lp. N. *čađđa)* stb.

Mindkét hangot (*δ*-t, *δ'*-t) felteszi COLLINDER is.[88] Úgy látszik, csak MOÓR hajlamos azt az álláspontot képviselni, hogy itt inkább *d* és *ď* lehetett.[89]

Bonyolultabb az eredeti szóbelseji **-γ-* problémája. Itt olyan szócsoportról van szó, amely a lappban *kk : g* váltakozást, a finnben viszont hanghiányt mutat. Pl.:

lp. N. *jukkât : juǥâm* ~ fi. *juoda*
lp. N. *sukkâ- : suǥâm* ~ fi. *soutaa*
lp. Sk. *vī̯'kkȏd : vīγγȏm* ~ fi. *viedä*[90]

Már SETÄLÄnek az volt a véleménye, hogy az ehhez a csoporthoz sorolható szavakban **γ* hang volt; ez nem a *k* ~ *γ* sorhoz tartozott, — de gyakran átléphetett ebbe a sorba.[91] PAASONEN a szóban forgó esetekben egy olyan *γ*-szerű hangot sejt, amelyet az erős fokban is fel lehetne tételezni. Az erős fokú *k*-s formákat a lappban szerinte analógiás képződményeknek kell felfogni.[92] SETÄLÄ elméletéhez csatlakozott BERGSLAND is. Meg van győződve, hogy a déli lappban meg lehet találni az eredeti *k* ~ *γ*, illetve csak *γ*-vel álló szavak közti különbség nyomait.[93] E. ITKONEN is SETÄLÄ—BERGSLAND pártján áll, amennyiben az eredeti *k* ~ *γ* és *γ*-sor közötti kiegyenlítődést az előző javára tételezi fel. A mai finnben található hangkiesést *k*-ból másodlagosan keletkezett *γ* vokalizálódásával magyarázza hosszú magánhangzó után az *e*- tövű szavakban.[94] RAVILA viszont ellene van, hogy spiránst fogadjunk el a lappban a *jukkât*-típusú formákban, és kijelenti, hogy erre semmi sem jogosít fel. Afelé hajlik, hogy ezekben a formákban is egy eredeti *k*-ból kell kiindulni.[95] Ami COLLINDERt illeti, úgy látszik, határozatlan ebben a kérdésben. Az általa rekonstruált hangok közé a *γ*-t is felveszi, de megkérdőjelezi.[96]

Nem akarunk behatóbban foglalkozni a lapp viszonyokkal, és a finnben az eredeti *-γ-* létezésének kérdését inkább elméleti úton szeretnénk megoldani.

ZABROCKI az eredeti zöngés spiránsok problémájával foglalkozva, SETÄLÄhez hasonlóan feltételezi a *δ-* és *γ*-t a finnugorban, de még egy lépéssel tovább megy, és egy labiális spiránst is felvesz a rendszerébe. Véleménye szerint nem kell tartanunk attól, hogy e rekonstrukcióra nem találunk megbízható példát. A *p* ~ *β̌* sor azonban a másik kettőhöz viszonyítva nagyobb mértékű gyengülésnek volt kitéve, és először olvadt össze a *β̌* ~ *β̑* sorral. ZABROCKI arra a következtetésre jut, hogy a finnugorban általában a labiális mássalhangzók sodródtak a legnagyobb változásokba, ezután a posztdorzális és utoljára a predorzális hangok.[97] Elméletének alátámasztását látja abban is, hogy a nazálisok közül az *m* nagyobb gyengülést szenvedett, mint az *n*.[98]

[88] COLLINDER, Introduktion till de uraliska språken. 1962. 115. l.
[89] MOÓR: ALH. II, 395. l.
[90] Vö. E. ITKONEN: FUF. XXX, 3—4. l.
[91] SETÄLÄ: FUFA. XII, 41. l.
[92] PAASONEN, Beiträge . . . 59. l.
[93] BERGSLAND, Studia Septentrionalia II, 34, 42—43. l.
[94] E. ITKONEN: FUF. XXX, 9—14. l.
[95] RAVILA: FUF. XXXIII, 317—318. l.
[96] COLLINDER, Introduktion . . . 114. l.
[97] ZABROCKI, UL. 222—223. l.
[98] Vö. SZINNYEI, NyH.[7] 45—46. l.

Mi a magunk részéről ezt az állítást néhány ténnyel szeretnénk megerősíteni. Mint már fentebb is mondtuk, AGRICOLÁnál a gyenge fokban *dh*, *d*-t (az erős fokban *t*-t) és *gh*, *g*-t (erős fokban *k*-t) találunk. A *p* gyenge fokú megfelelőjét azonban *w*-vel és *u*-val adja vissza, nem *b*-vel vagy *bh*-val, amint várhatnánk. Úgy látszik, ez arra utal, hogy a spirantikus fok itt jött létre legelőször, és ez képezte az eredeti β-vel való keveredés alapját. A nyugati finn dialektusokban viszont azt állapíthatjuk meg, hogy bennük az intervokális γ további gyengülése folytatódott, és végül e hang teljes eltűnésére vezetett, míg a δ ezekben a helyzetekben, mint δ, *d*, *l*, *r* mindig megmaradt.

A dentális spiráns az erősödéssel szemben nagyobb ellenálló képességet tanúsít a lapp dialektusokban, pl. a Kautokeino nyelvjárásban a *k* és *p* gyenge fokú megfelelője egy félzöngés zárhang-média, noha a *t* gyenge fokában még megvan a spiráns.[99]

Úgy látszik, a nyelvi adatok megerősítik ZABROCKI hipotézisét. Egy kérdésre kell még válaszolnunk. Miért kellett éppen a labiális β-nek, sőt a γ palatális spiránsnak nagyobb gyengülést elszenvednie, mint a dentális spiránsnak? Elméletileg épp az ellenkezőjét kellene várnunk. Ennek két oka lehet: vagy természetüknél fogva gyengék voltak a labiális hangok ezen folyamatok hatásának idején (mint a keltában és az örményben), vagy pedig a dentálisok nagyobb erősödési hatás alá kerültek még a gyengülés megindulása előtt. ZABROCKI mind a két lehetőséget fontolóra veszi.[100] Mi inkább a második megoldáshoz csatlakoznánk. Ezt a problémát azonban csak a finn alapján nem oldhatjuk meg kielégítően. A finnben a fentiek szerint az eredeti két sor egybeesésével kellene számolnunk:

1. $p \sim \beta$, $k \sim \gamma$, $t \sim \delta$
2. $\beta \sim \underset{\wedge}{\beta}$, $\gamma \sim \underset{\wedge}{\gamma}$, $\delta \sim \underset{\wedge}{\delta}$ (A $\underset{\wedge}{\ }$ jel kissé gyengébb hangot jelöl)

Így bizonyos párhuzamosság mutatkozik a szóbelseji zárhangok és a spiránsok esetében.

Már SZINNYEI lehetségesnek tartott egy labiális spiránst a finnugorban olyan szavakban, mint a finn *sarvi* $\sim$ *sarven*, *kivi* $\sim$ *kiven*. Ezekben eredeti $\beta \sim \emptyset$ váltakozást sejtett.[101] SETÄLÄ[102] és PAASONEN[103] *-v-* félhangzót tett fel. COLLINDER *v*-vel jelöli ezt a hangot.[104]

Ha már párhuzamosságról beszélhetünk a szó belsejében, e feltételezésnek megfelelően a szó kezdetén is feltehetjük az eredeti zöngés β, γ, δ spiránsokat.

A dentális palatalizált $*\delta$ spiráns létezését a finnugorban már SETÄLÄ megpróbálta bebizonyítani.[105] A finnben *t* felel meg neki. A lappban *d*, *t*, a mordvinban *l'*, *l* a cseremiszben *l*, a zürjén-votjákban *l'* található. Ide tartoznak az olyan finn szavak, mint *tuomi* 'prunus padus', *tymä* 'glue', *tomu* (?) 'pulvis'. PAASONEN[106], WICHMANN[107] és COLLINDER[108] is felvettek egy szókezdeti $*\delta'$ spiránst a rendszerükbe.

[99] RAVILA: FUF. XXXIII, 310. l.
[100] ZABROCKI, UL. 238, 251. l.
[101] SZINNYEI, NyH.[7] 50. l.
[102] SETÄLÄ: FUFA. XII, 36. l.
[103] PAASONEN, Beiträge ... 295. l.
[104] COLLINDER, Introduktion ... 115—116. l.
[105] SETÄLÄ: NyK. XXVI, 434—437. l.
[106] PAASONEN, Beiträge ... 69—70. l.
[107] WICHMANN, Tscheremissische Texte ... 121. l.
[108] COLLINDER, Introduktion ... 127. l.

A szókezdő labiális spiránst (*β) SZINNYEI tette fel. Az e csoporthoz tartozó finn szavakban *v*-t találunk, pl. *voi, veri, vesi,* éppúgy, mint a legtöbb finnugor nyelvben. Emellett β és $\emptyset$ is előfordul.[109] Bizonyára ez a tény indította WICHMANNt és másokat arra, hogy a szókezdő *v*-t vegyék számításba.[110]

Szókezdő *γ spiráns lehetőségével sohasem számoltak. A zöngés spiránsok közül még a *j*-t rekonstruálták (SZINNYEI, WICHMANN, PAASONEN, COLLINDER).

Ha hajlandók vagyunk feltételezni a szókezdő δ, β, γ spiránsokat a finnugorban, akkor arra a kérdésre is felelnünk kell, hol kellene ezeket a finnben keresni. Természetesen a szóbelseji párhuzamos jelenségekre támaszkodva, sejthetnénk, hogy ezek egybeestek a *p, t, k*-val. Úgy látszik, valóban ez a helyzet a *δ esetében. (Ez a hang nagyobb erősödésen ment át.) A *β és *γ spiránsoknál még egy további lehetőséggel számolhatunk. Fentebb megkíséreltük bebizonyítani, hogy ezeket a hangokat erősebb gyengülés érhette. Ez arra vezethetett, hogy összeolvadtak az eredeti *j, w* félhangokkal. Ha rekonstrukciónk helytálló, akkor elméletileg azt kellene várnunk, hogy a β, γ és a *w, j* közötti kiegyenlítődésnek valahol más irányban is létre kellene jönnie, azaz pl. a *j* γ-vá válhatott, hogy mint γ megmaradjon, vagy *g*-be, illetve *k*-ba menjen át. Efféle elméleti feltételezés valóban bizonyos megerősítésre talál a szelkupban, ahol a következő formák találhatók:

fi. *joki* 'Fluss' ~ szelk. *ky, ke*
fi. *jänne (jäntee-)* '(Bogen)sehne' ~ szelk. *čènd, ťind, kènd* stb.
fi. *jaka-* 'teilen' ~ szelk. *čakap, ťagam* stb.[111]

A szókezdő β-vel kapcsolatban ismét a szamojéd példák tanulságosak. A finn *v*-nek itt több dialektusban *b-*, sőt *k-* felel meg.

fi. *varis* 'Krähe' ~ K. szam. *bare* 'Rabe', szelk. *kuere, kuerä*
fi. *vaski* 'Kupfer' ~ tvg. *basa,* szelk. *kues* 'Eisen'
fi. *vaimo* ~ tvg. *baitu,* szelk. *kuei, kueji*[112]

Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az uráli alapnyelvben K. DONNER is feltételezi a szókezdő *β-t, és az általa felhozott példák arról tanúskodnak, hogy a szókezdő *p-* és β- között összeolvadás jöhet létre.[113] A szókezdő β, δ, γ hangokat már ZABROCKI rekonstruálta a finnugorban, és feltette, hogy ezek az erősödés hatására *p, t, k*-ba mentek át.[114]

Összefoglalva szeretnénk azon meggyőződésünket kifejezésre juttatni, hogy semmi sem szól a három eredeti (akár a szó belsejében, akár a szó elején előforduló) zöngés spiráns feltételezése ellen, de a bizonyító anyag még nem elégséges.[114a]

[109] SZINNYEI, NyH.[7] 30. l.
[110] WICHMANN: i.m. 128. l.
[111] PAASONEN, Beiträge . . . 265. l. COLLINDER, CGUL 63—64. l.
[112] PAASONEN: i.m. 290—291. l.
[113] K. DONNER, Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen. JSFOu. XLIX, 124—139. l. és 181—194. l.
[114] ZABROCKI, UL 225. l.
[114a] A szelkup szókezdő *ku-* másképp is magyarázható. Vö. BAŃCZEROWSKI, Trzy szeregi tylnojęzykowych w Protouralskim. [Three Series of the Back Stops in Proto-Uralic] Spr PTPN. 1/1966, Poznań.

Végül állást kellene még foglalni a zöngés spiránsok esetleges fokváltakozásának a kérdésében. SZINNYEI, mint ismeretes, a finnugorban a $\delta \sim \phi$, $\delta' \sim j$, $\beta \sim \phi$ alternációt tételezte fel.[115] Véleményünk szerint a gyengülés-erősödés általunk képviselt törvényszerűségeinek megfelelően ilyen állapot feltevése lehetetlen. A zárhangok fokváltakozásának elfogadásából egyáltalán nem következik, hogy spiránsok esetében is hasonló váltakozásra kell gondolnunk. A zárhangok gyengülése távolról sem jelenti azt, hogy e folyamatnak a spiránsoknál is meg kell nyilvánulnia. Az eredeti spiránsok teljesebb gyengülését — véleményünk szerint — csak a különböző finnugor nyelvek külön életének tulajdoníthatjuk. Ebből a szempontból egyetértünk MOÓRral, aki elutasítja a SZINNYEI által elfogadott $\beta \sim \phi$ fokváltakozást, és helyette fokváltakozás nélküli -β-t javasol a finnugorban.[116]

11. Nazálisok és likvidák

Mint ismeretes, SETÄLÄ úgy vélte, hogy a fokváltakozás minden hangot érintett. Először a *nazálisok* és a *likvidák* kvantitatív fokváltakozását, vagyis az erős fokban félhosszú hangokat tételezett fel. Tehát:

erős fok: *ŋ̀, ǹ, ǹ, m̀, l̀, r̀* gyenge fok: *ŋ, ń, n, m, l, r*[117]

Ezen állásfoglalás bizonyítékait a *guölle : guöle* típusú lapp és az olyan déli észt alakokban, mint part. Sg. *kala* vélte megtalálni.[118] Később arra következtetett, hogy a fokváltakozás nemcsak kvantitatív, hanem egyúttal kvalitatív jellegű is volt, amely nemcsak a zárhangokat, hanem a nazálisokat, spiránsokat, likvidákat és a félhangzókat is felölelte.[119] SETÄLÄ elméletének támogatására ilyen szórványos váltakozási párokra hivatkozott:

lovi 'Einschnitt' ~ *loma* 'Zwischenraum'
kiivas 'heftig' ~ *kiima* 'Brunst'
särvi 'Kante' ~ *särmä, särmi* 'id.'
mään 'ich gehe', *määt* 'du gehst' ~ *männöö* 'er geht'
saon 'ich sage' ~ *sanno* 'er sagt'
miä 'ich', gen. sg. *miun* ~ part. sg. *minnua*
jää 'Eis' ~ lp. *jiegŋâ*
pii 'Zahn' ~ mord. *peŋ́*
kuu 'Mond, Monat' ~ mord. E. *koŋ*

SETÄLÄ ezzel kapcsolatban így ír: „Bei dieser ungleichmässigkeit der vertretung kann man keinen dialektischen schwund der nasalität annehmen, sondern man muss schliessen, dass die nasalität und der mangel des nasalen elements ursprünglich an gewisse stufen gebunden gewesen sind; dann ist die eine oder andere stufe verallgemeinert worden. Man muss also z. b. im urfinnischen paradigmen von folg. aussehen voraussetzen: *lom̀i* ~ **loβen*

[115] SZINNYEI, NyH.[7] 37, 38, 50. l.
[116] MOÓR: ALH. II. 75. l.
[117] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 18. l.
[118] SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 18. l.
[119] SETÄLÄ: FUFA. XII. 2. l.

(etwa **loβen*) > *loven, niṁi* ~ **niβen* (< **niβen*) *meṅe* ~ **meδen* (<**meδen*) > *meen,* ~ *oŋi* ~ *oγen* (< *oγen*) > *oven.*"[120] Sematikusan ezt a következőképpen ábrázolja:

$$m \sim \beta > \beta \text{ (gyakran v)}$$
$$n \sim \tilde{\delta} > ?\delta\ (>0)$$
$$ń \sim \tilde{\delta}' > \delta'\ (>j)$$
$$ŋ \sim \tilde{\gamma} > \gamma\ (>v,\ j)$$[121]

Ami a likvidákat illeti, a szamojéd nyelvekből vett adatok alapján az *l* esetében feltételezi a kvalitatív váltakozást.[122] Az *r* kvalitatív váltakozásáról nem szól. A nazálisok Setälä által elfogadott fokváltakozási eseteihez Szinnyei is csatlakozott,[123] de a likvidáknál a gyenge fok helyére kérdőjelet tesz.[124]

Úgy látszik, Paasonen is hajlandó feltenni legalább a nazálisok és az *l* esetében a kvalitatív váltakozást, amikor így ír: „Man kann jedoch nicht umhin auf Grund solcher in allen finnisch-ugrischen Sprachen belegten Wechselfälle anzunehmen, dass schon in der finnisch-ugrischen Grundsprache *m* in solchen Stellungen einem auch kvalitativen Stufenwechsel unterworfen war, dass in einer früheren Periode dem *m* der starken Stufe in der schwachen ein schwächerer Laut, zuerst wohl irgendein Mittellaut zwischen *m* und *β* (bilab. *v*-Laut) entsprach, welcher dann in verschiedenen Sprachen mit dem *v*-Laut verschmolz und somit jetzt in denselben ähnlich wie dieser vertreten ist.[125]

Ojansuu, aki behatóbban foglalkozott az *m* ~ *v* fokváltakozással, arra az eredményre jutott, hogy ennek a jelenségnek már az ősfinnben meg kellett lennie, és később olykor az egyik fok, olykor mindkettő (de különböző jelentéssel) általánossá vált.[126]

A kvantitatív fokváltakozást azokban a balti-finn nyelvekben, amelyekben ma is előfordul (észt, lapp), másodlagos jelenségnek tartják.[127]

Moór megkísérelte az *m* ~ *v* váltakozást a nazálisok disszimilációjával magyarázni.[128]

Hogyan viszonyuljunk tulajdonképpen a nazálisok fokváltakozásához gyengülés-erősödési elméletünk alapján? A mai finn, valamint az egyéb balti-finn nyelvekben ismeretlen ez a jelenség. Elméletileg ugyanolyan fokváltakozás nélküli állapotot kellene elvárnunk a nazálisok esetében, mint az *s*-nél, annál is inkább, mert a nazális az *s*-nél nyíltabb hang. Ahogy tehát egy élő nyelv példáiból láthatjuk, a fokváltakozás felölelheti a zárhangokat, anélkül, hogy náluk nyíltabbakat érintene. Ez összhangban áll elméleti feltevéseinkkel. Ebből következik, hogy ezeknek a rekonstruált finnugor ősnyelvre is vonatkozniuk kell.

[120] Setälä: FUFA. XII, 6. l.
[121] Setälä: FUFA. XII, 10. l.
[122] Uo. 34. l.
[123] Szinnyei, NyH.[7] 45—48. l.
[124] Uo. 48—49. l.
[125] Paasonen, Beiträge . . . 8. l. Vö. még 24, 42. l.
[126] Ojansuu H., Yhteissuomalainen vaihtelu *m-v*. Vir. 1099: 28—29. l.; Vö. még Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, 1929. 109—110. l. s Vatjan kielen äännehistoria, 1930. 119. l.
[127] Collinder, Lautlehre des waldlappischen . . . 1938. 81, 82. l. és Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. 48—49. l. 72, 77—80. l. de vö. Äimä: Suomi IV. 1 : 1, 72. l.
[128] Moór: ALH II, 392—395. l.

Elméletünk értelmében SETÄLÄ, SZINNYEI és SOTAVALTA[129] azon állításai, hogy a finnugorban a zárhangok fokváltakozásával együtt a nazálisok és likvidák váltakozását is fel kellene tenni — tarthatatlanok. Hasonló eredményre jutott ZABROCKI is, aki a nazálisok teljesebb gyengülését a különböző finnugor nyelvek külön életéhez sorolta.[130] Hogy itt is lenícióval kellett számolnunk, kétséget kizáróan bizonyítják a nyelvi tények. De ez nem jelentkezett oly intenzív formában, mint a zárhangok esetében, mivel a finnben nem volt képes fokváltakozásként érvényesülni. A szórványos $m \sim v$ váltakozások szerintünk azt bizonyítják, hogy valóban gyengébben artikulálódott a nazális a gyenge fokban, és később ez a gyenge fok egyes esetekben más tényezők közrehatása folytán általánossá válhatott.

Még két elméleti problémát kell kifejtenünk. A gyengülésről szólva, mindig megkíséreltük kiemelni, hogy ez a folyamat minden bizonnyal az adott nyelv egész hangállományára hat. Az viszont más kérdés, hogy e hatás eredményei egyenlőképpen mérhetőek-e fel minden hangban? A fentebb felállított törvényszerűségek a nazálisokra és likvidákra vonatkoztatva is érvényesek. Következésképpen a gyengülés hatása előbb és nagyobb mértékben tételezhető fel a nazálisokban, mint a likvidákban. A nazálisok zártságának a likvidákhoz viszonyított nagyobb foka fogékonyabbá teszi őket az erősödési-gyengülési folyamatok hatása iránt. A nyelvi adatok tökéletesen igazolják ezt a hipotézist. SZINNYEI például a nazálisok gyenge fokát egy zöngés spiráns formájában tételezte fel, a likvidákét viszont megkérdőjelezte.[131]

Most vessünk egy pillantást a nazálisok gyengülésére. A finn adatok arra utalnának, hogy csak az m és a η hangon tapasztalható bizonyos lenició (m szórványosan váltakozik v-vel, és a feltételezett η helyén v-t vagy $\emptyset$-t találunk), az n viszont érintetlen maradt. Hasonló a helyzet a többi finnugor nyelvben is.[132] Azt várhatnánk, hogy éppen az n (dentális) nagyobb gyengülést szenved el. A fenti állapotnak két oka lehet: vagy természetüknél fogva voltak fogékonyabbak a labiálisok a finnugorban a gyengülésre, vagy a dentálisok erősödtek fel a gyengülés kezdete előtt.[133] E probléma végleges tisztázása azonban a többi finnugor nyelv részletesebb vizsgálatát tételezi fel.

Végül még egy olyan ténynél szeretnénk egy kissé elidőzni, amely alátámasztja a hangok gyengülés-erősödés iránti különböző ellenállóképességének törvényszerűségeit. MOÓR a SETÄLÄ—SZINNYEI-féle fokváltakozási elméletet elutasítva, a következőket írja: „Wie wir gesehen haben, erscheinen in den mittleren und östlichen finnischugrischen Sprachen die inlautenden stimmlosen Konsonanten des Finnischugrischen ganz folgerichtig in solchen Lautgestalten, die von den Vertretern der Stufenwechseltheorie für die Fortsetzungen der angesetzten finnischugrischen schwachen Stufen ausgegeben werden konnten. Betreffs der inlautenden stimmhaften Konsonanten sollen sich jedoch fast allgemein die von SETÄLÄ und SZINNYEI angesetzten starken Stufenformen des Finnischugrischen erhalten haben, wofür wir keine Erklärung bekommen."[134]

[129] SOTAVALTA, Zur Theorie der Lautveränderungen, 130.
[130] ZABROCKI, UL 238. l.
[131] SZINNYEI, FgrSprw. 1922. 40. .
[132] SZINNYEI, NyH.[7] 45—47. l.
[133] ZABROCKI, UL 238. l.
[134] MOÓR: ALH. II, 392. l.

Ha fontolóra vesszük, hogy Moór a zöngés mássalhangzón mindenek előtt nazálisokat, likvidákat, valamint spiránsokat ért, akkor semmi rejtélyeset sem találunk ebben a jelenségben. A meglehetősen intenzív gyengülés a zárhangokat teljes terjedelmükben érintette a szóban forgó nyelvekben, de hatása a nyíltabb hangokra már nem terjedt ki (legalábbis nem olyan mértékben); innen az „erős fok" általánosulása a Moór tárgyalta esetekben.

Ezzel a problémával a következő munkánkban szeretnénk részletesen foglalkozni, amikor is azt a célt tűzzük magunk elé, hogy a gyengülést megvizsgáljuk a permi, az ugor és a volgai-finn nyelvekben.

12. Szókezdet

Az előző fejezetekben a szóbelseji mássalhangzók fejlődésével foglalkoztunk, most a szóeleji zárhangok következnek. A finnben érdekes tényként állapíthatjuk meg, hogy a szavak elején csak zöngétlen zárhangok fordulnak elő.

A szókezdő zöngés zárhangokról a finnugor szakirodalomban sokat írtak, ennélfogva a probléma a hagyományos vitakérdésekhez tartozik. A kérdéses hangok csak a permiben és a magyarban jelennek meg. Az a gondolat, hogy a finnugor ősnyelvben zöngés zárhangok is szerepeltek szókezdeti helyzetben, nem idegen a finnugor nyelvtudomány számára. Ezt az állásfoglalást képviselték Budenz,[135] Munkácsi,[136] Wichmann,[137] J. Mark,[138] újabban pedig Zabrocki,[139] Toivonen[140] és Bárczi.[141] K. Donner viszont, aki a szamojéd labiális spiránsokkal és zárhangokkal behatóbban foglalkozott, nem hajlandó elfogadni, hogy *p*-n és *β*-n kívül *b* is létezett az uráliban.[142] Szinnyei is csak zöngétlen zárhangokat rekonstruált ebben a pozícióban.[143]

Legutóbb Lakó vizsgálta meg részletesebben ezt a problémát s véleményét a következőképpen fejtette ki: „Meines Erachtens traten in der fgr. Grundsprache stimmhafte Verschlusslaute im Anlaut nicht auf, bzw. ihr Vorhandensein ist in irgendeinem Dialekt der fgr. Grundsprache nicht einmal als wahrscheinlich belegt."[144] Ennek alapján a zöngés zárhangokat a permi nyelvekben és a magyarban az eredeti zöngétlenekből másodlagosan keletkezetteknek kell tekintenünk.[145]

Térjünk vissza újra a finnhez. Szókezdeti helyzetben már tisztán elméletileg is zöngétlen zárhangok tételezendők fel, ha figyelembe vesszük a gyengülés-erősödés törvényszerűségeit. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy a szóeleji helyzet erősebb, mint bármely szóbelseji (még a főhangsúly utáni is). A fenti szabály értelmezése tehát annyit jelent, hogy szókezdetben legalább ugyanazoknak a hangoknak kellene megjelenniük, amelyeket az erős fokban találunk; esetleg még erősebbeknek. Elméletileg tehát a szókezdő zárhangok a

[135] Budenz, Magyar—ugor összehasonlító szótár. 56, 174, 248, 432—434. l.
[136] Munkácsi: NyK. XVI, 460—470. l.
[137] Wichmann: FUF. XI, 210. l.
[138] Vö.: Kettunen „Lõuna-vepsa häälik-ajalugu" c. művéről írt recenzióját. Eesti Keel 1922. 88. l.
[139] Zabrocki, UL. 227—229. l.
[140] Toivonen: FUF. XXX, 353, 356 l.
[141] Bárczi: MNy. XLIII, 83. l. és Bevezetés a nyelvtudományba 1957. 110. l.
[142] K. Donner, MSFOu. XLIX, 192—194. l.
[143] Szinnyei, NyH.[7] 23—25. l.
[144] Lakó: ALH. XII, 229. l.
[145] Uo. 238—245. l.

szóbelsejiekhez viszonyítva intenzívebbek lehettek, nem pedig gyengébbek; természetesen csak akkor, ha más tényezők nem hatnak. Szinkron szempontból a legnagyobb mértékben jogos és a várakozásnak megfelelő, hogy a finnben a most tárgyalt pozícióban hiányoznak a zöngés zárhangok.

A mai finn nyelvben a szó belsejében, mint ismeretes, az erős fokban *p, t, k* és *pp, tt, kk* fordul elő. A szóbelseji helyzet vizsgálata arra a következtetésre vezetett, hogy a *p, t, k*-nak és a *pp, tt, kk*-nak gyengébb hangokra kellene visszamenniük, mégpedig *в, д, г*-re, *p̣, ṭ, ḳ*-ra (vagy még *b, d, g*-re és *p, t, k*-ra). Bizonyos értelemben gondolhatunk ezzel párhuzamosan a szó elején is e hangok meglétére. Mindenesetre furcsán hatna, ha a finnugorban, illetve az uráli ősnyelvben *p, t, k* és *β, δ, γ*, nem pedig *b, d, g* szerepelne. A szókezdő *b, d, g* és *p, t, k* elfogadása feltételezi, hogy az erősödés folyamatában (amely a szó belsejében még világosan mutatkozott) a *p, t, k* és *pp, tt, kk* keletkezésével kellene számolnunk. A geminátáknak azonban nem nagyon alkalmasak az abszolút szókezdetre, így tehát leegyszerűsödtek, és egybeestek a *p, t, k*-val; sőt gyakorlatilag nem is kellett itt geminátáknak keletkezniük, hanem a *p, t, k* (*b, d, g*-ből) már a *p̣, ṭ, ḳ*, azaz az emfatikus zárhangok egy fajtájával olvadhattak össze. Zabrocki[145] is az utóbbit tartja valószínűbbnek.

A szóbelseji zöngés spiránsokkal már korábban foglalkoztunk. Összefoglalva, meg kell állapítanunk, nincs semmi akadálya annak a feltevésnek, hogy három sor mássalhangzó létezett a finn nyelv történetének korábbi szakaszában. Következésképpen a szó elején az alábbiakat tételezhetjük fel:

p̣	*ṭ*	*ḳ*
в	*д*	*г*
β	*δ*	*γ*

Mindhárom sornak *p, t, k*-ban való egybeesése a specifikus szókezdeti helyzet figyelembevételével teljesen lehetséges és érthető. Ezt a feltételezést alátámasztja az a tény is, hogy a két utolsó sor a szó belsejében is egybeesett.

Végül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a szókezdő zöngés zárhangok létezésének kérdését nem oldottuk meg véglegesen. Ez nem tartozik munkánk jelenlegi céljához. E probléma végérvényes megoldása a többi finnugor nyelv anyagának vizsgálatát teszi szükségessé a gyengülés-erősödés szempontjából. Még egyszer kiemeljük, hogy ezen hangok finnugor ősnyelvi megléte igen valószínű. Feltételezhetnénk például, mint Zabrocki javasolja, hogy a *b, d, g* > *p, t, k* átmenet az erősödés folyamatának eredménye. Tovább menve, azt gyaníthatnánk, hogy később a *p, t, k*-nak másodlagos zöngéssé válása következett be, amely már csak azokban a nyelvekben jöhetett létre, amelyek egyébként is meglehetősen intenzív gyengülést mutatnak. Ezenkívül a folyamat mindenekelőtt olyan szavakra korlátozódhatott, ahol még járulékos tényezők is hatottak.

V. Következtetések

Miután befejeztük a finn nyelvi anyag elemzését, célszerűnek tűnik levonni néhány általános természetű következtetést.

Megkíséreltük a finnugor nyelvek területén is érvényesíteni a gyengülés és erősödés azon törvényszerűségeit, amelyeket Zabrocki állított fel indoeurópai anyag alapján; megvizsgáltuk, hogy ezek vonatkoztathatók-e a finn-

[146] Zabrocki, UL. 228. l.

ugor nyelvekre, pontosabban alkalmazhatók-e a finn nyelvi anyag elemzésénél. Nyomon követtük ezt a folyamatot a legrégibb finn írásos emlékektől kezdve a mai nyelvállapotig; ezen túl pedig a jelenlegi finn mássalhangzó-állományt a gyengülés és erősödés eredményeként értelmeztük.

Úgy gondoljuk, feladatunk célját sikerült elérnünk. Az a mód, ahogyan a finnben a különböző hangkategóriák alávetik magukat a fokváltakozásnak, teljes mértékben bizonyítja a gyengülés-erősödés azon általános törvényszerűségeit, amelyek az indoeurópai nyelvek területén találhatók. Láttuk, hogy a fokváltakozás a finnben csak a zárhangokat öleli fel. A zárhangoknál nyíltabb hangokat (a spiránsokat, a nazálisokat és a likvidákat) nem érintette. Az elméleti feltételezéseknek megfelelően már eleve ilyen állapotot várhattunk. A fokváltakozásnak a mássalhangzócsoportokban való disztribúciója is teljes összhangban van elméleti fejtegetéseinkkel: a lazább csoportokban (likvida + zárhang és nazális + zárhang) létrejött ez a jelenség, a kompaktabbakban *(sk, st, sp, ks, ts, ps)* viszont nem.

A fokváltakozásnak ez a finn nyelvben meglevő szinkron disztribúciója megengedi, hogy bizonyos következtetéseket vonjunk le a diakron oldallal kapcsolatban. Vagyis a szinkron kutatás alapján feltárt szabályszerűségeknek, ha helyesek, meg kell találniuk igazolásukat a diakroniában is.[147] Ezzel azt akarjuk mondani, hogy a gyengülés-erősödés kiindulópontja: a zárhang. Itt hamarabb mutatkozik meg ezen folyamat hatása, mint a spiránsoknál vagy a nazálisoknál. Ennek okai, amint már előbb is megkíséreltük bebizonyítani, a hangok különböző nyíltsági fokában vagy jobban mondva, különböző nyíltsági tömegükben gyökereznek.

A finn helyesírás kialakulása, amely — véleményünk szerint — megbízhatóan tükrözi a finn mássalhangzó-állomány fejlődését, igazolni látszik a szinkron kutatással nyert törvényszerűségeket diakron szempontból is. Az erősödés az intervokális rövid zárhangokat (az erős fokban) már megszilárdította. De ezeknek a hangoknak a likvida után előforduló különböző írásmódja (olykor *p, t, k*-val, olykor *b, d, g*-vel) arra utal, hogy itt a fenti folyamat még nem érvényesült teljesen. Úgy látszik, a kompaktabb csoportokra (például *nazális* + *zárhang*ra) még kevésbé hatott. Innen magyarázható az erős fokban szinte általános *mb, nd, ng* írásmód.[148]

A finn nyelv tehát a gyengülés-erősödés folyamata és a vele kapcsolatos fokváltakozás szempontjából kezdeti fokot tükröz, és ezen a kezdeti fokon meg is maradt. A gyengülés és erősödés érvényesülése hosszabb tartamának a nyíltabb hangoknál, azaz a spiránsoknál, a nazálisoknál és a likvidáknál, sőt később a magánhangzóknál is meg kellett volna mutatkoznia. Ugyanez áll a mássalhangzócsoportokra is, vagyis a: *sk, st, sp,* valamint a *ks, ts, ps* hangkapcsolatnak nem lett volna szabad érintetlenül maradnia. A SZINNYEI és COLLINDER összeállította hasonlósági táblázatra vetett egyetlen pillantás megerősíti ezt a feltételezést. Főleg a permi nyelvek, amelyek a finnhez viszonyítva előrehaladottabb gyengülést mutatnak, tükrözik ennek hatását nemcsak a zárhangokra, hanem az afrikátákra és a spiránsokra is (ugyanis ezen hangok zöngéssé válnak).[149]

[147] Vö. ZABROCKI, Die Stimmhaftigkeit der Laute. ZfPhSK 16. k. 1963. 266—267, 274. l.

[148] Vö. Nazális és likvida után című fejezetünket.

[149] SZINNYEI, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, 36—37. l.; COLLINDER, Introduktion till de uraliska språken. 111—114. l.

A fenti fejtegetésekből egy általánosabb következtetés is adódik, mégpedig az, hogy a gyengülés-erősödés folyamatának ebben az esetben, ha más tényezők nem hatnak, állandóan követnie kell az általunk feltárt törvényszerűségeket, függetlenül attól, milyen nyelvformának (vagy nyelvi korszaknak) tulajdonítjuk hatását. Ezt nagy valószínűséggel elfogadhatjuk a finn nyelvi anyag szinkron és diakron elemzése alapján

A fenti elemzés abban is segítségünkre lehet, hogy határozottabban foglaljunk állást a SETÄLÄ—SZINNYEI-féle fokváltakozási elmélettel szemben, és kijelentsük, hogy tarthatatlanok az általuk képviselt nézetek a kvalitatív és kvantitatív fokváltakozásról, amelynek egyszerre valamennyi mássalhangzót fel kellett ölelnie. Nem a már kifejlett váltakozás helyezendő előtérbe, hanem a gyengülés-erősödés folyamata, amely az egyes mássalhangzókat és a mássalhangzócsoportokat ellenállóképességüktől függően (ez viszont immanensen függ a hangok jellegétől és a hangcsoportok strukturális felépítésétől) megtámadja, az egyiket előbb, a másikat később; ezt erősebben, amazt gyengébben. Semmi esetre sem szabad azt mondanunk, amit SETÄLÄ állított, hogy a váltakozás eredeti volt, hanem éppen azt, hogy a gyengülés-erősödés folyamatának kellett az eredetinek lennie. Azokkal szemben viszont, akik élesen elutasítják SETÄLÄ elméletét, mégis szeretnénk hangsúlyozni, hogy az övé volt a legsokoldalúbb valamennyi általunk ismert közül. Elméletében a leglényegesebb mozzanat az, hogy a fokváltakozást az egész hangrendszerre ki akarta terjeszteni. Sajnos, ezen törekvésében áldozatul esett az újgrammatikus doktrinának, mely a hangtörvények kivételnélküliségét vallotta. A hangfolyamat helyett — ebben az esetben a gyengülés-erősödés helyett, amely a fokváltakozást létrehozta — e folyamat eredményeit terjesztette ki az egész finnugor hangrendszerre.

A másik szemléleti mód, azaz az egész hangrendszerre ható folyamat feltételezése új eredményekhez vezetett, és egy másik, valószínűbb magyarázatát adta a jelenség keletkezésének.

Ha a nyelv hangjait az artikuláris nyitottság nagysága és azon fiziológiai szubsztancia alapján állítjuk össze, amely a megfelelő artikulációban részt vesz, a következő sort kapjuk:

$$k, p, t, ts, s, \chi, f, \beta, m, n, l, r, i, u, e, o, a$$ [150]

E sor bal oldalán vannak a legzártabb hangok, a jobb oldalán a legnyitottabbak. A nyíltsági fok balról jobbra fokozatosan nő. A gyengülés-erősödés folyamata tehát szintén balról jobbra haladva, érvényesíteni fogja hatását minden nyelv hangrendszerére. A hangoknak ezen elrendezését, mint már mondtuk, a mai finn nyelvben a fokváltakozás disztribúciója is igazolja. A sor bal oldalán álló hangoknál mutatkozik ez a jelenség, a középsők (*s*, *m*) ingadoznak (azaz a történeti időben a gyengülésnek csak bizonyos nyomait állapíthatjuk meg), a jobb oldal hangjai viszont kívül esnek a fokváltakozáson.

Még egy kérdésre kell válaszolnunk: miért jött egyáltalán létre a fokváltakozás, vagyis miért alakult másképp a zárhang a *pata* formában, mint a *padan*-ban, hiszen a gyengülés-erősödés folyamatának ugyanabban a mértékben kellene mindkettőt érintenie. E jelenség megmagyarázásához segítségül kell hívnunk a szóhangsúly vagy valamilyen más tényező hatását. Feltételez-

[150] ZABROCKI, Die Stimmhaftigkeit der Laute. 161—262. l.

hetjük ugyanis, hogy a második szótag hangsúlya különböző volt, attól függően, hogy nyílt volt-e vagy zárt. Ez a feltételezés nem új a finnugor nyelvtudományban, és amint a fokváltakozási elméletekből kitűnik, a legtöbb tudós élt vele e jelenség keletkezésének magyarázatánál.[151] Megkíséreltük bebizonyítani, hogy a váltakozó hangsúlyt nem tekinthetjük a fokváltakozás okának, azonban a gyengülés-erősödés folyamatára támaszkodva, módosíthatja ennek lefolyását. Újabban egyre elterjedtebb az a felfogás a nyelvtudósok között, hogy a finnugor alapnyelvben az első szótagra esett a hangsúly. Ezt a nézetet E. ITKONEN fejtette ki a legrészletesebben, aki a magánhangzók tulajdonságait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az első szótagra eső hangsúly finnugor sajátság.[152] Véleményünk szerint ITKONEN vizsgálódásának az a fogyatékossága, hogy csak a magánhangzók közötti viszonyokat vette figyelembe, és nem vizsgálta meg velük párhuzamosan a mássalhangzókat is.

Mi inkább azt valljuk, hogy azokban a nyelvekben, amelyek a finnugor nyelvterület peremvidékén helyezkedtek el (tehát az ősfinnben is) az ingadozó hangsúlynak hosszabb ideig kellett tartania magát, mint a központi vidék nyelveiben (a permi nyelvekben).[152] Éppen ezért jött létre a peremvidékeken található nyelvekben a gyengülés-erősödés speciális esete a fokváltakozás alakjában. A periférián a gyengülésnek is enyhébbnek kellett lennie, mint a központban. A leníció további fokozódása mindkét fokban ugyanahhoz a „meggyengülés"-hez vezetne, sőt hangok eltűnéséhez is, mint ahogy ez a permi nyelvekben történt. Eszerint a fokváltakozás csak a gyengülés-erősödés általánosabb folyamatának egyik fázisa. Módszertanilag ugyanis megengedhetetlen, hogy szembeállítsuk a fokváltakozás szempontjából az olyan nyelveket, mint a permi és a balti-finn, és kijelentsük, hogy az utóbbiban ezzel a jelenséggel van dolgunk, az előbbiben pedig nem. Így ugyanis szinkron síkon hasonlítjuk össze ugyanannak a folyamatnak diakron szempontú két különböző fázisát. A diakron aspektusból azonban egybevethetjük a kettőt, azaz a permi ág a gyengülés-erősödés folyamatának későbbi fázisát mutatja (nem az időre, hanem a folyamat menetére nézve), mint a balti-finn.

Felmerül a kérdés, mikor kezdett hatni az általunk feltételezett folyamat. Mi volt előbb: erősödés vagy gyengülés? Végérvényes választ még nem sikerült adni erre a kérdésre. Most elsősorban a finn anyag elemzésére szorítkozunk, és pillanatnyilag csak olyan következtetéseket vonhatunk le, amelyekre ez az elemzés feljogosít. Szeretnénk tehát hangsúlyozni, hogy a mai finn zárhangok erős foka (intervokális helyzetben ugyanúgy, mint a likvida és nazális után) nem lehet eredeti, hanem az erősödés eredményének kell tekintenünk. A legrégibb finn nyelvemlékek helyesírása véleményünk szerint nem véletlen, hanem a fokozatosan előrehaladó erősödési folyamatot tükrözi. A írásmódbeli változások (történetileg nézve) úgy látszik, követik az erősödés elméleti törvényszerűségeit. A likvidák kisebb ellenállást tanúsítanak vele szemben, mint a nazálisok. Ezért az előbbiek után igen gyakran a *b, d, g* helyén *p, t, k* jelenik meg az erős fokban. De nazálisok utáni pozícióban majdnem általános a *b, d, g*-s írásmód. Intervokális helyzetben viszont az erősödés sokkal hamarabb ment végbe, mint a likvidák után, amit megerősít az általános *p, t, k*-s írásmód.

[151] Vö. RAVILA, FUF. XXXIII, 305. l. és MOÓR: ALH. II, 12, 15, 21, 23. l.; Vö.: MOÓR: Zufallserscheinungen oder Gesetzmässigkeiten. FUFA. XXXIII. 60. l.

[152] ITKONEN, Über die Betonungsverhältnisse in den finnisch-ugrischen Sprachen. ALH. V, 31—32. l.

[153] MOÓR: ALH. II, 15. l..

Mindez arra utal, hogy a mai finn zöngétlen zárhangok intervokális pozícióban, valamint likvida és nazális után nem eredetiek, hanem gyengébb hangokra vezethetők vissza. Elméletileg feltételezhetjük, hogy a zöngétlen mediákból keletkeztek, hiszen ezek alkotják a közvetlenül megelőző fokot.[154] Hasonló módon kell eljárnunk a mai geminátákkal s a felerősödött *p, t, k* egyik válfajából vezethetjük le őket. A tárgyalt erősödési folyamat azonban nem lehetett különösebben intenzív. Nem rendelkezett pl. olyan hatóerővel, hogy a spiránst *γ* gyenge fokban, likvida után, zárhanggá változtassa. (Itt tovább tartott a gyengülés.)

Területileg nézve ez az erősödési folyamat korlátozott hatású volt, és nem terjedt ki valamennyi balti-finn nyelvre: a finnen kívül csupán a vótban és néhány karjalai nyelvjárásban mutatható ki. Ezen erősödés területi disztribúciója tehát igen pregnáns. Bizonyos fenntartással valljuk azt a nézetet, hogy az erősödés csak azokban a balti-finn nyelvekben fejlődött ki, amelyek szoros kapcsolatban álltak a lappal, amely rendkívül intenzív erősödést mutat.

Az előbb már röviden érintett erősödést gyengülési folyamatnak kellett megelőznie, amely a gyenge fokot egyáltalán létrehozhatta. A gyengülés úgy látszik az ősfinnben már hatott. De nem volt különösen intenzív, mivel csak hangsúlytalan szótagokban tudott látható eredményeket produkálni. Gyökereit még a finnugorban, ha nem az uráliban kell keresnünk, amit megerősít az a tény is, hogy a különböző finnugor nyelvekben ez a jelenség különböző intenzitással bontakozott ki. Szerintünk sok tény szól amellett is, hogy ezt a gyengülést erősödési processzus is megelőzte, amit nem szabad összetévesztenünk a fentebb említett finn erősödéssel. E problémával most nem foglalkozunk részletesebben, inkább arra hívjuk fel a figyelmet, hogy eféle gondolatot már Zabrocki is pedzett.[155]

Munkánk fő célja az volt, hogy bebizonyítsuk az erősödés-gyengülés hatását és érvényességét a finn nyelvben, és megvizsgáljuk ezen folyamatok belső törvényszerűségeit. Úgy véljük, ezt valószínűleg sikerült elérnünk. Az erősödés és gyengülés itt is ugyanazon törvények szerint folyt le, mint amelyeket Zabrocki az indoeurópai anyag elemzésekor megállapított.

A gyengülésnek és erősödésnek általunk ismertetett képe bizonyára több szempontból hiányos, mivel elsősorban a finnre korlátoztuk vizsgálódásainkat. Emiatt több kérdést nem fejthettünk ki, és kellőképpen nem alapozhattunk meg. Ugyancsak nem oldhattuk meg mindazokat a problémákat, amelyek a hangoknak (pl. a dentálisoknak és a labiálisoknak) a gyengülés-erősödés folyamata iránti szuszceptibilitásával kapcsolatosak. A gyengülés-erősödés folyamatának az írásbeliség előtti időben való kölcsönös rétegeződéséről szóló ismeretek alapján, amelyeket valamennyi finnugor nyelv részletes analízise által nyerhetnénk, ez a probléma is megoldható.

Munkánk végéhez érve, meg kell ismételnünk azt, amit már fentebb is mondtunk, hogy a szűkkörű vizsgálódási anyag befolyásolta következtetéseink teljességét és meggyőző erejét. Következő írásainkban gazdagabb anyaggal és mélyebben kívánjuk megalapozni az itt elért eredményeket. Jelen dolgozatunkat egy olyan sorozat első láncszemének tekintjük, amely a gyengülés-erősödés folyamatát valamennyi finnugor és szamojéd nyelvben megvizsgálja

[154] Vö.: ehhez Setälänek és Thomsennek fentebb kifejtett nézetét; l. még Munkácsi: NyK. XXVII, 136—137. l. és 151. l.

[155] Zabrocki, UL 230—231, 239—241. l.

majd, annál is inkább, mert következő nagyobb munkánkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy analizáljuk ezt a jelenséget a lapp nyelvben. A finnugor anyag kidolgozása után az altáji és a paleoázsiai nyelvekben is szeretnénk feldolgozni a problémát. Ahogy futólagos tanulmányozásainkból következtethetünk, ezekben a nyelvekben is megtalálhatók a tárgyalt folyamatok.

JERZY BAŃCZEROWSKI

Über den Prozeß der Verstärkung und Lenierung in der finnischen Sprache

Die Aufhellung der zusammengesetzten Probleme des Stufenwechsels in den uralischen Sprachen wurde von den Forschern auf verschiedenem Wege angestrebt. Zahlreichen Auseinandersetzungen kann jedoch bis auf den heutigen Tag noch kein eindeutiges und allgemeingültiges Ergebnis entnommen werden. In den vorliegenden Artikeln bemüht sich der Verfasser, die Frage des Stufenwechsels in ein neues Licht zu rücken, indem er bei der Analyse des finnischen Konsonantismus die Wirkung zweier phonetischen Prozesse, nämlich der Verstärkung und der Lenition, postuliert.

Die Verstärkungs-Lenierungsprozesse wurden in verschiedenen Sprachen der Welt festgestellt. Im Verlauf dieser Prozesse hat L. Zabrocki gewisse universelle Züge bemerkt, indem er einer eingehenden Analyse die indoeuropäischen Sprachen, mit Berücksichtigung des Finnisch-Ugrischen, unterzogen hat (vgl. dazu L. ZABROCKI, Usilnienie i lenicja w językach indoeuropejskich i w ugrofińskim. Poznań, 1951). Die Analyse der Verstärkungs-Lenierungsprozesse im Lichte der strukturellen Phonetik hat L. ZABROCKI konsequent zu der Aufstellung der allgemeinen Gesetzmäßigkeiten dieser Prozesse geführt.

Die Theorie von Verstärkung und Lenierung setzt unter anderem voraus, daß jeder phonetische Prozeß die ganze phonische Substanz und nicht isolierte Fälle betrifft. Seine substantielle Manifestierung ist aber eine ganz andere Frage. Die Laute jeder Sprache sind substantiell streng differenziert. Aufgrund der Unterschiede in den Lautmassen können substantielle Lautgefüge gebaut werden. Bei den Verstärkungs-Lenierungsprozessen gewinnt das Lautgefüge, das auf der Öffnungsmasse basiert, besondere Bedeutung, weil es in erster Linie das Verhältnis der einzelnen Lautklassen zum verstärkten bzw. lenierten Luftquantum determiniert. Und hier gilt der Grundsatz, dass je kleiner die Öffnungsmasse eines Lautes, desto stärkeren Widerstand wird dieser Laut dem Luftstrom leisten, und umgekehrt werden bei der größeren Masse der Enge günstigere Bedingungen zur Entladung des verstärkten Luftquantums vorliegen. Die Laute, die über kleinere Öffnungsmasse verfügen, werden früher und intensiver durch den Prozess der Verstärkung bzw. Lenition ergriffen. Verschlusslaute müssen somit früher als Affrikata und Spiranten den Auswirkungen dieser Prozesse unterliegen.

In der Klasse der Verschlusslaute kann der Grad der Suszeptibilität für die Verstärkung bzw. Lenierung aufgrund des Gefüges, das auf der Größe der Masse des bei der Artikulation beteiligten Organs fußt, bestimmt werden. Und hier gilt wiederum der Grundsatz, dass eine kleinere Masse unseren Prozessen einen kleineren Widerstand leistet. Das kann den oft vorkommenden Mangel an Entwicklungsparallelismus zwischen den Hinterzungenlauten *(k, g, χ, γ)*, Vorderzungenlauten *(t, d, θ, δ)* und den Labialen *(p, b, f, β)* bedingen.

Den Verstärkungs-Lenierungsprozessen werden nicht nur Einzelkonsonanten, sondern auch die Konsonantengruppen unterworfen. Im letzteren Falle müssen wir jedoch mit schwächeren substantiellen Auswirkungen dieser Prozesse rechnen, weil die Konsonantengruppe über größere Masse als ein Einzelkonsonant verfügt, und mithin einen größeren Widerstand leistet. Die Konsonantengruppen sind aber strukturell tief differenziert und bilden unterschiedlich kompakte Einheiten. Der Grad der Kompaktheit hängt von dem Grade der phonetischen Verwandtschaft beider Bestandteile der Gruppe ab. Die Gruppen *rt, rk* sind weniger kompakt als *lt, lk* bzw. *nt, nk*. Die Gruppen *nt, nk* sind ihrerseits weniger kompakt als *st, sk*. In den loseren Konsonantengruppen ist die Öffnungsmasse der ersten Komponente größer als in den kompakten Gruppen. Die erste Komponente wird hier weniger den verstärkten Luftstrom schwächen, als es in einer kompakten Gruppe der Fall ist. Daraus wird ersichtlich, dass in den loseren Gruppen der zweite klusile Bestandteil stärker angegriffen wird.

Die Distribution des Stufenwechsels in der heutigen finnischen Sprache (im Rahmen des auf der Öffnungsmasse basierenden Lautgefüges) scheint nicht zufällig zu sein, Der Stufenwechsel umfaßt eigentlich nur die Klusile. Die offeneren Laute wie Spiranten. Nasale und Liquida unterliegen ihm nicht. Der Stufenwechsel steht also in einem engen Verhältnis zu der Öffnungsmasse der Laute und kann nur aufgrund der allgemeinen Gesetzmäßigkeiten von Verstärkung und Lenierung befriedigende Erklärung finden. Die Distribution des Stufenwechsels in den Konsonantengruppen steht auch in vollem Einklang mit unseren theoretischen Prinzipien. Nur die loseren Gruppen *(Liquid + Klusil, Nasal + Klusil)* werden regelmäßig durch diese Erscheinung erfaßt.

Die Gesetzmäßigkeiten von Verstärkung und Lenierung können nicht nur in der Synchronie, sondern auch in der diachronischen Entwicklung der finnischen Sprache verifiziert werden. Gemäß unseren theoretischen Voraussetzungen müssen wir erwarten, daß es zu den intensivsten Auswirkungen dieser Prozesse gerade im Bereiche der Verschlußlaute kommt. Ferner erwarten wir, daß die Verschlußlaute in den loseren Konsonantengruppen intensiver als in den kompakteren Gruppen verstärkt werden.

Die Entwicklung des finnischen Konsonantismus seit den ältesten Sprachdenkmälern bis heute, die m. E. ihre Widerspiegelung in dem sich verändernden Schriftbild findet, scheint wirklich die Gesetzmäßigkeiten der Verstärkungs- Lenierungsprozesse in diachronischer Sicht zu rechtfertigen. Die Verstärkung hat zuerst die intervokalischen Einzelklusile erreicht und verschärft. Darauf weist die hier allgemein herrschende Schreibweise mit *k, p, t* (starke Stufe, kürzere Serie) hin. Die Schwankungen in der Schreibweise des Klusils notieren wir aber nach Liquida (bald wird *k, p, t,* bald *g, b, d* gebraucht). Diese Erscheinung kann man so interpretieren, daß sich der Verstärkungsprozeß in dieser Stellung noch nicht endgültig durchgesetzt hatte. In den kompakteren Konsonantengruppen wie z. B. *Nasal + Klusil,* mußte die Verstärkung chronologisch erst später substantiell zum Ausdruck kommen. Daher wundert uns nicht die fast allgemein verbreitete Schreibweise *ng, mb, nd* (in der starken Stufe). Im Laufe der Zeit wird auch in diesen Gruppen *g, b, d* durch *k, p, t* ersetzt.

Die Evolution der Schreibweisen der Klusile im Laufe der Entwicklung der finnnischen Orthographie beruht unserer Überzeugung nach nicht auf dem Spiel des Zufalls, sondern bildet, wenigstens zum Teil, die verstärkenden und lenierenden Tendenzen ab, denen der finnische Konsonantismus ausgesetzt war.

Wenn also der finnische Konsonantismus, besonders hinsichtlich der Klusile, ein Ergebnis der Verstärkung-Lenierung darstellt, ist es selbstverständlich, daß er nicht als ursprünglich angesehen werden darf, sondern in anderer Form rekonstruiert werden muß.

Weitere Untersuchungen werden bestimmt neue Beweisführungen für die hier verfochtene Theorie bringen. Es lohnt sich in diesem Zusammenhang zu erwähnen, dass auch P. Ariste zu ähnlichen Resultaten gekommen ist (Советское финно-угроведение (1966/2: 130—133).

Jerzy Bańczerowski
(Poznań)

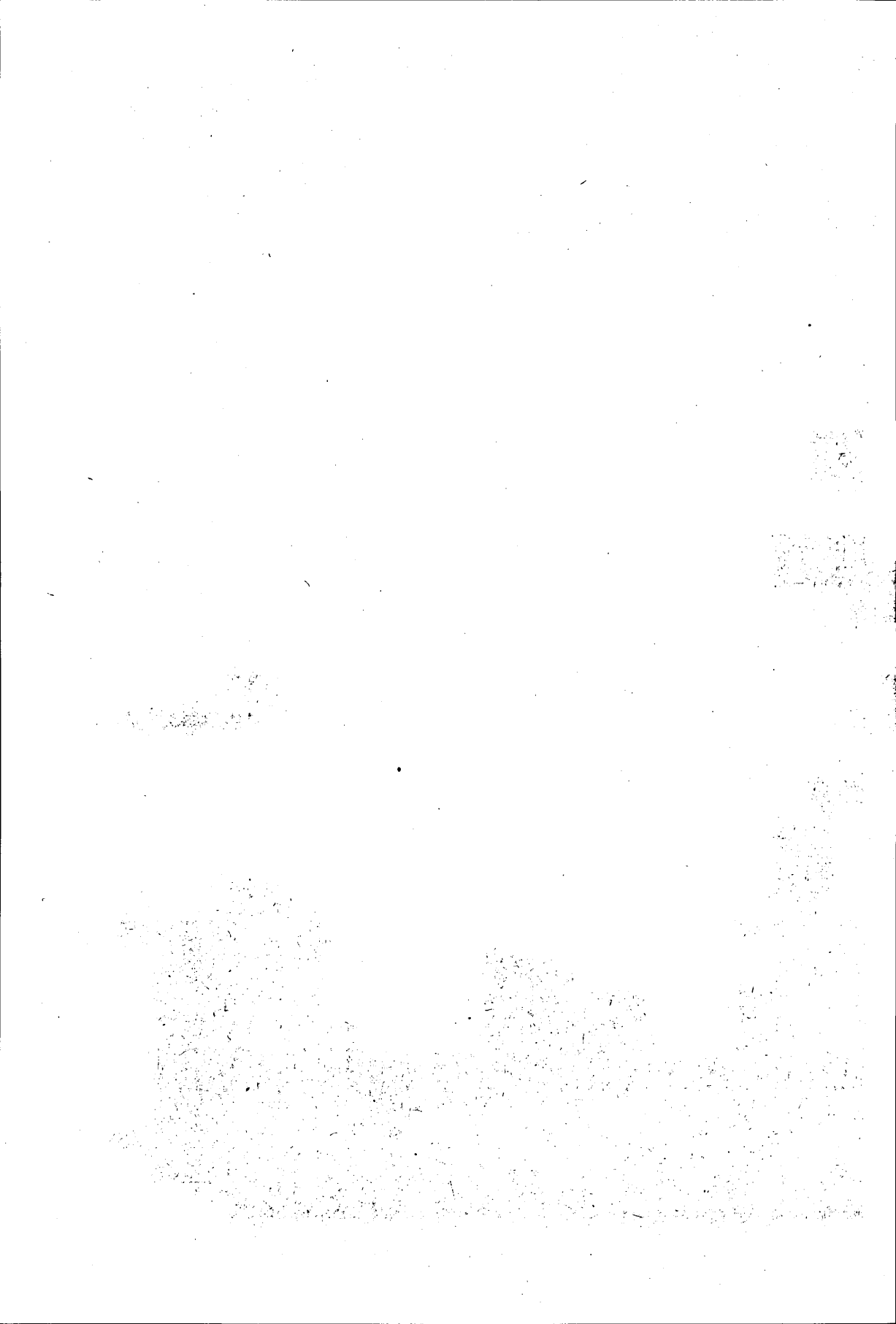

A bányászszókincs történetéből

(A klopacskától a karámig)

A magyarországi bányászatra (s ezen elsősorban az ércbányászatot értjük) vonatkozó nyelvészeti irodalom nem mondható túl gazdagnak sem a magyarok, sem pedig a szlovákok részéről. Pedig a kultúrtörténeti ismeretanyag feltárása, s még inkább annak feldolgozása minden vonalon előtérbe kerül, időszerűnek látszik tehát, ha némely vonatkozásban szemügyre vesszük ezt a kérdést is. TARJÁN J. 1939-ben megjelent dolgozatában (A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán) már röviden összefoglalta mindazt, ami a magyar bányásznyelv művelését illetően említésre méltó volt. Azóta napvilágot látott egy-egy szómagyarázat vagy szójegyzék, néhány kisebb nyelvészeti fejtegetés, újabban egy bányászati szótár is, de mindez elszigetelten, rendszerbe foglalás nélkül, ötletszerűen. Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy e szakterület viszonylagos elmaradottságának oka abban a közfelfogásban keresendő, miszerint magyar bányásznyelv valójában nem is volt, hiszen tkp. az egész szakterminológia a németből való. A német jövevényszavak kérdését pedig nagyjában és egészében megoldotta LUMTZER-MELICH.

Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a már ismert, de még inkább az eddig nyilvánosságra nem került adatokat, s az adott történelmi helyzetből kiindulva megpróbáljuk azok szintézisbe állítását, akkor azt tapasztaljuk, hogy ez az egész probléma koránt sincs megoldva, s tulajdonképpen nem is olyan egyszerű. Többek között kiderül pl., hogy az évszázados magyar—szlovák együttélés jelentős nyomokat hagyott a bányászok szóhasználatában is, ami igazán természetesnek mondható, ha meggondoljuk, hogy az egykori magyarországi ércbányák számottevő hányada szlovák területeken volt. Ezt azonban valahogy nem volt szokás figyelembe venni.

A szlovákoknál a történelemtudomány a felszabadulás után fordult igazán a bányászat felé, s ezt követően a nyelvészek is több figyelmet kezdtek szentelni ennek a kérdésnek. ŠT. TÓBIK 1960-ban ismertette mindazon munkákat, melyek a szlovák bányászati terminológia szempontjából figyelembe vehetők, kezdve a legrégibb időktől egészen dolgozatának a megjelenéséig.[1] Egy év múlva látott napvilágot V. BLANÁR feldolgozása a bocabányai számadáskönyvek nyelvi sajátosságairól;[2] ezzel a XVI—XVII. századforduló középszlovák szaknyelvi viszonyainak egy szeletére vet világot. E számadáskönyvek nyelvi anyaga azonban természetszerűleg elég szegény, így a bányá-

[1] ŠT. TÓBIK, Jazyk a terminológia starých slovenských písomných pamiatok výrobných sektorov. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Bratislava, 1960. 80—157.

[2] V. BLANÁR, Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, 1961.

szati szaknyelvnek csak viszonylag szűk területét sikerült bemutatni. Úgy gondolom, nem lesz haszon nélkül való, ha az előttem járóknál igyekszem egy lépéssel továbbmenni, s megpróbálom fölvázolni a magyar és a szlovák bányászati terminológia legfontosabb vonásait. Nem valamiféle szótárszerű föllel tározása volna ez a magyar és szlovák szaknyelvnek, hanem a történelem folyamán létrejött bányásznyelvi sajátosságok, jelentésváltozások kölcsönös, hasonló, vagy eltérő jegyeinek összefüggő bemutatása.

1. Ahogy a bányászatban kialakult a munkáltatók és munkavállalók két pólusa, ez többek között a munkaszervezés és irányítás megoldásának keresését is feltételezte. A bányavállalatok létrejöttével a bányászat egyéni módszerei nem érvényesülhettek olyan mértékben, mint addig, a fokozódó termelés megfelelő munkaszervezést is követelt. A munkások csoportokat, csapatokat alkottak, ezek szakértelem, munkahely, munkaidő stb. alapján tagolódtak. S mivel a kapitalista termelési mód térhódítása következtében a munkáltatók a haszon érdekében egyre többet és többet követelnek a munkásoktól, azt is megkívánják, hogy a napnak lehetőleg minden óráját termeléssel töltsék el, ezért megszervezik a hosszabb és rövidebb, majd az éjjeli műszakok, s a váltott munkacsapatok rendszerét.

A munkaidő kezdetét és végét régtől fogva messzire hangzó hangjel segítségével jelezték. Ez Faller Jenő szerint úgy történt, „hogy műszak végén, illetve elején az akna ácsolatát verték meg kalapáccsal a bányamesterek, mely jelet a földalatt a kőzetre intézett kalapácsütéssel továbbítottak s így szólították munkába, illetve hívták föl az aknából a munkásokat. E kezdetleges jelzésmód helyett bányáinknál már az első időkben megjelenik a lármafa, melyet a magyar bányász kimutathatóan évszázadok óta ismert s régi bányavárosainkban mindenütt megvolt." (BKL. 76: 35). Ezt a *lármafát* az egykori észak-magyarországi bányavidékeken *klopacska* néven ismerték (Faller Jenő még a *kotogó, katakoló, kopogó, bányászkolomp,* németül *Holzglocke, Klopf, Klopfbrett, Lärmenschlag, Hillebille,* latinul *campana lignea, tabula metallurgorum* elnevezéseket említi, l. BKL. 76: 34). E jelzőszerkezetről ezidáig a legrégibb híradást egy 1526-os besztercebányai latin okiratban találjuk.[3]

A szlovák *klopačka* ~ *klepačka (~ klapačka)* a *klepať* ~ *klopať* 'kopog, kopogtat, zörög, zakatol' ige származéka (l. Macheк: *klepati).*[4] Ha tehát egy erre szolgáló eszköz segítségével jelt adtak, akkor megkezdődött, ill. befejeződött a munka. Egy XVIII. sz. közepéről származó szlovák adat szerint: „1747. 20 Januarij Vrobili haviara Aufstandt na tento Spusob, kdiž *klopali* večer v Patek abi Haviara šiesty ras farali, sprotivili sa Haviara, ani jeden nechtel farat" (SL 1: 253). Vagy ahogy a népdal mondja: „Uš na banu uš *klopaju,* uš ja mosim ist" (SN 7: 234).

[3] „Item, quod de cetero nemo ex communitate laboratorum preter et extra consensum iudicis et iuratorum civium ipsius civitatis Sebniciensis audeat tangere seu pulsare asserem is signum convocacionis eorum, vel alia signa ad congregandum conspirandumque et in unum coniurandum mittere" (Dokumenty 162). Megjegyzendő, hogy a rozsnyói szélesegyháznak 1513-ból származó bányászati vonatkozású Szent Anna oltárképén feltehetőleg a klopacskát is megörökítette a művész. A festmény ezen részlete ugyan nem eléggé éles, Fadler Jenő azonban így vélekedik róla: „Az aknától jobbra, lombos fák tövében három bányász énekel, széles nagy kézmozdulatokkal, tőlük balra magas munkás, talán a klopacskát üti." (BL. 97:214).

[4] Az *-ačka* képző szerepéről l. B. Letz, Kmeňoslovné úvahy. Turčiansky Sv. Martin, 1943. 135.

A 'kopogtató, kelepelő (eszköz)' jelentésű *klopacska, klopačka* a bányászok szóhasználatában kezdetben egy egyszerű fa, majd fém készülék volt. Legkezdetlegesebb formája egy deszka-, esetleg vasdarab, amit fával vagy vassal megveregettek. Később a fát különféle módon kilyukasztották, kivájták, esetleg harangot is alkalmaztak stb.[5] A klopacskával eleinte csupán a munkaidő kezdetét és végét jelezték, s tudjuk pl., hogy a selmeci bányabíró 1609-ben rendeletbe hozta: „Midőn megütik a kótogót, a munkások letérdepelve imádkozzanak és kérjék az isten áldását." (Péch II, 85). A későbbiek folyamán egyéb esetekben is (temetés, veszély, robbantás stb.) megszólaltatták. Sőt, Csiba István állítása szerint régente a bányatörpék a klopacska hangjának segítségével vezették a bányászokat a dús ércek nyomára. A lármafával kapcsolatban ugyanis ezt írja 1714-ben megjelent latin nyelvű könyvecskéjében: „Praeter haec signa quandoque Masculi montani, *Bergmanlein*, seu *Bergmandl*, Germanis dicti, creduntur vulgo ditiores auri, argenti, cuprique mineras fossoribus indicare, quos nonnunquam comparare testiomoniis fide dignis statim comprobabo, aut, quod saepius accidit, sui praesentiam invisibiliter ostendere per certum sonum ex *Mi, Fa*, notis musicis constantem. Sonus ille est, ut ita dicam, Campanae ligneae, qua ad labores noctu aeque, ac interdiu laboratores evocari solent ad suas stationes subterraneas. Campana autem illa, seu verius tabula metallurgorum constat ex uno assere fagino probe exsiccato in duobus funiculis inter duas trabes a tertia transversa pendente, quem certus ad id constitutus malleo itidem fagino, tribus ictibus pulsat, datque sonum clarissimum, ut facile per omnes circum, qua late patent, montes habitabiles, percipiatur. Hoc sono extra tempus consuetum audito, metallici sibi persvadent venam divitem ad eam partem latere, ad quam sonus iste a masculo montano excitatus vergit." (Csiba 38—39). Első nyelvi adatom 1743-ból való, eszerint: „Ex metalifossoris carcere, quam vulgus *klopacskam* nominat" (SN 7: 224), jegyezték be a selmecbányai városi jegyzőkönyvbe. Ma az irodalmi szlovákban *banícka klopačka* ~ *klepačka* (SSJ) formában használatos.

Kálalnál a *klepačka* ~ *klopačka* a. m. 'kopogtató, zakatoló, kelepelő (eszköz)', ugyanezt a fogalmat Mič. és LP a *klapačka* változattal jelöli, az esetek túlnyomó többségében tehát az *-ačka* képzős származék nomen instrumenti-ként szerepel. Mivel azonban a bányászhagyományban a *klopač*kát rendszerint ugyanazon a helyen ütögették, s a díszesebb és nagyobb jelzőberendezést épületben, toronyban helyezték el, a klopačka név átvivődött magára a helyre, ill. építményre is. Ezért lehetséges, hogy Jancs.-nál a *klepačka* ~ *klopačka* a. m. 'zörgetyü' és 'kelepelő hely', s a fenti 1714-es Csiba-féle leírás, valamint az 1743-ból idézett latin „Ex metalifossoris carcere" kitétel is tkp. már valamiféle építményre mutat. Palkovic pedig a *klopačka*-t szlovák szónak minősítve, ugyancsak így határozza meg: 'Klopse, Klopfturm im Bergbaue, die Leute durchs Klopfen zusammen zu rufen'.

A *klopár* feladata volt, hogy a *klopačka* ütögetésével szükség esetén jelezzen. Személynévként Slemecbányáról már 1527-ben följegyezték *Gregor Kloper* alakban (Dokumenty 434). A *Kloper* alapján nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a német *Klopfer*, ill. alnémet *klopper* szóval (vö. mnd. nnd. *kloppen* Kluge, nd. *klopper* Grimm, bányászatból azonban nem ismerik), vagy

[5] A szlovákiai klopacskák leírását l. E. Plicková, Banícka klopačka na Slovensku SN 7:224. Az ott ismertetett típusokhoz annyit tehetünk hozzá, hogy egyesek szerint Selmecbányán állítólag „zenélő" klopacska is volt. Ez azonban még nincs bizonyítva, (l. BL. 94: 787—788.).

pedig annak a szlovákban meghonosodott formájával van-e dolgunk. A *Gregor* keresztnév inkább a szlovák feltételezés mellett tanúskodik. A következő adatom a *klopár*-ra Bocabányáról való, 1784-ből: „*Kloparowi* a za Cachowanja Šichty" (BSzK. 166). A *klepár* szó megvolt a csehben is, de Jg. és Kott szerint ez nem egyenlő jelentésű a szlovákkal. A csehben a. m. *klempíř* (Jg., Kott) azaz 'bádogos'. A mai szlovákban nem akadtam a nyomára. A jelzőkészülék megszűnésével nyilván a szó is kipusztulóban van, föltehető azonban, hogy az idősebb bányászok még ismerik, ha már nem is használják.

A magyar nyelvtörténetből nincs kimutatva, ezért nem tárgyalja KNIEZSA (SzlJsz.) sem. Régente Eperjes környékén a *kolompozó* szolgált jeladás céljára: 1616/1643: „Eggy *kolompozo*. Megh vagyon" (OklSz.). A század elején Kapnik- és Felsőbányán *kolomp* a. m. 'kopogó' (BT. 170) volt. Ugyanígy: Kapnikbánya és vid. *kolomp* 'faharang, jeladó deszka, amelyet két botocskával vernek' (MTsz.). Különböző tájakon ismert még a *kótogó* (Petrozsény) 'száraz deszka v. vascső. Szignált (kalapáccsal) adnak vele a munka kezdetére és végére' (MNy. IX, 140), Tordán a *tóka* (BT. 175), Baranya megyében a *kongó* használatos, melynek szerepéről egy adatközlő így beszélt: „Ahogy a *kongót* megkongatták, mindig hat órakó reggel, délután két órakó és este tiz órakó kongott a harang, az jelentette, hogy kezdődik a műszak." (NéprKözl. 8: 125). S ha valaki az ilyen bányász jelzőkészüléket megszólaltatja, az Pécs vidékén német eredetű szóval *kolofol* (BT. 170), Rudabányán pedig a szlovák alapján *klomkol, klopkol, klopkál* (TARJÁN 66).

Mindezen elnevezéseken kívül az északi területeken meghonosodott a szlovák *klopačka* is. A rudabányai bányásznyelvben a *klopocska* a. m. 'bányaharang, kopogó' (TARJÁN 66), Salgótarján vidékén pedig a *klopacska* 'bányász vészjelző' (SÁNDOR). SÁNDOR RUDOLF levélbeli közlése szerint a *klopacska* „a régi bányák bejárata előtt volt felállítva, rendszerint fedett tetővel, olyan felfüggesztett fadarab, melyet egy fakalapáccsal megkongattak, s akkor tudták, hogy baj van. Ez Besztercebánya környékéről terjedt el, s Tarjánban él még olyan öreg bányász, aki suhanc korában kezelt ilyen klopacskát." Ebből a meghatározásból az is következik, hogy az ottani bányásznyelvben a *klopacska* szintén nemcsak magára a jelzőszerkezetre vonatkozott, hanem annak építményére is (l. „bányák bejárata előtt volt felállítva, rendszerint fedett tetővel"), ami teljesen megegyezik a szlovákban létrejött jelentésátvitellel. Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítja egy újabban kezembe került, idegenforgalmi célokat szolgáló füzetecske, amely szerint a salgótarjáni bányászati múzeum bejáratánál: „Baloldalra került a »klopacska« magyarul »lármafának« nevezett *állvány* (kiemelés tőlem — G. F.), melyen két végén zsinegre felfüggesztett kb. 70 cm hosszú keményfa-lap lóg egy fakalapáccsal. A bányászkodás gyermekkorában a fakalapáccsal megvert deszkalap messzire hangzó tompa hangja jelezte a föld alatti munka kezdetét és végét." (l. Börzsönyi S., Földalatti szénbányászati múzeum Salgótarjában. Salgótarján, 1966. 16; l. a 17. lapon a *klopacska* képét is). S érdekes módon az 1964-ben megjelent bányászati szakszótár értelmezésében a *klopacská*nak a hivatalos magyar szakterminológiában nincs is 'jelzőszerkezet', hanem csak 'kopogtató torony' jelentése: „*klopacska* (kopogtató torony) hajdan a műszakváltás jelzésére (a ma használatos gőzkürt vagy sziréna helyett) használt, keményfából készült, lazán felfüggesztett kopogtató szerszám *harangtorony-szerű tornya* (kiemelés tőlem — G. F.). A kopogtatót fakalapáccsal verték gyorsuló ütemben kb. egy fél óráig. Ősi bányásztemetési szertartáshoz ma is használják a »klopacskát«

bőrövön hordva . . .'' (Bányászat). Vagyis — ellentétben a definícióval — az utolsó mondat szerint kétségtelenül az eredeti értelmű jelzőszerkezetről is szó van, hiszen bőrövön „kopogtató torony'' aligha hordható.

A szlovák jövevény *klopacska* egyébként Rozsnyón tréfásan szájat jelent (l. Kniezsa, SzlJsz. 270), de van 'szószátyár' értelmezése is (l. Gömör-Kishont vm. 203), míg a *klopkál* ige a. m. 'lüktet' (l. Kniezsa, SzlJsz. 270). A jelentésátvitel még a szlovákban megtörtént (vö. *Klepačka* 'Klebetňica' Bern.). Vagyis a *klopačka* nemcsak bányász műszóként, de átvitt értelemben is bekerült egyes vidékek magyar nyelvhasználatába.

2. A folyamatos termelés érdekében — ahogy ezt már a *klopacskánál* említettem — a bányatulajdonosok bevezették a napnak különböző időszakok szerinti beosztását, szakaszolását, amit a németben a *Schicht* szóval jelöltek meg. WOLF (104) a GRIMM-féle szótárra támaszkodva ezt mondja róla: „der ursprünglichen Bedeutung des täglichen Arbeitspensums . . . sind weitere Inhalte zugefügt worden, von denen schon Berward 1684 S. 32 berichtet''. Hozzátehetjük, hogy az egyébként WOLF által szintén említett VEITH 1684-nél jóval korábbi adatokat hoz a német *Schicht* különböző jelentésváltozataira. Így pl. a 3. jelentésnek fölvett 'eine Einheit von 32 Kuxen'-re a csehországi német szóhasználatból a XIII. század közepéről idéz példát, de közli a XVI. század második feléből Agricola megállapítását is, miszerint: „Quadrans fodinae uel cuniculi, ein *Schicht*'' (VEITH).[6]

'Műszak' jelentésben a magyarországi bányászatból a következő *Schicht*-féleségeket említhetjük meg: *rövid, hosszú, egész, fél, nappali, éjjeli, akord* és *időn túli Schicht*.[7] A magyarországi bányavidékekről az 1400-as évektől kezdve vannak német nyelvű adataink a szó egyes jelentéseire (l. GÁRDONYI 269—270), továbbá: Besztercebánya, 1443: „fur vns ym geben vnd zugeeygnet im allen seinen Perkgwergen auf dem Silber gepirk gelegen eyn freye *Schicht* durch alle Gruben-, Stollen vnd Hespellen, aller Schulden Auspruch ledig quitt vnd frey gegen Jedermanne'' (hiteles másolat után, Wenzel 56).

A XVI. sz. második felétől kezdve bőségesen adatolható a szlovákból is. Pl.: Murány völgye, 1585: „Protož každy bratr s Czechy kteryžtoby doma bill (a nebo při *Ssichte*'' (Tóbik 97), Bocabánya, 1592: „Item Jonas Sedletzíkowy 6 *schicht* a Petro Ssteffkowy 5 *schicht* som zaplatil'' (BLANÁR 69); Lubeník, 1713: „*šichtu* swu od bawiwšy'' (TörtSzemle: 1: 439); 1728: „Hundštossiarom *Šichti* odpuštal, a od nich Penize za to bral'' (SL 1: 252); Bocabánya, 1746: „Paulus Tragtel Šeffar na Kumsste 2. *Šichti* . . ., Kubo Floch Cim[m]erman — na Kumsste 4. *Šichti* . . ., Šimo Uhliar Cim[m]erman — na Kumsste 4. *Šichti* . . ., Šimo Gegandt w Hute 4. *Šichti*'' (SzL. 1746. 111: 101). 1759: „V našich sedem banskych mestiech ma jse všade pulšiestej *šichty* za tyžden a každa *šichta* osem hodin vyrabat a stavat, kde jse pak na gding robi, aneb na centy podle váhy a proby neb haldtu rudy plati, takovym jse nema ukracat jestli chteji

[6] A *Schicht* különféle jelentései közti összefüggésekre a németben vö. GÁRDONYI 269, etimológiáját l. KLUGE 645—646.

[7] Vö.: 1667/1742: „Die *kurze Schicht* ist 8 Stundt lang, die *lange* oder *Külschicht* aber 12 Stunden'' (HŠ 7: 228); Felsőbánya: „A bányatárnákban foglalkozók munka ideje reggel 5 órától 11-ig tart; ez egy *egész »sitt«*, ha délután is dolgoznak, úgy az mint *»fél sitt«* számíttatik be'' (SZMIK 270); „*šichta* — 1. pracovná smena, a to *krátka* — 6 hod., *dlhá* — 8 hod., *denná, nočná, úkolová (akordová)* a *prezčasová* (Überschicht)'' (Ratkoš 164). De Besztercebányán a XVI—XVIII. században szokásban volt a négy órás műszak is (erre l. HŠ 7:24).

vicej *šicht* však z povolenim valdtburgruv, jestli toho potreba jest, nema jse jim zbranovat, než dovolit." (Ratkoš: MBO II, 107—108); 1834: „že hawgari každe dwa tižne *schichti meskaju*" (SMSS 7: 147); *šichta* 'smena' (Žak. 656, Dobšiná 45); *šichta* hovor. 'pracovná smena' (SSJ).

A *šichta* szakterminust Blanár (126) a bocai számadáskönyvek alapján helyesen csak 'műszak' („pracovná smena") értelemben említi, kétségtelen azonban, hogy a szlovák bányászok nyelvében nemcsak ebben a jelentésben honosodott meg, hanem egyéb olyan fogalmakra is alkalmazták, amelyek az átadó németben ugyancsak ismeretesek voltak.[8] Így pl. a 'műszak'-on kívül a szlovák *šichta* a. m. 'vrstva rudy' és 'vlastníctvo jednej štvrtiny banského podniku pri ťažiarstve' (Ratkoš 164). A *šichta* 'réteg' elég kései adatként megtalálható Jancsovics szótárában is, ezzel szemben a 'bányabirtok egy részének tulajdonjoga' értelmű *šichta*-ra viszonylag korai keltezésű, a XVI. sz. végéről származó adatot tudok idézni: „Bocabánya, 1599: „pusstegj . . . na Kriwanj gednu *ssichtu*, totižto čtyrÿ sechtzehen tale" (Bjk. II, 104).

A *šichta* (melléknévi alakja: *šichtový*) nem rekedt meg a szaknyelvi használatban, hanem behatolt a szlovák nép széles rétegei közé. Elsősorban a bányászattal szoros kapcsolatban álló szénégetők és famunkások beszédéből mutatható ki, de a népnyelv is él vele. Keletszlovák területen közismert a *šichta* mint '(öl)farakás' — hasonlóan a bányászatban elhelyezkedő kőzetrétegekhez — minden bizonnyal ez esetben is a rétegenként, soronként egymásra kerülő fahasábok szemlélete alapján. Pl.: Folkmár, 1778: „za jeden kazdi koss Uhla 5 Rf. za jednu *Shichtu drewa* w Uhliszku zustawaicu po 6 den." (CsLKi. fasc. 22: 50); „tak tez y *Šhichtowo drewo* Na Uhle, ý na roštowinu" (CsLKi. fasc. 22: 47*b*); „mÿ wssecek kameny, Uhl'e, a *Shichtoweho drewa* cenu rubanya wiplatiť sse Podzwolugeme" (CsLKi. fasc. 22: 50); *šichta* 'stoh, hranice (na př. dřeva)' (Kálal 965); *šixta dref* 'uložené drevo' (Buffa).

A bányászatban (kohászatban) alkalmazott 'műszak' értelmű *šichta*-ból jelentésbővülés eredményeként a szót az élet egyéb területein, főként a mezőgazdaságban, ahol a munkaszakaszos beosztás ismeretlen volt, 'napszám'-ként kezdték használni, amint ezt a népnyelvből vett példák tanúsítják: *šichta* 'napszám' (Jancs), 'nádenic. práce' (azaz: 'napszámos munka') (Kálal). Bernoláknál pedig a szónak 'tabulatum, stratum; eine Schicht; ágy, padimentozás' értelmezését találjuk. A bányászat útján meghonosodott és a múltban közszóvá lett *šichta* tehát jelentésben gazdagodott, mutatva általános és gyakori használatát. Mai napság azonban a köznyelvből visszaszorulóban van, és inkább csak az egyes szakterületek képviselői élnek még vele. Bizonyos viszont, hogy a fogalom kipusztulásával eltűnt a 'bányabirtok egy részének tulajdonjoga' értelmezés, amelyre az öreg bányászok is aligha emlékeznek már.

Származékai a *šichtár* és a *šichtník*. Az előbbi minden bizonnyal a német *Schichter* 'Schichtarbeiter' (l. Veith, aki már 1517-ből közöl rá példát) átvétele. Az *-er* végződésű német jövevényszavak ugyanis beleilleszkedtek az eredeti szlovák *-ăr* (> *-iar* ~ *-ár*) képző fejlődési menetébe (erre vö. Stanislav: Dejiny I, 399). A *šichtár* a szlovákból ezidáig először a XVII. sz. legvégéről mutatható ki: Bocabánya, 1699: „našich kamergrafuv, pisaruv, *šichtaruv* a jinych namestnych spravcuv" (Ratkoš MBO I, 155).[9] A mai szlovák nyelvben nem túl gyakori. Czambelnél van *šichtar* a. m. 'robotňik v lese, chtori drevo

[8] A német megfelelésekre l. Veith adatait.

[9] Ismert a cseh bányásznyelvben is: *šichtař* 'dělník pracující na smeny' (PSJČ).

rube do šahoch' és hasonló értelemben közli Kálal is, aki szerint a *šichtar* 'nádeník (lesní)'.

A *šichtník* a népnyelvben inkább *šichník* változatban ismeretes, jelentése '(kőműves) napszámos, segédmunkás' (Palk.); *Šichňík* 'Maurertaglöhner, kőmivesi nap-számos' (Bern.); *šichňík* 'napszámos' (Jancs.); *šich(t)ník* 'nádeník (lesní) (Kálal); *šichník* hovor. trochu zastar. 'pomocný robotník (obyč. pri stavbe); nádenník' (SSJ — az ebből képzett további kifejezéseket is l. itt). Első adatom a szóra a XVIII. sz. első negyedéből való: Besztercebánya, 1723: „Zwlášte pak Lovásim, Drabantum, Hajdukum a *Ssichtnjkum*" (SL 2: 251); Bocabánya, 1827: „Hundsstoßiari . . . *Šichtnjcy*" (BSzK. 167). Minden bizonnyal e két idézetben is napi bérért dolgozó munkásokat jelöl a *šichtník*.[10] 'Kőművesnek segédkező napszámos' jelentésben a szlovákból átkerült a Nógrád megyei magyarba is, mégpedig *sifnyik, siknyik* formában (Kniezsa, SzlJsz. 475).[11]

A német *Schicht* megfelelői a XVI. sz. közepétől kimutathatók a magyarból is. Az általában használt 'műszak; napszám' jelentésén kívül a bányászatban '(ásványi) réteg' és 'a bányabirtok egy része' értelemben is előfordult, hasonlóan a német és a szlovák gyakorlathoz. Példák az első jelentésre: Felsőbánya, 1575: „Az Baniaszok *swteok* tartasok feleoll ig' wegeztetet, hogj het ora reggel mennjenek az *swtre*, es eoth ora dell utan hadgianak fell" (Wenzel 419); „Az stompnall walo miuesek Zent Mihal eleoth io reggell rea allianak az *sitre*, de osztan Zent Mihal' nap utan az regj io szokas szerint giertianall allianak rea az mwre, es az leg felseo stomptull uariak az fel hagion *swteoth*" (i. m., i. h.); Felsőbánya, 1710: „Bányász sitvágók, egy *sit* után . . . Fa-míveseknek egy *sit* után . . . Hunk-futóknak egy *sit* után . . . Első kovácsnak egy *sit* után . . . Másnak, *sit* után . . . (TörtTár. 1881: 377); Felsőbánya, 1723: „és az ő *schichtját* fel ne rójják, hogy fél *schichtért* egész *schichtet*" (Századok 1908: 260); „hasonlóképpen a háspolyosokra is gongya légyen, hogy az magok *schichtjakat* dolgozva és ne henyéléssel véghez vigyenek" (MNy. 9: 329); Felsőbánya, 1787: „a Vizet még éjszaka is meg nem hagyván gyűlni és ki-ki csak, hogy jóhelyen légyen az mennyi lövést tehet, az eddig való mód szerint, *Sitbe* fog számláltatni és becsületesen ki fog fizetődni hasonló képen" (Szmik 113); Nagybánya vid., Torda: *sit, sitt* 'egy napszám, vagyis 8 órai munkaidő a bányászoknál' (MTsz.); Torda, Felsőbánya: *sitt* 'egy műszak' (BT.); Pécs vid.: *sikt* 'műszak' (BT.); Abrudbánya: *sikt* 'egynapi munkateljesítmény' (MNy. XXXV, 268); Baranya megye: *siht*: „Én *siht* nékű maradok" (NéprKözl. 8: 102); „jártak a bányászok *sihtre*" (i. m., 106); Rudabánya: *sikta* 'műszak' (TARJÁN 50); Borsodnádasd: *sikta* 'műszak' (Nyr. 83: 110); Salgótarján vid.: *sichta* 'műszak vége, letöltött munkaidő a bányában' (SÁNDOR).

Példa az '(ásványi)réteg' jelentésre: Rudabánya: *sikta* „a kőzet *siktában* (rétegekben) fekszik . . ." (TARJÁN 50). A következő adatban pedig a *sikt* ~ *sikta* a. m. 'a bányabirtok tizenhatod része':[12] Jászó, 1732: „tehát olykor az kinek mezejére asatik az gang, vagy az kö, tehát azé Légyen a kö is. De azon felül új *Siktet* Sem fél, Sem mas fél egy más ellen ne mérészellye asatni" (JP.

[10] Vö. a csehben is: „*šichtník* v. horn. der Schichtarbeiter" (KOTT).

[11] Egyébként az „Arbeitsschicht' értelmű *šichta* többek között megvan a csehben (l. KŘÍSTEK 131), a lengyelben (l. LINDE V, 628) és az oroszban is (l. TREBBIN 73).

[12] A tizenhatod részre abból az adatból következtethetünk, amely szerint a *fertály*, négy *siktából* áll. Ez eltérés attól, amit a németből VEITHnél láttunk, s amire a szlovákból példával is rámutattunk (l. föntebb).

I, 3); Jászó, 1745: „Pasko Györgynek egy fertalyt az tészen négy *Siktát* melyet ujonnom (sic!) fel követtek" (JP. I, 3).

Származéka a *siktes*, ez Aknaszlatinán 'a sóval megrakott csillét a juk alá toló munkás neve' (MNy. XXXV, 268). Összetételként az iratokban mint *sitfa* és *sitvágó* fordul elő. A *sitfa*, eltérően a 'farakás, máglya' jelentésű szlovák *sichtové drevo*-tól, a. m. 'bányafa; a tűzzel való fejtéshez használt fa'.[12] Pl.: Nagybánya, 1556: „In Syluis ad eandem fodinam pertinentibus ligna *Sytfa* vocata brachiorum 600 . . . In Syluis ad eandem fodinam pertinentibus sunt lignorum *Schitfa* vocata brachia 1055" (OklSz.). Az OklSz. adatán kívül a XVI. sz. második felétől kezdve magyar szövegben is előfordul, így pl.: Felsőbánya, 1575: „Az *Swt fa* feloll ig' wegezteonk, hog' minden baniasz ket ket lab niomdokra vagassa az *swt fat*. De ha az *swtfa* wago ugj nem wagna, az baniasz meg' ne fizesse nekie" (Wenzel 419); Felsőbánya, 1589: „Valamel Baniasz szamlaskoron, beorwell, faggiuwall es *swt faval* adossa marad walamel Baniara" (i. m., 423); Felsőbánya, 1637: „Item a Vonth bányához tartozó *sittfa* erdőben levő fát a város a társaságnak adja" (Szmik 60); Nagybánya, 1664: „Vagyon egy darab erdő határunkon, kamara erdejének hijják, mely arra való volna, hogy midőn az bányák coláltatnak, ahoz valo *szitfát* (sic!) és egyéb szükségre valót, onnat vágnának" (MGSz. 12: 161); Felsőbánya, 1723: „a *schichtfával* szépen bánnak-e" (MNy. 9: 329).

A *sitvágó* 'napszámos bányamunkás'-ként értelmezhető. Pl. Felsőbánya, 1710: „Bányász *sitvágók*, egy sit után per fl.-den. 25" (TörtTár. 1881 377).

Az átvételt illetően megjegyzendő, hogy LUMTZER—MELICH (DOLw. 237) csak a *sitvágót* ismeri, s ebben a *sit* előtagot helyesen német eredetűnek tartja. Tény, hogy a Felső- és Nagybánya környékéről, továbbá Pécs vidékéről és Erdélyből kimutatott *-t* végződésű jövevények mind a néme: *Schicht*-ből származnak. A Magyarország északi területeinek bányavidékéről idézett *-a* végződésű változatokat azonban, véleményem szerint, már a szlovákból vette át az ottani bányásznép. Az osztrákban és a bajorban ugyan ismeretes a szó *Schichte* formája (l. KLUGE és WEIGAND: *Schicht* a.), s a német jövevényszavakban az eredeti szóvégi *-e* a magyarban gyakran, főleg a mélyhangú szavakban, *-a* hanggal helyettesül (vö. MELICH: Vendégszók 76; LUMTZER—MELICH, (DOLw. 301), mégis azt mondhatjuk, hogy ez esetben aligha erről van szó. A magyar *sikta* ~ *sichta* ugyanis feltűnően csak azokon a vidékeken fordul elő, ahol a magyarság főként és elsősorban a szlovákoktól sajátította el a bányászati ismereteket. De közvetve a *sikta* szlovák eredete mellett tanúskodik a 'műszakrend' jelentésű rudabányai szlovák jövevény *porátka* (TARJÁN 67) is. Salgótarján vidékén szintén használják, mégpedig *porjëtka* formában, itt a. m. 'előre ledolgozott munkaidő' (SÁNDOR). A műszakkal összefüggő *porátka* ~ *porjëtka* átvételéből tehát bizonyos fokig az ugyanarról a területről ismert *sikta* ~ *sichta* származására is következtethetünk, különös tekintettel a fentebb mondottakra.

Megjegyzendő, hogy KNIEZSA ISTVÁN ismeri a már kipusztultnak vélt magyar *poratka* kifejezést, 'eine Steuerart' jelentésben, amely szerinte: „Nyil-

[13] Vö.: „*Sitfa*, régi, már csak emlékezetben, de nyelvjárásban, közhasználatban nem élő szó. Mikor még a múlt század elején Felsőbányán tűzzel fejtettek a bányában, *sitfá*-nak nevezték a bányában tüzeléshez használt fát. Ma már csak a régi emberek emlékeznek rá" (OklSz.). S minden bizonnyal a *sitfa* ilyen felhasználására utal a következő megjegyzés, 1581-ből, Felsőbányáról: „mert ackoron nyerhettiewk bewwebben az genget, mikoron eggik eztendeij Azzw fa, az masik eztendeit ott erÿ el" (SzKR. 230*b*).

ván a cseh *pořádka* 'die Reihe, der Turnus' . . . szóval függ össze" (KNIEZSA, SzlJsz. 436). Az bizonyos, hogy a szó a cseh *pořádka*-val kapcsolatban van, ez a kapcsolat azonban csak rokoni. A közvetlen átadó ugyanis minden bizonynyal a szlovák, ezt igazolja a ma is élő, s a KNIEZSA által nem ismert magyar *porátka, porjëtka* szó jelentése, valamint ez utóbbi változat hangalakja is. Az *i̯e (< i̯ä < ä)* ugyanis tipikus középszlovák jelenség, amelynek kialakulása a XV.—XVI. századra tehető (l. PAULINY 280). A magyar szaknyelvi *porátka* ~ *porjetka* tartalmilag pontosan megfelel a régi és a népnyelvi szlovák *poriadka*-nak. Pl.: XVIII—XIX. századforduló: *porgádky* 'Frohndienst, Frohnarbeit' (JŠ 9: 108); *poriadka* 'rabóta, na kotóruju vyszylájet kresztyányina óbscsina' (MIČ.); *poriadky* 'práce, které občané po řadě pro obec konají' (KÁLAL); *poriadka* 'zastar. práca, ktorú boli občania povinní postupne a bezplatne vykonať pre obec' (SSJ). S bizonyos, hogy a KNIEZSA által idézett összeírási szövegrészben levő *poratka* sem 'adónem', ellenben 'munkaszolgálat, szerjárás'. Így értendő ez az alábbi idézetekben is: Nelipina, 1648: „Ezek ketten töb adot nem adnak, hane*m* f. 2 d. 50 s *poratkarais* jarnak" (Urbáriumok 548); Hrussó, Kistapolcsány, 1667: „akinek jó igyekezetit, s szükségit fogja látni (háza nem lévén) éppittesse, ne onerálja bizonyos ideig *poratkával*, vigyázván arra, hogy az idő alatt henyélésre magát ne adja" (MGSz. V. 211—212). A kihaltnak vélt *poratka*, tkp. *porátka* tehát lényegében ugyanabból a szlovák *poriadka*-ból származik, mint a bányászterminológiában ma is meglevő *porátka* ~ *porjëtka*.

3. A bányászat és a vele szorosan összefüggő ércfeldolgozás jellegéből adódott, hogy a munkásoknak gyakran hosszú utat kellett megtenni a bányatelepektől a munkahelyükig. Ez természetesen sok időt és energiát emésztett föl, ezért a távol lakó munkások alkalmi építményeket készítettek maguknak munkahelyük közvetlen közelében, s munkanapokon ott laktak. Ezt a nyilvánvalóan nem éppen tágas és kényelmes szálláshelyet a szlovák bányászok *krám*-nak nevezték, ami pontos megfelelése a német bányásznyelvi *Kram*-nak. A kfn. *kram*, úfn. *Kram* szónak ezt a jelentését a német szótárak általában nem szokták föltüntetni, s még a legújabb kiadású KLUGE sem említi meg a közölt jó néhány értelmezés között. GRIMM azonban e téren sem marad adósunk, mert itt a *Kram* = „1. als die älteste erreichbare bed. erweist sich: z e l t d e c k e, aus gespanntes tuch oder ähnliches dach als wetterschutz . . . *a)* kram auf dem schiffe, noch im 15. jh . . . *b)* noch heute im bergbau, gleich kaue, huthaus, bei Gätzschmann 47 als östr., ein kleines behältnis zum aufbewahren der gerätschaften (zeugekram), der erze (erzkram), des roheisens (flossenkram) . . .; s. auch den kohlkram der köhler." (GRIMM V, 1986). A *Kram*-nak az eredeti 'védelmül szolgáló vászontető' jelentése (l. GRIMM és KLUGE *Kram* a.) a bányászok gyakorlatában az aknák bejáratát befedő tetőzetre, a szerszámok és munkaeszközök megóvását szolgáló építményre,[14] majd a munkások (bányászok, favágók, szénégetők) alkalmi lakhelyére konkretizálódott. A magyarországi német szakszövegekből már a XV. sz. végétől kezdve kimutatható e jelentések valamelyike. Körmöcbánya, 1492—1512: „Am ersten

[14] Elsősorban osztrák viszonylatban, vö. „*Kram* = ein kleines Behältniss zur Aufbewahrung von Gezäh (Zegukram) oder Erzen (Erzkram)" (Veith). S az 1667/1742-es kéziratos bányászati szótár szerint is: „*Kramb* wirdt genennet die Wohnung, so zum Gruebengraben gehörig, darein der nothwendige Bergzeug zum täglich Gebrauch gehalten wirdt" (HŠ 7: 228).

so soll eyn yeder pergmeister ein auffsehen haben, dass man keine Geppl noch *Chrom* bey denen Schechten, oder Stollen abprech; ess wer den sach, das man einen Newen Geppl oder *Chrom* widerumb dohin sezcen oder pawen wolth" (WENZEL 277); Körmöcbánya, 1496: „Item Das kein Gapell ader *Krom*, es sey pey schechten ader Stollen, abgeprochenn werde, es sey den Sach Das man eyn newen Gapell oder krom do hyn pawen wolle" (GÁRDONYI 219—220); Körmöcbánya, 1526: „Vor schindl eynem *krom* bey der Stattstollen tzubesseren fl. 1." (Dokumenty 355).

Nem szándékozom most bővebben foglalkozni a német *Kram* és a szláv *chram* etimológiai hovatartozásának kérdésével (erre l. összefoglalóan legutóbb VREW *kram* szócikkelyt), szükségesnek tartom azonban kiemelni, hogy a *kram* ~ *krám* a szláv nyelvekben sohsem jelöl erős, masszív, tömör építményt, szemben a *chram*-mal, melynek éppen ezek a tulajdonságai (l. MACHEK *chram* a.). A sátortetős árusító bódétól kezdve, a szatócsüzleten át, egészen az alkalmi munkásszállásig a szlovák szó jelentésfejlődése minden esetben pontosan követi a németét, s annak átvételére mutat. Ezért csatlakozom V. MACHEKhez, aki szerint a 'haraburdí; prodejna' (= 'limlom; szatócsbolt') jelentésű cseh — tegyük hozzá: és szlovák — *krám* a kfn. *krām*-ból származik (l. Machek *krám* a.).

A cseh és szlovák szótárak, hasonlóan a némethez 'enyhely, lakhely' jelentésben nem ismerik. Leggyakrabban a '(szatócs) bolt; áru; limlom' értelmezését tüntetik fel (vö. Jg., KOTT, Bern., SSJ), mint ahogy a közhasználatban elsősorban valóban így honsodott meg, szlovák viszonylatban pl. már 1473-ban: „Což by . . . kramár k svému *kramu* chtěl prodati" (Ryšánek 251). Érdekes Jancsovics adata, akinél a *krámik* deminutívum a. m. 'sátorka'. Feltehetőleg a sátoros árusok elárusító helye értendő rajta. A bányászattal kapcsolatos szlovák nyelvű szövegek és néprajzi adatok alapján azonban minden kétséget kizáróan leszögezhetjük, hogy a szlovákság a *krám*-nak nemcsak a szótárakban rögzített tartalmát, hanem a bányászatban kialakult 'alkalmi lakás, szálláshely' jelentésváltozatát is ismeri.[15] A szó a XVI. sz. közepétől kezdve ilyen értelemben is bőségesen adatolható. Eleinte csak a *kram*, majd a kicsinyítő képzővel ellátott *krámec, krámčok, krámik* változatok is jelentkeznek, igazolva a kifejezés teljes meghonosodását. Pl.: Bocabánya, 1588: „spolu stŭpamÿ, sslemownow, ssaffarskow Izbow zo ssmÿtnow, z Yatkamÿ, ktomŭ take z hornim *Kramom* a stow ze zahradow za *Kramom*" (Bjk. II 50); 1610: „czobÿ pak dwema tÿsiczmÿ zlatÿma mohol wÿkonatÿ . . . gako hútú chewerskú, a nekterÿ *kram* k/temú" (SzL. 1610: 29); Štiavnička, 1676: „Slichal za dawnych časou aneb rokou, že kde wčyl biwagu Prssency, tan len vhlyarske *kramce* bywaly a že Komoru bystriczku vhlya palyewali" (SzNySz.); Bocabánya, 1747: „za drewo ku *kramczu*" (SzL. 1747, 49: 46); Német-Lipcsei Krónika (kb. a XVII. sz. m. f.): „byl *Kram* welmi zhrubého drewa zbudowaný, gako bečky" (ČMSS 6: 11); 1759: „žaden *kramec*, neb izba, šmikna a gapel, na banach" (Ratkoš MBO II 115); Selmecbányai Krónika: „Obidlenga sam nebolo len si take *kramcoke* robili" (SMSS 7: 135); „od tich *kramcow* dostalo meno Kremnica" (i. m., i. l.); *kram, kramik* (Žak. 651); Zemplén megye: *kram, kramec* (SN 6: 622); *krám* (Dobšiná 28).

[15] A párhuzam kedvéért említem meg, hogy általában sem a lengyel, sem az ukrán szótárak nem adják meg a szó ezen speciális értelmét, a Varsói Szótárban azonban találunk rá utalást. Itt ugyanis a lengyel *kram* hatodik jelentése a bányászatból való, ahol a.m. ‚skład do przechowywania rudy'.

A későbbiek miatt fontosnak tartom kissé jobban szemügyre venni, hogy valójában milyen is volt egy ilyen bányászok, favágók, szénégetők készítette *krám*.[16] Ami az építését illeti, a keletszlovákiai Žakarovceban az egykori *kram, kramik* jellemzője: „zrubová alebo kamenná stavba, často polozemnica, ktorá slúžila ako dočasný útulok lesných robotníkov, pastierov a baníkov" (Žak. 651; részletesebb leírását l. i. m., 187—190). A dobsinai németben a *krõm* a. m. 'Hütte der Bergleute; in früheren Zeiten wohnten die Häuer in einer Erdhütte; nur am Sonntag waren sie in ihrer Stadtwohnung' (Lux 128). V. Latta ugyanakkor a Zemplén megyei szénégetők életének leírásakor ezt mondja: „Hámorskí a popročskí uhliari stavajú koliby skoro jednako, ale Popročania používajú názov koliba pre otvorenú kolibu, kým uzavretú kolibu s dvierkami menujú *kram* (v Čiernom Balogu *kramec)*" (SN 6: 622). S az ottani szénégetők a munkacsapat nagyságától függően 2—3 személyes kisebb, vagy 4—6 személyes nagyobb *kram*-okat építettek (l. SN 6: 623). Ezt a gyakorlatot tükrözi vissza a Selmecbányai Krónikában elmondott városalapítási rész is, amely szerint: „Roku 770. počali se bane w Kremnici . . . a tak dali Slowakow tam nagprw robit. Obidlenga tam nebolo, len si take *kramcoke robili pre trich neb štir chlappow*. Potom prissli Sachsi, a ti potom obdržali wettssu stranku. Ag ti si take kramce stawali, a ponewadž boli Nemci, tak menowali krämlu, a ponewadč po čase sa toho wela nastawalo, tak od tich kramcow dostalo meno Kremnica, nemecky Kremnitz." (SMSS 7: 135).[17] A. Kostková pedig azt tapasztalta, hogy a *krám* nem földkunyhó, hanem rendszerint a hátuljával a hegyoldalba süllyesztett, kőből és fából emelt, kb. másfél méter magas építmény volt, ahol 8—17 ember is ellakhatott. (l. SN 11: 504—505). Nyilvánvaló, hogy a munkások a különböző vidékeken az adott helyzetnek megfelelően alakították ki, s a szükségleteknek megfelelően méretezték az ott szokásos *krám*-típust. De ezeknek a *lakó-krám-oknak* közös sajátosságuk volt, hogy tüzet mindenképpen lehetett bennük rakni. Az épület anyaga lehetett föld, ill. részben föld, kő vagy fa, tűzteret mindig készítettek benne. S mint már említettem, a *krám*-ok általában csak munkanapokon szolgáltak lakóhelyül a munkásoknak, a Német-Lipcsei Krónikából mégis arra következtethetünk, hogy alkalom adtán huzamosabb tartózkodásra, családi életre is berendezkedhettek bennük.[18]

[16] Hogy a *krám* elsősorban valóban a bányamunkával van szoros összefüggésben, azt jól mutatja az a megjegyzés is, amellyel a néprajzos A. Kostková — e kérdést Gömör és Szepes megyében tanulmányozva — gyűjtőútja során találkozott. Eszerint: „Na otázku, čo je krám, či je to koliba, odpovedajú baníci zhodne: »Koliby mali bačovia a pastieri, krám mali iba baníci«" (SN 11: 499).

[17] Úgy gondolom, erről az etimológiáról fölösleges bővebben beszélnünk. A szó története mégis megkívánja, hogy megemlítsem: magyar körökben sem maradt visszhangtalanul. *Zsemley Oszkár* pl. elmondja, hogy egy, XVIII. századi kézirat szerint Körmöcbánya neve közös német—szláv produktum, melynek forrása a viskó jelentésű *Kram*. Majd így folytatja: „Hogy ezen magyarázat nem minden valószínűség nélkül való, ezt igazolja egyik, 1734-ből való irat, mely említés (sic!) tesz arról, hogy a mai Körmözbányának Besztercebánya felöli oldalán volt s a szénégetőktől lakóházul használt bódékat a nép Kramcze-nak nevezte." (BKL. 38 II 570).

[18] Eszerint: „Roku 1564. Benewain tak rečený Nemec který byl hutmanem na bani rečenej Wodná, u Daniela Guldnfingera mezy Hutou a mezy Štolňou rečenou Wodná w pol dolině byl Kram welmi zhrubého drewa zbudowany, gako bečky, a když se od wrchu Hole sněch ssústil, prissel i na ten krám, a tohože Benewain spolu zgeho manželkou y znekterými robotnjky samo dewateho y ditky geho zassústilo a zesebou wzalo dolu i skramom hrubým až skoro k Hutě tu kdě se dokňa (!) od stareg z woduou scházy, a bylo w tomto kráme a w gednom belčowe leželo dwoge detj tohože Benewaina, a gedno ztechže dětj kyd krám wzalo wyhodilo na wrch na sněch, který byl gako dom

Az adatok tanúsága szerint tehát az ideiglenes lakás feladatait betöltő *krám* a szlovák bányavidékeken alakult ki a 'szerszámos kamra, szertár, raktár', majd 'Schutzort für Arbeiter' jelentésű német *Kram*-ból (ez utóbbi értelmezésre vö. GÁRDONYI 219). Keletkezése idejét A. KOSTKOVÁ az állandó kiszolgálást igénylő ún. tótkemencék alkalmazásának bevezetésével hozza összefüggésbe (l. SN 11: 522). Ez a feltevés nagyon valószínű, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy már a XV. sz. első feléből vannak adataink egy Gölnicbánya melletti híres tótkemencéről (l. HAPÁK 10). De lehetséges az is, hogy a tótkemencék megjelenése inkább csak számottevően meggyorsította a *krám*-ok lakás céljából történő építését és elterjedését. Egyáltalában nem látszik lehetetlennek ugyanis, hogy a bányászok, amikor a lakhelyüktől messze volt a bánya, már korábban is felhasználták szállásnak az addig csak raktárként igénybe vett *krám*-okat. Bizonyos, hogy sok esetben másként meg sem oldhatták a távoli munkahely és az otthon-lakás ellentmondását, amely még fokozottabban jelentkezett, ha más vidékekről érkeztek a munkavállalók az adott bányakörzetbe.[19] A bányaműveltetők ugyanis megkövetelték az állandó jelenlétet. Felsőbányán pl. 1787-ben egy magánbánya-társulati határozat nyolcadik pontja kimondja: „A kimenetelek pedig a bányászoknak soha ennek utána nem később, hanem Hétfőn reggel legyen, az hazajövetelek pedig Szombaton délután, mely ha igy nem lészen, erről az első legény fog számolni és aki hibás lészen, a hiba szerint való büntetését el nem kerüli" (SZMIK 114 – 115). Ilyen körülmények között viszont mégiscsak valami fedélről, enyhelyről kellett gondoskodni az időjárás viszontagságaival szemben. Mindez érvényes volt persze akkor is, ha esetleg ilyen szankciókról nem volt szó, csupán a munkaalkalom, a kereseti lehetőség sarkalta, ill. kényszerítette erre a megoldásra a bányászokat, szénégetőket, favágókat. Ez a három foglalkozási ág ugyanis a középkori bányatermelésben szoros egységet alkotott. Nélkülük nem volt sem bányászat, sem ércfeldolgozás. Ennek megfelelően a különféle iratokban is gyakran együtt emlegették e három mesterséget. Pl. Besztercebánya, 1708: „már itten mind libetbányai, mind peniglen tiszolczi bombaöntő officinákbúl öszvegyűltek a *szénégetők, favágók, hevérek* és bomba- s golyóbisöntő mesteremberek" (TörtTár. 1882: 574); Besztercebánya, 1708: „. . . mind az két bomba s golyóbis öntő officinákbul turmatim jüttenek hozzám *hevérek, szénégetők, favágók* s bombaöntő mesterek" (HECKENAST 124). S ezzel eljutottunk a magyar *karám* egyáltalán nem újkeletű kérdéséhez.

A 'tugurium, Hütte' jelentésű magyar *karám* Molnár Albertnél jelenik meg először, 1621-ben (l. NySz.), s ilyen értelemben a XIX. sz. végéig csaknem valamennyi számottevőbb szótárban megtalálható. A *karám*nak ezt a 'kunyhó' jelentését azonban GOMBOCZ ZOLTÁN kétségbevonta (MNy. XVIII, 125) és kételkedik benne KNIEZSA ISTVÁN is: „ennek a jelentésnek a hitelessége azon-

zwysse, nahé, a prineslo ho dolu kdě stál sněch a žiwé y zdrawé a nahé pribehlo pánu Danielowj Güldnfingerowi y ginýmtuto prjhodu" (ČMSS 6: 11). — A lezúduló hólavina nyilván több alkalommal is betemette a bányászok *krám*ját, sok esetben emberi életeket is kioltva. Ilyen hóomlás történt 1812-ben Bocabányán is, amikor nyolc bányász közül hat az életét vesztette a *krám*ban. (l. SzL. 1748—82: 26).

[19] Jól illusztrálja ezt a tényt a munkácsi Conventio Metallicorum 1694-ből, amely a távoli vidékekről érkezett bányászoknak bizonyos kedvezményes juttatásokat is előír: „Mivel meszunnen farattak ide [ti. a bányászok — G. F.], hogy annyival inkab edessitessenek, egy holnapra negy legenyre negy negy font turojok leszen" (RL. V. 3. c/H 78*b*).

ban kétes, lehet hogy csak MA félreértése" (KNIEZSA, SzlJsz. 849). Ezzel szemben a szó tárgytörténeti vizsgálata teljes mértékben igazolja Molnár Albertet és azokat, akik a magyar *karám*ot elsősorban 'kunyhó, viskó' értelemben közölték. Már Gvadányi kijelentése sem hagyható figyelmen kívül, amikor az Egy falusi nótáriusban (1790) ezt írja: „*Karám* annyit tészen, mint gulyiba, vagy gunyhó" (NySz.).[20] Bizonyosra vehető, hogy az író erre vonatkozó ismereteit nem a szótárakból merítette, hanem felvidéki környezének gyakorlatából. De már a XVIII. sz. első évtizedéből előbukkan egy olyan szintagma, amely a körülmények ismeretében ugyancsak '(fedett) szálláshely'-re enged következtetni. A Nagykálló környéki salétromfőző gazdákról és az általuk alkalmazott legényekről tájékozódva ugyanis megtudjuk, hogy az ilyen jómódú gazdák szolgálatában „karámos legények" (HECKENAST 34) állottak, akik: „laboratores salÿtri partim ex personis advenis, partim incolis existentes, qui aequa cum loci salÿtri possessoribus libertate gauderi ambiunt" (HECKENAST 34, 107. jegyzet). Csaknem bizonyos, hogy a Szabolcs megyei összeíró azért határozhatta meg közelebbről ezeket a legényeket „*karámos*" jelzővel, mert a részben jövevény, részben a környéken fogadott munkások *karám*ban, azaz viskószerű épületben, kunyhófélében húzódtak meg, amíg a salétromfőzés tartott. Száz évvel ezelőtt pedig a következőket olvassuk HUNFALVY J.-től, amikor a Gömör és Kishont megyei bányászok életét ecseteli: „A bányászok főeledele egész éven át a burgonya- és rozslisztből készült felvert haluska, melyet a *hegyi karámban* maguk főznek" (HUNFALVY 93). Teljesen valószínűtlen, hogy az olyan „*hegyi karám*", ahol bányászok főznek — ami egyben föltételezi a huzamosabb ott-tartózkodást is — valamiféle 'juhok számára bekerített hely; Pferch, Schafhürde' lett volna, nem pedig 'viskó; Hütte', amelyben tűztér is van. Minden kétséget eloszlatnak azonban Szmik Antalnak Felsőbányáról és Eisele G.-nak Gömör és Borsod megyéből szóló közlései, a jelen

[20] HADROVICS LÁSZLÓ volt szíves fölhívni a figyelmemet, hogy a NySz.-nak ez az idézete Gvadányi lapalji jegyzetéből való (ahol egyébként *Galyiba* van, s nem *gulyiba*, ahogy a NySz. tévesen közli).

De a *karám* szó kétszer előfordul a verses szövegben is:

> Egy óráig mentem, míg a' tűzhöz értem,
> Tsikós tanya vólt ez, itten szállást kértem,
> Mivel sok hig sarat, sok vizet ma mértem,
> Felette jól esett, hogy itt tűzhöz fértem.
>
> Tsikós lova mellé köté paripámat,
> *Karámjába** rakta minden portékámat,
> Nádat hányt a' tűzre, szárittsam gúnyámat,
> Mondotta, s' le húzta lábamról tsizmámat. (27. l.)

**Karám* annyit tészen, mint Galyiba, vagy Gunyhó.

Majd ismét:

> Tudott ez deákúl, tudta ez szándékát,
> Hozott a' *Karámból* két berbéts lapotzkát,
> Maga meg spékelte, meg is adta sóztát,
> Tett a' tűz mellé még egy bográts káposztát. (28. l.)

Az idézett részek alapján is kétségtelen, hogy a *karám* jelentése 'pásztorkunyhó'.

század első évtizedéből. SZMIK A. ugyanis a felsőbányai bányászok munkába indulásáról így beszél: „A bányász-kolomp mélabús hívására összegyűlnek a bányászok korán reggel négy órakor a „karám" rendelő szobájában" (SZMIK 188). Néhány lappal arrébb meg is magyarázza, hogy mit értsünk *karám*-on: „*karám* = minden bányánál szokott lenni egy fából vagy kőből épült, kisebb-nagyobb helyiség, hol a szerszámokat, az üzemhez szükséges kellékeket és anyagokat megőrzik s ahol rendesen az ügykezelést is intézik. A munka megkezdése előtt ezen karámba szoktak összegyűlni, az illető bányában dolgozó munkások s ott az altisztnél vagy bánya gazdánál jelentkezvén, a feszületnél letérdelve imádkoznak, úgy szállnak a bányába és kezdik meg a munkát" (SZMIK 195). Nála tehát a karám a. m. 'raktár; irodahelyiség', vagyis é p ü l e t. EISELE szintén úgy emlegeti a karámot, mint kunyhót, amely raktározási célokon kívül emberek lakóhelyéül is szolgál (EISELE 141, 193, 357, 375 stb.), sőt könyvében egy ilyen karám fényképét is közli (EISELE 373). Noha EISELE karámjai nem ottlakás céljából készült kunyhók, hanem inkább elhagyott raktárhelyek benyomását keltik, ahol azért ideig-óráig az emberek meghúzódhattak (vö. SN 11: 501), é p ü l e t jellegük kétségbevonhatatlan. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni azt is, hogy PÉCH ANTAL kétnyelvű bányászati szótárában a múlt század második felében a német *Kram*-ot a magyar *tár* szóval tolmácsolja, s ennek megfelelően *Zeugkram* = *szertár*, *Erzkram* = *érctár*, *Scheidkram* = *szemelő szoba* (PÉCH, Szótár). Ugyanakkor az alsómagyarországi bányaművelésről szóló jelentős monográfiájában, amely szótára után néhány évvel később látott napvilágot, a selmecbányai bányabíróság 1616. évi német nyelvű jegyzőkönyvéből magyarul idézve a német *Kram*-ot következetesen *karám*-nak mondja, pl.: „162. Wilhelmschacht, a fisterorti *karám* felett" (PÉCH II, 569); „20. Pachenstolln a bibertárnai *karám* alatt)" (i. m., 561) stb. A század elejéről való Szeőke-féle Bányászati Tájszótár a karámot szintén é p ü l e tként határozza meg. Eszerint a *karám* Torockón 'kis kunyhó a bánya előtt', Felső- és Kapnikbányán 'rendelő szoba' (BT. 169). De Kapnikbányán azt is följegyezték, hogy ott az „Érctörő-ház v. *érctörő-karám*" a. m. 'zúzda; Pochwerk' (NyK. II, 375).

Mindezen *karám* adat helyes értékeléséhez hangtanilag és jelentés tekintetében egyaránt döntő segítséget jelent egy 1620-ban kelt bejegyzés, amelyet SCHÖNHERR GYULA másolt ki a nagybányai városi iratok anyagából. A véleményem szerint perdöntő erejű mondat, amely SCHÖNHERR GYULA kéziratai közt az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárában található, így hangzik: „Externus in Kepely: Ittem vagyon egy Hutmani *Cram* vagy haz" (Fol. Hung. 1912. III, 35). A *kram* változat előbukkanása szinte kényszerítően hat a szó származásának kutatásánál, a „Hutmani Cram vagy haz" kitétel pedig pontosan megmondja, hogy épületről van szó.

Van azonban egy húsz évvel ezelőtti leírásunk is a karámról, mint lakóalkalmatosságról, s ez a Debrecen környéki *favágó karám*. N. BARTHA KÁROLY azt mondja róla, hogy „kerek, kúpalakú, felül nyitott kunyhónak a neve" (Ethnographia 57: 67), majd pedig: „a *karám* szó jelentheti a hortobágyi juh karámot is, de jelenthet kunyhófélét is, foglalkozásuk folytán szabadban huzamosabban kint élő emberek enyhelyét, amelynek jellemzője, hogy kerítésszerű építmény, kúpalakú és felül szabad nyílása van" (i. m., 70). Ilyen karámot, amelyben N. BARTHA szerint tüzet is raktak, favágók készítettek maguknak, akik az egész telet kint húzták ki az erdőn: „Október utóján kellett kimenni és márciusban, áprilisban fejezték be a vágást. Közben kéthetenként jártak

haza feltisztálkodni és élelemért. A család nem járt ki, csak nagyon ritkán" (i. m. 69). Megkülönböztették a *kis karám*-ot, ahol hét ember húzódott meg és a *nagy karám*-ot, amelyben kilencen vészelték át a hideg hónapokat (l. i. m., 67). Ezen kívül valamikor „építettek a debreceni erdőkben ú.n. *csőszkarámot*, s ezek abban laktak. Hasonlóképp a makkoltató disznókat kint legeltető kondások is raktak össze maguknak a debreceni Nagyerdőn karámot" (i. m., 70). De használatos volt átvitt értelemben is. A lakóhelyül épített karám ugyanis a benne lakó egy-egy munkacsapat megjelölésére is átvivődött. Ezzel kapcsolatban a múlt század második felében TÖRÖK GÁBOR így ír: „A letarolást városi lakosok, még pedig nagyobb részben ácsok és kőmivesek végezik. 10-en, 12-en egy csoportba állanak, s együttesen dolgoznak. Ilyen egy csapat »karámnak« neveztetik." (Debrecen 684).

N. BARTHA KÁROLY közléséből még egy fontos momentumot kell kiemelnünk. Nevezetesen azt, hogy 1920 körül az Észak-Magyarországról a debreceni erdőkbe érkező favágók eleinte tetővel ellátott, oldalt nyitott kunyhófélét csináltak maguknak, később azonban a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva ők is oldalfallal készítették karámjaikat. Debrecen vidékén ugyanis elsősorban nem a csapadék ellen kellett védekezni, mint a Felvidéken, hanem a szél rohamait kellett fölfogni (l. i. m., 70). Ebben a tényben ékes bizonyítékát látom annak, hogy a szlovák hegyekben a bányászok, szénégetők, favágók által kialakított zárt tetejű karám-típus hogyan idomult a délebbi fekvésű, kevés csapadékú tájakon az ottani éghajlati viszonyoknak megfelelően nyitott tetejű építménnyé.

A magyar *karám* származásának kérdésével már sokan foglalkoztak. Az eredmények összegezéseként a SzófSz. a *karám* valószínű eredetét, tekintet nélkül annak jelentésére, valamelyik török nyelvben látja. Hasonlóan vélekedik KNIEZSA ISTVÁN is, amikor kijelenti, hogy a karám „Nyilván a törökből való" (SzlJsz. 849) és tévesnek minősíti a cseh *krám* 'Laden, Verkaufsladen, Handlungsgewölbe' kiindulást (uo.). Napjainkban a magyar nyelvészeti felfogásban a *karám* általában török eredetűnek van elkönyvelve (vö. pl. MNy. LVII, 171; Nytud. Ért. 40: 234; BÁRCZI 46 stb.). A 'Laden, Verkaufsladen, Handlungsgewölbe' jelentésű cseh *krám* jelentéstani megfontolások alapján valóban aligha lehetne a magyar *karám* szó forrása. Úgy gondolom azonban, hogy az általam bemutatott adatok sokasága elégségesnek mondható annak alátámasztására, hogy a magyar szót végső fokon a német *Kram* 'Kaue, Schutzort' szlovák segítséggel történt átvételének tekintsük, ahogy erre már LUMTZER—MELICH (DOLw. 147) is gondolt. A szlovákiai, valamint a Szatmár megyei és Erdélyi bányavidékek közötti egykori kapcsolatok ismeretesek, szlovák favágók és szénégetők pedig nyilván a régebbi századokban is gyakori látogatói voltak a tőlük délebbre fekvő magyarlakta vidékeknek. Másrészt tudjuk azt is, hogy a középkortól kezdve Gömör, Hont, Borsod, Zemplén stb. megyékben milyen nagy mértékben összekeveredett a magyar lakosság a szlovákokkal. Mindez természetes magyarázatát adja a szlovák közvetítésű német *Kram* magyar meghonosodásának.[21]

[21] A *karám* szó eredetét illetően szükségesnek tartom idézni HADROVICS LÁSZLÓ felfogását, amelyet a nekem átadott kéziratában fogalmazott meg. Hadrovics László a *karám* törökből való származtatását két fogyatékosság miatt nem tartja valószínűnek. „Az első fogyatékosság szótörténeti jellegű. Ha a *karám* valóban a honfoglalás előtti vagy a második, úgynevezett kún-besenyő rétegből való, mint azt GOMBOCZ és BÁRCZI felteszik, és régen is azt jelentette, amit általában fő jelentésének tartanak, ti. ‚elkerített

A magyarban az első adatok 'kunyhó, viskó' jelentésben vannak szótározva, s mint láttuk, ez meg is felel a tényleges állapotnak. A *karám* kezdetben tehát nyilván csak a bányászok, szénégetők, favágók, később pásztorok, csőszök stb. építette szükséglakásra vonatkozott, amelynek kivitelezése, építési megoldása a helyi adottságokhoz és körülményekhez igazodott. A magyarok szlovák közvetítéssel átvették a 'tugurium; Hütte, Schutzort' jelentésű német Kram-ot (itt az idézett bányászati forrásanyag mellett nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy a szótári adatok jelentős többsége északi területekről valónak látszik), s ez a gyökeret vert jövevény elsősorban az alföldi sík vidékeken 'juhok (állatok) számára bekerített hely' jelentéssel gazdagodott. Ez utóbbi jelentés azután egyrészt a kiterjedt pásztorkodás és állattenyésztés, másrészt a magyarok körében kevésbé kedvelt bányászati szakterületek következtében előtérbe nyomult, közhasználatúvá lett. Az előbbi viszont csupán a szaknyelvi szóhasználatra korlátozódott.[22]

S végül ez az idegen eredetű szó másodszor is polgárjogot nyert, mégpedig a szlovákiai magyar bányászok körében. Erre ugyan csak egy községből vannak adataim, valószínű azonban, hogy további gyűjtőutak folyamán máshonnan is előkerül majd. Rudnán ugyanis ma az újabb átvételű és kétségtelenül szlovák eredetű *krám* a neve a bányászok szükséglakásának. A rudnaiak szerint: „A bányászok *krámokba* laktak" (BARABÁS 67). Az ottaniak elmondták hogy a bányák dolgozói egész héten távol éltek a családjuktól, s a szlovák adatokhoz hasonlóan leszögezték: „Ott voltak a *krámok* kőből, abba laktunk mi, bányászok. Deszkával és földdel volt fedve. Középen volt a tűzhely, két oldalt priccsdeszkára téve szalmazsák. Cserépfazekakba főztünk, ezeket két oldalról melegítettük" (BARABÁS 61).

Úgy gondolom, a most bemutatott anyag, különösen pedig a *krám* szó esete jól példázza, hogy a kultúrtörténeti vizsgálódások köréből a bányászat és társterületei valójában mennyire kiszorultak. Elsősorban talán azért, mert a magyar nyelv szempontjából nem tekintették igazán jelentősnek. Az egyes jelenségek azonban sohasem elszigeteltek, s a helyes összefüggések felismerése remélhetőleg nem kevés újat hozhat erről a területről is.

GREGOR FERENC

állatállás'-t, akkor miért csak 1621-ben Molnár Albertnél jelenik meg először. Ha a hasonló jelentésű *akol, ól, istálló, szállás, szín* szavainkat nézzük, mindegyik több évszázaddal korábban jelentkezik. Az *akol* 1095, az *ól* 1208, az *istálló* 1291, a *szállás* 1283, a *szín* 1193 óta ismeretes. Hol lappangott ennyi ideig a *karám?* Bármennyire egyenetlenül tartalmazza is az OklSz. és a NySz. a magyar szókincset, ekkora kiesést nem lehet a véletlen játékának tulajdonítani. Az *akol, ól, istálló, szállás, szín* előfordulásai éppen azt mutatják, hogy az ilyen jelentésű szavak tárgyi okokból nagyon is gyakran szerepelnek okleveleinkben."

A török egybevetés másik hiányosságát HADROVICS LÁSZLÓ a szó eredeti 'kunyhó, pásztorkunyhó' jelentésének elhanyagolásában látja, ami megegyezik az általam fentebb elmondotakkal.

Hálás köszönetet mondok HADROVICS LÁSZLÓnak a szíves észrevételekért és kiegészítésekért.

[22] JOSEF VAŘEKA feltételezi hogy a *karám* a.m. 'állatok számára bekerített hely' meghonosodását elősegíthette egy ilyen jelentésű török eredetű homoním szó átvétele a magyarba (vö. SN 9: 635).

Rövidítések

(A magyar nyelvészeti irodalomban használt leggyakoribb rövidítések — OklSz., SzófSz., NMy., stb. — itt nem szerepelnek).

Bányászat = Műszaki Értelmező Szótár 26. Bányászat. Szerk. TARJÁN GUSZTÁV. Bp., 1964.
BARABÁS = BARABÁS JENŐ rudnai (Csehszlovákia) gyűjtése (a Néprajzi Múzeumban deponálva).
BÁRCZI = BÁRCZI G., A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963.
BERN. = A. BERNOLÁK, Slowár Slowenskí—Česko—Latinsko—Německo—Uherskí. I—VI. Budae, 1825—1827.
Bjk. = Bányajegyzőkönyvek I—III. OL. Szentiványi család levéltára.
BKL. = Bányászati és Kohászati Lapok. 1868—
BL. = Bányászati Lapok. 1951—
BLANÁR = V. BLANÁR, Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, 1961.
BŠ: Žak. = Žakarovcei bányakönyv. A Selmecbányai Bányászati Levéltár anyagában.
BSzK. Bocai Számadáskönyvek. A Selmecbányai Bányászati Levéltár anyagában.
BT. = SZEŐKE I., Bányászati-Szótár. A Bányászati Tájszótárral. Bp., 1903.
BTS = Banícky terminologický slovník. Bratislava, 1951.
BUFFA = F. BUFFA, Narečie Dlhej Lúky v Bradejovskom okrese. Bratislava, 1953.
ČMSS = Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti.
CSIBA = ST. CSIBA, Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae. Tyrnaviae, 1714.
CsLKi. = OL. Csáky család Kluknói levéltára.
CZAMBEL = S. CZAMBEL, Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských, jazykov. Turč. Sv. Martin, 1906.
CzF. = CZUCZOR G.—FOGARASI J., A magyar nyelv szótára. I—VI. Bp., 1862—74.
Debrecen = Debrecen királyi város egyetemes leírása. Szerkeszté Zelizy Dániel. Debrecen, 1882.
Dobšiná = L. ROSENBERGOVÁ, Banícka ľudová terminológia mesta Dobšinej. Bratislava, 1952 (a pozsonyi egyetemen lévő kéziratos diploma munka).
Dokumenty = Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525—1526). Na vydanie pripravil P. Ratkoš. Bratislava, 1957.
EISELE = Gömör és Borsod vármegyének bányászati monográfiája. Selmecbánya, 1907.
GÁRDONYI = GÁRDONYI S., Zur Geschichte der deutschen kanzel- und bergmannssprache ven Schemnitz und Kremnitz im 14.—16. Jahrhundert. Dissertation zur Erlagung der Kandidatenwürde. Debrecen, 1964 (kézirat).
GEBAUER = J. GEBAUER, Slovník staročeský. Praha, I — 1903: A—K; II — 1916: K — nedbalivost.
Gömör-Kishont vm. = Gömör és Kishont vármegye. Szerkeszti Borovszky Samu. Budapest.
GRIMM = J. GRIMM und W. GRIMM, Deutsches Wörterbuch I—X. Leipzig, 1854—1905.
HAPÁK = P. HAPÁK, Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku. Od konca 18. storočia do roka 1867. Bratislava, 1962.
HECKENAST = HECKENAST G., Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp., 1959.
HŠ = Historické štúdie.
HUNFALVY = HUNFALVY J., Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest, 1867.
JANCS. = JANCSOVICS I., Új kimerítő szláv—magyar és magyar—szláv szótár. Pozsony, 1863.

Jg. = J. Jungmann, Slownjk česko-německý I—V. Praha, 1835—1839.
JP. = Jászói Protokollum. A Selmecbányai Bányászati Levéltár anyagában.
JŠ = Jazykovedné štúdie.
Kálal = M. Kálal, Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, 1923.
Kluge = F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 17. Auflage unter Mithilfe von A. Schirmer bearbeitet von W. Mitzka. Berlin, 1957.
Kniezsa, SzlJsz. = Kniezsa I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1—2. Bp., 1955.
Kott = F. Kott, česko-nemecký slovník zvláště grammaticko-frazeologický I—VII, 3 sv. Dodatky. Praha, 1878—1893.
Krajčovič = R. Krajčovič, Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava, 1964.
Křistek = V. Křistek, Ostravská hornická mluva. Praha, 1956.
LP = Loos J.—Pechány A., Tót és magyar szótár I.; Magyar és tót szótár II. Budapest, 1906.
Lumtzer—Melich, DOLw. = V. Lumtzer—J. Melich, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900.
Lux = J. Lux, Wörterbuch der Mundart von Dobschau. Marburg, 1961.
Machek = V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957.
Melich, Vendégszók = Melich J., Német vendégszók. Budapest, 1895.
MGSz. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. Bp. 1894—1906.
Mič. = L. A. Mičátek, Differenciálny slovensko-ruský slovník s troma prílohami. Turč. Sv. Martin, 1900.
NéprKözl. = Néprajzi Közlemények.
NyelvtudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések.
OL. = Országos Levéltár.
Palk. = J. Palkovič, Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch mit Beifügung der den Slowaken und Mährern eignen Ausdrücke I—II. Praha, 1820—1821.
Pauliny = E. Pauliny, Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963.
Péch = Péch A., Alsó Magyarország bányamivelésének története I—II. Bp. 1884—1887.
Péch, Szótár = Péch A., Magyar és német bányászati szótár. Selmecz, 1879.
PM. = Protocollum Montanicum ab An[n]o 1627. Országos Levéltár Szentiványi család levéltára.
PSJČ = Příruční slovník jazyka českého I—IX. Praha, 1935—1957.
Ratkoš = P. Ratkoš, Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku. Bratislava, 1951. Ebben a munkában: MBO I, II a Maximilianische Bergordnung szlovák fordításai 1699 és 1759-ből.
RL. = OL. Rákóczi-szabadságharc levéltára.
Ryšánek = F. Ryšánek, Slovník k Žilinské knize. Bratislava, 1954.
Sándor = Sándor R. levélbeli közlése Salgótarjánról és környékéről.
SzKR. = OL. Szepesi Kamara Representationes.
SzL. = OL. Szentiványi család levéltára.
SL = Letopis Matice Slovenskej.
SMSS = Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti.
Szmik = Szmik A., Adalék Felsőbánya szabad királyi bányaváros monografiájához. Bp., 1906.
SN = Slovenský národopis.
SzNySz. = Az előkészületben levő Szlovák Nyelvtörténeti Szótár gyűjtése. Pozsonyban, a Nyelvtudományi Intézetben.
SSJ = Slovník slovenského jazyka I—V. Bratislava, 1959—1965.
Stanislav = J. Stanislav, Dejiny slovenského jazyka. I. Druhé, doplnené vydanie. Bratislava, 1958.
Tarján = Tarján J., A vasrécbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán. Bp., 1939.

Tóbik	= Št. Tóbik, Jazyk a terminológia starých slovenských písomných-pamiatok vyrobných sektorov. Sborník Filozofickej fakulty Univezity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Bratislava, 1960. 80—157.
TörtSzemle.	= Történelmi Szemle. Bp. 1958 —
TörtTár.	= Történelmi Tár. Bp. 1879—1911.
Trebbin	= L. Trebbin, Die deutschen Lehnwörter in der russischen Bergmannssprache. Berlin, 1957.
Urbáriumok	= Urbáriumok XVI—XVII. század. Szerkesztette Maksay F. Budapest, 1959.
Veith	H. Veith, Deutsches Bergwörterbuch. Breslau, 1871.
VREW	= M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch. 1—3. Heidelberg, 1953—1958.
Weigand	= Fr. L. K. Weigand, Deutsches Wörterbuch. I—II. Fünfte Auflage. 1909—1910.
Wenzel	= Wenzel G., Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880.
Wolf	= H. Wolf, Studien zur deutschen Bergmannssprache. Tübingen, 1958.
Žak.	= Banícka dedina Žakarovce. Bratislava, 1956.

От слова *klopacska* 'стукальце' до слова *karám* 'загон, шалаш, хата'

Лингвистическую литературу, касающуюся венгерской горнорудной промышленности нельзя считать слишком богатой ни со стороны венгерского ни со стороны словацкого языков. Хотя изучение, а особенно разработка запасов знаний истории культуры везде выдвигается на первый план. Основную причину того, что до сих пор терминология горнорудной промышленности и родственных ей отраслей не изучалась, необходимо искать в тех общих взглядах, что языка горняков ни в венгерском ни в словацком языках вовсе и не было, а вся терминология взята из немецкого языка. А вопрос взаимствований из немецкого языка в венгерском языке ошибочно считается решенным.

Но подробно рассматривая уже изученные, а особенно еще не опубликованные данные, и исходя из определенных исторических условий, мы пытаемся выяснить причину вышесказанного. При этом сразу выясняется, что эта проблема вовсе не решена и она не так уж проста. Так например, выяснилось, что сожительство венгерского и словацкого населения на протяжении сотни лет оставило значительные следы в лексике горняков и это естественно, если иметь в виду, что большая часть венгерских шахт находилось на словацкой территории. Но этим фактом до сих пор как-то не считались.

Именно с такой точки зрения я рассматриваю происхождение, роль и развитие значения трех венгерских слов *klopacska* 'стукальце', *sikt-sikta* 'смена' и *karám* 'загон, пригон', как в профессиональном так и в разговорном языках. Слово *klopacska* словацкого происхождения и употребляется главным образом в северной части страны, в районах шахт. Первоначально этим предметом давали сигнал, означающий начало или конец смены, рабочего времени, а позже и другие сигналы (похороны, опасность, взрыв и т, д.) давались этим предметом. Это слово в венгерском языке по всей вероятности происходитиз района городов Рудабаня и Шалготарян.

Венгерское слово *sikt* 'смена' немецкого происхождения и в форме *sit(t)* встречается уже в середине XVI века. Кроме общепринятого значения 'смена', как в немецком и словацком языках, и в венгерском языке это слово встречается и в значении 'слой' или 'часть частной шахты'. В северной части страны это слово употребляется в форме *sikta*. Территориальное и фонетическое (окончание *-a*) совпадение дает возможность сделать вывод, что вариант *sikta* принят венгерским языком через посредство словацкого языка.

До сих пор было принято считать, что венгерское слово *karám* 'загон, шалаш, хата' турецкого происхождения. Многие сомневаются в том, что это слово могло обозначать 'tugurium'; Hütte' и предполагали, что оно попало в венгерские словари через ошибку Алвберта Мольнара. Но целый ряд данных доказывает, что слово *karám* первоначально попало в венгерский язык действительно в значении 'Hütte'. В первой четверти XVII века это слово встречается в форме *kram*. На мой взгляд венгерское слово *karám* происходит из немецкого слова Kram 'Kaue Schutzort' и в венгерский язык попало посредством словацкого языка.

Ференц Грегор

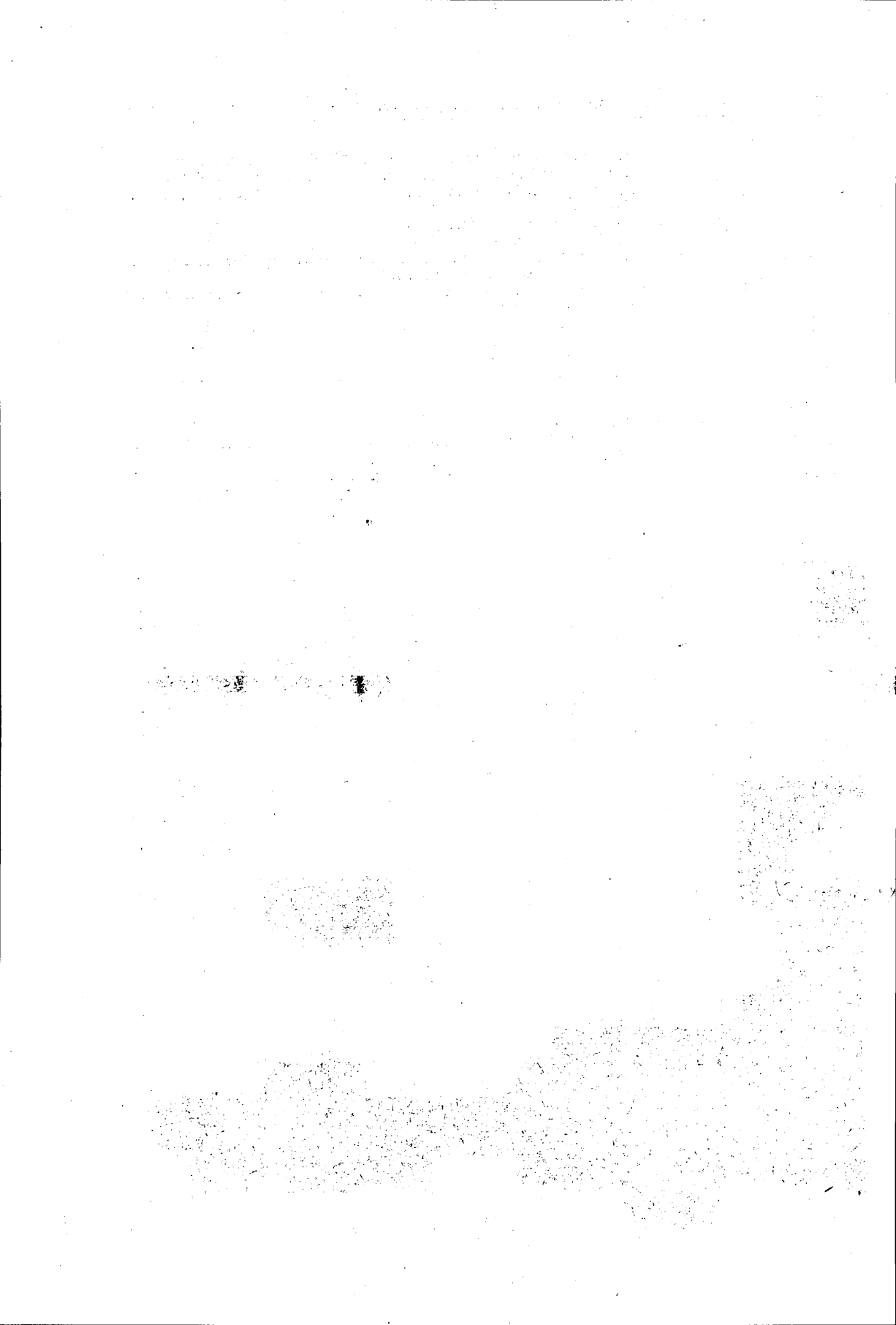

Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete

1. Az aktuális mondattagolás és a mondatfunkció

A mondat hangsúlyozása közvetlenül nem a mondat grammatikai szerkezetétől függ, hanem a mondat aktuális tagolásától, vagyis attól, hogy a mondatban mi a közölnivaló lényege.[1] Ezzel függ össze — az érzelmi színezés kifejezésén kívül — a mondat hanglejtése is. Mindez a szórenddel van szoros kapcsolatban, tehát egy meghatározott szórendű mondat már eleve kizár bizonyos hangsúlyozási lehetőségeket. Egy írott mondat már a szavak sorrendjével több-kevesebb valószínűséggel determinálja azokat a hangsúlyozási formákat, amelyek élőbeszédbeli megfelelői lehetnek.

A beszéd értelmi síkján a hangsúlyozás és a hanglejtés a fő mondatfajták (elsősorban a kijelentés és a kérdés) megkülönböztetésén kívül arra való, hogy világosan kiemelje a közlendő lényeget, elkülönítse a mondat többi részétől, attól, amit a mondat teljesebbé tétele, zárt logikai szerkezete végett teszünk hozzá a lényeg előkészítéseként vagy kiegészítéseként. Az így tagolt mondat lényeges részét nevezzük — BALLY (1941. 35; 1944. 61) terminológiája nyomán[2] — *propozitumnak*, kevésbé lényeges, nem kiemelt részét *témának*. A téma és a propozitum az *aktuális mondattagok*.

2. Az aktuális mondattagok intonációja

2.1. A magyarban, mint más nyelvekben is, vannak olyan mondatok, melyekben a téma-propozitum tagolás nem mutatható ki. Ezeket a közlés szempontjából tagolatlan mondatokat, valamint a bonyolultabb szerkezetű, mellérendelt tagmondatokból álló mondatokat ezúttal hagyjuk figyelmen kívül. Ha csak az aktuális tagolású, mégpedig kéttagú mondatokat vizsgáljuk, akkor két fő típust különböztethetünk meg: téma-propozitum sorrendű és

[1] A mondat ilyen szempontú tagolását MATHESIUS (1939/1947. 234—43) nevezte először aktuális tagolásnak. Ugyanő másutt (1929. 202—10) *mondatperspektívá*ról szól ilyen értelemben. — FIRBAS (1964. 111—7) funkcionális mondatperspektíváról beszél, KRUSELNYICKAJA (1956. 55) a mondat *értelmi* tagolásáról.

[2] Bővebben l. ELEKFI 1964. 331—5. Mások — így BOOST (1955), de részben MATHESIUS és követői is — *rémának* nevezik a lényeges elemet, BOOST „téma" és „réma" fogalma azonban nem teljesen azonos a témával és propozitummal. (Kitűnő bírálatot írt róla FIRBAS: 1958.) Az amerikai eredetű „topic" és „comment" elnevezések lényegileg a témával és propozitummal azonos, részletekre nézve kissé eltérő fogalmakat takarnak (vö. DEZSŐ—SZÉPE 1967). A mondattagolás különböző szempontú elemzésmódjai közül (l. MISTRÍK 1966. 68—85) a mi vizsgálatunk FIRBASéval tekinthető azonosnak.

propozitum-téma sorrendű mondatokat. A fő mondattagok határán ún. predikatív[3] metszetet találunk. Ez a metszet T—P sorrend esetén reális, mert hiszen mondatfonetikai kifejező eszközei vannak: a második tag nagyobb hangsúlya és jellegzetes hanglejtésformája, a két tag közti esetleges szünet vagy a beszédiram pillanatnyi lassulása. Pl. „A p a | *ír.*"[4] Ezt a mondatformát r a c i o n á l i snak nevezhetjük, mert elsősorban a logikai ítélet alany-állítmány sorrendjére jellemző. A megfordított (P—T) sorrend: „*Ír* | a p a" ezzel szemben e m o c i o n á l i snak nevezhető, mert a közlés magjának előrehelyezése mindig valamilyen érzelmi többlettartalmat fejez ki. Ebben az emocionális sorrendben a predikatív metszet virtuális, hiszen többnyire csak a sorrend átalakításával, a mondat racionális sorrendűvé transzformálásával fogható meg. (Az elnevezés persze a kétféle sorrendnek csak az alapfunkcióját jellemzi. Racionális sorrendű mondatban is feszülhetnek indulatok, az emocionális sorrend is fejezhet ki inkább értelmi-akarati, mint érzelmi nyomatékot, arról nem is szólva, hogy némely nyelvben nem érvényes ez a funkciómegoszlás. L. még bővebben: Elekfi 1964. 333—40.)

2.2. A magában álló — tehát szövegelőzmény nélküli — magyar racionális kijelentő mondatra a következő mondatfonetikai sajátságok jellemzők:

1. mondathangsúly a P első hangsúlyos szótagján,[5]

2. jelentős dallambeli esés a P hanglejtésében, mégpedig vagy magában a mondathangsúlyos szótagban, vagy a hangsúlyos szótag után, vagy pedig már előtte (s ilyenkor a P jóval mélyebben kezdődik a T befejező szótagjánál),

3. a T és a P határán egy kis szünet vagy legalább a tempó némi lassulása,

4. a P hanglejtésének egészében ereszkedő, sőt eső, a mondat lezárására utaló tendenciája.

(Mellékesen megjegyezhetjük, hogy úgy látszik, az 1., 2. és 4. kritérium a racionális formájú felkiáltó mondatra is érvényes. Ha összehasonlítjuk azokat az ábrákat, amelyeket Fónagy (1956—57. 77; 1967a. 240—1) ugyanannak a mondatnak felkiáltó és kijelentő változatairól közül, azt látjuk, hogy a felkiáltó mondat a hanglejtés ugráló mozgásában és főleg a P kiemelkedő szótaghangsúlyában különbözik a kijelentőtől: „(De hiszen) t e g n a p m é g i t t *romok álltak!*" Ez a módosulás belefér abba a lehetőségbe, amelyet elsőként Daneš említett az expresszív intonáció érvényesüléséről: az intonáció kommunikatív szerepű alapszerkezetének variabilitásába; l. Proceedings 1964. 270.)

[3] Maga az aktuális mondattagolás is a predikatív viszonynak egyik fajtája. A mondat témáját Gabelentz nyomán sokáig lélektani alanynak, a propozitumot lélektani állítmánynak nevezték. Vö. Elekfi 1966. 62—75. Az angol szereti a mondat témáját lehetőleg nyelvtani alany alakjában kifejezni, l. Mathesius 1929. 208.

[4] A példamondatokban a r i t k í t o t t s z e d é s T funkciójú, a *dőlt szedés* P funkciójú mondattagot jelent. — A T—P sorrend *objektív* (azaz ‚racionális'), a P—T sorrend *szubjektív* (‚emocionális') elnevezését Mathesius már 1929-ben alkalmazta (208; majd 1930/1947. 357). Hogy az alanyira következő állítmányi mondattag előtt gyakoribb a szünet, mint a fordított sorrend esetén, arra nézve l. Fónagy 1967b. 324; Dezső—Szépe 1967. 373.

[5] A kiemelő, szembeállító mondathangsúlyt egyelőre csak az egyszerű állítmányi hangsúly variánsának tekintjük. P-hangsúlynak nevezzük tehát az ún. nyomatéktalan mondatban a második helyen álló állítmány szakaszhangsúlyát („accent normal") és az ún. nyomatékos mondat kiemelő mondathangsúlyát is („accent d'insistance", l. Hetzron 1962. 192—3).

Ezek a megállapítások egyelőre szubjektív megfigyelésen és aránylag kevés példa eszközfonetikai felvételének elemzésén alapulnak. (Egzakt igazolásuknak egyik megközelítését szándékozom bemutatni a 3. fejezetben részletezett kísérlet értékelésével.) De nem csak azokra a mondatokra érvényesek, amelyeknek témája és propozituma egybeesik a nyelvtani alannyal és állítmánnyal. Mindkét aktuális mondattag állhat egyszerűbb vagy bonyolultabb szókapcsolatból. Pl. „A p a | *almát ad a gyereknek*" (a P többszörös szószerkezet). „A j ó g y e r e k n e k | *az almát adom*" (mindkét mondattag szószerkezet). Ha a propozitumon belül több új elem van, az értelmi hangsúly több változatot mutathat. Különben sem szükségszerű, hogy akár a T, akár a P homogén egész legyen.

2.3. Ha az aktuális mondattagolás emocionális megfordításban (P—T sorrendben) jelentkezik, nem ilyen egyszerű a két mondattag jellemzése. Igaz, hogy akkor is jelen van a P mondathangsúlya és az azzal kapcsolatos eső hanglejtés (csakhogy ezúttal a mondat elején), de nincs meg a szünet (vagy tempóváltozás) a két mondattag határán, a P ereszkedő hanglejtése pedig nem mutat közvetlenül a mondat lezárására, hanem az alaphang fölött maradva folytatásra utal. Ha tehát azt keressük, van-e a T és a P intonációjának olyan jellemzője, mely a racionális (T—P) és az emocionális (P—T) sorrendben egyaránt felismerhető, akkor három kritériumot kell megvizsgálnunk: 1. az egyes mondattagok hanglejtésformáját, 2. a mondattagok hanglejtésének záradékát (kadenciáját), 3. a mondathangsúlyok szótaghanglejtését, vagyis a fő (a szorosabb értelemben vett) mondathangsúly (P-hangsúly) és a másodrendű mondathangsúly (T-hangsúly vagy szakaszhangsúlyok) dallamának és egyéb akusztikai sajátságainak felépítését.

2.4. A két mondattag közül a propozitumnak van jellegzetesebb hanglejtésformája: rendszerint eső kezdetű. Ezt igazolni tudjuk a magyar hanglejtésformák első rendszerezése: Tolnai Vilmos közleménye (1915. 111) óta minden fontosabb hanglejtéstanulmányból,[6] de a konkrét mondatok eszközfonetikai úton készült hanglejtésábráiból is.[7] Az egyszerű kijelentő mondatban, ha a beszélő szándéka szerint egyértelműen kifejezésre jut benne az aktuális predikatív tagolódás, a propozitumot tipikusan az eső kezdés jellemzi. Az ettől való eltérések részben nyelvjárásiak (l. különösen Magdics Klára két változatban megjelent dolgozatát), részben akkor fordulnak elő, ha az egyszerű mondatban többszörös, bonyolultabb aktuális tagolódás van. Ha a beszélő nem határozottan, hanem bizonytalanul vagy szerényen állít valamit, vagy ha állító szándék nélkül csak mesél, elbeszél valamit, akkor az eső kezdés helyett enyhe ereszkedést találunk. Összetett mondatok tagmondataiban is gyakran jelentkezik az eső kezdésű P-hanglejtés, de nem mondatzáró tagmondatokban a P kiemelő jellegét sokszor keresztezi a továbbmutatás igénye, ezt pedig a P emelkedő hanglejtése fejezi ki. Akkor is elmosódik a P-hanglejtés,

[6] Csűry 1925, különösen 30—8, ill. MNy. XXI, 168—72, 247—8; Deme 1953. 230—7; Molnár 1954. 25, 38; Deme 1962. 504—11.

[7] Peters 1927. 14; Hegedűs 1930. 22—9; Hegedűs 1942. 25—28. kép; Hegedűs 1956. 102—5; Hegedűs 1958. 27. és 42. kép; Fónagy 1958. 40—2 (=Phon. II, 32—3); Fónagy 1960. 185, 189; Elekfi 1962. 30—1, 94—105; Fónagy 1962. 170, 173, 180; Fónagy—Magdics 1963. 104—7 (=ZPhon. XVI, 294—7); Fónagy—Magdics 1964. 27—8; Magdics 1964. 5—7. ábra (=Phon. XI, 30—8); Fónagy 1966. 123, 133; Futaky 1966. 1. és 3. ábra; Fónagy 1967a. 243.

ha a mondat csak nyelvtanilag zárt egész, a mondanivaló azonban újabb mondatokban folytatódik. Ezért tagmondatbeli propozitumnak inkább csak akkor szabályos kifejezője az eső kezdés, ha az teljes mondat lezárásával is párosul. (Ugyanez vonatkozik az egyszerű mondatra: csak akkor jelentkezik benne a jellegzetes P-hanglejtés, ha nem utal folytatásra.) Aktuális predikatív érték és terminális funkció együtt rendszerint eső kezdésű szakaszhanglejtésben fejeződik ki. Ezért van az, hogy a 7. jegyzetben felsorolt közlésekben előforduló mintegy 70 aktuális tagolású mondat, tagmondat, csonka mondat közt csak 28-ban találunk eső kezdetű propozitumot. Viszont a legnagyobb szabású magyar hanglejtéstanulmányban[8] fellelhető 183 aktuális tagolású mondat és mondatvariáns közül 147-ben látható a P eső kezdése vagy — ami ezzel egyértékű — a T utáni mélyebb fekvése. (Itt a csonka mondatokat nem számítjuk).

A téma hanglejtése változatosabb formákat mutat. Lehet szintén eső kezdetű, de sokszor alig ereszkedő, egyszintű vagy éppen emelkedő; P—T formában gyakran a P ereszkedő menetét folytatja.

2.5. Az aktuális mondattagok hanglejtésének záradéka, vagyis a három utolsó szótag hanglejtésének menete elsősorban nem a mondattagnak T-, ill. P-jellegét tükrözi, hanem a mondattag befejezett (terminális) vagy továbbmutató jellegét.[9] Erre jó példa: „*Ráérek* m a e s t e" (Fónagy—Magdics 1963. 105; hasonlóan: 1967. 225), ahol a befejezett közlést a T ereszkedő záradékú ejtése, a kacér felhívást ennek a szökő záradékú változata fejezi ki. (A beszélő a folytatást ebben az esetben a másik féltől várja.)

Hosszabb mondatokban is csak ritkán dönti el a záradék egy-egy mondatszakasz T- vagy P-jellegét. Pl. ebben:

(1) A v á n d o r *leült egy kőre* (Hegedűs 1930. 27)

az első mondattag T voltát a hangsúly utáni azonnali esés hiánya is jelzi (hiszen a **rá** következő szótag majdnem annyit esik ugyan, mintha P volna, de az esés meredekebb szakasza nem követi közvetlenül a *d* zárfelpattanását), a záradék pedig egybeesik az egész, csupán három szótagú mondattaggal; eső vége befejezettséget éreztet. A P záradéka ugyanolyan, mint a következő P—T sorrendű mondatot befejező témáé, ahol majdnem ugyanezek a szavak szerepelnek T-ként a kiemelt (vagyis P) *vándor*-ral szemben:

(2) *Egy vándor* ü l t l e a k ő r e.

Az (1) mondat emocionális megfordításában:

(3) *Egy kőre* ü l t l e a v á n d o r

az *egy kőre* tag kapja a P-hangsúlyt és a vele kapcsolatos hangemelést; záradéka ennek megfelelően eső menetű, de valamivel magasabb szinten ér véget, mint az (1) mondatban, hiszen a P után még folytatódik a mondat. *A vándor* mint mondat végi T nem kapja meg azt a hangemelést, amit az (1) mondat elején kapott, ezért utolsó szótagja sem esik, csak alig ereszkedik. Ezekben a mondatokban tehát a második mondattag (és így a mondat) záradéka nem a T-, ill. P-jellegre, hanem a továbbmutatásra, ill. a befejezésre jellemző. Csak a kezdő mondattag záradékában találunk valami különbséget: ha T, akkor kevésbé emelkedik ki az utolsó előtti szótag, az utolsó szótag esése pedig kissé később következik be.

Az északkeleti nyelvjárások párbeszédeiben (Csűry 1925. 29—30, ill. MNy. XXI, 167—8; 1935. 113—4; 1937. 62.) más a záradéka a mondatot

[8] Fónagy—Magdics 1967.

[9] A mondatzáradékok szerepéről l. különösen O. von Essen, Proceedings 1964. 268.

befejező propozitumnak (szökő zárás), mint a témának (eső zárás). Sőt az első helyen álló T is másképp zárul (fokozatos ereszkedéssel), mint a mondatkezdő P (egyszintű mély fekvésben).

Fónagy Iván és Magdics Klára idézett könyvében gazdag példaanyagot találunk az aktuális mondattagok záradékaira is.[10] Racionális T—P tagolás esetén a T záradéka vagy szökő-eső (. ˙ .), vagy szökő-egyszintű (. ˙ ˙), vagy enyhén ereszkedő (˙ ˙ .), vagy középfekvésben egyszintű. Ez a tipikus záradék 35 esetben, míg 23 esetben ezek a formák könnyen magyarázható értelmi vagy érzelmi okokból némileg módosulnak, 7 további esetben pedig a figyelem felhívása és logikai feszültség teremtése végett egyszintű-emelkedő a záradék. A T középfekvésű (vagy alig mélyebb) záradéka a továbbmutató funkcióval függ össze. A P záradéka ennek megfelelően a lezárást mutatja: 44 esetben eső-egyszintű (˙ . .) vagy eső-ereszkedő (˙ ˙ .), gyakran pedig mély fekvésben egyszintű; további 25 esetben e forma jól magyarázható módosulásait találjuk, 12 esetben pedig lezárás helyett továbbmutató befejezést: eső-szökő menetet (˙ . ˙). — Emocionális (P—T) sorrend esetén a P záradékára majdnem ugyanazok a formák jellemzők, mint racionális sorrend esetén: 18 esetben eső-egyszintű vagy mély fekvésben egyszintű, emellett csak 1 esetben szökő-eső (. ˙ .) . További 5 esetben e formák módosulásait találjuk: továbbmutató ˙ . ˙ változatot, érzelmi okok hatására magasabb fekvést, három szótagnál rövidebb P esetén töredékes formát. Ezek közül csak a szökő-eső záradék esik egybe a mondatkezdő T egyik záradékvariánsával; az első mondattagnak ilyen hanglejtése tehát egyaránt jelezhet témát és propozitumot. Ilyen esetben csak a második aktuális tag hanglejtése dönti el, hogy melyik tag a P: ha a második tag dallama nem tartalmaz újabb esést, akkor a második tag a T. Az ilyen mondatzáró T záradékára az ereszkedő menet a jellemző 16 eset közül 14-ben. — Fónagy—Magdics aktuális tagolású mondatpéldáinak 233 mondattagja közül összesen 134-ben találunk tipikus záradékot, további 55-ben pedig az eltérésnek jó magyarázható oka van.

2.6. A mondatkezdő tag T-, ill. P-jellegét sokszor már a hangsúlyos szótag menete is előre jelzi. Erre a korábbi magyar hanglejtés-felvételek néhány adatából is következtethetünk. 13 racionális tagolású mondat közül 10-ben emelkedő szótaghanglejtés jelzi a mondatkezdő témát, 7 emocionális tagolású mondat kezdő P-hangsúlya közül pedig 2-nek eső, 2-nek emelkedő-eső és csak 3-nak emelkedő a szótaghanglejtése.

3. A mondatkezdő hangsúly előrejelző szerepének kísérleti vizsgálata

3.1. Az eddigi eszközfonetikai úton készült hanglejtésábrák példái közt csak elszórtan találunk tiszta aktuális tagolású mondatokat (a különféle közlésekben összesen 20-at). Ezek közül is csak az egyszerű kéttagú mondat — szoros értelemben majdnem csupán az ún. magmondat — aktuális tagjainak hangsúlyos szótagjára nézve vonhattunk le ideiglenes következtetéseket. Összetett

[10] Hogy aktuális tagolású-e a mondat, az persze magából a hanglejtésből nem dönthető el. Annak értelmi és mondattani kritériumai is vannak. A mondat nyelvi alakjából, esetleg szövegbeli vagy beszédbeli helyzetéből és hangsúlyozásából együttvéve állapíthatjuk meg, van-e benne téma és propozitum. A mondathangsúly, ha a beszélő értelemkifejező szándékát és a beszédfolyamatot tekintjük, nagymértékben függ az aktuális tagolódástól, de az aktuális tagolódás felismerése — a hallgató szerepét, a beszéd megértését tekintve — nem függ ennyire a hangsúlyozástól.

mondatok tagmondataiban, valamint a tagmondatok egymás közti T—P viszonyában ezeket a feltehető hangsúlyozási törvényszerűségeket különféle más hangsúlyozási-hanglejtési tényezők keresztezik. Ezek összehasonlítására célszerűnek látszott a mondatkezdő hangsúly előrejelző szerepét meghallgatás útján megvizsgálni külön e célra kiválasztott egyszerű (magmondatszerű) és bonyolultabb, sőt összetett mondatokon.

3.2. Írott mondatokból indultunk ki, hogy egyúttal azt is vizsgálhassuk, mennyire determinálja a mondat felépítése és esetleges szövegkörnyezete az aktuális értelmét, tagolását és így hangsúlyozását. Az írott mondatok egy részének kijelölése rádióadásból felvett Petőfi-költemények alapján történt. Ugyanezeket (és más mondatokat) más személyekkel is mikrofonba olvastattuk. A hangszalagra vett mintegy 150 mondatból szeleteket vágtunk ki, mégpedig nagyjából úgy, hogy ugyanaz a 30 mondat (köztük 25 Petőfi költeményeiből) öt különböző személy ejtésében szerepeljen.[11] Az így kivágott „mondatszeletek" közt 90 tartalmaz mondatkezdő (vagy tagmondatot kezdő) témát, 70 pedig mondatot (v. tagmondatot) kezdő propozitumot. Ezt a 160 mondatszeletet kevert sorrendben más mondatszeletekkel együtt új szalaggá ragasztottuk össze,[12] úgyhogy végül 219 mondatdarab volt a szalagon, melyek közt voltak nem mondatkezdő darabok is.

Meghallgatáskor három mondatot adtunk meg kérdőíven minden szelethez. Mindhárom mondatban lehetőleg más hangsúlyviszonyok közt szerepelt a meghallgatandó mondatszelet. A negyven hallgatónak (34 első- vagy másodéves magyar szakos bölcsésznek és 6 nyelvtudományi intézeti dolgozónak) meg kellett jelölnie, hogy a három mondat közül melyiknek a részletét hallja, vagy kissé pontosabban fogalmazva: melyik mondatba illik bele az éppen hallott mondatrészlet.

3.3. A kísérlet problémafelvetésének van egy fonetikai és egy mondattani oldala. A fonetikai probléma: milyen akusztikai feltételektől függ az, hogy egy mondatszakaszt főhangsúlyosnak (P-hangsúlyúnak) vagy csak szakaszhangsúlyosnak (másodrangú, legtöbbször T-hangsúlyúnak) hallunk? A mondattani probléma: milyen szórendi helyzet és milyen szövegkörnyezet szabja meg egy mondattag hangsúlyának jellegét mint járulékos redundáns sajátságot, és milyen poliszemantikus mondatszerkezet teszi egy mondattag hangsúlyát relevánssá? Ez utóbbi probléma a magyar nyelvleírást érdekli; itt be kell érnünk eredményként néhány általános megállapítással.

3.4. A T-ként vagy P-ként való megítélés akusztikai feltételeinek elemzése előtt lássuk, milyen arányban hallotta a 40 hallgató a T-hangsúlyt való-

[11] Az elhangzott mondatok száma azért nem pontos, mert egyrészt voltak olyan mondatok is, melyeknek több ejtésváltozatát rögzítettük, másrészt voltak a másolás során elrontott vagy kihagyott mondatok. — A kísérleti anyaggal szemben felmerülhet az az ellenvetés, hogy Petőfi verseinek ismerete megkönnyíthette a részleteknek az egészben elfoglalt helyére való következtetést. Ám nem valószínű, hogy a János vitéznek minden részletét szó szerint tudják a kiválasztott hallgatók, a többi Petőfi-mondat nagyobb része pedig kevésbé ismert művekből való. A költeményekből kivágott mondatkezdetek nagy része előfordul más mondatokban is, úgyhogy a felismerés valószínűsége minimális volt és akkor is éppen a hangsúlyozásra támaszkodhatott. A teljes mondatanyagot l. a Függelékben.

[12] A művelet technikai elvégzése nagyrészt Ujvári Ferenc munkája. A meghallgatás lebonyolításáért pedig Molnár József docensnek, az ELTE fonetikai laboratóriuma vezetőjének mondok köszönetet.

ban témahangsúlynak, a P-hangsúlyt valóban fő mondathangsúlynak, a nem határozott jellegű hangsúly esetében pedig hogyan oszlottak meg a vélemények.

Először is megállapíthattuk, hogy a 90 mondatkezdő T-szó közül csak 46-ot (tehát kb. a felét) hallotta a meghallgatók többsége (azaz legalább 51%-a) témának, viszont a 70 P-szónak a kétharmadát (47-et) propozitumnak hallotta a többség. Ez azt jelenti, hogy — a 2.6. szakaszból esetleg kínálkozó következtetéssel szemben — a mondatkezdő szó P-hangsúlya nagyobb biztonsággal felismerhető, mint a mondatkezdő T-hangsúly. Ez a P-hangsúlynak kiemelő, gyakran emfatikus jellegével függ össze, míg a T-hangsúlynak csak ritkán van sajátszerű jellege. A kiemelő mondathangsúly a legtöbb esetben P-hangsúly (mondat kezdetén az elöl álló propozitumot emeli ki), az egyszerű szakaszhangsúly azonban nem mindig T-hangsúly (a nem mondathangsúlyos kezdő szakasz, előkészítő rész[13] nem feltétlenül az aktuális tagolású mondat témája).

3.5. Nézzünk meg közelebbről egy esetet, amelyre a nagyon kifejező T-hangsúly jellemző: „A z i d ő . . .” (férfihang, a mikrofonba olvasott *2.* mondatból, III. változat). Ezt a mondatrészletet valamennyi hallgató mint

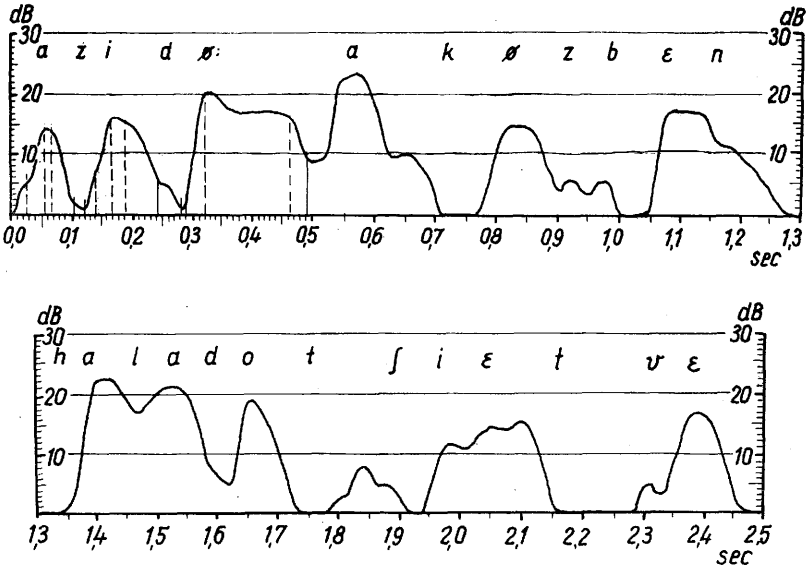

1. ábra. *Az idő akközben haladott sietve*

Hangnyomás-felvétel Bruel—Kjaer-féle szintíróval: potenciométer 50 dB, papírsebesség 100 mm/sec, írássebesség 700 mm/sec. Készült a Magyar Filmgyártó Vállalatnál Kis Sámuel és Szeremlei Szabó Iván mérnök közreműködésével. 4/5 arányú kicsinyítés.

[13] A magyar szórend és hangsúlyozás irodalmában használatos terminológia szerint, vö. Deme 1962. 463—9, 487—92. Brassainál: inchoativum (vö. Elekfi 1964. 336—7). A Mathesius-féle (1939/1947. 235—41) *východiště výpovědi*, majd a cseh és szlovák irodalomban használatos *východisko* 'kiinduló pont' eleinte nem azonos ezzel, hanem egyszerüen a témát jelenti (pl. Daneš 1957. 56; Pauliny 1950—51, 171). Csak legújabban kezdik a „téma” és a „východisko” műszó használatát megkülönböztetni, az utóbbit sorrendi értelemben alkalmazva (Daneš 1964. 148; Mistrík 1966. 15—6, 72, 77).

kijelentő mondat kezdő témáját fogta fel.[14] A hangnyomásábráról (1. ábra) leolvasható, hogy a hangsúlyos *i* időtartama 120 msec (és ez hosszabb, mint e mondat többi hangsúlyos *i*-je), ebből 20 msec esik az előfázisra (Vorphase),[15] 30 msec a súlyfázisra (Stoßphase), 20 az utófázisra (Nachphase) és 50 a zárófázisra (Schlußphase). A szótag hangnyomása eléri a 17 decibelt, tehát nagyobb a mondat többi *i* hangjáénál, még a *piroslott* mondathangsúlyos *i*-jénél is. Mégsem P-hangsúlynak, hanem T-hangsúlynak értékelték a hallgatók. A hangnyomás maximális értékénél döntőbb szerepet játszhatott a szótagnak emelkedő és az egész mondatszeletnek nem eső dallammenete: a (rekedtes hangon ejtett) névelő és a főnév első szótagja emelkedő, a következő szótag mélyebb ugyan, de sem kezdeti esést, sem további ereszkedést nem mutat (2. ábra).

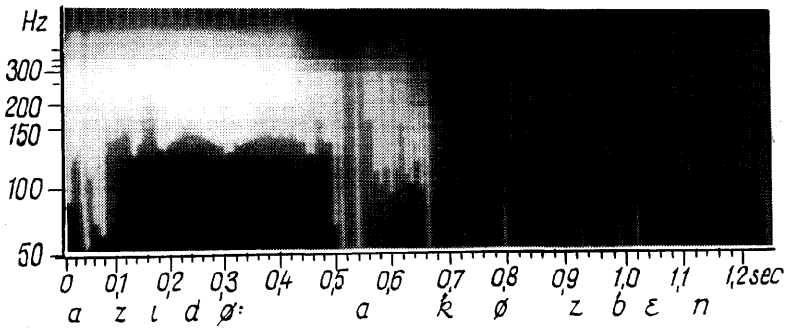

2. ábra. *Az idő akközben . . .*

Hanglejtés-felvétel a ZSDÁNSZKY-féle frekvenciaíróval, 1,8-szeres nagyításban. A készüléket a megfelelő frekvenciasáv érzékelésére és leolvasására alkalmassá tette és a felvételt készítette Ujvári Ferenc a Nyelvtudományi Intézetben.

A következő példa egy nagyon kifejező P-hangsúlyt mutat be (bár nem teljes propozitumot, hanem annak P-altagját): *Napfogyatkozás . . .* (női hang, a mikrofonba olvasott *8.* mondatból, II. változat). Ezt a mondatkezdő részletet 36 hallgató (90%) propozitumnak fogta fel, 3 témának, 1 pedig kérdő mondat propozitumának.[16]

A hangsúlyos *a* időtartama – mint ez a 3. és 4. ábráról is leolvasható — 0,1 sec, tehát hosszabb, mint a mondat hangsúlytalan *a* hangjai; időtartamát csak a mellékmondat főhangsúlyos magánhangzója, a *hasztalanul* szó első *a* hangja múlja felül. (A két mondathangsúlyos szótag időtartama kb. azonos.) De nem is az időtartam, hanem a hangnyomás emeli az első szótagot a főmon-

[14] Vagyis a három megadott lehetőség közül: a) Az idő (sürget, nem én); b) Az idő (aközben haladt); c) (Mennyi) az idő? — a b)-t jelölte meg mint a hangsúlyozás alapján odaillőt.

[15] 1 msec = 0,1 φ = 0,001 sec. A hangsúlyos szótag fázisokra bontását a hangnyomás változása alapján — SOVIJÄRVI indítására — FUTAKY ISTVÁN kezdeményezte: 1966. 3, 17; Proceedings 1964. 313. FUTAKY módszerének rendszeres alkalmazására e dolgozatban nem térhetek ki.

[16] A három választási lehetőség közül: a) Napfogyatkozás (olyankor nincs); b) Napfogyatkozás (volt); c) Napfogyatkozás (volt)?

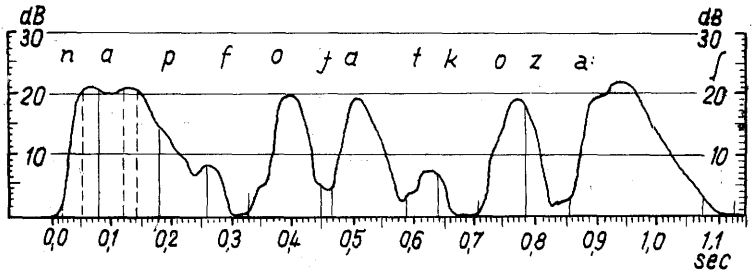

3. ábra. *Napfogyatkozás . . .*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

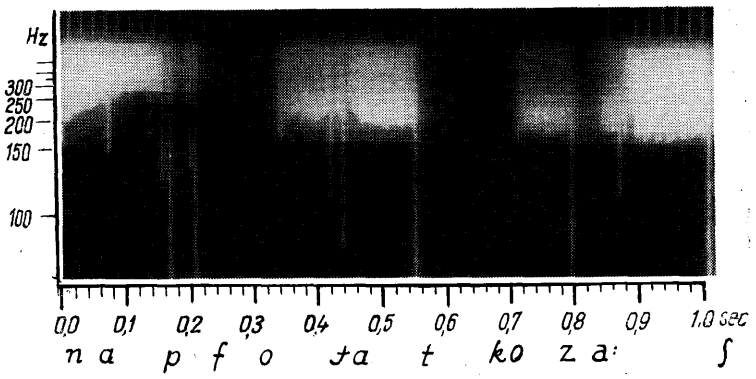

4. ábra. *Napfogyatkozás . . .*
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

dat többi szóhangsúlya fölé; ehhez járul még a hanglejtés menete: az *n* mássalhangzóbeli nekiemelkedés és a magánhangzóbeli emelkedő-ereszkedő menet után a hangmagasság több mint kvartnyi esése, a következő szótagokban pedig további fokozatos ereszkedése. Tehát nem csupán a kiemelkedő hangnyomás, hanem több tényező (időtartam és tempóváltozás, nyomásérték és frekvenciamenet) együtt eredményezi a P-hangsúly jellegzetes benyomását.

A következő példák olyan mondatszeleteket szemléltetnek, melyek hangsúlyjellege nem ismerhető fel könnyen.

Egy nem kifejező hangsúlyozással ejtett T: „S z e m e i d . . .” (férfihang, a mikrofonba olvasott *11.* mondatból, I. változat). Ezt a hallgatók 55%-a jelölte témának, 40%-a propozitumnak, 5% nem tudott dönteni. A hangsúlyos *e* hang időtartama (l. az 5. és 6. ábrát) 0,89 sec, tehát hosszabb, mint a második tagmondat propozitumának *(megvakít) e* hangja. Hangnyomása is nagyobb valamivel a *megvakít* első szótagjáénál. Ez a két hangtulajdonság kiemelte az 1. ábrán bemutatott „A z i d ő” mondatszakasz hangsúlyos szótagját is, mégis mindenki témának minősítette a névelős főnevet. A *Szemeid . . .* mondatkezdés megítélésének bizonytalanságát talán a hanglejtésében kell keresnünk (l. a 7. ábrát), de még inkább a hangsúlyos szótag fázisainak arányában és a szakasz nyelvtani szerkezetében.

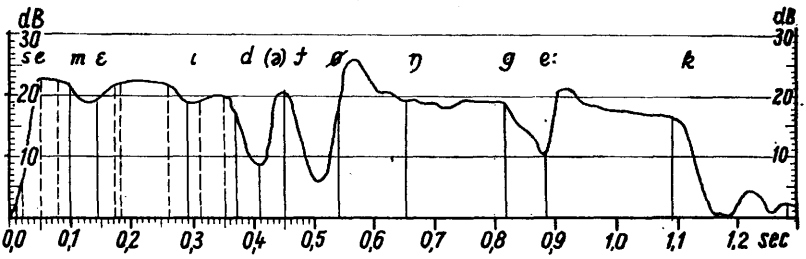

5. ábra. *Szemeid gyöngék . . .*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

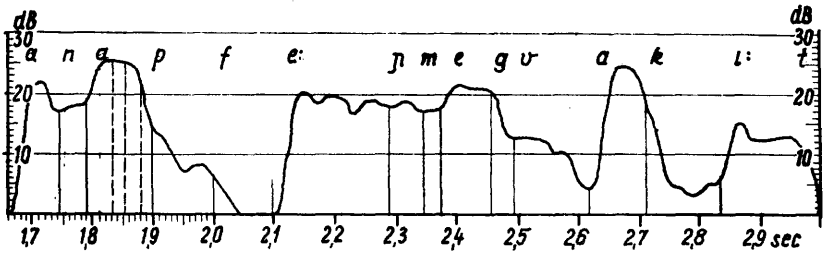

6. ábra. . . . *a napfény megvakít.*
Hangnyomás-felvétel, az előző mondat folytatása.

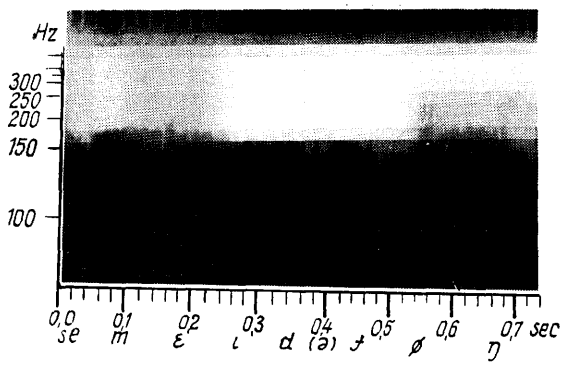

7. ábra. *Szemeid gyön*(gék)
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

Következő példánk egy nem jól felismerhető hangsúlyozással ejtett egy szótagú P (helyesebben: a P kiemelt P-altagja): *ez* . . . (női hang a János vitéznek rádióra alkalmazott teljes dramatizált előadásából: *6.* mondat, I. változat). Ezt a szót a hallgatók 52%-a fogta fel propozitumnak, 33%-a témának, a többi 15% nem tudott dönteni, nem hallotta jól az egyetlen rövid szótagot. Az „*ez* v o l t v é g s ő l e h e l l e t e" tagmondat öt *e* hangja közül a P-beli *e* időtartamánál (0,16 sec) csak a tagmondat végi *e* hosszabb (0,18 sec; a nyúlásnak itt szakaszzáró funkciója van) Mondathangsúly-jellege az erősen ki-

emelkedő hangnyomásban is kifejezésre jut (l. a 8. ábrát). Hanglejtése eső (l. a 9. ábrát); ez is kiemeli a P-szerepét. Mi okozhatta mégis a nagy bizony-

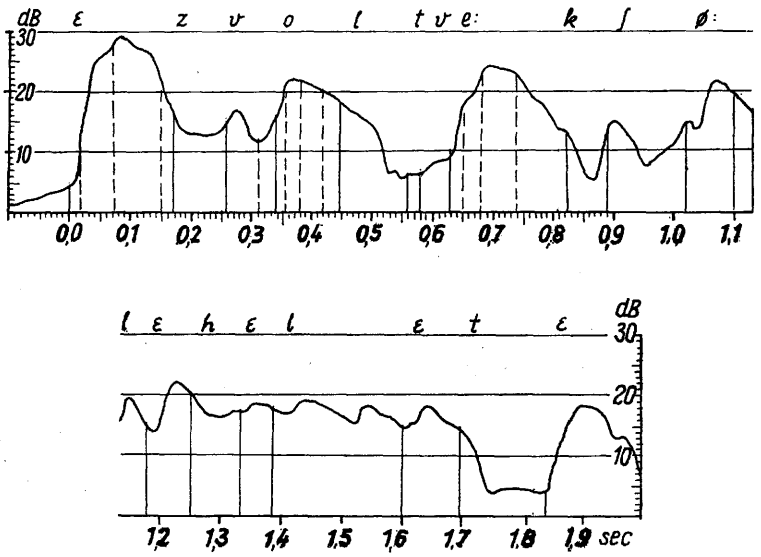

8. ábra. *ez volt végső lehellete*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

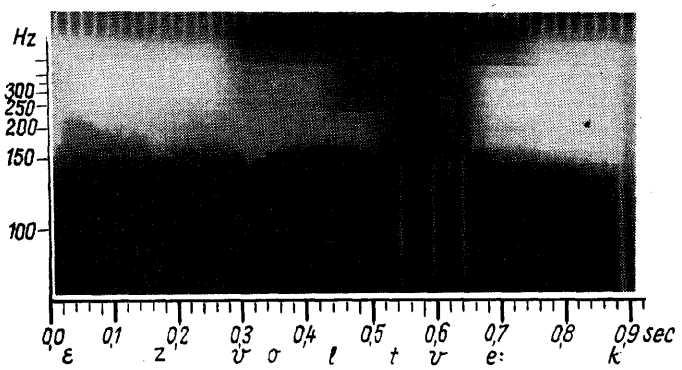

9. ábra. *ez volt vég*(ső lehellete)
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban

talanságot a megítélésében? Alighanem az a tény, hogy egyetlen szótag hallása sokak számára nem elegendő ahhoz, hogy mondathangsúly-jellegéről határozott benyomásuk legyen. Bármilyen kifejező is az eső szótagdallam, hiányzik a mondat folytatása, a dallambeli és hangnyomásbeli viszonyításhoz nincs kellő alap.

Van azonban példa arra, hogy a nagyon kifejező hangsúlyozás egyetlen szótagból álló mondattag hangsúlyjellegét is meglehetősen egyértelművé te-

heti. Ez a szó A magyar nemes c. vers refrénjének témája: „É n . . .” A nyolcszor előforduló refrénnek első öt változatát emeltük ki (*28.* példamondatként) Ujlaky Lászlónak egy 1955-ből való hanglemez-felvételéről. Az öt változat közül a negyedikben találtuk meg azt a kifejező hangsúlyozást, amelynek eredményeként a hallgatók legnagyobb százaléka tudta megállapítani az egytagú szó T-szerepét: 40 közül csak egy hallgató értékelte propozitumnak, kettő nem jelezte az értékelést. (A többi előfordulásban nem volt ilyen kedvező a T-jelleg megítélése: az 1. versszak végi témát csak 13, a 2.-at 28, a 3.-at 27, az 5.-et 9 hallgató fogta fel témának.) — A hangnyomásábra különös képet mutat (l. a 10. ábrát): egy szótagon belül három csúcsértéket, melyek közül az utolsó

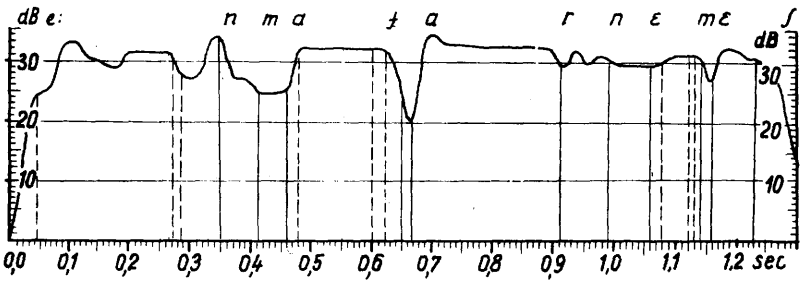

10. ábra. *Én magyar nemes* (vagyok)
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

a legnagyobb. Az az *én* szónak erősen emfatikus, elnyújtott és az öntelt büszkeségtől remegő hangú ejtését tükrözi. Az egész mondatnak itt van a legkiemelkedőbb nyomáscsúcsa, ám ez mégsem ad a szótagnak P-értéket, mert nem a szótag elején van. Arra is gondolhatunk, hogy a hosszan ejtett szótag végére eső nyomáscsúcs a rá következő P értékű szótag (a P mondathangsúlyos jelzője) kiemelkedő hangnyomásának az előlegezése.[17] A szótag emelkedő jellegét még világosabban mutatja a hanglejtése (11. ábra). Mindez együtt világossá teszi az egytagú szó előkészítő, T jellegét.

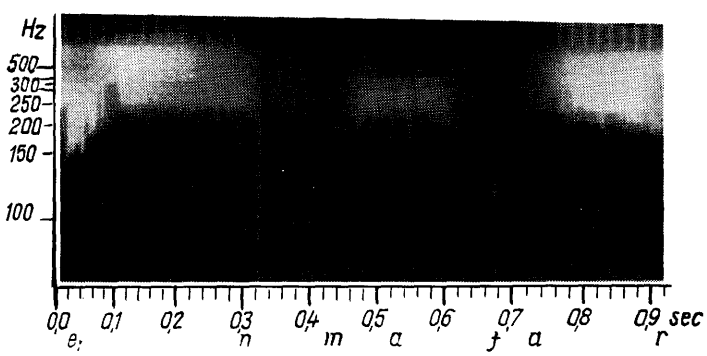

11. ábra. *Én magyar* (nemes vagyok)
Hanglejtés-felvétel. A készülék az alaphang frekvenciája helyett az első felhangét rögzítette ugyan, de ennek fő menetiránya feltehetően egyezik az alaphangéval.

[17] Az előlegezés más (hanglejtésbeli) példáját l. Elekfi 1962. 65, 105; 1965. 26.

Ugyanennek a mondatnak egyik önálló, nem a költemény összefüggésében elhangzott ejtésváltozatában korántsem domborodott ki az „é n" T-jellege (III. változat, férfihang): a hallgatóknak csak 58%-a hallott benne témát. (Más három személy olvasásában a megítélések aránya 55 és 80%közé esik, ti. egyik felolvasó sem alkalmazta azt az emfatikus hangsúlyt, amely miatt az első és az ötödik Ujlaky-féle változatot a többség propozitumnak értékelte. (A hangnyomásábrán jól látható a szó ereszkedő indítása (12. ábra), a szó dallama viszont inkább emelkedő (13. ábra).

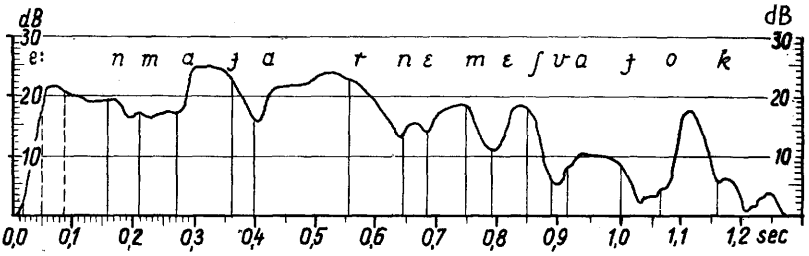

12. ábra. *Én magyar nemes vagyok*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

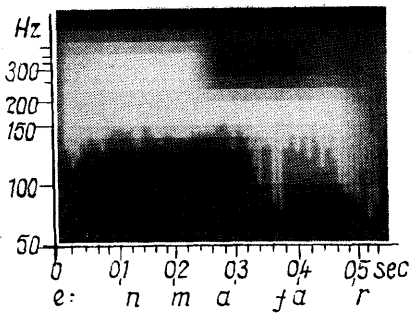

13. ábra. *Én magyar . . .*
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra

Lássunk két példát arra, hogy a *8.* mondatból már idézett *napfogyatkozás* szónak más ejtésváltozatokban nem ismerhető fel a P-jellege. Az egyik (férfihangú, IV.) változatát — melynek hangnyomásgörbéjét a 14. ábra mutatja — a 40 hallgató közül csak 7 érzékelte propozitumként, 32 hallgató té-

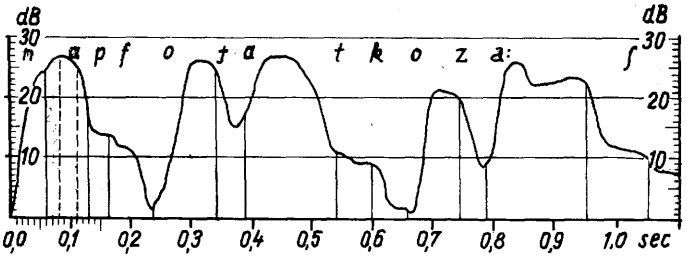

14. ábra. *Napfogyatkozás . . .*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

mának hallotta. A hangsúlyos *a* időtartama 0,07 sec, a mondat többi *a* hangja mind hosszabb nála. Hangnyomása éppúgy 26 decibel, mint a harmadik szó-

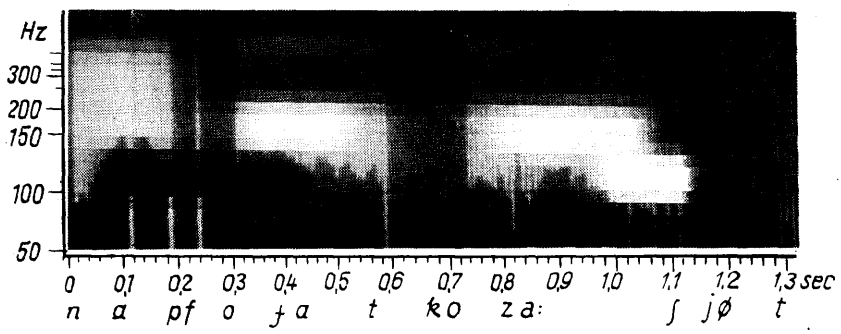

15. ábra. *Napfogyatkozás jött . . .*
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra

tagé. Az első szótag hangsúlya nem olyan határozottan kiemelő mondathangsúly, mint a 3. ábrán látható ejtésváltozatban. Hanglejtése sem indul olyan határozott eséssel (15. ábra).

Még szélsőségesebb eset e mondat következő (női hangú, V.) ejtésváltozata, melyben a propozitumot csak 3 hallgató értette propozitumnak, 36 pedig témának. Mint a 16. ábrán is látható, a hangsúlyos *a* rövidebb a hangsúlyta-

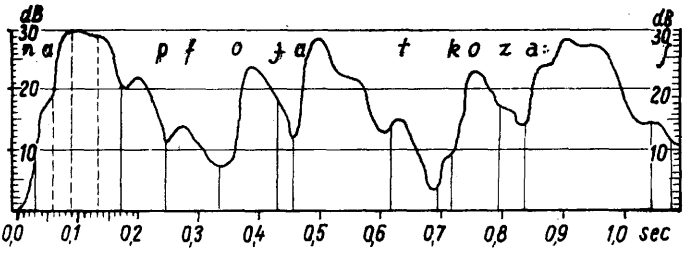

16. ábra. *Napfogyatkozás . . .*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

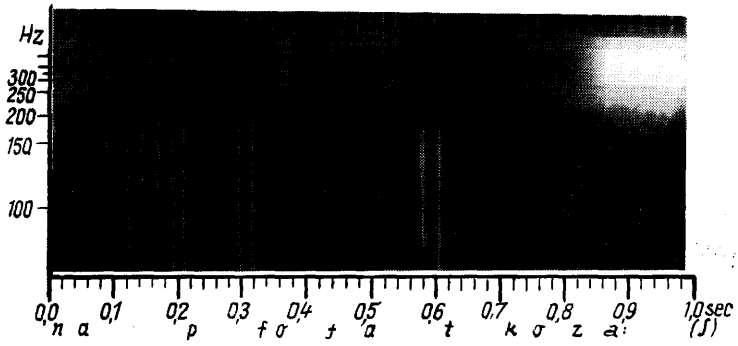

17. ábra. *Napfogyatkozás . . .*
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

lan *a*-nál. De a mondat három más *a* hangja közül is csak a *hasztalanul* szó két hangsúlytalan *a*-ja rövidebb nála. Hangnyomása csak 1 decibellel nagyobb a harmadik szótagénál. Még inkább feltűnik a P-hangsúly kiemelkedő jellegének hiánya a mondattag hanglejtésében (l. a 17. ábrát): a hangsúlyos szótag úgyszólván végig emelkedik (s ez más jelleget ad a hangsúlynak, mint a 3. és 4. ábrán látható nekiemelkedés), ezt hirtelen esés nem követi, csupán enyhe ereszkedés a harmadik szótagtól kezdve. Világos példája annak, hogy itt a beszélő (azaz felolvasó) számára nem a *napfogyatkozás* kiemelése volt a fontos. Igaz, hogy ez a szó tartalmazza az új közlést, de nem egymagában. A felolvasó nem a szembeállító kiemelést alkalmazta:

Napfogyatkozás | jött | szeme világára

(melynek képlete $\frac{P \mid T}{P \mid T}$),

hanem azt az elbeszélő jellegű emocionális hangsúlyozást, mely az igét és alanyát együtt emeli ki P-ként a határozó mint T előtt:

Napfogyatkozás jött | szeme világára

(egyszeres tagolással: P | T). Azonkívül a mondat első szavától kezdve érvényesítette a főmondat előremutató jellegét, azt a rejtett figyelmeztetést, hogy utána még valami, egy mellékmondat következik. A propozitumra jellemző eső kezdetet tehát egyrészt mérsékli a P-funkció megoszlása az alany és az ige közt, másrészt közömbösíti az inkább emelkedő dallammenetben kifejeződő továbbmutató funkció.

Előfordult végül olyan eset is, hogy a hallgatók mindnyájan az ellenkező funkciójúnak értelmezték a hallott mondattagot. Az 5. és 6. ábrán is szereplő *11.* mondat IV. ejtésváltozatában a második tagmondat témája („a n a p - f é n y") úgy hangzott, hogy senki sem értette témának, ellenben 39 hallgató értékelte P-ként, 1 pedig nem tudott dönteni. A félreértés akusztikai oka nem annyira a *napfény* nagy szóhangsúlya (az *a* időtartama annyi, mint a *megvakít* hangsúlytalan *a*-ja, nyomása 22 dB, míg a hangsúlytalan *a*-é alig több, mint 20 dB, l. a 18. ábrát), mint inkább a hangsúly dallambeli összetevője: a *nap* szótagra következő nagy esés. Ennek magyarázatát a felolvasó figyelmeztető, sőt fenyegetően rávezető szándékú hanghordozásában kereshetjük. Esetleg

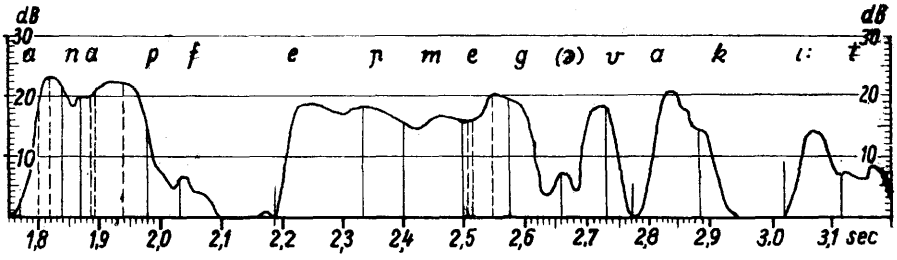

18. ábra: *a napfény megvakít.*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

benne rejlik a T-kiemelésnek egyik, feltételt magában rejtő fajtája, mintha ez volna: „h a *napfény é r*, a z *megvakít*" (s ekkor a *napfény* a mellékmondat propozituma).

3.6. A hangsúlyjelleg mondattani függésének részletesebb elemzése helyett ezúttal csak egy inkább morfológiai jellegű szintaktikai függésre szeretnék rámutatni. A vizsgált anyagunkból kivágott 160 mondatkezdetet három morfológiai típusba sorolhatjuk: *A)* határozott névelős főnevek, *B)* névelőtlen főnevek, *C)* határozószók és névmások. A határozott névelős főnevek, melyekben a determináltság a névelő által formálisan jelölve van, nagyobbrészt T jellegűek. A névelőtlen főnevek fele P-szerepű. A határozószóknak és a névmásoknak több mint a fele T-ként fordul elő.

A hallgatók többsége T-hangsúlynak ismerte fel a határozott névelős főnevek T-hangsúlyát az esetek 71%-ában, a határozószók, névmások T-hangsúlyát az eseteknek csak 43%-ában, a névelőtlen főnevekét még kisebb arányban: az esetek 31%-ában. A P-hangsúlyt a többség a határozott névelős főnevek eseteinek háromnegyed részében, a határozószók, névmások eseteinek 77%-ában felismerte; a névelőtlen főnevek P-hangsúlyát viszont a többség csak az esetek 45%-ában ismerte fel.

A következő táblázat szemléltesse a vizsgált mondatszeletek ejtésváltozatainak ilyen szempontú megoszlását. A számadat a T szerepű mondattag T jellegű értelmezésének, a P szerepű mondattag P jellegű értelmezésének, tehát a helyes találatoknak százalékarányára vonatkozik. (Vastagabb számmal emeltük ki az 51%-nál nagyobb, tehát a többség által helyesen felismert ejtésváltozatok találati arányszámát. A nagy kezdőbetű a teljes mondat kezdetét jelenti.)

A) típusú témák	I	II	III	IV	V
4. A n a p	**92,5**	**87,5**	**82,5**	**95**	**82,5**
27. a c s a p (nem jött)	25	40	**95**	37,5	50
27. a p a p (morgott)	50	**65**	**57,5**	**72,5**	47,5
11. a n a p(fény)	**85**				
a n a p f é n y		30	**75**	0	**92,5**
2. A z i d ő	**80**	5	**100**	**95**	**70**
5. A h a r m a t	**87,5**	**100**	**97,5**	**100**	**100**
7. a h a l á l é r t	37,5	**70**	**62,5**	**57,5**	**65**
B) típusú témák					
13. E b c s o n t	47,5	**67,5**	**67,5**	**75**	**82,5**
3. t ü d e j e	**70**	50	30	37,5	42,5
11. S z e m e i d	**55**	32,5	40	10	35
85. U n o k a ö c c s e (oly gonosz)	25	30	**75**	17,5	25
C) típusú témák					
12. E z	47,5	35	**55**	37,5	37,5
15. É n	12,5	22,5	22,5	**77,5**	**52,5**
28. É n 32,5; **70; 67,5; 92,5;**	22,5[18]	**65**	**57,5**	**80**	**55**
30. O t t	17,5	40	27,5	15	22,5
14. H o l n a p	**70**	27,5	**77,5**	**92,5**	**87,5**
29. A d d i g	47,5	20	27,5	30	22,5
				62,5[19]	

A) típusú propozitumok	I	II	III	IV	V
20. A nap	12,5	17,5	**85**	**92,5**	7,5
10. A seprők	**87,5**	**85**	77,5	**52,5**	**90**
18. Az idő	15	**97,5**	**90**	**97,5**	**82,5**
21. A harmat	17,5	**82,5**	**85**	**92,5**	**95**
B) típusú propozitumok					
16. ebcsont	45	42,5	**80**	**90**	**57,5**
22. Koszorúba	27,5	**82,5**	40	**67,5**	27,5
8. Napfogyatkozás	22,5	**90**	20	17,5	7,5
25. Unokaöccse	42,5	**67,5**	**87,5**	**80**	**37,5**
C) típusú propozitumok					
6. ez (volt végső lehellete)	**52,5**	**72,5**	**52,5**	**72,5**	**62,5**
23. Ott (vagyok honn)	**82,5**	**57,5**	**90**	35	50
23. ott (az én világom)	**80**	**77,5**	**80**	**92,5**	**60**
24. Ott	37,5	**65**	**67,5**	42,5	**67,5**
7. Máshoz (fordulok hát)	**52,5**	**100**	**95**	**100**	**95**
17. Holnap	**75**	**95**	**62,5**	**97,5**	25

Röviden tehát a következőket mondhatjuk a három nyelvtani csoportról: a határozott névelős főneveknek mindkétfajta hangsúlyjellege aránylag jól felismerhető, a névelőtlen főnevek hangsúlyjellege nem ismerhető fel, a határozószókon, névmásokon a P-hangsúly jól felismerhető, a T-hangsúly nem.

3.7. Azokban a mondatrésztípusokban, amelyekben a hangsúlyjelleg nem ismerhető fel, valószínűleg nem is releváns. A mi vizsgálatunkra vonatkoztatva: nem releváns azokban a mondatokban, amelyeknek egynél több ejtésváltozatában maradt a helyes felismerés aránya 51% alatt. (Egyetlen ejtésváltozat kedvezőtlen megítélése még magyarázható a beszélő hanyag, nem kifejező ejtésmódjával.) A kérdést: hogyan ismeri fel a hallgató a mondattag hangsúlyjellegét? megfordíthatjuk: vajon a magyar beszélő megkülönbözteti-e a jellegzetes (P és T) mondathangsúlyokat? Látjuk, nem mindig. A beszélők ott keverték össze a hangsúlyformákat, ahol a mondat értelme, érthetősége nem a hangsúlyjelleg pontos kiformálásán, hanem a mondat lexikális-grammatikai felépítésén alapul.

A határozott névelős főnevek T-hangsúlya különösen jellegzetes azokban a mondatokban, ahol a T-funkcióhoz a messzire továbbmutató jelleg is társul: amikor ti. a hangsúlyozás azt is jelzi, hogy közbeszúrt vagy a főmondathoz csatlakozó mellékmondat is következik utána.

3.8. Vessünk még egy pillantást az eredménytáblázatra abból a szempontból is, hogyan függ a hangsúlyjelleg felismerése a mondattag szótagszámától. A határozott névelős főneveknél vizsgálataink összefüggést mutatnak a szótagszámmal: ha hosszabb a főnév, könnyebben felismerhető a hangsúly-

[18] A teljes költemény első öt versszakának azonos szavakból álló, de különböző módon ejtett refrénjében.

[19] A beszélő önmagát helyesbítve megismételte a mondatot. Mindkét változatból leválasztottuk az első szót. A második ejtésmód valóban kifejezőbb: tisztábban T jellegű.

jellege. (Ennek ellene mond a 7. mondat „a h a l á l é r t" tagja, de magyarázható okkal: ennek hangsúlyozása a mondat szokatlan, idegenszerű szórendje miatt bizonytalan. Ez a célhatározó a rá következő ige miatt P lenne, csak a mondat végigolvasásakor derül ki, hogy T; a mondat propozituma ezúttal a magyar szórendi törvénytől eltérően nem megelőzi, hanem követi az igei állítmányi szerkezetet: . . . *máshoz.*) — A névelőtlen főneveknél, valamint a határozószóknál és a névmásoknál nem állapítható meg ilyen összefüggés.

Az egyszavas kezdő mondattag hangsúlyozásának relevanciája tehát főleg a határozott névelős főnevekben jelentős. De itt is inkább csak akkor érvényesül, ha egyetlen hangsúlyos szótagnál nagyobb tere van; a hanglejtési tényező számára ugyanis az átlagos beszélő hangsúlyozásában kevés a névelőre következő egyetlen szótag. Itt talán a relevancia különböző fokairól beszélhetünk aszerint, hogy a mondat felépítése mennyire teszi szükségessé, a beszélő kifejező képessége mennyire teszi lehetővé a megkülönböztető, előre jelző hangsúlyozást. A kezdő mondattag szótagszámának emelkedése általában növeli a mondattag hangsúlyozásának relevanciáját, de csökkenti a hangsúlyos szótagét.

3.9. A szintaktikai és a szótagprozódiai összehasonlítás is arra mutat, hogy milyen fontos a magyar mondat interpretálásában a névelő szerepe. A határozott névelő öntudatlanul is figyelmessé teszi a beszélőt arra, hogy a következő főnév kimondásakor jobban ügyeljen a hangsúlyozásra. Ezáltal függ össze a névelő logikai funkciója a mondattag közlési értékével.

4. Az emelkedő dallamú hangsúly funkciója

Kísérletünk elvégzése előtt ideiglenesen feltettük azt a törvényszerűséget, hogy racionális tagolású egyszerű magyar kijelentő mondatban a mondatkezdő tag T-jellege már az első szótag emelkedő hanglejtésében megnyilvánul.[20] Ezt a vélekedést most oda módosíthatjuk, hogy az emelkedő szótaghanglejtés elsősorban akkor fontos jegye a T-hangsúlynak, ha nagyobb fokú emelkedésével ellensúlyoznia kell valamely ellenkező irányba mutató intonációs sajátságot, pl. a rá következő szótag nagyobb esését, vagy az előtte álló névelő viszonylag magas fekvését. Ha ez az ellensúly nincs meg kellő mértékben, akkor a T-hangsúly P-hangsúlynak is érthető. (És ez persze legtöbbször nem baj, mert ott fordul elő, ahol nem a hangsúlyozás árnyalásától vagy legalábbis nem csupán az első mondattagétól függ a mondattag T- vagy P-jellege.) Fontos jegy akkor is, ha az egész T egyetlen szótagból áll; de ilyenkor sem egyedüli jegye a hangsúly jellegének, hanem hozzájárul egyéb hangképzési sajátságok dinamizmusának időbeli eloszlása is, melyeknek megnyilvánulásai közül ezúttal csak a hangnyomását elemeztük. (Ide tartozik még a beszéléskor a gégefőben és a szájüregben levő és onnan kiáramló levegő nyomásának változása, a hangképzésben részt vevő különféle izmok működése, melyek egy részét egyelőre még nem tudjuk mérni.)

Az emelkedő hangsúly T-funkciója még így is csak az egyszerű szerkezetű, magmondatszerű kijelentő mondatokra korlátozódik, ezek közül is csak azokra, amelyek egy kijelentést a meggyőződés hanghordozásával fejeznek ki.

[20] Erre már AMMANN utalt (1928. 167). Vö. még ELEKFI 1964. 351.

Bármi más érzelmi tartalom módosíthatja nem csak az egész mondat hanglejtését, hanem a hangsúlyos szótagét is. A mondatkezdő mondattag T-jellegéről biztosabb információt kap a hallgató, ha a második szótagot is appercipiálja. Az emelkedő dallamú hangsúlyos szótag és a rá következő szótagnak nem eső hangmenete együtt nagyobb mértékben meghatározzák, hogy a kezdő mondattag témája-e a mondatnak. Az emelkedő indítás előkészíti — bár teljesen nem determinálja — a kezdő mondatszakasz továbbmutató jellegét, és ebben a funkciójában feltehetően a hanglejtésnek nem önkényes, hanem motivált elemei közé tartozik: felajzza a hallgató figyelmét az utána következő fontosabb mondanivalóra.[21] Expresszív eszköz a megértetés logikai funkciójának szolgálatában.

ELEKFI LÁSZLÓ

Függelék

a) A kísérletünkben vizsgált mondatok, a meghallgatásra kivágott T (ritkított) és P (dőlt szedésű) részletek kiemelésével:

1. Kis leány szoknyája (térdig föl van hajtva,
Mivelhogy ruhákat mos a friss patakba).
2. Az idő (akközben haladott sietve),
A patak habjain (piroslott az este.)
3. (Hátad mögött van már a dühös boszorkány;)
Nagy szája (megnyílik), tüdeje (kitágul,
S ily módon riaszt föl szerelem álmából.)
4. A nap (akkor már a földet érintette,
Mikor Jancsi a nyájt félig összeszedte).
5. A harmat, (mely ekkor ellepett fűt, bokort,
Tán a szánakozó csillagok könnye volt).
6. ((Aztán meg magát is szörnyen emlegette,
Jancsi bácsi;)) *ez* (volt végső lehellete:
Jancsikám, Jancsikám, az isten áldjon meg,
Más világon, ha még szeretsz, tied leszek.)
7. (Látom, nem te vagy az, ki nekem halált hoz,
Látom), a halálért (kell fordulnom) *máshoz*,
Máshoz (fordulok hát;)
8. *Napfogyatkozás* (jött szeme világára,
Melynek elmúlását hasztalanul várta).
9. *Az óriás király* (nagy fekete vára
Volt, a mi sötéten szeme előtt álla.
Nem hazudok, de volt akkora kapuja,
Hogy, hogy . . . biz én nem is tudom, hogy mekkora,
Csak hogy nagy volt biz az, képzelni is lehet;)
Az óriás király (kicsit nem építtet.)
10. *A seprők* (voltak ott egymás mellé rakva,
Miken a boszorkány-nép oda lovagla).
11. Szemeid (gyöngék) . . . a napfény (megvakít.)
12. Ez (nem igaz.)
13. Ebcsont (beforr.)
14. Holnap (kenyérsütés napja lesz.)
15. (Legyen Szilveszter.) Én *a pap* (leszek,
Szomszédasszony lesz a keresztanya.)
16. (Jó, hogy csont nem vagy; mert ha az volnál,) *ebcsont* (volnál.)

[21] Vö. FÓNAGY 1965. 68—70; Proceedings 1964. 285—6. L. még O. von ESSEN, uo. 267.

17. Holnap (teszem meg az első lépést.)
18. Az idő (sürget, nem én.)
19. Nagy szája (van.)
20. A nap (pirította meg.)
21. A harmat (nedvesítette meg.)
22. Koszorúba (fűzöm ágit,)
K o s z o r ú m (szerény virágit
A hazának szentelem.)
23. Ott (vagyok honn), *ott* (az én világom.)
24. Ott (tenyészik a bús árvalányhaj
S kék virága a szamárkenyérnek;)
25. U n o k a ö c c s e (oly gonosz,
S szép, ifju a neje;)
Unokaöccse (ver szöget
Megőszült fejibe.)
26. (Mi vakít? . . . A villám . . . vagy tőröd? vagy) *szemeid?*
27. (A likra tette tenyerét) a p a p ;
(Csak vár, csak vár, hogy jön talán) a c s a p,
(S) a c s a p (nem jött, és) a p a p (morgott:)
28. É n (magyar nemes vagyok!)
29. A d d i g (folyvást küzködni kell.)
30. O t t (ily regényes dolgok nem történnek.)

(Az *1.*, *9.*, *19.* és *26.* mondat elemzése jelen tanulmányunkban nem szerepel.)

b) Irodalom

AMMANN, Hermann (1928), Die menschliche Rede II. Der Satz. Lahr i. B.
BALLY, Charles (1941), Intonation et syntaxe. Cahiers Ferdinand de Saussure I, 33—42.
Uő (1944), Linguistique générale et linguistique française[2] 60—70, 101—2. Bern.
BOOST, Karl (1955), Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin.
CSŰRY Bálint (1925), A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNy. XXI. Kny.: MNyTK. 22. sz.
Uő (1935), A mondathanglejtés. DebrSz. IX, 105—19.
Uő (1937), Die Satzmelodie im Ungarischen. Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa I, 3. sz. 52—68.
DANEŠ, František (1957), Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha.
Uő (1964), Téma // základ // východisko výpovědi. Slovo a Slovesnost XXV, 148—9,
DEME László (1953), A helyes magyar kiejtés kérdése IV. Nyelvművelésünk főbb kérdései (Lőrincze Lajos szerk.) 224—37.
Uő (1962), Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. A mai magyar nyelv rendszere (Tompa József szerk.) II, 457—522.
DEZSŐ László—SZÉPE György (1967), Adalékok a topic—comment problémához. NyK. LXIX, 365—88.
ELEKFI László (1962), Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtud. Értek. 34. sz.
Uő (1964), Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. LXVI, 331—70.
Uő (1965), Untersuchungen zu den Beobachtungsmethoden der ungarischen Sprechmelodie. ZPhon. XVIII, 9—32.
Uő (1966), A predikatív viszony. Nyr. XC, 62—75.
FIRBAS, Jan (1958), Bemerkungen zu einem deutschen Beitrag zum Problem der Satzperspektive. Philologica Pragensia I, 49—54.
Uő (1964), From comparative word-order studies. Brno Studies in English IV, 111—27.
FÓNAGY Iván (1956—57), Übre die Eigenart des sprachlichen Zeichens. Lingua VI, 67—88.
Uő (1958), A hangsúlyról. NyelvtudÉrtek. 18. sz. — Kissé rövidebb változatban: Elektrophysiologische Beiträge zur Akzentfrage. Phonetica II, 12—58.
Uő (1960), Die Redepausen in der Dichtung. Phonetica V, 169—203.
Uő (1962), A nyomaték hangos vetülete. NyK. LXIV, 157—86.
Uő (1965), Tagolható-e a hanglejtés? ÁNyT. III, 63—70.

Uő (1966), Api, figyelj ide!? Nyr. XC, 121—37.
Uő (1967a), Hanglejtés-metafora, hanglejtés-változás. A magyar nyelv története és rendszere (Imre Samu és Szathmári István szerk.) 234—44. NyelvtudÉrtek. 58. sz.
Uő (1967b), Áthajlás, szünet, szerkezet. NyK. LXIX, 313—43.
Fónagy Iván—Magdics Klára (1963), Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK. LXV, 103—35. — Angol változata: ZPhon. XVI, 293—326.
Uők (1964), Das Paradoxon der Sprechmelodie. UAJb. XXXV. A, 1—55.
Uők (1967), A magyar beszéd dallama. Bp.
Futaky István (1966), Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen. UAJb. XXXVII, 1—36.
Hegedűs Lajos (1930), Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp.
Uő (1942), Népnyelvkutatás hanglemezekkel. Melich-eml. 136—53.
Uő (1956), A szólam alakulása. Pais-eml. 96—108.
Uő (1958), Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből. Magyar hangtani dolgozatok (Benkő Loránd szerk.) 4—21. NyelvtudÉrtek. 17. sz.
Hetzron Robert (1962), L'accent en hongrois. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris CVII, 192—205.
Крушельницкая, К. Г. (1956), К вопросу о смысловом членении предложения. ВопрЯз. № 5. 55—67.
Magdics Klára (1964), A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálata. MNy. LX, 446—62. — Angol változata: Phonetica XI, 19—38, 101—15.
Mathesius, Vilém (1929), Zur Satzperspektive im modernen Englisch. Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen LXXXIV, 202—10.
Uő (1930), K pořádku slov v hovorové češtině. Naše řeč XIV. Újra: Čeština a obecný jazykozpyt 1947. 353—9.
Uő (1939), O tak zvaném aktuálním členění větném. Slovo a Slovesnost V, 171—4. Ujra: Čeština . . . 1947. 234—42.
Uő (1947), Čeština a obecný jazykozpyt. Praha.
Mistrík, Jozef (1966), Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava.
Molnár Imre (1954), A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recsitatívóban és ariozóban. Bp.
Pauliny, Eugen (1950—51), Slovosled a aktuálne vetné členenie. Slovenská reč XVI. 171—9.
Peters, W. E. (1927), Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung der Estnischen Sprechmelodie. Hamburg.
Proceedings 1964 = Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences Münster, 16—22 August 1964. (E. Zwirner és W. Bethge szerk.) Basel—New York 1965.
Tolnai Vilmos (1915), Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. XI, 51—9, 108—16, 152—6.

Фонетическое отражение форм предложений и интонаций предложений

Предложение актуально-предикативного членения состоит хотя бы из одной темы и одного пропозитума. Тема (Т) — это член, который содержит какое-нибудь известное, а пропозитум (П) — другой член, который вносит в предложение новум. С точки зрения функциональной перспективы предложения они являются актуальными членами предложения. В венгерском языке порядок может быть Т—П или П—Т. В данном случае не принимаем во внимание те предложения, которые не такого членения.

Характерные фонетические свойства предложения порядка Т—П (рационального членения) следующие: главное ударение предложения падает на ударный слог П, мелодическое падение в начале интонации П, пауза или замедление темпа на грани Т и П и, наконец, нисходящий характер интонации П. Фонетическая характеристика членов предложений порядка П—Т (эмоциональной инверсии) более сложная. Все-таки члены предложения имеют фонетические свойства, которые проявляются в таких вариантах, которые в случае обеих порядков с большой вероятностью позволяют распознать характер П или Т. Их критерии следующие: 1. форма интонации отдельных членов предложения, 2. каденция интонации членов предложения и 3. акустический ход ударного слога двух членов. На основании первых двух критериев можно вывести определенные закономерности и из до сих пор имеющихся материалов венгерских фонетических исследований.

Для успешного применения третьего критерия до сих пор опубликованный фонетический материал предложения не достаточный. Для этого автор провел специальную серию исследований, связав их с исследованием следующих проблем: достаточно ли слышать начальный член предложения (состоящий из одного, двух или больше слогов), для того, чтобы определить, чем является этот член — Т или П. С магнетофонной ленты был вырезан первый актуальный член 90 таких предложений, которые начинаются Т и 70 таких — которые начинаются П, и вырезанные части прослушало 40 человек так, что могли выбрать из трех возможностей дополнения, в которых место интонации предложения было различное. Из соотношения попаданий можем сделать вывод не только о том, какова роль интонационных знаков начала предложения, но и о том, во время говорения в случае какого контекста и структуры предложения является важной правильная интонация. С точки зрения характер Т или П имени существительного особенно важно качество ударения имени существительного с определенным артиклем. Если структура предложения не требует точной интонации, характер интонаций более свободно меняется, и что они характера Т или П, трудно определить.

В акустическом ходе Т важную роль играет главным образом ударный слог восходящей мелодичности и не падающий ход последующего слога.

Ласло Элекфи

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A hangváltozások kivételnélkülisége a finnugor magánhangzó-történet megvilágításában

Kivétel nélküliek-e a hangváltozások? Ez a kérdés elkoptatottnak tűnhet, ám többek között a finnugor nyelvészet területén nyilvánvalóan még mindig időszerű. A finn-permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak történetét kutatván arra a felfogásra jutottam, hogy mind ezekben a nyelvekben — egyikükben ritkábban, másikukban gyakrabban — a szabályszerűeknek tekinthető hangváltozások mellett szórványosak is előfordulnak. Az olyan lélektani alapon magyarázható jelenségek mint az analógiás változások, hiperkorrekció, alakvegyülés, népetimológia, a homonímák kerülése, valamint az érzelmek okozta változások elvileg különleges esetek; a hangváltozások kivételnélküliségét hirdető újgrammatikus dogma értékelésében bizonyító erejük nincs. Ugyanez érvényes a gyakori, nagyfrekvenciájú szavak hangkopására, a szandhi-variánsok önállósodására, továbbá azokra a más nyelvjárásból kölcsönzött egyes szavakra, amelyeknek kivételes hangállománya az átadó nyelvjárás eredeti viszonyait képviseli. Szorosabb értelemben véve szórványos hangváltozásoknak szerintem azokat a kivételeket nevezhetjük, amelyeket a fentebb említett esetek egyikébe sem sorolhatunk. Éppen ezek alkotják a finnugor magánhangzó-történet legnehezebb problémáját. Több ízben tapasztalhatjuk ugyanis, hogy egy bizonyos hangváltozás néhány szóban megtörtént, többen azonban nem, bár mindkét esetben azonos előfeltételekre gyanakodhatunk. Nem ritka az sem, hogy például egy fonéma a nyelv szókészletében igen egyenletesen két fonémává vált, úgy azonban, hogy a kettéválás fonetikai feltételei tisztázatlanok maradtak.

Ilyen gondolatokat fejtettem ki többek között az 1954-ben megjelent „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen" c. tanulmányomban (FUF. XXXI, 149—345). Nézeteimet W. Steinitz a budapesti finnugor kongresszuson elhangzott előadásában („Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte") erősen megbírálta (lásd Congressus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960, 52—59, továbbá Steinitz, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus,[2] 142—151). Lehetséges, hogy ez a tekintélyes fórumról előadott állásfoglalás bizonytalanságot keltett arra vonatkozólag, hogy a jövőben milyen elveket illik a finnugor magánhangzó-történet kutatásában alkalmazni és milyeneket nem.

Steinitz bírálatának vele talán következő mondatában rejlik: „Alles, was wir über die Lautgeschichte historisch gut bekannter und erforschter Sprachen wissen (z. B. des Französischen oder Englischen, deren Vokalismus im Laufe der letzten 1500 Jahre tiefe Veränderungen durchgemacht hat), stützt nicht diese 'grundsätzlichen' Behauptungen Itkonens, sondern widerlegt

sie: Die Vokalgeschichte des Französischen sowie des Englischen zeigt nicht den völligen Ruin und das Durcheinander eines alten Systems, aus dessen Trümmern ein neues System stückweise und spora-disch aufgebaut wird, sondern eine zwar tiefgehende, aber systematische und lautgesetzliche Umbildung des Systems und seiner einzelnen Teile, der einzelnen Vokale".

A fenti idézet kutatói módszeremről egyoldalú képet fest. Ennek alapján egyesek arra gondolhatnak, hogy a hangfejlődés törvényszerűségét teljes egészében elítélem. A dolog azonban nem így van. Mindig is igyekeztem következetesen rámutatni a szabályos hangváltozásokra, velük kapcsolatban gyakran beszélek „hangtörvények szerinti" megfelelésekről. A szabálytalanságokat azonban véleményem szerint nem szabad hallgatásba burkolózva mellőzni vagy egy semmitmondó „homályos" jelzővel elintézni. A magánhangzó-rendszer „megbomlása" vagy „rombadőlése" csupán szókép, amely azt akarja hangsúlyozni, hogy a változási folyamatok következményeként keletkezett új rendszer felépítése teljesen más mint elődjéé. A fenti metafora használatát abban az esetben is helyeslem, ha a fonémák minőségi osztódása vagy egyesülése avagy mennyiségi viszonyuk megváltozása egészükben vagy legalábbis nagy részükben a kivétel nélküli hangváltozások jegyében történt. Éppen így fejlődött ki a lapp alapnyelv magánhangzó-rendszere az egészen más elvekre épülő korai ősfinn rendszerből, bár azért nem tartom hibásnak azt a kifejezést sem, hogy az eredeti rendszer a lappban összezavarodott.

Feltételezem, hogy a finn-permi alapnyelv első szótagjában 11 magánhangzót tartalmazott: 7 rövidet *(i, ü, u, e, o, ä, a)* és 4 hosszút *(ī, ū, ē, ō)*. Ezek a finnségi nyelvekben mind fennmaradtak (az *ē* és az *ō* a nyelvterület egy részén diftongizálódott). Ez a rendszer nem ismert paradigmatikus magánhangzó-váltakozást; amennyiben ilyen váltakozások a finn-permi nyelvekben előfordulnak, kései és egymástól független jelenségeknek magyarázhatók. Ezek különben is igen ritkák, kivéve a lappban, ahol ezeket a váltakozásokat a lapp alapnyelvben keletkezett és sok nyelvjárásban ma is életerős regresszív magánhangzó-illeszkedés (metafonia) okozta.

Jóllehet az első szótagi magánhangzók történetének kifejtése a lappban meg a volgai és a permi nyelvekben a fenti alaprendszerből kiindulva gyakorlatilag teljesen lehetségesnek bizonyult, mégis megkérdezhetjük, van-e valódi alapja annak az elvnek, hogy az egyes szavak eredeti magánhangzói általában a keleti-tengeri finn nyelvekben változatlanul fennmaradtak. Ezeknek a nyelveknek legalább 2500 éves balti jövevényszavai, továbbá a körülbelül időszámításunk kezdetén kapott germán kölcsönszavak magánhangzó-rendszerüket tekintve közismerten erősen konzervatívak. Még fontosabb az a megállapítás, hogy ugyanez a keleti-tengeri finn nyelveknek legrégibb, már a finnugor alapnyelvbe behatolt indoeurópai kölcsönszó-rétegéről is elmondható. Ezeknek a szavaknak a magánhangzói a többi finnugor nyelvben ugyanazokon, a gyakran jelentős változásokon mentek keresztül, mint saját, eredeti szókincsük hangjai. A kutatók előtt immár évtizedek óta nyilvánvaló, hogy a finnugor korszakból származó indoeurópai jövevényszavak rétegeződésének és időrendjének megállapításában a legnyomósabb érvet — amennyiben magánhangzókról van szó — éppen a balti finnségben található szavak hangmegfelelése szolgáltatja.

Megemlítek néhány olyan indoeurópai kölcsönszót, amelyek első szótagjukban ugyanazt a vokálist tartalmazzák, mint a kölcsönzés feltehető for-

rása. Az indoeurópai alapnyelvből származhat a *mesi, mete-* 'méz; virágméz, nektár' szó. Ugyanebből a forrásból avagy korai előárja alakjából kölcsönződtek a *mehiläinen* 'méh', *orvas : o.-kesi* 'felhám, epidermisz' szavak, az utóbb említettnek diminutívuma az *orpo* 'árva', továbbá a *porsas* 'malac' szó. Valószínűleg ide tartozik még az *oras* 'kandisznó, ártány' (pontos hangtani megfelelője, a mordvin *urə̑ś* 'ártány' kétségtelenül indoeurópai jövevényszó) meg az *osa* 'rész' szó. Valamivel fiatalabb, az általános felfogás szerint az ősárjából kölcsönzött szó a *sata* 'száz' és a *vasara* 'kalapács', esetleg még az *ojas* 'ekegerendely' és a *viha* 'harag, gyűlölet'. Az ősárja hosszú magánhangzó megrövidült az *udar* 'tőgy' (< **ūdhar*) és talán még az *ora* 'ár, fúró' (<**ōrā*) és a *suka* 'sörte' szavakban (ez utóbbi <*?*śūkā*, jelentése a szanszkritban 'kalászszálka', az avesztában 'tű'; ezt az árja szót rendszerint a finn nyelvjárási *siikanen* 'kalászszálka' eredetijének tartják; egybevetésük azonban hangtanilag lehetetlen). Mivel a finnugor alapnyelv nem ismert első szótagi hosszú magánhangzót a második szótag *a*-ja előtt, az indoeurópai hosszú vokálist a fentiekhez hasonló esetekben a megfelelő röviddel helyettesítette.

Annakidején csodálkozást keltett az a körülmény, hogy néhány indoeurópai kölcsönszó második szótagjának magánhangzója a finnségben eltér a feltételezett eredetitől. A finn *mesi, mete* ieur. <**medhu-*, az *orvas* és *porsas* pedig előárja **orbhos* és **porśos* alakra vezethető vissza. Amennyiben az *ojas, oras* és *osa* árja jövevényszavak, eredetijük **ojos, *vorōžho-* és **onćo (*onśo)*. Ma már általánosan elfogadottnak lehet mondani azt a véleményt, hogy a finnugor és az uráli korban a nem-első szótagban csupán 3 magánhangzó létezett: *a, ä* és *e*, ezek a keleti-tengeri finn nyelvekben megmaradtak (rajtuk kívül a nem-első szótagban még néhány másodlagos magánhangzó is keletkezett). Erre az eredményre tudvalevően elsőnek T. Lehtisalo jutott (Abl.-suff. 11—23), bár a balti finn *e* szerinte uráli redukált magánhangzóra *(ə, ə̑)* lenne visszavezethető. Természetesnek tarthatjuk, hogy az indoeurópai második szótag hosszú magánhangzóit rövidekkel, a labiális vokálisokat pedig a hozzájuk legközelebb álló illabiálisokkal helyettesítették, azaz az *o*:t *(ō*:t) *a*-val, az *u*:t *e*-vel (v. ö. Kalima[-Ravila], Germanen und Indogermanen II, 202 és Sköld Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlingar 1955—1957, 40, könyvészeti utalásaikkal). Látjuk tehát, hogy a balti finnség régi indoeurópai kölcsönszavai szabályszerűen megőrizték a finnugor alapnyelv magánhangzóit a második szótagban is.

Külön kell megvizsgálnunk két keleti-tengeri finn szót. A sokat vitatott *sarvi, sarve-* 'szarv' lapp és mordvin megfelelői alapján **śorva* alakra vezethető vissza; ez igen jól illik a feltételezett árja **śṛva* alakhoz. A balti finn szó mindkét szótagi magánhangzójának szabálytalansága véleményem szerint következménye egy igen különleges változási folyamatnak, amely ennek és néhány más szónak a magánhangzó-rendszerében történt a késői finn alapnyelv kezdeti korszakában. Úgy gondolom, kielégítően meg tudom magyarázni ezeket a változásokat, erre azonban most nincs okom részletesebben kitérni. A finn *jyvä* 'mag, (gabona)szem' szót általában egy indoeurópai **jevo-* alakra vezetik vissza. Az E. N. Setälä és Y. H. Toivonen által feltételezett finnugor **jeva* alapalak nem képzelhető el, mivel első szótagi *e*, második szótagi *a* egy szóban akkoriban nem létezett, csakis a magánhangzóharmóniának megfelelő *e—ä*. Minden bizonnyal éppen a hangrend okozta ebben a szóban az indoeurópai második szótag *o*-jának szubsztitúcióját *ä*-vel; a legkorábbi feltehető finnugor alak tehát **jevä*. A balti finnségben szókezdő helyzetben *je-, ji-* hang-

kapcsolat nem szerepel, a mordvinban sem igen (kivéve a néhány mordvin nyelvjárásban lezajlott, valószínűleg orosz fonetikai hatáson alapuló *e-* > *je-* változást). Hogy a *je-* hangkapcsolat magánhangzója — mivel a hangeloszlásba nem illett bele — már a finnugor korban helyettesítődött-e egy másik magánhangzóval avagy csak később, egyelőre nem tudjuk. Elméletileg *je-*ből *jä-* is, *jü-* is lehetett. Arra, hogy a fejlődés **jevä* > *jüvä* irányba történt, a maga részéről talán a szóbelseji *v* is hatott. A mordvin alapnyelvben valójában **jüvä* > *jev-* változásnak kellett volna történnie, mivel azonban a hangrendszer *je-* kapcsolatot nem ismert, nem is „tűrt meg", az *ü* kivételesen velarizálódott, s így jött létre a mai *juv* alak. Magánhangzó-rendszerét tekintve egyetlen problematikus szó a finn *suola* 'só', amennyiben a szóbanforgó indoeurópai jövevényszavakhoz sorolhatjuk. Az ebben a szóban szereplő *ō—a* az ősfinnél valószínűleg nem régebbi. Éppen ezért valószínűbb, hogy szavunk egyike a finnségi alapnyelv balti kölcsönszavainak, míg a zürjén *sol* régi indoeurópai átvétel; a mordvin *sal* pedig mindkét rétegbe tartozhat.

Az eredeti finnugor névszó- és igetövek kéttagúak voltak és magánhangzóra végződtek. A második szótag vokálisa azokban a nyelvekben, amelyekben fennmaradt, konzerválóan hatott az egész szótő hangszerkezetére. Egyes olyan nyelvekben, ahol a második szótag magánhangzója lekopott, maga a szótő is hajlamosabbá vált egyéb bomlási folyamatokra. A keleti-tengeri finn nyelvek szóalakjainak általános konzervatívizmusa tagadhatatlanul különös, de nem egyedülálló jelenség. Indoeurópai nyelvek közül hasonló példa erre a litván.

Finnugor magánhangzó-történeti előadásaimon, amelyeket 1948 óta tartok, kifejtettem azt a nézetemet, hogy az általam feltételezett finn-permi első szótagi magánhangzó-rendszer a finnugor alapnyelv egyenes öröksége. Elismerem, hogy az ugor nyelvek magánhangzó-rendszereinek történeti tisztázása ezen az alapon bizony nem könnyű. Az összkép részben homályos marad, sok a fehér folt is. Ennek legfőbb oka, úgy gondolom az, hogy a kutatás számára megbízható anyag egészében véve is csak szűkösen, egyes magánhangzók részéről pedig egyenesen minimálisan kevés akad. Az ugor magánhangzó-viszonyok kutatásában a legjobb kiindulópontul STEINITZnek elsősorban az osztjákon alapuló rekonstrukciója egyes részei szolgálhatnának. Ez a rendszer azonban nem lehet finnugor, ahogy azt STEINITZ képzeli, hanem inkább az obi-ugor alapnyelv rendszerének vázlata. Ha ennek alapján kíséreljük megmagyarázni a finn-permi kapcsolatokat, próbálkozásunk már az elején megakad. Néhány példa erről. A balti finnségben, a lappban, mordvinban és a cseremiszben szép számmal találunk olyan szavakat, amelyek első szótagi magánhangzója minden kétséget kizáróan finn-volgai **a*-ra vezethető vissza. Ennek etimológiai megfelelője az osztjákban legalább öt hang: *u, ă, a, ị* és *ɔ*. A finn-volgai **o* etimológiai megfelelői ugyanezek a vokálisok, hozzájuk még *o* és *ŏ*. Mivel a finn-volgai **a* és **o* a finnségi nyelvekben általában változatlanul megmaradt, példáinak fényében világos, hogy amennyiben a keleti-tengeri finn magánhangzóit tekintve konzervatív „kulcsnyelv", úgy az osztják semmi esetre sem lehet az, és fordítva. Amint fentebb előadtam, a finnségi nyelvek magánhangzóinak konzervativizmusát nyomós érvekkel bizonyíthatjuk. Osztják részről ilyen érvekről nem beszélhetünk. A példaként említett magánhangzóviszonyokat úgy kell tehát értelmeznünk, hogy a finnugor **a* az osztjákban 5 és az **o* éppenséggel 7 fonémává fejlődött.

Jellemzőek az osztjákra a paradigmatikus magánhangzó-váltakozások; közülük egyes szórványos esetek, úgy látszik, az ugor alapnyelvig nyúlnak

vissza — régebbieknek nincs okunk tartani őket. Ezzel kapcsolatban emlékeznünk kell arra, hogy SETÄLÄ 1896-ban kifejtett magánhangzó-elmélete (SUSA. XIV/3: 24—51), mely szerint az előfinn vokalizmusban ablaut- azaz fokváltakozás uralkodott, csupán a lapp és a mordvin külön nyelvi jelenségeinek félreértésén alapult. Az osztják váltakozás bizonyára azokat a váltakozásokat tükrözi, amelyeket a nyelv szóalakjainak hangszerkezetében és talán hangsúlyviszonyaiban okoztak olyan tényezők, mint a második szótag magánhangzójának vég- vagy szóbelseji kivetése avagy helyettesítése egy másik, például szuffixális magánhangzóval. Az analógikus általánosulás is bizonyára jelentős szerepet játszott. Magánhangzó-elméletét STEINITZ lényegében erre a váltakozásra építette, másképp szólva a szóbanforgó váltakozást a finnugor alapnyelvből származtatta, anélkül, hogy e jelenség eredetét érintette volna. Amennyiben valaki arra gondolna, hogy ez a paradigmatikus magánhangzó-váltakozás ugyanolyan eredetű lenne, mint az indoeurópai ablaut-jelenség, amit a zenei hangsúly váltakozásain alapulónak magyaráznak, úgy meg kell állapítanunk, hogy ezt a gondolatot a tények nem igazolják. Minden arra mutat ugyanis, hogy mind a dinamikus, mind pedig a zenei hangsúly a finnugor alapnyelvben a szó első szótagjára esett. Senki még csak meg sem kísérelte másodlagos jelenségnek kimutatni a magyar, vogul, lapp és a balti finn nyelvek mai első szótagi hangsúlyát. A volgai és a permi nyelveknek azokban az eseteiben, amikor a hangsúly az első szótagnál hátrább van, egy olyan kései eltolódásról van szó, amelynek a feltételeit aránylag könnyen kimutathatjuk. STEINITZ szerint többek között a finnugor **a* paradigmatikus váltakozásban állott az **o*-val, **i̯*-vel és **u*-val. Mivel másrészről az **u* *ɔ-val és **o*-val is váltakozott volna, lehetségessé válhattak az osztjákban bizonyos soreltolódások is. A finn és a mordvin *a*-ban STEINITZ régi „alapvokálist" lát, amely korábban részt vett a magánhangzó-váltakozásban. Ennek öt osztják megfelelője pedig ugyanazoknak az ősrégi váltakozásoknak „alap-" vagy „váltómagánhangzója" lenne. Amennyiben nyilvánvaló szabálytalanság fordulna elő, az két sorváltozat összekeveredésével volna magyarázható. Semmiféle hangfejlődést nem kellene feltételeznünk sem finn-volgai, sem pedig osztják részről. A finnugor magánhangzótörténet kutatása valóban könnyű feladat lenne, ha a magánhangzó-váltakozást magyarázó elvként elfogadnánk. Úgy gondolom, fentebb kielégítően megalapoztam azt a véleményt, hogy ez az elv mégsem használható.

STEINITZ nem fogadja el azt a magyarázatomat, hogy az eredeti **a* a cseremisz alapnyelvben **å*-vá és **o*-vá oszlott anélkül, hogy e kettéválásról pontos szabályt lehetne adni. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a szórványosnak tartható **å* > *o* változás általában a magánhangzók zártabbá válását elősegítő körülmények között történt: a magánhangzó mellett vagy labiális mássalhangzó, vagy *k* volt, vagy pedig a magánhangzót *kš* hangkapcsolat követte, pl. *kol* 'hal' (~ finn *kala*), *mokš* 'máj' (~ finn *maksa*). Nyilvánvaló tehát, hogy az *o* az említett szavakban külön cseremisz fejlődés eredménye, nem pedig eredeti *o*, amely a finnugor alapnyelvben *a*-val váltakozott volna. A cseremiszben hasonló megoszlást mutat a finnugor *o*, méghozzá úgy, hogy folytatói, az *o* és *u* gyakoriságukat tekintve körülbelül egyenrangúak. Fontos megjegyezni, hogy azok a fonetikai tényezők, amelyek az **å* > *o* változást elősegítették közreműködtek az *o* > *u* fejlődésben is, pl. *kù·δə̑* 'kunyhó' (~ finn *kota*), *βuį̑* 'fej' (~ finn *oiva*), *ukš* 'ág' (~ finn *oksa*). Az *å* > *o* és *o* > *u* zártabbá válások minden bizonnyal egyidőben folytak le, aminek következményeként

soreltolódások is történtek, azaz az *å-ból fejlődött *o* némelykor még *u*-vá is vált. Kétségtelen bizonyíték erre a finn *paras* 'legjobb', mordvin *paro* 'jó' szavak cseremisz megfelelői, amelyek nyelvjárási alakjukkal az *å > o > u* fejlődési sor minden szakaszát megőrizték: *parem-* 'javul' (l. szótagban őscser. *å) > porem-* id., *pò·rə̂* 'jó' (l. szótagban őscser. *o) > pù·rə̂* id. (l. szótagban őscser. *u). Ezeknek a változási folyamatoknak az elülső magánhangzók köréből párhuzamos megfelelője egy *ä > *ε > e > i fejlődés, amely szinte szabályszerűen úgy történt, hogy a zártabbá válás megakadt az *ε fázisnál, ha a magánhangzót *r*, *ŋ* vagy *k* követi, míg az *ä-ből *e* lett *l* (néha *r*) előtt, *j* és más dentálisok (pl. likvidák) előtt pedig *i*.

Ha az említett, részben szabályszerű, részben szórványos zártabbá válásokat a cseremisz alapnyelvben kialakuló magánhangzó-rendszer igényei szempontjából vizsgáljuk, megkapjuk logikus magyarázatukat. A finn-volgai alapnyelv rövid magánhangzói (*u, *i és *e) az őscseremiszben majdnem szabályszerűen redukálódtak. A cseremisz nyelv *u*, *i* és *e* teljes vokálisai a rendszer fejlődésének első fázisában eredeti hosszú *ū, *ī és *ē folytatói, pl. *tul* 'vihar' (~ finn *tuuli*), *niį* 'hárshéj' (~ finn *niini*), *lem* 'leves' (~ finn *liemi*). Mivel azonban az előcseremiszben a hosszú magánhangzók sokkal ritkábbak voltak mint a rövidek, fennállott az a veszély, hogy az *u*, *i*, *e* teljes magánhangzók gyakorisága a teljes *å, *ε, *o* és minden redukálódott magánhangzóhoz viszonyítva a minimumra csökken. Ahhoz, hogy helyük a rendszerben megmaradjon, erősítésre volt szükségük. Ilyen lehetőség a nagyfrekvenciájú teljes magánhangzók *å, *ε, *o* részéről adódott, amelyek tehát nyilvánvalóan ebből az okból váltak a fentebb említett többfázisú zártabbá válási folyamat részeseivé. Felhívom a figyelmet még arra, hogy az *å, *ε és *o* mind szabályszerű, mind szórványos zártabbá válása általában bizonyos hangtani előfeltételek mellett történt. Ezek a hangváltozások másképp szólva fonetikailag is megmagyarázhatók, viszont ugyanakkor alá voltak rendelve a rendszerben magában rejlő irányító alapelveknek, hasonlóan az építőipari munkásokhoz, akik gyakorlati eljárásaikkal megvalósítják az építész összetervét. Eltérve az újgrammatikusok elveihez ragaszkodó kutatók felfogásától, megállapíthatjuk tehát, hogy a teleologikus magyarázati elvet nem hagyhatjuk figyelmen kívül a cseremisz magánhangzótörténet kutatásában.

Steinitz nézetével szemben igen határozottan szembenáll véleményem a cseremisz teljes *ü* vokális eredetéről. Ezt a hangot nyolc különböző hangra vezettem vissza; az efféle fejlődést mégsem tarthatjuk különlegesnek; tudjuk például, hogy az újgörög *i* tíz különböző magánhangzóból és diftongusból keletkezett. A heterogén *ü* létrejöttét majdnem minden esetben a környező mássalhangzó labializáló vagy palatalizáló, általában sporadikus hatása okozta. Egyszótagú magánhangzóra vagy *i* diftongusra végződő szavakban az *ü* az eredeti rövid *ü* szabályos folytatója is lehet. Őscseremisz *ü* szerepel többek között a következő szavakban: *kü, küį* 'kő' (~ finn *kivi*), *šü, šüį* 'nyak' (~ finn *sepä*), *ü, üį* 'vaj, zsír' (~ finn *voi*), *pükš* 'mogyoró' (~ finn *pähkinä*), *šü·δə* 'száz' (~ finn *sata*; a magánhangzó palatalizációját a cseremiszben a szókezdő *ś- okozta), *jü-, jüį-* 'iszik' (~ finn *juo-*; az eredeti magánhangzó *ū volt), *šün* ~ *šön* 'ín' (~ finn *suoni*), *šü, šüį* 'szén' (~ finn *sysi*). Steinitz így nyilatkozik: „Urtscher. *ü geht auf einen einzigen fiugr. Vokal zurück, der ihm im System ganz nahe steht: auf den engen Vokal der Mittelreihe, fiugr. *į''. Ez a Steinitz által feltett középső magánhangzó az osztjákban maradt volna fenn. Kb. 15 cseremisz *ü*-t tartalmazó szónak ismerjük osztják megfelelőit.

Ezekben az osztják szavakban a cseremisz *ü*-nek legalább 12 különböző magánhangzó felel meg. Az *i̯* középhangzót, amelynek STEINITZ szerint — amennyiben elmélete helytálló — a cseremisz *ü* szabályszerű megfelelőjének kellene lennie, csak egy esetben találjuk meg: osztják *i̯l-* 'al- ‚alsó' ∼ cser. *ül-* id. Mivel azoban az *ül-* szó magánhangzója kétségtelenül eredeti **a*-ra vezethető vissza (vö. finn *ala*, mordvin *al-* stb.), s a palatalizáció okát a vele antonim *βn̯l-* 'felső' (∼ finn *ylä*) hangtani hatásával magyarázhatjuk, világossá válik, hogy a cseremisz *ü* és az osztják *i̯* nem felelnek meg egymásnak. A finnugor alapnyelv minden valószínűség szerint nem is ismert semmiféle *i̯* vokálist. Még a zürjén és a votják *e̯* sem lehet egy feltételezett **i̯* folytatója, ahogy ezt STEINITZ és néhány más kutató állítja, hanem ez a hang a finn-permi hosszú **ō* szabályszerű megfelelője. Egyes zürjén nyelvjárások tanúsága szerint a korai permi alapnyelvben az *e̯* elődjeként labiális középhangzó *o̯* állott, méghozzá, amit most már, úgy vélem, bizonyítani is tudok, vagy hosszú, vagy pedig diftongizálódott hangként. A cseremisz *šün* ∼ *šön* 'ín' (∼ finn *suoni*, eredetileg **sōne*), *šüm* ∼ *šöm* 'pikkely' (∼ finn *suomu*), továbbá a *nə̑·lə* 'bizonyosféle nyíl neve' (∼ finn *nuoli*) arra mutatnak, hogy a hosszú **ō* itt is hasonló irányú fejlődésen ment keresztül, mint a permi alapnyelvben.

Ennyit a cseremisz magánhangzó-történet kérdéseiről. Szeretnék még két példát említeni más nyelvekből a sporadikus hangváltozások megvilágítása céljából.

Az észtben (és a vótban) az első szótag *o*-ja igen gyakran *õ* lett, pl. *sota* 'háború' ∼ észt *sõda* (másrészt pl. *kota* 'kunyhó' ∼ észt *koda*). Ez a változás, amelyet szabályokba nem szoríthatunk, és amely csupán egyenetlenül valósult meg az észt nyelvjárásokban, nyilvánvalóan abból a tendenciából keletkezett, amely az elülső *e* allofonjából önálló fonémává fejlődött középső *õ* (pl. *velka* 'adósság' > észt *võlg*) helyzetét igyekezett a nyelv magánhangzó-rendszerében megerősíteni.

Olyan szórványos fejleményre, amely fonetikailag ugyan érthető, de sem a rendszer egészének, sem pedig egyes tagjai érdekének szempontjából valójában semmi jelentőséggel nem bírt, jó példa a néhány inari és koltta lapp szóban történt *jă-* > *i-* és *vâ-* > *o-* változás, pl. inari lapp *ihe* 'év' = norvég lapp *jâkke*, inari lapp *okko* 'hétköznap' = norvég lapp *vâk'ko*. Más, hasonló szerkezetű szavakban ezek a változások nem történtek meg.

Mondanivalómat a szórványos hangváltozások természetéről a következőkben szeretném összefoglalni. Vannak olyan változások, amelyek az egész szempontjából motiváltak. A magánhangzó-történetben ennek a nézetnek különlegesen jelentős szerepe van, mivel az egyes nyelvek magánhangzó-rendszerei aránylag rövid időn belül is gyökeresen megváltoztathatják jellegüket. A szórványos változások a rendszer „üres helyeinek" betöltését szolgálják, továbbá felduzzasztják a nyelv szókincsében kis számmal képviselt fonémák frekvenciáját. Másrészt jelentkezhetnek olyan sporadikus változások is, amelyek a rendszer szempontjából jelentéktelenek.

Kiegészítésként meg kell említenem, hogy a „tulajdonképpeni" szórványos változásokhoz sorolható esetek egy részében előfordulhat — bár ezt már nem áll módunkban megállapítani —, hogy a változást a nyelv valamelyik korábbi szakaszának olyasféle különleges viszonyai hozták létre, amilyenekre előadásom elején utaltam: bizonyos pszichikai és mondatfonetikai okok, egyes szavak kivételesen gyakori használatából származó kopásjelenségek, továbbá nyelvjárási keveredések.

Az újgrammatikusok atomisztikus vizsgálati módszerétől ma már általánosan elálltak és jóváhagyottá vált az az elv, hogy a hangfejlődés egyik rendszerből a másikba tart. A lapp és a mordvin első szótagi magánhangzó-rendszereinek kutatása arra mutat, hogy a finn-volgai korszak után mindkét nyelvben több átmeneti korszak létezett, amelyeken keresztül a mai, egymástól teljesen eltérő rendszerek kialakultak. Maguk az átmenetek is logikus, egységes rendszert alkottak. Kétségtelen, hogy közvetítő rendszerek a cseremiszben is voltak, de hogy mennyi és milyenek, arra ma még nem tudunk felelni. A fejlődésnek csupán a kezdő és a végső pontját ismerjük. A permi nyelvek területén annyi már nyilvánvaló, hogy minőségére nézve a késői permi alapnyelv magánhangzó-rendszere sok szempontból más volt, mint az, amely ma uralkodik a legtöbb zürjén és votják nyelvjárásban. A késői permi alapnyelv mennyiségi viszonyai egyelőre tisztázatlanok, de minden bizonnyal létezett egy olyan korai permi rendszer, amelyben az ősrégi kvantitáskorreláció még fennállt. Az ugor nyelvek kutatása is feltárt néhány korábbi vokális-rendszert. Kikövetkeztethető-e egy külön ősugor rendszer és hogyan, milyen lehetséges közbülső fázison keresztül fejlődött ki a finnugorból — ezek a mai kutatás elsőrangú probproblémái. Ha ehhez még figyelembe vesszük, hogy az egyes nyelvek korábbi szakaszaiban előforduló magánhangzó-rendszerek kialakításában a maguk részéről azok a „hangtörvényszerű" fejlődéssel szembenálló tendenciák is hatottak, amelyekről fentebb volt szó, nem kell csodálkoznunk azon, hogy a finnugor ősnyelv magánhangzóinak folytatóiban helyenként bizony nehezen magyarázható megoszlások jelentkezhetnek.

Nincs okunk a mondottakkal kapcsolatban részletesen belemerülni annak a kérdésnek a tárgyalásába, hogyan viszonyulnak általában a mai teoretikusok a hangváltozások kivételnélküliségéről szóló tételhez. Ami az amerikai strukturalistákat illeti, elvi állásfoglalásukat bizonyára igen jól képviseli JOHN B. CARROLL 1955-ből származó kijelentése: „Az amerikai nyelvészek a szabályszerű hangváltozás ötletét átvették az újgrammatikus iskolától, azonban inkább csak munkahipotézisül, semmint dogmaként" (The Study of Language 51). Akadnak azonban más amerikai kutatók, akik hitüket a hangváltozás kivételnélküliségében ugyanolyan rendíthetetlenséggel hirdetik mint a maga idején LEONARD BLOOMFIELD. Hogy ez a felfogás új, saját kutatási eredményeken alapul-e, kétséges. Inkább azt hihetnők, hogy egy olyan elvvel állunk szemben, amely összhangban van sok strukturalistának a nyelv mivoltáról alkotott általános felfogásával. A merev kategorizmussal éppen nem vádolható norvég strukturalista CARL HJ. BORGSTRØM így ír: „Az esetek egy részében azt tapasztalhatjuk, hogy a változások szórványosan történtek, azaz csak egy bizonyos fonémát érintettek egyes szavakban, a többiekben viszont nem, anélkül, hogy a különbséget a környezettel tudnánk megmagyarázni. Láttuk, hogy az ilyen szabálytalanságok az innováció elterjedésével együtt születnek, gyakran azonban nem tudunk elfogadható magyarázatot nyújtani arra, miért jelentkezik valamely változás csak szórványosan" (Innføring i sprogvidenskap, 1958, 136). A BORGSTRØM által említett, a hangváltozás elterjedésével kapcsolatban jelentkező szabálytalanságokat különösen a nyelvföldrajz művelői tartották a mai nyelv adataiból kapható bizonyítékok megvilágításában a kivételek legfőbb formájának. Ez igenis fontos szempont. Nagyon lehetséges, hogy például a finnugor magánhangzó-történet számos szokatlan jelensége éppen úgy válna érthetővé, ha beláthatnánk tűnt idők homályába. A finnugor nyelvek kutatói sorából többek között BÁRCZI GÉZA

(Bevezetés a nyelvtudományba[2] 1955, 61—66) és BJÖRN COLLINDER (Språket, 1955, 62—64) fejtették ki meggyőzően azt az álláspontjukat, hogy a hangváltozások nem szükségszerűen kivételnélküliek.

Visszatérve mégegyszer a finnugor magánhangzó-történethez, szeretném előadni azt a gondolatot, hogy az ezen a területen elért eredményekkel talán jelentős mértékben helyesbíthetjük és pontosabban körvonalazhatjuk azokat a nézeteket, amelyek nyelvészeti tankönyvekben állnak a hangváltozások jellegéről. Ezek a vélemények majdnem kizárólagosan indoeurópai anyagra támaszkodnak. Helyénvaló kételkednünk abban, hogy az indoeurópai nyelvek magánhangzóinak szórványos változásait nem mindig akarták (mindig nem is lehetett) elismerni, ha csak lehetőség volt a régi ablaut-változásokra utalni. A finnugor nyelvészet iránti érdeklődéséről is ismert A. S. C. Ross „Etymology" c. művében (1958, 26) így vélekedik: „Ablaut may be defined as a variation for which we have no explanation". Ez így talán irónikusnak tűnik, viszont megkérdezhetjük, vajon az indoeurópai szófejtés szakértője valójában nem azért formulázta-e meg meghatározását így, mert a kutatók tényleg hajlamosak voltak „Ablaut"-cimkével ellátni általában minden nehezen magyarázható hangfejleményt.

ERKKI ITKONEN

Die Frage nach der Ausnahmslosigkeit der Lautveränderungen im Lichte der finnisch-ugrischen Vokalgeschichte

Solche lautlichen Erscheinungen wie die analogischen Veränderungen, die hyperkorrekten Formen, die Kontamination, die Volksetymologie, das Vermeiden der Homonymie und die durch den Affekt verursachten Veränderungen, die alle in einer psychologischen Grundlage wurzeln, sind Sonderfälle, die bei der Bewertung des junggrammatischen Lehrsatzes über die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze keine Beweiskraft besitzen. Dasselbe gilt von der lautlichen Abnutzung der sehr oft gebrauchten Wörter und Suffixe, von der Verselbständigung der Sandhivarianten sowie von der abweichenden Lautgestalt der Dialektentlehnungen. Als sporadisch im eigentlichen Sinne des Wortes sind nach Verf:s Meinung nur solche unregelmässigen Lautveränderungen zu betrachten, die außerhalb aller hier erwähnten Sonderfälle zu bleiben scheinen. Sie bilden gerade das schwierigste Problem der finnisch-ugrischen Vokalgeschichte.

Verf. zeigt mit Hilfe mehrerer Beispiele, daß die ältesten indogermanischen Lehnwörter in den fiugr. Sprachen nur ostseefinnischerseits die mutmaßliche Vokalvertretung der fiugr. Ursprache bewahrt haben. Also ist es durchaus motiviert, den ostseefinnischen Vokalismus für besonders konservativ zu halten. Der Vokalismus des Ostjakischen, das nach W. STEINITZ in der fiugr. Vokalgeschichte die Stellung einer »Schlüsselsprache« habe, trägt dagegen kein altertümliches Gepräge. So hat sich fiugr. **a* im Ostjakischen in fünf und fiugr. **o* sogar in sieben verschiedene Phoneme verwandelt. Der für das Ostjakische kennzeichnende paradigmatische Vokalwechsel kann in die ugrische Zeit zurückreichen, von seinem fiugr. Ursprung hat man aber keine Spur finden können.

Hauptsächlich aus dem Gebiet des tscheremissischen Vokalismus erwähnt Verf. Beispiele dafür, wie sogar die sporadischen Veränderungen eine klare Tendenz zeigen, sich unter bestimmten lautlichen Voraussetzungen zu vollziehen, obgleich sie nicht in allen Wörtern erschienen sind, in denen sie theoretisch betrachtet möglich waren. Man kann m. a. W. sie auch phonetisch erklären, aber zugleich sind sie einem lenkenden Prinzip unterstellt gewesen, das in dem phonologischen System selbst steckt.

Solche sporadischen Veränderungen sind also teleologisch, und sie dienen dem Ausfüllen der »leeren Stellen« im Systeme oder verstärken die Frequenz der im Wortschatz der Sprache schwach repräsentierten Phoneme. Anderseits können auch sporadische Veränderungen vorkommen, die vom Standpunkt des Systems aus belanglos sind.

Der Vollvokal *ü* des Tscheremissischen ist ein gutes Beispiel von einem seinem Ursprung nach heterogenen — in diesem Fall auf acht verschiedene Vokale zurückgehenden — Phonem, das hauptsächlich mittels aus der assimilierenden Einwirkung der umge-

benden Konsonanten herrührender sporadischer Veränderungen entstanden ist. W. Steinitz hat seinerseits behauptet, tscher. *ü* gehe auf einen einzigen fiugr. Vokal und zwar den Mittelvokal **i̯* zurück. Der Steinitzschen Vokaltheorie gemäß habe fiugr. **i̯* sich im Ostjakischen erhalten. Ungefähr 15 tscheremissische *ü*-Wörter haben etymologische Entsprechungen im Ostjakischen, und in diesem Material entsprechen dem tscher. *ü* ostjakischerseits wenigstens 12 verschiedene Vokale. Ostj. *i̯*, das das normale Pendant von tscher. *ü* sei, treffen wir nur in einem von diesen 15 Wörtern, und auch hier ist es zweifellos späten Ursprungs. In der fiugr. Ursprache hat es ein *i̯* gar nicht gegeben.

Noch heute halten u. a. viele strukturalistische Theoretiker wie seinerzeit L. BLOOMFIELD an der These über die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze kategorisch fest, was teilweise darauf beruhen kann, dass die Forscher der indogermanischen Vokalgeschichte wahrscheinlich manchmal solche unklaren bzw. unregelmässigen Entwicklungsprozesse unter Hinweis auf den Ablaut gedeutet haben, die in der Tat mit ihm nichts zu tun haben. In der fiugr. Vokalgeschichte besitzt man keine ähnliche Hintertür, so daß sporadische Veränderungen hier leichter festzustellen sind. So hat die Finnougristik gute Möglichkeiten, bisherige Auffassungen der allgemeinen Sprachtheorie von dem Charakter der Lautveränderungen zu berichtigen und zu präzisieren.

ERKKI ITKONEN

A finnugor nyelvek tagadó igealakjainak mondattani összetevője*

Általános nyelvtani elmélet felállításánál figyelembe kell venni különböző nyelvek szerkezeti sajátságait, mert azok tapasztalatai anyagot és ösztönzést nyújthatnak. A finn és a vele rokon nyelvek tagadó igéje érdekes számunkra: a tagadás kategóriája ugyanis ezekben a nyelvekben i g e. Úgy tudom, hogy más, ilyen sajátságot mutató nyelv nem ismeretes.

A következőkben először a finn tagadó ige alakjait óhajtom megvizsgálni, és bemutatom azok leglényegesebb vonásait. Feladatom tehát vázlatosan bemutatni a finn nyelv generatív nyelvtanának egy fejezetét. Ezúttal azonban csupán a kérdés mondattani összetevőjének vizsgálatára szorítkozom. A tagadást természetesen a finnben is ki lehet fejezni másképpen, nemcsak igével. A nyelv elemzése során nem is lehet eleve ilyen megszorítással élni, csak ha az indokolt. A jelen esetben, úgy látszik, ez a helyzet.

A tagadó ige alakjait is felfoghatjuk a mondatszerkezet központi részeként. Az ige tagadó alakja a finnben mindig finit alak, és ha az ige állítmány (tehát a mondatnak második főrésze), a tagadó ige mindig finit alakú. A finit alakokat a hagyományos nyelvtan egy sorozatba foglalja össze, s ezt paradigmának nevezi. Ha az állítmány mondattani felépítését akarjuk ábrázolni, akkor csak a paradigmába foglalt fő vonásokat kell tisztáznunk.

Úgy látszik, hogy a tagadásnak igével való kifejezése a finn nyelv sarkalatos vonásai közé tartozik. Míg a latin nyelvben a tagadást névszó is magába foglalhatja, pl. *nemo*, addig a finnben a megfelelő kifejezés két elemből áll, s ezek egyike ige: *ei kukaan* (senki). Amikor az angol a tagadást pl. a *never* (soha) határozószóval fejezi ki, és a mondatban ennek ugyanolyan szerepe van, mint valamely más „állító" határozónak, pl. „The writers never (scarcely, almost, always) believed the boy", ugyanakkor a finnben tagadó szóként szintén ige szerepel: „Kirjoittajat, eivät koskaan uskoneet poikaa" (az írók sohasem hittek a fiúnak); egyéb esetekben határozószó áll: „Kirjoittajat tuskin (melkein, aina) uskoivat poikaa" [= az írók alig (majdnem, mindig) hittek a fiúnak].

Igei tagadó alak ugyanannyi van, mint állító alak, mert minden állító igealaknak van tagadó megfelelője és viszont. A tagadó ige tehát megkétszerezi a paradigma alakjainak számát. A tagadó alakok így általában az ige finitalakjainak a sorába illeszkednek, tehát ennek a komplexumnak a keretében kell vizsgálni őket.

* Elhangzott Az ige grammatikája és szemantikája c. konferencián (Budapest, 1967. szeptember 7—9). A konferenciáról megjelent kiadványban (Az ige grammatikája és szemantikája. Bpest, 1967. Szerk. Károly Sándor) az előadáshoz fűzött hozászólások is megtalálhatók. — Szerk.

A finnugor nyelvek suffixumokat kedvelő nyelvek. Ha valahol praefixumot találunk, az későbbi fejlődés eredménye. Így tehát az ige határozott alakja is olyan alak, amelyben az ige (tő) után egy vagy több nem önálló morféma következik. Hagyományosan ezek a jelek és a ragok. A finnre jellemző, hogy a különböző morfémák legtöbbször világosan elhatárolhatók egymástól, pl. *men+isi+vä+t*. Azonkívül ezekben a finit-alakokban a morfémák sorrendje rögzített. E jelenségnek lényeges vonásait igen egyszerű módon szemléltethetjük.

A finn igék állító alakjait a következő képlettel ábrázolhatjuk:

$$V + (Pass) + M + Per + Nu,$$

pl. a szenvedő *sanottaisiin* (mondatnék) azaz *sano+tta+isi+he+n*, vagy *sanonevat* (mondhatnák) azaz *sano+ne+va+t*. A rövidítésjelek a következő kategóriákra vonatkoznak (ellenkező irányban haladva):

Nu = szám, amely a finnben kettő van: egyes szám és többes szám. Az egyes számnak egyáltalán nincsen jele, pl. *sanoo* (mond) azaz *sano+va*, kivétel itt a szenvedő alak (lásd az imént említett példát), valamint a parancsoló mód, pl. *sanokoon* (mondjon) azaz *sano+ko+he+n*.

A *Per* általában személyt jelent, tehát első, második vagy harmadik személyt. Személyrag nélkül csak a harmadik személy áll egyes alakokban, pl. *sanoi* (mondott) azaz *sano+i* (elbeszélő múlt — imperfektum). A következő rövidítésjel *M*. Ez az egész képlet legproblematikusabb morfémája. De mielőtt ennek tárgyalásába fognék, indokolt a legutolsó, nem önálló morféma megvizsgálása. Ennek jele: *(Pass)*. Ez a szimbólum a finn passivumot jelzi. A passivum ellentétét, az aktívumot, sohasem jelöljük külön, vagyis aktívumról olyankor van szó, amikor a *Pass* jel nincs kitéve. Ezeknek az alakoknak a kategóriáját a hagyományos nyelvtan az igenemek főosztályába sorolja. A finn passivum sajátos jellegű, de ennek a problémájával most nem kell foglalkoznunk.

Az *M* jel a tempus-modus kategóriát képviseli. Ebben a jelben tehát a hagyományos nyelvtan két különböző kategóriája van egyesítve: a tempus és a modus. Az egyesítés teljesen formális alapon történt: az indicativusnak nincsen külön jele; az egyetlen tempus-jel a múlt idő jele a jelentő módban, erre a *Past* rövidítést használtam; idő- és módjel azonban egyszerű igealakokban együtt nem fordulhat elő. A jelen és a jövő idő nem kap jelet, ezek rövidítésére a *Press* jelet használtam. Eszerint az *M* kategória öt elemet foglal magában: a *Press* és *Past* tempus-elemeket, a *Pot*(entialis), a *Kond*(itionalis) és az *Imp* (erativus) modus-elemeket. Egyszerű finit alakokban tehát ezek az elemek közös osztályt képeznek, azaz bármelyikük előfordulhat a személy és a számjelek előtt. De mivel semmi alaki ok nem szólt ezeknek külön csoportba foglalása mellett, az *M*-kategóriát tényként elfogadhatjuk.

A finnben állító összetett alak ugyanannyi van, mint egyszerű alak. Pl. az úgynevezett indicativus perfectum a következőképpen hangzik: *olen, olet, on sanonut, olemme, olette, ovat sanoneet*. Itt az *olla* (van) segédigének megvannak az összes egyszerű alakjai és ezekhez járul a főige, példánkban a *sanonut, sanoneet* melléknévi igenévi alakban (participium). Ez a *nut* képző funkciója alapján itt jelölhető *Past* jellel; ennek bizonyítéka többek közt az imperfektum alak állító és tagadó formája, pl. *sano+i+n* és *e+n sano+nut*. Itt az

i és *nut* jelek világosan komplementaris distributio viszonyában vannak egymással. Azokat az összetett igealakokat, amelyekben a főige *M* morfémájának jele *Past*, a hagyományos nyelvtan a paradigmához sorolja, de ismer olyan alakokat is, pl. *olen sanova* (mondandó vagyok), amelyeknél a *Past* jel (= *nut*) helyett *va* van, ez pedig eredeti funkciójánál fogva *Press* morfémának felel meg. A *va* képző egyébként itt az alakoknak jövő jelentést ad.

Az összetett igealakokat tehát a következő képlettel fejezhetjük ki:

$$O + M + Per + Nu + V + (Pass) + \frac{Press}{Past} + Nu$$

pl. *ol+isi+va+t sano+nut+t*

Ha ezt a képletet összehasonlítjuk az egyszerű igealakok képletével, megállapíthatjuk, hogy sok közös vonásuk van. Egyetlen képletbe is foglalhatjuk, ha a jelek sorrendjét ellenkező irányra változtatjuk:

$$Nu + Per + M + (O + Nu + \frac{Press}{Past} + (Pass) + V.$$

A finnben a tagadó alak szintén összetett. Képlete a fenti képletből könnyen levezethető. Állító alakokban az *olla* segédigéhez járul az *M* kategória, valamint a személy és a szám jele, a főigéhez csak az idő- és a szám jele. A tagadó segédigéhez csak személy- és számjel járul. A képlet szerint tagadó alakot nyerünk, ha azt némileg kiegészítjük:

$$Nu + Per + (E) + M + (O + Nu + \frac{Press}{Past} + (Pass) + V.$$

pl. *ei+vä+t ol+isi sano+nut+t*. Az *E* jel a tagadó igét jelképezi. Ez a képlet magába foglalja a finn nyelv összes határozott igealakjainak lényeges vonásait. Természetesen a zéró-morfémát, a komplementaris distributiókat, a kongruencia-eseteket és más hasonlókat most nem vettük figyelembe, a teljes leírás ugyanis generatív eljárást kíván, erről azonban ez alkalommal le kell mondanunk.

A fentebb előadottakból látható, hogy a tagadó igealakok konstrukciójának kérdése olyan, mint az összetett alakok problémája általában. A határozott igealakok konstrukciójának központi problémája tehát egyúttal az összetett alakoké is: az összetett alak ugyanis szintén a szó ún. ragozott alakjaihoz tartozik.

Néha az összetett alak szerkezetileg olyan, mint egy szintagma. Pl. a finn perfektum *olen sanonut* alakilag azonos az ún. nominális mondattal, pl. *olen iloinen* (vidám vagyok). Az összetett igealakban a főige az állítmány névszói része (praedicativum). A magyarban a jövő idő, pl. *menni fogok*, alakilag olyan szintagma, mint a *menni akarok, menni tudok* stb. A megfelelő finn szerkezetnek modalis szerkezet a neve. A generatív nyelvtan szempontjából azonban itt két különböző szerkezetről van szó. Az ige összetett alakja a mondatstruktúrákhoz tartozik (phrase structure), a nominalis mondat és az ún. modalis mondat pedig olyan szerkezetek, amelyeknek tagjai csak a lexikális szabályok alkalmazásával nyerik el sajátos jellegüket. A tradicionális nyelvtudomány szerint az összetett alakok megmerevedett szintagmák, amelyek a mondatkonstrukcióban szó szerepét töltik be oly módon, mint az összetett szók, pl. egyes tulajdonnevek: Musta meri (Fekete tenger), Mustalla merellä (Fekete tengeren). Az ilyesféle felfogás azonban nem alkalmazható minden esetben. A finn tagadó jelen idő, pl. *en sano* (nem mondok), nem értelmezhető így, mint-

hogy a finn nyelvben — legalábbis a maiban — nem mutatható ki egyetlen olyan korábbi szerkezet sem, amelynek ez fejleménye és megmerevedése volna.

Strukturális szempontból a finn állító összetett alakokat a következőképpen értelmezhetjük: a finn kijelentő mód múlt idejének (perfectum) és a régmúltnak (plusquamperfectum), valamint a potentialis, feltételes és felszólító módnak jellemző sajátsága, hogy bennük a segédigéhez bármilyen *M*-kategóriájú jel járulhat: *Press, Past, Pot, Kond, Imp,* azaz bármilyen idő- vagy módjel, továbbá a főigéhez kapcsolódó időjel. Mármost úgy látszik, hogy a finn nyelvre a következő szabály érvényes: egy igetőhöz csak egy idő- vagy módjel járul, és ha még egy külön időjelet akarunk hozzácsatolni, akkor egy külön szótőre van szükségünk. Ilyenkor az *olla* (van) ige — a legáltalánosabb jellegű szavak egyike — szerepelhet ilyen formai „kapocsként", ehhez járulnak a jelek és a ragok, a főige pedig csak a külön időjellel bővül. Úgy gondolom, hogy a magyarban ritkán használt régmúlt (plusquamperfectum), pl. *mentem volt* és a föltételes múlt, pl. *mentem volna* ugyanígy értelmezhető. Ezeknél is a tempus-modus jel a segédigéhez járul, a külön időjel pedig a főigéhez. A finn és a magyar között a különbség csupán annyi, hogy a személyrag és a számjel a finnben a segédigéhez, a magyarban pedig a főigéhez járul és a magyar szórend fordítottja a finnének.

Az összetett alakok értelmezése végett kissé közelebbről meg kell vizsgálnunk a ragozási jelek sajátosságait. A főnévi ragozásnál a szótő után található a szám jele, továbbá egy olyan viszonyító elem, amely a szónak a mondatban elfoglalt helyét, illetve a mondat többi szavához való viszonyát mutatja. Az igéhez a személy és a szám, továbbá az idő és mód morfémái, valamint a szenvedő és a visszaható alak morfémái járulnak.

Úgy mondhatnám, hogy a kifejezés technikáját illetőleg az ilyen főnévi vagy igeragozási alak központi része (minden alakjában) természeténél fogva *variábilis,* maga a kérdéses szó pedig egy vagy több *konstans*t tartalmaz, melyeknek csoportjához tartoznak azok a morfémák, amelyeket az imént felsoroltam. A generatív nyelvtanban a konstansok beilleszkednek a mondat struktúrájába, míg a variabilis elemek „értékét" lexikális szabály fejezi ki. Ennek fontos következménye, hogy a segédige is *szabály* szerint *konstans.*

Az összetett alak jellemző sajátságának tehát azt tartom, hogy annak segédigéje konstans. Egyébként a nem önálló morfémák különböző módon kapcsolódhatnak a fő vagy segédigéhez. Ez az alapja mindannak a változatosságnak, amely a finnugor nyelvek tagadó igealakjainál tapasztalható.

A keleti tengeri finn nyelvekben, melyek e tekintetben nagyon hasonlítanak egymáshoz, a következő sajátos vonások találhatók:

1. A tagadó igéhez csak személyrag és számjel járul, a felszólító módban (imperativus) azonban a módjel kongruencia alapján a segédigéhez kapcsolódik, pl. *älköötsanoko* (= ne mondjátok) azaz *äl+kö+he+t sano+ko.* A személyrag és a számjel néha szintén kongruál: a finn nyelvjárásban *älköön sanokoon* (= ne mondja), az észtben *ärge tulge* (= ne jöjjön).

2. Az észtben a tagadó igéhez nem járul sem személy-, sem számmorféma, pl. *ma, sa, ta, meie, teie, nad ei ütle* (= én, te stb. nem mondok, mondasz stb.). A tagadó ige *ei* alakját semmiképpen nem tarthatjuk határozónak — mint pl. a magyar *nem* alakot —, hanem úgy kell felfognunk, hogy a személy és szám jelölése hiányzik a felületi struktúrában (surface structure), de még megtalálható a mély struktúrában (deep structure).

3. A déli észtben és a livben a tagadó igéhez járul a *Past* jel, nem pedig a főigéhez, pl. liv *ma iz uo* stb. (= én nem voltam), mintha a finnben ez lenne 'esin ole'. Ilyen elbeszélő múlt (praeteritum) alakot ismerünk az erzä-mordvinban, pl. *ezíń pala(k)* „nem csókoltam" és az urzsumi cseremiszben, pl *šə̑·m pit* „nem kötöttem".

A lapp nyelvnek mind állító, mind tagadó finit alakjai nagyon emlékeztetnek a finn alakokra. A legnagyobb különbség, nem tekintve a kifejezésbeli eltérést, abban mutatkozik, hogy a lappban három szám-elem van: egyes-, kettes, és többes szám.

A mordvin nyelv finit alakjai az összes általunk megvizsgált nyelvek közt a legbonyolultabbak, a mordvinban ugyanis tárgyas ragozás is van. A tagadó alakok egy része nem igei, hanem határozószói jellegű: az erzä mordvinban *az,* a moksa mordvinban pedig az *af* határozószók.

A mordvin állító igeragozás nem ismer összetett alakokat. Ilyenek csak a cseremisz és a permi nyelvekben vannak. A permi alakok erősen lekoptak és elhalványultak, ezért részletesen most nem foglalkozom velük. A mordvin elbeszélő múlt (praeteritum), a feltételes mód (conjunctivus), az óhajtó mód (desiderativus) és a felszólító mód (imperativus), továbbá a cseremisz és a permi nyelvek egyszerű igealakjai közül a megfelelő tagadó alakok úgy vannak megszerkesztve, hogy a tagadó igéhez járul a személyrag és a számjel, valamint az idő- és módjel is. Ezek az igealakok tehát a tagadó igének — mondhatjuk — a tökéletesebb formáját képviselik ebben a tekintetben.

A finnugor nyelvek ugor ága nem ismer tagadó igét, a szamojéd azonban — a szelkup kivételével — igen. A szamojédot mégis legyen szabad ezúttal mellőznöm.

Végül megemlítem, hogy a tagadószót a természetes nyelvek általában határozónak fogják fel, ha nem járul hozzá személyrag vagy számjel. A magyar *nem* tagadószó tehát határozó, a finn *ei* tagadószó pedig ige. Az észt ragozatlan *ei* szó ige, mert ebben a nyelvben a személyragok a mély struktúrában jelen vannak. Ha a tagadó szó ige, akkor az idő-mód-morféma járulhat a főigéhez, mint a keleti tengeri finn nyelvekben és a lappban, vagy a tagadó segédigéhez, mint — néhány kivételt nem számítva — a mordvin, a cseremisz és a permi nyelvekben.

PAAVO SIRO

Die syntaktische Komponente der verneinenden Verba in den finnisch-ugrischen Sprachen

Der Gebrauch des verneinenden Verbs ist eine eigentümliche Eigenschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Obwohl das ungarische Verneinungswort kein Zeitwort, sondern ein Umstandswort ist, verhält sich der finnisch-permische Zweig der finnisch-ugrischen Sprachen in dieser Beziehung ganz anders.

Das verneinende Verb gehört zur Konjugation, so kann seine Struktur nur als Teil der Konjugation beschrieben werden. Wir müssen die wesentlichen Züge der definierten Verbalformen, besonders die zusammengesetzten Verbalformen kennenlernen, da die verneinenden Verbalformen in den Kreis der zusammengesetzten Formen einzuordnen sind. Das verneinende Verb spielt die Rolle eines Hilfsverbs.

Eine bejahende Form kann in die entsprechende verneinende Verbalform umgewandelt werden. Die Personalendung und das Numeruszeichen werden zum verneinenden Wort, das Temporal- und Moduszeichen gewöhnlicherweise zum Hauptverb gefügt, doch ist »der Aufbau« der zusammengesetzten Verbalformen oft anders.

PAAVO SIRO

A permi imperativus története a generatív fonológia módszerével

A negyvenes-ötvenes években az amerikai deszkriptív nyelvészet fejlődése szorosan összeforrott a fonéma fogalmával.

Sokan megpróbálták a fonéma fogalmát úgy definiálni, hogy a definíció segítségével — az egyedi nyelvésztől függetlenül — meg lehessen állapítani, fel lehessen fedezni bármelyik nyelvnek a fonémarendszerét. Ily módon a fonéma lényegében csupán eszköz volt, amelynek alapján a nyelvi hangokat osztályozni lehet. A deszkriptív nyelvészetben nagyon fontos volt, hogy a nyelvész lépésről lépésre meg tudja mutatni, hogyan fedezett fel egy-egy adott fonémamegoldást. Ez a szemlélet a fonémát bizonyos értelemben meglehetősen valódi entitásnak tekintette, olyan valóságnak, amely közvetlenül és objektíven elérhető a nyelvész számára. A fonéma így független volt a morfológiától és a szintaxistól, sőt a deszkriptív nyelvészet szerint a morfológiát és a szintaxist is csak akkor lehet megérteni, amikor a „független fonémarendszer"-t már felfedezték. E vélemény szerint tehát a nyelvi hangok a nyelvnek legobjektívabban hozzáférhető strukturális elemei; amilyen mértékben ilyen valódi fonémákon alapul a morfológia és a szintaxis, olyan mértékben kap állítólag bizonyos valóságértéket.

Ilyen eléggé szűk tapasztalati módszerrel áll szemben az úgynevezett generatív vagy transzformálási módszer. Ez utóbbi elméletnek tekinti egy nyelv grammatikáját, amely érthetővé teszi egy nyelv beszélőinek a nyelvi képességét. Sőt a végső cél nemcsak egy nyelvnek a leírása, hanem általában az emberi beszédképesség megértése és megmagyarázása. Éppúgy, mint a természettudományokban, az ilyen elméletet nem annak az alapján ítélik meg, hogy hogyan fedezte fel a nyelvész, hanem annak az alapján, hogy milyen mértékben képes megmagyarázni a beszélők nyelvi viselkedését, különösen pedig a még új, korábban nem tapasztalt jelenségeket.

A generatív grammatikában a nyelv minden szintje szorosan összefügg egymással, tehát a fonológia függ a morfológiától is, a szintaxistól is.

Be lehet bizonyítani azt is egészen meggyőzően, hogy az emberi nyelv szabályrendszerekből áll, és nem osztályozási elemlistákból, amint ez a deszkriptív grammatikákban látható.

Egy kissé túlzottan leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a generatív grammatika a következő komponens-sorozatból áll:

I. A *bázis* (base)

Ez tartalmazza:

1. a *bázis-szabályokat,*
2. a *lexikont* vagy *tőszótárt*

II. *A szemantikai komponens*
III. *A transzformálási komponens*
IV. *A fonológiai komponens*

A bázisszabályok egy absztrakt alap- vagy mélystruktúrát tulajdonítanak minden mondatnak, amely esetleg kevéssé hasonlít a végső, létrejött mondathoz. A lexikon adja hozzá a mondat alapstruktúrájához a fő morfémakategóriákat — mint például a főneveket, mellékneveket és igéket. A bázis-komponens tartalmaz minden jelentéshordozó viszonyt. A szemantikai komponens értelmezi a mondatot, a transzformálási komponens pedig grammatikai jeleket ad hozzá; kitöröl bizonyos felesleges elemeket, és átrendezi a mély alapstruktúrát addig, amíg kialakul a természetes beszéd szórendje. Végül a fonológiai komponensek adják hozzá a kiejthető hangképet a transzformálási komponens termékéhez. Itt a fonológiai alapegység a megkülönböztető elem. A hangsorban az alaphangegység pedig az úgynevezett szisztematikus fonéma, vagy, ha ez túl könnyen összekeveredik a korábbi „osztályozási fonéma" fogalmával, nevezhetjük egyszerűen „alaphang"-nak. A szisztematikus fonémákat úgy lehet meghatározni nagyjából, hogy ezek a szükséges hangok egy nyelv morfémáinak megjelölésére.

Ilyen fonémarendszert csak az egész nyelv mélyvizsgálata után lehet felállítani. Ezeket a fonémákat nem lehet megállapítani tiszta fonetikai adatok alapján. Így például a zürjén jazvai nyelvjárásában a következő magánhangzórendszert találjuk:

felső nyelvállású	*i* : *ī*	*ɵ*[1] : *ɵ̄*	*u* : *ū*
középső „	*e*	*ȯ*	*o*
alsó „		*a*	

Itt feszes—ernyedt különbséget kell posztulálni a felső nyelvállású magánhangzók között azért, hogy a nyelv hangsúlyozását a legegyszerűbben magyarázhassuk meg, bár a két *i*-hang és a két *u*-hang fonetikusan nem különböztethető meg. Ebben a rendszerben a nem felső nyelvállású magánhangzókat feszesnek tekintjük. Az általános hangsúlyszabály az, hogy a szó első feszes magánhangzója kapja a hangsúlyt, és ha egy szóban nincs feszes magánhangzó, akkor a hangsúly a szó utolsó magánhangzójára esik.

Pl.: */śibdinɵ/* > [*śibdinȯ*] 'kötni'
tehát nincs feszes magánhangzó,
/lĭććinɵ/ > [*liććinɵ*] 'leszállani'
(l'išĭna) > [*l'išína*] 'fa'

Annak alátámasztására, hogy itt a lényeg a magánhangzóelem, a figyelmet felhívnám arra, hogy az első példában az infinitivus jele, a *-nɵ* hangsúlyos, a második példában viszont hangsúlytalan. Továbbá ha egy szóban több feszes magánhangzó is van, csak az első hangsúlyos.

A generatív fonológia szabályai egy meghatározott rendbe tartoznak a leggazdaságosabb leírás céljából. Figyeljük meg például a következő finn paradigmát:

[1] Fonetikusan az *ɵ* majdnem *alsó* nyelvállású illabiális magánhangzó.

käsi	'kéz'
kätenä	'kézként'
kädessä	'kézben'
käsissä	'kezekben'

Itt a következő elméleti alapalakok vannak:

käte
käte + *na*
käte + *s* + *na*
käte + *i* + *s* + *na* (Itt a pluszjel a morfémahatárt jelenti).

Az alapalakokhoz a következő szabályok szükségesek:

I. a. $s + n > ss$
b. $e + i > i$
c. $e > i$ (a szó végén)
II. $ti > si$
III. $t > d$ (zárt szótagban)

Ha egyszer egy szabály már érvényesült, a következő szabályt kell felhasználni (ha lehet), viszont egy korábbi szabályt már nem lehet felhasználni.

Például a finn alapalak *(sätek)* 'sugár' így alakul:

1. a harmadik szabály szerint $t > d$: *sädek*
2. egy későbbi szabály szerint a szóvégi *-k* eltűnik: *säde* — és ez már a végső fonetikai alak.

Tehát az új szóvégi *(e)* már nem változik az első szabály szerint. Figyeljük meg, hogy minden morfémának csak egy alapalakja szükséges, és hogy az illető szabályok nem csak erre a paradigmára érvényesek. Ilyen analízis eredménye egy sokkal általánosabb finn grammatika lehet majd, mint a már ismert módszerrel készült grammatikák.

Egy második érdekes szabályrendpéldát találunk a magyar nyelvben, amelynek ismert a következő két szabálya:

A. C+*v* > CC: *ház-val* > *házzal*
B. *z*+C > CC: *az-ban* > *abban*

Bizonyos nyelvi változatokban a szabályrend:

A+B, és ennek következtében *az*+*val* > *azzal*

Más nyelvi változatokban pedig a szabályrend:

B+A, és ennek következtében *az*+*val* > *avval*.

Az előbbi példák tiszta szinkronikus alapon állnak — de nyilvánvaló, hogy az alapalakok mélyebb struktúrája a fonológiai szabályokkal együtt visszatükrözi az illető nyelvek korábbi történeti szakaszait. Ily módon a zürjén jazvai nyelvjárás most még fenntart egy olyan magánhangzó-rendszert, amelyet a

korábbi deszkriptivizmus felszínes vizsgálata az illető nyelvek elmúlt történetének tulajdonított volna. A mai finn nyelv is őriz még olyan szabályokat, amelyek a közfinn alapnyelvben jöttek létre, sőt azt a sorrendet is megtartja, amelyben ezek a szabályok születtek.

Ami pedig a szabályrendet illeti, szeretném hangsúlyozni, hogy az ilyen belső rekonstrukció szabályrendszere nem mindig tükrözi vissza a szabályok létrejövésének történeti kronológiáját. Számos példa mutatja az ellentétet a szinkronikus sorrend és a diakronikus sorrend között.

Csak egy példát ismerek a finnugor nyelvekből (vö. PAUL KIPARSKY: Linguistic Universals and Linguistic Change; Universals in Linguistic Theory, New York 1968). A finn nyelv történetében létrejött a következő két szabály:

először	1. $\bar{e} > ie$,
később pedig	2. $(k >)$-ból származó γ eltűnik.

Általában ez a két szabály ma is ebben a sorrendben áll. Például nézzük meg a következő alapalakokat:

	(tee) 'út'	*(teken)* 'csinálok'
1.	—	(Nincs változás az első szabály szerint.)
2.	*tie*	*teen*

De a finn nyelv egyik keleti nyelvjárásában ezek a szabályok fordított sorrendben állnak, tehát:

	(tee)	*(teken)*
2.	—	*teen*
1.	*tie*	*tien*

(Az utóbbiak a beszélt alakok.)

Nyelvtörténeti szempontból itt az is fontos, hogy történeti hangváltozás nemcsak új szabályok születéséből jön létre, hanem a már meglevő szabályok fordított sorrendjéből is.

A morfológia és a fonológia összefüggését láttuk már az előbbi magyar példában, ahol a mássalhangzó-hasonulás szabályai adott morfémákra korlátozódtak. Ugyanez az összefüggés mutatkozik meg a zürjén jazvai nyelvjárás hangsúlyviszonyaiban, ahol a korábban megemlített hangsúlyszabály egy olyan szabályt követ, amely minden szuffixumban álló *(ɵ)* magánhangzót feszesnek jelöl meg, például:

(liićɵtnɵ) 'leengedni'
$>$ *liićɵ̄tno* $>$ *liićɵ́tnɵ*

Egy nagyon érdekes eszköz a generatív fonológiában, amelynek nincs megfelelője korábban a nyelvtudományban: az úgynevezett szabályciklus. Úgy, amint korábban említettük, a szabályok meghatározott rendbe tartoznak, de bizonyos mondattani viszonyok között az elrendezett szabálysorozatot lehet többször is alkalmazni, de mindannyiszor csak a meghatározott rendben.

A mondattani viszonyokat zárójelekkel lehet ábrázolni, például:

((A(BC))D)

ahol ez a következő mondattani (elágazó ábrának felel meg:

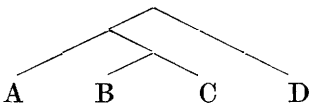

Ilyen szabályciklusnál az elrendezett szabálysorozat felhasználása csak a legbelső zárójeleken belül történik, és egy egész ciklus végén a legbelső zárójelek kitörlődnek. Így új körülmények adódnak a legbelső zárójeleken belül. Ily módon az adott példában az első szabályciklus csak a B+C-nek, a második. szabályciklus az A+B+C-nek, a harmadik szabályciklus pedig az egész A+B +C+D-nek a felhasználása lenne.

A zürjénben egy *i̯* magánhangzót találunk sok igei szuffixummal kapcsolatban, de ez az *i̯* nagyon problematikus deszkriptív szempontból. Például:

vund-i̯-ni̯	'vágni'
bərd-ni̯	'sírni'
vund-i̯-ś-ni̯	'vágni magát' (visszaható ige)
puk-ś-i̯-ni̯	'leülni'
bərd-ź-i̯-ni̯	'sírni kezdeni'
śet-l-i̯-ni̯	'adni egy darabig'
ćećć-i̯-l-ni̯ (> ćećći̯vni̯)	'felállni egy darabig'

Tehát ez az *(i̯)* magánhangzó nem önálló morféma, viszont adott esetben nagyon nehéz megállapítani, melyik morfémához kell hozzászámítani. Ilyen szabályciklus segítségével azonban ez az *i̯* magánhangzó egyáltalán nem szükséges az alapalakokban.[2]

Tudniillik az *i̯* tényleges előfordulását egy viszonylag általános szabállyal be lehet mutatni:

$$\emptyset \text{ (nulla)} > \text{(helyén lesz) } i̯$$
a következő környezetekben
Cj—C

CR—C
OO—C
NO—C[3]

tehát három torlódó mássalhangzó közé bekerül az *i̯*.

De figyeljük meg, hogy az alapalakban *vund+ś+ni̯* nem lehet tudni, hogy ezt az *i̯* magánhangzót az *nd+ś* sorba kell-e behelyezni — tehát *vundi̯śni̯* vagy inkább a *d+ś+n* sorba — tehát **vundśi̯ni̯*, mert mind a két hangsor kielégíti a szabály igényeit.

Itt még a mondattani viszonyokat is figyelembe kell venni.

[2] Öt morfémát találtunk, amelyre nem érvényes ez a szabály. Ezeket 'kivétel' gyanánt kell jellemezni (részben külön szabályok segítségével). Az öt morféma a következő: *bośt-* 'venni'; *laṅt-* 'elhallgatni'; valamint az *-iśt-*, az *-əst-* és az *-iṅ-* képző.

[3] a C = mássalhangzó jele
az R = a likvidák és nazálisok közös jele
az O = minden egyéb mássalhangzó jele

Például: ((*vund*+*ś*) *nį*) ((*berd*+*ź*) *nį*)

ahol az *-ś-* és a *-ź-* képzők közelebb állnak a tőhöz, az infinitivusképző pedig messzebb áll tőle. Ily módon az első ciklusban a szabály csak az *nd-ś* sorban érvényes, és nem a *d-ś-n* sorban. Itt az *rd-ź* sor nem elégíti ki a szabályt, és azért ez a szabály itt nem érvényes. Az első ciklus után eltüntetjük a legbelső zárójeleket, és a példák új alakja a következő:

(vund+*įś*+*nį) (bərd*+*ź*+*nį);*

most újra fel lehet használni az előbbi szabályt, de az első szóban a szabály már nem érvényes, mert nincs három mássalhangzó egy sorban. A másik szóban pedig az új *d-ź-n* sor elégíti ki a szabályt, és azért egy *(į)* magánhangzót kell behelyezni a *(ź)* és *(n)* közé. Tehát a fonetikai eredmények itt a következők:

vundįśnį bərdźįnį

Az egyes szám második személyű felszólító mód alakjai a korábban említett zürjén igéknél a következők:

vundį
bərd
vundįś
puksį
bərdźį stb.

Úgy látszik, mintha valami mássalhangzó követné az igetőt, mert így volna az *(į)* magánhangzó jelenléte indokolt. Tehát mondhatjuk azt, hogy itt a felszólító módjel *-k;* az illető alapalakok így a következők lesznek:

vund+*k*
bərd+*k* stb.

Az előbbi ciklusszabály itt is behelyezteti az *(į)* magánhangzót, és egy későbbi szabály kitörli a szóvégi *-k* jelet. Valamennyi esetben szükség van egy olyan szabályra, amely törli a *k*-t szóvégen; vagy pedig egyrészt spiráns és affrikáta után, másrészt mássalhangzó előtt: *ošk* > *oš* 'medve', *kįsk*+*ś*+*nį* > *kįś*+*ś*+ +*nį kįśśįnį* 'vonszolni magát'. Figyeljük meg e következő esetet is: *kįsk*+*l*+ +*ś*+*nį kįsk*+*ś*+*nį* > *kįskįśnį* 'kihúzni magát'; ebben az esetben az *ś* előtti helyzetben *l*-et törlő szabály a *k*-t törlő szabály után következik. Megjegyzendő még az is, hogy egy **kįskį* alapalak föltevése nem teszi lehetővé a fenti *kįśśįnį* gazdaságos (egyszerű) magyarázatát.

Történeti szempontból ez különösen érdekes, mert néhány finnugor nyelvész, mint például Erkki Itkonen, azt állította, hogy a zürjénben nincs felszólító módjel az egyes számú második személyben, s hogy itt felszólításra csak az üres igetőt használják, sőt úgy véli, hogy a zürjénben ilyen formális felszólító módjel az egyes számú második személyben sohasem volt. (vö. Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems: SUST. LXXXVII, 125 kk. [1962.].)

Véleményem szerint ennek ellene mond a zürjén struktúra mélyebb vizsgálata, sőt a felszólító módjel mai jelenléte arra a következtetésre juttat, hogy a felszólító mód a zürjénben sem alakult másképpen, mint a többi finn-permi nyelvben, ahol a jele a szóvégi *-k* volt.

Robert T. Harms

Generative Phonology, Sound Change and the Permic Imperative

The role of phonology in a generative grammar is not only to provide a pronounceable form for the utterances of any given language, but also to explain the phonological phenomena of language in general. The basic phonological segments — the so-called systematic phonemes — are hypothetical constructs which permit the most economical and most reasonable explanation of actual speech. They cannot be compared with the phonemes of descriptivism, which merely catalogued speech sounds. In addition to the systematic phonemes, a system of ordered rules is also required. Frequently the underlying forms together with the appropriate synchronic rules recapitulate the historical development of given languages — as is well known from internal reconstruction. One new source of historical insight revealed by generative phonology is that the order of given rules is also subject to historical change. Unique to generative phonology is the notion of rule cycle, by which given sets of rules may be reapplied several times. The cyclical insertion of vowels in Syrjene shows that the second singular imperative developed in the same way as in the other Finno-Ugrian languages.

ROBERT T. HARM

Az uráli -*Ń* latívuszrag nyomai a zürjén és a votják nyelvben

Az uráli összehasonlító nyelvészet legújabb összefoglalásai az alapnyelv esetragrendszerében számolnak egy -*Ń* LatCx-gal[1] is, amelynek nyomai az ugor nyelvek kivételével az összes szamojéd és finnugor nyelvben meglelhetők (CompGr. 295; HajdúBev. 62, 123; SUST. LXV, 233). A két permi nyelv eredeti alakjában őrizte meg ezt az uráli ragot két másodlagos, összetett esetragban és néhány defektív határozószó végén. Ilyen ragja tehát a mai zürjén és votják nyelv Cx-rendszerének nincs. Adataink alapján azonban arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a finn-permi alapnyelvben az -*Ń* eleven LatCx lehetett, amelyet az őspermi alapnyelv is ilyen formában és ilyen funkcióval örökölt. Az is szinte bizonyosra vehető, hogy ez a latívuszrag már az őspermiben a névszóragok rendszerének perifériájára szorult, elszigetelődött, majd teljességgel kikopott a rendszerből.

Az alábbiakban mindössze egy célunk van: a lehetőségekhez képest teljességgel összegyűjteni azokat a mai zürjén és votják adatokat, amelyekben nyomát látjuk a szóban forgó uráli LatCx-nak. Tesszük ezt azért, mert a komparatív összefoglalások s egyéb szakmunkák mindössze egy-két defektív szót szoktak példaképpen megemlíteni, nyilván az okból, mert a kutatóknak, szerzőknek több nemigen állt vagy áll rendelkezésre. Ezt a hiányt szeretnénk pótolni dolgozatunkkal, több adatot bocsátván a további kutatás rendelkezésére.

1. A kutatók megegyező véleménye szerint az uráli -*Ń* LatCx petrifikálódott a zürjén—votják -*ŚAŃ* AblCx-ban, amely őspermi eredetű másodlagos, összetett rag; első eleme a mindkét permi nyelv ragrendszerében meglevő őspermi -*Ś* AblCx (vö. zürjén—votják -*YŚ* ElatCx). A -*ŚAŃ* Cx ma csak a zürjénben tagja az esetragrendszernek, a votjákban csupán határozószók végződéseként ismerjük: *burlašań, mydlašań, oglašań, olašań, talašań, ullašań, vyllašań*[2] stb. (vö. UrSzl. 33, 60, 172, 197, 219, 222, 287, 307; UdmGr. 300). A legfontosabb, a korábbi szakirodalmat is felölelő vélemények a -*ŚAŃ* rag kialakulásáról: HajdúBev. 123; SZEREBRENNYIKOV 18—19.

2. A zürjén—votják -*LAŃ* ApprCx a fenti AblCx-hoz hasonlóan eredetileg összetett rag; első eleme az uráli -*LA* (helynév)képző, s ehhez járult az -*Ń* LatCx. A -*LAŃ* Cx ma mindkét permi nyelvben tagja az esetragrendszernek

[1] A rövidítések és szimbólumok jegyzékét lásd a dolgozat végén.

[2] Itt és a továbbiakban a COLLINDER Björn munkáiban bevezetett fonologikus átírást alkalmazzuk. Különféle forrásokból származó s ezért különféle átírások segítségével lejegyzett adatainkat — az egyöntetűség és áttekinthetőség kedvéért — ennek a rendszernek igénybevételével transzlitteráljuk.

(vö. Szovr. 145; UdmGr. 111). Téves tehát a WichmChr. nyelvtani vázlatának tájékoztatása, amely szerint a votjákban e rag csak határozószók végződéseként jelenik meg (i. m. 140). Igaz ellenben, hogy főnévi esetragként a votjákban meglehetősen ritkán találkozunk vele (vö. HajdúBev. i. h.; SZEREBRENNYIKOV 17—18).

A fenti két másoldagos ragon kívül jó néhány defektív szó őrzi az *-Ń* LatCx-ot.

3. Zürjén *asań*

A szó a FSz és Le nyelvjárásból ismeretes; jelentése 'keletre; keleti' (DialSlov. 13B). A két jelentés közül nyilván az elsőt kell eredetibbnek tartanunk: a szó egykor latívuszragos főnév, mondattanilag határozó volt, ebből értékelődött át jelzőnek. Erre a jelenségre van elég analógia a zürjén nyelvben (Vö. FUCHS, KSz. XIII, 85—99).

Bizonyos mértékben problematikus az *asań* alak szegmentálása. Végső *-ń*-je kevés gondot okoz: ez a cikkünk témáját képező LatCx. Előtte egy VCV alakú tőmorféma jelenik meg; harmadik morfofonémájában láthatunk ugyan eredeti, megőrzött őspermi tővégi magánhangzót, nem világos azonban, hogy ha valóban az, ebben az esetben miért éppen *-a-* alakban realizálódott. Az *asań* adverbiumot ugyanis a következő mai zürjén szavakkal vethetjük össze:

(1) *aski* (FV, Le, Lu, Peč, KV, KSz), *asky, askȳ* (FSz), *asyv* (AV), *asȳ* (Vm), *asylki* (Le, Lu) 'holnap' (DialSlov. 13B).;

(2) *asja* (az egész zürjén nyelvterületen) 'reggeli, hajnali' (DialSlov. 14A).

(3) *asyv* (Le, KV), *asyl* (FV, FSz, Lu, Le, Peč, KSz), *asuv* (Ud), *asy* (Iž), *asȳ* (Iž, FV) 'reggel; Morgen, morgens'.

4. Zürjén *bõrań*

Az Ud nyelvjárásból ismeretes szó, jelentése 'ismét, megint' (FWb. I, 69A; WUot. 12B). Pl.: *sija bõrań võʒõ mõdas* 'ő megint előre indul' (Fok. II, 155); *syly bõrań čõž pukśas* 'megint csak rászáll a kacsa' (Fok. II, 159); *bõrań syna·las* 'megint megfésüli' (Fok. II, 165).

A szó szegmentálása ugyanazokat a problémákat veti fel, mint az imént az *asań* morfológiai taglalása. Ezt az adverbiumot a következő mai zürjén szavakkal állíthatjuk szembe:

(1) *bõr* 'hátsó rész, valaminek a möge; hátsó, hátulsó' (FWb. I, 67—68; DialSlov. 25; WUot. 12).

(2) *bõra* 'megint, ismét' (FWb. I, 69A; DialSlov. 25, 18; WUot. 12B).

(3) *bõrõ* 'vissza, hátra; ismét, megint' (FWb. I, 69; DialSlov. 26A; WUot. 12B).

(4) *bara* 'ismét, megint, újra, már' (FWb. I, 57; DialSlov. 18A; WUot. 9—10).

Vö. még Drevn. 123; LytkIsztGr. 28; UotChr. 64—65.

5. Zürjén *bõryńõn*

A szó honos a zürjén irodalmi nyelvben (KomiSzl. 56B); WICHMANN a KV és Sz nyelvjárásból ismerte (WUot. 12B). Jelentése 'hátra, hátrafelé'.

Az adverbium végén megjelenő *-õn* szegmentumot az InstCx *-õn* ragjával azonosíthatjuk. Az előtte álló *bõryń-* alak morfológiailag analóg a föntebbi *bõrań* szóval: végső *-ń*-je az egykori LatCx; az előtte szereplő, CVCV szerkezetű tőmorfémában az utolsó morfofoném történetileg tővégi magánhangzó lehet,

csak az a kérdés, hogy jelen esetben miért éppen *-y-* formában realizálódott.

Egy egykori *bõryń* adverbiumi alak meglétét igazolják a következő származékszavak: *bõryńtny* (Peč, KV, KSz), *bõrińtni* (FV) 'hátraszorítani, hátráltatni'; *bõryńtćyny* (Peč, KV) 'hátrálni, visszakozni' (DialSlov. 26B; FWb. I, 69B, 70B; WUot. 12B).

6. Zürjén *bõrńid*

A szó az AV nyelvjárásból ismeretes 'visszafelé, hátrafelé, háttal, fordítva, ellenkezőleg' jelentéssel (DialSlov. 26A). Szegmentálásakor a *bõr-* és az *-ń-* rész könnyűszerrel azonosítható, az utánuk következő *-id* megjelenése kevésbé érthető; ezt a szegmentumot ugyanis csak a Px2Sg *-YD* morfémájával azonosíthatjuk.

7. Zürjén *dyrńi*

A permják nyelvjárásokban honos névutó '-kor, valaminek az idején, valaminek a jelenlétében' jelentéssel. Adataink: *me dyrńi* 'in meiner Gegenwart', *mukõ·d dyrńi* 'im Beisein anderer', *tom dyrńi* 'in der Jugend' (WUot. 25B); *pemət dərńi* 'sötétben', *mukə·dərni* 'néha' (KJaDial. 75, 78, 111); *yžyt opa·snošť dyrńi kajõ pu vylõ* 'nagy veszély idején fára mászik'; *eta dyrńi iva·n loktis kerku dynõ* 'ekkor Iván odaért a házhoz' (Réd. Kocsevo); *čakja·wõm dyrńi ažžywi urõs* 'gombászás közben mókust láttam' (Réd. Kudymkar).

A *dyrńi* alak összevethető a többi zürjén nyelvjárás azonos jelentésű *dyrja* ~ *dyrji* névutójával, (FWb. I, 132; WUot. 25B; DialSlov. 117). Tőmorfémájuk a *dyr* 'idő' szó (FWb. I, 131; WUot. 25A; DialSlov. 117A; vö. votják *dyr* 'idő'). A *-ńi* toldalékmorfémában a C elem minősítése problémamentes, a V elemé nem tekinthető maradéktalanul tisztázottnak, (hogy ti. egykori tővégi magánhangzó-e csupán, avagy valamely toldalékmorféma volt-e). A problémát taglalja és a *dyrńi, dyrji, dyrja* változatok közötti összefüggéseket más megközelítéssel magyarázza Rédei Károly (Die Postpositionen im Syrjänischen. Budapest, 1962. 155—158 pp.)

8. Zürjén *doryńõn*

Ez a határozószó használatos a zürjén irodalmi nyelvben (KomiSzl. 207A) és néhány nyelvjárásban: *doryńõn* (KV, KSz, Le), *dorińõn* (KV), *dorińen* (FV) 'oldalvást, ferdén, féloldalt, görbén, rézsút előre' jelentéssel (WUot. 29A; DialSlov. 112A).

Morfológiai taglalásakor a szóvégen megjelenő *-õn* szegmentumot az InstCx *-õn* ragjával azonosíthatjuk, a *doryń-* tőmorfémát pedig a *dor* 'Rand, Seite' főnévvel állíthatjuk szembe. A *dor—ń* helyzetben megjelenő *-y-* morfofoném ugyanazokat a gondokat okozza, amelyekkel föntebb a *bõryńõn* < *bõryń* esetében találkoztunk.

A *doryń* alak egykori meglétére utalnak a következő származékok:

(1) *doryńtny* (FSz, Peč, KV, KSz), *dorińtny* (KV), *dorińtni* (FV) 'meggörbíteni, meghajlítani'; *doryńtćyny* (Peč, KV, KSz), *doryńććyny* (FSz), *dorińtćyny* (KV), *dorińtćini* (FV) 'meggörbülni, meghajolni' (DialSlov. 112A).

(2) *doryńa* (KV), *dorińa* (FV) 'görbe, ferde, meghajlított, félredőlt' (uo.).

9. Zürjén *estćań*

Alakváltozatai: *estćań* (KV), *esćań* (FV, Vm, Peč, KSz), *eśćań* (AV), *esćańõ* (Vm, Peč), *eśććań* (Iž), *esćeńõ* (FSz), *etćań* (Le, Lu), *etćańõ* (Lu) 'oda, arra, arrafelé' (DialSlov. 448).

A fenti alakok morfológiai azonosítása sokban igen bajos. Az *-ń* LatCx megjelenése mindegyik változatban világos, latívuszi jelentése is kétségtelen. Nem is ez, hanem a megelőző *estća-, esća-* stb. tőmorféma okozza a gondot, amelyben alkalmasint annyi morféma petrifikálódott, ahány morfofonémából áll, s ezeknek azonosítása mai tudásunk szerint vagy problematikus, vagy éppen lehetetlen. Az *esćańõ, esćeńõ, etćańõ* alakok végén megjelenő *-õ* az IllatCx *-õ* exponensével azonosítható.

10. Zürjén *kymyń*

Az irodalmi nyelvben és nyelvjárásokban egyaránt élő határozószó. Alakváltozatai: *kymyń* (Lit, FSz, Le, Lu, AV, Peč, KV, KSz, Ud), *kymiń* (FV, Vm, Iž, Ud), *kymy·ń* (P), *kəmi·ń* (Ja) 'mit dem Gesicht nach unten, mit dem Gesicht zur Erde; umgestürzt, umgekehrt' (FWb. I, 429B; WUot. 107—108; DialSlov. 187A, KomiSzl. 354B; KJaDial. 131). Ugyancsak határozószóként használatos azonos jelentésben az *-ÕN* InstCx-gal megtoldva: *kymyńõn* (FSz, Le, Lu, Peč, KV, KSz), *kymińõn* (Vm), *kymińen* (FV), *kymińaõn* (Vm); ugyanebből a defektív tőmorfémából származnak az alábbi igei derivátumok: *kymyńtny* (FSz, Le, Lu, AV, Peč, KV, KSz), *kymińtyny* (Vm); *kymińtini* (FV) 'umwerfen (z. B. eine Tasse, ein Boot), das Untere nach oben kehren'; *kymyńaśny* (Le, KV, KSz), *kymińaśny* (Vm), *kymińaśni* (FV), *kymińeśny* (FSz) 'arcra esni, arcra borulni, hasmánt esni' (FWb. I, 430A; WUot. 108A; DialSlov. 187A; KomiSzl. 354B).

A *kymyyń* alak tőmorfémája *kym-* (< őspermi ***kymy***), vö. a következő adatokkal:

(1) *kymsa* (Ud) 'arcra, homlokra', pl. *uśõ kymsa* 'arcra (tkp. homlokra) bukik' (Fok. II, 196; 198—199. jegyzet). Vö. DialSlov. 187A; FWb. I, 430A.

(2) *śiń-kym* (FV, FSz, Vm, Iž, AV, Peč, KV, KSz, Ud) 'Augenhügel, Augenbraue' (DialSlov. 337A; WUot. 107B).

(3) *kymõs* (Vm, AV, Peč, KV, Ud), *kymes* (Fv, Iž) 'Stirn' (DialSlov. 186B; WUot. 107B; FWb. I, 428B; KomiSzl. 354A; LytkIsztVok. 192).

(4) *kymny* (Le, Ud, Lu, Vm), *kymalny* (Le) 'umwerfen, das Untere nach oben kehren' (DialSlov. 187A; WUot. 107B; FWb. I, 429B; KomiSzl. 354A).

11. Zürjén *lažyńõn*

A KV nyelvjárásból ismert határozószó, jelentése 'guggolva, leguggolva' (DialSlov. 192A). A végén megjelenő *-õn* szegmentum az InstCx exponensével azonosítható. Eredetibben tehát *lažyń* alakban is létezett ez az adverbium. Erre vall néhány, e tőmorfémából képzett származék: *lažyńtćyny* (Lu, KV, KSz), *lažyńććyny* (FSz) 'leguggolni' (DialSlov. 192A; KomiSzl. 367A).

A *lažyń* határozószó tőmorfémája *laž-* alakban rekonstruálható, vö.

(1) *lažmõs* (AV), *lažmyd* (FSz, Vm, Peč, KV, KSz, Ud) 'alacsony, sekély' (DialSlov. 192A; KomiSzl. 366B; WUot. 135B; FWb. I, 527A).

(2) *lažja* (Vm) 'в лёжку, до бесчувственного состояния'; pl. *lažja kod* 'в лёжку пьян' (DialSlov. 192A).

(3) *laž-viźny* (Le, KV, KSz) 'guggolni, dologtalanul üldögélni' (DialSlov. 192A).

12. Zürjén *mozńi*

Az Ud és Iž nyelvjárásban honos névutó '-ként, valami szerint, módra, valamihez hasonlatosan' jelentéssel. Példák: *as mozńi* 'omalla tavallani, nach

meiner eigenen Art, nach seiner eigenen Art'; *me mozńi* 'nach meiner Art'; *te mozńi* 'nach deiner Art'; *õt-mozńi rõbitõny* 'sie arbeiten auf gleiche (dieselbe) Weise' (DialSlov. 222A, 244A; FWb. I, 629A; WUot. 163B).

A *mozńi* alak *-ńi* szegmentuma ugyanazt a kérdést veti föl, mint a föntebb tárgyalt *dyrńi* névutó megfelelő része. Töve az ugyancsak névutóként használatos, azonos jelentésű *moz* (DialSlov. 222A; RédPP. 167).

13. Zürjén *mõdorńi*

Az Iž nyelvjárásában élő határozószó, jelentése 'máskülönben, másképpen, egyébként' (DialSlov. 224B, 244A). Pl. *vańďej vylysse veťťan, mõdorńi kõtaśas prõduktays* 'a teherszán tetejét be kell fedni, máskülönben az élelmiszer átázik' (Vász. Iž).

Az adverbium *-ńi* szegmentuma azonos az iménti *mozńi* s az előbbi *dyrńi* alakok megfelelő részével. Tőmorfémája a *mõdor* (FSz, Vm, Le, Lu, AV, Ud) 'másik oldal' jelentésű szó (DialSlov. 225A; WUot. 154A).

14. Zürjén *nogńi*

Az Ud és Iž nyelvjárásban ismeretes névutó, '-ként, -képpen, módon' jelentéssel. Például: *byd nogńi* 'mindenképpen'; *važ nogńi* 'régiféleképpen, korábbi módon'; *babajes nogńi* 'nach Frauenart'; *me nogńi kar* 'tu so wie ich'; *bur nogńi karnys* 'gutwillig tun'; *kyk nogńi* 'auf zweierlei Weise'; *xoraes kyk nogńi poźe koźny* 'a rénbikát kétféleképpen lehet kasztrálni' (Vász. Iž; vö. FWb. I, 662A; WUot. 171A; DialSlov. 33A, 36A, 244A).

A névutó *-ńi* szegmentuma azonos a tárgyalt *mõdorńi, mozńi, dyrńi* alakok megfelelő részével. Tőmorfémája a 'szokás, mód' jelentésű *nog* főnév. Ugyanebből származó, '-ként, -képpen, módon' jelentésű névutók a *nogõn* (Vm, Le, AV, Peč, KV, KSz), *nogen* (FV), *noga* (Ud), *nogõ* (AV, Ud) és *nogi* (Ud), vö. DialSlov. 244A.

15. Zürjén *õtorńi*

Az Iž nyelvjárásban élő határozószó. Alakváltozatai: *õtorńi, otorńi, õttorńi, ottorńi*. Jelentése: 'állandóan, mindig, szakadatlanul, szüntelenül' (DialSlov. 267A).

Az adverbium *-ńi* része a föntebb tárgyaltak alapján már ismerős. Tőmorfémája az *õtor* ~ *otor* 'egyik oldal' főnév (DialSlov. 267A). Ebből alakult az *õtarõ* (Peč, KV, KSz), *õtorõ* (FSz, Vm, Le, Lu, AV, Ud), *õtõrõ* (Ud) határozószó is az illatívusz *-õ* ragjának hozzátételével; jelentésük ugyanaz, mint az *õtorńi* ~ *otorńi* alaké.

16. Zürjén *puźiń*

Az Ud nyelvjárásban honos határozószó; jelentése 'szemben, ellenében'. Adatok: *ki puźiń* 'visszakézből'; *śondy puźiń* 'a nappal szemközt'; *na ki puźiń in kiśty vatõ* 'giess nicht Wasser über die Hand, diese rückwärts wendend' (WUot. 216B; DialSlov. 154B, 306A).

A szó *puź-iń* formában taglalható; második szegmentuma azonos a *kymiń, doriń(õn), lažyń(õn)* alakok *-iń* ~ *-yń* elemével. Tőmorfémája *puź-* alakban rekonstruálható. Ilyen szabad lexikai tőmorfémát a mai zürjén nyelvben nem ismerünk, forrásainkban nem található. Egykori meglétének közvetett bizonyítékai azonban az alábbi, belőle képzett származékok:

(1) *pužyd* (Vm, AV), *pužyg* (Iž), 'ellen, ellenében, szemben': *šondy pužyg* (Iž) 'a nappal szemben'; *gõn pužyd* (AV) 'szőrrel szemben'; *pužyd šuny* (Vm) 'ellentmondani, visszaszólni' (DialSlov. 306A).

(2) *pužny* (FSz, Vm, Iž, Le, Lu, Av, Peč, KV, KSz, Ud), *pužlavny* (Ud), *pužšyny* (Iž, KV, KSz) 'felgyűrni, visszahajtani, feltűrni, visszatűrni'; *sos pužlavny* (Ud) 'ruhaujjat visszatűrni, feltűrni' (DialSlov. 305B).

17. Zürjén *setćań*

Alakváltozatai: *setćań* (FV, Le, Lu, Peč, KV, KSz, Ud), *setćeń* (Le), *seććań, seććeń* (FSz) 'oda, arra, arrafelé' (DialSlov. 358B).

A fenti alakokat oppozícióba állíthatjuk az azonos jelentésű következőkkel: *setćõ* (KV, KSz, Ud), *setće* (FV), *seććõ* (FSz, Vm), *sećće* (Iž, AV), *setćy* (Le). Az utóbbi defektív alakok végén az *-õ* (~ *-e, -y)* IllatCx, az előbbiekben az *-ń* LatCx azonosítható. Az ezeket megelőző tőmorféma ugyanazokat a súlyos gondokat veti föl, mint a korábbiakban tárgyalt *estćań* stb. töve.

18. Zürjén *tatćań*

Alakváltozatai: *tatćań* (FV, Le, Lu, KV, KSz, Ud), *taććań* (Vm, Iž), *taććeń* (AV). Jelentése 'ide, erre(felé)' (DialSlov. 366A).

A fenti három alak végén újfent azonosíthatjuk az egykori *-ń* LatCx-ot. Mindhárom adatunk szembeállítható a következő, ugyanolyan jelentésű alakokkal: *tatćõ* (KV, KSz, Ud), *tatće* (FV), *taććõ* (FSz, Vm), *taćće* (AV, Iž), *tatćy* (Le, Lu), *taleń* (FSz). A legutóbbi adat végén a *-LAŃ* ApprCx allomorfja, a megelőzőkön az IllatCx exponense azonosítható. A tőmorféma problematikáját az imént a *setćań*, korábban az *estćań* szavakkal kapcsolatban jeleztük.

19. Zürjén *tytćań*

Alakváltozatai: *tytćań* (Ud) és *tyććan* (Vm). Vö. *tytćõ* (Ud), *tyććõ* (Vm), *tyćće* (Iž, AV). Mind az előbbi, mind az utóbbi alakok jelentése 'oda, arra(felé)' (DialSlov. 358B).

Több olyan adatunk van, amelyben a *tyććań* formához további esetragok járultak. Például: *tyććańe muni da vižede* 'arra ment és körülnéz'; *tyććańe muni da gõger bergeććis* 'arra ment és körbefordult'; *tyććańe muni, gort-lazdore muni* 'arrafelé ment, hazafelé ment'; *kojmed kupeć ved tyććańyn vyjym, zej ozyr* 'van ott egy harmadik kereskedő, igen gazdag'; *sya tyććańed garõtis da i bõr!* 'ő azon a helyen el-megfordult és vissza [indult]!' (Vász. Iž). Ezekben az esetekben tehát a latívuszragos *tyććań* tőhöz hozzájárul az IllatCx, InessCx, illetve ProlCx.

20. Zürjén *uććań*

Csupán a jazvai nyelvjárásból ismerős határozószó. GENETZ (SUSA. XV/1, 38) a fenti alakban közli, LYTKIN művében (KjaDial. 190) *užšan, užćań, uććań* formában szerepel. Jelentése 'szemben, szemközt': *uććań šydas oš* 'ein Bär begegnet ihm' (GENETZ i. h.).

21. Zürjén *vežyń*

Alakváltozatai: *vežyń* (FSz, Le, KV, KSz) és *vežiń* (FV, Vm, Peč, Ud, Iž); jelentése: 'kreuzweise, übers Kreuz, gegeneinander' (WUot. 326B; DialSlov. 42B, 43A, 271A). Ebből a határozószóból alakultak a következő származékok:

(1) *vežnõn* (Vm), *vežńen* (Iž) 'szét, széjjel, el; keresztbe, keresztezve'; *vežńen lony* (Iž) 'elválni, elkerülni'; *vežńen puktyny* (Iž) 'keresztezni, keresztbe rakni' (DialSlov. 42B, 271A).

Az utóbbi alakok végén megjelenő *-õn (-en)* szegmentum az InstCx exponensével azonosítható.

(2) *vežyńõn* (Sz): *vežyńõn tećny* 'schief übers Kreuz legen (z. B. zwei Stöcke)' (WUot. 326B).

(3) *vežyńtny* (FSz, Le, KV, KSz), *vežińtny* (Vm, Peč,) *vežińtni* (FV) 'elgörbíteni, elferdíteni, meghajlítani, elhajlítani'; *vežńõdlyny* (FSz, Vm, Le, Peč, KV, KSz, Ud), *vežńedlyny* (AV), *vežńavny* (Ud), *vežyńalny* (FSz) 'elgörbíteni, elhajlítani, elferdíteni' (DialSlov. 42B, 271A).

(4) *vežyńa* (Le, KV, KSz), *vežińa* (FV, Vm, Peč) 'görbe, ferde, hajlott' (DialSlov. 271A).

A *vežyń* ~ *vežiń* alak tőmorfémája *vež* alakban rekonstruálható; vö. *tuj-vež* 'útkereszteződés, keresztút, útelágazás'; *vežõn lony, vežõn munny* 'elkerülni, kikerülni, elválni' *(vežõn* = B&InstCx); *pad-vež:pad-vežõn puktyny* 'keresztezni, keresztbe rakni' (DialSlov. 42B, 271A; WUot. 326B).

22. Votják *ažiń*

Egyetlen adatunk van reá, a Jel nyelvjárásból: *lymšyrly ažiń* 'gegen Süden' (WichmChr. 140). Alapszava az *až* 'Vorderraum, Vorderteil' főnév (URSzl. 13; MunkWb. 7).

23. Votják *beriń*

Ugyancsak egyetlen adatunk van rá a MU nyelvjárásból: *uramly beriń* 'auf die Strasse' (WichmChr. 140). Alapszava a *ber* 'Hinterteil' főnév (UrSzl. 25; MunkWb. 612—613)..

24. Votják *čoškiń*

Kérdés, hogy ez az alak valóban ide vonható-e. Egyetlen adatunk van rá (URSzl. 335); jelentése 'teli, csurig, tetejéig'. Az URSzl. annyit fűz még hozzá, hogy a déli votják nyelvjárásterületen honos szó. Jelentése és végződése alapján — kérdőjelesen — vesszük fel listánkra. Legfőbb problémánk az, hogy tőmorfémáját *(čošk-)*, ennek jelentését és más származékait nem ismerjük, nem tudjuk mihez kapcsolni.

25. Votják *ćukiń*

Wichmann közölte a Jel nyelvjárásból a következő adatot: *jyr ćukiń leźiśkem paweśpuiś* 'er stürzte häuptlings von der Eberesche hinunter' (WichmChr. 118, 140). A votják *ćuk-* tőmorféma megfelelőjét keressük a zürjén *ćuk, čuk* szóban: *jur-ćuk* (Iž) 'der Knorren im Hinterkopfe' (WichmChr. 118); *jura-čuk uśny* 'häuptlings niederfallen': *dubevej palićnas võlysly śetalis, śetalis, da võ i uśi jura-čuk mue* 'a tölgyfafurkóval ráhúzott a lóra, ráhúzott, a ló meg fejjel a földre zuhant' (Vász. Iž).

26. Votják *jyriń*

Munkácsi és Boriszov adatai alapján ismerjük ezt a névutót. Jelentése '-ért, miatt, -ig'. Adataink: *punijosyn jyriń valatek jaŋyše kyl'il'am* (Jel) 'durch die Hunde verwirrt, sind sie in einen Irrtum verfallen' (Munk. III, 93; vö. 579. lap jegyzete: 'wegen der Hunde kamen sie in Verwirrung, verstanden sie die Sache nicht'); *jyriń* 'wegen, bis zu'; *tonenyd jyriń kyl'i* 'ich blieb deinetwegen hier'; *sojin jyriń övöl al'i* 'nun nicht so lange' (BorWb. 119).

A névutó tőmorfémája a *jyr* 'Kopf' főnév.

27. Votják *kymiń*

A Jel, Szar, Kaz, Szam és Gl nyelvjárásokból adatolt határozószó 'mit dem Gesicht nach unten' jelentéssel. Alakváltozatai: *kymiń* (Szar, Jel), *kõmiń* (Kaz, Szam), *kymyn* (Gl), *kymyt, kymio* [???] (BorWb. 158). Például: *aďami ym-nyrze vatsa kymiń kariśkem* (Szar) 'der Mann vergrub sein Gesicht (d. h. presste es fest gegen den Broden), indem er sich auf das Gesicht warf' (Munk. III, 96, 582; MWb. 159).

Vö. zürjén *kymyń*.

28. Votják *žyŋiń*

Két nyelvjárásból van rá adatunk: *žyŋiń* (MU) és *źyŋiń* (Jel), pl. *aršińen žyŋiń burlat* (MU) 'anderthalb Arschinen rotes Band (eig. eine Arschine und eine halbe rotes Band)' (WichmChr. 140). Tőmorfémája a *žyny* 'halb' számnév.

*

Ezekben a morfológiai elemekben és defektív szavakban látjuk tehát a hajdani *-Ñ* LatCx petrifikálódott maradványait. Tizenkilenc zürjén adattal szemben a votjákból mindössze héttel rendelkezünk. Az utóbbi szám nemcsak a zürjénhez viszonyítva kevés, hanem immanensen is: mint láttuk, a zürjénben egy-egy határozószóra vagy névutóra több, olykor lényegesen több adatunk volt, mintsem a votják alakokra, s több volt azoknak a morfémáknak, szavaknak a mennyisége is, amelyeket oppozícióba állíthattunk, összevethettünk velük. Az okát kereshetjük ennek abban, hogy votják nyelvi anyag a zürjénnél általában és minden téren sokkal kevesebb áll rendelkezésünkre (és sokkalta kifogásolhatóbb minőségben). Éppen ezért elképzelhető, sőt szinte bizonyos, hogy ide vonható votják adat is több létezik az élő nyelvben, mint amennyit mi forrásainkból ismerünk és jelen közleményünkben hasznosítani tudtunk.

Felsorolt adatainkban nem egy — elsősorban morfonológiai — probléma maradt nyitva. Ezeket nem oldottuk meg: célunk csupán az anyag összegyűjtése és közzététele volt, semmi több.

VÁSZOLYI ERIK

Rövidítések, szimbólumok

Abl	= ablativus
Appr	= approximativus
AV	= alsó-vicsegdai nyelvjárás
B	= basis, szótő
BorWb.	= Борисов Т. К., Удмурт кыл-люкам—Толковый удмуртско-русский словарь. Ижевск, 1932.
C	= consonans, mássalhangzó
CompGr.	= Collinder, Björn, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm, 1960.
Cx	= casussuffix, esetrag
DialSlov	= Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.
Drevn.	= Лыткин В. И., Древнепермский язык. Москва, 1952.
Elat	= elativus
Fok. II	= Fokos Dávid, Zürjén szövegek, Budapest, 1916.
FSz	= felső-sziszolai nyelvjárás
FV	= felső-vicsegdai nyelvjárás
FWb.	= Fokos—Fuchs D. R., Syrjänisches Wörterbuch I—II. Budapest, 1959.
Gl	= glazovi nyelvjárás

HajdúBev. = Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966.
Illat = illativus
i. m. = idézett mű
Iness = inessivus
Inst = Instrumentalis
Iž = izsmai nyelvjárás
Ja = jazvai nyelvjárás
Jel = jelabugai nyelvjárás
Kaz = kazányi nyelvjárás
KJaDial. = Лыткин В. И., Коми-язьвинский диалект. Москва, 1961.
KomiSzl. = Коми—русский словарь. Москва, 1961.
KSz = közép-sziszolai nyelvjárás
KSz. = Keleti Szemle (Budapest)
KV = közép-vicsegdai nyelvjárás
Lat = lativus
Le = letkai nyelvjárás
Lit = irodalmi nyelv(i)
Lu = luzai nyelvjárás
LytkIsztGr. = Лыткин В. И., Историческая грамматика коми языка. Сыктывкар, 1957.
LytkIsztVok. = Лыткин В. И., Исторический вокализм пермских языков. Москва, 1964.
MU = malmizsi—urzsumi nyelvjárás
Munk. III = Munkácsi Bernhard, Volksdichtung und Volksbräuche der Wotjaken. SUST. 102. Helsinki, 1952.
MunkWb. = Munkácsi Bernát, A votják nyelv szótára. Budapest, 1893—1896.
P = permják
Peč = pecsorai nyelvjárás
Prol = prolativus
Px = personalsuffix, névszói személlyel
Réd. = Rédei Károly 1964-i zürjén népnyelvi gyűjtésének anyaga (kézirat)
RédPP. = Rédei Károly: Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Budapest, 1962.
Sg = singularis, egyes szám(ú)
SUSA. = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja (Helsinki)
SUST. = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia (Helsinki)
Sz = sziszolai nyelvjárás
Szam = szamarai nyelvjárás
Szar = szarapuli nyelvjárás
Szerebrennyikov = Серебренников Б. А., Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963.
Szovr. = Современный коми язык. Сыктывкар, 1955.
Ud = udorai nyelvjárás
UdmGr. = Грамматика современного удмуртского языка. Ижевск, 1962.
uo. = ugyanott
UotChr. = Uotila T. E., Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Helsinki, 1938.
URSzl. = Удмуртско—русский словарь. Москва, 1948.
V = vocalis, magánhangzó
Vász. = Vászolyi Erik 1959—1960-i és 1966-i zürjén népnyelvi gyűjtésének anyaga (kézirat)
Vm = vimi nyelvjárás
WichmChr. = Wichmann Yrjö, Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Helsinki, 1954.
WUot. = Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann. Bearbeitet und herausgegeben von T.E. Uotila. Helsinki, 1942.
& = konkatenátor, morfémák (szegmentumok) kapcsolódásának jele
—— = a morfológiai pozíció jele

Spuren des uralischen Lativsuffixes -*Ń* in der syrjänischen und wotjakischen Sprache

Die neuesten Zusammenfassungen der uralischen vergleichenden Sprachwissenschaft rechnen im Kasussuffixsystem der Grundsprache auch mit einer Lativendung -*Ń*, deren Spuren mit der Ausnahme der ugrischen Sprachen in allen samojedischen und finnisch-ugrischen Sprachen vorzufinden sind. Die beiden permischen Sprachen bewahrten dieses uralische Suffix in zweien sekundären, zusammengesetzten Kasusendungen (syrjänisch-wotjakisch -*ŚAŃ* AblCx und -*LAŃ* ApprCx) und am Wortende einiger defektiven Adverbien in seiner ursprünglichen Form. Eine solche Kasusendung gibt es in der Deklination der heutigen syrjänischen und wotjakischen Sprache also nicht. Auf Grund der Belege muß jedoch die Schlußfolgerung gezogen werden, daß das -*Ń* in der finnisch-permischen Grundsprache ein lebendiges LatCx gewesen sein mag, welches auch die urpermische Sprache in einer solchen Form und in einer solchen Funktion geerbt hatte. Auch das ist wahrscheinlich, daß diese Lativendung bereits im Urpermischen auf die Peripherie der Nominalendungen verdrängt wurde, sich isolierte, um dann später vom System ganz auszuscheiden.

Das Ziel der Publikation ist, jene syrjänische und wotjakische Angaben — soweit es möglich ist — in ihrer Gesamtheit zusammenzusammeln, in denen die Spuren der behandelten uralischen Lativendung vorzufinden sind. Diese Zielsetzung wird dadurch begründet, daß die komparativen Zusammenfassungen und andere Facharbeiten bloß einige defektive Wörter als Beispiele zu erwähnen pflegen, offenbar darum, weil keine weitere den Forschern, den Verfassern zur Verfügung standen oder stehen. Die Publikation trachtet diese Lücke auszufüllen, indem sie mehrere Angaben den weiteren Forschungen zur Verfügung stellt. Außer den beiden vorerwähnten heutigen Fallendungen hat der Verfasser neunzehn syrjänische und sieben wotjakische Angaben, und zwar defektive Wörter (Postpositionen, beziehungsweise Adverbien) gesammelt, indem er bemerkt, daß ihre Anzahl in der heutigen syrjänischen, besonders aber in der wotjakischen Sprache vermutlich größer sein mag, als jenes Quantum, welches uns durch die Wörterbücher, beziehungsweise durch die Textsammlungen heute zur Verfügung gestellt wird.

ERIK VÁSZOLYI

A moksa-mordvin nyelvjárások fonémarendszeréhez

1. A Nyelvtudományi Közlemények tavalyi évfolyamában (NyK. LXIX, 404—10) jelent meg Sz. Z. GYEVAJEVnak a moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállományáról írott cikke. Tanulmányában a szerző a fonémákat, a fonológiai korrelációkat a maguk dinamizmusában mutatja be. Ez az eljárásmód önmagában nem kifogásolható: a szinkron és egyszersmind diakron tárgyalás folytán a fonémarendszer, a fonémák egymás közötti viszonyai többoldalú, plasztikusabb megvilágítást nyernek, mint a csupán leíró avagy történeti elemzés során. Az is igaz, hogy korszerű történeti fonológiai vizsgálat nem képzelhető el a szinkron rendszer tisztázása nélkül. Ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy ez a módszer veszélyeket is rejt magában (a szinkron és a diakron szempont keveredése, bizonyos lényeges leíró mozzanatok elsikkadása stb.). GYEVAJEV egyébként kitűnő tanulmányában előforduló ilyen jellegű következetlenségek, tévedések arra késztettek, hogy kritikai észrevételeimet, illetőleg kiegészítéseimet itt előadjam.

2.1. GYEVAJEV szerint a központi és az északnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszere 7 fonémából áll: /*i*/, /*e*/, /*ä*/, /*ï*/, /*a*/, /*u*/, /*o*/. A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 6 fonémát tartalmazó rendszere ettől abban tér el, hogy nincs meg benne az /*ä*/. A központi és az északnyugati nyelvjárás 7 fonémából álló állományát három osztályú, négy nyílásfokú rendszerben vázolja fel (mindegyik csoportban vannak üres helyek):

i	—	*u*
—	*ï*	—
e	—	*o*
ä	*a*	—

A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszerét három osztályúnak és két nyílásfokúnak tekinti:

i	*ï*	*u*
e	*a*	*o*

2.2. GYEVAJEV megállapításaival kapcsolatban elsősorban a magánhangzók számát illetően támadhatnak kételyeink. Véleményünk szerint ugyanis az *ï* egyetlen moksa nyelvjárásban sem tekinthető fonémának. Az *ï*-vel jelölt hangot PAASONEN (Mordwinische Lautlehre, Mordwinische Chrestomathie stb.) a következőképpen jelöli: *ə*, *ə̂*, *ə₀*, *ə̂₀*, *ə̂̂*. Viszonylag nagy mennyiségű

szótári és szöveganyagon megvizsgáltuk az *ə, ə̂* stb. [= *ï*] — a továbbiakban egyszerűség kedvéért: *ə* — disztribúcióját. Vizsgálódásaink alapján a következő szabályokat állapíthatjuk meg: 1. A redukált *ə* mind az első, mind a nem-első szótagban hangsúlytalan helyzetben fordul elő. Pl. *u·də̂ms* 'aludni', *še·jə̂r* 'egér', *ńɛ·jəms* 'látni', *šə̂va·* 'sovány', *tə̂rva·* 'ajak'. 2. Az *ə* a középső és felső [azaz a nem-alsó nyílásfokú magánhangzó-fonémák */e, i, o, u/* hangsúlytalan helyzetben megjelenő allofónja (a példákat l. alább). A nem-első szótagban az *ə* allofón általában az *o*, illetőleg az *e* fonéma realizációjaként jelenik meg. A redukált *ə*-nek normál mássalhangzók után *o*, jésített mássalhangzók, valamint *š, ž* és *č* után *e* fonémaértéke van. Pl. *šimə̂ms* → *šimoms* 'inni', *naľkəms* → *naɪkoms* 'játszani', *ńɛjəms* → *ńäjems* 'látni', *šatšə̂ms* → *šačems* 'születni'.

Az *ə* allofón volta mellett a mondottakon kívül még a következő tényezők szólnak: a) Az *ə* váltakozik az */e/, /i/, /o/, /u/* fonémákkal: *məźa·ra* 'mennyi' ~ *meżä* 'was', *śťərńä·* 'leányka' ~ *śťiŕ* 'leány', *kə̂da·* 'hogyan, ha' ~ *koda* ua., *kulə̂ms* 'meghalni', *kuli* 'ő meghal' ~ *kə̂la·n* 'meghalok'; b) A PAASONEN által *ə, ə̂* stb. betűkkel jelölt redukált hangot a moksa-mordvin irodalmi nyelvben ugyanazokkal a betűkkel adják vissza, mint az */e/, /i/, /o/, /u/* fonémákat. Lássunk néhány példát: *šejə̂r* ~ *шéер* 'egér', *mə̂ŕďɛ* ~ *мúрдe* 'férfi', *andə̂ms* ~ *андомс* 'etet, táplál', *šə̂mərdams, šəmə́rďams* ~ *шумордамс* 'nyom, szorít'. A moksa irodalmi helyesírásban az */e/, /u/* stb. fonémát, illetőleg annak hangsúlytalan helyzetbeli realizációját (az *ə, ə̂* stb. allofónt) olykor betűhiány jelöli. Pl. *vəŕga·s, və̂ŕga·s* ~ *врьгаз* 'farkas' (fonematikusan: *veŕga·s*), *kə̂da·* ~ *кда* 'ha' (fonematikusan: *koda*), *pə̂ľtams* ~ *плхтамс* 'éget' (fonematikusan: *puɪtams*). Ezekben a szóbelseji *vŕ-, kd-, pɪ-* mássalhangzó-kapcsolat a redukált *ə* hangnak a kiejtésben való elmosódását, illetőleg teljes eltűnését tükrözi. A *v-, k-, p-* a *ve-, ko-, pu-* fonémakapcsolat polifonematikus értékű realizációja. Közvetve ez a helyesírási sajátosság is az *ə* allofón státusát bizonyítja.[1,2]

2.3. Minthogy a redukált *ə* (GYEVAJEVnál *ï*) nem fonéma, hanem allofón, következésképp GYEVAJEVnak fonémaosztályozási elvei sem fogadhatók el. A központi és az északnyugati nyelvjárás 6 magánhangzó-fonémája */i, e, ä, u, o, a/* korrelatív szempontból szimmetrikus (négyszögű), a délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 5 fonémája */i, e, u, o, a/* korrelatív szempontból aszimmetrikus (háromszögű) rendszert alkot:

i	*u*		*i*	*u*
e	*o*		*e*	*o*
ä	*a*			*a*

[1] A redukált *ə, ə̂* stb. (GYEVAJEV: *ï)* hangnak az erza-mordvinban */e/, /i/, /o/, u/* fonémák felelnek meg, tehát ugyanazok a magánhangzók, mint a moksa irodalmi nyelvben. Igaz, egyes moksa hatásnak kitett erza nyelvjárásokban (Drakino, Sugorovo stb.) az */e/, /i/, /o/, /u/* fonémáknak, hangsúlytalan helyzetben szintén vannak, *ə, ə̂, i̯, u̯* allofónjai (vö. PAASONEN, Mordvinische Lautlehre, passim; (Очерки мордовских диалектов. I, 198 kk., 298 kk.). — A moksa *ə* hangról l. még SOVIJÄRVI: MSFOu. 125: 553—66.

[2] HALLAP (CIFUS 163) a moksában két redukált magánhangzó-fonémával számol: *ə, ə̂*[= *ə̃*]. Az általa említett példákban azonban nem *ä — ə, a — ə̂*, hanem *ä — e, a — o* oppozicióval van dolgunk, pl. *arńems* 'laufen' ~ *ašeź arńä* 'er lief nicht', *tuma* 'Eiche' ~ *tumot* (tbsz.) L. még fent a **2.2.** pontot.

3.1. Mássalhangzók tekintetében az északnyugati és a délnyugati nyelvjárás a leggazdagabb. Ezek fonémaállománya 36 egységből áll.

m	*b*	*v*	*n*	*d*		*z*	*l*		*r*	*ž*		*g*	
			ń	*ď*		*ź*	*ľ*		*ŕ*	*ž́*	*j*		
	p	*f*		*t*	*c*	*s*	ʟ	*č*	ʀ	*š*		*k*	*χ*
				ť	*ć*	*ś*	ʟ́	*č́*	ʀ′	*š́*	ʲ[3]		

A központi nyelvjárás 33 fonémából álló rendszere ezektől abban tér el, hogy nincs meg benne a jésített /č́/, /ž́/, /š́/ fonéma. A délkeleti nyelvjárás a központitól abban különbözik, hogy a /ʲ/ (Gyevajev: χ́) hiányzik belőle, s van egy külön /š́/ fonémája (vö. Gyevajev: i. h. 405). A zöngés zárhangok /b, d, ď, g/ és szibilánsok /z, ź, ž, ž́/, továbbá az *f, c, č́, χ* fonémák szóeleji helyzetben (főként eredeti szavakban) ritkán fordulnak elő.

3.2. Gyevajev a magánhangzók korrelációs viszonyait elég behatóan tárgyalja, a mássalhanzó-korrelációkat viszont éppen hogy érinti. A privatív, proporcionális, egydimenziós ellentétek (zöngés—zöngétlen, nazális—nemnazális, jésített—nem-jésített stb.) közül az alábbiakban csak a moksa-mordvin mássalhangzó-rendszer szempontjából legjellemzőbbekre, a zöngés—zöngétlen és a jésített—nem-jésített korrelációkra fogunk kitérni.

3.3. A zöngésségi korreláció az északnyugati és a délnyugati nyelvjárásban a következő fonémákra terjed ki: *p-b, f-v, t-d, ť-ď, s-z, ś-ź,* ʟ*-l,* ʟ́*-ľ,* ʀ*-r,* ʀ′*-ŕ, š-ž, š́-ž́,* ʲ*-j, k-g.* Az *m, n, ń, c, ć, č, č́, χ* a zöngésség szempontjából nem korrelatív fonémák. A központi nyelvjárásban az *š́-ž́*, a délkeletiben pedig az *š́-ž́,* ʲ*-j* korreláció hiányzik.[4] A zöngés—zöngétlen korreláció a zöngétlen mássalhangzóknak mondatfonetikai helyzetben bekövetkező asszimilációs zöngésülése folytán szókezdeten nem érvényesül. Pl. *od gud (< od kud)* 'új ház', *kal bakaŕ (< kal pakaŕ)* 'halcsont, halszálka'. — Megjegyezzük még, hogy a zöngétlen mássalhangzóknak félhosszú allofónjai vannak: *p̀, t̀, ť̀, k̀, f̀, s̀, š̀, ś̀, š́̀, χ̀.*

3.4. A jésítési korreláció az északnyugati és a délnyugati nyelvjárásban a legteljesebb: *n-ń, t-ť, d-ď, c-ć, s-ś, z-ź, l-ľ,* ʟ*-*ʟ́*, č-č́, r-ŕ,* ʀ*-*ʀ′*, š-š́, ž-ž́.* A labiálisoknál (*m, p, b, f, v*) valamint a /ʲ/, /ʲ/, /k/, /g/, /χ/ fonémáknál nincs meg a jésítés szerinti korreláció. A központi nyelvjárás mássalhangzó-rendszere nem ismeri a *č-č́, š-š́, ž-ž́* korrelációt. A délkeleti nyelvjárás a központitól abban különbözik, hogy az *š-š́* korreláció megvan benne. A palatalitás szerinti korreláció palatális magánhangzók előtt /ä, e, i/ érvényét veszti. Ezzel a szabállyal függ össze az a jelenség, hogy a jésítés szerint nem korrelatív mássalhangzóknak palatális magánhangzók előtt jésített allofónjai vannak: *ḿ, ṕ, b́, f́, v́, ḱ, ǵ.* Az *ḿ, ṕ* stb. allofónok keletkezését a jésítési korreláció fokozatos bővülése, kiterjedése idézte elő.

Rédei Károly

[3] Gyevajev χ́-vel jelöli.

[4] A zöngés mássalhangzók tekintetében az erza-mordvin lényegesen különbözik a moksától. Zöngétlen /ʲ/, /ʟ/, /ʟ́/, /ʀ/, /ʀ′/ fonémák csak egyes moksa hatás alatt álló nyelvjárásokban (Drakino, Sugorovo stb.) vannak (Очерки мордовских диалектов I, 198 kk., 298 kk.). A nyelvjárások többségében a zöngésségi korreláció csak a zárhangokat és a szibilánsokat foglalja magában.

К фонематической структуре мокша-мордовских говоров

Автор делает китические заметки к статье С. З. Деваева, опубликованной в Nyelvtudományi Közlemények (LXIX, 404—10) под заглавием: «A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya» [Фонемный состав мокша-мордовских диалектов]. Ведя спор с Деваевым, автор доказывает, что звуки, обозначенные буквами *ə*, *ə̂*, *ə̂*$_{o}$, *ə̂*$_{o}$, *ə̈* (у Деваева: *ï*) не фонема, а аллофон фонем /*i*/, /*u*/, /*e*/, /*o*/, появившихся в безударном положении. Из этого следует, что 6 гласных фонем центрального и северовосточного говоров с коррелативной точки зрения образует симетричную (квадратную) систему, а 5 фонем юговосточного и югозападного говоров с коррелативной точки зрения — ассиметричную (треугольную) систему.

i	*u*		*i*	*u*
e	*o*		*e*	*o*
ä	*a*			*a*

Автор коротко занимается и самыми характерными коррелационными отношениями системы согласных мокша-мордовского языка, коррелацией озвончений и оглушений, йотированием и ие-йотированием.

Кароль Редэи

Torkos József és az „oroszországi magyarok"

1. 220 éve jelent meg Győrött TORKOS JOZSEF munkája (Schediasma Geographico-Historicum Hungaros intra et inprimis extra Hungariam degentes repraesentans),[1] melyben megpróbál számot adni a világ különféle tájain élő magyarság körülményeiről, történetéről. E műről ZSIRAI MIKLOS két ízben is megemlékezik, s szerény helyét a finnugor nyelvtudomány történetében így summázza: „A teljesség kedvéért itt említhetjük meg TORKOS JOZSEF győri, majd soproni evang. lelkészt, akinek történelmi tanulmányai külföldön is ismeretesek voltak, s pl. a felsőlausitzi és a berlini tudós társaság is tagságával tisztelte meg. Ő voltaképpen STRAHLENBERG ismerete vagy legalábbis említése nélkül foglalkozott vogul—magyar szóhasonlítással. A Győri Kalendárium (Calendarium Jaurinense Titulare et Politicum) 1747. évi folyamában közölt egy összefoglaló tájékoztatást a világon szétszórtan élő magyarokról. Ezek közé sorolja az Ugroja vagy Voguliczia tartomány m a g y a r-jait is. A vogulokat is magyaroknak számítja, sőt azt tartja, hogy a vogul az ősi, a nyers alapnyelv, az „anya", míg ahhoz viszonyítva a Duna—Tisza vidékére költözött magyarok a továbbfejlődött „leány-nyelv"-et beszélik. A vogul—magyar nyelvazonosságot számnevek (1—10) és kezdetleges tárgyak *(szem, kéz, szív, ló, vaj)* nevének egyeztetésével bizonyítja, — önállósága ellenére elismerésre méltó ügyességgel." (Finnugor rokonságunk, 488; A modern nyelvtudomány magyar úttörői, 15).

A latin nyelven írt, fejezetekre és paragrafusokra tagolt számbavétel 55. cikkelyében ZSIRAI egyik állításának cáfolataként ez áll: „Itt [a Jegestengertől délre eső területen] van a legáthatóbb hideg, azért a földje puszta és terméketlen, termése semmi, szürke, nem ritkán fehér medvék lakják, amint ezt olvassuk a nagyon is gondos STRAHLENBERGnél". Ismeri és említi is tehát a hírneves svéd kapitányt TORKOS, csak nem a szóhasonlítást tartalmazó 79. pontban, hanem a fenti, földrajzi-természeti körülményeket taglaló bekezdés ben utal rá. A rokonszenvesen szerény, kinyilatkoztatásokat kerülő, a korabeli térképek pontatlanságaival, útleírások impresszionizmusával számoló „Földrajz-történeti vázlat" tartalmaz még a csekély nyelvhasonlítási anyagon túl is érdekes adatokat. Értékelésénél természetesen szempont, hogy ami ma naivitás, nyilvánvaló tévedés, elírás, az a XVIII. század közepén érvényes, tudományos igényű, hiteles fejtegetésnek, elfogadott véleménynek, idézendő adatsornak számított. A szerző az ókortól koráig ismeri és citálja a számottevő történeti, földrajzi, nyelvészeti munkákat, azonban rendkívül nagy körültekintést és

[1] A latin nyelvű mű illetékes részleteit a továbbiakban Oswald Ferenc fordításában idézzük.

óvatosságot igényel az általa említett geográfiai nevek és népelnevezések azonosítása. A finnugor nyelvhasonlítás történetéből ismert személyek közül a következőkre hivatkozik: AENEAS SYLVIUS, MIECHOVI MÁTYÁS, HERBERSTEIN ZSIGMOND, TRÖSTLER JÁNOS, STRAHLENBERG. A mű tulajdonképpen kivonatnak tekinthető mindazon munkák összességéből, amelyek TORKOS koráig valami módon utalást tartalmaznak a „magyarokra". Ezeknek adatait csoportosítja, szembesíti, egyezteti a szerző, összefoglalásához egy igen érdekes magánlevelet is csatolva.

2. A) A svéd uralom alatt élő észtek és finnek magyar voltát elutasítja, ugyanakkor földrajzilag, történetileg helytállóan nyilatkozik róluk: „Vannak, akik azt vélik, hogy ők a magyar nyelvet felfedezték Livoniában vagy minden bizonnyal Finnországban . . . Amaz — Livoniát gondolom — kelet felé Oroszországgal és Jugoriával határos, annak északi partját a Finn-öböl nyaldossa, nyugat felé a Balti tenger rigai öble határolja, míg dél felé Kurlandra és Litvániára tekint és manapság, ezen századnak 21-ik évétől számítva az oroszoknak van alávetve. Finnországot észak felől svéd Lapponia határolja, kelet felől ugyanaz az Oroszország és Carlia zárja be, a déli oldal felől a Finn-öböl és Ingria határolják, nyugat felől pedig a Bothniai öböl övezi. Eleddig a legnagyobb részében a svédek uralma alatt állt." (67. pont) Az Oroszország területén élő többi finnugor népet jugor, ugor, jugur csoportokba osztva tárgyalja, s csak a földrajzi utalások segítségével deríthetők fel s azonosíthatók a nevek mögött rejlő közösségek.

B) A Jeges-tenger, a Pecsora és Permia által határolt területen él a „juhri, jugri, juhari vagy jugori" néveken nevezett nép (55. pont), „a magyarok ősanyja" (58. pont). „A juhrok ugyanazon nyelvűek és teljesen ugyanazon beszédűek, mint a magyarok.". (61. pont) „Ezeket a magyarokat . . . Nagy Oroszország uralkodóinak aggódó gondoskodása a keleti keresztény egyház kebelébe vitte, amint ezt az újabb feljegyzések igazolják, részint pedig, az ottani eretnekségek és a szamojédek bálványimádásának voltak eddig áldozatai . . . Tisztelik a napot, a holdat és a csillagokat, az erdők vadjait és mindent, ami szembe kerül velük." (63. pont) „Az azonban bizonyos, hogy amint a szamojédeknek, ezeknek is hibásan tulajdonítják az emberevés szokását." (64. pont) „E vidékeken, . . . sem nem szántanak, sem nem vetnek, nem ismerik sem a kenyeret, sem a pénzt. Az erdők állatjaival táplálkoznak, amelyek bőségben vannak náluk, és csak vizet isznak. Erdők sűrűjében laknak vesszőkből font kunyhókban. És mivel azokat a területeket erdők borították, ezek az embereket erdeiekké és vadakká tették . . . Gyapjúból font ruhájuk nincsen, állatok bőrével fedik be magukat. Durván és vastagon varrják össze a különböző bőröket, legyen az farkasbőr, szarvasbőr, medvebőr, cobolyprém vagy más, amint a véletlen eléjük hozza." (65. pont)

A „Jugoria vagy Juhoria" nevű terület hozzávetőlegesen a mai komik lakta földdel azonosítható.

C) „Wogulitzia vagy Ugroja . . . azokon a hegyeken túl fekszik, amelyeket a régiek Hyperborea-i, Ryphae-i és gyakran Sashegyeknek is hívtak, az 58—64-i szélességi és a 73—78. hosszúsági fokok között és nem is egészen szűk határok között terül el. Közte és Juhoria között, amelyről az előző fejezetben szóltunk 30, sőt több német mérföld a távolság. Ezt észak felől az Obdora nevű vidék, kelet felé pedig Condora vagy az Ostiaco-i tatárok országa határolja, kiterjeszkedve egészen a Conda folyóig. Déli határát a tulajdonképpeni Sibéria

alkotja, amerre pedig nyugat felé néz, a már említett Riphae-i hegyek szabnak neki határt, vagy amint ma mondják, a Poyas hegy hágói. — Ez a vidék határos a tulajdonképpeni Sibériával, majdnem ugyanazon természeti adományokkal felruházva, amelyekkel amaz. Azért itt a földmívelés és az állattenyésztés nem éppen eredménynélküli és a fákon is terem itt-ott gyümölcs; a szibériai állatprémek a fejedelemnek az alattvalók részéről fizetendő adóként szerepelnek, az ásványok sem hiányoznak belőle teljesen. A joghatóságot illetőleg ez is, mint az egész Szibéria, teljesen orosz jellegű, melyhez éppúgy, mint amahhoz, az egykori fortélyos kincstári tisztviselő útján jutott." (74. pont) „E vidéknek a lakóit, akik a Poyas hegy lejtőit lakják elég hosszan, amint azok dél felé nyúlnak, majdnem ugyanazon a jogon, ha ugyan nem nagyobb joggal, mint amilyennel a juharokat vagy jugorokat az előbbi fejezetben magyaroknak mondtuk, magyar népnek nevezzük, részben azért, mivel e nevet velünk együtt nem kisebb mértékben kapja mint Juhoria népe, részben pedig azért, mert a mi nyelvünkhöz legközelebb álló szavakkal él, különösen azokkal, amelyeket a szükségesség és a naponkinti előfordulás miatt a dolgokat emésztő idő a legritkábban változtat meg, és majdnem teljesen úgy hangzanak, mint nálunk." (76. pont). „Hasius Mátyás, a földrajztudománynak új és mindenben gondos reformátora" szerint a wogulitzina-i népet jelöli még az „Ugoritica vagy Ugrojitica, gyakran az Ungritica, ami az ázsiai népeknél ünnepélyesen Ungristica-nak is hangzik. A tanult férfiúnak erre vonatkozó szavai így hangzanak: „Permiának másik, még pedig keletibb része egészen a Conda folyóig terjedőleg az, amelyet Ugoriának vagy Ugroianak mondanak, ahonnan lakóinak a neve Ungritschi." (77. pont) „Joggal azt véljük, hogy bármelyik nyelvben azok a szavak maradnak meg a legállhatatosabban és változnak meg a legritkábban, amelyeket állandóan használnak, és amelyeket akármilyen egyszerű élet mellett sem nélkülözhetnek az emberek Ebbe a csoportba sorolják azokat a szavakat, amelyek számokat fejeznek ki, amelyek állandó használatban vannak, és amellyel jelölik a közösséghez szükséges egyéb dolgokat. A többi dolgokat az adott körülményekhez képest könnyen szokták más és más szóval megnevezni." (78. pont) Ezután következnek a Zsirai által is említett szóhasonlítások (79. pont). Forrásáról így ír: „Vettük ezt a kimutatást az új regensburgi kiadványból, amely a művelődésre vonatkozó dolgokat tárgyalja, 1740-ben kelt, a XXII. kötet 137—139. lapjain található, amelyben a szerző a tatár nyelv 12 tájszólására hozza fel a példákat, amelyek között a vogul és a hozzá legközelebb álló permiai nyelv is szerepel kb. olyan formában, amint itt találod, egybevetve nem ugyan magyar, hanem német szavakkal." (80. pont) A mutatványul felsorolt szavak azt eredményezik — írja Torkos —, „hogy oly bizonyság érzés támad bennem, miszerint az ázsiai Magyarország nyelve az európai Magyarországétól csak a nevet illetőleg különbözik", s következik az anya—leány párhuzam (81. pont). „Hogy pedig az egyes szavakban az európai magyarok különböznek az ázsiai magyaroktól, ami eléggé kiviláglik az idézett kimutatásokból és az általunk imént bemutatott táblázatból, azt minden bizonnyal az idő, továbbá a nyelvünkhöz oly hosszú századokon át tapadó művelődés és az is okozza, hogy az ugrok és azoknak a leszármazottai érintkezve a különböző nyelvű népekkel, az ő hazai nyelvükbe beengedtek az ő művelődésüktől elütő bizonyos idegen elemeket." (82. pont) „Ime ismét előttünk vannak a Magyarországon kívül Ázsiának Európa felé néző határain élő magyarok, akiknek telepeit és lakóhelyeit az oly tanult Aeneas Sylvius ... második Magyarországnak nevezte és a mi országunk

anyjának, mely nyelvre és erkölcseire nézve hasonlít hozzánk, ... és abban vogulok ... laknak ... Ezek a juhorokkal ugyanazt az életmódot folytatják, és ugyanazt a vallást, mondhatnám inkább, ugyanazt a pogány babonát követik ..., mindkettőt ugyanaz az Észak tartja féken, azért csak kissé különbözik e vidéknek terméketlensége attól a vidéktől, melyen a juhorok laknak ... (85. pont)

A Wogulitzia és az Ugoria elnevezés minden bizonnyal a manysik és chantik mai lakóterületét illeti.

D) „Inkább teszek néhány szóval említést a Wolga mellékének a vidékéről, melyről a levél írója értekezésünknek a végén betű szerint a következőket adja emlékeztetőül: Én érdeklődtem azon a vidéken, hogy hol éltek hát egykor a magyarok. Így két eredeti településüket találtam meg. Ezek ... a Wolga folyó mentén voltak, homokos talajon, amelyen erdő vagy berek egyáltalában nem volt." (94. pont) „Voltak tehát egykor magyarok, akik a Wolga folyó partjait lakták." (95. pont) „... voltak egykor a baskírok és a jugurik székhelyein, továbbá azokon a vidékeken, amelyeket a Wolga folyam mos, magyar nyelvet beszélő népek és akik a velünk közös családból származtak ..." (104. pont). Fejtegetéseiben egyik fő forrásként egy TURKOLY SÁMUEL nevű kalandos életű, orosz tisztté lett magyar Asztrahányban valamikor 1710 után kelt levelét idézi. Az érdekes levél ide vonatkozó sorai szerint TURKOLYT Pétervárról Asztrahányba „kommandérozták", hajókon megjárja a Volgát is. „Én ezen Országban tudakoztam, hol laktak a Magyarok, lakó hellyekre reá akadtam. Lakások volt a Volga vize mellett, fövényes és erdőtlen helyen, mindazonáltal szép házakban laktanak, mivel ma is a földben kályha darabok ollyak találtatnak, akiből nálunk új keresztény korsót tsinálnak. Tégláik pedig igen szélessek, szépek, mellyből megesmérhetni, hogy derék házakban laktanak. A Magyarok Királyja pedig lakott Kuma nevű folyóvíz mellett, mellynek palotái, jóllehet rongyosok, de még ma is fenn állanak, és azon falu helyét itt való Pogány nyelven hívják Magyarnak; Magyar nyelven pedig sehol nem beszélnek, sem Magyar faluk nintsenek ... Ezen az Országon sok bálványimádó Nemzetek vagynak, Tiuvas és Mordva nevű nemzetek, kik Imádság helyében Kantza Lovakat és Juhokat ölnek az Istennek, az husát magok megeszik, a bőrét az Istennek adják és a füszfára felterítik. Némellyek pedig a nyúl bőrt meg-töltik szénával és attól, mint Istentől szép időt kérnek, hogyha pedig eső talál lenni, erősen megkorbácsolják és a tűzre teszik ... A Scythiai birodalomban sokféle Tatárok vagynak, akik másféle Nemzetségeknek igen nagy ellenségi, ugymint: Tsermiszt-ek, ... Morduan-ok, ... Kumi-k ..."

Ez tehát nyilvánvalóan a mai marik, mordvinok lakta terület.

3. TORKOS műve, amint a bemutatott anyag is illusztrálja, nem nyelvészeti jellegű, e tekintetben a rendelkezésére álló szerény forráslehetőségeket (pl. STRAHLENBERGet) sem aknázza ki kellőképpen. A „történeti-földrajzi" célkitűzésnek megfelelően elsősorban a finnugorság térbeli elhelyezkedéséről, lényegesen rövidebben történetéről s helyenkint néhány szóval szokásaikról nyilatkozik, s ilyképp Magyarországon elsőként szól — ha szűkszavúan is — a rokonnépek sorsáról. Valószínűleg a behatóbb nyelvészeti érdeklődés hiánya miatt nem azonosította a bemutatott népeket az akkor már ismert, pontos és helyes elnevezésekkel, s csak a földrajzi és történeti adatok alapján deríthető ki, kik is rejtőznek a juhor, ugor, jugar nevek mögött. Ha azonban mellőzzük ezeket az összefoglaló népneveket s földrajzi megjelöléseit kibontjuk, elírásait

helyesbítjük, az uráli nyelvcsalád legtöbb tagja pontos nevén jelentkezik, így: szamojéd, liv, finn, lapp, karjalai, vogul, osztják, cseremisz, mordvin, komi.

Torkos könyve végső soron — naivitásaival, kort jellemző mentalitásával együtt is — egy XVIII. századbeli „Finnugor rokonságunk"-nak tekinthető.

Domokos Pál Péter

Йожеф Торкош и «венгры в России»

220 лет тому назад в городе Дьер вышла интересная книга на латинском языке. Произведение историко-географического содержания лютеранского пастора Йожефа Торкоша занимается жизнью венгров, живущих за пределами Венгрии. С научно-исторической точки зрения очень ценный компендиум на основании современных источников — в первую очередь Штраленберга — знакомит читателей с угрофинскими народами, живущими на территории России. Эта малоизвестная, но ценная работа, которая является одним из первых сводов угрофинского родства, наряду со своей наивностью и ошибками содержит целый ряд обоснованных данных (названия народов, географическое положение, исторические события, этнографические наблюдения).

Пал Пэтэр Домокош

A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében

1. 1967 őszén jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének régen várt és nélkülözött tervmunkája: a magyar szókészlet finnugor (uráli) elemeit tárgyaló etimológiai szótár első kötete.[1]

Egy kötet alapján természetesen nem lehet teljes egészében érvényes tanulságokat levonni. Ennek ellenére talán mégsem lesz haszon nélkül való néhány statisztikai jellegű számadat ismertetése. Ezek kiegészítik és alátámasztják szókincsünk finnugorságáról vallot nézeteket.

Az alábbiakban a szócikk elrendezése alapján közlök adatokat. Ahol lehetséges, ott magyarázattal is szolgálok.

2.1. Az MSzFE. I. kötete 207 címszót tartalmaz. Ez azt jelenti, hogy szókészletünknek A-tól Gy-ig terjedő részében 207 tőszóról tudjuk, illetve feltételezzük, hogy finnugor (esetleg uráli) vagy ugor eredetű.

Ha ezt a számot egybevetjük az ÉSz. első két kötetének 18 708 címszavával, talán meglepően kevésnek tűnik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a fenti 207 szónak sok ezer származéka él nyelvünkben (csak az *ad* igének az igekötős igékkel együtt 350 származéka található az ÉSz.-ban), akkor a különbség jelentősen csökken.

Ha pedig szövegeket vizsgálunk, akkor a finnugor eredetű és a belső keletkezésű szavak kerülnek túlsúlyba (l. Bárczi, A magyar szókincs eredete, 13—14.).

A teljes mű megjelenése után érdemes és szükséges lenne részletes és alapos statisztikát készíteni a finnugor eredetű szavaknak nyelvünkben elfoglalt helyéről. A legutóbbi (több évtizedes) ilyen irányú vizsgálatok óta jelentősen előrehaladtak az etimológiai kutatások, és így bizonyára módosulna a statisztika is. A jelenlegi fejlettebb technika (elektronikus számítógépek) nagy mértékben megkönnyíthetné az effajta vizsgálatokat.

2.2. A címszavak többsége köznyelvi szó (180 címszó, 87%), 22 szó (10,5%) a népnyelvben található, 5 szó (2,5%) pedig csak a régiségben fordul elő.

2.2.1. A népnyelvi szók a következők (a jelentéseket a tájékozódás megkönnyítése végett közlöm, az eredetieket néhol rövidítve): *aszó* 'olyan völgy, amelyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak foly, de egyébkor száraz'; *berke* 1. 'Knospe, Kätzlein an den Bäumen', 2. 'Gesträuch, Gebüsch'; *csegely* 'ékalakú szántóföld, rét, kaszáló, sziget'; *csigolya* 'Brandweide, Bindeweide; Salix purpurea'; *csir* 1. 'köldökvas, serpenyőszeg, kapu-

[1] A magyar szókészlet finnugor elemei I. A.—Gy. Főszerkesztő: Lakó György, szerkesztő: Rédei Károly, munkatársak: Erdélyi István, Gulya János, K. Sal Éva, Vértes Edit. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, 231. l.

pöcke, amely a csirfészekben forog', 2. 'a kaszanyak csirja, amely a pados örv padjába nyomul be'; *csobolyó* 'kulacsforma lapos víztartó hordócska'; *csög* 1. 'Knoten, Knorren (am Holze)', 2. 'Klößchen'; *csög, csök* 1. 'fatuskó, fatörzsök, tönk, kiásott fagyökér', 2. 'a levágott fűzfavessző földben maradt csonkja', 3. 'a halászcsónak belső oldalába illesztett kurta cövek, amelybe a háló kötelét akasztják'; *csuhé* 'ághegy-háló'; *csukorodik* 'húzódik, kuporodik'; *csúp* 1. 'Spitze, Gipfel', 2. 'Bergspitze', 3. 'Eckenspitze am Polster'; *csünik* 1. 'lankad, fonnyad', 2. 'növésben elmarad, kicsiny marad (ember, állat, gabona)'; *csűr* 1. 'henger alakú fadarabka (a csűrözés nevű játék kelléke)', 2. 'a pörgő fonallal megtelt karikája, orsó'; *éh, ih, joh, juh* 1. 'das Innere, Bauch, Magen', 2. R. 'Herz, Sinn', 3. R. 'Leber', 4. R. 'Lende'; *elv, elü, el* 'jenseitige Gegend, entferntere Seite'; *eme* 1. 'Sau', 2. R. 'Weibchen'; *eny, enyh* 1. 'Schutz', 2. 'védett hely, ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot'; *ev, év* 'Eiter'; *fágy* 1. 'sodor, teker, kanyarít', 2. 'összeszed, összegöngyölít'; *fan, fon* 1. 'Schamhaare', 2. R. 'Dickicht, dichter Wald'; *fú* 1. 'eine Art Wasserhuhn; Anas silvestris vel lacustris, Anaticula lacustris', 2. 'csörgő kacsa'; *gyakik* 1. 'coire', 2. R. 'stechen, bohren'.

Feltűnő, hogy a népnyelvi szavak fele (11) *cs*-vel kezdődik, s ezek közül csak háromnak van biztos etimológiája.

2.2.2. Csak a régiségben fordulnak elő *atval* 'Stiefvater'; *?ed* 'Getreide'; *ellik* 'aufs Pferd oder auf Esel steigen, sich setzen'; *fial* 'Stiefsohn'; *fiu* olv.: *fiü* 1. 'funiculus, modus agri, mensura terrae; Seil', 2. 'a földközösségnél a kisorsolt egyenlő részek (parcellák) közt bizonyos szélességben hagyott, fűvel benőtt gyepszalag, mezsgye', 3. 'a földközösségnél bizonyos számú, szétszórtan fekvő földnek egy kötelékbe való foglalása'.

2.3. A kezdőbetűk szerinti megoszlás a következő képet mutatja:

a, á	41 szó	19,8%
b	11 szó	5,3%
cs	28 szó	13,5%
d	6 szó	3 %
e, é	42 szó	20 %
f	74 szó	35,7%
gy	5 szó	2,7%

Fentiekből az alapnyelvi hangok megterhelésére is következtethetünk (bár a teljes kép csak a harmadik kötet megjelenése után alakul majd ki).

Az alapnyelvben gyakoriak voltak a *p**-vel kezdődő szavak (ma a magyarban: *f* és *b*, összesen 41%).

Sorrendben ezután következett a magánhangzós szókezdet, bár ezek számát a magyarban az **s*-sel és **š*-sel kezdődő szavak is szaporították (fgr. **s*-, **š*- > m. ∅).

Ma *cs*-vel kezdődő finnugor szavaink szókezdő hangja eredetileg is affrikáta volt, a *d*-vel kezdődő szavak **t*, a *gy*-vel kezdődőek **j* kezdetűekre mennek vissza (Lakó, A magyar hangáll. 30.).

2.4. A címszavak szófaji megoszlása (az ÉSz. szerint):

ige	80	38,6%
főnév	110	53,1%
nomen-verbum	2	1 %
melléknév	5	2,3%
számnév	1	0,5%
névmás	3	1,5%
határozószó	4	2 %
névutó	2	1 %

Az igék jelentős száma azt mutatja, hogy az alapnyelv sokrétűen tudta megjelölni a különböző cselekvéseket.

2.5. A megfelelésekből arra is következtethetünk, hogy az illető szó ugor, finnugor vagy uráli eredetű. A számok a következő képet mutatják: a 207 címszóból ugor 47 (22,4%), finnugor 115 (55,7%), uráli 45 (21,9%). Ez a megoszlás várakozásunknak megfelel. Az sem meglepő, hogy a szavaknak több mint a felét (55,7%) a finnugor eredetűek alkotják. Az viszont már figyelemre méltó, hogy az uráli eredetű szavak száma megközelíti az ugor eredetűekét. Ez azt mutatja, hogy jelentős előrelépés történt a szamojéd nyelvek kutatásában.

3. A szótár ötféle etimológiai minősítést ad.

A ~ (tilde jel) jelzi a biztos egyeztetéseket.;116 szó (56%) tartozik ide. A kevésbé biztos egyeztetések előtt *?*~ áll. Mindössze 6 ilyen szó van (3%). A következő kategória minősítése: egyeztethető (28 szó, 13,5%). A talán egyeztethető szavak csoportjába 30 szó tartozik (14,4%). Vitatott eredetű 23 szó (11,1%). Ezeknél a szótár a valószínűség sorrendjében több (2-3) származtatási lehetőséget is megad. A fennmaradó 4 szóból 3 *(ember, fial, férj)* finnugor elemekből alakult elhomályosult összetétel, egy pedig *(ezüst)* az ópermi alapnyelvből származó átvétel.

A vitatott etimológiáknál 49 lehetőséget ad meg a szótár. Ezek megoszlása: egyeztethető 9, talán egyeztethető 21, belső keletkezésű (finnugor eredetű szóból) 8, összetétel (finnugor elemekből) 3; belső keletkezésű (nem finnugor eredetű szóból) 2, török eredetű 3, szláv eredetű 3.

Látjuk, hogy a lehetőségek döntő többsége itt is finnugor eredetre utal.

A biztos és egyeztethető etimológiák száma (az összetett szavakkal együtt) 174, a szótár etimológiáinak 84%-a. Ez a szám azt mutatja, hogy finnugor eredetűnek tartott szavaink nagy részénél a származtatás helyességét megfelelően dokumentálni tudjuk.

4.1. A szótár kilenc finnugor és öt szamojéd nyelvből közöl megfeleléseket, s ezen kívül egy-két adatot idéz a következő finnségi, illetve szamojéd nyelvekből: aunuszi (1), karjalai (2), liv (2), lüd (2), vepsze (1); koibál (2), motor (1), taigi (1).

A megfelelések számát nyelvenként táblázatban foglaltam össze (zárójelben, ? után állnak a bizonytalan megfelelések; a %-os arányokba ezeket is beszámítottam).

Az első %-oszlop azt fejezi ki, hogy a szótár 207 címszava közül hány %-nak van megfelelése az illető rokon nyelvben, a második pedig azt, hogy az összes rokonnyelvi megfelelőnek (817) az illető nyelv szavai hány %-át alkotják.

Nyelv	Megfelelések száma	A címszavak %-ában	Az összes megfelelések %-ában
vogul	112 (?3)	55,7%	14 %
osztják	107 (?3)	53 %	13,5%
zürjén	80 (?6)	41,5%	11 %
votják	72 (?8)	38,6%	10 %
cseremisz	45 (?6)	24,6%	6 %
mordvin	54 (?3)	27,5%	7 %
finn	61 (?6)	32,3%	8,5%
észt	52 (?3)	26,5%	6,5%
lapp	45 (?9)	26 %	6,5%
jurák	25 (?6)	14,9%	3,5%
jenyiszeji	17 (?3)	9,6%	2,5%
tavgi	19 (?2)	10 %	2,5%
szelkup	27 (?6)	15,9%	4 %
kamasz	22 (?3)	12 %	3 %
egyéb (finnségi és szamojéd)	12	5,5%	1,5%

Az összes megfelelők száma (a bizonytalanokkal együtt) 817. Egy-egy címszóra tehát átlagosan négy megfelelés jut (ez a számba vett nyelveknek több mint negyedrésze). Így más oldalról is arra a következtetésre jutunk, hogy az etimológiák megbízhatóságát megfelelő számú adat támasztja alá.

A megfelelések számának alakulása nagyjából a magyar és az illető nyelv közötti rokonság fokát is tükrözi. Kivételt képez a finn, az észt és a lapp nyelv, amelyeknél a megfelelések számának növekedése (a volgai nyelvekhez képest) ezeknek a nyelveknek alaposabb tanulmányozottságával kapcsolatos. A rokon nyelvek alaposabb kutatásával a megfelelések száma emelkedhet, de a fenti arányokon lényegesebb módosulást nem várhatunk.

4.2. Talán nem lesz érdektelen a legtöbb megfelelővel rendelkező szavak felsorolása: *alá* 14, *én* 14, *él* (ige) 13, *fél* (fele) 13, *fél* (ige) 12, N. *ev* 12, *ajak* 11, *fa* 10, *fal* (ige) 10, *az, a* 9, *dorgál* 9, *fúr* 9, *ez, e* 8, *fog* (fn.) 8, *felhő* 8, *fúj* 8.

5. A szótár minden szócikk végén részletes szakirodalmat közöl, megemlítve azt is, hogy melyik szerző milyen rokon nyelvi szavakkal kapcsolta össze a magyar szót, s hogy ez a magyarázat (a szótár szerzői szerint) helyes-e vagy sem.

Az etimológiák jórészt szétszórva, folyóiratokban jelentek meg, ennek ellenére talán nem lesz érdektelen, ha befejezésképpen megvizsgáljuk négy fontos összefoglaló műben az MSzFE. I. kötete címszavainak adatait.

Ezek a művek (MUSz. 1873—1881; NyH.[7] 1927; FUV. 1955; SKES. 1955—1962) egyúttal a finnugor lexikológiának majd egy évszázados fejlődését is dokumentálják.

	Helyes etimológia	Kevesebb nyelvből közölt adatot	Részben téves	Téves et.	Összes	Ebből helyes
MUSz.	20	8	74	25	127	15%
NyH.[7]	79	10	15	2	106	74%
FUV.	80	3	11	—	94	85%
SKES.	45	1	4	—	50	90%

A táblázatból első látásra is jól látható a MUSz. és a NyH.[7] megjelenése közötti óriási fejlődés. Az a tény, hogy a FUV.-ben és a SKES.-ben lényegesen kevesebb az MSzFE. címszavainak száma, e művek belső sajátosságaival magyarázható. De a helyes származtatások arányának növekedése itt is mutatja a fejlődést.

6. Végezetül néhány következtetés:

6.1. Már az első kötet alapján is nyilvánvaló, hogy gyakran használt tőszavaink jelentős része finnugor eredetű, s hogy ezek származékaikkal együtt mai szókincsünknek is legnagyobb részét alkotják.

6.2. Finnugor szavainknak csak elenyésző része avult el (2,5%), nagy többségük köznyelvi (87%), kisebb részük (10,5%) pedig tájnyelvi szó.

6.3. A fonémák mai megterheléséből bizonyos fokig következtethetünk az alapnyelvi fonémák megterhelésére is. A harmadik kötet megjelenése után érdemes lenne ezt a vizsgálatot a szótár által megadott kikövetkeztetett alapnyelvi alakok alapján elvégezni a különböző helyzetű magán- és mássalhangzókra is.

6.4. A statisztikai adatok tükrözik (természetesen egyéb körülményeket is figyelembe véve) az uráli, finnugor és ugor együttélés időtartamát, valamint a magyar és az egyes rokon nyelvek rokonsági fokát is.

6.5. Statisztikai adatokkal számszerűen is kimutathatjuk tudományágunk fejlődését.

CSÚCS SÁNDOR

Угрофинские элементы венгерского словарного состава в зеркале статистики

Автор на основании построения первого тома «A magyar szókészlet finnugor elemei» (Угрофинские элементы венгерского словарного состава) дает несколько статистических данных.

Первый том содержит 207 заглавных слов, из них 180 слов разговорного языка, 22 — народного, а 5 — вымерших слов. Статья отдельно перечисляет народные и вымершие слова. После этого следует статистика по заглавным буквам и частьям речи. Из первой статистики можно сделать вывод: какова была нагрузка звуков языка-основы, из второго — каковы были взамиоотношения частей речи языка-основы. Из перечисляемых слов 21,9% уральского происхождения, 55,7% — угрофинского, 22,4% — угорского. За статистикой этимологической характеристики следует таблица, показывающая число соответствий по отдельным языкам. Таблица в основном отражает степень родства между венгерским и соответствующим родственным языком. Наконец в четырех обзорных произведениях (MUSz, NyH[7], FUV, SKES) рассматриваются данные заглавных слов 1 тома M SzFE (Угрофинские элементы венгерского словарного состава). Эти цифровые данные отражают развитие нашей науки. Статья кончается выводами из вышесказанного.

Шандор Чуч

Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei

A magyarban a borszőlő különféle fajtáinak a neve egyúttal a megfelelő borféleséget is jelölni szokta; vö. *dinka, furmint, hárslevelű, kadarka, kéknyelű, muskotály, rizling, szürkebarát* stb. A borfajták nevei között azonban nem kis számmal vannak olyanok is, amelyek csak bornevek, és nem egyszersmind szőlőnevek is. Ilyenek például az *aszú, bikavér, máslás, siller, szamorodni* stb. Szőlő- és borneveink nem csupán nyelvtudományi, hanem szőlészeti, történeti és néprajzi tekintetben is igen tanulságosak. Kutatásuk régóta vonzza a különféle tudományágak szakembereit. Nyelvészeti szempontból különösen a következő dolgozatokat kell kiemelnünk: Gombocz Zoltán, A bor (MNy. II, 145—52, 193—9); Gálos Rezső, Adalék a szőllőnevekhez (MNy. II, 373—5); Décsy Gyula, A *murci* és társai (Nyr. LXXX, 374—8); Bakos József, A tokajhegyaljai szőlőművelés szókincse (EgriPedFőiskÉvk. V, 5—54); Moór Elemér, Bor és szőlő (A szőlőtermelés kialakulása népünknél az idetartozó szókészlet tükrében) (NyK. LXV, 413—23). Számos szőlő- és bornév etimológiáját tartalmazza az EtSz., SzófSz., Kniezsa, SzlJsz. és a MEtSz. Nyelvészeti munkához is jól használható Rapaics Raymund pomológiai monográfiája: A magyar gyümölcs (Bp., 1940.). Etimológiai kérdésekben jóval szűkszavúbb és tartózkodóbb: Katona József—Dömötör József, Magyar borok—borvidékek (Bp., 1963.). A hazai bortermelés külföldi kapcsolatainak megértéséhez fontosak: Komoróczy György, Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből (Kassa, 1944.); Tardy Lajos, A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798) (Sárospatak, 1963.). Az újabb néprajzi irodalomból két tanulmány érdemel említést: Belényesy Márta, Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században (NéprÉrt. XXXVII 11—30); Andrásfalvy Bertalan, A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai (NéprÉrt. XXXIX, 49—69).

Az alábbiakban szőlő- és borneveink népes csoportjából néhány olyat veszek tüzetesebb vizsgálat alá, amelynek szláv vonatkozásai vannak. Általában jövevényszavak ezek, de van közöttük tükörszó is. A jövevényszavak tárgyalásakor a szótörténetre és szóföldrajzra támaszkodva igyekszem elhárítani azokat a nehézségeket, amelyeket a korábbi kutatás megoldatlanul hagyott. Az efféle, eddig még nem tisztázott problémák a közvetlen átadó nyelvvel, az átvétel és meghonosodás körülményeivel vagy az illető szó végső etimológiai magyarázatával lehetnek kapcsolatban. Sor kerül olyan szóra is, amelyik még nem részesült etimológiai vizsgálatban.

*

Szamorodni. Első előfordulásának évét a SzófSz. 1870-ben (CzF.). KNIEZSA, SzlJsz. 488 pedig 1867-ben (BALLAGI) jelölte meg. Ez utóbbi évszám azonban helyesbítésre szorul. BALLAGI szótárának az a része ugyanis, amelyik a *Szomorodni* szócikkét (a *Számos* szócikke előtt!) magában foglalja, nem 1867-ben, hanem 1873-ban jelent meg (vö. SZILY: MNy. XIV, 142).

A XIX. századi magyar borászati szakirodalom jelentős részének áttanulmányozása alapján a *szamorodni* fontosabb korai adataiként a következőket mutathatom be: 1850: „Ki az aszúszemeket, mert nem elég bőven mutatkoznak, nyers szőlővel összetapostatja, felséges asztali bort szűr, mellyet a lengyel urak kiváltképen szeretvén, »*szamorodninak*« neveznek" (KATONA DIENES, Értekezések a szelid gesztenyefáról, borok királyáról, magyar theáról és indigóról. S. Patak, 1850. 22); 1858: „A jobbágyok felszabadítása óta a tokaji kövér aszúborok készítése igen nagyon megcsökkent. S ennek természetes oka van. Azelőtt a nagyobb szőlőbirtokosok Sáros, Felső-Zemplén, Ungvár, Szabolcs s több szomszéd megyékből ezerenkint rendelték ki tokaji szüretjeikre a munkás népet. Volt kinek az aszú szemeléssel babrálni, most csak az önkényt ajánlkozó kevés munkásra szorulunk. A nagyobb szőlősgazdák félve az idő viszontagságaitól, aszút nem, vagy csak igen keveset szednek, egy pár átalagra valót, házi szükségökre, egész szüretjöket *szamorodni* bornak készítik. *Szamorodni*, a kik tótul tudnak azt mondják tót szó, annyit tesz »magába termett«. A gazda aszút a szőlőbe nem szedet; a fürtök aszústól együtt mennek a taposó zsákjába. Ezen törkölyt úgy mint az aszút, ha nem épen oly erősen is, megtapostatja ismét odahaza, s a bort még akkor este felöntvén, s még azon éjjel ismét leszűri. Igen természetes, hogy az ilyen bor jobb a közönségesnél, jó pecsenyebor, de még sem csinált aszúbor az; hanem a szüret félannyi időbe sem kerül, s az ilyen bort híják »*szamorodni*«" (Borászati Lapok I, 180); 1861: „*Számorodni*. Tokaj-Hegyalján midőn kevés aszú van, ha nem tartják érdemesnek ennek különváltogatását, vagy ha van is elegendő aszú, de egy részből a szőlőnek, azt ki nem válogatják, hanem ugy a mint a szőlő termett aszúval együtt tapossák össze, s szürik le levét, az igy készült bort *szamorodninak* nevezik, mi a lengyelekkel üzött virágzó kereskedés idejéből, és azon lengyel szótól szamo-rody (az az magában termett,) vette eredetét" (GYÜRKY ANTAL, Borászati-szótár. Betürendben kellő magyarázattal ellátva. Pest, 1861. 97); 1867: „a *szamorodni* vagy *szomorodni* minősége a fürtökön levő több vagy kevesebb aszúszemek mennyiségétől és azok tökéletesebb vagy silányabb kiképződésétől függ, s igy az aszúbor jellegét is azon különbségekhez képest inkább vagy kevésbé közeliti meg; sőt van eset arra, hogy felül is mulja, ha hogy az aszúbor silányabb esztendőben készült amannál" (Tokaj-hegyaljai album. Szerkesztők: SZABÓ JÓZSEF, TÖRÖK ISTVÁN. Pest, 1867. 76); 1869: „*Szamorodni* vagy *szomorodni*. Értünk alatta hegyaljai bort, mely minden mesterkélés nélkül készült, s ennél fogva fiatal korában nagyobb vagy kisebb édessége mellett a legtüzesebb s szeszesebb borok közzé tartozik, későbben, midőn a czukornak netaláni feleslege a lassu erjedés utján végkép szeszre áltváltozott, a *szomorodni* bor magában egyikét a világ legtartósabb, legerősebb borainak képviseli, mely rendkívüli szesztartalmánál fogva a legalkalmasabb anyagot szolgáltatja a külkereskedésre" (ENTZ FERENCZ—MÁLNAY IGNÁCZ—TÓTH IMRE, Magyarország borászata. Bp., 1869. 82); 1870: „*szamorodni*, újabb időben Tokaj vidékén s általában a Hegyalján lábra kapott idegen (némelyek szerént lengyel) szó; azon bort nevezik így, melyet vegyesen aszú és nyers szőlőszemekből nyomtak ki" (CzF.). L. még: Borászati

Lapok III [1860.], 65, 73, XIX [1887.], 267—8 | PallasLex. III, 501, XV, 399, XVI, 233 | Nyr. XXV, 514 | Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája). Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. Bp., [1896 k.]. 192 | KATONA—DÖMÖTÖR: i. m. 163, 168.

Szótörténeti—etimológiai szempontból is értékes DERCZENI IDŐSB DERCSÉNY JÁNOSnak „A' Magyar Országi Boroknak a' Külföldiekkel való egybe hasonlítása" című közleménye, amelyben az eddig ismert legkorábbi híradást olvashatjuk szamorodni jellegű tokaj-hegyaljai bor készítéséről: 1825: „a' Lengyel Urak magok is ismét kezdik meglátogatni a' Hegyallyát, és a' maga természeti valóságában lévő Ordinarium bort *(Szamorodno vino* [ɔ: *samorodne wino])* és gyenge Máslást, a' mellyet most Lengyel Országban legörömestebb isznak, leginkább keresik, úgy hogy némelly szőlős gazdák olly szándékkal vagynak, hogy aszút nem fognak szedni, hanem a' nyers szőlővel tapodtatják össze, minthogy a' múlt esztendőkben termett ordinarium boroknak meglehetősen felhágott az árok" (TudGyűjt. 1825. 1. sz. 74).

Az idézett adatokból kitűnik, hogy a szamorodni készítése 1825 körül kezdett a Tokaj-Hegyalján tért hódítani, de szélesebb körben csak a múlt század második felében terjedt el. Ma az aszú mellett a szamorodni a leghíresebb tokaji borfajta. Gyorsan ívelő pályafutását gazdasági tényezők mozdították elő. Ezek megértéséhez tudnunk kell, milyen tokaji italfajtákkal kelt versenyre. A védett fekvésű, dél felé nyitott tokaj-hegyaljai borvidék elsősorban furmint, hárslevelű és sárga muskotály fajtájú szőlőkből áll. A szüretet itt rendszerint csupán október 28-án, Simon Júda napján kezdik el, s a lehetőséghez képest bevárják a túlérést, aszúsodást, esetleg a nemes rothadást. A legértékesebb tokaji italkülönlegesség, az e s z e n c i a (l. 1707 k.: MEtSz.) úgy készül, hogy a tőkén aszúsodott vagy nemesen rothadt fürtöket és bogyókat lyuggatott fenekű kádba gyűjtik, s a fürtök saját súlyának nyomása alatt kicsurgott mézédes nektárból több év múlva zamatos ízű és illatú italt nyernek, amely 40—60% cukortartalommal és csak 4—8% alkoholtartalommal rendelkezik, s így inkább tekinthető szörpnek, mint bornak. A s z ú készítéskor (vö. MEtSz. *aszú* a.) a tőkén aszúsodott vagy nemesen rothadt bogyókat különválogatják és péppé taposssák *(aszútészta).* A régi mérték szerint az aszú puttonyszámát (2—6 puttonyos aszú) az szabta meg, hogy egy gönci hordó (136 l) mustot vagy bort hány puttony (28 l) aszútésztára öntöttek. Ma a puttonyszám az aszúbor cukor- és vonadékanyagtartalmától függ. A f o r d í t á s (l. 1869: *Forditás:* ENTZ—MÁLNAY—TÓTH: i. m. 82) a taposózsákokban visszamaradt aszútörkölynek mustban történő kiáztatása útján készül. A m á s l á s (1560 k.: SzófSz.) a kierjedt aszúbor seprőjére felöntött és azon áterjesztett bor. Az aszúszemek nélkül készült közönséges tokajinak o r d i n á r i s b o r vagy t o k a j i o r d i n á r i u m (l. 1825: l. fent; l. még KertLex. Bp., 1963. 1038) a neve. A tokaji boroknak ebben a hierarchiájában a s z a m o r o d n i közvetlenül az aszú után foglal helyet. Majdnem olyan finom, mint az, készítése viszont nem kíván annyi munkát. A szamorodnit úgy állítják elő, hogy az aszúbogyókat a nem aszúsodott bogyókkal együtt válogatás, szemelés nélkül dolgozzák fel. Több évig tartó érlelés után kiváló minőségű csemegebort kapnak, amely cukortartalmától függően édes vagy száraz lehet. Nagyobb mennyiségű szamorodni készítésére különösen az 1848. évi jobbágyfelszabadítás után került sor, mert a jobbágykéz nélkül maradt tokaj-hegyaljai szőlőbirtokosok számára jóval gazdaságosabb volt a fürtöknek egyre-másra, válogatás nélkül való leszede-

tése, mintsem hogy tőkéről tőkére haladva szemenként szedessék le az aszút vagy pedig a vegyesen leszedett szőlőből az aszút utóbb kiválogattassák.

A magyar *szamorodni* eredetéről nyilvánított vélemények megegyeznek abban, hogy forrásként csak a szlovák *samorodný* 'magától termő, öntermő' (Hvozdzik I, 1166; itt *samorodné víno* 'szamorodni bor' is), 'direkttermő szőlőből nyert ⟨bor⟩' (SlSJ. IV, 21), illetőleg a lengyel *samorodny* 'született, őseredeti; ösztönös, spontán; magától termett, természetes' (SłJP. VIII, 47; itt 1951-ből származó idézettel igazolt *samorodne wino* 'szamorodni bor' is) jöhet számításba. A szlovák származtatás mellett nyilatkozott Mezőssy (Borászati Lapok XIX [1887.], 267), Sassi Nagy (Nyr. XXV, 514), Gombocz (MNy. II, 195), Bárczi (SzófSz.) és Prohászka (Nyr. LXXV, 352), a lengyelből való származtatás mellett pedig PallasLex. XV, 399, RévaiLex. XVII, 342, Rapaics (MagyGyüm. 185), ÚjIdőkLex. XXII, 5576, Kniezsa (SzlJsz. 488), Bakos József (EgriPedFőiskÉvk. V, 33), Katona Dömötör (i. m. 168) és Jerzy Jakubiuk (Kariera wina węgierskiego w literaturze polskiej. Warszawa, 1965. 36). A két lehetőség közül a lengyel javára billenti a mérleget egyfelől a történeti kritérium, az a tény, hogy lengyel borkereskedők régtől fogva működtek a Hegyalján, másfelől meg az a körülmény, hogy 'magától termett, természetes, mesterkéletlen, a maga valóságában levő' jelentést, amelynek a magyar *szamorodni* kialakulása szempontjából kulcsfontossága van, csak a lengyel *samorodny* esetében tudunk hitelt érdemlően kimutatni. A szlovák irodalmi nyelvben e jelentést a *samorodý*-val (SlSJ. IV, 21) fejezik ki. — A szláv **samorodьnъ* összetételi típus ősiségét előtagját illetően az óegyházi szláv *samotvorьnъ* 'magától támadt, magától lett', utótagját illetőleg pedig az óegyházi szláv *dobrorodьnъ* 'előkelő, nemes' melléknévvel lehet bizonyítani.

A lengyel *samorodny*-ból való eredeztetésnek is van azonban még egy el nem hárított alaki nehézsége. Már Kniezsa (i. h.) rámutatott ugyanis arra, hogy a lengyel *wino* 'bor' főnév, amelynek az átvett *samorodny, -a, -e* melléknév jelzője lehetett, semleges nemű, s ezért a nemben való egyeztetés alapján a lengyel *samorodny*-nak és a *wino*-nak a jelzős kapcsolata *samorodne wino*-nak (esetleg a borászati szaknyelvben *wino samorodne*-nak) hangzik, a semleges nemű alakjában álló lengyel melléknévből viszont az *i* végű magyar *szamorodni* nehezen érthető. A továbbiakban ezt a kérdést igyekszem tisztázni.

Az a meggyőződésem, hogy a magyarba átvett lengyel *samorodny, -a, -e* nem a *wino*-nak, hanem a hímnemű lengyel *maślacz*-nak volt a jelzője. A lengyel *maślacz* (VarsóiSz. II, 897; SłJP. IV, 502), R. *maślarz, maślaż* (Linde III, 53) a magyar *máslás*-ból származik, jelentése azonban 'tokaji aszú'-vá módosult.[1] (A lengyel szó etimológiájára l. Brückner, SłEt. 325; Słuszkiewicz: JP. XXXI, 197.) A 'tokaji aszú' jelentésű lengyel *maślacz* már egy 1646-ban Nowy Sączon kelt iratban előfordul: „O *maślaczu* czteroputowym" [= négyputtonyos aszúról] (Komoróczy: i. m. 284). De miért kapta egy gyengébb minőségű tokaji borfajta magyar neve a lengyelben a 'tokaji aszú' jelentést? Úgy gondolom, azért, mert amennyire exportképes volt már évszázadokkal ezelőtt a tokaji aszú maga, annyira nem volt exportképes e kitűnő bor régi magyar megnevezése, az *aszúszőlőbor*. Még a magyarok nyelvét is megtornáztatta. Csokonai így panaszkodott rá 1803-ban egyik anakreoni dalához fűzött meg-

[1] A magyar *máslás* átkerült a szlovákba és — valószínűleg lengyel közvetítéssel, alkalmilag használatos szóként — az oroszba is; vö. szlovák *maslač* 'tokaji máslás' (Bernolák II, 1324), régi *másláš* 'ua.' (MNy. LVI, 174); orosz *мáслаш* 'aszú' (StudSl. VI, 273; l. még SlRLJ. III, 484 *Гуляш* a.).

jegyzésében: 1803/1922: „Sajnálható dolog a nyelvre nézve is, de kivált a poézisra nézve, hogy a mi világ szerte kedves és becses tokaji borunknak oly insonorus és nyomorék s hosszú neve van. *Asszúszőlőbor!* — Hogy én a hazai termést még is nemzeti szóval ejtsem ki; kéntelen voltam a *máslás* nevet venni fel, noha ez szegényebb neme a hegyaljai nektárnak" (CSOKONAI, ÖM. I/1, 194—5). Csokonai tehát ugyanúgy járt el, mint a lengyelek: a *máslás*-ra ruházta a nehezen ejthető *aszúszőlőbor* jelentését. A magyar köznyelv, mint tudjuk, más megoldást választott: az *aszúszőlőbor*-ból előbb kivetette a középső összetételi tagot, majd az így nyert *aszúbor*-ból jelentéstapadásos rövidüléssel *aszú*-t alakított. Ez a folyamat későn, a XIX. század elején zajlott le (l. MEtSz. *aszú* a.); Csokonainak még nem volt róla tudomása.

A lengyelben a magyar *máslás* meghonosodását és eredeti jelentésének megváltozását az a körülmény is előmozdíthatta, hogy e szót a lengyel nyelvérzék a *masło* 'vaj' családjába (vö. *maślanka* 'író mint vajkészítési melléktermék', *maślany* 'vajas', *maślnica* 'köpülő' stb.) vonta. Ezt a népetimológiás összekapcsolást támogathatta a tokaji aszú sűrű, szinte olajszerű volta is.

A magyar *szamorodni* előzménye tehát egy adatokkal nem igazolható, de a fentiekkel — úgy hiszem — jól valószínűsíthető lengyel **samorodny maślacz* 'mesterkéletlen tokaji aszú' lehetett. E szókapcsolatban a *samorodny* arra utal, hogy a valódi aszúval szemben a szamorodni készítéséhez a termett szőlőt eredeti mivoltában, az aszúsodott bogyók kiszemelgetése nélkül használják fel.

Nem zárható ki természetesen annak lehetősége sem, hogy a lengyel *samorodny* esetleg más hímnemű bornévvel is jelzős kapcsolatban állhatott, olyannal például, mint a 'magyar bor' vagy 'tokaji bor' jelentésű *madzar* ~ *madziar, tokaj, węgier, węgrzyn, węgrzynek* stb. (Ezekre l. JAKUBIUK: i. m. 61.) Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a szamorodninak külön névvel való jelölése nyilvánvalóan borhoz kiválóan értő környezetben, feltehetőleg a Tokajban vásárló lengyel kereskedők szakmai nyelvében ment végbe, valószínűbbnek kell tartanunk a szamorodnihoz igen közeli borfajtát jelentő *maślacz*-hoz való viszonyítást, mint a bornak csupán származási helyét megadó, általános értelmű *tokaj, węgrzyn* stb. bornévnek differentia specifica-val való ellátását. A kérdést az fogja véglegesen eldönteni, melyik szókapcsolat kerül elő a XVIII. század végéről vagy a XIX. század elejéről keltezett lengyel forrásokból.

A német *Szamorodner* 'tokaji szamorodni' (Brockhaus[16] XI, 552) és a szerb-horvát *samorod* 'egy fajta bánáti csemegebor' (Политика. Београд. 1967. V. 17. 8) a magyar *szamorodni*-ból keletkezett.

Hárslevelű. A Tokaj-Hegyalján termő szőlőfajták között a furmint (kb. 70%) után a hárslevelű (kb. 25%) következik. A furminthoz képest kevésbé aszúsodik, de előnyösen mérsékli annak erősebb savait, keménységét (l. KertLex. Bp., 1963. 1037). Elsőrendű fajbor a debrői hárslevelű, amely Heves megye debrői borvidékén készül főleg hárslevelű szőlőből (l. ÚjMagyLex. II, 27).

A *hárslevelű* szőlőnévre a XVIII. század közepe óta vannak adataink: 1744: „Immiſcentur his tamen plures, praeſertim quae proventu, & ubertate priores ſubſequuntur, qualis eſt *Harslevelö*, aliis Juhfark" (Disquisitio physico-medica de vini Tokaiensis cultura . . ., conscripta a Dn. JOANNE MATOLAI DE

ZOLNA, Hungaro: Appendix ad volumen septimum Actorum physico-medicorum Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae ... 13); 1798: „*Hárs-levelü* fragrantiae eximiae, floribus ſambuci conſimilis, durabilis, ſucculenta, ſolo Tokayenſi conveniens" (ANTONIUS SZIRMAY, Notitia Historica, Politica, Oeconomica Montium, et Locorum Viniferorum Comitatus Zempleniensis. Cassoviae, 1798. 32); 1832: „Den nächsten Platz neben dem Formint verdient die lindenblättrige Traube, *Hárs-Levelü* ... Sie hat ihren Namen von der Aenlichkeit ihrer Blätter mit denen des Lindenbaumes" (FRANZ SCHAMS, Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange ... I. Pesth, 1832. 85); 1861: „*Hárslevelü*, igen elterjedt szőlőfaj, sok helyen erdélyinek nevezik ... *Hárslevelünek*, a levelei nem hasonlitanak a harsfa leveleihez, az elnevezés tehát elég hibás. — Levele három nagykaréjos, apró csipkéjü, felül setétzöld, alul kevésé pölyhös" GYÜRKY: i. m. 60).

RAPAICS, MagyGyüm. 183 szerint a hárslevelű „szőlő és neve délről származik [,] a szláv Lipovina magyar megfelelője". A szlávon itt nyilvánvalóan szerb-horvátot kell értenünk. A szerb-horvátban valóban van *lȉpovina* hangtestű szó; elsősorban 'hársfa mint faanyag' (SRSl. 378) a jelentése, de kimutatható 'nagylevelű hársfa (Tilia platyphyllos)' (BOGOSLAV ŠULEK, Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb, 1879. 199; SIMONOVIĆ 469) és 'egy fajta szőlő (wippachi ~ vipavai)' (ŠULEK: i. h.; POPOVIĆ[2] II, 163) jelentésben is. A Stájerország délkeleti részén beszélt szlovén nyelvjárások a *lípavina, lípovina* (PLETERŠNIK I, 520) főnevet 'egy fajta szőlő (wippachi)' jelentésben használják. Ez utóbbinak átvétele az Alsólendván feljegyzett magyar nyelvjárási *lepovino* 'egy fajta szőlő' (MTsz.; vö.: GOMBOCZ: MNy. II, 150; KNIEZSA, SzlJsz. 684).

A szerb-horvát *lȉpovina* és a magyar *hárslevelű* szerkezeti hasonlósága szembeötlő, RAPAICS tehát feltétlenül helyes irányba terelte a kutatást. A magyar *hárslevelű* közvetlen mintája azonban nem a szerb-horvát *lȉpa* 'hársfa' származékaként létrejött *lȉpovina* lehetett, hanem a *lȉpa* és a *lȉst* 'levél' összetételéből keletkezett *lȉpolīst*. Ez a szerb-horvát *lȉpolīst* egyfelől 'kislevelű hárs (Tilia cordata)' (ŠULEK: i. h.; POPOVIĆ[2] II, 163; SRSl. 378; SIMONOVIĆ: i. h.) jelentésű, másfelől pedig vidékenként más-más fehér szőlőfajtát jelöl (l. POPOVIĆ[2] II, 163; vö. még HASz. VI, 100). ŠULEK (i. h.) a *lȉpolīst* nevű szőlőfajták területi megoszlását a következőképpen adja meg: Pozsega ~ Požega: 'fehér Mosel-vidéki' és 'fehér tramini'; Gradiška ~ Gradisca: 'fehér wippachi' (Gradiška nem szerb-horvát, hanem szlovén—olasz nyelvterületen fekszik). A szerb akadémiai nagyszótár cédulaanyagában található a *lȉpolīst*-re egy adat a közép-dalmáciai Korčula szigetéről is, de jelentése csak ennyi: 'egy fajta fehér szőlő'. A *lȉpolīst* szőlőnév *lȅpolīst* (POPOVIĆ[2] II, 161; HASz. VI, 245) változata a *lȇp* 'szép' melléknév hatását mutatja. (Vö. szlovén *lępolīst* 'széplevelű': PLETERŠNIK I, 509.)

A szerb-horvát *lȉpolīst* szőlőnév keletkezését az magyarázza, hogy a névadóknak olyan szőlőfajtával volt dolguk, amelynek levele feltűnően hasonlított a hárséra. Később a szőlőnév olyan szőlőfajtákra is átvonódhatott, amelyeknek levele már csak kevéssé emlékeztet a hársfa levelére. Nagymérvű hasonlóságról a magyar hárslevelű szőlővel kapcsolatban sem beszélhetünk. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a levelén látható bevágások, karéjok mélysége kisebb, mint valamennyi más fontosabb szőlőfajta levelén (l. a színes tábla mindkét oldalát az ÚjMagyLex. VI, 320 után). A hársfa fogazott szélű levelét egyáltalán nem tagolják karéjok (l. ÚjMagyLex. III, 212).

A magyar *hárslevelű*-t a szerb-horvát *lȉpolīst* tükörfordításának tartom. A kiindulás Szlavónia, talán Pozsega felől történhetett.

A cseh *lipka* 'rajnai rizling (mint szőlőfajta)' [tkp. 'kis hárs'] (PSlJČ. II, 600), *bzenecká lipka* 'dél-morvaországi szőlőfajta, bzeneci hárslevelű bor, rizling' (Dobossy, CsehMSz. I, 396) a szerb-horvát és magyar szőlő- s bornévtől függetlenül keletkezhetett.

Dinka. Az METSz. megállapítása szerint „A mai szőlészeti és borászati szaknyelvben főleg a *kövidinka, bogdányi* vagy *török dinka, fehér dinka, zöld dinka* . . . kifejezésekben használatos". Ezek közül a köznyelvben a *kövidinka* a legelterjedtebb. Az 1795 k. óta adatolható magyar *dinka* forrása a szerb-horvát *dînka*, nyelvjárási *dînjka* 'egy fajta szőlő: piros tramini' (MEtSz.). A szerb-horvát szőlőnév a MEtSz. szerint a szerb-horvát *dìnja* 'sárgadinnye' származékának látszik, „ha ugyan ez az összekapcsolás nem csupán népetimológia". Az alábbiakban azt igyekszem bizonyítani, hogy itt valóban népetimológiával van dolgunk, és a szerb-horvát *dînka* eredetét máshol kell keresnünk.

Daničić (HASz. II, 404) megfigyelte, hogy a szerb-horvát *dînka* nem az egész nyelvterületen, hanem csak a Szerémségben járatos; a történelmi Szerbiában ugyanennek a szőlőfajtának *plovdinka, nišević a, lisičica*, Zágrábban pedig *kraljevina* a neve. Az a feltevésem, hogy a szerémségi *dînka* és a szerbiai *plòvdînka* (Ristić—Kangrga II, 659; HASz. X, 87) etimológiailag is összetartozik, éspedig úgy, hogy a *dînka* a *plòvdînka*-ból alakult. De honnan származik ez a *plòvdînka* maga?

Felhasználva a különféle szótárakon kívül a megjelenőben levő szerb akadémiai nagyszótár (SKNJ.) kéziratos cédulaanyagát, a szerb-horvát *plòvdînka* legközelebbi alakváltozataként a következőket vehetjük számba: *plovdina* (Popović² II, 267; HASz. X, 87), *plóvdiv* (a SKNJ. cédulaanyagából). Különösen értékes ez az utóbbi, *plóvdiv* változat, mert közvetlen kapcsolatot teremt Plovdiv bulgáriai várossal, ahonnan a szóban forgó szőlőfajta származhatott és amelyről nevét is vehette. E bolgár városnak a szerb-horvátban *Plovdin* és *Plovdina* (HASz. X, 87), hivatalosan *Plòvdiv* (Dayre—Deanović—Maixner 457) a neve. Mindezeknek a bolgár *Пловдив* városnév a forrása. Nyilvánvaló tehát, hogy a szerb-horvát *Plovdin* és *Plovdina* a *Plòvdiv*-hoz képest másodlagos: a *Plovdin* az *in* végű szerb-horvát *Kovin* 'Kevevára', *Negotin, Odrin* 'Edirne', *Ogulin, Paraćin, Petrovaradin* 'Pétervárad', *Skradin, Varaždin* 'Varasd' stb. helységnévcsoport analógiás hatására, a *Plovdina* pedig az *Atina* 'Athén', *Čajetina, Krapina, Slatina* stb. mintájára keletkezhetett. A bolgár *Пловдив*-nak a görögben *Φιλιππόπολις*, a törökben pedig *Filibe* az egyenértékese. Etimológiailag azonban nem ezekre megy vissza, hanem egy trák (Georgiev szerint nyugati dák-mysiai) *Pulpudeva* városnévre, amelynek tulajdonképpen 'Fülöp városa' a jelentése (Skok: Slavistična revija III, 355; Georgiev: VъprBEt. 48, 93, 109, 115, 118). A városnév Nagy Sándor apjának, II. Fülöp (i. e. 382 k.—336.) macedón királynak az emlékét örökíti meg, aki i. e. 340-ben e várost alapította, illetőleg átépítette.

Visszatérve a szerb-horvát *plòvdînka* szőlőnévre meg kell említenünk, hogy a szerb-horvátban a helységekről, vidékekről elnevezett szőlőfajtáknak rendszerint *-ka* képzőjük van; vö. *bràničēvka* <: *Bràničevo* hn., *dalmàtinka* (vö. *Dàlmācija*, régi *Dàlmātija*), *skàdārka* <: *Skàdar* hn. (a magyar *kadarka* a szerb-horvátból való; l. Kniezsa, SzlJsz. 238), *slànkamēnka* <: *Slànkamen*

'Zalánkemén' hn. (a magyar *szlankamenka* a szerb-horvátból való; l. KNIEZSA, SzlJsz. 478, ÚjMLex. VI, 252), *smedèrēvka* <: *Smèderevo* 'Szendrő' hn., *zàdārka* <: *Zàdar* hn. stb. A *Plovdin* városnévből alkotott *plòvdīnka* szőlőnév tehát szóképzési szempontból szabályosnak tekinthető.

A teljesebb alakú *plòvdīnka*-ból a rövidebb *dînka* népetimológiával, illetőleg téves tagolással jöhetett létre. A *plòvdīnka* második felét a szerb-horvát nyelvérzék a *dînja* (kicsinyítő képzővel: *dînjica)* 'sárgadinnye' családjába sorolhatta (a képzésmód lehetséges voltára vö. szerb-horvát *krûška* 'körte' <: **kruša* 'ua.'), első felét pedig a *plâv* 'kék' színnévvel hozhatta kapcsolatba. Közrejátszhatott az is, hogy a *plâv* egyik származékának, a *plàvac*nak 'kék magos szőlő; ilyen szőlőből szűrt bor' a jelentése.

Mindez természetesen csak ott és akkor mehetett végbe, ahol és amikor a *plòvdīnka* igazi szerkezeti felépítése a beszélők tudatában elhomályosodott. Aligha véletlen, hogy a Bulgáriával szomszédos történelmi Szerbiában az adatok tanúsága szerint a csonkítatlan *plòvdīnka,* a Plovdivtól távol eső Szerémségben viszont a megrövidült *dînka* használatos. A *dînka* alaknak talán éppen a Szerémség volt a születési helye. Onnan kerülhetett át a magyarba is.

Zelenec. E szőlőnevünket a múlt század második fele óta tudjuk adatolni. L.: 1869: „Az idevaló elnevezések szerint vannak Szerednye környékén a következő fajok: *Zelinecz* = zöld boros, bőven termő, száraz idővel könnyen töppedő szőlőfaj, mely nedves idővel könnyen is rothad, derekkel meglehetősen daczol. Borának szine zöldes, s ezen szint keresik a szerednyei borban" (ENTZ—MÁLNAY—TÓTH: i. m. 53); 1876: *zelenecz*-sz. (MNy. II, 375). KNIEZSA, SzlJsz. 785 a kétes eredetű szavak közé sorolt *zelenec-szőlő*-ről a következőképpen vélekedett: „Nyilván egy szláv (talán szlovák?) **zelenec* átvétele (ez talán a 'grün; zöld' jelentésű *zelenъ* melléknév *-bcь* képzős származéka), jelentése tehát 'zöld' lehetne. Ilyen szőlőnevet azonban sem a sz-ból, sem a szh-ból kimutatni nem lehet".

Az 1869. évi adat tanúsága szerint a *zelenec* Szerednye környékén, azaz az Ungvár és Munkács között fekvő borvidéken szokásos elnevezés. Ez a területi rögzítés útbaigazít bennünket a *zelenec* nyelvi forrását illetően is: az ukránban kell körülnéznünk. Az ukránban valóban van *зеленéць* főnév, amelyet a szótárak 'éretlen gyümölcs; egy fajta, közelebbről meg nem határozott növény' (HRINČENKO II, 148), 'levélzöld, klorofill' (KUZELA—RUDNYĆKYJ, UkrDtWb. 288), 'a zöld; zöld növényzet' (URSl. II, 216) jelentésben tartanak nyilván. A *зеленéць*-nek azonban a kárpátaljai ukrán szőlészek nyelvében 'egy fajta szőlő' jelentése is lehet, és a magyarba az így használt ukrán *зеленéць* kerülhetett át. Az ukrán szónak szőlőnévként való alkalmazását az a körülmény is valószínűsíti, hogy például az etimológiailag vele összefüggő szlovén *zeleníka* (PLETERŠNIK II, 912) öt jelentése között is szerepel az 'éretlen gyümölcs' és az 'egy fajta szőlő'. — A magyar szőlőnevek vizsgálatakor számolnunk kell az ukránból való átvétel lehetőségével is.

A 'zöld' jelentésű szláv **zelenъ* melléknévnek egy másik származéka is átkerült a magyarba *zelenka* alakban. 1557 óta (MNy. LXIV, 232; l. még LIPP: PKert. III, 151: NySz.) 'egy fajta őszi körte' jelentésben dokumentálható, 1861 óta pedig 'egy fajta fehér szőlő, aprófehér' jelentésben. L.: 1861: „Alanttermö, szőlőfaj neve, melyet . . . Pest körüli németek: Grünlingnek, — s néhol *Zelinkának* . . . neveznek" (GYÜRKY: i. m. 10); 1869:

„Aprófehér. Kleinweisz. *Zelenka*, Tótfalu, Bogdány" (ENTZ—MÁLNAY—TÓTH: i. m. 105); 1906: „Apró fehér szőlő . . . Más nevei Aradhegyalján: Aprafer és Abuc . . . Vannak, akik azonosnak tartják az Apró fehérrel a Budai zöldet s a következő más nevekkel is ismertetik: Bálint, Kleinweiss, *Zelenka*" (Mez Lex. I, 49); 1963: *Zelenka* (KertLex. 57 *Aprófehér* a.).

A magyar *zelenka* körtenév a szlovákból származhat; vö. szlovák nyelvjárási *zelenka, zelienka* 'zöldkörte mint körtefajta' (HVOZDZIK I, 1585); — vö. még: cseh nyelvjárási *zelenka, zelinka* 'ua.' (TRÁVNÍČEK[4] 1744); szlovén nyelvjárási *zelénka* 'egy fajta körte' (PLETERŠNIK II, 912). KNIEZSA, SzlJsz. 571 szerint „A magyar szó (mivel Lippainál fordul elő), talán . . . a csehből való". A szlovák megfelelő ismeretében azonban a szlovákból való eredeztetés mégis nagyobb súllyal esik latba.

A *zelenka* szőlőnév feltehetőleg a szerb-horvát nyelvjárási *zelenka* 'egy fajta szőlő' (POPOVIĆ[2] II, 100) átvétele (vö. GOMBOCZ: MNy. II, 152). Kissé távolabbról ide kapcsolódik a szerb-horvát nyelvjárási *zelenika* 'ua'. (POPOVIĆ[2] II, 100) és a szlovén *zeleníka* 'ua.' (PLETERŠNIK II, 912) is.

Drapák. Az erjedésen nagyjából már túljutott, de még cukrot és jelentős mennyiségű széndioxidot tartalmazó újbornak a köznyelvben általában *murci* (ÉrtSz.; KertLex. 675) a neve, de mondják *karcos*-nak (ÉrtSz.), *rámpás*-nak (ÉrtSz.), sőt néhol *burcsák*-nak (MTsz.; Nyr. LXXX, 375) is. Ugyancsak ebbe a szinonimasorba tartozik a *drapák* is, amelyet nyelvészeti irodalmunk eddig még nem vett számba. Adatai: 1861: „Karczos-bor *(drapák)* az mely még egészen az érjedésen átnemment, vagy még kinem fejlődött s igy mindegy karczoló izét érezni ivás közben" (GYÜRKY: i. m. 71); 1873: „Az a nehány [balassagyarmati] »burger«, aki néha-néha betéved [a Zichy fogadóba] egy »jó napot« csinálni magának »esténkint«, nyugodtan issza meg »feketéjét« vagy a megrendelt »*drapákot*«" (MIKSZÁTH, ÖM. LI, 33); 1878:„ »*Drapák*«-nak Tóth Ede a bor azon elvetemedett német hívta, melyet itt az Alföldön lőrének csúfolnak" (MIKSZÁTH, ÖM. LV, 47). A Mikszáth-idézetekben a szó 'lőre, vinkó' jelentésárnyalatú.

A *drapák* az azonos jelentésű *burcsák*-hoz (EtSz. I, 572; KNIEZSA, SzlJsz. 113; MACHEK, EtSlČSl. 51) hasonlóan a szlovákból származik; vö. szlovák *drapák* '⟨kotrógépen, emelődarun⟩ markolószerkezet' (SlSJ. I, 325), 'kapadohány' (KÁLAL 111; HVOZDZIK I, 189); — vö. még cseh *drapák* ⟨kotrógépen, emelődarun⟩ markolószerkezet' (SlSJČ. I, 398); alsószorb *drapak* 'zsugori, fukar ember; radírgumi' (ŠWJELA 57); lengyel *drapak* 'régi, elnyűtt seprű; elnyűtt súrolókefe; tönkrement holmi' (SłJP. II. 352). A szlovák *drapák* a *dráp, drap, driap* 'karom', *drapačka* 'gyapjú feldolgozásához használatos gereben, körömpő', *drapkať* 'kissé megkarcol, megkarmol', *drapľavý* 'érdes', *driapať* 'karmol, karcol; szaggat, tép, foszt' (l. még MACHEK, EtSlČSl. 94) szavak családjába tartozik, és tulajdonképpen 'az, ami karcol' jelentésű. Ebből az alapjelentésből érthető a 'kapadohány' jelentés, valamint a nem szótározott, de a magyar *drapák* által igazolt 'murci' jelentés is. A *drapák* tehát nem más, mint a szlovákok 'karcos'-a. Hasonló szemléletet tükröz a német *Krätzer* 'savanyú bor; fiatal, édes tiroli vörös bor' (Sprach-Brockhaus[7] 369), amely a német *kratzen* 'vakar, kapar; karcol, karmol' származéka (l. TrübnersDtWb. IV, 262).

Vinkó. A silány minőségű, gyenge, rendszerint homoki szőlőből szűrt bornak a *vinkó* a bizalmas stílusértékű, gúnyos megnevezése (vö. PallasLex.

XVII, 879; ÉrtSz.). Eredetét illetően a kutatók zöme (CzF.; SZARVAS: Nyr. XVI, 164; KOVÁCS, LatEl. 45; PRÓNAI: Nyr. XXVII, 177; VALLÓ: Nyr. XXXIII, 571; ÁGNER: Nyr. XXXIV, 25; GOMBOCZ: MNy. II, 197; SzófSz.; PROHÁSZKA: Nyr. LXXV, 352) egyetért abban, hogy a magyarba a szlovákból került. MIKLOSICH (Nyr. XI, 565) csupán általánosságban állapította meg a szónak a szláv nyelvekből való származását, de közvetlen forrását nem határozta meg. Új gondolatot vetett fel az általa 1838 óta adatolt *vinkó* etimológiájára vonatkozólag KNIEZSA, SzlJsz. 559: „Gombocz MNy. 2: 197 és Valló Tót el a szót a szlovákból származtatják, erre azonban tulajdonképpen semmi támpontunk nincs. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a szót a Tsz KÁLLAY gyűjtéséből közli, aki pedig baranyai, somogyi és székely szavakat gyűjtött, inkább szerb-horvát eredetűnek látszik". Meg kell azonban említenünk, hogy Kniezsa szócikkéből hiányzik a magyar *vinkó* szlovák és szerb-horvát megfelelőjének adatszerű bemutatása. A szerb-horvátból való átvételt KNIEZSA nyomán valószínűnek tartja MOÓR (NyK. LXV, 423) is.

Kutatásaim során mintegy kétszáz évvel korábbi adatot találtam annál, amit eddig a *vinkó* legkorábbi előfordulásaként nyilvántartottunk. A NSz. cédulaanyagából is több értékes és viszonylag korai adat bukkant elő. Minthogy szótörténeti ismereteink ilyen mérvű gazdagodása a korábbi etimológiai magyarázatok felülvizsgálását és az újonnan feltárt szótörténeti adatokkal való szembesítését teszi szükségessé, érdemes közelebbről szemügyre vennünk az 1838 előtti adatokat. A *vinkó* elsőnek abban a névtelen verses drámában tűnik elénk, amely Comico-Tragoedia néven 1646-ban jelent meg nyomtatásban először: 1646/1683: „Voluptas. Ha, ha: nem akarna még ő most meghalni, Örömest a jó bort nem akarná hadni, Készebb volna inkább magát táncra adni, A jó *vinkó* mellett örökké maradni (Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI—XVIII. század). Kiadja ALSZEGHY ZSOLT. Bp., 1914. 183). A NSz.-ból való a következő két adat: 1797: „a debretzeni kerti borok, mellyeket ottan *Vinkónak* neveznek" (PETHE F., Gazda 177: NSz.); 1834: „nekem már elrekedt torkom ettől a' sok savanyu *vinkótól*" (JAKAB I., Fal. lak. 80: NSz.). — A Comico-Tragoedia *vinkó*-ja még csak egyszerűen 'bor'-t jelent lekicsinylő árnyalat nélkül, az 1797. évi, debreceni vonatkozású adat azonban már kétségkívül a bicskanyitogató, savanyú homoki bor képzetét kezdi idézni.

Nézzünk most körül a szláv nyelvekben a *vinkó* megfelelői után. A nyugati szláv nyelvekből szinte mindenünnen kimutatható; vö.: szlovák *vínko* 'egy kevés bor, borocska' (SlSJ. V, 102; l. még BERNOLÁK V, 3756 [ɔ: 3765]; HVOZDZIK I, 1423), 'vinkó, savanyú lőre' (HVOZDZIK I, 1423); — vö. még: cseh *vínko* 'borocska' (PSlJČ. VI, 997); felsőszorb *winko* 'borocska' (JAKUBAŠ 397); lengyel *winko* 'borocska; egy kevés bor; silány bor, lőre' (VarsóiSz. VII, 616). A keleti szláv nyelvekben nincs meg, mert ott a *вино*-nak *-це* képzővel alakult a diminutivuma; vö.: ukrán *винце* 'borocska'; orosz *винцо* 'ua.'. Majdnem teljesen ugyanez a helyzet a déli szláv nyelvekben is; vö.: bolgár *вйнце* 'ua.'; macedón *винце* 'ua.'; szerb-horvát *vínce* 'ua.'; szlovén *vínce* 'ua.'. A szerb-horvátban azonban van *vínko* 'borocska' is, de csupán egyetlen egy írónak, Sima Milutinović Sarajlijának (1791—1847.) egyéni szóhasználatában, mondhatni parole tényként. (A SKNJ. II, 633 a *vínko* két előfordulását idézi Milutinović Sarajlija műveiből.) A szarajevói születésű Milutinović Sarajlija Karlócán és Szegeden tanult, de járt Pesten és Budán is. (L. CSUKA ZOLTÁN, A jugoszláv népek irodalmának története. Bp., 1963. 166—8.) — Az egyéni

jellegű *vínko* köznéven kívül a szerb-horvátban *Vînko* 'Vince' (SKNJ. II, 633) keresztnév is van; belőle alakult a *Vînkić* (SKNJ. II, 632) családnév. A *Vînko* keresztnév, akárcsak a *Vìcko* 'Vince' (SKNJ. II, 680) is, a latin *Vincentius* 'Vince' (tkp. 'a győztes, a győző') személynévből jött létre csonkítással és kicsinyítő-becéző képző hozzáadásával (l. MARETIĆ: Rad JAZU. 82. sz. [1886.] 148). A 'bor' jelentésű latin *vinum*-mal összefüggő szláv *vino*-hoz nincs köze. A népetimológia azonban a *Vînko* keresztnevet a *víno* 'bor' családjába sorolta. Erről tanúskodik a bor tréfás megszemélyesítőjének, a szerb-horvát Bacchusnak *Vînko Lózić* vagy *Vînko Lozović* (tkp. 'Szőlőfi Vince'; l. SKNJ. II, 633) neve. Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei között szereplő „Gregorius *Winko*" (MNyTK. 105. sz. 35; l. még OklSz. *vinkó* a., SzegSz. *vinkó* a.) minden bizonnyal a szerb-horvát *Vînko* személynévhez, nem pedig a magyar *vinkó* bornévhez kapcsolódik. Figyelemre méltó még az, hogy ugyanabban a tizedlajstromban szó van egy „Ladislaus *Vino*" (MNyTK. 105. sz. 35; l. még SzegSz. *Vinó* a.) nevű személyről is.

A magyar *vinkó* bornévről határozottan kijelenthetjük, hogy nem a szerb-horvátból, hanem a szlovákból vettük át. Ha ennek bizonyítására az elmondottakon túlmenőleg további érvre is volna szükség, akkor arra hivatkoznék, hogy a Comico-Tragoediában a kétséget kizárólag szlovák eredetű *kuktá*-ra (1702-ből: KNIEZSA, SzlJsz. 291) is találunk igen korai adatot: 1646/1683: „Inas most mindennek minden elég légyen, Fellajtár és *kutka* mind megelégedjen, Még a vén asszony is bortul részegedjen" (ALSZEGHY, MDrám-Eml. 181). Ez arra látszik mutatni, hogy a Comico-Tragoedia szerzője felsőmagyarországi ember lehetett, s az ottani népnyelvből meríthette a *kuktá*-val együtt a *vinkó*-t is.

A *vinkó*-val szláv alapon etimológiai kapcsolatban van az 1549 óta adatolható magyar *vinos* 'csiger, lőre' (KultNád. II, 39). GOMBOCZ (MNy. II, 197) és KNIEZSA, SzlJsz. 559 a magyar *vinos*-t a szerb-horvát *vìnoš* 'ua.' átvételének tartotta. Ezt a szerb-horvát szót, amely a *víno* 'bor' szerb-horvát származékának fogható fel, VUK a szerbiai Negotinban jegyezte fel. (IVEKOVIĆ—BROZ horvát szótára VUK[3] 65 adatát ismétli.) A SKNJ. II, 637 a 'csiger, lőre' jelentés mellett 'szilvabor' jelentésben is nyilvántartja a szerb-horvát *vìnoš*-t, amelynek a XIX. századnál korábbi előfordulását egyelőre nem tudjuk igazolni. — Másképpen magyarázza a magyar *vinos* keletkezését HADROVICS LÁSZLÓ. „Képzővel megtoldott jövevényszavaink" című, nyomtatásban még közzé nem tett dolgozatában a magyar *vinos*-t a szláv *vino* 'bor'-ból eredezteti olyan módon, hogy az átvételkor a szóhoz magyar *-s* képző járult. A szerb-horvát *vìnoš* tehát nemhogy nem forrása a magyar *vinos*-nak, hanem maga való a magyarból.

*

Az előterjesztett szómagyarázatok azt a tanulságot sugallják, hogy még a viszonylag igen alaposan átvizsgált szláv jövevényszavainkkal kapcsolatosan is számos olyan probléma adódik, amelyekre csupán a mikrofilológiai módszerekkel készített szótörténeti tanulmányoktól és szómonográfiáktól remélhetünk megoldást.

KISS LAJOS

Benennungen slawischer Herkunft unserer Weinstocksorten und Weinarten

Von der reichen Gruppe der obenangedeuteten ungarischen Wörter unterwirft der Verfasser die folgenden einer eingehenderen Untersuchung: *szamorodni* 'Art Tokajer', *hárslevelű* 'ArtWeintrauben', *dinka* 'Art Weintrauben', *zelenec* 'Art Weintrauben', *drapák* 'Krätzer', *vinkó* 'geringer Wien, Lauer'. Im allgemeinen sind sie slawische Lehnwörter, aber es gibt unter ihnen auch Lehnübersetzungen. Bei der Behandlung der Lehnwörter ist der Verfasser bestrebt, sich auf die Wortgeschichte und Wortgeographie stützend jene Schwierigkeiten zu beseitigen, welche in den früheren Forschungen ungelöst blieben. Die bisher noch nicht geklärten Probleme solcher Art mögen sich auf die unmittelbare sprachliche Quelle, auf die Umstände der Übernahme und der Einbürgerung, weiterhin auf die bis zur Urquelle gehende etymologische Erklärung der betreffenden Wörter beziehen. Auch Wörter, die noch keiner etymologischen Untersuchung unterworfen wurden, werden behandelt.

LAJOS KISS

Mozgás és állapot viszonya a nyelvben

I

Mozgás és állapot viszonyán a nyelvben általában a történeti folyamatok és az állapot összefüggését értik. Gyakran olvashatunk arról is, hogy a nyelv állandóan mozgásban van, másfelől — úgy tűnik — mozdulatlan, azonos. És a nyelvnek ebben a viselkedésében a nyelv dialektikáját vélik felismerni. Az alábbiakban a nyelv „dialektikájának" kérdéses formáját vizsgáljuk felül (II). Továbbá: választ adunk arra, mi a nyelvi mozgás és állapot dialektikájának valódi tartalma (III—VI).

II

Mozgás és állapot dialektikája

A kontextuális jelentéselmélet szerint a szavak jelentését a környezetük határozza meg. Ez a lényegében szinkrón jellegű meghatározás elsősorban a szavak jelentésének megváltozásában, tehát a diakrón jellegű összefüggésben igazolódik. PAUL fejtette ki először, hogy a szavak *általában* jelentenek valamit (= uzuális jelentés); az uzuális jelentés azonban mondatainkban csak *akcidentális* változatokban van jelen. Ez az akcidentális jelentés pedig néha az uzuális margójára szorul (marginális jelentés). Ha pedig a marginális használat megismétlődik, a marginális (akcidentális) jelentés egy újabb uzuális jelentés kiinduló pontjává válik. A későbbiekben H. SPERBER határozta meg részletesebben a marginális jelentés keletkezésének nyelvi feltételeit, és a marginális, illetőleg az újabb uzuális jelentés viszonyát. SPERBER szerint a változás oka a szó kontextusában keresendő. A változásnak három fázisa van: kontextus, amelyben a szó egy eredeti jelentése (jel_1) szerepelhet; kontextus, amelyben a szó értelmezhető eredeti jelentésében, de ahol az eredeti mellett egy újabb jelentés (jel_2) is adva van (ahol a jelentés *már* nem a régi, de *még nem* az új); végül egy olyan kontextus, amelyben a szó már csak az új jelentésében értelmezhető (a régi jelentés nem helyettesíthető be).

Vegyünk egy példát: a klasszikus latinban a *fingit*-nek két jelentése van:

(1) 'formál, alakít valamit' (pl. *fic-tilia* 'agyagedény');

(2) 'tetteti magát; úgy tesz, mintha'.

A klasszikus latinban a két jelentés közötti összefüggés nem világos. Az archaikus latinban azonban találunk olyan kontextusokat, ahol a két jelentés összefüggése világossá válik. Plautusnál *fingit* előfordul a *vultum*-mal kapcsolatban: (*fingit* + *vultum*) = 'az arcát alakítja'. Továbbá a (*fingit* + *vultum*) néha olyan tágabb (x) kontextusban szerepel

[(*fingit* + *vultum*) + x]

ahol kiderül: a szereplő olyan „arcot vág", amely nem felel meg a valóságnak: vagy azt mutatja, amit nem érez, vagy úgy tesz, mintha nem érezne valamit. A *fingit* tehát bizonyos összefüggésben egyértelműen 'alakít valamit', más összefüggésben az eredeti 'alakít' jelentés felismerhető, de benne foglaltatik az újabb jelentés lehetősége ('tetteti magát'), végül megint más összefüggésben már csak a 'tettet' jelentéssel értelmezhető. A *fingit* jelentésének változását a következőképpen ábrázolhatnánk:

(A) ... *fingit* (jel_1) ...

(B) [(*fingit* (jel_1 — jel_2) ⟷ *vultum*) ⟷ x]

(C) ... *fingit* (jel_2) ...

Minket elsősorban a (B) fázis érdekel. A (B) arra utal, hogy a lineáris egymásutánban az elemek jelentésében az elemek kölcsönhatása révén egy állandó vibráció van jelen. Pl.:

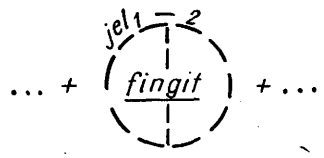

Ez annyit jelent, hogy az eleven nyelv egy sokkal mozgalmasabb (mozgással telibb) jelenség, mint ahogyan a szótárban vagy a nyelvtanban rögzíthető. A nyelvben egy állandó burjánzás folyik, állandóan újabb lehetőségek merülnek fel, amelyek csak részben valósulnak meg.

Vizsgáljuk már most meg részletesebben a jelzett vibráció természetét, a vibráció és az állapot összefüggését:

(1) A *fingit* a kérdéses sorban (B) a vibrációra való tekintet nélkül érvényben van, a vibrációra való tekintet nélkül az, ami. Ez annyit jelent, hogy a *fingit* jelentésvibrációja nem tartozik szükségszerűen a (B)-hez; ahhoz képest véletlen jellegű.

(2) Másfelől: a (C)-ben, amikor a *fingit* (jel_2) megvalósul, a mozgás, amely őt létrehozta, többé már nincs jelen (a *fingit* (jel_1) — *fingit* (jel_2) felcserélése már nem lehetséges).

(3) Összefoglalva: az állapotokhoz tartozik egy sajátos mozgás, amely potenciálisan új jelentésekhez vezethet. Ez a mozgás azonban a kérdéses állapothoz képest véletlen jellegű. Másfelől: amikor létrejön az új állapot, az őt létrehozó mozgás már nincs jelen. Vagyis a tárgyalt nagyon általános mozgásforma nem belsőleg tartozik valamely állapothoz; a tárgyalt mozgásformában a mozgás és állapot belső összefüggése nem nyilvánul meg.

A tárgyalt mozgásforma (jelentésvibráció) szolgáltatta az alapot DE SAUSSURE számára a mozgás és állapot mechanikus elválasztásához is. SAUSSURE szerint az állapot és a mozgás egymástól független, a mozgás nem képes az állapot változásának okát adni. Valamely régi állapotból úgy áll elő az új, hogy a két állapot még csak nem is érinti egymást. A fentiekből kiderül,

hogy SAUSSURE nem értette félre a nyelv természetét. Pusztán arról van szó, hogy számára csak olyan mozgásforma állt rendelkezésre, amely nem engedte meg a mozgás és állapot dialektikájának megragadását. A rendelkezésre álló összefüggések alapján logikusan csak a mozgás és állapot mechanikus kettéválasztásához juthatott el. A hiba csak az, hogy a nyelvi mozgásformák hiányos ismeretében vont le végleges következtetéseket a mozgás és állapot viszonyára a nyelvben.

*

Az állapot és a diakrón folyamatok egységével kapcsolatban gyakran felmerül egy másik kérdés is. Valamely állapotban gyakran egy korábbi állapot emlékei vannak jelen szórványosan, elcsökevényesedett formában. Itt szokásos a szinkrónia és a diakrónia egységére utalni. Az összefüggést azonban ebben az esetben csak a nyelvész következteti ki, az összefüggés már nem tartozik a nyelv élő, szerves összefüggései közé. A kérdéses összefüggések ismét nem alkalmasak a történeti folyamatok és az állapot belső összefüggéseinek megállapítására.

III

Állapot és transzformáció

A nyelvi mozgás és állapot belső összefüggéseinek megállapítására a feltételek csak a transzformációs összefüggések felismerésével teremtődtek meg — részben. A transzformációs elemzés szerint a szinkrón rendszer működését a formák egymáshoz való viszonya, egymásból való levezetése teszi lehetővé. Eszerint a levezetés az állapot fogalmához tartozik, és annyit jelent, hogy magában az állapotban mozgás van jelen. Az alábbiakban a tárgyas mondatformák mozgásrendszerét tekintjük át röviden.

*

(1) Transzformációs csoportok[1]

A nyelvi rendszer jól körülhatárolható, zárt alakulatai a transzformációs csoportok. Pl.:

$$\begin{bmatrix} (1) & \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t) & + \mathrm{F}_2\,(\text{loc.}) \\ (2) & \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\textit{-vel}) & + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} (1) & \textit{ken} & + \textit{zsírt} & + \textit{a kenyérre} \\ (2) & \textit{keni} & + \textit{zsírral} & + \textit{a kenyeret} \end{bmatrix}$$

A csoportok sorai közvetlenül — úgy tűnik — ugyanazt a valóságösszefüggést tükrözik. Valójában ez csak látszat: a (2) ugyanazt a denotatumot egy általánosabb szinten tükrözi, mint az (1). A csoportok sorai egy-egy tárgyi viszony körül szerkesztődnek. Az $\mathrm{I} - \mathrm{F}_1\,(\text{-}t)$ (= belső tárgy: *-t/*vel*) azonban nem

[1] Lásd: A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében. Általános nyelvészeti tanulmányok III. 1965. 213—217. l.

egyenlő értékű az I — F_2 (*-t*) (= acc. obj.: *-t*) viszonyával: az I — F_2 (*-t*) egy általánosabb viszonyt képvisel, mint az I — F_1 (*-t*).[2] A csoport úgy fogható fel, mint egy mozgó rendszer; a csoport mozgása során általánosabb formák jönnek létre. A formák általánosulása a tárgyi viszony fejlődésében fogható meg. Vagyis:

(1) I + F_1 (*-t*/**vel*) + F_2 (loc.)

(2) I + F_1 (*-vel*) + F_2 (*-t*)

(2) A tárgy prototípusa[3]

A csoport szinkrón rendszerében, amelyet az általánosulás alapján határoztunk meg, bizonyos összefüggések mutathatók ki.[4] Az összefüggések alapján a tárgynak még egy ősibb formája (prototípusa) következtethető ki (*-t*/-vel(jel_2)). A tárgy prototípusában a tárgy, eszközhatározó stb. egyelőre nem differenciálódott szét. A differenciálatlan tárgy hatósugara igen szűk: csak tartalmilag hasonló elemeket képes egységbe foglalni.

Előbb azt mondottuk: a csoportban az acc. obj. a belső tárgy továbbfejlődése. Most kiderül: az acc. obj. tulajdonképpen a tárgy prototípusának továbbfejlődése. A tárgy prototípusa viszont — a csoport viszonyai között — a belső tárgyban él tovább. Vagyis az acc. obj. csak mutatis mutandis a belső tárgy továbbfejleménye:

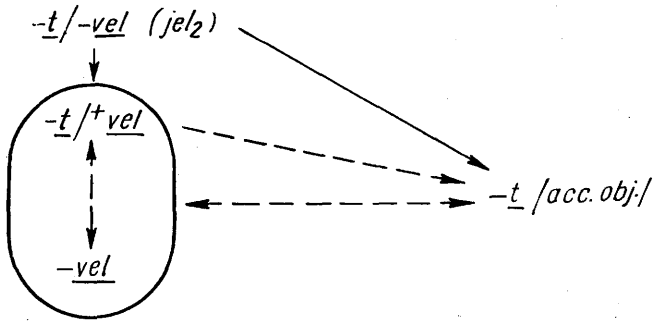

[2] A belső tárgy tartalmilag hasonló elemeket kapcsol össze; az F_1 mintegy az anyagát, eszközét adja az *I*-nek. Ez kétféleképpen manifesztálódik: az F_1 verbalizálhatóságában; az $I — F_1$ (*-t*/**vel*): $I — F_1$ (*-vel*) transzformációs váltakozásában. A *-t* (acc. obj.) viszont tartalmilag már idegen elemeket kapcsol össze.

[3] Lásd: Idézett dolgozat (1. jegyzet), 217—222 l. és: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. Nyelvtudományi Értekezések 53. sz. 1966, 28—35 l.

[4] Így:

(1) az acc. obj. különböző localis viszonyokból vezethető le;

(2) az acc. obj. eredetileg különböző természetű viszonyokat mint azonos viszonyokat tüntet fel:

loc. dir. → acc. obj. ← loc. sep.

az acc. obj. egy általánosulás során jön létre;

(3) a belső tárgyban egy latens eszközhatározó van: *-t*/**vel*, ugyanis a tárgy és eszközhatározó nem válik külön; feltehető, hogy a *-t*-nek és *-vel*-nek — a localisokból kiindulva — volt egy ősi funkciója, amelyben nem különböztek egymástól:

-t(jel_1 = loc.) → *t*/-*vel*(jel_2) ← -vel(jel_1 = loc).

(4) a tárgy a három tagú szintaktikai szerkezeteken belül jön létre — a tárgy és a három tagú szintaktikai szerkezetek feltételezik egymást.

(3) Magányos sorok[5]

Vannak olyan sorok, amelyek nem hozhatók transzformációs kapcsolatba egy másik megfelelő sorral. Pl.:

$$\mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.})$$

((*A kertész*) *odatámasztja a létrát a falhoz.*)

$$\mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t)$$

((*A fiú*) *feltöri kalapáccsal a diót.*)

Ezekben a sorokban a tárgy (= acc. obj.) egyszerűen oda van állítva, mint le nem vezethető viszony. Másfelől az acc. obj. a transzformációs csoportokban mint levezethető viszony van jelen. Így ezek a magányos sorok a transzformációs csoportokat általában[6] feltételezik, amelyekben az acc. obj. mint levezethető viszony van jelen. A magányos sorok az acc. obj. körül a transzformációs csoportok folytatásai:

$$\left[\begin{array}{l} \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{array}\right]$$

$$\downarrow$$

$$\begin{array}{l} \mathrm{I} + \ldots\ldots\ldots + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{array}$$

(4) Szinkrónia és diakrónia viszonya[7]

A mondatformák szinkrón viszonyainak elemzésével egy logikus rendszer építhető ki. A rendszer logikája: a rendszer kibontakozása során mind általánosabb formák jönnek létre. Ugyanakkor a mondatformák szinkrón rendszere a formák kialakulásának történeti folyamatával mutat hasonlóságot. Ugyanis mutatis mutandis[8] egy hasonló sorrendben álltak elő, mint ahogyan a kérdéses

[5] Lásd: Transzformációs csoportok és magányos sorok, Nyelvtudományi Közlemények LXX/1. 1968. 105—125. l.

[6] Néha szerves formában is kimutatható a kapcsolat a transzformációs csoport és a magányos sorok között. Ilyenkor a lexikai szerkezet azonossága mellett — egy jelentésváltozással párhuzamosan ($\mathrm{jel}_1 \rightarrow \mathrm{jel}_2$) — lép elő a magányos sor a csoportból. Pl. az ógörögben:

λύω (jel_1)	+ F_1 (*-t/*vel*)	+ F_2 (loc.)	
λύω (jel_1)	+ F_1 (*-ből*)	+ F_2 (*-t*)	
λύω (jel_2)	+	+ F_2 (*-t*)	+ ...
le-oldozza	+ a bilincset	+ vkiről	
ki-oldoz	+ a bilincsből	+ vkit	
megszabadít	+	+ vkit	+ ...

Vagyis: a csoport felbomlása — a magányos sor megjelenése — az ige jelentésének megváltozása feltételezi egymást. A $\mathrm{jel}_1 \rightarrow \mathrm{jel}_2$ során általánosabb, elvontabb jelentések alakulnak ki.

[7] Lásd: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (lásd 3. jegyzet) 112—113, l. és: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer, A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XXIV. 1—4. 1967, 305—6 l.

[8] Az acc. obj. a transzformációs csoportban a belső tárgy folytatása. De: a belső tárgyban a tárgy prototípusa él tovább. A belső tárgy viszont már nem abszolút azonos a tárgy prototípusával.

Az acc. obj. a magányos sorokban a transzf. csoportok acc. obj.-nak a folytatása. Viszont a két tárgy szintén nem abszolút azonos egymással. Vagyis a rendszer csatlakozási pontjain szintén a viszonyok tartalmának egy bizonyos oszcillációja figyelhető meg.

formák egymásból levezethetők szinkronikusan az általánosulás alapján. Vagyis a szinkrón rendszer logikájának az alapja az a történeti folyamat, amely keretében mind általánosabb formák jöttek létre.

(5) Paradigmatikus rendszer[9]

A mondatformák rendszerének kiépítésével párhuzamosan az esetek paradigmatikus rendszerét is kiépítjük. Pl. a tárgy különböző jelentéseinek összefüggése:

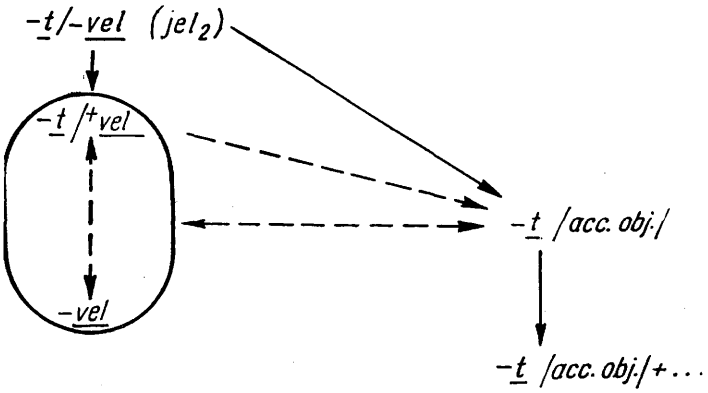

A tárgynak tehát van egy szinkrón struktúrája:

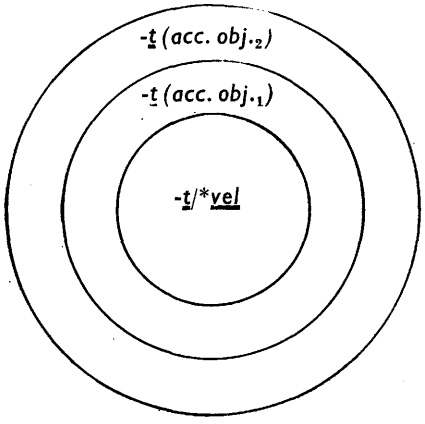

amelyben az egyszerűbb viszonyokból mind bonyolultabb viszonyok állnak elő. A tárgy szinkrón struktúrája történetileg megalapozott.

*

Az esetek belső (történetileg megalapozott) struktúrája a szókészlet rétegeivel mutat bizonyos összefüggést. Pl. a csoportokról a magányos sorokra

[9] Lásd: A magyar mondatformák rendszere és az esetredszer (lásd 3. jegyzet), IV és V. fejezet, 59—78. l.

való átmenet során, míg a tárgynak egy általánosabb formája áll elő, a lexikonnak is egy általánosabb rétege alakul ki.[10] Vagyis:

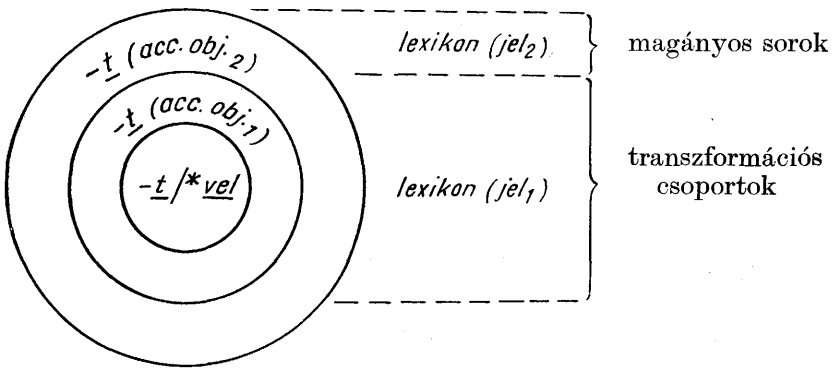

A transzformációs csoportok sorai a valóság egyszerűbb összefüggéseinek a megragadására alkalmasak, mint a magányos sorok (pl. *üt, önt, ken, szór, rak* stb.).

(6) Pszeudo-transzformációs csoportok[11]

A mondatformák rendszerében kielemezhető egy olyan összefüggés, amely az egyszerűből tart a bonyolult felé. És ez az összefüggés történeti jellegű. Ugyanakkor a formák összefüggései korántsem ilyen egyértelműek.

Néhány esetben azt tapasztaljuk, hogy a transzformációs csoport mindkét sora acc. obj. körül jön létre. Ez arra utal, hogy ezek a sorok eredetileg a magányos sorok keretei között jöttek létre, és csak utólag viselkednek úgy, mintha transzformációs összefüggésben állnának egymással. Ezek az ún. pszeudo-transzformációs csoportok. A pszeudo-transzformációs csoportok magányos sorokból a valódi csoportok hatására jönnek létre. Vagyis:

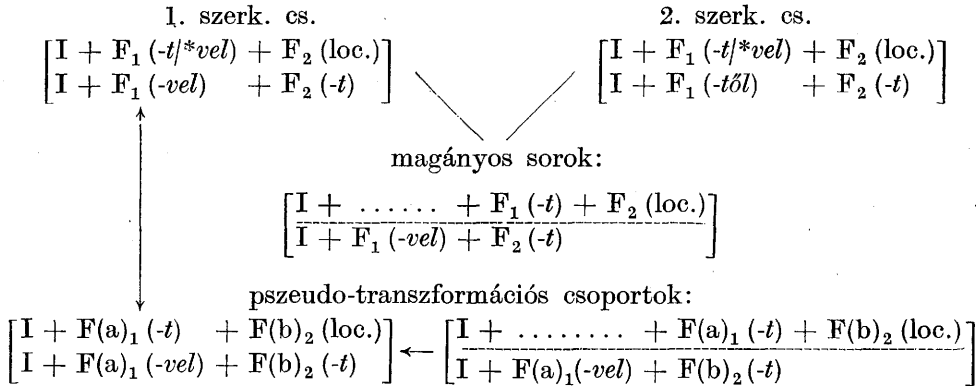

[10] Elvont jelentésű igék a magányos sorok szerint alkotnak szerkezeteket. Nomen abstractumok csak a magányos sorok F-változóiba helyettesíthetők be. (Lásd: Transzformációs csoportok és magányos sorok (lásd: 5. jegyzet), 105—125. l. és: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (lásd. 3. jegyzet), VIII fejezet, 99—107. l.)

[11] Lásd: Pszeudo-transzformációs csoportok, Magyar Nyelv LXII. Évf. 2. sz. 1966. 206—215. l.

$$\left[\begin{array}{l} rábízza + az\ ügy\ elintézését + a\ barátjára \\ megbízza + az\ ügy\ elintézésével + a\ barátját \end{array}\right] \leftarrow$$

$$\leftarrow \left[\begin{array}{l} rábízza + \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots + az\ ügy\ elintézését + a\ barátjára \\ megbízza + az\ ügy\ elintézésével + a\ barátját \end{array}\right]$$

A pszeudo-transzformációs csoport először kivételnek tűnik. Valójában ma már az ún. valódi csoportok nagy tömege is másodlagosan jön létre a magányos sorokból.[12] Vagyis a pszeudo-transzformációs csoport először kivételnek tűnő jelensége a transzformációs csoportok és magányos sorok egy tipikus összefüggésére utal.

Mindez annyit jelent, hogy nemcsak az előbb megállapított mozgás érvényes:

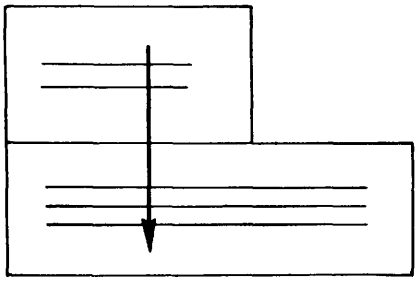

hanem megfordítva is:

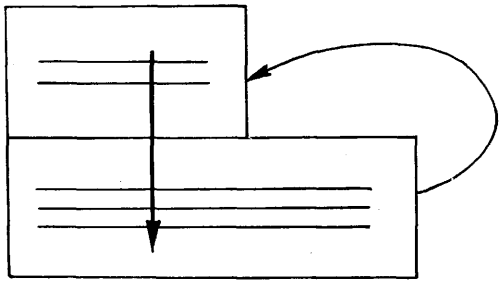

[12] Ezt bizonyítják azok a „valódi" csoportok, ahol az igekötők az első és második sorban különböznek. Pl.:

rá-rakja a szenet a kályhára
meg-rakja szénnel a kályhát

Ugyanis

rá-rakja a szenet a kályhára

nem váltakozhat egy megfelelő mondattal

**[rá-rakja a szénnel a kályhát]*

illetőleg

meg-rakja a szénnel a kályhát

nem váltakozhat egy megfelelő mondattal:

**[meg-rakja a szenet a kályhára]*.

Vagyis magányos sorok.

Összegezve: a transzformációs csoport → magányos sor tulajdonképpen egy magányos sor → (transzformációs csoport → magányos sor) komplex mozgáson át létezik.

(7) Implicit, anorganikusan bővült, anorganikusan bővült implicit formák[13]

(a) Implicit formák

A tárgyalt formák (magmondatok) nem mindig határozzák meg közvetlenül a beszédtevékenységet. Gyakran közvetítő formákon át szabályozzák mondatainkat. A mondatokat pl. közvetlenül gyakran a tárgyalt formáknak csak egy töredéke határozza meg. Ezek a töredékek azonban csak a teljes sorokhoz képest, mint azok implicit változatai töltik be szerepüket. Pl.:

$$\begin{bmatrix} \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

$$\downarrow$$

$$[\ \mathrm{I} + \ldots\ldots\ldots + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t)\ ]_{\mathrm{imp.}}$$

$$\begin{bmatrix} ken + zsírt + a\ kenyérre \\ keni + zsírral + a\ kenyeret \end{bmatrix}$$

$$\downarrow$$

$$[\ keni + \ldots\ldots + a\ kenyeret\ ]$$

(b) Néha a sorok egy olyan elemmel egészülnek ki, amelyek nem hozhatók transzformációs összefüggésbe a mondatok megelőző részével; anorganikus bővítmények. Pl.:

$$\left\{\begin{bmatrix} \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix} + \mathrm{F}_3\,(\text{-}nek)_{\mathrm{anorg.}}\right\}$$

$$\left\{\begin{bmatrix} ken + zsírt + a\ kenyérre \\ keni + zsírral + a\ kenyeret \end{bmatrix} + a\ fiának_{\mathrm{anorg.}}\right\}$$

(c) Néha pedig az implicit változat egészül ki anorganikusan:

$$\begin{bmatrix} \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) + \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \mathrm{I} + \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

$$\downarrow$$

$$\{[\ \mathrm{I} + \ldots\ldots\ldots + \mathrm{F}_2\,(\text{-}t)\ ]_{\mathrm{impl.}} + \mathrm{F}_{3\ \mathrm{anorg.}}\}$$

$$\begin{bmatrix} ken + zsírt + a\ kenyérre \\ keni + zsírral + a\ kenyeret \end{bmatrix}$$

$$\downarrow$$

$$[\ keni + \quad + a\ kenyeret\ ]_{\mathrm{impl.}}$$

$$\downarrow$$

$$\{[\ keni + \ldots + a\ kenyeret\ ]_{\mathrm{impl.}} + a\ fiának_{\mathrm{anorg.}}\}$$

[13] Lásd: Az esetrendszer — implicit formák, anorganikus kiegészülések, Nyelvtudományi Értekezések 46. sz., 1965, 139—152. l. és: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer (lásd: 7. jegyzet), 318—323. l.

(8) Homoszintaktikai szerkezetek[14]
Két mondat közvetlenül gyakran egy azonos formán alapul. Pl.:

A fiú dobálja a köveket.
A fiú dobálja a barátját

$$F_1\,(\text{nom.}) + I\,(\text{tr.}) + F_2\,(\text{-}t)$$

A részletesebb elemzés azonban kideríti, hogy a közvetlenül kielemezhető forma két különböző formára vezethető vissza. Pl. az előbbi mondatok esetében

$$F_1\,(\text{nom.}) + I\,(\text{tr.}) + F_2\,(\text{-}t/{*}vel) + \sqrt{F_3\,(\text{loc.})}$$
$$\downarrow$$
$$F_1\,(\text{nom.}) + I\,(\text{tr.}) + F_2\,(\text{-}t)$$
$$\uparrow$$
$$F_1\,(\text{nom.}) + I\,(\text{tr.}) + \sqrt{F_2\,(\text{-}vel)} + F_3\,(\text{-}t)$$

A fiú + dobálja + a köveket + √vhová.
$$\downarrow$$
$$F_1\,(\text{nom.}) + I\,(\text{tr.}) + F_2\,(\text{-}t)$$
$$\uparrow$$
A fiú + dobálja + √vmivel + a barátját.

A közvetlenül kielemezhető formákat, amelyek valójában különböző formákra mennek vissza, homoszintaktikai formáknak nevezzük.

(9) Homoszintaktikai formák és a nyelvi rendszer[15]
Az (1)—(8)-ig tárgyalt formák rendszere a homoszintaktikai formák rendszerébe torkollik bele:

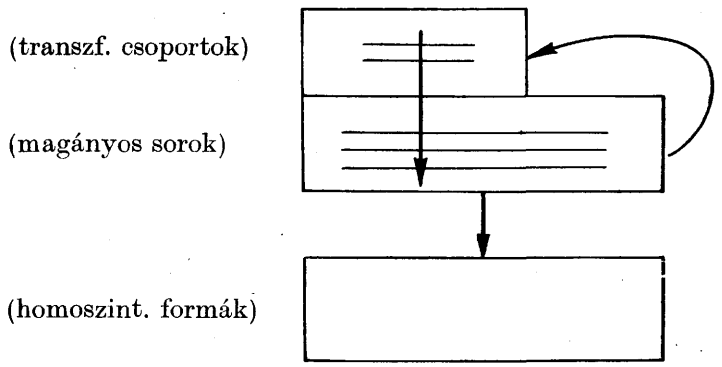

[14] Lásd: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (lásd: 3. jegyzet), 114—125. l.
[15] Lásd: Objektív rendszer szubjektív rendszer, elemzett rendszer (lásd: 7. jegyzet), 337—339. l.

A homoszintaktikai szerkezetre jellemző, hogy benne csak egyféle tárgy, egyféle eszközhatározó stb. létezik. Vagyis az esetek különböző formái, amelyek a transzformációs csoportok → magányos sorok folyamán kibontakoztak, egy egyetlen tárgyba, eszközhatározóba stb. általánosulnak. A homoszintaktikai szinten az esetek szemantikai komponensekre tördelhetők, pl.:

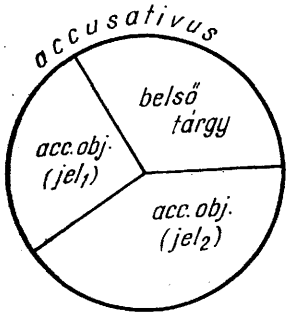

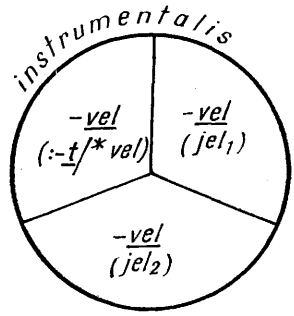

de a komponensek csak mint az általános tárgy, eszközhatározó stb. egyes esetei léteznek; a komponensek belső, szerves történeti struktúrája felismerhetetlenné válik.

(10) A mondatformák elemzett rendszere[16]

A fentebb tárgyalt formákat jelöljük az alábbi módon:

magmondatok:	○	(mint a legszabályosabb alakulatok)
implicit formák:	□	(átmeneti formák; mint a magalakulatok modulációi)
anorganikus formák:	△	
anorganikus + implicit formák:	▱	
homoszintaktikai formák:	✿	(mint amorf alakulatok)

[16] Lásd: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer (lásd: 7. jegyzet), 341—345. l. ill. Objective System, Subjective System and Analysed System, Acta Linguistica 18, 1—2, 1968, 68—73.

Az elemzés folyamatát követve, a formák rendszere a következőképpen ábrázolható:

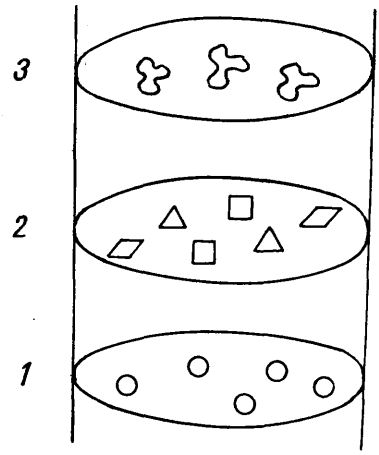

(homoszintaktikai alakulatok)

(implicit, anorganikus, implicit + + anorganikus alakulatok)

(magalakulatok)

Az elemzés során — mintegy desztillációs eljárással — tiszta formákat hoztunk létre. Valójában a formák egymástól elkülönülve nem léteznek: az implicit stb. formákban mindig egy magalakulat van jelen:

a homoszintaktikai formák mélyén pedig — az átmeneti formák közvetítésével — magalakulatok fekszenek:

A valóságban tehát a három sík szimultán egységet alkot:

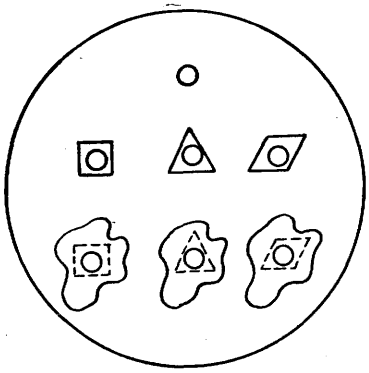

Míg pedig valamennyi forma alapjában ott található egy magalakulat, a mag alakulatai és a közvetítő formák (implicit stb. formák) közvetlenül mint homoszintaktikai formák foghatók fel. Vagyis:

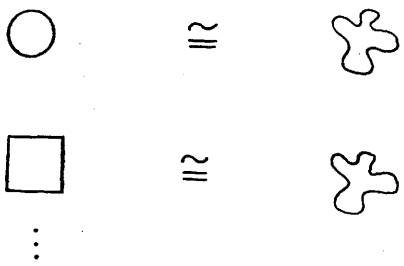

A három sík szimultaneitását tehát tulajdonképpen az alábbiakban ábrázolhatnánk pontosan:

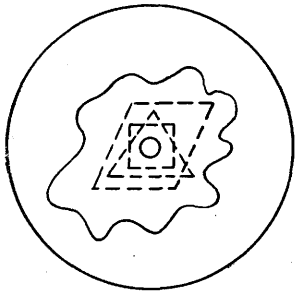

Az elemzés során konkrét mondatokból indultunk el. A mondatokból közvetlenül formák vonhatók el. A közvetlenül adott formákból egy mélyen fekvő szabályrendszert (magmondatok) állapíthatunk meg. A magmondatok formái nincsenek mindig közvetlenül adva a mondatokban. A magmondatok gyakran csak egy közvetítő szabályrendszeren át (implicit formák stb.) határozzák meg a mondatokat. A magmondatok így mind halványabban vannak jelen mondatainkban. A fentebbi szabályrendszerek (magmondatok, közvetítő szabályrendszer) végül egy újabb szabályrendszert eredményeznek: homoszintaktikai formák. A homoszintaktikai szabályok ugyanakkor = a mondatokból közvetlenül elvonható formák. Vagyis a közvetlenül adott formákból indulva ki a szabályok során át a közvetlenül adott formákhoz jutunk vissza mint arendszer legkomplexebb alakulataihoz.

IV

Nyelvi mozgás

A III-ban a nyelvi állapot mozgásformáit tekintettük át — a tárgyas mondatszerkezetekkel kapcsolatban. A mozgás tehát a nyelvnek nem elsőrendűen történeti (diakrón) tulajdonsága. A mozgás a nyelvi állapot létezési módja; az állapot maga = a meghatározott mozgásformák összege. Ugyanakkor a nyelvnek a szinkrón mozgásrendszere nem független a történeti fo-

lyamatoktól. A nyelv belső mozgásrendszere = bizonyos lényeges történeti folyamatok modulált változata.

A nyelvnek van egy történeti struktúrája. Ugyanakkor ez a történeti struktúra nem meríti ki a nyelv rendszerét. A mondatformáknak például megvan a történeti struktúrájuk: amely során az egyszerűbb formákból bonyolultabb, általánosabb formák jönnek létre. De van egy homoszintaktikai síkja is, amelyben a történeti struktúra felismerhetetlenné válik. Az egyes formák pedig — amint láttuk — nem egyszerűen az egyik vagy másik struktúrához tartoznak. Bármely forma vizsgálható mind a történeti, mind a homoszintaktikai rendszer aspektusából. Vagyis minden mondatforma tulajdonképpen állandóan a történeti és a homoszintaktikai rendszer között oszcillálva töltheti be a maga nyelvi szerepét.

Az egyszerű és általános szempontjából maguk a magjelenségek is figyelemre méltóak. Vannak mondatok, amelyek a transzformációs csoportok keretein belül belső tárgy körül jönnek létre. Másfelől vannak mondatok, amelyek a magányos sorok keretei között acc. obj. körül jönnek létre. És a kétféle mondattípus egy egységes fejlődési rendszerbe állítható be. Ugyanakkor a pszeudo-transzformációs csoportok arra utalnak: accusativussal szerkesztett mondatok általában felfoghatók úgy, mint amelyek acc. obj. körül szerkeztődnek. A belső tárggyal szerkesztett mondatok pedig az acc. obj.-szal szerkesztett mondatok különös formáiként értelmezhetők.

*

Ugyanaz érvényes az esetekre is. Az eseteknek is van egy történeti struktúrája, amelyben az egyszerűbb viszonyokból mind általánosabb viszonyok jönnek létre. Viszont — a homoszintaktikai szinten — az eseteknek is felbomlik, felismerhetetlenné válik a történeti struktúrája. Csak egy általános tárgy stb. létezik, amelyek felbonthatók ugyan szemantikai komponensekre, a komponensek között azonban semmiféle belső kapcsolat nem állapítható meg. Vagyis az eset tartalmának csak egy logikai elemzése lehetséges. Bármely eset pedig a maga szerepét csak a mag (történeti struktúra) és a homoszintaktikai szint (logikai struktúra) között oszcillálva töltheti be. Pl.:

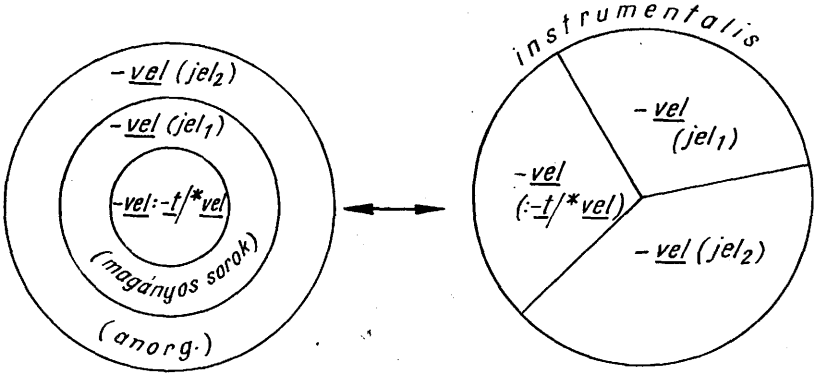

V

Történeti folyamatok és a belső nyelvi mozgás

A nyelvben — amint az II-ben láttuk — egy állandó burjánzás (vibráció) van jelen. A nyelv állandóan diszponálva van változásokra, és állandóan effektív változásokon megy át. A IV-ben pedig kifejtettük: a mozgás nem kizárólagosan történeti fogalom; a mozgás a nyelv állapotának tulajdonsága. Viszont: a nyelv belső mozgása nem független a történeti folyamatoktól, az állapot mozgásában a történeti folyamatok lényeges mozzanatai vannak jelen. Felmerül most már a kérdés: a történeti folyamat milyen mozzanatai tekinthetők lényegesnek.

A nyelv mindenekelőtt mint állapot egzisztál; a nyelv állapota pedig = belső mozgásfolyamatok összessége. Így indokoltnak látszik a következő meghatározás: lényegesek azok a történeti folyamatok, amelyek a nyelvi állapot belső mozgásfolyamataiba tevődnek át.

A történeti folyamatok mindenekelőtt a mondatformák rendszerében és a paradigmatikus rendszerekben őrződnek meg.

*

A paradigmatikus rendszereket a modern nyelvtudomány statikusnak, mozdulatlannak fogja fel[17]. A paradigmák statikus tényei — szerinte — mozgással csak a szintaxis keretében kapcsolódnak össze. A fentebb ismertetett rendszer ezt a kérdést egy újabb megvilágításba helyezi. Mégpedig:

(1) A transzformációs csoportok például szerves, mozgó rendszerek, amelyeken belül minden viszony feltételezi egymást. Pl.:

$$\begin{bmatrix} \mathrm{I} \longleftrightarrow \mathrm{F}_1\,(\text{-}t/\text{*}vel) \longleftrightarrow \mathrm{F}_2\,(\mathrm{loc.}) \\ \qquad\qquad\quad \updownarrow \qquad\qquad\quad \downarrow \\ \mathrm{I} \longleftrightarrow \mathrm{F}_1\,(\text{-}vel) \quad \longleftrightarrow \mathrm{F}_2\,(\text{-}t) \end{bmatrix}$$

Így minden viszony — amint említettük — a csoporton belüli szintaktikai viszonyok egy sajátos kondenzációja. Vagyis:

(a) az esetek kapcsolatba hozhatók egymással; levezethetők egymásból;

(b) az esetek tulajdonképpen — a transzformációs csoportokban — szintaktikai viszonyok összesűrűsödései. Az acc. obj. például mintegy magába zárja a transzformációs csoportok eredményeit.

(2) Továbbá: A csoportokon belül a kapcsolat a sorok között mindenekelőtt a közölt valóságtartalom azonosságában van. A csoportok és a magányos sorok között azonban a tükrözött valóságtartalom azonossága megszűnik; csak egy megfelelő eset, az acc. obj. körül kapcsolhatók össze egymással. Vagyis: ez annyit jelent, hogy a szintaktikai soroknak vannak olyan összefüggései, amelyeknek kerete a paradigmatikus rendszer.

Összefoglalva: az esetek szintaktikai viszonyok összegeződései. Az esetek levezethetők egymásból. A mondatformák bizonyos rendszere pedig csak a paradigmatikus rendszer folyamatában állapítható meg. Mindez arra a következtetésre vezet, hogy a paradigmatikus rendszer a szintaktikai viszonyok legkondenzáltabb formája.

[17] Pl lásd: L. Tesnière, Éléments de Syntax Structurale 2°, Paris, 1966, Chapitre 26. Ordre statique et ordre dynamique.

VI

A véletlen és szükségszerű viszonya a történeti folyamat és belső mozgás összefüggésében

A problémával kapcsolatban az ógörög igei akciók rendszerét tekintjük át röviden.[18]

A görögben három akció van: imperfecta, perfecta és aoristos. Az aoristos punktualitást fejez ki.

A homéroszi görögben feltűnő, hogy bizonyos jelentések csak az aoristos akcióban szerepelnek. Illetőleg ha több akcióban is, világos, hogy a kérdéses jelentés az aoristos akció keretében jött létre. Pl. a *φεύγω* eredeti jelentése (jel_1) = 'fut'; aoristosban a jelentése 'elfut'. Az 'elfut' azonban a szövegösszefüggések alapján gyakran nem egyértelműen futásra vonatkozik, a jelentése: 'elfut' = 'megmenekül'. Bizonyos környezetben pedig egyértelműen csak a 'megmenekül' jelentése van érvényben. Az akciók és a lexikai jelentések összefüggését az alábbiakban ábrázolhatnánk:

$$\varphi.\ (\text{impf.})\ (jel_1) \rightarrow \varphi.\ (\text{aor.})\ (jel_{1-2}) \rightarrow \varphi.\ (\text{aor.})\ (jel_2)$$

Az új 'megmenekül' jelentés egy-két esetben az imperfecta akcióban is előfordul. A statisztikai adatok alapján azonban az már csak az aoristos (jel_2)-nek az imperfectumra való visszahatása:

$$\varphi.\ (\text{impf.})\ (jel_1) \rightarrow \varphi.\ (\text{aor.})\ (jel_{1-2}) \rightarrow \varphi.\ (\text{aor.})\ (jel_2)$$
$$\varphi.\ (\text{impf.})\ (jel_2) \leftarrow \text{- - - - - - - - - - - - - - -}\ \varphi.\ (\text{aor.})\ (jel_2)$$

A jelenség, hogy az aoristoson belül újabb — rendszerint általánosabb — jelentés áll elő, gyakori. Azt mondhatjuk: az igék azáltal, hogy az aoristos akción áramlanak át, mintegy diszponálva vannak arra, hogy egy általánosabb jelentést fejlesszenek ki. Homérosznál, megfigyelhető módon az aoristos keretei között a lexikon egy új, elvont, általános jelentésrétege jön létre.

Az aor. (jel_{1-2}) → aor. (jel_2) során azonban magának az aoristosnak a jelentése sem marad változatlan. Az aoristos eredeti jelentése kezdő (ingresszív), illetőleg befejező (egresszív) punktuális. Az aoristos azonban, elsősorban az új, általánosabb lexikai tartalmakkal kapcsolatban a pontszerűséget a maga általánosságában képviseli, tekintet nélkül a kezdés, illetőleg befejezés konkrét mozzanatára. A punktuális aoristos az ingresszivitás és egresszivitás általánosulásából állott elő. Vagyis:

V (aor.) (jel_{1-2}) → V (aor.) (jel_2) : V (aor. ingr./egr.) → V (aor. punct. = = aor. (ingr. + egr)).

A fentiekből világossá válik, hogy egyfelől a lexikon egy általánosabb jelentésrétege alakul ki az aoristos keretében. A kérdéses jelentések eredetükben aoristikusak. Másfelől: az aoristosnak magának az új lexikai rétegen át egy új jelentésoldala jön létre: a punktualitás. Vagyis a lexikon kérdéses jelentésrétege és az aoristos újabb jelentésoldala egymást feltételezi, egymáson át, egymás közvetítésével alakul ki.

[18] Lásd: Probleme des Aorists bei Homer, Acta Antiqua XIV 1—2, 1966, 33—61.

A puktuális aoristos az ingresszivitás és egresszivitás általánosításából jött létre. A puktuális aoristos mintegy a puszta igefogalmat állítja elénk — tekintet nélkül arra, hogy folyamatos, befejezett stb. Így azon túlmenően, hogy a konkrét ingresszivitás, illetőleg egresszivitás általánosulása, általában mint az akciók általánosulása, mint a legáltalánosabb akció van érvényben.

Az aoristosnak megvan a maga szerves, történeti struktúrája: ami szerint a kevésbé általános ingresszivitásból és egresszivitásból egy általános punktualitás jön létre:

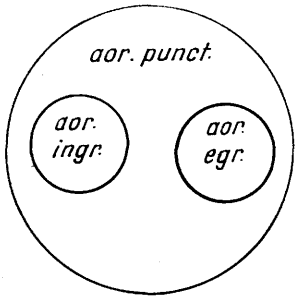

Viszont adva van a logikai struktúrája is, ahol az összetevők szervessége többé nem világos:

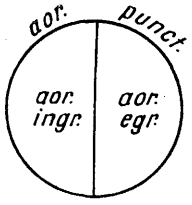

A homéroszi fokon tulajdonképpen elsődlegesen adva van a punktuális aoristos, amely szervetlen ingresszív és egresszív komponensekre tördelhető. Vagyis az eredeti ingresszív és egresszív aoristos is közvetlenül mint puktuális aoristos szerepel.

Az elmondottakból következik, hogy a puktuális aoristos az akciók történeti fejlődésének egy mozzanata:

(1) impf. — perf. — aor. ingr. — aor. egr.

(2) aor. punct.

A punktuális aoristos az akciókban rejlő belső lehetőségek kibontakoztatásából jön létre, mint szükségszerű mozzanat.

Másfelől a punktuális aoristos megjelenése bizonyos lexikai réteg kialakulásához van kötve. Ezen a lexikai rétegen belül pedig a V (jel_1) → V (jel_2) véletlen jellegű kontextuális asszociációkon (vibrációkon) át valósul meg. Az akciókon belül a punktualitás megjelenése tehát az akciók belső, szükségszerű kibontakozásának az eredménye. Az akcióknak ez a szükségszerű kibontakozása viszont csakis véletlen jellegű szinkrón szintaktikai összefüggésekben

valósulhat meg. Vagyis:

(1) ... V (impf., aor. ingr./egr., perf.) (jel_1) ...

↓

(2) [... V (aor.) (jel_{1-2}) ...]

↓

(3) ... V (aor.) (jel_2) ...

ZSILKA JÁNOS

Relation between Motion and State in Language

The relation between motion and state in language is a question that has for a long time been puzzling the students of linguistics. János Zsilka ventured to answer this question by the application of the transformational analysis, or, to be more exact, on the basis of the system of sentence forms drawn up by himself.

By way of introduction the author introduces a special form of motion, viz. meaning vibration. Meaning vibration is a motion of an infinite kind. (In his view this form of motion is the basic conception in Saussure's approach.)

Transformational analysis makes it clear that language itself is not motionless, its function constantly implying derivations, i.e. motion. The motion observed in a synchronic system is complex. There is a historical form of motion underlying the state of language. This refers to the fact that these forms have a synchronic order of succession corresponding to that under which the forms have developed historically. This motion of forms proceeds from the simple towards the complex, and it is organic. On the other hand, the forms are given *directly* on the highest level of this process where the organicity of the forms ceases to exist. And in the speaker the organic historical system develops but secondarily out of the inorganic general. In other words, the simple → complex motion of the forms is generated again virtually through a motion in the opposite direction:

complex → (simple → complex).

Thus, by the relation between motion and state of language we mean not primarily the relation between historical continuity and state. State itself is the sum total of the definite forms of motion.

JÁNOS ZSILKA

Az ige alaktana*

Ha az alaktani elemek igazi szerepét jobban akarjuk megérteni, rá kell mutatnunk ez elemek különleges természetére. Szerintem eddig helytelenül magyaráztuk az egész jelenséget. Az alaktan elemeit ugyanúgy fogjuk fel mint a szótár elemeit, t. i. a jelen időt, a kijelentő módot, a genitívuszt csakúgy, mint a *lovat, asztalt, feketét* vagy *ülni* kifejezéseket. Ez azonban helytelen felfogás. Nézetem szerint a nyelvtan és a szótár elemei között nagy különbség van. Egy szó a beszédbe valami újat hoz, ami nehezen prediktálható vö.:

1526-ban elesett Lajos király.

Viszont az alaktan elemei — jól tudom, hogy nem mindig ugyanazon mértékben — megismételnek valamit, amit már jobban és világosabban mondtunk. Vö. ugyanazt a mondatot:

1526-ban elesett Lajos király.

A múlt idő és az alanyeset nélkül a mondat teljesen érthető.

A célom nem az, hogy az alaktan elmeinek szemantikai szerepét egyenesen tagadjam. Jól tudom, hogy az alaktan elemei néha fontos szemantikai szerepet töltenek be. Csak azt szeretném megmutatni, hogy ez a szerepük nem domináns.

Ha azonban az alaktani elemek domináns szemantikai szerepét tagadom, akkor arra a kérdésre kell válaszolnom, hogy melyik hát az alaktani elemek domináns szerepe? Szerintem a legfontosabb szerepük a mondat felépítése. Amint tudjuk, a mondat szavakból áll, amelyeknek egymáshoz való viszonyát a szintaktikai elemek fejezik ki. De ez a rendszer, t. i. a mondattani rendszer, elvont és nehezen felfogható, azért egy másik, sokkal konkrétabb rendszer a szótár és a szintaxis részlegeiből alakult ki, mégpedig az alaktanból. Az alaktan segítségével minden szónak olyan irányt adunk, amely arról értesít bennünket, hogy milyen szerepe lesz a mondatban. Ez az értesítés lehet szűkebb vagy bővebb. Valamennyi nyelvből összeállíthatunk egy jegyzéket, amelynek egy-egy részét az egyes nyelvek felhasználják. Ebből a felhasznált részből az egyes nyelvek néhány mikrorendszert („kategóriát", én inkább insztitúciónak szeretném nevezni) alkotnak, t. i. az időt, a módot az esetet stb. Fontos itten a mondatrész szerepe. Más alaktani tulajdonságok fordulnak elő a főnévnél vagy az igénél. Így pl. a főnévnél a legtöbb nyelvben nincsen idő vagy mód, az igénél a legtöbb nyelvben nincsen eset- vagy birtokosrag. Az egyes nyel-

* L. a 361. lapon levő lapalji jegyzetet.

vekben inkább a főnév van kifejlődve (a magyarban, a finnben), más nyelvekben inkább az ige (a mordvinban, vogulban vagy az osztjákban).

Az egész alaktani rendszer arra szolgál, hogy az egyes szavaknál bizonyos jellegzetes (átmeneti vagy tartós) tulajdonságokat fejezzen ki, amelyek révén a szócsoport mondattani szerkezete érthetővé válik.

Ez a jelenség, t. i. a szavak tulajdonságainak kifejezése megmagyarázza például azt, hogy a magyar igealak feltétlenül az időt, módot és személyt fejezi ki. Tisztán szemantikai szempontból ezek a tulajdonságok sokszor feleslegesek. Könnyen érthető, hogy az alaktani idő felesleges, ha a mondatban vagy az egész szövegben előfordul akár egy időhatározó vagy más időadat *(tegnap, múlt héten, jövőre* stb.). A nyelvtani személy felesleges, ha van alany, illetve tárgy: *az apám kérdezett; azt látom.*

Az igemód felesleges, ha a mondatban megvan a modalitás egyik kifejezője (pl. *ebben az esetben, talán* stb.). Ezek az elemek a nyelvtani szabályok szempontjából elengedhetetlenek, ami azt jelenti, hogy sok esetben feleslegesek.

Egyes nyelvészek már sokszor utaltak arra, hogy az alaktani elemek szemantikája nagyon különös. Így pl. az ún. „jelen idő" nem csak a jelen időt fejezi ki, hanem a múlt időt (praesens historicum), vagy a jövőt is. Éppenúgy a harmadik személy a második személyt is kifejezheti (pl. a magyarban), vagy ellenkezőleg a második személy a harmadikat (az oroszban Ты знаешь = *Man kennt).* A kijelentő mód a felszólító módot is kifejezheti: *Te itten maradsz!*

Ilyen viszony a szótári elemek között lehetetlen: a „jó" nem fejezheti ki a „rosszat", az „atya" nem fejezheti ki a „fiát", az „ülni" nem fejezheti ki az „állni"-t. A poliszémia a szótárakban tehát egészen más valami, mint az alaktanban. Egy alaktani elem az ellenkezőjét is jelentheti. Ez ismét nagyon világosan bizonyítja azt a tényt, hogy az alaktanban nem a szemantikai szerep a legfontosabb.

Azt mondhatjuk, hogy az alaktani elemek szerepe a következő:

1. Az alaktan domináns szerepe a mondat felépítése.
2. A másik a szemantikai szerepe. Ez a másik feladat néha fontos. Legfontosabb a módnál, ahol rendszerint nem az ige, hanem a mondat modalitását jelenti.
3. A harmadik, a morfonológiai szerep, amely megvan a kötőhangoknál: *ház-a-k, lov-a-t, lov-a-k* stb.

Azt mondtuk, hogy az egyes alaktani elemek egymástól különböznek. Az elfogadott szempontból az alaktani elemeket következőképpen oszthatjuk fel:

1. Olyan elemek, amelyekben a szemantikai szerep teljesen hiányzik (a konjugációk jelei, latin *laud-a-re).*

2. Olyan elemek, amelyeknek olykor van, olykor nincsen viszonyuk a realitáshoz (hímnem stb.).

3. Olyan elemek, amelyek más elemeket ismételnek (kongruencia) *a város szép — a városok szépek.*

4. Olyan elemek, amelyek valóban jelentenek olyan valamit, ami másképpen nincs jelölve: *meghal — meg fog halni.*

Ez a (nem teljes) osztályozás mutatja, hogy az alaktani elemek egészen más természetűek, mint más elemek. Le kell mondanunk erről az összegező módszerről, amelyet eddig használtunk: a mondat jelentése a szavak és morfémák jelentéseinek összege.

Annak a ténynek, hogy az alaktan legfontosabb szerepe a mondat felépítése, fontos következménye az, hogy az alaktani elemek az egyes nyelvekben nagyon különböznek. Sokféle mód van a mondatban a hallgató tájékoztatására. Ebben rejlik annak az oka, hogy miért az alaktanban legterjedelmesebb a tipológia.

Az itt előforduló különbségek a következőképpen osztályozhatók:

1. másmilyenek az ún. insztitúciók (régibb névvel kategóriák), idő, mód személy, szám, stb.

2. másmilyen az insztitúció jelentésének bősége (pl. a magyar köznyelvben csak primáris idő van *(vár — várt — várni fog)*. A régibb magyar nyelvben még sok egyéb szembenállás volt *(várék — vártam, vártam volt* stb.).

3. az egyes nyelvekben az alaktannak egyik vagy másik része fejlődött ki jobban: így a magyarban a névragozás, a mordvinban viszont az igeragozás fejlődött ki jobban.

4. a fejlődés az egyes nyelvekben különböző: az egyik nyelvben az esetek, a másik nyelvben a személyragok fejlődtek ki inkább.

A tipológiai felfogások szerint az egyes típusokat az ige nyelvtana szempontjából a következőképpen jellemezhetjük (az agglutináló típust, amely számunkra legfontosabb, az utolsó helyen tárgyaljuk).

1. Az izoláló típusra a formális szavak jellemzők. Az angol vagy a francia alaktanban vannak olyan igealakok mint *I go, I shall go, I have gone, I should go, I am going, I was going; je vais, je suis allé, j'étais allé* stb. Az efféle típusú nyelvekben — vagy más nyelvek ilyen típusú tartományában arra kell vigyáznunk, hogy mi a különbség az izoláló igealakok *(várni fogok)* és az igazi formális szavak *(várni szoktam)* között. Ilyen esetben nagyon könnyű csupán „morphémekről" beszélni, ahogy pl. GOUGENHEIM teszi. De az a módszer helytelen.

2. A flexiós típusra az alaktan nagy fontossága jellemző. E típusban különleges szerepet tölt be az alaktan. Sok morféma van, amelynek hiányzik a jelentése vagy egyáltalán, vagy részben. Ide tartozik pl. a konjugáció morfémája (a latin *lav-a-re, del-e-re, aud-i-re)* vagy a nem morfémája. Ebben a típusban az alaktan mondatfelépítési szerepe a nagy. Minden szónak van ún. terminációja (Endung), amely a hallgatót igen könnyen tájékoztatja (Gall*ia* es*t* omn*is* divis*a* in part*es* tres*)*.

3. A poliszintetikus típus nem kedveli a formális elemeket. A formális elemek helyét a szótári elemek foglalják el, s így keletkezik a metafóra. Így pl. az „ad" ige a datívuszt jelenti, a „mond" ige „hogy"-ot jelent, a „végezik" ige a perfektív aspektust stb. A magyar igeragozásban ez a típus nem fontos, bár nagy fontossága van az igeképzésben (vö. odatartozik, tovább-beszél).

4. Az introflexív típusban a fonológia és a morfológia részben egybefonódik. A magyar igeragozás szempontjából ez nem fontos.

5. Az utolsó, számunkra legfontosabb, az agglutináló típus. Az agglutináló típusra a ragok, jelek és képzők nagy száma jellemző. De nincsen szabály arra, hogy milyen ragok, jelek és képzők léteznek valóban. Azért az agglutináló nyelvek között nagy különbség jött létre.

A névragok és a nevekhez járuló jelek száma a magyarban óriási (PAPP FERENC szerint 714), az igeragozás nem annyira bő. A legközelebbi rokon nyelvekben, a vogulban és az osztjákban, egészen más az arány. Ott az igeragozás sokkal bővebb, mint a magyarban, a névragozás viszont sokkal szűkebb. (Hasonló ellentét, de kisebb számokkal, létezik a flexiós nyelvek között).

Mindenesetre az alaktan egyes tulajdonságai nem annyira számottevők, mint más típusokban. Nincsenek jelentésnélküli morfémák vagy abszurd morfémák (nem stb.). De a ragok és jelek nagy számából az következik, hogy az alaktan mondatépítési szerepe fontos.

Összefoglalásként megállapíthatjuk: A magyar igeragozás túlnyomó részében agglutináló. Azért mondatépítő szerepének egyes tulajdonságai nem annyira erősek, mint más nyelvekben. Az insztitúciók és az elemek száma nagyobb, mint másutt. (A magyarban 10 insztitúció van, a latinban, németben, finnben 7.) A magyar és más közép- és nyugateurópai nyelvek közötti különbség nem nagy. A magyar nyelv inkább nominocentrális, azaz inkább a főnév van kifejlődve. Ebben figyelhető meg különbség a magyar nyelv és a rokon finnugor verbocentrális nyelvek között.

Nincsenek a magyarban az ún. konjugációk (csak szubkonjugációk vannak) s ezért nincsenek olyan jelentésnélküli morfémák, mint *-a-, lavare*. De vannak kötőhangok, jelentés nélkül *(lát-o-k, fél-e-k, jöv-ö-k)*. Vannak a bizonyos esetekben terminációk is, azaz ragok, amelyek a szó végén állnak és amelyeknek két vagy több jelentése van pl. *látlak, látom, látjuk* stb.

Azt mondtuk, hogy az alaktan mondatépítő szerepének egyes tulajdonságai nem nyilvánulnak meg annyira, mint más nyelvekben. Ennélfogva a szemantikai szerepe hatékonyabb.

VLADIMIR SKALIČKA

Morphology of Verb

The most important function of the morphological elements of a sentence is their participation in the structure of a sentence, i.e. indication of the function fulfilled in a sentence. From a purely semantic point of view these indications are often superfluous or redundant. For example, the morphological indication of time is superseded by the use of a time adverb. In the second place, the morphological elements fulfil a semantic function as well. Their third function is morphophonological, as in the case of glides. The morphological elements furnish an excellent corpus for typological classification. The isolating languages are characterized by formally independent words, whereas the inflectional type by the predominance of morphology and the weakness of the semantic aspect of morphological elements. In the polysynthetic languages the place of formal words is often marked by the metaphoric use of lexical elements, for example, the verb *ad* implies a dative, *befejez* a perfective aspect. In the introflexive type phonology and morphology intermingle. Agglutination is characterized by the large number of endings, signs and suffixes. Hungarian conjugation of verbs is agglutinative; the Hungarian language is rather noun-centred, i.e. the morphology of noun is predominant. This feature of Hungarian marks it off from Finno-Ugrian languages, and draws it closer to the Central- and West-European languages. The semantic function of its morphology is, however, more accentuated as against the morphology of these languages.

VLADIMIR SKALIČKA

Problèmes relatifs à la structure du syntagme verbal*

Si, malgré les différences de structure de langue à langue, il est possible et même nécessaire de poser un problème général concernant le syntagme verbal, c'est que la fonction du verbe, dans les langues qui, à des degrés divers et par des procédés divers, distinguent une classe des noms et une classe des verbes, c'est-à-dire la fonction prédicative, lui donne une position particulière qui rend la définition des limites du syntagme verbal beaucoup plus difficile que celle des limites du syntagme nominal.

Tout syntagme consiste en une combinaison d'éléments d'où résulte une unité d'un certain ordre. Les éléments constitutifs du syntagme sont hiérarchisés: l'un d'entre eux apparaît comme le noyau du syntagme et c'est par rapport à lui que se définit la fonction des autres. Ainsi le nom dans le cas du syntagme nominal: autour du nom se groupent non seulement des déterminants grammaticaux (l'article p. ex.), mais aussi d'autres éléments dont la présence n'est pas obligatoire; dans une langue comme le français ou le hongrois, le syntagme nominal peut inclure un ou plusieurs éléments de type adjectival qui du point de vue syntaxique apparaissent dans cet emploi en fonction épithétique, fonction dont la caractéristique consiste à n'être marquée par aucun fonctionnel. On peut observer déjà qu'un phénomène parallèle se présente dans le syntagme verbal, qui peut inclure non seulement des éléments grammaticaux conjoints au verbe (notamment le pronom sujet en français), mais aussi des éléments d'une autre nature, qui se comportent par rapport au verbe comme l'adjectif par rapport au nom; il s'agit des adverbes, du moins d'une partie des éléments que la grammaire traditionnelle range dans la catégorie des adverbes: un syntagme verbal comme *il marche rapidement* apparaît comme le correspondant d'un syntagme nominal comme *une marche rapide*.

Il faut aller plus loin: si, d'après la définition qui en est admise, le syntagme comprend tous les éléments qui ont une fonction par rapport au noyau, on est amené à inclure dans le syntagme nominal les «compléments du nom» *(la maison de mon père)* et de même dans le syntagme verbal tous les compléments qui assument une fonction par rapport au noyau prédicatif verbal, quelle que soit la manière dont se marquent ces fonctions (système de désinences casuelles, prépositions, etc.). Ainsi, seul serait reconnu comme syntagme indépendant du syntagme verbal le syntagme nominal fonctionnant comme sujet. Mais la fonction de sujet est aussi une fonction qui se définit par rapport au prédicat verbal, qu'elle soit marquée par un morphème casuel, éventuellement par le terme zéro du système casuel, ou par d'autres procédés, comme la

* L. a 361. lapon lévő lapalji jegyzetet.

position en français. Il n'y a aucune raison, d'un point de vue strictement syntaxique, de séparer la fonction sujet de la fonction objet dans un énoncé français comme *le chien attaque le chat,* où les deux fonctions se présentent dans les mêmes conditions, ni dans un énoncé d'une langue à système casuel où le cas sujet se présente comme l'un des termes du système, même s'il est caractérisé, comme d'une manière générale en hongrois, par l'absence d'une marque positive.

On constate donc qu'à la limite, c'est l'ensemble de l'énoncé qui entre dans le syntagme verbal, dont on n'exclura que des termes non intégrés fonctionnant dans des conditions particulières: ce sera le cas de syntagmes nominaux qui se présentent comme non intégrés, en fonction de «thème»; ainsi dans un énoncé français comme *cet enfant, il joue au ballon ; cet enfant, je le connais* etc. De tels syntagmes nominaux devraient être considérés comme présents dans l'énoncé, mais exclus du syntagme verbal dont tout le reste de l'énoncé prend la forme.

Cette identification du syntagme verbal à l'énoncé total ou quasi total enlève évidemment tout intérêt à la notion de syntagme verbal: si c'est le verbe qui fournit à l'énoncé son prédicat, la position centrale que le verbe occupe ainsi dans l'énoncé conduit à définir celui-ci comme ayant la structure d'un syntagme verbal.

La position adoptée par J. DUBOIS dans sa *Grammaire structurale du français* [Paris, (Larousse) 1967.] montre bien la tendance que peut éprouver le linguiste à faire entrer dans le syntagme verbal des constituants nominaux que la grammaire traditionnelle appelle compléments. Ayant posé la distinction du verbe comme constituant du syntagme verbal (constituant fourni par une certaine classe de formes) et du syntagme verbal comme constituant de phrase (constituant dont la condition de réalisation nécessaire et suffisante est qu'il comporte un segment simple de la classe des verbes), J. DUBOIS en vient à rectifier, dans sa définition de la phrase achevée minimale, cette conception du syntagme verbal; il indique que la condition de réalisation du syntagme verbal primitivement reconnue n'est pas suffisante, et que le syntagme verbal comporte normalement, à côté du verbe, un syntagme nominal qui est une expansion du verbe et qui s'oppose en fonction d'objet au syntagme nominal fonctionnant comme sujet, cet objet étant conçu d'une manière très large qui permet de le reconnaître aussi bien dans *je vais á Paris* que dans *j'écoute la radio.* D'où la symbolisation suivante de la phrase minimale achevée active P1:

$$[P_1] = [(SN_1) + ([V] + [SN_2])]$$

dans laquelle ([V] + [SN_2]) représente le syntagme verbal. L'absence du syntagme nominal objet correspond à une transformation de la phrase minimale achevée en une phrase minimale non achevée P_2 par effacement de SN_2 (passage de *il mange des pommes de terre* à *il mange).*

On laissera de côté ici le probleme posé par la conception de la phrase achevée minimale comme comportant obligatoirement un syntagme nominal faisant fonction de sujet et un syntagme verbal faisant fonction de prédicat. Cette conception implique que dans un énoncé où le sujet est indiqué par un «pronom personnel» *(il joue)* et non par un substantif *(l'enfant joue),* le pronom sujet doit être traité comme une entité syntaxique autonome fonctionnant comme substitut de substantif, ce qu'il est difficile d'admettre: si l'indication

du sujet est en effet nécessaire, le pronom qui en est porteur se présente comme un déterminant grammatical du verbe, nécessaire à l'actualisation de ce verbe en l'absence de substantif sujet, et non comme une entité syntaxique distincte.

Ce qui importe ici, c'est de constater que J. DUBOIS utilise la notion de syntagme verbal à plusieurs niveaux. Il reconnaît d'abord que dans *je suis fatigué* ou dans *l'enfant a joué*, la présence d'un ségment verbal simple *suis* ou *a* permet d'affirmer l'existence d'un syntagme verbal constitué par *suis fatigué* ou par *a joué*, et il indique ensuite que dans *l'enfant a joué à la balle*, le syntagme verbal *a joué* est accompagné d'une expansion nominale. La notion de syntagme verbal intervient ainsi à deux niveaux différents: *a joué* et *a joué à la balle*.

Cette constatation suggère qu'il reste utile de décrire dans l'analyse un syntagme verbal en s'arrêtant au niveau obtenu avant l'adjonction de l'expansion nominale. Le problème qui se pose alors consiste à déterminer quels éléments il sera légitime d'inclure dans le syntagme verbal ainsi conçu. Il est évident que ce syntagme verbal présentera, selon les langues, des structures variables; les indications données ici ne peuvent prétendre être ni de valeur générale ni exhaustives. Elles seraient néanmoins utilisables à la fois dans la description du français et dans la description du hongrois.

Trois types de phénomènes s'offrent ainsi dans l'analyse du syntagme verbal:

a) De même que dans le syntagme nominal l'unité lexicale qui fournit le nom se présente associée à des éléments grammaticaux comme l'article qui en assurent l'actualisation, de même l'unité lexicale qui fournit le verbe à fonction prédicative est actualisée par des éléments grammaticaux porteurs d'indications comme la référence personnelle: un phénomène analogue se présente ainsi dans *la marche* et dans *il marche* Observons en passant que c'est à ce niveau du mot actualisé dans le discours et non pas nécessairement au niveau de l'unité lexicale que se distinguent une classe du nom et une classe du verbe; cette observation permet d'écarter les affirmations erronées selon lesquelles la distinction du nom et du verbe tend à s'effacer dans une langue comme l'anglais: si au niveau de l'unité lexicale *love* n'est ni nom ni verbe, cette unité lexicale engagée dans un énoncé produit très clairement soit un nom *(my love)* soit un verbe *(I love)* par le jeu des actualisateurs grammaticaux.

b) Le verbe donne lieu à la constitution de syntagmes fonctionnant dans les mêmes conditions que le monème verbal actualisé et resortissant au phénomène général de l'auxiliation: le syntagme à auxiliaire est commutable avec une forme verbale simple *(a joué* dans *il a joué au ballon* entre dans un système d'oppositions dont *joue* est un autre terme: *il joue au ballon)*. L'auxiliation pose un problème difficile qu'il ne peut être question d'envisager ici, problème qui consiste essentiellement à fixer les limites du phénomène; on se bornera à indiquer que l'auxiliation est réalisée lorsque le syntagme fonctionne comme une unité lexicale unique, ce qui est vérifiable par l'existence de combinaisons comme *il a eu* ou *il va aller*, dans lesquelles un verbe se fournit à lui-même comme auxiliaire.

c) Il y a lieu de considérer comme constituants spécifiques du syntagme verbal ces éléments qui ont été déjà mentionnés et qui entrent dans l'ensemble hétéroclite des «adverbes» de la grammaire traditionnelle. Ici encore, un problème difficile de délimitation de la classe envisagée se pose, problème auquel il faudrait consacrer un examen particulier. On se bornera à tirer les conséquences du parallélisme de fonctionnement observé entre l'adjectif comme constitu-

ant de syntagme nominal *(une marche rapide)* et l'adverbe fondé sur l'adjectif comme constituant de syntagme verbal *(il marche rapidement)*. Il apparaît que la fonction de *-ment* en français consiste uniquement à convertir un constituant de syntagme nominal en constituant de syntagme verbal. L'existence éventuelle de variantes en distribution complémentaire (hongrois *rossz — rosszul, gyors — gyorsan)* ne doit pas masquer l'unité de la fonction. Ni l'adjectif ni l'adverbe ne sont limités à cette fonction de constituant de syntagme respectivement nominal et verbal (l'adjectif est susceptible d'un emploi prédicatif — attribut — et l'adverbe est susceptible d'entrer dans un sous-syntagme adjectival: *extrêmement heureux)*, mais le fait essentiel est que l'adjectif et l'adverbe, dans un syntagme respectivement nominal et verbal, se présentent parallèlement dans un emploi épithétique qui correspond à une fonction fixe, unique et qu'il n y a pas lieu de définir autrement puisqu'elle est la seule possible. On notera à ce propos qu'il serait vain de tenter d'assigner à *-ment* une valeur quelconque d'ordre sémantique comme on peut le faire pour d'autres types de dérivation: il s'agit ici d'une dérivation purement syntaxique qui détermine un changement de fonction.

La conception limitative du syntagme verbal envisagée ici revient à exclure de ce syntagme tout élément nominal qui, avec des éléments conjoints, entrerait à titre de sous-syntagme dans ce syntagme verbal. Cette position n'implique pas, répétons-le, qu'on ne puisse considérer l'énoncé comme un syntagme verbal; elle part seulement de cette constatation que le noyau de ce vaste syntagme verbal dont l'énoncé prend la forme est fourni lui-même par un syntagme verbal plus restreint comprenant des éléments dont la fonction spécifique est de graviter autour du verbe. Dans une langue qui possède la distinction d'une classe de noms et d'une classe de verbes, toute l'organisation syntaxique se fait autour de ces deux pôles nominal et verbal, avec une hiérarchisation des fonctions qui confère au verbe, comme prédicatif, une position particulière, mais qui n'exclut pas pour lui la possibilité d'être, au sein de l'énoncé, le centre d'un syntagme verbal caractérisé par une structure spécifique.

JEAN PERROT

Beiträge zum Verhältnis von Tempora und Modi*

Es ist bestimmt nicht gut möglich, in einem kurzen Aufsatz das in dem Titel angedeutete Thema der wechselseitigen Zusammenhänge bzw. Wechselwirkung solcher umfassender Kategorien wie Tempus und Modus es sind, auch nur annähernd befriedigend zu behandeln. Immerhin möchte ich im folgenden an Hand der Aufdeckung einzelner Kriterien, die sich aus dem konkreten Material verschiedener Sprachen ergeben, versuchen, zumindest einige Prämissen zu einer m. E. immer noch ausstehenden Klärung der Beziehungen zwischen Tempus und Modus zu erstellen. Grundsätzlich soll dabei zwar das Zeugnis *indogermanischer* Sprachen bzw. Dialekte herangezogen werden, aber die Notwendigkeit einer theoretisch-prinzipiellen Untermauerung der folgenden Betrachtungen erfordert ab und zu einen Seitenblick auf den Sachverhalt in anderen, nicht indogermanischen Sprachen.

Bereits der Nestor und Theoretiker der junggrammatischen Schule, Hermann Paul, hat in seinen »Prinzipien der Sprachgeschichte« gezeigt, »daß die modalen und temporalen Verhältnisse nicht unabhängig voneinander sind«,[1] ferner, daß die Tempora und die Modi an und für sich nichts Syntaktisches sind und nur durch die Beziehung aufeinander, also erst im zusammengesetzten Satz zum Ausdruck syntaktischer Verhältnisse werden.[2] Bei dem Versuch einer Klärung der Wechselbeziehung von Tempora und Modi kam er allerdings zu einem Postulat, mit dem wir uns noch auseinandersetzen müssen. Er behauptete nämlich folgendes: »Der *Imperativ* ist seiner Natur nach immer *futurisch*, desgleichen der Konjunktiv und Optativ, soweit sie bezeichnen, daß etwas geschehen soll oder gewünscht wird.«[3]

Wir würden jedoch den Junggrammatikern bitter Unrecht tun, wenn wir neben dieser psychologisch-philosophischen Feststellung zugleich nicht erwähnten, daß sie im Aufbau ihrer historischen Grammatik auch eine historische Erschließung und Auslegung der Entstehung bzw. des Werdegangs der Tempora und der Modi, wenigstens in Bezug auf die indogermanischen Sprachen, unternommen hatten. K. Brugmann und B. Delbrück waren es, die jene heute noch nicht überwundene junggrammatische Konzeption der vergleichend-historischen Grammatik erarbeitet haben, wonach bereits in der indogermanischen Grundsprache ein hochentwickeltes System verschiedenster Verbalformen gegeben war, welches am besten in den indo-iranischen Sprachen bzw.

* S. die Anm. auf S. 361. [L. a 361. lapon lévő lapalji jegyzetet.]
[1] H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen, [6]1960, § 192.
[2] Ebda, § 193.
[3] Ebda, § 189.

im Altgriechischen erhalten blieb. Dementsprechend wurde ein Tempussystem für die sog. »Ursprache« rekonstruiert, das angeblich Präsens, Präteritum (Imperfekt), Aorist, Perfekt, Plusquamperfekt und Futur enthalten haben soll. Desgleichen wurde nach dem Vorbild der Modi des Altindischen auch für die Grundsprache ein System angenommen, das neben Indikativ und Imperativ auch einen Konjunktiv, einen Optativ, ja sogar einen Injunktiv gekannt haben soll. Von der eigenen Logik dieser Hypostase gezwungen ließ sich das Fehlen einzelner Tempora bzw. Modi in den indogermanischen Einzelsprachen bzw. Unterabteilungen nur durch die Theorie der Aufgabe der vermeintlichen indogermanischen Archetypen bedingen bzw. erklären.[4]

Diese zweifellos auf die romantische Sprachbetrachtung zurückgehende Konzeption wurde zuerst von Hermann Hirt und seiner Schule ins Schwanken gebracht, die für die indogermanische Grundsprache z. B. insgesamt nur 3 Tempora (Präsens, Aorist und Perfekt) anerkannte, und die übrigen Formen der Einzelsprachen der jeweiligen Sonderentwicklung der betreffenden Sprachen zuschrieb, ohne jedoch daraus auch die für die Rekonstruktion unerläßlichen Schlüsse gezogen zu haben.[5] Dieser Schritt wiederum wurde von A. Meillet und seinem Kreis, so vor allem von J. Vandryes, Renou, Ernout und Chantrin unternommen, die schon auf Grund des neuerschlossenen Materials des Hettitischen und des Tocharischen manches, z. B. den sigmatischen Aorist, das mediale Perfekt usw. als areale Innovationen behandelten.[6] Soviel ist jedenfalls klar geworden, daß die junggrammatische Konzeption überholt war: eine neue Rekonstruktion des Verbalsystems der indogermanischen Grundsprache, die einigermaßen als eine feste und allgemein anerkannte Arbeitshypothese gelten dürfte, ist jedoch heute noch ein *pium desiderium*.

Bevor wir zu dem oben umrissenen Komplex Stellung nehmen, scheint es hier billig, in aller Kürze auf die Ausdrucksmöglichkeiten der Modalität einzugehen. Als Normalstand betrachten wir den sog. Indikativ, der ursprünglich und gewöhnlich, aber keineswegs ausschließlich als der Modus der Realität in Erscheinung tritt. Im Vergleich zu ihm erscheinen alle übrigen Modi als abhängig, wie es in der englischen Terminologie heißt, als *oblique Modi*, die in der Regel die Irrealität, den Wunsch, die Erwartung oder die Voraussetzung einer Handlung u. dgl. ausdrücken. Daher wollte auch Hermann Paul sämtliche Modi, die außerhalb des Indikativs liegen, als futurisch erklären. Wir sollen gleich sehen, daß dies ein aus falschen Prämissen gezogener Trugschluß war.

Es sind uns — außerhalb des Indogermanischen, aber auch innerhalb des indogermanischen Kreises — viele Sprachen bekannt, die ohne eine besondere Formalisierung bzw. Markierung der Modalität auskommen, ohne dabei »primitiv« zu sein. Die Modalität ergibt sich in diesen Sprachen — wie des öfteren auch die Temporalität — erst aus dem Kontext, gelegentlich — aber keineswegs unbedingt — auch aus dem Gebrauch adverbartiger Hilfswörter, die die Handlung näher bestimmen. Dies ist der Fall z. B. im Malaischen, wo ein Satz wie *dia pĕrgi* gleichzeitig 'er geht; er ging; er wird gehen'

[4] Vgl. K. Brugmann—B. Delbrück, Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen I—V. Straßburg, 1892 ff., vgl. bes. Bd. II/2.

[5] Vgl. H. Hirt, Indogermanische Grammatik I—IV. Heidelberg, 1921 ff., T. 4, S. 164.

[6] A. Meillet, Les dialectes indo-européens. Paris 1908, 102 ff.

bzw. 'er soll/muß gehen; er ginge; er würde gehen; er wäre gegangen' usw. bedeuten kann.[7] Die Bezeichnung der Modalität durch Hilfswörter bzw. Partikeln ist typisch für verschiedene finnisch-ugrische Sprachen, so z. B. für das Ostjakische, wo der Konjunktiv formell mit dem Indikativ identisch ist, jedoch eine besondere Partikel erfordert, die dem Verb oder einem anderen Wort im Satz angehängt wird, vgl. nordostj. *mà porà tą̯jləm-ki, mà ū̯nta mą̯nləm* 'wenn ich Zeit hätte, würde ich in den Wald gehen', wörtlich: 'wenn ich Zeit habe, gehe ich in den Wald'.[8] Dieser Stand ist auch für manche Sprachen der indogermanischen Gruppe charakteristisch. Im Hettitischen lassen sich z. B. als selbständige Modi nur der Indikativ und der Imperativ bezeichnen. Jegliche potentielle bzw. irreale Bedeutung wird mit den entsprechenden Formen des Indikativs *und* der Partikel *man* (die mit der Konjunktion *mān* 'wenn' identisch ist) ausgedrückt, vgl. *manu̯arašmu* ^{LÚ}*MUTIḪA kišari* 'er dürfte/könnte mein Gatte werden'.[9] Etwas Ähnliches liegt vor in den konjunktiv-optativartigen syntagmatischen Konstruktionen der slawischen Sprachen, wo die Form der Vergangenheit die Grundlage bildet, aber erst mit einem zur Partikel gewordenen Hilfswort (und evt. mit einem weiteren Hilfsverb) imstande ist, als Konjunktiv zu fungieren, vgl. russ. он *жил* хорошо 'er lebte gut' → он *жил бы* хорошо, bzv. если *бы* он *жил* хорошо 'wenn er gut lebte /gelebt hätte/ leben würde'.

In vielen nicht indogermanischen Sprachen werden in der Funktion solcher »Hilfswörter« eben Affixe verwendet, die entweder dem bloßen Stamm, oder den entsprechenden Formen des eigentlichen Indikativs, oder aber irgendeiner Nominalform des Verbs, z. B. dem Gerundium angehängt werden. Den ersten Typus vertritt das Mongolische, wo neben dem selbständigen Indikativ und Imperativ aus dem Stamm mittels eines Affixes *-bal/-bel/-bol/-böl* bzw. *-val/-vel/-vol/-völ* ein konjunktiv-optativisches Gerundium gebildet wird, vgl. *javax* 'gehen' → *javbal* 'wenn er geht bzw. gehen würde'.[10] Für den zweiten Typus sei hier eine kaukasische Sprache, das Tschamalal angeführt, wo aus den Formen des Prät. Ind. mit Hilfe des Affixes *-(ā)ḍa* bzw. *-kıa* konjunktivische bzw. konditionale Formen entstehen,[11] während dieselbe Bildung in den Drawida-Sprachen in der Regel aus dem Gerundium des Prät. analogisch zu den Formen des Indikativs erfolgt, vgl. z. B. kannada *māḍēnu* 'ich würde es (vielleicht) tun; ich täte' < *māḍyēnu* < *māḍiyēnu* < *māḍi* 'getan, gemacht (habend)' + *ahene* 'ich werde (sein)'.[12] Damit ist der Form nach gleich die Bildung des Konjunktivs in der Gondi-Sprache: *tinnēnā* 'wenn ich äße/essen würde', usw.[13]

Es gibt auch Sprachen, die alle drei Möglichkeiten nebeneinander verwenden. Dies ist der Fall z. B. im neuindischen Dialekt der wallachischen Zigeuner, der sog. Lovāri, wo neben *kerav* 'ich mache/tue' bzw. 'ich täte' als Kon-

[7] Vgl. M. B. Lewis, Malay. London 1956 (1947), §§ 112—113.

[8] Vgl. K. Radanovics, Északi osztják nyelvtan [= Nordostjakische Grammatik]. Budapest 1961, 31.

[9] J. Friedrich, Hethitisches Elementarbuch I: Kurzgefaßte Grammatik. Heidelberg 1940, § 276.

[10] *Б. Х. Тодаева:* Грамматика современного монгольского языка. Moskau 1951, 151 f.

[11] *А. А. Бокарев:* Очерк грамматики чамалинского языка. Moskau—Leningrad 1949, 95—96.

[12] *М. С. Андронов:* Дравидийские языки. Moskau 1965, 80—82.

[13] A.a.O., 81.

junktiv-Optativ *te kerav (te* 'wenn' = eigtl. identisch mit der Konjunktion *thaj* ~ *the* 'und') bzw. *kerõs* und *te kerõs* steht. Darauf kommen wir noch zurück.[14]

Bei der Aufzählung der obigen Beispiele wird dem Leser kaum entgangen sein, daß hier bei der Modusbildung mehrmals die Tempusform der Vergangenheit strapaziert wurde, und zwar in Fällen, die sinngemäß im allgemeinen nicht eine vergangene Handlung ausdrücken. Hierzu sei noch erwähnt, daß das mongolische Gerundium einen Tempusgehalt erst dann bekommt, wenn sich die Aussage auf etwas Vergangenes bezieht; die syntagmatische Lösung des Hettitischen bezeichnet die Irrealität der Handlung *im allgemeinen* ausschließlich durch die Verbindung der Partikel *man* und dem Präteritum des gegebenen Verbs, vgl. *mānuškan ¹Ḫuzziiaš kuenta nu uttar išduuati* 'Huzziasch würde sie töten, wenn die Sache nicht bekannt geworden wäre'.[15] Auch im Tocharischen wurde der Konjunktiv von den Formen des Präteritums gebildet, z. B. *käln-* 'lauten' → *kälnāseñc* 'sie würden lauten'.[16] Allgemein bekannt ist dieselbe Lage im Deutschen, vgl. *ich kam*, aber konj. *ich käme*, wobei der Konjunktiv nicht das Tempus der Vergangenheit ausdrückt.

In manchen Sprachen läßt sich sogar ein direkter Umbau des Präteritums bzw. des sog. Plusquamperfekts als ein Teil der Tempuskategorie zum Konjunktiv bzw. Optativ feststellen. In den hochdeutschen, besonders aber in den oberdeutschen Mundarten wurde das Präteritum überhaupt aufgegeben, eine Ausnahme bilden nur einige Hilfsverba wie *sein*, z. T. auch *haben*, während die entsprechende Konjunktivform als Ausdrucksmittel der Modalität erhalten blieb, vgl. bair. [i kʿa:m ~ kʿa:məd̥] 'ich käme', während die Funktion des Präteritums vom eigentlichen Perfekt eingenommen wurde: [i pin kʿumə] 'ich bin gekommen'. Hierbei wurde das System wieder aufgefüllt, d. h. das Gleichgewicht im Verhältnis Tempus-Modus gewissermaßen wiederhergestellt, vgl.

	Ind.	Konj.
Präs.	[i kʿum] ⟨ich komme⟩	[i kʿa:m ~ kʿa:məd̥] ⟨ich käme⟩
Prät.	[i pin kʿumə] ⟨ich bin gekommen⟩	[i wa: kʿumə] ⟨ich wäre gekommen⟩

Perf. I	[i wɔə kʿumə] ⟨ich war gekommen⟩	[i wa: kʿumə kwe:sd̥] ⟨ich wäre gekommen gewesen⟩
II	[i pin kʿumə kwe:sd̥] ⟨ich bin gekommen gewesen⟩	
Plusqu.	[i wɔə kʿumə kwe:sd̥] ⟨ich war gekommen gewesen⟩	

Diese neuen Perfekt-Plusquamperfektformen funktionieren jedoch eher als eine Art Zustandsbestimmungen, denn als echte Tempusformen.[17] Noch

[14] HUTTERER—MÉSZÁROS, A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana [= Beschreibende Grammatik des Lovári-Dialekts]. Budapest 1967, 25.

[15] J. FRIEDRICH, a.a.O., § 277.

[16] Vgl. Тохарские языки. Moskau 1959, 180.

[17] C. HUTTERER, La geografía lingüistica y la dialectología. Montevideo 1965, 6—7, bzw. ders.: Nyelvföldrajz és dialektológia. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. Budapest 1963, 144—145.

eindeutiger ist die Lage im Jiddischen, wo das alte germanische Präteritum noch konsequenter beseitigt wurde, im Konjunktiv dagegen noch stärker hervortritt, indem die entsprechenden Formen mit Hilfe des personalflektierten Präteritums des Hilfsverbs [veln] 'wollen' und des Part. Prät. des betreffenden sinntragenden Verbs gebildet werden, z. B. [ikh volt gemakht] 'ich würde machen' (wörtlich etwa: 'ich wollte gemacht').[18] Ein ähnlicher Vorgang ist in allen germanischen Sprachen zu beobachten, vgl. englisch *I should do it* bzw. *I should have done it*, schwedisch *jag skulle göra* bzw. *jag skulle ha gjort*, usw. Es handelt sich dabei um die Wiederholung eines Prozesses, dem die Entstehung der sog. Präterito-Präsentia des Gemeingermanischen zu verdanken ist. Es ist kein Zufall, daß diese Gruppe eben Verba enthält, die samt und sonders die Modalität des sog. Hauptverbs hervorkehren, wobei sie den temporal präsenten Sachverhalt durch die formal präterite Formgebung ausdrücken. Deshalb kann ich der Annahme von J. Kuryłowicz, das mit dem für die germ. schwachen Verba charakteristischen Dentalsuffix gebildete Präteritum der Präterito-Präsentia sei ein Relikt spezifischer indogermanischer Präteritumformen, nicht beipflichten.[19] Im Gegenteil: Es handelt sich hier um Verba, die infolge ihrer modalitätsbedingten Funktion am frühesten, d. h. noch in der germanischen Grundsprache den Wandel des Präteritums als Zeitform zur Modalität durchgemacht haben. Etwas Ähnliches scheint vorzuliegen bei den sog. *-ḫi*-Verba des Hettitischen, die dem »normalen« *-mi*-Typus gegenüberstehen.[20]

Um den Vorgang des Umbaus ganz klar zu sehen, kehren wir nocheinmal zum neuindischen Dialekt der Lovāri-Zigeuner zurück. In den meisten Zigeunerdialekten gibt es einen syntagmatischen Konjunktiv bzw. Optativ: *kerav* 'ich mache' — *te kerav* 'wenn/daß ich mache bzw. machte, ich würde machen' usw. In einigen Dialekten, so z. B. bei den russischen Zigeunern, kann jedoch das Präteritum auch zum Ausdruck des — in der Fachliteratur als *futurisch* bezeichneten — Konjunktivs dienen, vgl. *мэ кэрáвас, тэ авéл зор* 'ich würde es tun, wenn ich die Kraft dazu hätte'.[21] Im Lovāri-Dialekt ist dieser Wandlungsprozeß bereits abgeschlossen, und mit Ausnahme der Sphären des archaisierenden Stils erscheinen Präteritum und Plusquamperfekt nur noch als Formen des Konjunktivs, wobei das alte Präteritum nunmehr zur Wiedergabe des Präsens und des Futurs im Konjunktiv dient, ganz ähnlich wie wir es bei den oberdeutschen Mundarten gesehen haben[22] Also:

[18] Vgl. U. Weinreich, College Yiddish. New York 1965 [1966], 320.

[19] J. Kuryłowicz, The Inflectional Categories of Indo-European. Heidelberg 1964, 126 f., bzw. ders.: Zur Vorgeschichte des germanischen Verbalsystems. In: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz-Festschrift). Berlin 1965, 246 f.

[20] Vgl. J. Kuryłowicz, Le Hittite. In: Proceedings of the 8th International Congress of Linguists. Oslo 1958, 235 f.; B. Rosenkranz, Die hethitische *ḫi*-Konjugation und das indogermanische Perfekt. In: KZ 75 (1958), 215 ff.

[21] *Т. В. Вентцель:* Цыганский язык. Moskau 1964, 76. — NB: Es handelt sich wohl um einen Strukturwandel unter dem Einfluß der russischen Konstruktion, die ebenfalls auf der Form der Vergangenheit beruht. Vgl. dazu noch meinen Aufsatz "A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvszociológia tükrében" [= Das Problem des sprachlichen Strukturwandels im Spiegel dar Sprachsoziologie] in: Állános Nyelvészeti Tanulmányok V, 169 ff. (Budapest 1967).

[22] Hutterer—Mészáros, a.a.O., 25, 27—28.

	allgemein Zigeunerisch		*Lovāri*	
	Ind.	*Konj.*	*Ind.*	*Konj.*
Präs.	*kerav*	*te kerav*	*kerav*	*kerōs (< keravas)*
Fut.	*kerava*	*te kerava*	*kerō (<kerava)*	*kerōs (<keravas)*
Prät	*keravas*	*te keravas*	*kerdem*	*kerdemas*
Perf.	*kerdem/kerdom*	*te kerdem/kerdom*	—	—
Plusqu.	*kerdemas*	*te kerdemas*	—	—

Die Beispiele ließen sich mehren, aber einige Feststellungen lassen sich auch an Hand des Gesagten riskieren, und zwar

1. Die Kategorien *Tempus* und *Modus* sind miteinander verbunden, wobei die des Tempus primär, die des Modus aber sekundär zu sein scheint;

2. Unter den Modi zeigen jene der Irrealität, des Wunsches u. dgl. — mit Ausnahme des Imperativs, der in der Regel tatsächlich futurisch ausgerichtet zu sein scheint — eine größere Affinität nicht mit dem Futur, wie es u. a. von Hermann Paul behauptet wurde und auf den ersten Blick auch zu erwarten wäre, sondern mit dem Präteritum bzw. mit dem Tempus der Vergangenheit schlechthin. In der Sprache der Logik läßt sich dieser Umstand durch das Prinzip der Kausalität erklären, die im Rahmen der Irrealität bzw. der Möglichkeit eines logischen Urteils eine *post-hoc*-Relation erfordert, unabhängig davon, ob es sich im weiteren Sinne um etwas Vergangenes, Gegenwärtiges oder sogar Künftiges handelt. Somit geht es dabei letzten Endes um nichts anderes, als um eine formale Umwertung der *consecutio temporum* zum Ausdruck modaler Verhältnisse. Der Paulsche »Futurismus« läßt sich daher — im Falle der obliquen Modi — nicht mehr aufrechterhalten;[23]

3. Aus dem sekundären, ursprünglich von der Kategorie des Tempus abhängigen Wesen der Modus-Kategorie folgt auch die zwingende Annahme, daß die Modus-Kategorien der indogermanischen Einzelsprachen nicht als direkte Fortsetzungen etwaiger bereits in der indogermanischen Grundsprache gegebener Modus-Kategorien sind, sondern erst im Laufe der Sonderentwicklung der einzelnen Untergruppen bzw. der Einzelsprachen, wenn auch vielfach in arealen Zusammenhängen bzw. im Ergebnis der Entfaltung analoger Entwicklungstendenzen aufkamen;

4. Die genetisch-logische, d. h. sowohl diachronisch als auch synchronisch bedingte Verbundenheit der Kategorien des Tempus und des Modus legt uns nahe, daß ein Modernisierungsversuch der alten Abgrenzung der Modi nach »Oppositionen«, wie dies zuletzt auch von M. Guchmann für das Germanische in Anspruch genommen wurde, vgl.

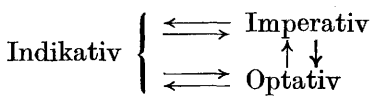

übertrieben und rein formalistisch ist.[24] In Wahrheit ließe sich viel mehr von

[23] Dies bezieht sich nicht auf den Imperativ, dessen Problem im Zusammenhang mit dem Indikativ noch eigens zu behandeln sein wird.

[24] M. M. Guchmann in: Сравнительная грамматика германских языков. IV. Moskau 1966, 258—259.

einer Komplementärität, am besten vielleicht von einer partiellen Komplementation sprechen, die bei sonst als »defektiv« zu betrachtenden Gliedern wie der Imperativ besonders klar hervortreten;[25]

5. Hiermit ist auch gesagt, daß weder das Verhältnis Tempus—Modus noch das Verhältnis der einzelnen Teilkategorien zueinander innerhalb der beiden rein formalistisch gehandhabt werden dürfen. Sie sind semantisch-funktionell bedingt und müssen auch so gedeutet werden.

C. J. HUTTERER

[25] Der Terminus technicus »partielle Komplementation« wird in der einschlägigen Literatur in der Regel als Begriff der Phonologie gebraucht, aber er eignet sich vielleicht immer noch am besten, um das Wesen der Wechselbeziehungen zwischen den einzelnen Modi gemäß der wirklichen Lage anzudeuten.

Igei vonzatstruktúrák a magyarban*

Amikor az igevonzatokat vizsgáljuk, voltaképpen az ige bővítménykörében ható grammatikai törvényszerűségeket, kötelező és tiltó szabályokat, illetőleg ezek érvényességi körét, a szükségszerű és az esetleges határát vizsgáljuk, s ezzel — ezt aligha kell bizonyítani — a lényegét érintjük annak a kérdésnek, hogyan szerkesszük meg egy adott nyelvnek egy helyes mondatát.

Hogy valamely ige milyen bővítményeket köt magához törvényszerűen ismétlődő jelleggel, s hogy ezek közül melyiknek a használata kötelező s melyiké tetszőleges, annak legmélyebb okát kereshetjük a tárgyi valóság körülményeiben, a gondolkodás sajátosságaiban, a nyelv jelentésviszonyaiban, a nyelv történetében. De az eredmény: az ige mai használata közvetlenül mint s t r u k t u r á l i s j e l e n s é g áll előttünk, amelyet már a létrehozó okoktól függetlenné vált autonóm törvények is szabályoznak.

Vannak igék, amelyeknek bővítési lehetőségei mindenféle beszédhelyzetben, minden szövegkörnyezetben ugyanazok. Az *abbamarad* ige például (alanyán kívül) soha nem köt magához semmiféle bővítményt, tárgya nem lehet, esetleges határozói (pl. *tegnap, lassan* stb.) mind szabadok; a *bebarangol* igének pedig minden esetben kötelező tárgya van: *bebarangol valamit*. Az ilyen igék bővítménykörében tehát mindig e g y e t l e n s t r u k t ú r a működik. Az igéknek igen nagy része azonban nem ilyen. A *bedől* ige esetében például azt látjuk, hogy ha *hová?* kérdésre felelő határozója van (pl. *bedől az árokba)*, akkor nem lehet *-nak, -nek* ragos határozója, ha pedig *-nak, -nek* ragos határozója van (pl. *bedől a rémhíreknek)*, akkor nem lehet *hová?* kérdésre felelő bővítménye. Azt mondhatjuk hát, hogy a *bedől* ige bővítménykörében e g y n é l t ö b b s t r u k t ú r a működik, amelyek kölcsönösen kizárják s ezzel egyben kölcsönösen fel is tételezik egymást. A magyarban némelyik igen bonyolult szemantikájú ige bővítménykörében 20—25 struktúra is működik. A z e g y e s s t r u k t ú r á k m e g k ü l ö n b ö z t e t é s é b e n r e l e v á n s b ő v í t m é n y e k e t n e v e z h e t j ü k s z é l e s é r t e l e m b e n v o n z a t o k n a k (i d e é r t v e a z a l a n y t é s a t á r g y a t i s). M i n d e n v o n z a t c s a k m i n t e g y a d o t t i g e i s t r u k t ú r a r e l e v á n s j e g y e l e h e t v o n z a t.

Kérdés most már, hogy milyen úton ismerhetjük fel az egyes igék különböző struktúráit, azaz hogyan állapíthatjuk meg vonzatait.

Vizsgálataim arra az eredményre vezettek, hogy az ige t r a n z i t i v i t á s n a k nevezett tulajdonsága az a legfőbb elv, amely szerint az igei struktúrák elkülönülnek egymástól.

* L. a 361. lapon levő lapalji jegyzetet.

Tranzitivitáson általában az ige t á r g g y a l való bővíthetőségét értjük. A tárgynak ilyenfajta kiemelése a bővítmények köréből sok tekintetben indokolt. Az igéhez való kötődése a tárgynak a legszorosabb, a tárgynak centrális helyzete van az igei bővítmények egymás közötti viszonylataiban is — amint a nyelvtan kutatói közül ezt már többen megállapították. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ige határozói bővítményeinek egy része (éspedig éppen a vonzatok) a t á r g y h o z h a s o n l ó m ó d o n kapcsolódnak az igéhez; sokuk t r a n s z f o r m á c i ó s v i s z o n y b a n i s á l l a t á r g g y a l. Például: a *vágyik vmire, vitázik vmin, aggódik vkiért, foglalkozik vmivel* kapcsolatokban a határozó a tárgyhoz hasonlóan a cselekvés o b j e k t u m á t jelöli. — Transzformációs összefüggésben van a tárgy és a határozó (vonzat) az alábbi példákban:

az agyagot golyóvá formálja →
golyót formál az agyagból
zavarja őt a munkában →
zavarja az ő munkáját
titkárnőnek alkalmaz vkit →
titkárnőt alkalmaz stb.

Az i r á n y u l á s mozzanatának kifejezésében rokonok a tárggyal a igekötőktől meghatározott bővítmények is, például *beleesik vmibe, rálép vmire kihull vmiből* stb., valamint azok az irányulást kifejező bővítmények, amelyek igekötő nélküli, de igekötős igével váltogatható igék mellett állnak, pl. *a székre áll — feláll a székre, az árokba esett — beleesett az árokba,* stb. Szélső eset, amikor valamely ige igekötő nélkül csakis egy meghatározott bővítménnyel együtt fordulhat elő, pl. *vkire bukkan, vmire heveredik* stb.

Ezzel a még csak vázlatosnak sem nevezhető felsorolással arra akartam utalni, hogy a tárgyon kívül az igének még sokféle kötött bővítménye lehet, s ez indokolná vagy a tranzitivitás fogalmának kibővítését, vagy egy új fogalom megalkotását egy olyan jelenségre, amely a valóságban létezik.

Az ilyen tág értelemben vett tranzitivitás alapján most már néhány pontban összefoglalhatjuk, hogyan ismerhetjük fel az egy-egy ige bővítménykörén belül működő különböző struktúrákat.

a) Ha az igének tárgya van, az az igével mindig (kötött) struktúrát alkot. Pl.: *ír levelet.*

b) Ha az ige bővítménykörében olyan határozó van, amely a *kire, mire irányul a cselekvés? ki, mi a cselekvés objektuma?* kérdésre felelő alanyesetű szó megfelelője, az az igével mindig (kötött) struktúrát alkot. Pl.: *Haragszik rá.*

c) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az ige valamely bővítménye az egyik esetben kötelező, a másikban nem kötelező vagy tilos. Az *alkot* igének például mindkét alábbi esetben van tárgya:

I. *A művész szobrot alkot*
II. *A sok fa erdőt alkot,*

de az I. esetben a tárgy nem kötelező, mivel *A művész alkot* mondat tárgy nélkül is helyes magyar mondat, a II. esetben viszont kötelező a tárgy. Itt tehát az *alkot* igének két különböző struktúrájával van dolgunk:

I. *alkot (+ -t)*
II. *alkot + -t*

Más példa: az *alábbhagy* ige esetében a *-val, -vel* ragos határozó kötelező, illetőleg tiltott volta által különböztethetjük meg az ige két struktúráját:

I. *alábbhagy — — — (alábbhagy a láz)*
II. *alábbhagy + -val, -vel (alábbhagy követeléseivel)*

d) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az egyik esetben az ige tárgya és valamely határozója között transzformációs viszony van, a másik esetben viszont nincs. Ilyen alapon választhatjuk el egymástól például az *ad* ige két alábbi struktúráját:

I. *Ad almát a gyereknek → ad az almából a gyereknek*
II. *Ad hangversenyt az úttörőknek ≠ ad a hangversenyből az úttörőknek*

e) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az ige az egyik esetben felcserélhető valamely igekötős változatával, a másik esetben viszont nem. Más és más például az *áll* ige alábbi két struktúrája:

I. *Pista a székre áll → Pista a székre rááll*
II. *A megállapítás Pistára áll ≠ a megállapítás Pistára rááll*

A bonyolultabb struktúrájú igéknél a szembenállások közül egyszerre több is megvan, illetőleg több kombinálódik. Összhatásuk adja ki az ige struktúráit és egyben vonzatait.

Néhány szót kell szólnunk az a l a n y r ó l is mint struktúrameghatározó tényezőről. Az alany is lehet kötelező vagy tiltott, esetleg fakultatív. Bár nagyon kevés alanytalan igénk van (pl. *bealkonyodik, esteledik, reggeledik* stb.), de ez a néhány ige mint típus mégis szemben áll az alanyos igék típusával. — Az alanyt transzformációs összefüggések fűzik össze az ige tárgyával és vonzataival. Gondoljunk az aktív-passzív transzformációra, vagy az ilyen összefüggésekre:

munkájával elősegíti a fejlődést →
munkája elősegíti a fejlődést
barátkozik vki vkivel →
barátkozik vki és vki
faluból átalakul várossá →
a falu átalakul várossá stb.

Fontos kísérői az igei struktúráknak az alany szemantikai jegyei. Ez azonban ugyanúgy vonatkozik a tárgyra és a határozói vonzatokra is. A struktúrák grammatikai jegyeinek leírása mindig csak a váza, a gerince annak, amit valamely ige mai nyelvi életéről elmondhatunk. Ha az így kapott képet finomítani akarjuk, akkor elsősorban s z e m a n t i k a i, t o v á b b á s z ó f a j i és s z ó r e n d i oldalról kell tovább vizsgálnunk az igei struktúrákat.

Tapasztalataim szerint egy-egy ige struktúrái és jelentései nagy mértékben harmonizálnak, többé-kevésbé fedik egymást. A pusztán strukturális, azaz bizonyos bővítmények kötelező, tiltott, illetőleg fakultatív voltára figyelő

elemzés azonban, amint láttam nem elegendő ahhoz, hogy egy olyan fontos szemantikai jelenséget, mint a jelentésátvitel, megragadjon. Pusztán a struktúrát elemezve nem találunk különbséget az ilyen szerkezetek között, mint

a tehén tejet ad gazdájának és
a nevelés gondot ad a tanárnak,
a kertész ápolja virágait és
az intézmény ápolja hagyományait stb.

De előfordul az is, hogy kizárólag szemantikai jelenségnek, különbségnek hiszünk valamit, amiről a gondosabb elemzés kimutatja, hogy elsősorban strukturális jelenség vagy az is.

A *becsúszik a cédula a fiókba*
és a *becsúszik a hiba a dolgozatba*

szerkezetek különbözését például hajlandók lennénk csupán az alany és a határozó jelentéstípusának tulajdonítani, holott a két szerkezetet az is megkülönbözteti egymástól, hogy a konkrét helyváltoztatást jelentő szerkezet egy fakultatív *-n* ragos határozóval bővülhet *(becsúszik a cédula a résen a fiókba)*, a másik pedig nem. A strukturális elemzésnek ezért, vélekedésem szerint, meg kell előznie a szemantikai vizsgálatot.

*

Az elmondottak illusztrálására a következőkben bemutatom egy közepesen bonyolult ige, az *átnéz* ige strutúráinak elemzését, majd egy nagyobb igecsoport vonzatstruktúra-típusait.

Az *átnéz* ige bővítménykörében a következő struktúrák különülnek el egymástól:

I. *átnéz* + *-n* v. *alatt, fölött, között* + *vhonnan* + *vhova*
Pl. *Átnéz a kerítésen udvarából a szomszéd kertbe.*
II. *átnéz* + *vhonnan* + *vhova*
Pl. *Átnéz a toronyból a szomszéd faluba.*
III. *átnéz* + *-n*
Pl. *Átnéz az átlátszó papíron.*
IV. *átnéz* + *vhova* v. *-hoz, -hez, -höz*
Pl. *Átnéz a szomszédba, rokonaihoz.*
V. *átnéz* + *-t*
Pl. *Átnézi a bélyeggyűjteményt.*

Az ÉrtSz. az *átnéz* igének 7 jelentését különbözteti meg. Ezek közül nálam 3 egybevonódott:

1. *Átnézi a bélyeggyűjteményt, a könyveit*
2. *Átnézi a dolgozatokat, a jegyzeteit*
3. *Átnézi a terepet, a mezőt*

A többi szerkezeteket mindkét elemzés különválasztja.

Nagyobb tömegű ige vonzatstruktúráinak átvizsgálása után alkalmunk nyílik arra is, hogy összeállítsuk egy-egy nagyobb igecsoport vonzatstruktúra-

típusait, ezúttal függetlenül attól, hogy a típusok közül egy-egy konkrét ige bővítménykörében hány és melyik működik.

Az *át-* igekötős igék körében például az alábbi vonzatstruktúrákat találtam:

1.* *-n(alatt, fölött, között) + vhonnan + vhova*
*Első helyen a tárgyat *(-t)*, második helyen a kötött (kötelező és fakultatív) határozókat említem.
Pl. Á t k e l *a tengeren Európából Amerikába.*

2. *-t* *-n (alatt, fölött, között) + vhonnan + vhova*
Pl. *Átviszi a zsákot a hídon a jobb partról a bal partra.*

3. — *vhonnan + vhova*
Pl. *Átlapoz az ötödik lapról a tizedikre.*

4. *-t* *vhonnan + vhova*
Pl. *Áthelyezi a tanárt vidékről a fővárosba.*

5. — *-n (alatt, fölött, között)*
Pl. *Átfér a nyíláson.*

6. *-t* *-n (alatt, fölött, között)*
Pl. *Áthúzza a szálat a vásznon.*

7. — *-ból, -ből + -ba, -be*
Pl. *Átöltözik ünneplőből munkaruhába.*

8. *-t* *-ból, -ből + -ba, -be*
Pl. *Áthúzza a dunnát a rózsaszín huzatból a fehérbe.*

9. — *-ról, -ről + -ra, -re*
Pl. *Átöröklődik apáról fiúra.*

10. *-t* *-ról, -ről + -ra, -re*
Pl. *Átruházza a jogot a szerzőről a kiadóra.*

11. *-t* *-n (alatt, fölött, között) + -nak, -nek*
Pl. *Átadja a csomagot a kerítésen a társának.*

12. *-t* *-nak, -nek*
Pl. *Átadja a hatalmat utódjának.*

13. *-t* *-n (alatt, fölött, között) + -tól, -től*
Pl. *Átveszi a csomagot a kerítésen a társától.*

14. *-t* *-vhonnan* v. *-tól, -től*

Pl. *Átveszi a jegyet a pénztárostól.*

---

15. *-t* *-val, -vel* → *-t* —

Pl. *Átitatja a papírt olajjal* → *az olaj átitatja a papírt.*

---

16. — *vhonnan* + *vhova* v. *vkinek* → *vhova* v. *vkinek*

Pl. *A minisztériumból átírtak az iskolának* → *a minisztérium átírt az iskolának.*

---

17. — *-ból, -ből* + *-vá, -vé* v. → *-vá, -vé* v.
-ra, -re v. *-ra, -re* v.
-nak, -nek *-nak, -nek*

Pl. *Átváltozik tündérből boszorkánnyá* → *a tündér átváltozik boszorkánnyá.*

---

18. *-t* *-ból, -ből* + *-vá, -vé* v. → *-vá, -vé* v.
-ra, -re v. *-ra, -re* v.
-nak, -nek *-nak, -nek*

Pl. *Átszervezi az intézményt óvodából napközivé.* → *átszervezi az óvodát napközivé.*

---

19. *-t* —

Pl. *Átalussza az éjszakát.*

---

20. — —

Pl. *Áttelel.*

Az *át-* igekötős igékről kapott kép számos érdekes tanulsággal szolgál, ezekre azonban már nem térek ki.

Úgy vélem, bizonyos kulcsfontosságú igék, igecsoportok vonzatsturktúratípusainak összeállításával belátható időn belül birtokában lehetnénk az egész magyar igerendszer hozzávetőleges pontosságú tipológiájának.

H. Molnár Ilona

Verbal Government-Structures in Hungarian

Verb structures vary as to the number of bunches of verbal adjuncts which differ at least in one element or in one of their compulsory, prohibited, or facultative elements, thereby excluding each other mutually. The verb *bebarangol* (rove over) has, for example, one structure: *bebarangol* + object. *Bedől* has, on the other hand, four:

I. *bedől* + *-n* + *vhonnan* + *vhova*
(stream on through sthing } from swhere } (into) swhere
E.g. Smoie streams in through the window from the street into the room.

II. *bedől* + *vhova*
(fall into)
E.g. The tree falls into the ditch.

III. *bedől* + 0
(fall in)
E.g. The wall of the house falls in.

IV. *bedől* + *-nak, -nek*
E.g. He falls for alarming rumours.

What we call government, in a broad sense, is the structure, including the object and ev en the subject, relevant in the distinction of the various structures.

The main principle governing the discrimination of various structures is trans iti-vity. It would be, however, advisable to extend the concept of transitivity to cover, or to create a new concept that would include, verbs requiring an object or adverbial adjun ct.

The method for recognizing structures and governments.

The structural analysis of verbs has to be supplemented by further enquiries into the field of semantics, form classes and word order.

ILONA H. MOLNÁR

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

A magyar szókészlet finnugor elemei I.

Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó. 231 l.

Budenz József *Magyar—ugor összehasonlító szótára* első füzeteinek megjelenése óta közel egy évszázad telt el. Budenz zsenialításának ma is csodálattal adózunk, szótára fölött azonban eljárt az idő. A megjelnése óta eltelt évtizedek során az etimológiai irodalom oly mértékben felduzzadt, s sokszor egy-egy szóval kapcsolatban annyi ellentmondó vélemény látott napvilágot, hogy már mintegy két évtizeddel ezelőtt felmerült nálunk egy értékelve összegező munka készítésének a szükségessége. 1955-ben megjelent ugyan B. Collinder *Fenno-Ugric Vocabulary* c. etimológiai szótára, melyet ma is haszonnal forgatunk, de a mű méreteiben, célkitűzésében nem tette feleslegessé egy nagyobb lélegzetű összegező munka megjelenését, s különösen nem egy magyar szempontúét, hisz Collinder csak a közös finnugor szókincset tárgyalja, s így kimarad belőle a magyar nyelv ugor kori lexikális öröksége, amely ha pusztán a matematikai százalékarányt tartjuk szem előtt, akkor is igen tekintélyes. A *Suomen kielen etymologinen sanakirja* címen (a továbbiakban SKES) 1955 óta folyamatosan megjelenő finn etimológiai szótár sem tudta pótolni a hiányt, mivel számos ugor szó etimológiájának nincs finn tagja, s így természetszerűleg ez a szótár nem foglalkozik vele.

A régebbi próbálkozások közül Gombocz Zoltán—Melich János *Magyar Etymológiai Szótára* (1914—1944) csak a G-betűig jutott. Bárlczi Géza *Magyar Szófejtő Szótára* (1941) pedig rendkívül hasznos kézikönyv ugyan, de mégiscsak szükségmegoldás.

Ezeken a hiányokon akar segíteni a Magyar szókészlet finnugor elemei c. három kötetre tervezett munka, melynek első kötete (A—Gy) a múlt év végén látott napvilágot. A mű nem egy ember munkája. Ha az előmunkálatokban, az előzetes szerkesztésben részt vettek felsorolásától eltekintünk, akkor is még hat olyan munkatárs marad, akiknek a nevét meg kell említenünk, s ezek a következők: Lakó György főszerkesztő, Rédei Károly szerkesztő, Erdélyi István, Gulya János, K. Sal Éva, Vértes Edit munkatársak.

Ha kezünkbe vesszük a külsőre is igen tetszetős kötetet, a futólagos ismerkedés is meggyőz bennünket arról, hogy a hazai finnugor nyelvtudomány impozáns eredménye ez a mű, amely méltán tarthat számot széleskörű nemzetközi figyelemre, és elismerésre. Hiszen ilyen sok szempontú, részletes, nemcsak az egyes szavak, de a hozzájuk fűződő nemzetközi etimológiai irodalom történetét is kritikusan tárgyaló munka nem látott még eddig napvilágot. Aligha szükséges részletezni, hogy egy ilyen mű, amely szintetizálja az utóbbi évszázad finnugor etimológiai kutatásait, mekkora jelentőségű szaktudományunk további fejlődése szempontjából, de ugyanakkor nélkülözhetetlen forrásmunka a rokon finnugor tudományágak művelői számára is.

A szótár munkatársainak azonban nemcsak az az érdeme, hogy összegezik az eddigi eredményeket, hanem önálló kutatást is folytattak — bár ez nem szerepelt a célkitűzések között — s munka közben jó néhány új etimológiát is felállítottak (pl. a magy. *ér* 'Bach' ~ zürj. *šor;* votj. *šur* 'ua.'). Számos esetben pedig egy-egy eddig ismeretlen taggal toldották meg a magyar szó megfeleléseit (pl. magy. *fék* 'Zaum, Zügel' ~ vog. пех, дюжина уэ (д)а'; eddig csak az osztják megfelelést ismertük. Hasonló esetet látunk a magy. *fulánk* 'Stachel, Spitze' esetében is).

Ezután vegyük sorra a szótár szerkesztésénél követett főbb gyakorlati és elméleti szempontokat.

A szótár címe arra utal, hogy a magyar nyelv finnugor elemeit dolgozza fel. A szótár azonban a szamojéd megfeleléseket is tartalmazza, tehát az uráli terminus jobban illene rá. Ezt az előszó is elismeri, de a hagyományra való tekintettel mégis meghagyták a szerkesztők a finnugor elnevezést. A mindennapos tapasztalat azt mutatja, hogy az

uráli terminus erősen terjed, s ezért egy ilyen rangos kiadványnál ragaszkodni kellett volna hozzá, mégha szélesebb körökben egyelőre szokatlannak is érzik a szót.

A magyar címszavakat minden esetben német értelmezés követi, ami a külföldiek számára jelentősen megkönnyíti a szótár használatát.

A címszavak után mindig megtaláljuk a magyar szó első előfordulását. A magyar nyelvtörténeti adatok figyelembe vétele elkerülhetetlen egy ilyen etimológiai szótárnál, hiszen mind a szavak hangalakjában, mind pedig jelentésében történhetett változás az ómagyar kortól mostanáig. Az alakváltozatok esetében is segítségünkre lehetnek a nyelvtörténeti adatok az eredetibb alak meghatározásában, s ilyenkor idézésük feltétlenül indokolt. Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy olyan közkeletű finnugor etimológiák esetében, mint például *ad*, *fecske*, *fon* stb. az első előfordulás évének semmi jelentősége sincs az etimológia helyessége szempontjából, hiszen az merő véletlen, hogy száz évvel korábbról vagy későbbről adatolható a szó. A szótár egységessége szempontjából azonban nem helyteleníthetjük, ha ilyen esetekben is közli az első előfordulás évét.

A finn és észt szavakat, az elfogadott gyakorlat szerint, irodalmi helyesírással közli a szótár, a többi rokon nyelvi adatokat pedig fonetikus átírással. Ez nem azért történt, mintha a szótár szerkesztői elutasítanák a fonematikus átírást, de a munkálatok idején több finnugor nyelvnek nem volt még kellőképpen tisztázva a fonémarendszere. Enélkül pedig a fonematikus átírás alkalmazása könnyen torzításhoz vezet, amire COLLINDER szótárában találunk is példát. Ezért csak helyeselhetjük a szótárszerkesztők eljárását. Ugyancsak helyes, hogy bizonyos egységesítést és egyszerűsítéseket hajtottak végre az átírásban, ami leginkább az obi-ugor és a szamojéd nyelvek esetében jelentős. Ez az eljárás különösen a nem nyelvész szakemberek számára könnyíti meg a szótár használatát. A végrehajtott módosítások mellett még további *grafikai* egyszerűsítéseket is lehetett volna végezni, például az affrikátákat egy betűvel írni: *tš* = *č*, *ts* = *c* stb.

Ami az etimológiai megfelelések elvi felfogását illeti, igen tanulságos összehasonlítást tennünk a SKES-szel. A SKES sokkal szigorúbb, sőt merevebb, sokszor figyelemre méltó egyeztetéseket hagy említetlenül, s csak igen ritkán engedi meg több eredeztetés lehetőségét. Szerintünk sokkal közelebb jár az igazsághoz a MSzFE, mikor nem törekszik a problémák minden áron való lezárására, hanem a biztos etimológiák mellett több kategóriát különböztet meg: vitatott eredetű, egyeztethető és talán egyeztethető. A szótárban tárgyalt mintegy 210 etimológiának az egynegyede a vitatott eredetű vagy a talán egyeztethető kategóriába tartozó szócikk. Ha ehhez hozzászámítjuk még az egyeztethető kategóriába sorolt 25 etimológiát, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy az egyeztetések mintegy 1/3-a körül vannak kisebb-nagyobb problémák. Ez a szemlélet mozgásában tükrözi a kutatások állását, s a problémák ilyen bemutatása kétségkívül termékenyítően hat a további kutatásokra. A teljességgel elfogadhatatlan finnugor egyeztetések felsorolását a harmadik kötetben találhatjuk majd meg.

A SKES és a MSzFE közötti különbséget mutatja, hogy például ilyen megfelelések, mint magy. *ajtó* 'Tür' ~ fi. *avata* 'öffnen, ausbreiten, erweitern'; magy. *bogyó* 'Beere' ~ fi. *puola* 'Preiselbeere'; magy. *bujik*, *búvik* l. 'kriechen', 2. 'sich verstecken, sich verbergen' ~ fi. *pukea* 'kleiden, ankledien', észt *pugema* 'kriechen, schlüpfen'; magy. *evez* 'rudern' ~ fi. *evä* 'Flosse', aun. *evä* 'Ruderblatt' s még néhány más a SKES-ben meg sincsenek említve.

Mélyreható különbség mutatkozik a két szótár között a hangutánzó és hangfestő szavak tekintetében is. A SKES a hangutánzó szavakat kizárja. Az MSzFE felveszi, de persze fentartással kezeli őket. A hangutánzó szavak egyeztetésével kapcsolatos problémák közismertek, de az is kétségtelen, hogy jelentős részük a szókincs ősi rétegéhez tartozik, s kirekesztésük nem megokolt, különösen, ha a hangtani megfelelések is szabályosak.

A SKES a hangfestő szavakkal is elég ridegen bánik. A két szótár közti különbség szemléltetésére jó példa, hogy addig amíg a MSzFE részletesen tárgyalja a magy. *bog* 'Knoten' szó rokon nyelvi megfeleléseit, s köztük a fi. *punka* '(kleiner) korpulenter od. dicker Mensch' szót is felsorolja. A SKES megjegyzi, hogy a *punka* szó hangfestő (ebben különben a MSzFE is egyetért vele), amelyhez hasonlók más nyelvekben is vannak, s a balti finn nyelveken kívül lapp és magyar példákat sorol fel, s eltekint a tüzetes egybevetéstől.

A hangutánzó jelleg megállapítása nem okoz nehézséget. Azt viszont, hogy melyik szó tartozik a hangfestő kategóriába, sok esetben az egyes kutatók szubjektív benyomása dönti el. Érdemes lenne a MSzFE munkatársainak külön is foglalkozni ezzel a kérdéssel, s megpróbálkozni a hangfestő kategória konkrétabb körülhatárolásával.

Az MSzFE az egyes szócikkek végén közli a kikövetkeztetett ugor, finnugor vagy uráli alapnyelvi alakot. Ez végeredményben helyes, de az eljárásnak vannak negatívu-

mai is, amelyekkel számolni kell. A kikövetkeztetett alapnyelvi alakok függvényei mindenkori ismereteinknek, s ezek módosulásával a kikövetkeztetett alakok is automatikusan megváltoznak. Az utóbbi időben például számos kutató kétségbe vonja a hosszú magánhangzóknak, mint önálló fonémáknak alapnyelvi meglétét. Amennyiben ez beigazolódik, akkor a szótárnak azok a kikövetkeztetett alakjai, amelyekben hosszú magánhangzót tételeztek fel, részben már el is évült. Bár egyedül ez a tény még nem teszi használhatatlanná ezeket a formulákat.

Nem találunk említést a MSzFE előszavában arra nézve, honnan vannak ezek a kikövetkeztetett alakok. Mennyiben tükrözik a szótár munkatársainak kutatásait? Sok esetben azt találjuk, hogy azonosak a COLLINDER által kikövetkeztetett alakokkal, néha azonban csak részben. Hasznos lett volna, ha erre a szótár szerkesztői utaltak volna az előszóban.

Az MSzFE célkitűzése, mint fentebb már említettük, a magyar tagú uráli szófejtések tudományos igényű, kritikai összeállítása. Emellett azonban utal a szótár az uráli nyelvcsaládon túli pl. altaji, indoeurópai egyeztetésekre is. Ha sok esetben kételkedhetünk is ezeknek az egyezéseknek a helyességében, a probléma aktualitása indokolttá teszi ezeket az utalásokat.

A MSzFE a magyar nyelv tőszavait tárgyalja. Feltűnő azonban, hogy benne van a szótárban az *arc, orca* 'Gesicht, Antlitz, Wange, Backe' szó, amely köztudottan az *orr* + *száj* szavak összetételéből keletkezett. Hasonló szemléleten alapuló összetételeket több rokon nyelvből idéz itt a szótár. Nem tartjuk haszontalannak, hogy az ehhez hasonló összetételek bekerüljenek a szótárba, de akkor be kell venni az *éjfél* stb. szavakat is, ezek azonban hiányoznak. Megnehezíti ezeknek az ősi típusú összetételeknek egy etimológiai szótár keretein belül való tárgyalását, hogy nem annyira az összetételek tagjai az ősiek, hanem a *szemlélet,* s az összetétel tagjai között lehetnek akár újabb jövevényszavak is. Ilyenek pl. a cser. *izak-šoľak* 'fiútestvérek' *aťa-aβa* 'szülők' (*aβa* 'anya' < csuv. *aва* 'Mutter'; *šoľo* 'öcs' < csuv. *šĕĕle* 'sein jüngerer Bruder', l. RÄSÄNEN: SUST. XLVIII, 109, 211). Éppen ezért nem érthetünk egyet a szótárnak azzal az állításával (196. l.), hogy mivel a *fél* szóval alakult összetételek uráli eredetűek, pl. fi. *silmä-puoli* 'unoculus', ezért a fi. *puoli* 'Hälfte' szó is uráli. Az összetétel nem bizonyíték emellett, mert mint mondottam, a szemlélet ősi, az összetétel tagjai nem feltétlenül.

Szerepel a címszavak között az *ezüst* 'Silber, silbern' szó, melyet a szótár permi jövevényszónak tart a magyarban. A rokon nyelvekből a magyarba került kölcsönszavak szintén felvehetők a szótárba, de ezt meg kell okolni az előszóban, hogy milyen meggondolás alapján, mert az eredeti céliktűzések szerint nincs itt a helye.

Ezek az apróbb elvi következetlenségek a második kötetben már könnyen kiküszöbölhetők.

Ami a szóegyeztetéseket illeti, csak elismeréssel adózhatunk a szótár szerkesztőinek és munkatársainak. Munkájuk széleskörű tájékozottságról és nagyfokú alaposságról tanúskodik. Mindez biztosíték arra, hogy eredményeik, túlnyomó többségükben időt állók lesznek.

Jelenleg nincsenek még kellőképpen tisztázva a csuvas-permi, csuvas-cseremisz, mordvin és talán a bolgár—török—magyar kapcsolatok sem. Így könnyen előfordulhat, hogy egy-egy finnugornak tartott szó esetleg egy vagy több rokon nyelvben török jövevényszónak bizonyul. Erre mindjárt hozhatok is egy példát:

A magy. *ér* 1. 'berühren', 2. 'reichen, erreichen' stb. jelentésű szót a MSzFE a vog. (Ahlqv.) *sartitam* 'berühren', anrühren'; (MTR)É. *sarätäli* 'érint'; cser. (PS.)K. *šürǫnǫm* 'etwas flüchtig berühren (im Vorbeigehen)' alakokkal egyezteti.

A cseremisz szó azonban a csuv. (ASM.) *sərən* 'касаться, тераться, споткнуться' tehát 'érint, dörzsölődik, megbotlik' jelentésű szó pontos hangtani és jelentéstani megfelelője. A terület feldolgozatlansága azonban olyan objektív nehézség, amiért a szótár munkatársait méltánytalanság lenne elmarasztalni.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy az MSzFE adatain alapulnak lényegében a vele egyidőben A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. címen megjelent munka ugor, finnugor, uráli megfeleléseket tartalmazó szócikkei is, amint erről az említett mű előszavából értesülünk.

BERECZKI GÁBOR

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára

Főszerkesztő Benkő Loránd, szerkesztők Kiss Lajos és Papp László, írták Farkas Vilmos, S. Hámori Antónia, Hexendorf Edit, P. Hídvégi Andrea, Kiss Lajos, Kubínyi László, Papp László és Pusztai Ferenc I. köt. (A—Gy). Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó. 1142 l.

A magyar nyelvet hosszú ideig magányos, társtalan nyelvnek tartották, mivel egyik szomszédos nép nyelvével sincs rokonságban, de nem hasonlít egyik ismertebb európai nyelvhez sem. Már a középkorban tudomása volt — legalábbis az írástudók egy részének — a honfoglalás tényéről, vagyis arról, hogy a magyarság ősei valahonnan északkelet felől vonultak hazánkba. Julianus útját a följegyzések szerint siker koronázta. Bizonyos hangtani és rendszerbeli hasonlóságok, valamint a nagyszámú török jövevényszó miatt hosszú ideig a magyart török nyelvnek tekintették. A finnugor rokonítás azonban a Budenz—Vámbéry tudományos vitában győzött. Újabban a sumerológusok nem nagyon népes, de nagyhangú dilettáns tábora kezdi hirdetni a magyar—sumér rokonságot.

A magyar nyelv finnugor volta bebizonyított tény. A magyar nyelv azonban a leginkább derűlátó számítások szerint is legalább háromezer évvel ezelőtt vált ki az ugor csoportból, és így legközelebbi rokonaitól, az obi-ugoroktól egyre messzebb került földrajzilag is. Majdnem kétezer éves sorsáról mit sem tudunk. E másfél-kétezer év alatt biztos, hogy érintkezett a magyarság iráni és török nyelvű népekkel. E szinte ismeretlen korszak második fele már beleesik a nagy eurázsiai népvándorlás viharaiba. Egy-egy szárazabb időszak több ezer kilométer mélységben megbolygathatta a népi és nyelvi határokat. A nomád pásztornépek legelőt kerestek állataik számára. Ha már mások megszállva tartották a szomszédos területeket, akkor harcra került sor. A nomád népek inkább támadnak. A túlerő támadása elől kitérnek, más területre vonulnak, náluk gyengébb, szervezetlenebb társadalom területét hódítják meg. Ha külső nyomásra feladják előző területüket, akkor háznépükkel és állataikkal együtt vonulnak át új hazájukba. Addig folytatják vonulásukat, míg legalább ideiglenes szállásterületet biztosítanak maguknak. Ha pedig minden oldalról ellenállásba ütköznek, akkor felőrlődnek, beolvadnak más népekbe, elpusztulnak. Egy-egy kiemelkedő egyéniség jól szervezett maroknyi csoporttal egy fél világrésznyi soknyelvű birodalmat is összekovácsolhat rövid idő alatt, majd néhány évtizednyi fennállás után a hatalmas birodalom atomjaira bomlik. Tudjuk a magyarságról is, hogy vándorlásának történetében több ilyen rövid életű birodalom tagja volt, hogy a honfoglalás is a besenyő támadás következményeként történt meg. E majdnem kétezer év történetének nagy részét azonban teljes homály fedi. A magyarsággal ekkor érintkező török és iráni népek nyelvét csak hézagosan ismerjük, számos más népről a nevén kívül alig tudunk egyebet, így tucatjával lehetnek olyan kihalt népek és törzsek, amelyek nem indóeurópai vagy török nyelvet beszéltek.

Az újlatin és szláv nyelvek története és önálló élete alig több ezer évnél, és szinte az alapnyelvig visszamenőleg vannak írásos emlékeik. Így számos indoeurópai nyelv etimológiai szótárában alig van ismeretlen eredetű szó, mert majdnem mindent meg lehet magyarázni a megfelelő (szláv, latin, germán stb.) alapnyelvből, valamint a jövevényszavakat a környező és nagyrészt régi nyelvemlékekkel is rendelkező nyelvekből.

A magyar etimológiai kutatás talán azért jutott el nemzetközi viszonylatban is olyan magas fokra, mert annyi nehézség kevés más európai nyelvben tornyosul az etimológus elé, mint a magyarban. Még az egyes jövevényszó-csoportokban is tömérdek kérdés vár megoldásra. Korai szláv jövevényszavaink egy része annyira differenciálatlan szláv alakokat tükröz, hogy gyakran még az is nehezen dönthető el, vajon a szlávság melyik nagyobb ágából (nyugati, keleti, déli) való és mikori az átvétel. Még több a kérdőjel török jövevényszavainkban. Német jövevényszavaink számos kérdése alig tisztázható a hazai német nyelvjárások történetének ismerete nélkül. Belső keletkezésű szavaink módszeres tudományos kutatása még csak nemrég kezdődött meg.

A számos folyóiratban és egyebütt szétszórt etimológiai eredmények nyomon követése egy magányos kutatónak már évtizedekkel ezelőtt is szinte megoldhatatlan feladat volt. Ezért merült fel már több, mint egy fél évszázada egy magyar etimológiai szótár megírásának szükségessége. A Gombocz—Melich-féle Magyar Etymológiai Szótár csak a G betű elejéig jutott el, Bárczi Magyar Szófejtő Szótára (1941) pedig a köznyelvi szókincsre szorítkozik, és már hosszú ideje nem kapható.

Éppen ezért a MNyTESz. régóta érezhető hiányt pótol. Csak azért jelenhetett meg ilyen viszonylag rövid idő — hat év — alatt, mert jól összefogott kollektíva írta és szerkesztette. Az etimológiai szótárak szerte a világon minden nyelvből igen nagy népszerűségnek örvendenek, hiszen a nyelvtudományon kívül számos más tudományágnak (néprajz, művelődéstörténet stb.) nélkülözhetetlen forrásai. Néhány évtized múlva ismét időszerű egy új hasonló mű megjelenése, hogy az új irodalmat is feldolgozza.

A szótár csak a közneveket öleli fel. Alapul az Értelmező Szótár szolgált. Így számos nemzetközi műveltségszó is bekerült. Elavult szavak és tájszavak is elég nagy számban szerepelnek, főleg a bővebben adatolhatók. Olyan szótár nincs a világon, amelynek szóválogatásával mindenki meg volna elégedve, így megjegyzéseim többé-kevésbé szubjektívnak tekinthetők. Szerintem bátran ki lehetett volna hagyni néhány nagyon szűk területen élő és csak későn adatolt román és szláv eredetű tájszót, mint *abronica, alamázia, bagrena, baráncsik, csirittya, dászkál, dolina, dránica, duláb,* néhány szakszót, mint *dimenzió, din, gyúanyag.* Ugyanakkor egy ilyen gazdag és szinte teljességre törekvő szótárból kár volt kihagyni a következőket: *böhönc* 'ormótlan, nagy (pl. felhő); nagy ütőlap (a tarokkban)', *breviárium* (a szépirodalomban igen gyakran előforduló szó), *csillangó* ~ *csilló* (biol. szaknyelvi), *csuhu* (elterjedt tájszó), *ester* ('meddő' tájszó), *filiszteus* (bibliai szó), *galeri* a legújabb szókincs gyakori szava), *grenadírmars* (krumplistészta). Ezeket - reméljük — az utolsó kötetben még majd pótlásként megtaláljuk.

Számos újabb szavunk — mint ahogy a szótár gyakran jelzi is — sokkal későbbről van csak adatolva, mint ahogy az a közneylvben előfordulhatott. Alig hihető például, hogy az *abesszin* szó csak 1936 óta van meg nyelvünkben. Az *állapotos* szó is bizonyára jóval régebbi, mint eddig elsőnek talált följegyzése (1930), hiszen a nyelvatlasz-gyűjtés tanúsága szerint a nyelvjárásokban igen széleskörűen ismert. Hasonlóképpen nagyon késeinek tartom a *blöff* 1921-es első előfordulását. A tisztiszolga *csicskás* nevét már 1937-ből ismerem hallomásból. Akkor voltam katona, és akkor a gyakrabban hallott *pucer* szó mellett a *csicskás* is általánosan ismert kifejezés volt, tehát személyesen is 6 évvel előbbről ismerem, mint az eddigi elsőnek ismert feljegyzés. A *dömping* szó is korábbi lehet 1929-nél. A *faramuci* 'bonyolult, furcsa' jelentésben is bizonyára sokkal régibb, mint 1960, hiszen magam is legalább húsz éve hallottam, ha nem jóval régebbről. A *farkasvakság* szót is még középiskolás koromból, tehát 1930 előttről ismerem, korábbinak kell lennie 1938-nál. Hasonlóképpen gyerekkoromból ismerem még a *fityisz* szót főképpen *fityiszt az orrodra!* kifejezésben, feleletként arra, ha valaki valami jogtalant, teljesíthetetlent kívánt. A szótár is megjegyzi, hogy bizonyára sokkal régibb, mint az 1951-ben följegyzett első adat. A *frottír* szóra is emlékszem a törülköző jelzőjeként már a 20-as évek vége felé. Mindezek a szubjektív emlékeim, valamint a szótár megjegyzései is arra intenek, hogy jó volna a nyelvtörténeti szógyűjtést a szótárokon és lexikonokon túl a XX. századra vonatkozólag elég változatos szövegek alapján megindítani, bizonyára igen gazdag volna a zsákmány.

Az egyes szavakra nézve a szótár rendszerint megadja a stílusértéket, és a jelentések közül a köznyelvi jelentést külön jellel látja el. A stílusértékre vonatkozólag nem mindenben értek egyet a szótár megállapításaival. Így az *alarm, daci* és *féderveisz* szó nem elavulóban van, hanem el is avult már. Az *alkörmös* csak a szak- és tájnyelvben él. A *csúz* 'reuma' értelemben köznyelvi, nem pedig elavulóban levő nyelvjárási szó. A *fortély* 2. jelentése is köznyelvi. A *gácsér* nem nyelvjárási és szaknyelvi, hanem köznyelvi szó. A *galád* köznyelvi jelentése csak az 'alávaló, becstelen, aljas' de az 'arcátlan'nem. A *gelét* nem elavulóban van, hanem elavult, és az *ólomglét* is legfeljebb szaknyelvi szinten él. A *gerely* szó sporteszköz jelentésben köznyelvinek vehető. Ugyanez a helyzet a *guta* szóval 'szélhűdés, szélütés' jelentésben. Nem hiszem, hogy általános érvényű volna az a megjegyzés, hogy „A *gyutacs* a katonai és műszaki nyelv szavaként terjedt el, és megmaradt szaknyelvi szónak; a beszélt nyelv ugyanezt a fogalmat a *kapszli* szóval jelöli." Szerintem a *gyutacs* legalább annyira beszélt nyelvi, mint a *kapszli.*

Egy etimológiai szótárban célszerű lett volna a zárt *ë* jelölése. Ez már csak azért is jó lett volna, mert nem csábította volna az egyébként olyan józan és óvatos szerzőket néha ingoványos talajra a kétfajta *e* összekeverése.

Az alábbiakban néhány kisebb megjegyzésemet közlöm az egyes szócikkekhez. Meg kell vallanom, hogy ezek száma meglepően kevés lesz éppen azért, mivel a szótár szerkesztése igen gondos, körültekintő, az etimologizálásban pedig józan.

affér. A finn *afääri* új jövevényszó a svédből, svéd eredetije *(affär* 'üzlet') nincs megemlítve.

áfonya. Meg kellene említeni, hogy van a fekete áfonyán kívül (Heidelbeere) vörös áfonya is (Preiselbeere).

agár. A szó megvan a vogulban és osztjákban is (vog. *ākar* 'lelógó fülű kutya') mint tatár jövevényszó.

aj.[1] Az adatok és jelentések közül kimaradt a nyelvjárási *aja, szekeraja, ajarúd,* szekérrúd, amely szintén ide tartozik (vö. KÁLMÁN: Bárczi-Eml. 158).

állandó. Helyes és szükséges elv más nyelvekből való jelentésbeli párhuzamok bemutatása.

apa. A vog. *ōparəś* 'nagyapa' végződése inkább a vogulban olyan gyakori kicsinyítő képző (vö. *piγrəś* 'fiúcska', *āγirəś* 'leányka'), tehát olyasféle alakulat, mint a magyar *apó.*

apáca. A második bekezdés utolsó mondata helyesen: „2. jelentése . . ."

átkoz. Kitűnő jelentéstani párhuzam kínálkozik két finnségi nyelvből: finn *siunata* 'áld' ~ észt *siunama* 'átkoz'.

bábó. A magyarázat első föltevése a helyes: gyermeknyelvi szó, és a *láb* szóból kifogástalanul megmagyarázható. Gyermeknyelvben szabályszerűnek mondható, hogy a szóbelseji bilabialis hang kerül a szókezdő mássalhangzó helyére is pl. *pámpa* (lámpa), *möm* (könyv), *bába* (lába), *bebe* (zsebe), *meme* (szeme), *püpe* (cipő), *boba* (szoba), *boboś* (doboz) stb., sőt *ömembe* (ölembe). Ugyancsak szabályszerű a *bámbó* alak, mert a szóbelseji felpattanó zárhangok nyílt szótag után gyakran kapnak homorgán nazális előtétet, amellyel az eredetileg nyílt szótag zárttá válik: *pentinke* (Petike), *szompogat* (szopogat), *cumpog* (cuppog), *śöntét* (sötét), *kantintom* (kattintom), *füngön* (függöny), *kocintontunk* (kocintottunk) stb. (vö. KÁLMÁN: MNyj. IV, 98), az *-ó* pedig kicsinyítő-becéző képző.

barhent. Mint érdekességet megemlítem, hogy megvan a vogulban is a szó *pārkan* alakban.

be.[1] Kissé furcsán hangzik: „. . . befejezettséget kifejező szerepe . . ."

berhe. Tanulságos lett volna utalni arra, hogy az orosz *брюки* szó is ide tartozik.

borsó. A szócikkben valahol meg kellett volna említeni, hogy a szó jelentése ma is még a Dunántúl nagy részén 'bab'.

boszorkány. A *boszor* alakváltozat csak a *boszorka* szóból való elvonás lehet. A *-ka* ma is a legelevenebb képzőinek közé tartozik, *-kány* képzőnk nincs és nem is volt.

botos. A magyar szó végződése jól magyarázható a francia többesszámból vagy a latin *botus* alakból. Ha magyar *-s* képzőből akarjuk magyarázni, akkor analógiákat is kellene hozni ebből a fogalmi körből.

bőg. A nyelvjárási alakváltozatok közül kimaradt a DNy dunántúli *bén (bi̯ën)* adat, amely azért fontos, mert az egyetlen képzőtlen alak (az *-n* egyes sz. 3. sz. igerag, mint errefelé a *hín, rín, szűn* 'hív, rí sző' stb.).

buger. A szót diákkoromból *bugër* alakban ismerem 'bugris, faragatlan' jelentésben. Egyik osztálytársamnak ez volt ragadványneve.

buli. Legelterjedtebb jelentése, a 'házibuli' kimaradt.

csaj. Összefüggésben van vele a svéd argó *tjej* (olv. csej) 'nő, ringyó' szava is.

csík.[1] Az 'angolna' jelentés lehet tévedés is (egyetlen adat).

csilla. Aligha származhatik a *csillog* szó tövéből. Jelentései közt nem találunk olyat, amely korhadásra utalna. Gyanús lehet a számos *c-* kezdetű alakváltozat is.

csimasz. A ma legáltalánosabb, szinte köznyelvinek mondható 'pajor' jelentését nem is próbálja magyarázni.

csirkefogó. Hogy a különböző változatok közül *(csirkefogdosó, csirkekergető)* éppen ez maradt meg, annak nemcsak a ném. *Hühnenfänger* lehetett az oka, hanem a kifejezés rövidsége is.

csődül. A *csördül*-ből való származtatásnak valóban elég súlyos hangtani akadálya az *r* föltett vokalizálódása.

dakszli. Megemlíthette volna a szótár, hogy a ném. *Dachsel* szóban a borz ném. *Dachs* neve lappang.

denevér. Nagyon szűkszavú szócikk. A számos alakváltozatot — ha nem is tisztázni, de valahogy csoportosítani kellett volna. Mi az a gyakran szereplő *pup* tag?

deszka. Jó és érdekes, hogy utal a szó rokonságára (gör. *diszkosz,* ném. *Tisch).*

dupla. A *dufla* változatokra és a szóbelseji *p* > *f* változásra megemlíthette volna egy idevágó cikkemet (MNyelvj. III, 125—6).

éh. Aligha származik az *ëszik* igéből, mert az mindig zárt *ë*-s volt a rokon nyelvek és nyelvjárási adatok szerint is. Az *éh* szónak van ugyan szórványosan egy-két *i*-ző változata, de a nyelvtörténeti és nyelvjárási alakokban gyakori a nyílt *e,* főleg az *ehös* ~ *ehës* származékban, de rövid *ë*-t vagy *ö*-t nem találunk sehol az első szótagban.

éj. A magyarázatból nem vehető ki, hogy az eredeti fgr. kori *j* a magyarból eltűnt *(éj* > *é),* vö. *éccaka, észak.* A *-j* mint hiátustöltő hang került vissza (vlsz. *éel* > *éjel* > *éjjel,* ebből elvonással ismét *éj),* akárcsak a *száj* és *fej* nominativusokba.

elég. Az *elő*[1] *el-* alapszavából való magyarázatnak hangtani nehézségeire is rá lehetett volna mutatni. Az *elő* finnugor előzménye ugyan **eδe* lehetett, de a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint (*ö*-ző vagy *i*-ző alak nincs, BécsiK. *è* jelölése) a magyar nyelvtörténet folyamán, és a mai nyelvjárásokban is nyílt *e*-ző. Az *ëlég* szó viszont zárt *ë*-ve hangzik az *ë*-ző nyelvjárásokban, már a 16. századtól kezdve napjainkig vannak *ö*-ző

változatai, a BécsiK. is zárt *ē*-t jelez. (Az *elég* nyílt *e*-vel az *ég* ige *el* igekötős alakja.) A magyarázat lehetséges így is, de hangtanilag sem kifogástalan.

ellen. Az összetételek között föl van tüntetve az *ellentétel*, de hiányzik a ma is sűrűn használt köznyelvi *ellentét*, pedig érdekes volna tudni, mikor bukkan föl először.

előkelő. Középfoka egyes nyelvjárásokban (pl. Rábcakapi, Győr-Sopron m.) ma is *elöpkelő* (előbbkelő).

előte. Az *előtő* stb. alak *elő-tevő*-ből való magyarázata helyes. Az *előte* alak pedig az *előté* változat ragozott alakjaiból (pl. *előtét)* való elvonás is lehet (vö. *fecskét—fecske*, vagy a hasonló képzésű *kesztét* 'keztyűt' — *keszte* 'kesztyű').

emészt. Itt utal — nagyon helyesen — az *ë* és *e* okozta hangtani nehézségekre.

ereget. Bár a szótár elv szerint jár el, az ember mégis úgy érzi, hogy itt az *ered* kellett volna címszónak, még akkor is, ha az *ereget*-re korábbi adatunk van.

érte. Szerintem legalább a bizonytalan finnugor eredetűek közé lehetett volna sorolni.

esd és *esdekel* egy címszó alá is kerülhetett volna, hiszen a laikus előtt is nyilvánvaló, hogy összetartoznak.

eszik. A szónak 3. (elemészt, elpusztít) jelentése a megfelelő vogul *tēγ* szó 'elég, ég' jelentésének alapjául is szolgálgatott.

ez. Az *ëz* > *ez* nyíltabbá válás valószínűleg az *oz* > *az* távolra mutató névmás nyíltabbá válásával párhuzamosan következett be.

ezüst. Elég meggyőzően magyarázza őspermi jövevényszónak a szótár. Elvileg nem is lehetetlen, sőt valószínű. Kíváncsi vagyok azonban, van-e még más őspermi jövevényszó. Ha van több, akkor azok nagyon megszilárdítanák ezt az etimológiát.

fa. Ha az uráli alapnyelvben a **puwe* alakot tesszük fel, akkor a magyar szót miért egy **fəγə* alakból vezetjük le?

fabatka. Az idézett szólás inkább határozatlan névelővel (egy fabatkát sem ér) használatos.

fácán. A második világháborúban 'hadifogoly' jelentése is volt legalábbis számos hadifogolytáborban. Valahol (talán Örkény István valamelyik írásában?) irodalmi szövegben is olvastam, ott is hadifoglyok beszédében. A kétértelmű *fogoly* szó tréfás eufémizmusából alakult. Az 50-es években már nem hallottam.

fajta. A *fajt* alakváltozat tovább képzett *fajtu* származéka ÉNy Dunántúlon ma is él.

família. A Nyr. 91:489 közöl már 1577-ből adatot (1590 helyett).

famulus. A szónak inkább a 2. jelentése él a bizalmas stílusban.

farkas. A *farkas* kezdetben inkább t a b u alá esett, mint félelmetes, vérengző, veszedelmes állat. Tabunevei vannak számos fgr. nyelvben. Később, a törökökkel való érintkezésben totem-állattá is válhatott. A t a b u (érintési és megnevezési tilalom) és a t o t e m (állati vagy növényi ős) egybeeshetnek ugyan, de nem szükségképpen.

fecni. A szónak ismerem *fecli* és *ficli* alakváltozatait is.

feled. A vog. 'hely' jelentésű szó hangalakja az É. nyelvjárásban *jor*, amely így hangtanilag jobban illik az ugyancsak É. *joruwli* 'felejt' igéhez.

felel. Az utolsó nyelvtörténeti adat a BécsiK.-ból való Nem kellett volna még egy későbbi adatot is fölvenni?

félvér. A szócikkből nem derül ki, hogy köznyelvi szinten használják a 'mesztic, mulatt' stb. (vö. ÉrtSz. 2. jel.) jelentésben is.

fenyít. Helyes az óvatos fogalmazás.

gajgonya. Szerintem a *kajdëna* ~ *kajdina* nagyobb területen ismeretes, így ez lehetett volna a címszó, a *gajgonya* pedig utalószó. Ha azonban már így jelent meg, akkor a *kajdina* utalószó szükséges lesz a 2. kötetben.

galambica. A dunántúli *nyulica* nem 'vargánya', hanem nyúlgomba, Cantharellus.

gallér. A nyelvatlasz szerint egyes nyelvjárásokban (főleg *kézgallér* alakban) van 'kézelő' jelentése is.

gelencsér. Miért nem *gerencsér* a címszó? A felsorolt adatokban 10 : 3 az arány a *gerencsér* javára, ma is elterjedtebb az *-r*-es változat, etimológikusan is eredetibb, az első előfordulás is ilyen.

gérokk. Szláv jövevényszavaink közül nem egy akad, amelyről korábbi magyar adattal rendelkezünk, mint szlávval. Szótárunk tanúsága szerint a magyar *gérokk* szó is egy évvel korábban van adatolva, mint német eredetije. Kuriózumnak is érdekes.

gyarat. Az általános 'csinál' jelentésű ige egy speciális munkafolyamatra való leszűk ülésére jó párhuzam a palóc *csinăl* ige azonos jelentésfejlődése.

gyáva. A szó 'félszeg, ügyefogyott' jelentésben ma is ismeretes egyes nyelvjárásainkban.

Örvendetes, hogy a szerzők és szerkesztők tekintetbe vették a nyelvünk iránt egyre növekvő külföldi érdeklődést, és ezért az előszót és a tájékoztatót németül is megjelentették. Minden szó jelentését megadták németül is. A szótárt így kényelmesen használhatják még a magyarul csak kevéssé tudó külföldiek is. Nem ártott volna ezt a tényt már egy német alcímmel jelezni.

Minden szócikk három részből áll: a szótörténeti, az etimológiai és a bibliográfiai részből. Az azonos tövű szavakat természetesen bokrosítja ez a szótár is, de — helyesen — nem viszi ezt az elvet túlzásba, és külön címszóba utalja mindazokat a származékokat, amelyeknek egybetartozását az átlagos nyelvérzék nem ismeri fel, vagy amelyek túlságosan bonyolultak, szerteágazók. Az utalási rendszer azonban eligazítja az olvasót, hol keresse még a címszó rokonságát.

A szótörténeti rész törekszik az első adat és az alakváltozatok bemutatására. Természetes, hogy az első előfordulás évszámai a további nyelvtörténeti adatgyűjtések — esetleg újabb, eddig ismeretlen nyelvemlékek felbukkanásával részben módosulni fognak, de ezen a téren is derekas munkát végeztek a szerzők s számos eddig teljesen ismeretlen vagy alig ismert adatok és alakváltozatok feltárásával. Néha azonban az ember kissé túlságosan nagynak látja az űrt, mikor egy-egy mai köznyelvi szó utolsó nyelvtörténeti adata a 13. századból való. Kihalt szavak közül pedig némelyikről nem tudjuk, meddig élt. Ha az első adat például 16. századi, de az utolsó is, jó lett volna utalni arra (ha lehetséges), hogy a szó még a 17. századból adatolható, de később már nem (l. pl. *atval, avik, bakacsin, balustya, bécs* stb.).

A szócikk második része az etimológia. Itt a szótár — a tudomány mai állásának megfelelően — nyilatkozik a szó eredetéről. Az állásfoglalás nem mindig határozott, hiszen az etimológiáknak nem csekély része bizonytalan, esetleg több lehetséges magyarázat is van. A származtatás tehát óvatos, de ezt sem viszi túlzásba, mert mindenhol igyekszik a legvalószínűbb megoldásokra. Utal azokra az esetekre, mikor az alakváltozatok és jelentések bonyolult, kusza szövevénye még előzetes feldolgozást kíván. Éppen ezek a negatívumok, az ismeretlen eredetű és bizonytalan etimológiájú szavak elég nagy száma további ösztönzéseket adhat szófejtő irodalmunknak.

Csak örömmel üdvözölhetjük a szótárnak azt a szerkesztési elvét, hogy az etimológiai szakaszban szövegesen, olvasmányosan magyaráz. Az egyes szavak jelentésváltozásaihoz, művelődéstörténetéhez, más szavakkal való távolabbi rokonságához fűzött megjegyzések nemcsak a laikusok, hanem a szakemberek számára is érdekes és értékes olvasmányul szolgálnak. Nem kell ahhoz különös jóstehetség, ha úgy gondolom, a közeljövőben is számos jó cikk sarjad ki már az első kötet megjelenése nyomán.

Helyeselhető a szerkesztőségnek az az eljárása is, hogy nem fukarkodik a könyvészeti utalásokkal, és hogy jellel kiemeli a legfontosabbakat. Elkülönítve találjuk (zárójelben) a magyar szó idegen mintájára vonatkozó irodalmat. Az ideiglenes forrásjegyzék és rövidítések mintegy kétezer művet és folyóiratot említenek, és ez valóban tiszteletreméltó teljesítmény. Célszerű volna, ha a következőkben az 1966-ban megjelent Nyelvjárásaink c. könyvem váltaná fel 15 évvel azelőtt megírt elődjét. A világszerte nagy bőségben megjelenő nyelvészeti irodalom miatt a forrásjegyzék még bizonyára ki is bővül néhány tucat könyvészeti adattal.

Külön elismerést érdemel a kötet tetszetős kiállítása, jó tipográfiája, valamint a mű terjedelméhez és nehéz szedéséhez mérten a sajtóhibák elenyészően csekély száma.

Egy nagyszabású mű első részéről korai volna még az egész alkotásra vonatkozó tanulságokat levonni. Annyi azonban máris bizonyos, hogy ismét egy olyan értékes és nagyszerű mű kerül ki magyar tudósok keze alól, amely méltán sorakozhat fel az eddigiek mellé, nélkülözhetetlen segédeszköz lesz minden magyar nyelvtudósnak, hasznos és értékes olvasmánya nyelvünk iránt érdeklődő minden művelt embernek, és tovább öregbíti a magyar nyelvtudomány nemzetközi tekintélyét.

KÁLMÁN BÉLA

Finnugor nyelvek nyelvkönyvei az Uralic and Altaic Series-ben

Az Indiana Egyetem mindössze hétéves Uralic and Altaic Series-e modern szempontú nyelvészeti tanulmányaival, összefoglaló kézikönyveivel, nyelvkönyveivel és szótáraival (több közülük európai tudós munkájának angol nyelvű fordítása) elismerést és megbecsülést vívott ki a hazai finnugor és altaji nyelvészek között is.

Ezúttal a finnugor nyelveknek ebben a sorozatban megjelenő nyelvkönyveiről ejtünk szót. Eddig nem kevesebb mint tizenöt nyelvkönyv (ill. nyelvtan vagy olvasó-

könyv) megjelenéséről számolhatunk be. Ezek a következők: THOMAS A. SEBEOK—FRANCES J. INGEMANN, An Eastern Cheremis Manual: Phonology, Grammar, Texts and Glossary (1961), JOHN LOTZ, Hungarian Reader (Folklore and Literature) With Notes (1962), ROBERTS T. HARMS, Estonian Grammar (1962), ROBERT AUSTERLITZ, Finnish Reader and Glossary (1963), MERI LEHTINEN, Basic Course in Finnish (supervised and edited by THOMAS A. SEBEOK 1963), ANTS ORAS, Estonian Literary Reader (1964), FELIX J. OINAS, Estonian General Reader (1964), PAAVO RAVILA, Finnish Literary Reader (1965), BÉLA KÁLMÁN, Vogul Chrestomathy (1965), KÁROLY RÉDEI, Northern Ostyak Chrestomathy (1965), GYULA DÉCSY, Yurak Chrestomathy (1966), JÁNOS GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy (1966), M. A. CASTRÉN, Grammatik der Samojedischen Sprachen (with an Introduction by PÉTER HAJDÚ 1966), FELIX J. OINAS, Basic Course in Estonian (1966), JOHN LOTZ, Vocabulary and Notes to the Hungarian Reader (1966); The First Votyak Grammar (with an Introduction by Gy. Décsy 1967).

A fenti nyelvkönyvek tudományos haszna többféle. Közülük jónéhányban a modern gyakorlati nyelvoktatás gazdag amerikai eredményei érvényesülnek, s így bennük nemcsak kalauzt kapunk egyes nyelvek megismeréséhez, hanem sok hasznos módszertani tapasztalatot is. Több nyelvkönyv olyanok érdeklődésére is igényt tarthat, akik nem finnugor nyelvészettel, hanem általában nyelvoktatással foglalkoznak. A kisebb finnugor nyelvek tanulmányozásakor a beszélni tudás igénye rendszerint nem merül fel. Ezeknek a kresztomátiái különben is többnyire a szerzők által gyűjtött, természetszerűleg csekély terjedelmű anyagon alapulnak. Az uráli nyelvészettel és nyelvekkel foglalkozók nem nélkülözhetik azonban az egyes uráli nyelvek legalább rövid nyelvtani leírásait, szövegmutatványait, s így az ezeket, valamint több hasznos mellékletet, pl. bibliográfiákat tartalmazó kresztomátiákat, igen fontos segédkönyveknek tartjuk. Nem mellékes szempont az sem, hogy az angol nyelvű nyelvkönyvek jelenleg a legszélesebb olvasottságot biztosítják, s így nagy mértékben segítik az urálisztika iránt a világ egyre több helyén megnyilvánuló érdeklődést.

Az alábbiakban az UAS-ben megjelent öt finnugor tárgyú nyelvkönyvet ismertetünk, s reméljük, hogy ezzel a sorozat nyelvkönyveiről alkotott képet némileg sikerül kiegészítenünk. Megjegyezzük, hogy SEBEOK—INGEMANN Eastern Cheremis Manual és AUSTERLITZ Finnish Reader c. munkáiról, valamint DÉCSY Yurak Chrestomathy-járól, már jelent meg ismertetés folyóiratunkban (vö. ERDŐDI JÓZSEF: NyK. LXVI, 440—3, ill. MIKOLA T.: NyK. LXX, 248—51).

*

Meri Lehtinen: Basic Course in Finnish (supervised and edited by Thomas A. Sebeok)

Mouton. & Co. The Hague, 1963. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 27. XXIII + 657 l.

Előszavában a kiadó, SEBEOK TAMÁS azokról az előzményekről szól röviden, amelyekre a Basic Course in Finnish leginkább épülhetett (V). Ezek között a Holt-féle Spoken Language sorozatról, amelyben többek között SEBEOK Spoken Hungarian (1945) és Spoken Finnish (1947) c. könyvei is megjelentek. Ennek a sorozatnak, amely eredetileg a hadsereg számára készült, azaz olyanok részére, akik nem rendelkeztek nyelvészeti iskolázottsággal, szükségszerűen új módszereket kellett alkalmaznia, s ezek, főleg a beszéd- és gyakorlás-központúság nagy hatással voltak az amerikai nyelvoktatásra. A Holt-féle Spoken Language sorozat eredményeit használja és bővíti AUGUST A. KOSKI és ILONA MIHÁLYFI Hungarian Basic Course-a (1962). MERI LEHTINEN — aki finn nyelvet tanított a bloomingtoni egyetemen — épít az előzményekre, de tovább is fejleszti azokat. Könyve írásában több munkatársa segítette.

A Bevezetésben (VI—VII) a szerző röviden bemutatja könyvét, és az oktatásra vonatkozó tanácsokat ad. Heti öt órát és kiegészítő nyelvlaboratóriumi gyakorlatokat számítva, a könyv az elsőéves egyetemisták egész évi anyaga. Hangsúlyozza az anyanyelvi tanár teljes vagy részleges bevonásának és a nyelvlaboratóriumi gyakorlatoknak a fontosságát. A tanításban és a tanulásban a lehető legteljesebb mértékben szóbeliségre kell törekedni, írásbeli munkát — diktálást, majd dolgozatírást — csak a könyv vége felé javasol.

A Kiejtés (XIV—XIX) c. részben a finn hangok kiejtésének leírásán kívül szó esik a szótagolásról, a hangsúlyról, a ritmusról, a hanglejtésről, az ábécéről, az írás és kiejtés megfeleléséről is. Az alapos Kiejtési gyakorlatok (XXV—XXXIII) után következnek a tulajdonképpeni leckék (1—520). Ezek száma harminchárom, közülük öt ismétlés. A leckék hasonló szerkezeti felépítésűek, rendszerint alapmondatokból, párbeszédekből (beszélgetésekből), nyelvtanból és gyakorlatokból, társalgásból (társalgási javaslatokból) és olvasmányból állnak.

A nagyszámú alapmondat az új nyelvtani anyagot illusztrálja, s egyben gyakoroltatja is. A hétköznapi életben használt mondatok ezek, szókincsük általában a már ismert anyagra épül. Egy leckében rendszerint három-négy párbeszéd van, amelyek tartalmilag lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz, de egyaránt tartalmazzák az alapmondatokban már bemutatott nyelvtani jelenségeket. Anyagukat szintén a mindennapi életből merítik, s a Finnországban legáltalánosabb helyzeteket és témákat mutatják be. Csak dicsérhető, hogy a szerző helyenként és józan mértékkel a finn kultúrára vonatkozó ismereteket is belesző a párbeszédekbe. Az alapmondatok és a beszélgetések mellett mindig ott van párhuzamosan az angol fordítás is, s az utóbbiban előforduló ismeretlen szavakat rögtön a szöveg közben megkapjuk. A nyelvtanban a szerző a már előzőleg bemutatott nyelvtani jelenségeket megmagyarázza, s közvetlenül utána a gyakorlatokban el is mélyíti. A könyvben igen sok és változatos gyakorlatot találunk. A hazai nyelvkönyvekhez képest nem annyira a gyakorlatok típusában, hanem bőségében van a különbség. Fordítási gyakorlat — nyilván a beszéd-központúságra való törekvés eredményeképpen — nincs a könyvben. A társalgásban a párbeszédek anyagához kapcsolódva a szerző utasításokat és javaslatokat ad a tanulók szabad beszélgetésére. A leckék végén álló olvasmányok az önálló szövegolvasásba kívánnak bevezetők lenni, ezért szókincsükben és nyelvtanukban nem pusztán a már ismert anyagra támaszkodnak. Az olvasmány témája többnyire kapcsolódik a párbeszédekéhez és a társalgáséhoz. A 11. leckében pl. a következő párbeszédek (beszélgetések) vannak: az állomáson, a piacon, vidéki utazásra való indulásról; a társalgásban többek között ilyen javaslatokat kapunk: „Tegyünk úgy, mintha egy barátunkkal a vasútállomáson lennénk, s várnánk valakit! Beszélgessünk az időről, a vonat érkezéséről! Tegyünk úgy, mintha találkoznánk az utcán egy barátunkkal, aki elmondja, hogy a piacra megy, mert ott friss zöldség, virág és gyümölcs van!" Az olvasmány a helsinki piactérről szól.

A leckék fő részeinek arányát hadd szemléltessék a 9. lecke lapszám szerinti adatai: alapmondatok: kb. 1 l., párbeszédek: kb. 2 l., nyelvtan és gyakorlatok: kb. 11 l. (ebből nyelvtani magyarázat példákkal kb. 5 ½ l.), társalgási javaslatok: 8 sor, olvasmány: 9 sor.

Az ismétlő leckék csak nyelvtanból és gyakorlatokból állnak. Néhány leckében az említetteken kívül helyet kapott még egy rövid helyesírási, valamint — különösen az első leckékben — egy hasznos szavakat és kifejezéseket tartalmazó vagy a finn szokásokat és illemszabályokat ismertető rész.

Lehtinen a bevezetésben egy-egy lecke anyagának a feldolgozásáról is ír. A tanulók az alapmondatokat könyv nélkül tanulják meg, legalább is annyira, hogy kérdésre válaszképp el tudják mondani. Ezután a mondatokat többször együttesen ismételni kell. A beszélgetéseket egészben vagy részben szintén könyv nélkül kell tudni, a hosszabbakat az alapmondatokhoz hasonlóan csak annyira, hogy a tanulók a tanár kérdésére a megfelelő szavakat és szerkezeteket használva válaszolni tudjanak. Többszöri ismétlés itt is szükséges. A nyelvtanhoz kapcsolódó gyakorlatok felhasználásában a tanárnak meglehetős szabadsága van, átalakíthatja őket, elvehet belőlük, vagy tehet hozzájuk. A társalgás az oktató vezette szabad beszélgetés megadott témákról. Az olvasmányokkal otthon ismerkednek meg a tanulók, ennek ellenőrzése és a bővebb feldolgozás az órán történik. Az órákon a könyvben közvetlenül nem szereplő anyag is végezhető, pl. 10—15 percnyi kötetlen beszélgetés.

Az 1. függelékben (521—606) nyelvtani — főleg táblázatos — összefoglaló, a 2. függelékben (607—615) közismert finn dalok szövege van. A Szószedet (617—647) minden előfordult szót tartalmaz, a tulajdonneveket külön jegyzékben. A könyv a nyelvtani anyagra vonatkozó részletes Mutatóval (651—657) zárul.

Az eddigi tartalmi bemutatásból is kiderült, hogy egy logikusan megszerkesztett könyvről van szó, amelyben a nyelvoktatás új és hagyományos formái szerencsés harmóniában egyesülnek, s a könyv éppen ezért igazán modern. A könyv erényeit tehát már jórészt láttuk, közülük külön is kiemelünk néhányat.

Elsősorban a gyakorlati, praktikus jelleget kell megemlítenünk. A könyv valóságos tárháza a beszédben jól használható mondatoknak, mondattípusoknak. A régebbi olvasmány-központúság helyett beszédközpontú, de helyesen rövid olvasmányokat is

ad. Az új anyag tárgyalása az élő nyelvi példákból indul ki, s kap a következőkben bő és alapos feldolgozást. A tanulóknak beszédkészségük, kiejtésük fejlesztésére végig jó lehetőségük van. A könyv anyaga nagy, válogatásra is módot nyújt. Igen kevés mellékes, „utána keresési" munkát kíván. Egyes modern nyelvkönyvek újabban elhagyják a nyelvtani magyarázatokat, s legfeljebb függelékként adnak puszta nyelvtani táblázatokat. Az ilyenekben az anyagot többszöri ismétléssel, kívülről való megtanulással sajátítják el, s a tanulóban így szűrődnek le többé-kevésbé világosan a nyelvtani szabályok. Az anyanyelv elsajátítása mindenféle nyelvtani magyarázat nélkül folyik. Az idegen nyelv tanulásában azonban már lényeges szerepe van az értelmi megvilágításnak, az anyanyelvvel való összehasonlításnak, a már meglevő nyelvtani ismeretekre való támaszkodásnak. Ezért tartjuk helyesnek, hogy — bár a Basic Course in Finnish-ben is nagy szerepe van az automatizációnak, az ismétlésnek — a szerző kellő súllyal szerepelteti a nyelvtani magyarázatot is, sőt még a nyelvi érintkezéssel kapcsolatos illemszabályokról is szól. Nála az először már bemutatott, azután megmagyarázott ismeretek begyakorlása folyik, amely lehet, hogy kevésbé adja ugyan a felfedezés örömét, de mindenképpen gyorsabb és pontosabb megtanulást tesz lehetővé. A nyelvtani összefoglaló és mutató nemcsak a tájékozódást, hanem a finn nyelv rendszerének áttekintését is elősegíti, s jó segítség a magántanulónak.

Külön kell szólnunk arról a rendszeres pedagógiai átgondoltságról, amely a könyv nagyobb és kisebb egységeiben egyaránt megmutatkozik. A szókincs és a nyelvtani anyag nemcsak egy-egy leckén belül kerül fokozatosan, többször és többféleképpen feldolgozásra, hanem az ismeretek frissen tartása a későbbiekben is biztosítva van. Az anyag elrendezése áttekinthető, az új szavak és nyelvtani jelenségek általában aláhúzással vannak kiemelve. Apróság, csak annak jelzésére említjük meg, hogy lássuk, a szerző mennyire igyekszik kihasználni a vizuális benyomásokat: a lapszámok mellett az illető szám mindig betűvel írva is ott áll.

A könyvvel szemben csak néhány kisebb kifogásunk van. Ezek egy része az egyetemi oktatás első évében talán nem jelentkezik. Tekintve azonban, hogy a könyvet máshol is használják, s nagy terjedelme különben is magában hordja a teljesség valamelyes igényét, egy-két helyen hasznosnak tartanánk rövid kiegészítését. A Kiejtés c. részben megemlíthette volna pl., hogy a rövid és hosszú hangok időtartamának aránya kb. 1 : 3. Szólhatott volna az elválasztásról, s jó lett volna valamivel bővebben foglalkozni az írásjelek — nemcsak a vessző és a kötőjel — használatával. A mutatóból nem derül ki, hogy a felszólító módot mellékmondatban feltételes, esetleg jelentő módú alakkal fejezzük ki. Problematikus még a könyv nagy mérete és súlya, amely nehezíti a használatot. Ez azonban — bár más nyomdatechnikai eljárás némileg segíthetett volna — végső soron az anyag nagyságának a következménye, amelynek előnyei lényegesen felülmúlják az ezzel járó hátrányokat.

Meri Lehtinen könyve az ismertető véleménye szerint a legjobb finn nyelvkönyv, amit eddig külföldiek számára írtak, jelentős segítség a finnül tanulóknak, s hasznos módszertani ismereteket ad minden nyelvtanárnak és idegen nyelvet tanulónak.

Felix J. Oinas: Basic Course in Estonian

Mouton. & Co. The Hague, 1966. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 54. X + 398 l.

A bloomingtoni egyetem finnugor érdeklődésű szlavisztika professzorának munkája teljesen átdolgozott és bővített változata saját Spoken Estonian c. könyvének, amely a Holt-féle Spoken Language sorozatban jelent meg. A könyv — mint ugyanannak a sorozatnak és egyetemnek a kiadványa is — természetszerűleg részben hasonló módszerrel és céllal készült mint a Basic Course in Finnish, ezért ismertetését rövidebbre szabjuk.

Előszó (V), Tartalomjegyzék (V—VIII), Rövidítésjegyzék (IX), Bibliográfia (X) és a gyakorlatokat is tartalmazó A kiejtésről (1—9) c. részek után jönnek a tulajdonképpeni leckék (10—350). A leckék száma harminc, ezekből öt ismétlés. Egy lecke (unit) alapmondatokból, pótlólag megadott szavakból, nyelvtani magyarázatból, nyelvtani gyakorlatokból és ezek megoldásából, társalgásból és társalgási javaslatokból áll. Az ismétlő leckékben gyakorlatok vannak.

Lehtinen könyvétől eltérően az új szavakat és nyelvtani jelenségeket tartalmazó alapmondatok párbeszédben jelennek meg. Először az egy mondatban szereplő ismeretlen szavakat kapjuk meg, majd magát a mondatot. A párbeszédek hétköznapi dolgokról:

bevásárlásról, utcán való találkozásról stb., vagy az észt kulturális élet különböző területeiről szólnak, mellettük ott áll az angol fordítás. Ha a továbbiak folyamán a leckében ismeretlen, az alapmondatokban sem szereplő szavak szerepelnek, akkor ezeket a szerző külön jegyzékben adja meg. A példákban bővelkedő nyelvtani magyarázatokban Oinas az új nyelvtani jelenségeket világítja meg, amelyek a gyakorlatokban kerülnek elmélyítésre. A gyakorlatokkal párhuzamosan mindig megkapjuk azok megoldását. A társalgás az alapmondatok témájához kapcsolódó párbeszéd, angol fordítás nélkül. A társalgási javaslatokban a tanulók szabad beszélgetésre kapnak részletes javaslatokat. A 9. lecke főbb részeinek aránya pl. a következő: alapmondatok (szószedettel): kb. 5 l., nyelvtan: kb. 3 l., gyakorlatok: kb. 2 ½ l., társalgás: kb. ½ l., társalgási javaslatok: 15 sor. A könyvet a Szószedet (351—94) és a nyelvtani anyagra utaló Index (395—8) zárja.

A Basic Course in Estonian-ról mint nyelvkönyvről elismeréssel szólhatunk. Részben megvannak azok az erényei, amelyeket Lehtinen könyvéről írva bővebben méltattunk. Mondatainak jó része a hétköznapi társalgási nyelvben használatos. A nyelvtani magyarázatok világosak, s bemutatják az észt nyelvtan fő vonásait. A különböző gyakorlatok és beszélgetések általában jól, többször megforgatják a tanult anyagot, s az ismereteket beszédfokra emelik. Nyelvtani összefoglaló ugyan nincs, de ezt nagyrészt pótolja az index és a szószedet, amelyben a kiejtésre és a fontosabb toldalékos alakokra is történik utalás.

Nem hallgathatjuk el azonban kifogásainkat sem. Az, hogy az első huszonnégy lecke színhelye a második világháború előtti Észtország, a könyv használhatóságának fokát csökkenti. Az utolsó hat lecke színhelye az Egyesült Államok, itt egy az USA-ban élő észtnek és egy amerikainak az észt kultúráról való beszélgetése adja az anyagot. Ez a választás tisztán nyelvoktatási szempontból sem szerencsés. A nyelvtannak azok a jelenségei ugyanis, amelyek az utolsó hat leckére esnek — a gyakorlatok kivételével — csak kulturális témájú beszélgetésekben vannak feldolgozva. Egyszóval, a színhely maivá tétele, s a szövegben több helyütt mutatkozó szubjektivitás mellőzése a könyv javát szolgálta volna.

Béla Kálmán: Vogul Chrestomathy

Mouton & Co. The Hague, 1965. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 46. VIII + 139 l.

Kálmán Béla volt az első magyar tudós, aki egy kisebb finnugor nyelv nyelvkönyvét megírta. Az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek tagjaként megjelenő, Munkácsi szövegei alapján készült Manysi nyelvkönyv (Bp. 1954. Rez: Lavotha: NyK. LIX, 362—7; Sauvageot: Bulletin de la Société Linguistique de Paris, LIV, 345—6) annak idején jól bevált az egyetemi oktatásban. E könyv anyagát is felhasználva írta meg Kálmán párhuzamos magyar és német nyelvű szöveggel a Chrestomathia Vogulica-t (Bp. 1963). Ismertetendő könyvünk ennek az utóbbinak angol nyelvű fordítása.

Mint az előszóból (V—VI) megtudjuk, a szerző 1957—1958-as négyhónapos szovjetunióbeli tanulmányútján találkozott vogulokkal. A könyv a tőlük gyűjtött anyagon alapulva főképp az északi nyelvjárást mutatja be, de vannak benne mutatványok a többi nyelvjárásból és az irodalmi nyelvből is. Kálmán Munkácsi-szövegeket is közöl a saját egyszerűsített átírási módjához igazítva. A bevezetésben tömör, érdekes ismertetést kapunk a vogulokról (3), a vogul nyelvjárásokról (4—6) és a vogul nyelv kutatásának történetéről (6—8). Ezt a vogul nyelvészeti irodalom bibliográfiája (8—19), majd a vogul irodalom és irodalmi nyelv bemutatása (19—20) után a vogul nyelven megjelent kiadványok jegyzéke (20—26) követi. Az északi nyelvjárás rövid nyelvtani vázlatában (27—58) a fonémák bemutatása után sor kerül az alak- és mondattan minden fontosabb jelenségére. A némi jegyzettel is ellátott vogul szavegek (59—94) között megtaláljuk a jeles vogul költőnek, Juvan Sesztalovnak a verseit is. A szószedet (95—134) jelöli, hogy a szavak milyen nyelvjárásból valók, s sokszor ad etimológiai utalást is; finnugor eredetű szavaknál a magyar és finn megfelelőt közli, jövevényszavaknál pedig az átadó nyelvet. A könyvben nyolc vogul dal is van kottával, valamint vogulok közt járt kutatók képei, és egy a vogulok elhelyezkedését mutató térkép.

A Vogul Chrestomathy szerkezete logikus, letisztult. Az áttekinthető nyelvtani magyarázatok között sok a táblázat. A szövegek szerencsés kézzel vannak válogatva: a vogul nyelv és irodalom különböző oldalait mutatják. Az érdekes és változatos anyagú könyv kitűnő segédeszköz az északi-vogulul tanulónak, jelentős segítség a kutatónak, s nem szakemberek vogulok iránti érdeklődését is felkeltheti. Egyedül azt sajnáljuk, hogy a szövegeknek a Chrestomatia Vogulica-ban szereplő, a tanulónak segítséget adó fordításai az angol nyelvű változatban elmaradtak.

Károly Rédei: Northern Ostyak Chrestomathy

Mouton & Co. The Hague, 1965. Indiana University Publication, Uralic and Altaic Series, Vol. 47. 3 + 132 l.

RÉDEI KÁROLY 1957 októberében Leningrádban az osztják nyelv muzsi nyelvjárásából nyelvtani anyagot, s ugyanebből a nyelvjárásból és a suriskáriból némi szöveget gyűjtött. Tanulmányútjának eredménye a saját gyűjtésén alapuló Osztják nyelvtanulmányok (Muzsi nyelvjárás) (RADANOVICS [RÉDEI]: NyK. LXIII, 21—62), amely Északi-osztják nyelvtan (Muzsi nyelvjárás) címmel külön is megjelent (NyÉrt. 31).

Jelen könyv a magyar nyelvű tanulmánynak lényegesen bővített változata. Csatolt hozzá egy, az osztjákokról, az osztják nyelvjárásokról, az osztják nyelv kutatásának történetéről szóló s egy osztják nyelvészeti bibliográfiát tartalmazó hasznos bevezetést (1—16). A számos példamondatot is tartalmazó nyelvtani vázlatot (17—78) kiegészítette a leggyakoribb névszó- és igeképzők bemutatásával, s egy-két előnyös szerkezeti változtatást is végrehajtott. Saját lejegyzésű szövegein kívül közöl STEINITZ és PÁPAY szöveget a szinjai, a serkáli, az obdorszki és a szigvai nyelvjárásból, valamint irodalmi nyelvi szöveget a suriskári és a serkáli nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelvekből. A szövegekhez (79—100) szószedet (101—132) csatlakozik. RÉDEI átírása fonematikus, a magyar nyelven megjelent tanulmányban használthoz képest egyszerűbb. PÁPAY szövegein is végrehajtott némi átírási egyszerűsítést a szerző.

A Northern Ostyak Chrestomathy hasznos, jól használható „vezérlő kalauz" a muzsi nyelvjárás, s a nagy hasonlóság miatt több északi-osztják nyelvjárás ismeretére is. A szerző végig pontosságról, alapos szakismeretről tesz bizonyságot, Kár, hogy a szövegek fordítása az angol nyelvű változatban itt is elmaradt. Nem szőrszálhasogatásból említjük meg — hanem mert kezd gyakoribb lenni —, hiányoljuk, hogy a szerző az előszóban nem szól könyvének magyar nyelvű előzményéről. Az eredetivel való összevetés, különösen bővített, átdolgozott, más nyelvű, a szövegek átírásában egyszerűsített kiadás esetén tanulságos lehet, és az olvasó számára esetleg egyes félreértéseket tisztázhat.

Külön elismerés illeti RÉDEI KÁROLYT, ha meggondoljuk, hogy finom fonetikai megfigyeléseket, több eredeti megállapítást is tartalmazó anyagát egy hónapos tanulmányút alatt gyűjtötte.

János Gulya: Eastern Ostyak Chrestomathy

Mouton & Co. The Hague, 1966. Indiana University Publication, Uralic and Altaic Series, Vol. 51. VIII + 207 l.

A KARJALAINEN emlékének ajánlott kresztomátia a vahi osztják nyelvjárást mutatja be. GULYA az 1956—1957-es évek folyamán Leningrádban vahi osztják diákoktól gyűjtött nyelvi anyagot, s ezt később feldolgozta. Munkájának eredményét részben már publikálta Vahi osztják szövegmutatványok (NyK. LXIII, 209—13) és Vahi osztják nyelvtanulmányok (NyK. LXVII, 181—216, LXVIII, 3—34) címmel. Az Eastern Ostyak Chrestomathy ezeknek lényegében teljes anyagát felhasználja.

A könyv fő részei a következők: Előszó (V—VI), Bevezetés (1—20), Nyelvtani vázlat (21—129), Szövegek (131—165), Szójegyzék (167—207). Az előszóban a szerző többek között a keleti-osztják nyelvemlékekről és szövegkiadásokról szól. A bevezetésben az osztjákokról, az osztjákok kultúrájáról és nyelvéről kapunk érdekes tájékoztatást. Ezután egy, az osztják, főleg a keleti-osztják nyelvjárásokra vonatkozó bibliográfia következik, amely általános műveket is tartalmaz. A nyelvtani vázlat némi bővítéstől, s főleg sorrendi változtatástól eltekintve meg-

egyezik a Vahi osztják nyelvtanulmányokkal. A szerző saját lejegyzésű szövegei között a kis történeteken kívül nagy örömmel fedeztünk fel egy másfél oldalnyi apró, kétsoros dialógusokat tartalmazó részt. A GULYA-féle szövegek közül a 2., 3., 6., 8., 11. sorszámúak korábban már megjelentek a Vahi osztják szövegmutatványok-ban. A szerző az eredeti leírási módot megtartva NY. I. TYERJOSKIN két könyvéből is idéz kilenc lapnyi szöveget. A szószedetben GULYA jelzi és saját jelölésének megfelelően átírja a TYERJOSKIN-féle szövegek szavait. Az átírás kulcsát megadja. Több szöveg angol fordítását is megkapjuk.

Az Eastern Ostyak Chrestomathy jól sikerült, nem egy szempontból figyelemre méltó kézikönyv. A több mint háromszáz pontból álló nyelvtani leírás alapos, a lehetőséghez képest részletes, számos példával és példamondattal illusztrált. Jó érzékre vall a szövegek között a társalgási nyelvből ízelítőt adó párbeszédek szerepeltetése, s egyes szövegek fordításának közlése. Örvendetes, hogy a szerző bátran nyúl a modern leíró nyelvészet eredményeihez is, s ezáltal több helyütt újszerűbb, az eddigieknél egzaktabb bemutatásra képes.

Egy ilyen könyv tudományos és gyakorlati céllal is készül, s a kétféle jelleg között kell bizonyos határokon belül egyensúlyt teremteni. Ezt a nehéz feladatot a szerző általában megoldotta, a hangtani részben azonban a kelleténél jobban elhajlott a tudományos jelleg felé. Kérdés pl., hogy különféle hangstatisztikáknak — különösen ha 435 szó alapján készülnek — milyen mértékben van helyük egy kresztomátiában. Az anyag nyomdatechnikailag élesebb tagolása, a fő- és alcímek szembetűnőbb kiemelése pedagógiai szempontból lett volna előnyös.

Találunk a könyvben néhány pontatlanságot. Pl.: a cím Kéleti-osztják kresztomátia, holott a könyv csak egy keleti-osztják nyelvjárással, a vahival foglalkozik. Nincs utalás a Nyelvtudományi Közleményekben megjelent előzményekre. Az előszóban áll, hogy „Steinitz . . . discovered that the original sound system of the Finno-Ugric languages has been best preserved by the Ostyak [sajtóhiba Eastern Ostyak helyett — M. F.] dialect" (V). Nem szabad azonban elhallgatni, hogy ez nem általánosan elfogadott vélemény, az ITKONEN-féle elmélet pl. a balti-finn nyelveket tartja a legkonzervatívabbaknak. Ugyanitt olvassuk, hogy a vahi osztják nyelvjárást egy nyugat-szibériai törzs *(tribe)* beszéli (VI). Törzsszervezetet azonban az osztjákoknál nem találunk. Ez fordítási hiba, ilyenek, és főleg sajtóhibák mindhárom kresztomátiában akadnak. A határozószókat a szerző határozói mutató névmásoknak veszi (79), a helyviszonyt kifejezők kettőzött alakjainál viszont a határozószó *(adverb)* terminust használja (80).

Ezek a kisebb hibák azonban lényegében nem csökkentik a könyv értékét, amely teljes mértékben elérte célját, jó alapot nyújtott a vahi nyelvjárás önálló tanulmányozásához.

MOLNÁR FERENC

Edith Vértes: Die ostjakischen Pronomina

Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 272 lap + egy osztják nyelvjárási térkép és (48 táblázatot tartalmazó) 36 melléklet.

A névmások, Szinnyeivel szólva, „általában különködő szavak", melyek mind mondattani viselkedésükre, mind alaktani rendszerükre nézve sok tekintetben eltérnek a többi névszótól. Egy-egy nyelv névmás-rendszerének tüzetes vizsgálata tehát fontos és igényes föladat, és különösen az éppen az osztjákra nézve, melynek archaikus keleti nyelvjárásaiból a legutóbbi időkig semmi szöveganyag nem állt a kutatás rendelkezésére. Már ezért is nagy érdeklődéssel vesszük kézbe a címül írt könyvet, melynek szerzője bizonnyal egyik legalaposabb ismerője a kérdésnek. E tárgykörben jelent meg első dolgozata, „Az osztják személynévmások" (1943, FgrÉrt. 8.), majd további részlettanulmányok a NyK. LVII, LXIX., valamint az ALH. XII. és XIII. kötetében. Az itt ismertetendő, gazdag tartalmú, tekintélyes külsejű kiadvány ez irányú kutatásainak kimerítő anyagközlésen alapuló elméleti összefoglalása és betetőzése.

Rövid bevezetés (13—5) ismerteti a nyelvjárások beosztását a következő öt főcsoportba: I. északi, II. északi-déli közt átmeneti, III. déli, IV. szurguti, V. az osztják nyelvterület legkeletibb nyelvjárásai. Az egyes csoportoknál a szerző mindjárt fölsorolja forrásait is, s ezzel kitűnő áttekintést ad az illető nyelvjáráscsoport hozzáférhető szövegeiről. — A névmások három nagy fejezetben kerülnek tárgyalásra: I. a névmások mondattana (16—188), II. az osztják névmások eredete (191—231), III. a névmások és a többi névszók ragozásának összehasonlítása (235—257). A táblázatok és a rövidítések jegyzéke után a kötetet rövid angol nyelvű ismertetés zárja le.

A monográfiának több mint felét teszi a névmások mondattani szerepének bemutatása. Kétségtelen, hogy mondattani kérdések vizsgálata „helyigényesebb", mint akár hangtani, akár alaktani kérdéseké. Ezt a részt mégis túlméretezettnek, és bőségében szinte áttekinthetetlennek tartom. Az egyes mondatbeli használatok, s ezen belül a különféle alfajok sokszor csak egy-egy bevezető félmondattal tagolt tömegében alig lehet eligazodni. VÉRTES EDIT jól ismert tudományos erénye, az alaposság, itt nem egyszer aprólékoskodásba csap át. Hogy csak néhány példát említsek mindjárt a könyv elejéről: nem érinti a s z e m é l y n é v m á s mondattani szerepének kérdését az a körülmény, hogy „a személynévmás birtoka sok adatban igei vagy névszói mondatok alanya" (32—4), hogy „a birtokos személynévmás a mondat tárgyához tartozik" (34), hogy „a példák elég nagy számában a személy, akire a személynévmás vonatkozik, egy birtokosnak a birtokosa" (34—5), hogy „a személynévmás a névszói állítmány birtokosára utal" (36) stb., stb.

A függő esetek bemutatásánál nem szerencsés a nyelvjárások szerinti tagolás, mert így nagyon széthull az anyag. Sokkal jobb lett volna magából az esetből kiindulni, mint pl. LIIMOLA tette személynévmás-tanulmányában (l. FUF. XXVIII, 28—41, 50—6): akkor közvetlenül a szövegből is kitűnnék, hogy mily esetek fordulnak elő az egyes nyelvjárásokban, s nem kellene mindig a táblázatokhoz folyamodni tájékoztatásért.

A személynévmási függő esetek funkcióinak részletezését helyes módszertani meggondolással mellőzi a szerző, de helyette, mint mondja közli az egyes esetekkel kapcsolatban az őket vonzó igék jegyzékét (69): ez azonban már nem a névmások, hanem az igék kérdése. Egyébként nyelvi szempontból csak a kettős akkuzatívuszi-datívuszi igevonzat sajátosan jellemző az obi-ugorra, s ha már a kérdés ebben az összefüggésben tárgyalásra került: nem nyelvjárások szerint szétszórva (73, 81, 86, 92), hanem külön fejezetben együtt kellett volna bemutatni az adatokat, hogy kitűnjék: közös eredetű, ill. azonos jelentésű igék állnak-e minden nyelvjárásban ilyen kettős vonzattal? Mindenesetre föltűnő, és a személynévmások akkuzatívusz-datívuszának valamiféle ősi kapcsolatát sejteti az a körülmény, hogy e két eset használata bizonyos 'ad, mond, hív, bűvöl, (valakinek) juttat, táplál, segít' stb. jelentésű igék mellett vagylagosnak látszik. Nem biztos azonban, hogy a használat valóban tetszőleges, mert a kétféle vonzat kétféle mondatszerkezettel jár, és lehet, hogy jelentésbeli eltérés is van köztük.

A túlzott részletezés következtében széthullnak a többi (mutató, kérdő-vonatkozó, határozatlan és tagadó) névmások mondattanát taglaló fejezetek is. Nem érdemes aprólékosan tárgyalni pl. azt a kérdést, hogy a névmások mily mondatrész jelzői lehetnek (102—114, 118, 138, 144—5, 150—1 stb.). Érdekes lett volna viszont a különböző névmások kölcsönös sorrendjének vizsgálata, vö. pl. egyrészt *neŋ ma tam narəŋ juχ ālŋem muj verṭa sewīr'sen* 'te e z t a z é n bünhődéshozó fámat (tk. fa végemet) mit csinálni vágtad le' (ONGy. 83, idézi V. E. 112. l.) — másrészt Szin. *t ạ m m ā lōmətmem wētmet ṭạlem* 'Dies [ist] das fünfte Jahr, dass ich mich verirrt habe' (OVE I, 96, idézi V. E. 108. l.), tk. 'e z a z é n eltévedésem ötödik éve'. Igaz, hogy az efféle esetek hitelesen csakis a magyar fordítások alapján értelmezhetők (hogy lehetne pl. a második mondat német fordításából megállapítani, hogy a *mā* itt éppúgy birtokos jelző, mint az elsőben?!) — de vagy-vagy: vagy mondattani kutatást végzünk, és akkor obi-ugor vonatkozásban menthetetlenül figyelembe kell vennünk és nagyon sokszor meg kell adnunk a magyar fordítást is (ami egy német nyelvű kiadványban kétségtelenül növeli némileg a terjedelmet) — vagy pedig le kell mondani a mondattani vizsgálódásról, mert az a magyar bevonása nélkül úgysem lehet eredményes, és szinte szükségszerűen mechanikus fölsorolássá válik. Világos ugyanis, hogy a szerzőtől ismételten (pl. 27, 69. l.) említett „európai nyelvérzék" számára az obi-ugor mondattani sajátságok a magyar nyelv alapján közelíthetők meg legjobban, éppen mert az egyszerre ugor is, meg európai is, s e kettős irányulásával szinte az egyetlen lehetséges közvetítő az obi-ugor és az „európai nyelvek" (V. E. kifejezése, l. pl. 69, 156, 255) között.

Az alábbiakban néhány részletre vonatkozólag teszek megjegyzéseket.

Nem tudok egyetérteni VÉRTES EDIT azon fölfogásával, hogy az állítmány mondatvégi helye „nyelvészeti babona" (23. l.). Hogy az uráli mondat alapelve az alárendelő viszony volt, az RAVILA alapvető tanulmánya óta (FUF. XXVII, 1—136) az uráli mondattan szilárd tétele Ha pedig ez így van, akkor az állítmány csakis a mondat végén állhatott (l. uő. Johdatus kielihistoriaan[3], 118 k.). Ugyancsak RAVILA hangsúlyozta, hogy az ősi szórend az obi-ugor (és a szamojéd) mondatokban máig világosan áttűnik (FUF. XXVII, 132). Az állítmányi szórend nagyon fontos, nem ritkán egyetlen kritérium az obi-ugor mondatok helyes értelmezéséhez (l. pl. Sz. KISPÁL M., A vogul igenév mondattana 126, 166, 249. l.). Ha nem ragaszkodunk ez elvhez, akkor valóban sokszor adódhatnak oly nehézségek, mint pl. a szerzőnél a 30. lapon, ahol szerinte az ilyen mondatok-

ban: O *lābətmət χòs sit mà* 'A hetedik csillag az én [vagyok]' (ÉONyt. 91) a személynévmás vagy alany, vagy névszói állítmány, attól függően, hogy a mondatot hogyan értelmezzük. Márpedig nem is lehet kétséges, hogy az idézett mondatokban a személynévmás állítmányi szerepű. A 22—4. lapon fölsorolt szabálytalan szórendű példák magyarázata egyszerűen az, hogy az ősi szövegekből valók mind kérdő-fölkiáltó mondatok, melyek szórendje természetesen eltér az átlag-mondatokétól (vö. Sz. Kispál M. i. m. 167 k., 249 k.), a többi példa meg újabb szövegekből való, ill. szótári idézet.

Ami ez utóbbiakat illeti: módszertani szempontból nem helyeselhető, hogy szótári — a szó jelentését megvilágítani hivatott — kifejezésekkel mint mondatokkal számoljunk. Pl. a 27. lapon idézett DN *mən ēnз, nᵑŋ i̯əšo ēnз, t̯əu seχ ēnз* 'minä olen suuri, sinä suurempi, hän suurin' (KT 52b), vagy Vj. *u̯i̯ĺlă n̯o̯ᵑŋ* 'ikäänkuin sinä' (KT 225a) semmiképp nem tekinthető mondatnak.

Kár hogy a szerző nem tárgyalja kiemelve a névmások állítmányi funkcióját; erről a személynévmásoknál kétkedve szól (30. l.), a többinél meg csak az „Absoluter Gebrauch" alatt elrejtve (106, 108, 115, 140, 146. l.). Pedig mondattani szempontból az állítmányi szerep számbavétele legalább oly fontos, mint az alanyié vagy a jelzőié.

Néhány Reguly-alak magyarázatát nem találtam, pl. a 104. lapon idézett *tomal*-ét (OH II, 256: 'ama'); *tum* mutató névmási alak (vö. *tumlal* 108. l.) nem szerepel a XXXIII. táblázat „szakrális" rovatában (vö. Pápay—Beke *tumpijən* stb. s. v. *tom*); a Reg. *togäl*, Pápay *toγal'* 'oda' (id. 116. l.) alaknak megfelelő *toγəl'* megvan ugyan az említett rovatban, de e lativuszokról a szövegben nem találtam említést (az *-l'* esetleg az irány határozatlanságát kifejező elem, olyan mint a vogul Szo. *χòtə̑l'* stb. 'wohin' végén, l. Liimola, Zur Historischen Formenlehre des Wogulischen I., 182 kk., vö. uő. JSFOu. LVIII/3, 19). A Reguly-adatok mind értékesek és fontosak, föltétlenül számon tartandók.

A mutató névmásokat a szerző sokszor személynévmásnak fogja föl, ill. személynévmásként értelmezendőnek tartja. A 112—3. lapon idézett mondatokban a *tam, tami-pa* némelykor tényleg érezhető személynévmásnak — a német szöveg rendszerint így is tolmácsolja, míg a magyarban ugyanazon helyen többször 'nohát'-féle fordítást találunk (pl. OH I, 399, 401 stb.) — de ez az erősen rámutató megszólítás mégis inkább egyfajta figyelemkeltő indulatszó értékű. Nyilván kitűnik ez pl. a következő adatból (idézi V. E. 112—3. l.): *tämipa täm al mogol ko sokal ord* 'Hát ennek a sok föld-emberének ínsége fejedelemhősnek' (OH II, 208); itt a *tämipa* világosan emfatikum, s a tulajdonképpeni rámutatást az utána kitett *täm* névmás fejezi ki. A német fordítások természetszerűleg nem adhatják vissza pontosan az osztják mondat szerkezetét, mert mindig ki kell tenniük az alanyi személynévmást, akár szerepel az az osztjákban, akár nem.

Az állítmányt közvetlenül megelőző *tam, tom* (109 k.) és *śi, ti* (124. l.) szócskák aligha minősíthetők adverbiumnak. Ezek az idézett helyeken mindenütt nyomatékos kiemelésre szolgálnak, nem ragtalan határozók tehát, hanem az obi-ugor ősi szövegekben lépten-nyomon fölbukkanó emfatikumok. „Jelentésük", ill. mondatbeli szerepük legjobban a magyar 'ím' szócskával adható vissza, míg határozói értelmezésük sokszor lehetetlen, mint pl. ebben a (mondatnak látszó) Kaz. idézetben: *n̯ŏχ u̯ɛ̑·rʌᵩmaᵑ śĭ̯ u̯ȏ̯·ʌ-ʌᵩmᵋ* 'olen hereilläni' (KT 241b, V. E. fordítása 'ich bin wach' 124. l.), melynek szerkezeteileg hű fordítása 'ím fölébredvén vagyok'. A 124. lap 1. jegyzetében idézett Pápay-fordítás 'ím' szavát sem volna helyes 'dieses'-re változtatni, mint a szerző akarná.

Ugyancsak nyomósító, kiemelő szerepű a közvetlenül az ige előtt álló *te, ti* mutató névmás (115. l.) is, pl. Kr. *rə̑n χŏ̯ua tə i̯əuot, əntàm* 'die Zeit ist weit fortgeschritten, und es ist nichts von ihm zu sehen' (KT 804 b, idézi V. E. 115. l.), tk. 'az idő ím hosszú(vá) lett, [ő] nincs'. E névmások semmiképp nem tekinthetők igekötőnek, érthető tehát, hogy az osztják nyelvi sajátságok oly kiváló ismerője, mint Zsirai, nem sorolta őket az igekötők közé.

A *si* (124 k.), az *əi̯* ~ *i* (129 k., 225) és az *in* (131 k., 226) szót a szerző az ott idézett mondatok és fordításuk alapján „határozott névelőnek" mondja Természetesen elvileg sem lehet ily különböző eredetű és hangalakú szókat határozott névelőnek minősíteni — de gyakorlatilag sem, hiszen az *əi̯, i* 'egy' számnévnek másutt „határozatlan névmási" szerepét mutatja be, egyben enyhítve is a korábbi kategorikus megállapítást mondván, hogy e számnév „sok esetben mutató névmással vagy határozott névelővel azonosnak látszik" (174. l., kiemelés tőlem). Legföljebb arról lehet szó, hogy az említett szavakban benne rejlik a névelővé válás lehetősége. De a változás ténylegesen nem következett be, amit nyilván mutat az a tény, hogy egyik sem szorította ki a másikat, egyik sem vált egyeduralkodóvá, mint pl. az ugyancsak mutató névmási eredetű magyar *az*, ill. *a*.

A mereven következetes alaki és nyelvjárások szerinti tagolás miatt sokszor szétszórtan kerülnek bemutatásra mondat- vagy jelentéstani szempontból összetartozó kér-

dések, pl. a kérdő névmások vonatkozó névmási használata (135, 142, 145, 147. l.), a *m.* elemű kérdő névmások 'vagy' kötőszói szerepe (143, 148, 155. l.), ill. kérdő határozószóvá kövült alakjai (141, 146 k., 148, 154. l.) stb.

A példamondatok halmazában jó tájékozódási pontok a 17—22. és a 32. lapon a nyelvjáráscsoportok kiugró római számmal való jelölései — kár, hogy ezzel a jelölésmóddal sehol másutt nem találkozunk.

Jó lett volna, ha a szerző már e fejezetben utalt volna azokra a következtetésekre, melyeket e mondattani adattár anyagából vont le. Pl. a *tam(i)* 'te' értelmezésnél arra a fölfogására, hogy a személynévmások mutató névmási eredetűek (194 kk., 205. l.), az 'egy' számnév határozott névelőinek vett szerepénél a mutató névmási származtatásra (223 kk.), az akkuzatívuszi-datívuszi igevonzatoknál arra a föltevésére, hogy a vagylagosság talán egykori közelebbről meg nem szorított, általában való „determinálás" következménye (246 k.) stb. Az ilyen utalások szorosabban fűzték volna össze a monográfia három fő fejezetét, melyek különben eléggé elszigetelten állnak egymás mellett.

Legfőbb értéke ennek a mondattani résznek a kimerítő adatszolgáltatás. A szerző ezt ugyan sehol meg nem mondja, de a tőle kapott szóbeli tájékoztatás szerint az eddig hozzáférhető minden forrás minden névmási adatát közölte e fejezetben. A túlzsúfoltságot, áttekinthetetlenséget főleg ez a teljesség-igény okozta: VÉRTES EDIT gazdag tudás-anyagából minden adalékot „tárolni" akart a további kutatás számára, s az óriási anyagot valahogy el is kellett helyeznie. Kérdés marad azonban, hogy fog majd eligazodni e rengetegben a kutató, aki e fejezetet később nyersanyagként használná?

Amily fárasztó olvasmány az első rész, annyira élvezetes, világos, logikusan fölépített a második, melyben a névmások eredetét vizsgálja a szerző. Legfontosabb mondanivalói természetesen a személynévmásokkal kapcsolatban vannak. Az egyes finnugor nyelvcsoportok (finnségi, finn-permi, finn-volgai, ugor, obi-ugor) személynévmások rendszerének számbavétele után és alapján megállapítja, hogy egy tekintetben minden uráli személynévmás következetes szabályosságot mutat: az egyes személyekre vonatkozó névmások mindhárom számban ugyanazon mássalhangzón kezdődnek (e szempontból az uráli alapvetően eltér az indo-európaitól, ahol az 1—2. személyben csak kiegészüléses többes szám van, l. 205 k.), mégpedig: 1. sz. *m-* (kivéve a magyar és a vogul egyes számot), 2. sz. *t-*, ill. obi-ugor *n-*, 3. sz. egy közös **s-*re visszamenő folytatás (194. l.). A kezdő mássalhangzók személyek szerinti azonosságából, továbbá a következő magánhangzók tarkaságából (203 kk.) és a számképzésben mutatkozó eltérésekből (205 kk.) VÉRTES EDIT azt a fontos elvi következtetést vonja le, hogy a személynévmások mutató névmási eredetűek (195 kk.), nemcsak az osztjákban, hanem minden uráli nyelvben (211. l.). Fölfogása szerint a személynévmások a palatális mutató névmásokból különültek el (220 k.), talán már az uráli kor legvégén (197 k.). Különösen érdekes és tanulságos az uráli *t.* és *n.* 2. személyű névmásoknak és a 2. személyű névszói és igei személyragok jelentkezésének és megoszlásának bemutatása nyelvek szerint (199 kk.). Mivel mindkettő nyomai megvannak csaknem minden uráli nyelvben, jogos a föltevés, hogy mindkettő ismert lehetett bizonyos mértékig minden alapnyelvi nyelvjárásban (202. l.).

Meggyőző az ősosztjákra rekonstruált személynévmás-rendszer (212. l.), a következetesen jelentkező *n* képzővel, melynek funkciója a szerző szerint talán éppen az volt, hogy a mutató névmásokat személyekre vonatkozóvá tegye (213 k.). Mivel pedig a 3. személy legtovább megtartotta mutató névmási jellegét: ott az *n* nem szerepel (csak a kettős számban, ahol talán a 2. személy analógiás hatását kell föltenni, vö. a ktsz. 2—3. személy azonosságát a legtöbb osztják nyelvjárás birtokos és igei személyragozásában). — Nagyon érdekes, hogy míg a névmáskezdő mássalhangzók személyek szerint azonosak, addig a VÉRTES EDITtől, (a V-Vj. alapján) föltett magánhangzók számok szerint mutatnak megfelelést: a kettős számban mindhárom személy magánhangzója *i*, a többes számban *ə*, sőt az egyes szám 2—3. személye is *ə̈*; csak az 1. személyben van *ä* — ennek a személynek „különködése" azonban jól érthető.

A többi névmás eredete természetesen nem vet föl ennyi izgalmas kérdést. Figyelemre méltó megállapítás, hogy az ősuráli **j* névmásképző az osztják mutató névmásokon főleg attributív használatban jelentkezik (221. l.). A Szin. *tamijŋ*-ra hivatkozás azonban sem itt, sem a 225. lapon nem jó, mert ott a *j* nem képző, hanem az *i*-töveken jelentkező siklóhang (vö. STEINITZ, OVE I, 39). — Érdemes kiemelni a *nem* és a *nemǝza* tagadó névmás magyarázatát (230 k.), valamint az 'egy' számnév eredetére vonatkozó föltevést (225 k.). Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzem mégis, hogy az 'egy' mint számnév is lehet nyomósító (vö. a 129 k. és a 184 k. lapon idézett példákat), ez a szerepe tehát nem föltétlen bizonyíték a mutató névmásból való származás mellett. A 226. lapon indít-

ványozott etimológiához vö. a SKES *ensi* címszavát, mely csak finnségi megfelelőkkel számol.

Sok érdekes és fontos megállapítás található a névmások és a többi névszók esetragozását összevető harmadik részben is. Közülük itt csak a személynévmások akkuzatívuszára és datívuszára vonatkozókat mutatom be, egyrészt mert lényegében itt különbözik a személynévmás ragozása a többi névszóétól, másrészt mert a határozói esetek — ahol vannak (D. és K. nyelvjárások) — nyilván másodlagosak, s a V-Vj. kivételével jórészt a datívuszon alapulnak (vö. 243. l.). E két esetre nézve a következők állapíthatók meg: 1. Az É. nyelvjárásokban a személynévmásoknak Px-szel alakult közös akkuzatívusz-datívuszuk van (l. VI—X. táblázat). — 2. Az átmeneti és a D. nyelvjárásokban az akkuzatívusz *t*-vel, a datívusz Px-szel alakul. — 3. A Szurg.-ban az akkuzatívusz ragja *t*; ezen a *t*-s alakon alapul a datívusz, mégpedig az esz. 1. személyben Px-szel, mindenütt másutt *i* raggal (l. XX—XXI. táblázat). — 4. A V-Vj.-ban az akkuzatívusz ragja *t*, a datívuszé a névszói latívuszrag (l. XXII—XXIII. táblázat); minthogy a két nyelvjárásban a főnévnek is van tárgyragja, itt lényegében nincs különbség a személynévmás és a többi névszó ragozása közt (vö. XLVIII. táblázat).

E tényeket a szerző így értelmezi: Minden finnugor nyelvre jellemző a Px-ek determináló értelmű jelentkezése a személynévmások ragozásában. Valószínűleg már az uráli korban használtak a személynévmások determinálására deiktikus elemeket, melyeknek főleg két csoportja volt e funkcióban általános: a birtokos személyragokká levő, vagy már lett, mutató névmások, valamint egy *t* deiktikus elem. Az osztják nyelvjárások közül az É. csak a Px, a V-Vj. csak a *t* determinálást tartotta meg, a közbülső nyelvjárások pedig mindkettőt, de funkció-hasadással (l. 244. l.).

E szellemes föltevés jól magyarázza az osztják viszonyokat — de aligha alkalmazható minden finnugor nyelvre. A finn *minut, sinut* stb. *t* elemének deiktikus eredete (246. l.) pl. egyáltalán nem valószínű, sokkal természetesebb a finn kutatók analógiás magyarázata (l. legutóbb HAKULINEN, SKRK[3], 85 k., 116. j.).

A fejezet jól megalapozott föltevései közt csupán egy van, mellyel e l v i l e g nem érthetünk egyet. Utalva arra, hogy a személynévmások akkuzatívuszát nem lehet a főnévragozás hatásával magyarázni, a szerző — erős fönntartással ugyan — lehetőnek tartja, hogy „a szabad szórend adott indítékot az akkuzatívuszi tárgyként álló személynévmás megjelölésére" (248. l.). Obi-ugor vonatkozásban természetesen szó sem lehet szabad szórendről. Egy olyan nyelvben, melyben a főnévragozás nem ismeri a „grammatikai eseteket" (az osztjákban nyoma sincs genitívuszragnak, tárgyrag csak a V-Vj.-ban jelentkezik, a datívuszt határozóraggal fejezik ki): ott a szórend, és csakis az határozhatja meg egy-egy tőalakban álló szó mondattani szerepét. Éppen ezért az obi-ugor szórend erősen kötött, úgyhogy a személynévmási akkuzatívusz létrejöttét előidéző okok közül a szabad szórend, mint lehetőség, minden bizonnyal törlendő.

Végül, de nem utolsó sorban, szólnunk kell a ragyogóan szerkesztett táblázatokról, melyek világos áttekintést adnak minden osztják névmás nyelvjárási alakjairól, ragozásukról, s a személynévmások esetragjainak a többi névszó esetragjaihoz való viszonyáról. E kitűnő összefoglalások lehetővé teszik az anyagban való gyors tájékozódást, s egyben biztos alapot jelentenek a további kutatás számára.

Ha a széthulló mondattani résszel szemben több kifogás emelhető is, ott is elismerésre méltó a források földolgozásával végzett nagy munka, az anyagközlés teljessége, és a hivatkozások megbízhatósága (adatai minden ellenőrzött esetben pontosnak bizonyultak). A lényegi mondanivalót tulajdonképpen a történeti, valamint a névmási és egyéb névszói esetrendszereket összetevő második és harmadik rész tartalmazza; ezeket széleskörű tájékozottság, jó kritikai érzék, a szellemes ötletek gazdasága és megalapozottsága jellemzi. Egészében a monográfia kiváló tudományos teljesítmény, komoly értéke a finnugor szakirodalomnak.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

Lauri Hakulinen: Suomen kielen rakenne ja kehitys

Helsinki, 1968. Kustannusosakeyhtiö Otava. 527 l.

1941-ben jelent meg LAURI HAKULINEN „Suomen kielen rakenne ja kehitys" című művének első része (Äänne-ja muotooppia). A második rész (Sanasto-ja lauseoppia) 1946-ban látott napvilágot. A finn nyelv rendszeréről és történetéről átfogó képet nyújtó monográfiát azóta három világnyelvre is lefordították: oroszra (1953, 1955), németre (1957, 1960) és angolra (1961).

A világsikert elért könyv második finn nyelvű kiadása 1961-ben, harmadik javított és bővített kiadása pedig 1968-ban jelent meg Helsinkiben. Az új kiadásban a szerző egységesítette a paragrafusbeosztást (1-től 112-ig) és a lapalji jegyzeteket (1-től 1194-ig). Az egyes fejezeteken javításokat, kiegészítéseket hajtott végre, a példaanyagot több helyütt kibővítette, illetőleg kicserélte. Teljesen új a tövekről szóló 38. (az előszóban tévesen 28!) paragrafus. A szómutatót nyelvészeti terminusokkal gazdagította. A műhöz — a korábbi kiadásokból hiányzó — névmutató is csatlakozik.

Rövid híradásunkat azzal a meggyőződéssel zárjuk, hogy HAKULINEN művének legújabb kiadása — a korábbi kiadásokhoz hasonlóan — mind a finn nyelv tanulmányozóinak és kutatóinak, mind a finnugor nyelvtudomány művelőinek fontos kézikönyve lesz.

RÉDEI KÁROLY

Л. В. Хомич: Ненцы

Москва, 1966. Издательство Наука. 329 l.

Az urálisztika, illetőleg a néprajz hasznos segédkönyve ez a hatalmas anyagot felölelő, gazdagon illusztrált mű. Célja a nyenyecek történelmi-etnográfiai jellemzése.

A mintegy negyven oldal terjedelmű Bevezetés egyrészt jelentős bibliográfiát ad, másrészt általános ismereteket nyújt a nyenyecekről, és vázolja egyúttal a történelmükkel kapcsolatos legfontosabb problémákat.

A nyenyecek életének és történelmének tanulmányozásához szükséges forrásokról szólva külön említi a publikált és a kéziratos anyagot, a sajtó, a múzeumok, az expedíciók anyagát, sőt megemlíti még az egyetemi hallgatók közléseit is. A könyv egészét átható történeti szempont itt is érvényesül. A szerző felhívja a figyelmet a forradalom előtti és az az utáni szakirodalom különbségére. Az előbbi legnagyobb hiányossága az, hogy nem adja meg a nyenyec terminológiát, holott ez etnogenezisük, más népekkel való kapcsolataik tisztázása céljából fontos. A forradalom előtti szakirodalom vizsgálati módszerét néhány kivételtől eltekintve felületesség jellemzi. Gyakran adnak ellentmondásos közléseket, főleg a vallási, ideológiai kérdésekről. Mindazonáltal ezek a források is, akárcsak a későbbiek, nélkülözhetetlenek a kutatómunka számára.

A nyenyecek területi elhelyezkedésének, csoportjaiknak, nyelvének, a természeti feltételeknek és az etnikai környezetnek vázlatos áttekintése után három fontos problémát állít elénk a szerző: a népnevek, a toponimika és a származás kérdését.

Izgalmas, színes a Bevezetés utolsó része, amely a nyenyecek eredetével foglalkozik. Az eddigi hipotézisek ismertetése után körvonalazza a legvalószínűbbnek látszó megoldást. A kiindulópontot az jelenti, hogy a Szaján hegységben olyan törzsek élnek, amelyek nemrég még szamojéd nyelven beszéltek. A probléma két szélső megoldása: vagy a szajáni szamojédokat kell az északiak leszármazottainak tekintenünk, s ebben az esetben É → D irányú mozgással számolunk, vagy a szamojédok szajáni származását fogadjuk el, s ebből következően a feltételezett mozgás ellenkező irányban ment végbe. Mindkét álláspontnak tekintélyes képviselői vannak.

A vita nem zárult le, ma is folyik. A kutatásokba a nyelvészek, etnográfusok mellett bekapcsolódtak a régészek és az antropológusok is. A tudósok többsége általában a szajáni származtatást fogadja el — a régészek közül CSERNYECOV, CSERNOV, LASUK és MOLNÁR ERIK, az antropológusok részéről RUGYENKO. Velük ellentétben BUBRICH a másik álláspontot képviseli.

A kutatások felélénkülését eredményezte a növényföldrajzi módszer térhódítása. A fanevek tanulságainak figyelembe vételével alakította ki nézetét e kérdésekről HAJDÚ PÉTER is. Álláspontját HOMICS néhány mondatos összefoglalásban közli, majd röviden érintve a protolappok nyelvével kapcsolatos problémákat, megkísérli a szajáni származás bizonyítását.

HOMICS abból indul ki, hogy a nyenyecek mai lakóhelyén folyó ásatások adatai alapján a nyenyecek nem tekinthetők őslakóknak. Csak a IV. század után érkezhettek ide. Betelepülésük azonban az első évezred közepén már befejeződött, hiszen a IX. századi emlékek már K-Európa északi tájain említik őket. HOMICS nyelvészeti adatokkal is alátámasztja a nyenyecek későbbi betelepüléséről vallott nézetét. Fák, erdei vadak, vízi állatok nevére hivatkozik, melyek délre, a Szaján hegységbe vezetnek. Megemlíti a tengeri állatok nevét, melyek többnyire neologizmusok.

A szamojéd törzsek északra vonulását az I—II. századi népvándorlással kapcsolja össze. A mozgás, amely egészen az első évezred végéig folytatódott, főként az Ob mentén

történt, ahol a szamojédok más törzsekkel találkoztak, így elsősorban az ugorokkal. Az első hullámban a szerző véleménye szerint az enyecek és a nganaszanok ősei érkeztek, a másodikban pedig azok a törzsek, amelyekből a nyenyecek formálódtak ki. Utolsó hullámként a szelkupok kerültek északabbra.

A nyenyecek anyagi kultúráját is megvizsgálja Homics és igyekszik igazolni, hogy abban két különböző komponens, északi és déli jelentkezik. A szajáni örökség legfontosabb része pl. a réntartás.

Homics könyvének további része két fő fejezetben a nyenyecek gazdasági életével, kultúrájával és életmódjával foglalkozik — egyrészt a forradalom előtti időkben, másrészt a szovjethatalom éveiben. Munkájának egyik erénye, hogy a múlt örökségével párhuzamosan felrajzolja a nyenyecek életében végbement változásokat, a szocialista rendszer vívmányait a cárizmus által pusztulásra ítélt maroknyi nép körében.

A nyenyec gazdasági, társadalmi, kulturális élet jellemzése a könyv első részében természetesen alaposabb, a legapróbb mozzanatokra is kiterjed. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével beköszöntő fejlődés életük alapvető megnyilvánulási formáit nem változtatta meg, s így a szocialista társadalmi rendszer életét vizsgálva csak a döntően új jelenségekre hívja fel a figyelmet.

A forradalom előtti állapotok vizsgálata tizenegy fejezetben történik. A szerző elsőként a nyenyecek írott forrásokban is nyomon követhető történelmével foglalkozik.

A könyv következő és egyik legfontosabb fejezetében a nyenyecek forradalom előtti gazdasági tevékenységéről van szó. A gazdálkodás minden alapvető ágát elemzi. A XIX. századtól kezdődően legfontosabb a réntartás, amelyet a szerző négy vonással jellemez: nagy nyájak, terelő kutya, a rén fogatolása, a fejés hiánya. A réntartás a XVIII. század végén indul fejlődésnek, akkor, amikor a vadrének pusztulása miatt a közlekedésen és teherszállításon kívül az élet más területei is megkövetelik a réntenyésztés kiterjesztését. Homics felveti a kutatókat régóta érdeklő kérdést: hogyan keletkezett, illetőleg honnan származik a nyenyec réntartás. Donner szerint a nyenyecek a zürjénektől vették át. Homics tagadja ezt. Ő a réntartást szajáni örökségnek tartja. A réntartás elemzése után Homics a vadászat és halászat jelentőségét taglalja. A vadászat és halászat tárgyának, eszközeinek ismertetése mellett — ha röviden is — megemlíti az egyes jelenségekkel kapcsolatos hiedelmeket.

A nyenyec háziiparról — természetesen csak a forradalom előtti időkre vonatkozóan — azt állapítja meg a szerző, hogy naturális jellegű. Minden család maga készíti el a számára szükséges eszközöket. A családon belül azonban természetes munkamegosztás alakult ki: a férfiak a fa, csont és vas megmunkálásával, a pányvák és hálók fonásával, a nők a bőr kikészítésével és varrásával foglalkoznak. Munkaeszközeik s a munka technikája eléggé alacsony színvonalú. A kezdetleges eszközökkel előállított tárgyak mégis nagy kézügyességről tesznek tanúbizonyságot. Vannak pl. olyan fatárgyak, melyeket egyetlen szög nélkül készítenek.

A közlekedésről szólva Homics megállapítja, hogy az teljes mértékben a természeti feltételekhez, az időjáráshoz és a talajviszonyokhoz igazodik. Pl. a rénfogat a legújabb időkig megőrizte jelentőségét. A rénfogat eredetével kapcsolatban elveti azt a sokak által elfogadott nézetet, amely szerint a nyenyec rénfogatolás az őslakók kutyafogatainak mintájára alakult ki. Állásfoglalásának bizonyítékait a folklórban és a rénfogattal kapcsolatos terminológiában találja meg. Homics részletesen leírja a szántípusokat, a fogatolás módját, majd áttér más közlekedési eszközök (kutyaszán, csónak, sí) ismertetésére. Alaposságára jellemző, hogy a gyalogos közlekedést is megemlíti, nem mulasztva el annak kiemelését, milyen nagy szégyen volt egy nyenyec számára, ha gyalog kellett vendégségbe mennie.

A nyenyec lakás egyetlen formája egészen a forradalom győzelméig a hordozható kúpalakú sátor volt. Ez, bár megfelelt a nomád életmódnak, alapjában véve egészségtelen, berendezése szegényes. A faház 1917 előtt ritka. A szovjethatalom megteremtése után kezdődött meg a helyi körülményeknek megfelelő, állandó jellegű lakástípus kialakítása — szoros összefüggésben a letelepedés tendenciájával. A sátor részeinek, felállításának, illetőleg szétszedésének, berendezésének és beosztásának ismertetését néhány hiedelem megemlítésével egészíti ki a szerző (például a sátor helyén, új tájakra költözve gondos tisztogatást végeztek, nehogy a rossz szellemek haragjának, ártó hatásának tegyék ki magukat az ott hagyott körmök, hajszálak miatt).

Alaposak a nyenyecek ruházkodásáról és táplálkozásáról írott fejezetek is.

A nyenyec társadalom forradalom előtti életéről szólva Homics elismeri ugyan, hogy jónéhány kérdés megnyugtató tisztázása csak ezután várható, a rendelkezésre álló adatok alapján azonban megpróbálkozik a szükséges összegezéssel. A társadalom,

a család életének felrajzolása nagy fontosságú, hiszen a forradalom ezen a területen gyökeresen új állapotok létrejöttét eredményezte.

A nyenyecek a forradalom előtt nemzetségi társadalomban éltek. Ez természetesen a XX. század elejére már felbomlóban van: megvannak az osztálytagozódás nyomai, a nyenyec nemzetségeken belül is jelentkezik a vagyoni egyenlőtlenség. A belső kizsákmányolás nyílt és burkolt formái mellett jelen van az idegen (orosz, zürjén) elnyomás is. A nemzetségi társadalom virágkoráról nem sokat tudunk. Csak a folklór és a XVII. század néhány dokumentuma nyújt segítséget. A nemzetségi társadalom egyik legsajátosabb vonása az exogámia volt. A nemzetségen belül a rokonságot mindig az apától számították. Minden nemzetségnek külön neve, lakóhelye, áldozati helye és temetője volt. Érdekes, hogy bár a nemzetségen belül a kölcsönös segítség elve uralkodott, s a nemzetség határozta meg a tagok társadalmi, családi és vallási életét, a nemzetség legfeljebb hadi egység volt, gazdasági egységet sohasem képezett. A gazdasági egység a család volt, amely az exogámia törvényének megfelelően különböző nemzetségek tagjaiból tevődött össze. Homics megemlíti, hogy régebben létezett a nemzetségi földhasználat is, ez azonban a XX. század elejére néhány kivételtől eltekintve eltűnt. A nemzetségi föld, melynek többnyire természetes határai voltak, kisebb parcellákra oszlott, ezeket az egyes családok birtokolták. A földdel a család feje rendelkezett.

Homics nagy figyelmet szentel a családi életnek is. A múltbeli állapotok felderítése céljából megjelöli a vizsgálandó részterületeket, hangsúlyozza a nemzetségi rendszer, a házassági formák, lakodalmi szokások és néhány régi jelenség — levirátus, szororátus — elemzésének szükségességét. Leírja a nemzetségi és rokonsági terminusokat, a házassági szokásokat, a lánykérés, a lakodalom ceremoniáját, az öröklést, a család mindennapi életét, a családon belül érvényesülő szigorú munkamegosztást, az új nemzedék felnevelkedésének körülményeit. A fejezet végén összefoglaló képet fest a nyenyec nők alárendelt helyzetéről. Megemlíti a vallási tilalmakat, a többnejűséget, a munkamegosztást, a vagyoni egyenlőtlenséget, a nemzetségi társadalom szabályait, nem tesz azonban különbséget az okok és okozatok között.

A képzőművészet, a folklór és a vallási hiedelmek összefoglalása világos. Teljes keresztmetszetre nem törekszik, hizen ezt a feladatot más művek — például a nyenyec népköltészet elemzését Kuprijanova könyve — elvégzik.

Mint említettük, Homics könyvének második részében a nyenyecek gazdaságának, kultúrájának, életmódjának a szovjet periódusban bekövetkezett fejlődésével foglalkozik. A változásokat hat fejezetben foglalja össze.

Az első fejezet a forradalom utáni időszakot öleli fel, különös tekintettel a kooperációs és a tanácsrendszer kialakulására, amelynek feladata a gazdasági és kulturális elmaradottság felszámolása, a szociális és vallási maradványok elleni harc, illetőleg a szocializmus felépítése volt. Homics reális képet rajzol a végbement változásokról. Nem hallgatja el a nehézségeket sem.

Homics ezután a nemzetségi körzetek megalakulásával és a kollektivizálással foglalkozik. Kiemeli a legfontosabb problémákat, így a mezőgazdaság kollektivizálása mellett az ipar, a kereskedelem fejlesztésének szükségességét, a helyi feltételekhez való alkalmazását. A vázolt fejlődést konkrét adatokkal is alátámasztja. Leírja a három nemzetiségi körzet — a Nyenyec, a Jamali, a Tajmiri NK — életét, megjelöli a fejlődés útját, felsorolja az újonnan létesített intézményeket.

A szerző a nyenyecek gazdasági tevékenységével foglalkozva egyrészt a korábban is ismert termelési ágakban bekövetkezett változások, a mennyiségi és minőségi fejlődés, másrészt az újonnan megjelenő formák elemzését végzi el.

A réntartásban végbemenő változások közül főleg a minőségi fejlődést hangsúlyozza: megvalósították a legelők ésszerűbb kihasználását, megszervezték az állategészségügyi szolgálatot stb.

A réntartással kapcsolatos a nyenyecek életének legnagyobb problémája: áttérés a letelepedett életmódra. Homics felhívja a figyelmet a megvalósítás biztosítékaira, a váltott műszak bevezetésére a réntartásban, a lakáskörülmények megjavítására, a közlekedési nehézségek megoldására.

A szovjethatalom éveiben meghonosodó új foglalkozási ágak közül a prémes állatok tenyésztése az egész ország gazdasági életében jelentős tényező, a tejtermelő állattenyésztés és a földművelés fejlesztése viszont csak a helyi igényeket hivatott kielégíteni. Erőszakos kiterjesztésüket Homics ellenzi, ám a helyi adottságoknak megfelelő bővítést mindenféleképpen fontosnak tartja.

Az anyagi kultúra a természeti feltételekhez igazodik, éppen ezért ezen a téren továbbra is a hagyományos formák uralkodnak a közlekedésben, a ruházkodásban, a táplálkozásban, bár bizonyos változás minden téren tapasztalható. A lakáskörülmények

viszont fokozatosan átalakulnak. A sátor helyét átveszi a tágasabb, egészségesebb ház.

Homics a társadalmi élet, a család helyzetét vizsgálva lényeges változásokról számol be, amelyeket itt most nem részletezünk. Kórházak, szülőotthonok és más egészségügyi intézmények állnak a nyenyecek rendelkezésére. (Nagy vívmányok ezek, hiszen 3—4 évtizede még csak a sámánok hókuszpókuszai jelentették az egyedüli segítséget, és sok kisgyermek alig élt meg egy-két évet, mert el kellett pusztulnia a betegségek, a tudatlanság, a higiénia teljes hiánya, az egyoldalú táplálkozás következtében.)

Hatalmas léptekkel halad előre a műveltség terjedése. Iskolák nőnek ki a földből, kultúrközpontok létesülnek. Létrejött a nyenyec értelmiség, A film, a rádió, a sajtó elviszi hozzájuk a kultúra, a tudomány legújabb eredményeit. Megszűnőben vannak a vallásos hiedelmek, a babonák. Virágzásnak indulnak a művészet régtől ismert és újonnan született ágai. Tágul a látóhatár, leomlanak az évszázados elszigeteltség falai.

Homics könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy nem áll meg a jelen vívmányainál, hanem a múlt és a jelen felrajzolása után a leküzdött nehézségek és a még mindig fennálló problémák együttes figyelembevételével vázolja a jövő perspektíváit is. Az Utószó ezeket igyekszik számbavenni az anyagi és szellemi élet minden területén. A legfontosabb tennivalók egyikének a nomád életmód felszámolását tartja, amely természetesen rendkívül komplex feladat. Nemcsak új lakóházak építését jelenti, hanem a gazdasági élet minden irányú fejlesztését, a felvilágosító munka fokozását és megfelelő káderek nevelését is.

Homics művét értékelve megállapíthatjuk, hogy a szerző biztosan tájékozódik a hatalmas anyagban, jól látja múlt, jelen és jövő legjelentősebb problémáit. A legfontosabb kérdésekben igyekszik határozottan állást foglalni, az erőszakos megoldások azonban nem jellemzik. Ahol elégtelennek tartja a tudományos kutatások eddigi eredményeit, nyitva hagyja a kérdést. Az egyes fejezetek kidolgozásakor teljes keresztmetszetre törekszik — néhol ez a részletesség őszinte csodálatunkat vívja ki —, az olyanfajta témákról viszont, ahol kielégítő segédkönyvek állnak rendelkezésünkre (ezt láttuk a folklórról írott fejezetben is), röviden szól. Az adott problémával kapcsolatos művek megemlítését sohasem mulasztja el, könyve tehát bibliográfiai igényeket is kielégít. Az egyes részletekhez fűződő magyarázatok világosak, a képanyag jól kiegészíti az elmondottakat, a közölt számadatok, a táblázatok a reális látás biztosítékai.

Labádi Gizella

И. И. Мещанинов: Структура предложения

Москва—Ленинград, 1963. Издателство Академии Наук. 104 l.

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Nyelvelméleti Tanácsadó Bizottsága ezzel a művel indította meg nyelvelméleti sorozatát,[1] amelyben „lehetőséget ad az egyes szovjet nyelvészeknek és a tőlük vezetett kollektívának, hogy kifejthessék konkrét kutató munkájuk elméleti alapjait. A kiadás nyitányul szolgál e munka alapvető elméleti elveinek széleskörű megvitatásához, és hozzájárul egyszersmind a szovjet nyelvtudomány általános elméletének kialakításához, amelynek alapja Marxnak és Leninnek a nyelvről mint társadalmi jelenségről szóló tanítása" (szerkesztői bevezetés).

Mescsanikov akadémikus neve a magyar nyelvésztársadalom számára tartósan asszociálódott a marrizmussal, a szovjet nyelvtudomány marrizmustól uralt korszakával. A marrizmus lényegében a vulgáris szociológiát párosította a vulgáris tipológiával, és mindkettőt ad abszurdum vitte. Az e korban irt munkák jelentős részében azonban a marrizmus vajmi kevés nyomot hagyott, a szerzők rendszerint beérték — akár a sztálini korban — azzal, hogy a bevezetésben megadták Marrnak a kötelező tiszteletet, és a továbbiakban lényegében hagyományos módszer szerint vizsgálták témájukat. A kutatók másik része törekedett elméleti kérdések tisztázására, de a marrizmus vulgáris elméletével nem tudván mit kezdeni, igyekezett — ezzel hivatalosan nem szakítva — egy bizonyos irányban tipológiai, történeti-tipológiai kutatásokat végezni. Ezek a tipológiai kutatások, elsősorban a mondattaniak, kétségtelenül úttörő jellegűek tudománytörténetileg, jelen-

[1] I. I. Mescsaninov munkáját már több kötet követte, amelyet az előszó jelzett: V. Z. Panfilov, Логика и грамматика (Moszkva, 1963); R. A. Budagov, Проблемы развития языка (Moszkva, 1965).

tősek nyelvelméleti szempontból. I. I. MESCSANINOV könyve a szerző sokéves munkájának eredményeit tartalmazza, és bemutatja — részben — azt is, ami előremutató, maradandó volt a tőle vezetett irányzatban, s így alkalmas arra hogy a szovjet nyelvtudomány elméletének lényeges alkotóelemévé váljon. Ez a körülmény teszi aktuálissá MESCSANINOV munkájának ismertetését.

A könyv Bevezetésre, kilenc plusz egy fejezetre és Befejezésre tagozódik. Az ismertetés során mi fejezetről-fejezetre haladunk, de az egyes fejezetek bemutatásakor figyelembe vesszük az utolsó fejezetnek „A mondattani osztályozás ajánlott sémája" mondanivalóját is. A könyv gazdag anyagát nem mutathatjuk be teljes egészében, mert az olvasók jó részétől nem ismert nyelvi anyag tolmácsolása igen sok helyet igényelne.

MESCSANINOV mondattani tipológiai rendszere szervesen kapcsolódik a hagyományos morfológiaihoz. A mondatrészek, elsősorban az alany, állítmány és tárgy kifejezését vizsgálja az amorf és a morfológiás nyelvekben, ez utóbbiakban elemzésre kerülnek az alany, állítmány és tárgy egymásra viszonyításának különböző módjai is.

A kötet törzsét alkotó tipológiai anyagközlő rész rövid első fejezete „A z o s z t á l y o z á s f a j t á i" kijelöli a mondattani tipológiai osztályozás helyét az egyéb osztályozások között.

A második fejezetben („A m o r f s z e r k e z e t e k é s v á l t o z a t a i k") kezdődik az anyag bemutatása, a típusok felvázolása. Az amorf nyelveket a kínai és a burmai képviselik. A kínai az amorf nyelvek „tiszta" típusához tartozik, de a szerző csak általános jellemzésére és szórványos konkrét megjegyzésekre szorítkozik. Behatóbban tárgyalja a burmait. A burmaiban a mondatrészek amorf kifejezése kiegészül mondatrészjelölő partikulákkal, s így jön létre az amorf szerkesztésmód szintaktikai-analitikus válfaja. Például:[2]

kwe ði wuŋbəlwe go kou'i
'a kutya a farkast harapja'

Itt a *kwe* 'kutya', *wuŋbəlwe* 'farkas', *kou* ‚harap'; a *ði* az alany-partikula, *go* a tárgypartikula, *-i* az állítmány-partikula. Mivel a mondatrészeket partikulák jelölik, a szórendre már nem hárul a mondatrészek jelölésének funkciója, s a szórend felszabadul. Például: *cauŋ go kwe kou'i* 'a macskát a kutya harapja'. Megjegyzendő, hogy a második helyen álló alanynak nincsen mondatrész jelző partikulája (22. old.). A szerző nem elemzi tovább ezt a mondatot, s így nem tudhatjuk, mi hangsúlyozódik, az alany vagy az állítmány, és van-e valami funkciója az alanypartikula hiányának, pedig ez a továbbiak szempontjából szükséges lenne. A határozói bővítmények névutók segítségével fejezhetők ki.

A harmadik fejezet („S z i n t a k t i k a i - m o r f o l ó g i a i s z e r k e z e t") olyan nyelveket vizsgál, amelyekben az uralkodó morfológiás szerkesztésmód mellett előfordulnak amorf és analitikus szerkezetek is. Ezt a típust a gilják és a mongol képviselik. A giljákban az alanynak és állítmánynak ugyanaz az esetragja, s ez amorf vonás. Az alany vagy a tárgy alakja csak akkor változik meg, ha a három logikai hangsúlyt jelző partikula (*ма, да, ра*) valamelyike járul hozzájuk, például *нивг-да видь* 'e m b e r megy' vagy a

нивх питгы-да ӣ-угудь

'az ember k ö n y v e t olvas'. A *ӣ* a tárgy jele az igén. A szórend kötött, mondattan szerepe van: az első helyen az alany, az utolsón az állítmány áll, s köztük van a bővítmény, amelynek egyes fajtái, például a határozók kapnak névutót (26. old.). A továbbiakban a mongol alanyt-jelző partikula (*бол*) szerepe kerül elemzésre (28. old.).

A negyedik („F l e k t á l ó - a n a l i t i k u s s z e r k e z e t című) fejezetben a perzsa mondatot elemzi a szerző. A perzsa mondat ragtalan alanyát szórendi helye határozza meg, míg az ige ragozódik. A tárgyat a *-rā* névutó jelöli, melynek ezenkívül más funkciója is van. A határozók jelölésére a prepozíciók szolgálnak. Példaként bemutatunk egy tárgyas mondatot (30. old.):

Iskandar kāğaz-rā xānd
'Iskander a levelet elolvasta'

Az ötödik fejezetben („A n a l i t i k u s s z e r k e z e t") az angol mondat igei részét vizsgálja, a bemutatott tények jól ismertek, így ismertetésüktől eltekintünk.

[2] A magyar fordítás szórendje itt és a továbbiakban azonos az idegen nyelvével.

Az eddigieknél jóval kidolgozottabb a hatodik fejezet („Morfológiás szerkezet nominatív mondatfelépítéssel"), amelyben a morfológiás szerkezetek két típusa: a nominatív és ergatív közül az elsőt elemzi. A nominatív mondatban az alany esete változatlan, a tárgyé változhat; az ergatívban fordítva: a tárgy mindig ugyanabban az esetben áll, míg az alany esete változik. Világos, hogy ennek a szembeállításnak csak ott van értelme, ahol az alany és tárgy kaphat esetragot, vagy az esetragot más, vele egyenrangú elem pótolja. E két pólus között helyezkedik el az állítmány, amely ragozásával kapcsolódhat az alanyhoz, és a tárgyhoz, és ezzel további alosztályok megállapítását teszi lehetővé.

A nyelvek egy népes csoportjában, amelybe az európai nyelvek zöme is tartozik, az ige az alanyhoz kapcsolódik. Ez a típus jól ismert, bemutatnunk nem kell. A tárgy az ige szintaktikai csoportjába tartozik, de önálló elhelyezést kap inverzió és logikai hangsúly esetén, például az orosz: *отец читает книгу* 'az apa olvassa a könyvet', *отец книгу читает, книгу читает отец* stb. (vö. 35. old.). A francia mondatban az ige már szubjekto-objektuális viszonyt is kifejezhet az ilyen mondatban: *je-te-laisse* 'én téged hagylak' vagy a tárgy logikai kiemelése esetén: *ce livre, mon père l'a lu* 'ezt a könyvet olvassa apám'. Nézetünk szerint azonban kérdéses, hogy a francia mondat mennyire sorolható ebbe a csoportba, hiszen az alanyt és tárgyat formálisan nem különbözteti meg és az analitikus csoportba sorolása indokolt lenne, ha nem rokonítaná a továbbiakban itt tárgyalt nyelvekkel az alanyra és tárgyra utalás

A török nyelvekben az ige alanyi ragozású ugyan, de a tárgy alaktani megformálása különböző lehet az igétől függően: a konkretizált tárgy tárgyesetű, a nem konkretizált határozatlan alapesetben áll, tehát ugyanabban, mint az alany. Például a két kumük mondatban (41. old.):

ол китап охуй 'ő könyvet olvas'
ол китап-ны охуй 'ő a könyvet olvassa'

A balti finn nyelvekben a tárgy több esetben állhat; így az észtben: *too raamat* (nominativus) 'hozz könyvet', *toon raamatu* (genetivus) 'hozok könyvet', *ärä too raamatut* (partitivus) 'ne hozz könyvet' (42. old.). A szerző megállapítja, hogy a tárgy különböző alakjai itt nem a tárgy határozottságára és határozatlanságára utalnak, hanem az igei cselekvést jellemzik, így a finnben: „az alanyesetű tárgyat a mondat határozatlan személyű szerkezete követeli meg . . . a genitivus a befejezett cselekvés aspektus-árnyalatának kifejezésére szolgál, a partitivus pedig a be nem fejezett, ismétlődő cselekvést jelöli" írja a szerző, Ju. Sz. Jeliszejevet idézve (43. old.). Nézetünk szerint az idézett török és balti finn mondatok között lényeges közös vonások vannak egy absztraktabb síkon, de erről lentebb szólunk majd. Most csak azt jegyezzük meg, hogy a szerző nem vette figyelembe azt a körülményt, hogy az említett nyelvekben az alany nemcsak alanyesetben állhat, hanem partitivusban is, például e két finn mondatban: *pojat tulivat pihaan* és *poikia tuli pihaan* 'a legények az udvarba jöttek', az első példában alanyesetet találunk, amely a határozatlan igékkel áll, a másodikban partitivusz társul kurzív igékkel. A kurzív ige cselekvése duratív, a határozatlanoké lehet mind duratív mind perfektív. Mivel a szerző osztályozásában abból indul ki, hogy az alanyként álló névszó esete nem változik, a finn alanyeset váltakozását is figyelembe kellett volna vennie, mert magyarázatra szorul.[3]

A nyelvek másik típusában az igén jelölve van az alanyhoz, illetőleg az alanyhoz és tárgyhoz fűződő kapcsolata. Példákat a szerző a szamojéd és bantu nyelvekből hoz. A jurák-szamojédban az igeragozás lehet alanyi (intranzitív), alanyi-tárgyi (tranzitív) és visszaható. Példa az alanyi-tárgyi ragozásra (46. old.):

ханена ты-м хадада
'a vadász a rénszarvast megölte'.

A *да* a tranzitív ragozás ragja. Itt jegyezzük meg, hogy az alanyi-tárgyi ragozás itt sem pontos terminus, akár a magyar tárgyas ragozás, mivel az alanyi ragozás esetén is állhat tárgy (46. old.):

ханена ты-м хада

Az ige *хада* alanyi ragozásban áll. Mescsaninov szerint a két mondat közötti különbség az, hogy az „ige alanyi ragozása esetén a tárgy az ige csoportjába kapcsolódik',

[3] Erről a kérdésről részletesebben írunk másutt; Einige typologische Besonderheiten der Ungarischen Wortfolge: ALH. 18: 125—59 (1968).

(47. old.), míg a tárgyi esetén önálló tagként szerepel" (47. old.) és „logikai hangsúly esik rá" (48. old.).

Az alanyra, és az alanyra-tárgyra utalás idézett szuahili példáiban az alanyra-tárgyra utalás bizonyos konkrét, sőt ismert tárgy esetén használatos:

m-tu a-na-soma ki-tabu
'az ember olvas (egy) könyvet'

baba a-me-ki-tunga ki-tabu hi-ki
'az apa írta ezt a könyvet'

Az első példában az ige élén az alany osztályának megfelelő *a-* osztályjelet találjuk, a másodikban az igében helyezkedik el a tárgy *-ki-* osztályjele is. (Megtartottuk MESCSANINOV példáit, bár nem a legplasztikusabbak, 49., 50. old.).

A hetedik fejezet („A nominatív mondat alapstruktúrája") összegezi a nominatív szerkezetről mondottakat, mielőtt a szerző a következő típusra, az ergatív szerkezetekre térne. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a nominatív típushoz tartozó nyelvekben is előfordulhat, hogy az alany több esetben is állhat, mint az idézett finn példában. Az alany különböző alaktani megformálását az uráli nyelvekben ősi sajátosságnak tartja RÉDEI KÁROLY.[4] Szerinte az alany kezdetben lehetett ragos és ragtalan, ami a cselekvés határozottságát, illetőleg határozatlanságát fejezi ki. Így a jelenlegi nominatív típust egy másik előzte volna meg, amely rokon vonásokat mutat az ergatív szerkezetekkel. Ezenkívül a nominatív szerkezetű nyelvekben lehetnek nem nominatív mondatok. Például a magyar *Péternek van kalapja* mondatban az alany dativuszban áll, a tárgy nominativuszban. Ez az ergatív szerkezettekkel rokonítja, de a datívuszi alany nem váltakozhat más esettel.

Az utolsó két fejezet („Morfológiai szerkezet a mondat ergatív felépítésével" és „Az ergatív mondat alapszerkezete") az ergatív mondatokkal foglalkozik. Az ergatív mondatban a tárgy változatlan, s az alany alakja változó; mégpedig állhat kettő vagy több esetben (eszkimó, csukcs, illetőleg kaukázusi nyelvek), de lehet neutrális is, és az ergatív viszonyt csak az ige affixumai fejezik ki (vö. 95. old.).

A első altípust az eszkimó képviseli. Az ige állhat alanyi és alanyi-tárgyas ragozásban.

Alanyi ragozásban áll az intrazitív ige:

юк агля-г'а-к'ук' 'az ember megy'

Itt az alany abszolút esetben áll, viszont alanyi-tárgyas ragozású ige mellett az alany viszonylagos esetbe kerül:

юг-ым туга-к'а ик'алъюк
'az ember viszi a halat'

Alanyi ragozás és az alany abszolút esete áll akkor is, ha a tárgy összeolvad az igével:

юк гуйгу-н'лъя-г'а-к'ук'
'az ember ház(at) épít'

A *гуйгу* 'ház', a *н'лъя* denominális képző 'vmit készít' jelentéssel. Az általános cselekvés másik kifejezésmódjánál megmarad a tárgy önállósága, de instrumentalisba kerül, az alany abszolút esetben áll, az ige alanyi ragozású (a példák az 58—59. old. valók):

юк тугу-та-к'у-к' ик'алъюг-мын
'az ember fog halat (halászattal foglalkozik)'

Az eszkimón kívül elemzi MESCSANINOV egyik kolumbiai indián nyelv, a nemepu ergatív mondatait is, amelyekben a posszeszív viszonyok is kifejeződnek, s bemutatja a csukcs ergatív szerkezeteket, amelyekben inkorporáció is lehetséges. Ezekre most nem térünk ki részletesen, csak megjegyezzük, hogy inkorporáló szerkezet esetén az alany abszolút (alany) esetbe kerül, míg önálló tárgy esetén az alany instrumentálisban áll, példa az utóbbira (73. old.):

[4] Vö. K. RÉDEI, Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen: ALH. 16. 132—3 (1966).

чавчыва-та агтатыркынэн кэлвыл
'a nomád hajtja a nyájat'.

Az eszkimó és csukcs szerkezetek jelentős rokonsága nyilvánvaló, az eszkimó denominális szerkezet nézetünk szerint közel áll a csukcs inkorporálóhoz.

A dagesztáni nyelvekben az alany 3—6 esetbe kerülhet, s az alany esetét az ige tartalmi jegyei szabják meg. Így a tranzitív, intranzitív igéken kívül az alany bizonyos esetét követelhetik a felfogást jelölő, a lehetőséget kifejező igék (például a lezginben). A kartvéli nyelvekben az alany esetét az ige aspektusa szabja meg, de csak két eset lehetséges. Az osztályozó nyelvekben, például a kelet-kaukázusi bacbijban az ergatív, illetőleg nominatív szerkezetet az osztályjelek megfelelő kombinációi kísérik. Például:

дад сон кхор б-алъино в-а
'az apa nekem almát *б*-adó *в*-volt'

Itt a le nem fordított *б* a *кхор* 'alma', a *в* az alany osztályjele. Így az állítmány felveszi az alany és tárgy osztályjeleit, akár a fent bemutatott szuahili példában. A főnév abszolút esetben állt. Viszont, ha a főnév ergatív esetben áll, csak a tárgyra történik utalás, így a fenti mondatban:

дад-ас сон кхор б-алъино б-а

Itt az *ас* az ergatív esetrag, a két *б* a tárgy osztályjele (77. old.). Nem világos, mi a különbség az ergatív és abszolút alanyesetű mondatok között. A bacbijban az intranzitív igék mellett is állhat az alany ergatív esetben.

Az ergatív szerkezetek speciális fajtáját képviseli az abház, amelyben a főnév változatlan és az ige affixumai fejezik ki az ergatív viszonyt. Így tranzitív mondatban: *i-i wuejt* 'őt — ő (férfi) veszi', *i-lə-goyt* 'őt — ő (nő) veszi', ahol az ige előtt osztályjelek állnak: *i-* 'férfi', *l-* 'nő', ha a mondat intranzitív, csak az osztályjeles alany van kitéve: *də-blewjt* 'ő-ég' (80. old.).

A továbbiakban egyrészt MESCSANINOV anyagából kiindulva, másrészt saját kutatásainkra támaszkodva, röviden meg szeretnénk világítani a nominatív és ergatív típusok néhány lényeges sajátságát és közös vonását. A szerző osztályozásának alapja az, hogy a nominatív mondatban a tárgy kifejezése variálódhat, az ergatívban az alanyé. Kérdés: miért változik a tárgy, illetőleg az alany kifejezése? Egyik lényeges momentum a cselekvés általános vagy konkrét, illetőleg határozatlan vagy határozott jellege. (Helyesebb lenne általánosról és egyediről beszélni, de a szakirodalomban az egyedi helyett a konkrét az oppozíció másik tagja.) A két szembenállás nem válik el élesen olyan nyelvekben, amelyekben nincs határozott és határozatlan névelő, s a kutatók hol az egyikről, hol a másikról beszélnek, de az oppozíció tartalma nyelvenként változik. Mi a cselekvés általános és konkrét jellegéből indulunk ki. Az, hogy a mondat cselekvése általános vagy konkrét, az egész mondat struktúrájára kihat. Tehát a mondat jellemzői közé tartozik, de a nominatív nyelvekben csak az ige tárgyas szintagmában realizálódik. Ezt félig formalizálva így vezethetnénk be a mondat generálásába:

$$S \rightarrow PreS + Subj + VP$$

ahol a PreS a mondatelőző, amely tartalmazza az egész mondatra vonatkozó információkat. A mondatelőző egyik fajtája a cselekvés jellegét határozza meg, s ez lehet általános vagy konkrét:

$$PreS \rightarrow Caract.\ act,\ Caract.\ act \rightarrow \begin{Bmatrix} Gener \\ Concret \end{Bmatrix}$$

A cselekvés jellegétől függően szabjuk meg az alany, az igei állítmány jegyeit (alanyi és tárgyas ragozás, aspektus), valamint a tárgyét.

Ha a cselekvés á l t a l á n o s (Caract. act → Gener), a következő szabályok lehetnek:

(1) $Subj \rightarrow NP$, $NP \rightarrow Attrib + N$, $N \rightarrow N[+\,Gen]$, $N\ [+\,Gen] \rightarrow N_{gen}$
tehát az alanyként álló főnév „általános" jegyet kap, (ezt fejezi ki a szögletes zárójel) és általános esetbe kerül.

Az állítmány igéből *(V)*, igei információkból *(Aux)* és tárgyból áll, az ige „általános cselekvés" jegyet kap:
(2) $VP \rightarrow V + Aux + Obj$, $Aux \rightarrow Aux\ [+Gener]$

Ennek megfelelően az igeragozás alanyi lesz:

(2,1) *Aux* → *Conjug*, *Conjug* → *Subj*
Az ige aspektusa csak folyamatos lehet:
(2,2) *Aux* → *Aspect*, *Aspect* → *Imperf*
A tárgy is „általános" jegyet kap és általános esetbe kerül:
(3) *Obj* → *N* [+Gener], *N* [+Gener] → N_{gen}
A neutrális szórend, ha egyáltlán van választás, *SOV* lesz:
(4) *Ordo* → $Ordo^{neutr}$, $Ordo^{neutr}$ → *SOV*
A nyomaték, tehát a szokásos hangsúlyozás, a tárgyon van:
(5) *Focus* → *Accent (Obj)*
Ezzel szemben k o n k r é t cselekvés esetén a következő történik (rövidítve írjuk fel a szabályokat):
(1) *Subj* → *N* [+Concr], *N* [+Concr] → N_{erg}, ergatív esetben áll az alany.
(2) *Aux* → *Aux* [+Concr], az ige „konkrét" jegyet kap.
(2,1) *Conjug* → *Subj-obj*, tárgyas ragozású lesz.
(2,2) *Aspect* → $\begin{Bmatrix} Imp \\ Imperf \end{Bmatrix}$; mindkét aspektusban állhat.
(3) *Obj* → *N* [+Concr], *N* [+Concr] → N_{acc} a tárgy tárgyesetben áll.
(4) $Ordo^{neutr}$ → *SVO*; a szórend *SVO*.
(5) *Focus* → *Accent* (*V*), az igén van, ill. lehet szokásos hangsúly.

A nominatív mondatokban szükségtelen az (1), az ergatívokban a (3) szabály. Az egyes altípusokat már példákkal is illusztráljuk. Az altípusok aszerint képződnek, mely szabályok kerülnek alkalmazásra a két szabályhalmazból.

Az ergatív nyelvekben az (1) szabály kötelező és ezenkívül társul vele a (2,1) és (4) az eszkimóban és csukcsban, a (2,2) a kartvéli nyelvekben. Eszkimó példákat hozunk: *юк гуйгу-н'лъя-г'а-к'ук'* 'az ember házat épít' általános cselekvés, tehát (1): *SubjP* → N_{gen}, (2,1): *VP* → *V* + *Subj*+*N*, (4) *Ordo* → *SOV*; *юг-ым туга-к'а ик'алъюк* 'az ember veszi a halat', tehát (1) *SubjP* → N_{erg}, *VP* → *V* + *Subj-Obj* + *N*.

A nominatív mondatokban vagy a (2) vagy a (3) szabály kötelező. Így a szamojédben, a szuahiliben a (2,1) és (5) (ez utóbbi másutt is szerepelhet, de további kutatást igényel);[5] a törökben, mongolban a (3), a finnben a (2.2) és (3).[6] A magyarral Mescsaninov nem foglalkozik, de besorolható ebbe az osztályozásba. Az eddigiekből a (2,1) (2,2) (4) szabályhalmazra van szükségünk, de a szabályok módosításra és kiegészítésre szorulnak. Egyrészt konkrét cselekvésnél *Conjug* → *Subj* is lehet, másrészt névelős szabályra is szükség van, ami a további részletezésnél a (3) szabálycsoportba tartozna: *N*[+Gener] → *Ø* + N_{acc}, *N*[+Concr] → *Art* + N_{acc}.[7]

Példák: *Péter házat épít*, *VP* → *V* + *Subj* + *Imp* + *O* + N_{acc}; $Ordo^{neutr}$ → *SOV*.
Péter építi a házat, *Péter felépíti a házat*,

$$VP \rightarrow V + Subj\text{-}Obj + \begin{Bmatrix} Imp \\ Perf \end{Bmatrix} + Art + N_{acc},\ Ordo^{neutr} \rightarrow SVO.$$

A nominatív és ergatív mondatok szabályai párhuzamba is állíthatók aszerint, hogy a kötelező szabályon kívül mely más szabályt tartalmaznak, így például a kartvéli nyelvekben az (1)-en kívül a (2,2)-t, a finnben a (3)-on kívül szintén a (2,2)-t találjuk.

Természetesen e rövid kiegészítés csak azt célozhatta, hogy rámutassunk, a Mescsaninovtól felvázolt osztályozás milyen irányban szorul kiegészítésre, hogyan fejleszthető a tények további összefüggéseinek kutatása terén. A további összefüggések felderítése hozzásegít a módszertanilag pontosabb kifejtéshez is.[8]

Dezső László

[5] A szamojéd szabályok részletesebb kidolgozásához tartalmaz anyagot: Z. N. Kuprijanova, L. V. Honics, A. M. Scserbakova, Ненецкий язык. (Leningrád, 1957) 204—205.

[6] Részletesebb török szabályok megalkotásához szükséges anyagot találhatunk a következő munkában: A. N. Kononov, Грамматика современного турецкого литературного языка. (Moszkva—Leningrád, 1956) 396—405.

[7] A A magyar szabályok részletesebb kidolgozásához figyelembe veendő a mai magyar nyelv rendszere II. (Budapest 1962) 158—160 és a 3. lábjegyzetben megadott cikkünk.

[8] A nominatív és ergatív mondatok kérdéséyel részletesebben foglalkozunk a Szórend és mondathangsúlyozás című írásunkban (Általános nyelvészeti tanulmányok V: 79—121).

Communications et langages

Rédigé par Abraham A. Moles et Bernard Vallancien. Paris, 1963. Gauthier-Villars. XVIII, 215 l.

A fenti kötet egy 1959-ben, tehát immár nyolc évvel ezelőtt rendezett kommunikáció-elméleti kongresszus előadás-anyagára épül. Sajnos hazánkban a kommunikációkutatás még a kutatók (nyelvészek, nyelvtanárok, mérnökök, szociológusok) és érdeklődők viszonylag szűk körének ügye és a szakirodalmi tájékozottság is kívánnivalót hagy maga mögött. Ezért ez az immár klasszikusnak számító kötet, klasszikus volta miatt még fokozottan is, ismertetésre szorul.

A kötet zárószava határozottan utal arra, hogy a szerzők itt az *információ*-nak valószínűségszámítási meghatározását fogadták el. Ha azonban az olvasó áttanulmányozza a kötetet és a benne, az egyes szerzőknél érvényre jutó információ-meghatározásokat, akkor arra a meggyőződésre jut, hogy az információ mibenlétét illetőleg korántsincs olyan egyetértés, mint amilyenről a zárszó hitet tesz. Az egyetértés megvalósítása azért is nehéz, mivel a kötet szerzői között mérnökök, orvosok, pszichológusok, matematikusok egyaránt találhatók. Ami például egy távközléssel foglalkozó kutató-mérnök számára információ, az esetleg nem információ a pedagógus számára, sőt a pszichológus esetleg ismét más fogalmat alkot az információról. Egyes szakterületek információ-fogalmai összeegyeztethetők. Így például a híradástechnikusnak a távíróberendezések elméletével kapcsolatosan alkalmazott és kettős számrendszerben kifejezett információ meghatározása összeegyeztethető a fiziológus információ-fogalmával, hiszen az agytevékenység, a központi idegrendszer mechanizmusa is számos esetben, sőt esetleg végső elemeit tekintve mindig, „*igen — nem*" formában fogja fel a fogalmakat, az érzelmi állapotokat viszont a szintén bináris „*gyönyör — fájdalom*" érzékelés formájában. A pedagógus információ-fogalma és a mérnöké viszont már nehezebben hozható közös nevezőre. A pedagógus számára ugyanis az információ például olyan ismeret, amivel a pedagógus tanítványa ismeretét egészíti ki. Ez az ismeret azonban nem jelentkezik bináris elemsorokban. De hiszen a tanári beszéd is, akárcsak bármilyen más beszéd, hang-információk láncolata, ami matematikailag megragadható, mennyiségileg kifejezhető. Csakhogy melyik tanuló kíváncsi a tanári beszéd hangjainak információ-értékére. A diák, a szóban elmondott új anyagra csak részben figyel. Nem figyel például a tanár szokásos nyelvi fordulataira, sztereotípiájira, hiszen ezeket már több ízben hallotta. Nem figyel az új anyag magyarázata során azokra a részekre sem, amelyek számára már ismerős tudásanyagot tartalmaznak. De nem figyel számos más részre sem, különböző szubjektív okoktól vezettetve. Az az információ-mennyiség, amit a tanári beszéd elhangzása alapján a Shannoni információ-meghatározás módszerével mérhetünk, semmi de semmi kapcsolatban sincs azzal az információ-halmazzal, amit a tanuló mindebből kiszűr, felfog, vagy tudatosít. E példa mutatja, hogy a mérnöki-technikai értelemben vett információ-mennyiség és a pedagógiai értelemben vett információ-mennyiség mennyire eltérő fogalmak.

A fentiek alapján tehát a zárószó optimizmusát bírálat alá kell vennünk és arra kell utalnunk, hogy bizony e kötet szerzőinél sincs meg a teljes felfogásbeli azonosság az információ mibenlétét illetőleg.

A kötet egyik problematikus vonásának ezen előrebocsátása után nézzük meg immár a kötet tartalmát közelebbről. A gyűjteményes anyag négy részre oszlik. Az első rész „a nyelvek információs struktúráját", a második „a hangos beszéd érzékelésének és felfogásának" problematikáját, a harmadik „az állati jeladásféleségeket" és végül a negyedik az „érzékelés információ-vonatkozású értelmezését" tárgyalja.

Az első rész három előadás szövegét tartalmazza. Ezek között van G. Lehmanné, aki az információ mérési lehetőségeiről írt. Lehmann egy adott szövegben kifejezésre jutó információ-mennyiséget közvetlenül azon jelek mennyiségével, ill. az előforduló jelek relatív gyakorisági számainak összegezésével kívánja meghatározni, amelyek az adott szövegben előfordulnak. Így tehát, ha egyszer egy gondolatot hosszabb grammatikai szerkezettel fejezünk ki, mint más alkalommal ugyanezt a gondolatot, akkor az információ mennyisége természetesen alkalmanként különböző lesz Lehmann szerint. Ma már az információval kapcsolatosan a szemantikai szempont is előtérbe került, és bizonyára meg fog jelenni e szempont az információ-mennyiség mérési feladatainál is. — A. A. Moles, a kötet egyik szerkesztője, aki egyébként azonos azzal a Moles-al, aki a művészet és a művészi élmény-átadás információ-elméleti vonatkozásairól írt az utóbbi időben (vö. Valóság. 1967. 10 szám 54—62.), maga is tartott előadást a kongresszuson az infor-

máció-elmélet legfontosabb megállapításairól és ezeknek a nyelvre való alkalmazásáról. — Végül P. GUIRAUD előadását olvashatjuk ebben a részben, aki „A jelkészletek struktúrája és a jel-elemek gyakorisági megoszlása: az írott szókincs statisztikája" című témát dolgozta fel. A ZIPF-féle összefüggés laikus számára is érthető formában előadott leírásából indul ki. Előadásában a jelkészlet (repertoire) szó gyakran előfordul ugyan, de ennek modellszerű megfogalmazását vagy sematikus grafikus ábrázolását nem adja, és a repertoire-t csak hiányosan helyezi el az egész információs-folyamat láncolatában.

A kötet második része 4 előadás szövegét tartalmazza. Az első előadás W. MEYER—EPPLER-től származik, aki „A hangos beszéd érzékelésének és felfogásának kérdéseiről" írt. Még mielőtt azonban rátérne a hangos beszéd érzékelésének meglehetősen mérnöki-nyelvészeti vizsgálatára bizonyos általános megállapításokat tesz. Megállapítja például, hogy az egész beszédfolyamatot részekre, szintekre lehet bontani. Nem maga dolgoz ki szintekre-bontási rendszert, hanem Joos felosztását veszi át. Ebből azonban csak azokat a szinteket tárgyalja, amelyekhez tartozó jelenségek műszeres regisztrálással megragadhatók. Így tehát az artikuláció, a hanghullámok fizikailag leírható szférája és a hallás fiziológiailag megközelíthető szférája kerül szóba. A többi szférák, ill. szintek, mint műszeresen meg nem közelíthetők, figyelmen kívül maradnak. Figyelemre méltó törekvése MEYER—EPPLERnek, hogy erősen hangsúlyozza az ecto-szemantikai (tehát a nem-jelentésbeli, hanem érzelmi, hangulati, stiláris) szempontoknak a jelentésbeli tartalmaktól való elkülönítése szükségességét. Ezzel persze nem önálló gondolatot mond ki, de e szempont felismerése mérnök részéről azért lényeges, mert remény van arra, hogy az ecto-szemantikai szempontok regisztrálására és a szemantikai mozzanatoktól való elkülönítésére egzakt eljárást dolgoz majd ki. Tanulmányának a műszaki regisztrálások lehetőségeit felsoroló részében a következő beszédsajátosságok regisztrálására utal: 1. A beszéd hangspektrumának lineáris eltorzulásai. 2. A hangspektrum magassági profiljának változásai. 3. A hangerő módosulásai. 4. A jel-ordináták eltorzulásai. 5. A gyakorisági skála és az idő-skála eltorzulásai. 6. A spektrum eltolódásai. 7. Az idő-spektrum levágódásai. 8. A jelek egymásra-rétegződései.

A következő előadás szerzője W. A. ROSENBLITH, aki „A beszédhangok kategóriákban való érzékeléséről" írt. Abból a sajátos megfigyelésből indul ki, hoyg a beszédet, még akkor is meg lehet érteni, ha nagyon torzult: ha a magas, vagy a mély hangok egy bizonyos rezgésszám felett vagy alatt, elmaradnak is a beszédből. Ez a jelenség abból adódik, hogy a beszéd — a megértés követelményét szem előtt tartva — többszörösen biztosított folyamat. A hallgató a beszéd-megnyilvánulás különféle kategória-szintjét figyeli és ha e szintek valamelyikén zavaró csonkulások következnek is be, a többi szintek ép jel-áramlása elegendő ahhoz, hogy a hallgató a csonkult szinthiányosságait kiegészítse és a beszédet megértse. ROSENBLITH a fenti tétel bizonyítására számos fiziológiai vonatkozású kísérletet, megfigyelést és statisztikai adatot ismertet. Van a tanulmány végén egy rövid fejezet, amely a „szoros értelemben vett nyelvészeti problémáról" szól. Ebben ROSENBLITH kísérletet tesz arra, hogy a mondottakat az egyes modern nyelv-elméletek szempontjából is megvilágítsa. Az egyik ilyen elmélet pl. R. Jakobsontól származik; a nyelvi oppozíciókkal kapcsolatos elméleti elgondolásokról van szó. Ez az elmélet úgy jellemzi a fonémákat, hogy minden egyes fonéma oppozíció-nyalábok gyűjtőpontja a fonológia szintjén. A fonémák oppozíció-kapcsolatainak leírását azonban ki kell egészítenünk — ROSENBLITH szerint — egyéb oppozíció-leírásokkal is, a fonológia szintjéről egyéb dimenziók felé is át kell vinnünk e nézőpontot, ill. eljárást. Pl. a vizuálitás szintjének irányába. Az emberi beszéd felfogása — állítja ROSENBLITH — valójában oppozíciók feloldásán alapszik. Itt jegyezzük meg, hogy a X. Nemzetközi Nyelvész-kongresszuson az ún. információ-prognózisról tartott előadásunkban magunk is bizonyos fokig e ROSENBLITHnél látott követelménynek tettünk eleget azzal, hogy a beszédfelfogás egyik fő mozgató erejét a prognosztizált információnak a ténylegesen bekövetkező információtartalommal való szembenállása, oppozíciója feloldásában látjuk. ROSENBLITH azonban nem áll meg annak megállapításánál, hogy a beszédfelfogás = oppozíciók feloldása, hanem megemlíti azt a nézetét, hogy a nyelvben, ill. a beszédben rendkívül nagyszámú oppozíció van jelen, amelyeket a beszédfelfogás szempontjából nem kellene feloldanunk. A nyelvész feladata éppen az, hogy felkutassa a megértés szempontjából mellékes oppozíciók helyeit is, és leírja őket.

A. FESSARD „A beszéd-közlemények érzékelésének mechanizmusáról" beszélt előadásában. Azt a kérdést vizsgálja, többek között, hogy lehetséges-e kapcsolatot találni a neurofiziológia és a jelentéstan között. Ez a közlemény a szemantika jelenlegi közérdekű volta révén válik érdekessé, még érdekesebbé, mint megjelenése idején volt. Bár várni lehetett, FESSARD pesszimista benyomást keltő véleménye az, hogy a jelentések neurofiziológiai megfelelése, neuron-folyamatainak feltárása még teljesen megoldatlan.

A. A. MOLES „A nyelvi közlemény integrációjának időbeli aspektusáról és a beszédhallgatás modelljeiről" írt. Modelljében a jelkészletnek (répertoire) ill. a különféle jelkészlet-szinteknek nagyfontosságú szerepe van. Az egész beszédfelfogást, képletesen, és grafikus ábrázolásban is, egy adatfeldolgozó központhoz hasonlítja.

A harmadik rész első előadása R. G. BUSNEL tollából származik, az előadás címe „Akusztikai jeladások az állatoknál". Mottóként Charles d'Orleans következő sorait idézi:

«Il n'y a Beste ne Oiseau
Qu'en son jargon ne chante ou crye!»

BUSNEL állatrendszertani sorrendben vizsgálja az egyes állatokat, leírván ezek jeladási formáit. Az állatrendszertani rendszerezésen kívül a jeladásokat egyéb módon is rendszerezi (pl. hogy milyen inger-keltésen alapul a jeladás). Egyetlen rendszerezési szempont sajátosságával talán valamennyire a Ch. Bally által adott rendszerezésre emlékeztet, aki az emberi beszéd alkalmait vizsgálva állapított meg stílus-szinteket (ünnepi alkalmak, hétköznapi beszéd, utcanyelv stb.). Az állati jeladás alkalmai: 1. A tevékenységgel, mozgással, repüléssel stb. kapcsolatos jeladások. 2. A közösüléssel kapcsolatos jeladások. 3. Az állategyüttélési, családi (ivadéknevelés stb.) vonatkozásokkal kapcsolatos jeladások. 4. Az állati közösségekben járatos jeladások.

A. CLASS előadása szerepel a kötet harmadik része második közleményeként. Ő „A fütyült nyelvek, mint a beszéltnyelv informatív vázai" címmel tartott előadást. Magas hegységekben favágók között, hegyi legelőkön, de más helyeken és más alkalmakkal is szükséges lehet a szokottnál nagyobb távolságra elhatoló „beszéd"; ilyen „beszéd" a fütty-jelzés. Szokatlanul nehéz téma a füttyjelrendszerek megfigyelése, leírása és ezek egymással való összehasonlítása. A kommunikáció-jelenségek kutatója számára azonban igen érdekes, mivel az állati jeladás mindössze néhány, vagy néhány tucat jellel operál, amelyhez hasonlóan szűk a füttyjel-lehetőségek száma is. Csakhogy a füttyjel-alkalmazó nem állat, hanem ember, és ennél érvényesül egy sajátos képesség: a jelvariálás. A füttyjel tanulmányozása tehát rámutat a nyelvhasználat specifikusan emberi képességére, még olyan feltételek között is, amikor az ember nem tud több jellel számolni, mint amennyi egy-egy állat jelkészletében van.

SUZANNE BOREL—MAISONNY a „Beszélt nyelv ontogeneziséről" ír. Tanulmánya elején a gyermeki beszédtevékenység jellemzőit foglalja össze az ide vonatkozó szakirodalmi hivatkozások kíséretében. Megállapítja többek között, hogy a gyermek beszéde, ill. a csecsemőkorban levő kisgyermek gagyogása is alapjaiban tér el az állatok jeladásaitól: már ezeknél is az emberi gondolkodás hatása jut érvényre, ami elsősorban a jel-elemek, szóféleségek kombinatív variálhatóságában nyilvánul meg. S. BOREL—MAISONNY működésében szemléli a nyelvet; hangsúlyozza a beszéd *tevékenység* jellegét és azt, hogy mivel a beszéd tevékenység, a nyelvtanulásban éppen a tevékenység elsajátítására kell fektetni a hangsúlyt, amit csak állandó gyakorlással lehet elérni. A gyakorlás persze nemcsak a grammtaikai szabályok alkalmazásának gyakorlása kell legyen, hanem a szókincs bevésésének gyakorlás révén való biztosítása, valamint a szókincs és kifejezéskincs szitúációkhoz kapcsolt alkalmazásának gyakorlása. Ez utóbbi megállapításával a beszédtevékenység nyelvszociológiai és ethnológiai vonatkozása felé is közelít.

A kötet negyedik és egyben utolsó része D. B. FRY „A fonetika információs aspektusáról" című előadásával indul. Ő több eszközfonetikai kutatás tapasztalatainak felhasználásával, valamint az információ-felvétellel kapcsolatos elvi kérdések átgondolásával olyan gép összeállításán fáradozik, amelynek feladata a beszédszöveg felfogása lenne. Kérdés miért lehet szükséges beszéd-tartalom-felfogó gép? Egy ilyen berendezés nélkülözhetetlen előfeltétele a hangos beszéd írott nyelvre való gépi áttételét végző berendezés megvalósításának. Egy a hangos beszédet közvetlenül gépelő berendezés hallatlan jelentőségű lenne. A kongresszusi rendezőirodák, a rádiószövegek kigépelése, a süketek számára az előadott szöveg azonnali olvashatóvá tétele, a mindennémű gépelési folyamat emberi munkaerő nélküli megvalósítása szempontjából. A „visible speech" álmának megvalósulása csak a távoli jövő eredménye lesz valamikor, de e cél elérése érdekében tett előmunkálatok máris számos nyelvelméleti kérdésre világítottak rá. Ha már vannak is eredmények a szóban forgó gép megvalósításával kapcsolatban, a nehézség abban mutatkozik, hogy a gép, jelenlegi állapotában, rengeteget hibázik. A beszédszöveg felismerésének egzakt mozzanatait kell tehát megkeresni. A beszédfelfogás során „nyomjelző" szerepe van a redundanciának. Ez különféle síkon jelentkezhet; Beszélni lehet artikulációs, akusztikai és pszichés jellegű redundanciáról. A beszéd-szünetek redundancia-szerepe mind artikulációs, mind pedig akusztikai szinten tanulmányozható. A pszichés vonatkozású redundanciára nézve FRY megemlíti D. BRUCE kísérleteit. BRUCE

azt bizonyította, hogy ha egy hallgató valamilyen témára előre elkészül, akkor a témakörben elhangzó beszéd pontos felfogását igen nagy sikerrel tudja megvalósítani, ellentétben az el nem készülés, vagy a helytelenül való elkészülés eseteivel.

G. PERDONCINI „A nyelvi közlés-kapcsolatokban jelentkező csatorna hibák áthidalásának mechanizmusa" címmel tartott előadást. A cím azonnali megértésének nehézsége miatt utaljunk arra, hogy mit is takar ez a bonyolult cím. Arról van itt szó, hogy két beszédpartner között fennálló közlés-kapcsolatnak hibái, zavarai lehetnek. E zavarok ellenére a beszédpartnerek jól megértik egymást, állítja W. A. ROSENBLITH és a technikai bizonyítás birtokában különösen határozottan MEYER-EPPLER, mivel a beszéd sok redundáns elemet tartalmaz, ill. sok párhuzamosan futó és ugyanazt jelző elemet rejt magában. PERDONCINI emellett kimutatja azt, hogy a közlőtől a külvilág felé áramló és a külvilág felől a közlő felé áramló jelek állandó ide-oda hullámzásának sokkal nagyobb szerepe van a beszédmegértésnek a zavaró hatásokkal szembeni biztosítása szempontjából, mint a fizikai szinten jelentkező redundanciának, vagy a többszörös kódolásnak. Az ember mindenekelőtt csodálatosan alkalmazkodó lény és elegendő számára az, hogy az őt körülvevő környezettől csak egy csipetnyi segítséget kapjon és ezzel máris megóvta kommunikációs-csatornáját a kommunikálást megnehezítő, vagy lehetetlenné tevő zavaró hatásoktól. Perdoncini elsősorban a hallás-élmények területén végzett kutatásokat és ezek az információ-elmélet egy eredeti kutatási alkalmazását képezik.

J. C. LAFON a "közlemény fonetikai jellegzetességeinek érthetőségéről" beszélt. A beszélt nyelv érthetőségi aspektusának két szintje van: érthetőség a hallás szempontjából, valamint az érthetőség beszédartikulációs szinten való jelentkezése. E szempontok kísérleti megközelítésének két útja van: egyrészt a beszédhangok akusztikai elemzése, másrészt — a hallás szintjén — a fonetikai integráció egyes kísérleti egyéneknél tapasztalható variációinak mérése. Az előadott kísérleti eredmények egyrészt egészséges, másrészt pszichopata egyénekkel végzett kísérletekből származnak. Metodológiai meggondolásból nagyobb számban szerepelnek a pszichopatákkal folytatott kísérletek, mivel az ilyen egyének az ún. fonetikai integráció tanulmányozását szélesebb viselkedés-határok között biztosítják. — A fonéma-felfogási kísérletek mellett szerepelnek egészséges és pszichopata egyénekkel folytatott fonéma-kiejtési kísérletek is. E kísérleteknél LAFON a szonográfot használta.

A kötet utolsó előadását B. VALLANCIEN orvosdoktor, a kötet egyik szerkesztője tartotta: „Az érthetőség információ-aspektusáról" beszélt. Az érthetőség és a kiejtési tisztaság regisztrálási lehetősége azok közé az áldásos szolgáltatások közé tartozik, amelyeket a technikai tudomány a humán tudományok számára nyújtani tudott az utóbbi évtizedben. Az érthetőség problematikája szorosan kapcsolódik az egy adott szinten történő érzékelés problematikájához, de ez az egy adott szinten való érzékelés azzal a szitúációval áll függő viszonyban, amelyben a beszéd, mint egységes emberi tevékenység, elhangzik. A regisztrálás technikai eredményével szemben, amit az előbbi sorokban már elismeréssel illettünk, a fiziológusok talán még nagyobb szolgálatot tettek a beszédfelfogás folyamatának megismerése számára: a kiejtés pillanatában jelen levő (szituacionális) körülmények hatására bekövetkező beszéd-deformációk tanulmányozása révén a beszéd-csatorna részletező megismerését valósították meg. Erre a kiváló regisztráló eszközökkel rendelkező mérnökök a maguk erejéből nem lettek volna képesek, holott, ha a beszéd-felfogás hallás-fiziológiai oldalát nem is hivatottak vizsgálni, a beszédcsatorna állapotát, zajosságát, sávszélességét elvben vizsgálhatnák. Mégis, mint LAFON említi, ezen a téren is inkább a fiziológusoknak köszönhetjük az eredményeket.

A fenti kötet anyagának megismerésével tulajdonképpen bizonyos egyensúly áll helyre a hazai kommunikáció-kutatási ismereteink terén. E téren ugyanis megszoktuk azt, hogy az ilyen vonatkozású irodalom szinte kizárólag az Egyesült Államokból érkezik. Ez a már-már kialakulóban levő érzésünk változik meg olvasván a kiváló francia, német, angol és olasz szerzők előadásait. Vitathatatlan, hogy az ilyen vonatkozású irodalom, így pl. G. A. MILLER *Language and Communication* (1951), B. V. SKINNER *Verbal Behavior* (1957), R. BROWN *Words and Things* (1958), C. N. COFER—BARBARA S. MUSGRAVE *Verbal Learning and Verbal Behavior* (1961), C. E. OSGOOD—TH. A. SEBOEK: *Psycholinguistics: a survey of theory and research problems* (1965), S. SAPORTA *Psycholinguistics: a book of readings* (1961), és G. A. MILLER *The Psychology of Communication. Seven Essays* (1967) című kötete az Egyesült Államokból érkezett hozzánk ámde a fenti kötet anyag bizonyítja, hogy Európában is megvan az érdeklődés és a tehetség a szóban forgó terület műveléséhez.

BÜKY BÉLA

Cesty moderní jazykovědy

[A modern nyelvtudomány útjai] Praha, 1964. Orbis 193 l.

A matematikai nyelvészet tárgykörének és eredményeinek ügyes összefoglalását nyújtja P. SGALL és szerzői közösségének könyvecskéje, amelyet — a cseh ismeretterjesztés hagyományait követve — a tudományos igényesség és a magas általános műveltséggel számoló közérthetőségre törekvés jellemez. E két tényező általában előnyös visszahatást gyakorol az egyes szaktudományok eredményeinek összegezésére és a megfogalmazás szabatosságára. Így bár, az előszóban azt olvassuk, hogy célját tekintve a könyv nem bevezetés a nyelvtudományba, mi az idáig megjelent hasonló jellegű kiadványok közül épp a legjobb bevezetésnek tartjuk a matematikai nyelvészet problémakörébe. A szerzők is úgy vélik, hogy többek közt haszonnal forgathatják a matematikai és logikai képzettséggel nem bíró nyelvészek vagy a matematika és nyelvészet összefüggései iránt érdeklődő matematikusok.

Tartalmát és célkitűzéseit a P. SGALL tollából származó zárófejezet (Encyklopedické heslo: matematická lingvistika) ismeretével jellemezhetjük a legközvetlenebbül. A szerző leszögezi, hogy a matematikai nyelvészet mindannak a jelölésére alkalmazott enciklopédikus jelszó, ami a nyelvészeti kutatásokban matematikai módszerek alkalmazásával függ össze. Erre vonatkozóan, az előző fejezetek mondanivalóját összegezve, megállapítja: a matematikai nyelvészet két különálló ága a kvantitatív és az algebrai lingvisztika. Röviden utal a kvantitatív nyelvészet kezdeteire és fejlődésére, amelyben jelentős csomópont V. MATHESIUS, B. TRNKA, J. VACHEK és más cseh nyelvészek munkássága. A nyelvi jelenségek gyakoriságának matematikai pontosságú rögzítése a nyelvi rendszernek és működési törvényeinek mélyebbre hatoló megismeréséhez vezetett. A közlésrendszerek mennyiségi tulajdonságainak vizsgálatában új szempontokat és módszert bevezető információelmélet nyelvészeti alkalmazása, amely a minőségi, strukturális elemzés által meghatározott nyelvi elemek mennyiségi mutatóit újfajta összefüggésekbe állítja, a kvantitatív nyelvészet része, s mint olyan, e tudományág fejlődésének széles távlatait nyitja meg.

A kvantitatív lingvisztika tehát a matematikai nyelvészet egyik aspektusa. A matematika azonban nemcsak mennyiségi (vagy térbeli) vonatkozásokat vizsgál, hanem egyes diszciplínái, mint pl. az algebra a matematikai (formális) logikával együtt bármilyen rendszerek vizsgálatának absztrakt eszközét jelenti. A nyelvnek épp az ily típusú magas fokú absztrakció eszközével való megközelítése képezi az ún. algebrai nyelvészet alapját. E másik aspektus lényege, hogy a tudományos absztrakció olyan új fokát képviseli, amely előbb-utóbb az általános nyelvészet, a nyelv teóriájának alapjává válik. Ennek magja ma a főképpen CHOMSKY, BAR-HILLEL, SAUMJAN, REVZIN s mások munkáiban vázolt grammatikai modell. A nyelv grammatikája e szerzők felfogásában szabályrendszer, amely a szó matematikai értelmében meghatározza az adott nyelv valamennyi helyesen képzett mondatát. Ilyen típusú grammatika szabályai éppúgy formalizálhatók, mint azok, amelyek az automaták működését irányítják. Az algebrai grammatika a matematika és a nyelvészet legközvetlenebb összefonódása. Matematikai szempontból a különböző grammatika-típusok ekvivalenciáját, egyszerűségének stb. kérdéseit tárgyalja, miközben a kérdés empirikus, sajátosan nyelvészeti oldala marad a grammatika és a nyelv megfelelése. A jelenlegi eredmények alapján a nyelvészet számára a transzformációs grammatika a legelfogadhatóbb.

Bár jogos a kérdés — és a szerző nyitva hagyja —, vajon az egyes nyelvek nyelvtani rendszere bonyolult összetettségét megfelelően ragadják-e meg a matematikai módszerek, megjegyzi: hogy egyáltalán nincs tisztázva, milyen más módszerek lennének jogosultak erre. Természetes, hogy a formális feldolgozásnak ellenáll a nyelvek lélektani s más tényezőkkel összefüggő szemantikája és magának a nyelvészeti vizsgálódásnak sajátos menete, de a nyelvtani rendszer (szintaxis, morfológia és fonológia) megfelelően leírható formális eszközökkel, ami ma a gyakorlat, a szellemi munka bizonyos mozzanatai automatizálásának a követelménye, s aminek a feltételeit a modern automaták megjelenése biztosítja és igényli.

Ez vezet át a matematikai nyelvészet tárgykörével szervesen összefüggő alkalmazott matematikai nyelvészethez. A gépi nyelvészet (az automaták, elektronikus számológépek nyelvészeti célzatú felhasználása) magába foglalja a fenti alkalmazott matematikai nyelvészet fogalmát, de egyúttal ennél sokkal szélesebb is, pl. a szöveg elemzésének, osztályozásának megfelelő kritériumok kiválasztása, a nyelvi jelenségek statisztikai összefüggéseinek feltárása stb. már nemcsak alkalmazást jelent, hanem metszi a nyelvészeti kutatás területét, főképpen az algebrai nyelvészetét, amely pl. a

grammatikák kipróbálására használja fel a „véletlen" gépi mondatszerkesztést. (A gép a programozott grammatika alapján termeli az adott nyelv grammatikailag szabályos mondatait.) Más típusú nyelvtanok esetében ez a verifikációs lehetőség szóba se jöhet. Az elektronikus számológépek alkalmazása kényszeríti a nyelvészt a nyelvi kategóriák, vonatkozások pontos megfogalmazására, s lehetővé teszi a megfogalmazás adekvátságának megítélésében a gyakorlat kritériumának a felhasználását. Ezen az alapon a nyelv kísérleti vizsgálatának felmérhetetlen lehetőségei nyílnak, s a természettudományok laboratóriumi módszereinek a megközelítését jelentik majd. Vagy röviden — ami ma a tudományok alapvető téziseihez tartozik: az alkalmazás igénye vezet az elméleti alapok tisztázásához.

A matematikai szempont egyben valamennyi nyelvnek egységes fogalmi rendszeren alapuló leírását jelenti. Amint látjuk, a nyelvészet ezáltal a humán tudományok közül elsőként közelíti meg a természettudományi egzaktság típusát, anélkül természetesen, hogy feladná önállóságát.

A vázolt összegezés tulajdonképpen a matematikai nyelvészet keresztmetszete és programja, a könyv egyes fejezetei a fenti tételeket fejtik ki a megfelelő elméleti alapfogalmak ismertetésével és számos szemléltető példával és utalással. Az anyag 6 kölcsönösen egymásra utaló, a lényeget más-más oldalról megvilágító fejezetre tagolódik: 1. A nyelv és a mai társadalom, 2. Nyelv és technika, 3. Algebrai nyelvészet, 4. Kvantitatív nyelvészet, 5. Automatizálás és mechanizáció a nyelvészeti kutatásban, 6. Zárószó — összegezés.

1. „A nyelv és a mai társadalom" (F. Daneš, P. Sgall) című fejezetben a szerzők abból az alaptételből indulnak ki, hogy a nyelvészet, mint minden tudomány, a gyakorlatból ered, s vázolják a gyakorlattal korrespondáló fejlődésmenetét a véd himnuszok szövegmagyarázatának szolgálatában született indiai nyelvészeti kutatásoktól a strukturalista irányzatokra ráépülő matematikai nyelvészetig. A mi korunkban az ember szellemi tevékenységének bizonyos mozzanatait helyettesíteni képes új minőségű gépek (automaták) a tudományos és technikai-társadalmi fejlődés lényeges tényezőiként hatnak, s ettől a folyamattól nem szigetelhető el a nyelvtudomány sem. Sőt a filológia gyűjtőnévvel jelölt humán tudományok közül épp a nyelvtudomány teszi elsőként magáévá az egzakt matematikai módszereket. Tehát, bár paradoxonnak tűnik, annak vagyunk tanúi, hogy csak korunk, amely a régebbiekhez viszonyítva annyira nem filológiai fogantatású, teremtette meg a feltételeket a valóban tudományos szintű nyelvészeti vizsgálathoz.

A tudományfejlődés természetes dialektikáját kell látnunk a nyelvtudomány súlypontváltozásában. A történeti-összehasonlító nyelvészet tudománytalannak tartotta mindazt, ami előtte keletkezett, s éppígy értékelte pl. az amerikai deszkriptív iskola a „leíró" módszereket mellőző irányzatokat. Analóg módon a modern matematikai irányzatok sem ismerik el teljesen tudományos szintűnek a matematikai-logikai módszerekkel nem ellenőrizhető kutatási eredményeket. A továbbiakban felsorolják az új nyelvészeti irányzat sajátosságait, szembeállítva ezeket a hagyományos grammatikai leírás hiányaival. A formalizálás szükségességéből kiindulva a rendszerbeli vonatkozások feltárása végett — állapítják meg — célszerűnek mutatkozik a nyelvi vizsgálatban a morfémát venni alapul. A szavak, szóalakok így morfémakombinációknak minősülnek, a nyelv grammatikája pedig valamennyi morféma és morfématípus összességét és kombinációiknak szabályrendszerét jelenti. Így tűnik ki az egyes eszközök homonim és szinonim volta. A hagyományos grammatikák alaktana a szófajokra épít, ezek keretén belül megadja a normát és a rendhagyó alakot, a szóképzést szófajok szerint tárgyalja és a jelentés szempontjából kategorizálja, a képzőhöz megadja az alapszó szófaját stb. Az ilyenfajta leírásból azonban — amellett, hogy részleges marad — hiányzik az áttekinthetőség s a rendszerbeli vonatkozások feltárása, és nem kerülhet kapcsolatba a gépi verifikációs lehetőségekkel, amelyek a szintaxis síkjában is teljes formalizálást igényelnek. Itt mutatkozik meg a legmarkánsabban, hogy a hagyományos szemlélet nem különbözteti meg megfelelően a formálist a szemantikaitól, a forma leírását gyakran szemantikai magyarázattal helyettesíti, számolva az intuitív nyelvismerettel.

A mondatfelépítés formális leírására a mondatnak szintaktikai tagpárokra bontása a legalkalmasabb, amelyben akár a tagoktól a mondat felé, akár megfordítva, mindig a mondattani viszonyok hierarchikus struktúráját nyerjük. Ami a nyelv szemantikai oldalát illeti, a cél a szubjektív, pszichológiai s más tényezőktől független és a nyelv rendszerén belüli „szemantikai kulcsok" felfedése. A mai nyelvészet, hangsúlyozzák a szerzők, már nem kezdődik a fonémánál, amely disztinktív elemeire bomlott, és nem végződik a mondatnál, e két vonalon túl azonban már túllépjük a grammatika határait.

A formalizálás feltétele, hogy megfelelően változzék a nyelvészet nyelve (metanyelv); a könyv szemléltető példákban tárja elénk a régi és az újfajta grammatikai megfogalmazást, a szimbólumok alkalmazását, a mondatelemzés grafikai ábrázolását, utalva a gráfelméletre stb., tudatosítva: a formalizálást nemcsak a gép követeli, hanem a magasabb típusú tudományos egzaktság.

A 19. század nyelvészetében a nyelv társadalmi funkciójával kapcsolatban a hagyomány és a nacionális szükségletek hatottak, mai felfogásunkban a nyelv elsősorban a társas érintkezés eszköze, információt tároló és szállító rendszer, amelyben a racionalizálás (pontosság, egyszerűség) és internacionális szempontok érvényesülnek. Egzaktabb megismerése biztosíthatja csak célirányos alakítását. A fejezet a strukturalista és a matematikai nyelvészet alapállásából érinti a nyelvművelés kérdéskörét. Megállapítja, hogy a cseh nyelv túl tág „szórású" alaktanában az egyszerűsödést kell támogatni, a mondatszerkesztésben a tömörítést és a gazdaságosságot. Az egyszerűsödés irányában hat pl. a szóképzésben jelentkező univerbizáció, az egyszavas kifejezésekre való törekvés (infrazvuk, C-vitamin, mikrodeska stb.). A szaknyelvek terminológiájára természetesen jellemző a differenciáció és az internacionalizáció is. Az utóbbi bizonyos áttételben a szintaxisban is jelentkezik, mégpedig nemcsak közvetlen átvételekben, tükrözésben, hanem pl. abban, hogy egyes hagyományosan alacsony gyakoriságú nyelvi eszközöknek nő a frekvenciája és megfordítva (pl. előrenyomulnak az „álprepozíciók" — díky, pomocí, v procesu, v podmínkach —, visszaszorul az -ův, -in végződésű posszesszív adjektívum, amelynek ma a genitívusz nyomul a helyére stb.). Viszonylag bőven vázolja a fejezet a cseh nyelv rétegződését, az irodalmi nyelv és a köznyelv viszonyának alakulását, a szaknyelvek sajátos követelményeit. Csehországban ugyanis a nyelvjárások már kiretusálódtak, az érintkezés nyelvi eszköze a cseh köznyelv, az archaikusabb irodalmi nyelvet csak hivatalos szinten alkalmazzák, megvan tehát funkciós elkülönülése, miközben több érintkezési sávban a kettő között folyamatos az átmenet, miáltal egyes szóalakok hovatartozása gyakran problematikus, gyakori jelenség pl. az irodalmi síkú szakszókincs köznyelvi jellegű toldalékolása stb. A helyzetet bonyolítja, hogy Morvaországban még jelentős mértékben érvényesülnek a nyelvjárások, s a morvák a nyelvjárási szintről nem a csch köznyelvre, hanem az irodalmi nyelv beszélt változatára váltanak. A nyelvhelyességi norma feltárást igényel, többek közt frekventatív kutatásokat, amelyek alapján megállapítható a fejlődési tendenciák vonala. Az általánosan elterjedt elemeket az irodalmi nyelvhasználatnak is el kell ismernie, alkalmas pontokban kodifikálnia kell az úzust. A nyelvhelyességi szemlélet nagyobb tűréshatárokkal számol. A régi purizmus kudarca épp abból adódott, hogy helytelenül értékelte a nyelvtörténet által felfedett történetiséget, s nem számolt a nyelv alapvető belső ellentétességével: a stabilitás szükségességével és a fejlődés, változás kényszerűségével. Csak a kettő dinamikus egyensúlya biztosíthatja a társadalomban a nyelv optimális működtetését. MATHESIUST idézve, a cseh nyelv magasabb szintre való emelését nem a mechanikus, korrektori jellegű nyelvművelésben látják, hanem abban, hogy az érvényes norma és a nyelv strukturális sajátosságaival összhangban minél jobban és teljesebben aknázzák ki a cseh nyelv kifejezési lehetőségeit.

2. A II. fejezet — Nyelv és technika — a gépi fordítást, az információtárolás és -visszakeresés módszereit ismerteti.

3. Az „Algebrai nyelvészet" című fejezet (L. NEBESKÝ, P. SGALL) tárgyalja a generatív grammatika, a rekognoszkatív grammatika és az ún. analitikai modellek tárgykörét. Ezek képezik ma az algebrai nyelvészetnek, a nyelv rendszerjellegű, matematikai-logikai eszközökkel végzett vizsgálatának súlypontját. Csak egyetérthetünk avval, amit a szerzők bevezetésként ismételnek, hogy tudniillik amikor a valóság bizonyos területe és annak törvényszerűségei elérhetővé válnak a valóban tudományos leírás számára, akkor ez a terület matematikailag is megragadható. A lehetőségek határait természetesen az egyes tudományok fejlettségi foka határozza meg, de az egzaktságra törés intenzitása egyúttal a feldolgozás társadalmi szükségességével is összefügg. A nyelvtudományban ma ilyen szempontból a grammatikaelmélet áll a középpontban, amelyben főképpen CHOMSKY és BAR—HILLEL csoportjának sikerült több alapvető problémát matematikailag és nyelvészeti aspektusban is adekvát módon megfogalmazni és megoldani.

Az interpretáció tömörségének és lényegre irányultságának szemléltetése végett nézzük meg, miképpen vezeti be a olvasót a szerző a generatív grammatika tárgykörébe. A fejezet a generatív és a rekognoszkatív grammatikai modellt exponálja a legteljesebben. Mindkettőt mint szabályrendszert fogjuk fel, amely meghatározza a mondatok halmazát, s az ilyen mondathalmazt nevezzük „nyelvnek". A generatív grammatika a mondat-

halmazt ún. kiinduló szimbólum (vagy szimbólumsorozat) alapján határozza meg; a matematika szabályai megadják, hogyan lehet a kiinduló szimbólumot (szimbólumsorozatot) helyettesíteni, miáltal a szabályok lépcsőzetes érvényesítésével a kiinduló szimbólumtól (sorozattól) eljutunk a terminális sorozatokig, azaz a nyelv grammatikailag helyesen képzett mondataihoz. Az elmondottakat egyszerű példák szemléltetik. Vegyünk olyan „nyelvet", amelynek mondatai 2-szimbólumos ábécéből állnak (a, b). A járulékos szimbólumokat, amelyek megjelennek a grammatikai szabályokban, de nem jelenhetnek meg a nyelv mondataiban, jelöljük nagybetűvel (pl. A; ez egyúttal kiinduló szimbólum is.) A nyelv ábécéjének kisbetűvel jelölt szimbólumait terminális szimbólumoknak nevezzük. A csupán terminális szimbólumokból álló sorozat, amely az adott grammatika szabályai szerint már nem változtatható, a nyelv grammatikailag szabályosan képzett mondatának a struktúrája. Így állíthatjuk fel pl. a következő 3 szabályból álló grammatikát:

1. $A \to aB$
2. $B \to bA$
3. $B \to b$

A grammatikánk által meghatározott nyelv helyesen formált mondatai: az *ab*, *abab*, *ababab* stb. sorozatok. Vagy pl. az *aa*, *aba*, *abba*, *abbba* stb. mondatokkal rendelkező nyelv grammatikáját képezi a következő három szabály: 1. $A \to aB$, 2. $B \to bB$, 3. $B \to a$.

Az ilyen típusú grammatikákra jellemző, hogy teljesítik azt a feltételt, miszerint formájuk mindig $A \to aB$ vagy $A \to a$, vagyis hogy minden egyes szabályban mindig csak egy és csak egy járulékos szimbólumot a nyelv saját ábécéjének szimbóluma helyettesít, s ezt esetleg egy és csak egy további járulékos szimbólum követhet.

Azok a generatív grammatikák, amelyek megfelelnek ennek a feltételnek, ún. véges állapotú grammatikák, az általuk meghatározott nyelvek véges számú állapottal rendelkeznek.

Bonyolultabb szerkezetű nyelveket evvel a grammatikatípussal nem lehet meghatározni, még ha az ábécéjük csak két elemből állna is; ezek nem véges számú állapottal rendelkező nyelvek. Így pl. az $a^n b^n$ típusú mondatokkal (*ab*, *aabb*, *aaabbb* stb.) rendelkező nyelv szabályai (1. $A \to ab$, 2. $A \to aAb$) nem teljesítik a fent megállapított követelményt. A feltüntetett két szabály szerint pl. a következő derivációk végezhetők el: A — 1. ab; A — 2. aAb — 1. $aabb$; A — 2. aAb — 2. $aaAbb$ — 1. $aaabbb$.

E grammatika egyik válfaja ún. tükörkép-mondatokat (*aa*, *abba*, *abbbba*, *bb*, *baab*, *abaaba* stb.) határoz meg. Szabályai: 1. $A \to aa$, 2. $A \to bb$, 3. $A \to aAa$, 4. $A \to bAb$. Az *abbbba* mondatnak pl. a következő séma felel meg:

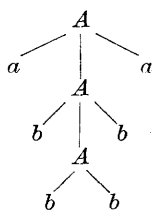

A két fenti grammatika, amint látjuk, nem teljesíti a véges állapotú grammatikák feltételét, de teljesít egy másikat, mégpedig azt, hogy szabályainak a formája $A \to x$, amelyben az x (nem mindig terminális) szimbólumsor, vagyis mindegyik szabály szerint egy szimbólumot mindig véges szimbólumsor helyettesít. Ezt a grammatikatípust nevezzük nem kontextusos frázisgrammatikának (context-free phrase structure grammar, környezet nélküli mondatszerkezet-grammatika).

Az ún. kontextusos frázisgrammatikák szabályainak általános formája $xay \to xzy$ (a egyetlen terminális vagy nem terminális szimbólum; x, y, z szimbólumsorozatok). Az x és y nem változik, a szabályban mint környezet, kontextus szerepel.

A generatív grammatikák e három típusa között (véges állapotú, nem kontextusos frázisgrammatika, kontextusos frázisgrammatika) a következő relációk érvényesek: az alsóbb fokú grammatikával meghatározott nyelvet meghatározhatjuk a fölötte álló grammatikával is, továbbá a magasabb fokú grammatika olyan nyelvre is érvényes, amelyet semmilyen alsóbb fokú nem képes meghatározni.

A természetes nyelvek nem véges számú állapottal rendelkező nyelvek, s leírásukhoz „erősebb" generatív grammatikára van szükségünk. A szerzők generatív modell segítségével mutatják be, hogy a cseh nyelv leírásához legalább nem kontextusos frázis-

grammatika szükséges, azzal a céllal, hogy megértessék: a természetes nyelv grammatikáját algebrai eszközökkel formalizálni lehet és egzakt módon összehasonlítani más matematikai rendszerekkel. CHOMSKY elméletének egyik sarkalatos pontját éppen abban látják, hogy kimutatta a generatív grammatikák típusainak és az egyes automatatípusoknak a megfelelését.

Az algebrai grammatika fedte fel a grammatikai transzformáció kérdésének lényegét is. A transzformáció a rokon struktúrájú mondatok olyan jellegű összefüggéseit öleli fel, amelyeket a frázisgrammatika sem képes elérni. A transzformációs grammatika a frázisszabályok mellett még egy második alkotórésszel rendelkezik: a transzformációs szabályok összegével — és egy harmadikkal: a morfofonológiai szabályokkal. A transzformációs szabályok általánosabbak, mint a frázisszabályok, lehetővé teszik a frázisgrammatika által meghatározott egyszerű mondatokból (elemi mondatokból) a bonyolultabb mondatok levezetését.

A fejezet egészében szemléletesen fogalmazza meg a generatív grammatika magját. Az algebrai nyelvészet nem azt az eljárást keresi, hogyan lehet a szöveg elemzésével kimutatni a benne működő törvényszerűségeket, struktúrákat, mint az pl. az amerikai deszkriptivistákra jellemző, hanem a nyelvi rendszer fogalmából kiindulva, mérlegel, kísérletezik a rendszer és tulajdonságai leírásának különféle formáival.

Ha a generatív grammatika szabályrendszer, amely a kiindulási szimbólumtól a terminális sorozatokhoz, a nyelv szabályosan képzett mondataihoz vezet, vagy más szóval a mondatok strukturális leírását is megadó derivációk egymásutánja, a r e k o g n o s z k a t í v (felismerő) grammatika látszólagosan épp ellenkező célt tűz ki magának: ez ugyanis olyan szabályrendszer, amellyel egy mondatból mint szimbólumsorból kiindulva megállapíthatjuk, vajon a nyelv helyesen képzett mondata-e. Mint a rekognoszkatív grammatika reprezentatív példáját a BAR-HILLEL által kidolgozott, a szimbólumnyelvek szintaxisának tanulmányozásából született kategoriális grammatikát követhetjük. Megismerkedünk a kategória fogalmával, a helyettesítés és egyszerűsítés műveletével stb.

Az a n a l i t i k a i modellek alfejezetben a szerzők leszögezik: a generatív és rekognoszkatív grammatikák, úgy látszik, alkalmasak az egyszerű morfológiájú és rögzített szórendű nyelvek leírására. A szabad szórendű nyelvekben ma még a transzformációs grammatika sem felel meg maradéktalanul (főleg a szubsztantívum-adjektívum, alany-állítmány egyeztető és a morfológiai végződésekben gazdag nyelvekben). Véleményük szerint a nyelvi síkokat még élesebben kell elválasztanunk egymástól, mint ahogy azt CHOMSKY elmélete végzi. Egyrészt meg kell különböztetni magát a mondatfelépítést, másrészt a mondat egyes elemeinek, tagjainak a funkcióját s végül a morfológiát, a grammatikai felépítettség és vonatkozások kifejezésére szolgáló eszközök rendszerét. Ezt a kísérletet vélik felfedezni a szovjet kutatók (KULAGINA, REVZIN s mások) s a román MARCUS munkáiban. Bemutatják a KULAGINA—REVZIN-féle javított halmazelméleti modellt. KULAGINA halmazelméleti modelljében idealizál, s ennek segítségel mutatja ki a nyelvtípusokat, modellje így bizonyos mértékben tipológia. Megjegyzik, hogy a szóalak alaki környezetének szabálya (TS) a természetes nyelvekben nem alkot diszjunktív bontást, mert a homonimia következtében valamennyi szóalak nem tartozik kizárólag ugyanannak a szónak a „családjához".

A három nyelvi modell korrespondenciáit vizsgálva leszögezik: bár általában mindegyik generatív grammatikához nem lehet megszerkeszteni a megfelelő rekognoszkatív grammatikát, a kategoriális grammatika vázolt rendszere a nem kontextusos frázisgrammatikával egyenértékű. A transzformációs grammatikáknak általában nincsen megfelelő rekognoszkatív grammatikájuk. KULAGINA halmazelméleti modellje szintagmatikus oldaláról nézve a generatív és rekognoszkatív grammatikák fonákja. Analízise a nem kontextusos frázisgrammatikával azonos, de fordított irányú. Megfogalmazható ez úgy is, hogy olyan nem kontextusos szabályok megtalálásához vezet, amelyek képesek generálni az adott nyelv grammatikailag helyesen képzett mondatait.

A fejezet a diakrónia modellálhatóságára való utalással zárul.

4. *A kvantitatív nyelvészet* (P. NOVÁK, E. TĚŠITELOVÁ) témakörében megismerkedünk a nyelv mennyiségi mutatóinak jelentőségével s a statisztikai vizsgálatok módszerével. Az első rész a szókincs statisztikai vizsgálatát tárgyalja, példaanyagában és következtetéseiben a cseh gyakorisági szótár anyagára támaszkodva (JELÍNEK—BEČKA—TĚŠITELOVÁ: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce, Praha 1961). Ismerteti a szófrekvencia stilisztikai szempontú leolvasásának lehetőségeit, GUIREAUD kulcsszóelméletét és képleteit, az EUSTOUP—ZIPF-féle törvényt, YULE ún. jellemző konstánsát, HERDAN kutatásait stb.

Az információelmélet és a nyelvészet metszetét, a megfelelő alapfogalmakat és képleteket a valószínűségszámítás ismert „doboz"-módszerével exponálják, ennek során a 42 cseh betűből és egy betűközből a betűk (fonémák), a két és több elemű betűkapcsolatok relatív gyakoriságának beiktatásával fokozatosan alakul ki a szabályos cseh nyelvű mondatot megközelítő szöveg. Itt is rövid kitekintést nyújtanak a megoldásra váró problémákra. Pl. a szerzők szerint nincs még eldöntve, vajon az egyes nyelvek redundanciaértéke valóban a vizsgált nyelv sajátja, vagy az egyes nyelvek eltérő értékeit a kutatómódszerek különbözősége okozza-e.

A kvantitatív nyelvészet területéhez tartozik a strukturális-kvalitatív leírás kvantitatív módszerű verifikálhatóságának kérdésköre is.

5. A nyelvészeti munka automatizálását és mechanizációját taglaló fejezet (J. PANEVOVÁ, P. SGALL, J. ŠTINDLOVÁ) a lyukkártyás módszert és általában a számológépek nyelvészeti célzatú felhasználását foglalja össze.

6. A természetes és mesterséges nyelvek összehasonlítását találjuk a kötet anyagát összefoglaló zárófejezetben (P. SGALL). A természetes nyelvek szemantikájuk univerzalitása következtében sokszorosan összetettebbek, mint a mesterséges nyelvek, a nyelvi jelentéseket azonban az előbbiekben sem lehet rögzíteni a jelölt valóság alapján, a releváns szemantikai elemeket a nyelvi jelrendszer hálózatán belül kell keresni. A szavak szemantikai jellemzésére alkalmasnak látszik a disztribúciós módszer, annak ellenére, hogy alapjaiban eléggé tisztázatlan, és semmi esetre sem kimerítő. Új lehetőségeket feszeget ez irányban épp a generatív grammatika. A természetes nyelvekre jellemző, hogy a szemantikai és grammatikai vonatkozások részben átfedik egymást (pl. a többesszám morfológiai és lexikai alapú kifejezése stb.).

A matematikai nyelvészet szemszögéből a természetes nyelveket az egzakt módon leírható mesterséges közlési rendszerek hátterével szemlélhetjük, s ezáltal „kibernetikusan" oldhatjuk meg a nyelv mibenlétének, szerkezetének és működésének lényegét, ami pl. a közvetítő és információs nyelvek megalkotásában elsőrendű jelentőségű, mivel ezeknek a természetes nyelvek univerzalitásával és a mesterséges nyelvek teljes formalizálhatóságával egyaránt számolniuk kell.

A könyvecske egyes fejezeteit a fejezet anyagát feldolgozó feladatok egészítik ki, úgyhogy didaktikailag is valóban elegáns vonalú, tartalmával és szerkezetével a modern nyelvtudomány új útjainak sikeres feltérképezését szolgáltatja. A matematikai nyelvészet immár „klasszikussá" érlelt anyagát adja, mégpedig úgy, hogy tárgyalásában, kitekintésében állandóan észlelhetjük a cseh strukturalizmus, a „prágai iskola" hagyományainak továbbélését.

ZEMAN LÁSZLÓ

TARTALOM

BAŃCZEROWSKI, JERZY: A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben (második közlemény) [Über den Prozeß der Verstärkung und Lenierung in der finnischen Sprache] 277

GREGOR FERENC: A bányászszókincs történetéből [От слова *klopacska* 'стукальце' до слова *karám* 'загон, шалаш, хата'] 309

ELEKFI LÁSZLÓ: Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete [Фонетическое отражение форм предложений и интонаций предложений] 329

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ITKONEN, ERKKI: A hangváltozások kivételnélkülisége a finnugor magánhangzótörténet megvilágításában [Die Frage nach der Ausnahmslosigkeit der Lautveränderungen im Lichte der finnisch-ugrischen Vokalgeschichte] 351

SIRO, PAAVO: A finnugor nyelvek tagadó igealakjainak mondattani összetevője [Die syntaktische Komponente der verneinenden Verba in den finnisch-ugrischen Sprachen] 361

HARMS, ROBERT T.: A permi imperativus története a generatív fonológia módszerével [Generative Phonology, Sound Change and the Permic Imperative] 366

VÁSZOLYI ERIK: Az uráli -*Ń* latívuszrag nyomai a zürjén és a votják nyelvben [Spuren des uralischen Lativsuffixes -*Ń* in der syrjänischen und wotjakischen Sprache] 373

RÉDEI KÁROLY: A moksa-mordvin nyelvjárások fonémarendszeréhez [К фонематической структуре мокша-мордовских говоров] 383

DOMOKOS PÁL PÉTER: Torkos József és az „oroszországi magyarok" [Йожеф Торкош и «венгры в России» 387

CSÚCS SÁNDOR: A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében [Угрофинские элементы венгерского словарного состава в зеркале статистики] 392

KISS LAJOS: Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei [Bennenungen slawischer Herkunft unserer Weinstocksorten und Weinarten] 397

ZSILKA JÁNOS: Mozgás és állapot viszonya a nyelvben [Relation between Motion and State in Language] 409

SKALIČKA, VLADIMIR: Az ige alaktana [Morphology of Verb] 427

PERROT, JEAN: Problèmes relatifs à la structure du syntagme verbal 431

HUTTERER, C. J.: Beiträge zum Verhältnis von Tempora und Modi 435

H. MOLNÁR ILONA: Igei vonzatstruktúrák a magyarban Verbal Government-Structures in Hungarian] 442

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

BERECZKI GÁBOR: A magyar szókészlet finnugor elemei I. 449

KÁLMÁN BÉLA: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. 452

MOLNÁR FERENC: Finnugor nyelvek nyelvkönyvei az Uralic and Altaic Series-ben 456

SZ. KISPÁL MAGDOLNA: *Edith Vértes*, Die ostjakischen Pronomina 462

RÉDEI KÁROLY: *Lauri Hakulinen*, Suomen kielen rakenne ja kehitys 466

LABÁDI GIZELLA: *Л. В. Хомич*, Ненцы 467

DEZSŐ LÁSZLÓ: *И. И. Мещанинов*, Структура предложения 470

BÜKY BÉLA: Communications et langages 476

ZEMAN LÁSZLÓ: Cesty moderní jazykovědy 480

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VI. 27. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 18,55 (A/5) ív.

68.65880 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——(nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), ═══ félkövér (alcímek betűtípusaként), ~~~ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

Ára: 16,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST